Universiteit
Leiden
The Netherlands

Kleurrijk Nederland: Beschilderd Meubilair 1600-1930

Piena, H.

Citation
Piena, H. (2020, January 21). *Kleurrijk Nederland: Beschilderd Meubilair 1600-1930*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/83255

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/83255

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/83255 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Piena, H.
Title: Kleurrijk Nederland: Beschilderd Meubilair 1600-1930
Issue Date: 2020-01-21

Kleurrijk Nederland

Beschilderd meubilair tussen 1600-1930

Deel 1

Hans Piena 2020

Kleurrijk Nederland

Beschilderd meubilair tussen 1600-1930

Hans Piena

Kleurrijk Nederland. Beschilderd meubilair tussen 1600-1930

Copyright © 2020 Hans Piena
Auteur: Hans Piena

Druk: GVO drukkers & vormgevers B.V.
Postbus 651 | 6710 BR Ede

Omslag: Lage hoekkast, Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.884.OV-1924.

Omslagontwerp: idem
Vormgeving binnenwerk: idem

Proefschrift
ISBN 978-94-6332-572-1
NUR 612

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, door middel van druk, fotokopieën, geautomatiseerde gegevensbestanden of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Kleurrijk Nederland
Beschilderd meubilair tussen 1600-1930

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 21 januari 2020

klokke 15:00 uur

door
Hans Piena

geboren te Rotterdam
in 1964

Promotor:

Dhr. Prof. dr. T.M. Eliëns.

Promotiecommissie:

Dhr. Prof. dr. R.J. Baarsen.

Mw. Dr. M.E.W. Boers-Goosens.

Dhr. Prof. dr. J.B.H. de Haan, Radboud Universiteit Nijmegen.

Dhr. Dr. A.J.A.M. Schuurman, Wageningen University & Research.

Kleurrijk Nederland
Beschilderd meubilair tussen 1600-1930.

Inhoudsopgave

Deel I

Voorwoord en dankwoord 3

1. Inleiding 5
1.1 Eerder gehanteerde paradigma's 5
1.2 Stand van wetenschap 11
1.3. Opzet 16

2. Het archiefonderzoek 19

2.1 De termen witwerk en witwerker 19

2.2 Verspreiding, aantallen en familierelaties 23

2.3 Het gilde 31
2.3.1 De geboorte van het ambacht 31
2.3.2 Knechten, meesters en overmannen 34
2.3.3 De bosse 38
2.3.4 Proefmeesters, meesterproeven en modellen 39
2.3.5 Naaldhout, constructies en lijm 43
2.3.6 De markt en het witwerkers-pand te Amsterdam 47
2.3.7 Relaties met timmerlieden, houtdraaiers, schrijnwerkers en schilders 52

2.4 Het assortiment 65
2.4.1 1650-1700 65
2.4.2 1700-1800 72
2.4.3 1800-1930 81

2.5 Frans Dircksz. Sluijter (1667-1734) te Amsterdam 98
2.5.1 Inleiding 98
2.5.2 Personalia 98
2.5.3 De administratie 101
2.5.4 Productieproces 103
2.5.5 Assortiment en beschildering 106
2.5.6 Verpakking 111
2.5.7 Transport 111
2.5.8 Klanten en betalingen 112

2.6 Transport en afzetgebied 120

3. De meubels 133

3.1 Inleiding 133

3.2 Invalshoeken 133

3.3 **Technische aspecten 135**
3.3.1 Gereedschapssporen 135
3.3.2 Spijkers 159
3.3.3 Beslag 163
3.3.4 William Tottie: Engels beslag van Hollandse bodem 185

3.4 Beschildering 189
3.4.1 Terminologie 189
3.4.2 Waarom beschildert men naaldhouten meubels? 189
3.4.3 De verfzaak van Sara de Bie 190
3.4.4 Verf- en lakrecepten voor witwerkers 191
3.4.5 Basiskleuren 193
3.4.6 Materiaal-imitaties 197
3.4.7 Grisaille 213
3.4.8 Lange jacht 216
3.4.9 Bijbelse voorstellingen 217
3.4.10 Chinoiserie 220
3.4.11 Classicisme 224

3.5. Typen 228
3.5.1 Bedtafels en nachtkastjes 228
3.5.2 Buffetten 232
3.5.3 Rechtbanken 250
3.5.4 Huizer buffetten en buffetkasten 256
3.5.5 Bureaus en secretaires 259
3.5.6 Gortladen 268
3.5.7 Lage hoekkasten 273
3.5.8 Hoge hoekkasten 284
3.5.9 Kakstoelen 288
3.5.10 Kruisvoetkabinetten 305
3.5.11 Linnen-en klerenkasten 311
3.5.12 Linnenkabinetten 327
3.5.13 Porseleinkasten 337

3.5.14 Ladekasten en chiffonnières 348
3.5.15 Tafels (diverse typen) 362
3.5.16 Hangoortafels 366
3.5.17 Kattenbanktafels 379
3.5.18 Theetafels 386
3.5.19 Theeblaadjes 404
3.5.20 Wandborden 410
3.5.21 Gueridons 412
3.5.22 Schenktafels 414
3.5.23 Turfbureaus en turfbakken 421
3.5.24 Wastafels 426
3.5.25 Wiegen 431
3.5.26 Tafelkastjes 442
3.5.27 Spijlenkasten 444

4. Beschilderde meubels buiten de witwerkers productiecentra 449

4.1. Plaatsen waaraan beschilderde meubels eerder zijn toegeschreven 449
4.1.1 Ameland 449
4.1.2 Assendelft 456
4.1.3 Hindeloopen 459
4.1.4 Marken 474
4.1.5 Staphorst 483
4.1.6 Zaandam 493

4.2. Beschilderde meubels van eiken- en naaldhout 511
4.2.1 Flaptafel 511
4.2.2 Schrijntjes 522
4.2.3 Bedstedebankjes met rondgeholde tooglijst 525
4.2.4 Niskasten 540
4.2.5 Regionale echo van de Gouden Eeuw 545

4.3. Historiserende overschilderingen en vervalsingen 548
4.3.1 Inleiding 548
4.3.2 IJspret, riviergezichten en zeeslagen tegen een donkergroen fond 549
4.3.3 Riviergezichten & ijspret omringd door slingertakjes tegen een crème fond 551
4.3.4 Riviergezichten omringd door strooibloemen tegen een licht fond 553
4.3.5 Voorstellingen naar schilderijen van Melchior d'Hondecoeter 555
4.3.6 Miniatuurmeubels met Bijbelse figuren 557
4.3.7 Overschilderde hangoortafels 559
4.3.8 Bijbelse voorstellingen 561
4.3.9 De Zaanse school van Boonenburg 563
4.3.10 Invented heritage 565

5. Synthese **569**
5.1 Beschilderd meubilair en zijn makers 569
5.2 Object als informatiebron 572
5.3 Het cliché ontmythologiseerd 577
5.4 Geen volkscultuur 583
5.5 Nieuw paradigma 585

6. Gebruikte afkortingen **601**

7. Abstract **602**

8. Curriculum Vitae **603**

Voorwoord

Voor u ligt mijn dissertatie, een cultuurgeschiedenis over een belangrijk deel van onze wooncultuur, te weten beschilderd meubilair. Hierin worden vrijwel alle bekende meubels in openbare instellingen behandeld en de vele belangrijke stukken die zijn aangetroffen bij particulieren, antiquairs en veilinghuizen. De dissertatie is bedoeld voor professionals en geïnteresseerden die meer willen weten over soorten, makers en gebruikers van beschilderd meubilair en de rol van deze objecten in onze wooncultuur.

Tijdens het onderzoek is naar andere zaken gekeken dan tot nu toe gebruikelijk is. Eerder stonden stijl en iconografie van de beschildering voorop. Door mijn studie archeologie betrek ik in dit onderzoek tevens gebruikssporenonderzoek en dendrochronologie. Doordat ik vijftien jaar lang meubels restaureerde, kan ik reparaties, wijzigingen en diverse vervalsingen makkelijker herkennen dan een uitsluitend academisch geschoolde onderzoeker. Bovendien brengt mijn werk als conservator bij het Nederlands Openluchtmuseum met zich mee dat ik dagelijks met veel beschilderde meubels ben omringd zodat vergelijking makkelijker is. Daarbij werd ik er geconfronteerd met de paradigma's waarbinnen deze objectcategorie eerder is verzameld, paradigma's die in dit onderzoek worden bijgesteld.

De gevolgde methode verschilt eveneens van wat tot nog toe gangbaar is. In de volkskunde volgt men tot circa 1970 een deductieve benadering: de aangetroffen meubels worden ingepast in reeds bestaande theorieën. In deze studie is een inductieve benadering gevolgd. Ze is primair gebaseerd op schriftelijke archiefbronnen, beeldende kunst en vooral de meubels zelf. Op basis hiervan zijn vervolgens die oude theorieën getoetst en vindt nieuwe theorievorming plaats. Het wellicht belangrijkste gezichtspunt dat hieruit voortvloeit is dat het volkskundige perspectief, waarmee men de meubels tot nog toe bekeek, te gelimiteerd is om recht te doen aan het potentieel dat deze objecten als informatiebron hebben. Met de hier gevolgde methode blijken ze ook een bron voor geschiedschrijving over politiek, onderwijs, geloof, de rolverdeling binnen een gezin, economie, handel, technologie, mechanisering en bijvoorbeeld hygiëne. Deze methode bracht tevens in kaart dat wooncultuur langs veel meer wegen tot stand komt dan eerder is gedacht.

Dankwoord

Tussen 2004 en 2018 heb ik aan dit onderzoek gewerkt, daartoe gemotiveerd en begeleid door prof. dr. C.W. (Willemijn) Fock, eerst als hoogleraar aan de Universiteit Leiden, later gedurende haar emeritaat. Noodgedwongen heeft ze de afronding overgedragen aan prof. dr. T.M. (Titus) Eliëns. Ik wil beiden en prof. dr. em. A.A.M. (Ad) de Jong bedanken voor de vele suggesties en leerzame gesprekken. Het Nederlands Openluchtmuseum wil ik bedanken voor de tijd en de middelen om het vele veld- en schrijfwerk te verrichten en voor de prachtige foto's van de beschilderde meubels. In de laatste fase heb ik onmisbare steun en vertrouwen ervaren van mijn collega's drs. Patricia Böschen, Joke van Houdt, Herms Lunenborg en Anders Zimmerman, die mijn teksten letter voor letter hebben gecontroleerd en literatuurverwijzingen hebben geüniformeerd.

1 Inleiding
1.1 Eerder gehanteerde paradigma's.
1.2 Stand van wetenschap inzake beschilderde meubels.
1.3 Opzet.

1.1 Eerder gehanteerde paradigma's.

Hulpwetenschappen

In Nederlandse museale collecties worden vandaag de dag duizenden beschilderde meubels bewaard. Waarom hebben musea er zoveel verzameld? Waarom staat daarbij slechts een beperkt aantal plaatsen van mogelijke vervaardiging in de belangstelling? En wat wil men er mee illustreren? Deze vragen kunnen we alleen beantwoorden aan de hand van een schets van de volkskunde gedurende de 19de en vroege 20ste eeuw. Volkskundigen zijn lang in de ban van fundamentele vragen over de herkomst van bewoners uit diverse streken en plaatsen. Die herkomst zoekt men bij bevolkingsgroepen uit een tijd waarin deze zelf nog niets op papier zetten. De geschiedenis kan het antwoord daarom niet geven. Het gaat om de geschiedenis van de geschiedslozen, althans om diegenen wier bestaan niet schriftelijk is gedocumenteerd. Dientengevolge zijn er als alternatieve bron allerlei hulpwetenschappen nodig en materiële relicten van deze volkeren om tot een reconstructie van hun geschiedenis te komen.

In al deze hulpwetenschappen gaat men ervanuit dat de mens overal min of meer dezelfde lineaire ontwikkeling doormaakt, van primitief naar ontwikkeld.[1] De maatschappelijke laag van de schrijvers van deze studies vertegenwoordigt daarbij het hoogste stadium van ontwikkeling, als volledig uitontwikkeld gecultiveerd en onderwezen mens. Vanuit die visie zou het een kleine stap blijken om de eigen groep, gemeenschap, volk, natie, of ras als superieur te gaan zien.

Aan het leven van dan bestaande zogenoemde primitieve stammen in bijvoorbeeld Afrika zou daarentegen af te lezen zijn hoe onze eigen voorvaderen in de prehistorie geleefd moeten hebben.[2] De studie naar deze natuurvolkeren is traditioneel het terrein van de **antropologie**. In de volkskunde van rond 1900 gaan de studie naar deze natuurvolkeren en die naar de eigen voorhistorische cultuur hand in hand.[3]

De Nederlandse **archeologie** is eveneens lang opzoek geweest naar de meest authentieke Nederlander, de oerhollander. Opgegraven artefacten worden daarbij ingepast op de beschavingsladder.[4] Al in de late 18de eeuw besteedt Le Francq van Berkhey aandacht aan hen die nog het meeste edel Bataafs bloed door

---

[1] J. de Vries, 'De samenstelling van ons volk', in: *Volk van Nederland*. 3e druk. Amsterdam: N.V. Uitgevers-maatschappij 'Elsevier', 1943, p. 63.
[2] 'The savage', in de woorden van Andrew Lang. Zie: A. Lang, *Custom and Myth*. 2nd ed. London: Longmans, Green & Co., 1885: hoofdstuk Method of Folklore.
[3] J. Schrijnen, *Nederlandsche Volkskunde*. Deel 1. 2e herziene druk. Zutphen: W.J. Thieme & Cie, 1930, p. IX.
[4] Zie bijvoorbeeld: J.H. Holwerda Jr., *Nederland's vroegste beschaving: proeve van een archaeologisch systeem*. Leiden: Uitgeverij Brill, 1907.

de aderen zouden hebben stromen.[5] In 1828 stelt Johann Friedrich Blumenbach, op basis van lokaal gevonden botresten, dat de geïsoleerd levende bevolking van de Zuiderzee-eilanden, Marken, Urk en Schokland, anatomisch tot het type van de *Batavus genuinus*, de 'ware Bataaf', behoren.[6] Volkskundige Jos. Schrijnen betrekt een eeuw later doelbewust de archeologie in zijn vak omdat in de prehistorie de oudste laag, de moederbodem van de volksaard zou liggen.[7]

Eertijds bestaande stammen denkt men eveneens te herkennen door **fysiometrie** aan nog levende streekbewoners: de lichaamsbouw, schedelvorm, kleur ogen en kleur haar.[8] De belangstelling gaat daarbij vooral uit naar "pure volken", groepen mensen die lang geïsoleerd zouden hebben geleefd waardoor hun genen minder "vervuild" zijn. Inteelt was daarbij eerder gunstig. De bewoners van Marken, Urk en Ameland worden zo gezien als de meest inheemse van het land.[9]

Door de wereldwijde overeenkomsten in scheppingsverhalen en mythen veronderstelt men dat primitieve volkeren, hoewel gescheiden in tijd en ruimte, dezelfde **psychologie** hebben.[10] Ook de ontwikkeling van kind naar volwassenen gebruikt men als bron om te begrijpen hoe de mens zich in de loop der eeuwen psychologisch moet hebben ontwikkeld.[11] In Nederland ziet men zelfs een link tussen prehistorische stammen en dan nog levende steekbewoners. De psychologische geaardheid van de bewoners rond 1900 wordt zodoende herleid naar eertijds bestaande stammen: Teutoons Germaans, Keltisch, etc.[12] Bovendien zouden deze rudimentaire geestestrekken te conserveren zijn. Zo stelt Van der Ven in 1920 dat niet alleen het materiële maar ook het geestelijke en psychische volkscultureel bezit geconserveerd en gecultiveerd zal worden in het Nederlands Openluchtmuseum.[13]

Lange tijd staan volksliederen, spreekwoorden, rijmpjes, raadsels, sprookjes, sagen, legenden en kinderliedjes centraal in de **filologie** als bron voor het primitieve religieuze denken en leven van onze voorvaderlijke stammen. Daarbij worden de dan

[5] J. le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie van Holland,* Deel 3 (1772-1776), p. 392-393 en 398-399.
[6] Io. Frid. Blumenbachii, *Nova pentas collectionis suae craniorum diversarum gentium.* Gottingae: Sumtibus Dieterichianis, 1828, p. 8.
[7] Schrijnen, op.cit., p. 1.
[8] L. Blok, 'De Bevolking van Nederland in hare Anthropologische samenstelling', in: J.H. Gallée, *Het Boerenhuis in Nederland en zijn bewoners.* Utrecht: A. Oosthoek, 1908, p. 124-189. Zie ook: F. Sysling, 'Op zoek naar blauwe ogen of brede koppen. De Nederlander onder de meetlat', in: *Op het eerste gezicht. Het veronderstelde verband tussen uiterlijk en innerlijk.* Haarlem: Teylers Museum, 2014, p. 75-83.
[9] Zie ook: A. van der Woud, *De Bataafse hut. Denken over het oudste Nederland (1750-1850)*. Herziene druk. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, 2007, p. 56; H.W. Roodenburg, 'Marken als relict: het samengaan van schilderkunst, toerisme, volkskunde en fysische antropologie rond 1900', in: *Volkskundig Bulletin,* 25 (1999), 2/3, p. 197-214.
[10] Lang, op.cit., p. 25.
[11] Lang, op.cit., p. 12; V. von Geramb, 'Zur Frage nach den Grenzen, Aufgaben und Methoden der deutschen Volkskunde', in: *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* (Berlin), Nr. 37/38 (1927/1928), p. 180.
[12] Schrijnen, op.cit., p. 66.
[13] D.J. van der Ven, *Neerlands volksleven*. 2e druk. Amsterdam: Dalmeijer's Volksuniversiteit, 1920, p. V.

nog bestaande dialecten eveneens herleid naar de stammen die ons land in de prehistorie bevolkt hebben.[14]

Ontwikkelingen binnen de volkskunde

Gesteund door de inzichten uit bovenbeschreven hulpwetenschappen richt de volkskunde zich op geïsoleerde plaatsen waarin nog allerlei tradities bestaan, of verondersteld worden te hebben bestaan. Er heerst daarbij een twee-voor-twaalf gevoel: tradities worden gedocumenteerd en objecten verzameld voordat het te laat is.[15] De grootscheepse reddingspoging van deze volkscultuur is een reactie op de mondialisering en de mechanisatie van productieprocessen, uitgebreid uit de doeken gedaan door De Jong, Dekker, en in Duitsland door Jacobeit, Lixfeld en Bockhorn.[16]

Binnen de volkskunde is er een aantal ontwikkelingen met betrekking tot materiële cultuur. De belangrijkste daarvan wordt aangeduid met het begrip ***Mutterboden*.** Deze term komt uit de landbouw en slaat op de vruchtbare humuslaag waaruit gewassen tot bloei komen. Het begrip is in de volkskunde in overdrachtelijke zin geïntroduceerd door Albrecht Dieterich (1902).[17] Hij stelt dat elke regio of dorp een eigen cultuur heeft, doordat scheppingskracht opstuwt uit de plaatsgebonden ziel of inborst. Viktor von Geramb werkt dat verder uit voor de Duitse en Oostenrijkse volkskunde.[18] De inmiddels ontwortelde stedelingen, aristocraten en parvenu's van zijn tijd zouden deze binding zijn verloren. Door studie van de plattelandsbevolking kunnen deze ontwortelden weer gezond worden en kunnen ze hun band met de eigen herkomst herstellen.

Al snel wordt dit *Mutterboden* paradigma geadopteerd door Nederlandse volkskundigen, ook bij hen die aan het roer staan van het Nederlands Openluchtmuseum zoals Jos. Schrijnen.[19] Zo verhaalt hij van: 'Het volk van zijn geboortegrond, van zijn vleesch, zijn bloed, zijn gebeente.' [20] Deze destijds algemeen aanvaarde zienswijze wordt vanaf de laat 19de eeuw onder de slogan *Blut und Boden* eveneens gebruikt om er de superioriteit dan wel inferioriteit van rassen mee te onderbouwen. Schrijnen gebruikt het echter niet ideologisch of politiek. Net als in de boven behandelde hulpwetenschappen staan bij hem en zijn tijdgenoten geïsoleerde eenvoudige gemeenschappen centraal. Deze ziet men als pronte

[14] Schrijnen, op.cit., deel II, p. 5.
[15] A. Dieterich, 'Über Wesen und Ziele der Volkskunde', in: *Hessische Blätter für Volkskunde*, Band 1 (1902), Heft 3, p. 194: 'Es handelt sich heute vor allem um Rettung reichen Materials, ehe es zu spät ist.'
[16] A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940*. Nijmegen: Sun, 2001; T. Dekker, *De Nederlandse volkskunde. De verwetenschappelijking van een emotionele belangstelling*. Amsterdam: Aksant, 2002; W. Jacobeit, H. Lixfeld en O. Bockhorn (ed.), *Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wenen: Böhlau Verlag, 1994.
[17] A. Dieterich, 'Über Wesen und Ziele der Volkskunde', in: *Hessische Blätter für Volkskunde*, Nr. 1 (1902), p. 169-194 (p. 176 in het bijzonder).
[18] Von Geramb, op.cit., 1927/1928, p. 163-181; Von Geramb, op.cit., 1946, p. 14, 20 en 147.
[19] J. Schrijnen, 'Ter nadere bepaling van wezen en doel der volkskunde', in: *Volkskunde,* nr. 24 (1913), p. 4 e.v.; Van der Ven, op.cit., p. 150; Schrijnen, op.cit., deel 1, p. VII, IX, XV en 89, deel 2, p. 161 en 165.
[20] Schrijnen, op.cit., deel 1, p. VII.

vertegenwoordigers van een fier voorvaderlijk geslacht. Daarbij gaat de meeste aandacht uit naar boeren en vissers. Vooral in hun wereld ziet men een bron van eeuwenoude volkscultuur.[21] In een volkskundige streekbeschrijving over Walcheren uit 1875 stelt Coster bijvoorbeeld dat de Zeeuwse plattelandsbewoners qua huid en oogkleur teruggaan op eens bestaande voorhistorische stammen.[22] Men veronderstelt daarbij dat die gemeenschappen altijd op die plek zijn blijven wonen, ofwel *bodenständig* zijn.[23]

Gallée probeert uit de verscheidenheid van bestaande zeden en gewoonten af te leiden binnen welke grenzen eerdere stammen gewoond moeten hebben. Met boerderijvormen, volkstypen, streekdrachten en dialecten brengt hij cultuurgrenzen in kaart, ingevuld met termen als Chamavisch-Salisch voor delen van de Noord-Veluwe en Ripuarisch Frankisch voor Noord-Limburg.[24] De plaggenhut en het loshoes zouden direct teruggaan op prehistorische voorbeelden. Tevens houdt hij een pleidooi voor een volkskundig museum in Nederland, na de Klederdrachtententoonstelling van 1898. Zo heeft hij grote invloed op de grondleggers van het Nederlands Openluchtmuseum. Deze overwegen aanvankelijk het museum in te richten langs dezelfde etnische lijnen als Gallée in zijn standaardwerk hanteert.[25]

Het gevolg van dit *Mutterboden* paradigma is dat volkskundige musea tot circa 1970 voornamelijk de materiële cultuur verzamelen van de geïsoleerd en puur geachte gemeenschappen, om daarmee het bestaan van een regionale verscheidenheid te schragen. In relatie tot beschilderd meubilair zijn dat vooral Ameland, Hindeloopen, Marken en Staphorst. Dit ondanks de reeds in 1926 gepubliceerde inzichten dat er geen statische lineaire relatie is tussen contemporaine fenomenen en prehistorische stammen.[26]

Dwars daar tegenin gaat de theorie van Hans Naumann, die in 1921 stelt dat veel van de overgeleverde materiële cultuur helemaal niet uit de volksziel van deze landelijke gemeenschappen is ontsproten, maar dat het daarentegen ***gesunkenes Kulturgut*** is, gebaseerd op de modes en stijlen van stedelijke elite.[27] Nu hebben er

[21] Lang, op.cit., p.11; V. von Geramb, 'Zur Frage nach den Grenzen, Aufgaben und Methoden der deutschen Volkskunde', in: *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* (Berlin), Nr. 37/38 (1927/1928), p. 180; V. von Geramd, *Um Österreichs Volkskultur.* Salzburg: Otto Müller Verlag, 1946, p. 54 en 69; Van der Ven, op.cit., p. 149; Schrijnen op.cit., deel 1, p. IV: 'De naïeven, de eenvoudigen van hart zijn de bezittenden van de volksaard en volkscultuur'; P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk,* Deel 1. Groningen: J.B. Wolters, 1892-1908.
[22] C. de Coster, 'Bilder aus den Niederlanden, II. Auf Walcheren', in: *Globus,* 27, Nr. 10 (1875), p. 145.
[23] Zie voor het gebruik van dit concept in de Nederlandse volkskunde ook: J.J. Voskuil, 'Het tijdelijke met het eeuwige verwisseld, of: op de klank van de midwinterhoorn de eeuwigheid in', in: *Volkskundig Bulletin*, jrg. 7 (1981), juni, p. 27.
[24] J.H. Gallée, *Het Boerenhuis in Nederland en zijne bewoners. Atlas*. Utrecht: Oosthoek, 1908, tekst en kaarten: zie bijv. kaart LXI en LXII; J. Schrijnen, *Nederlandsche Volkskunde*. 2e herziene druk. Zutphen: W.J. Thieme & Cie, 1930, deel 1, p. XI, 7-9; deel 2, p. 5, 158 en 380 e.v.
[25] A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940*. Nijmegen: Sun, 2001, p. 163-164, 325-326.
[26] Zie: H. Aubin, T. Frings und J. Müller, *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden*: *Geschichte, Sprache, Volkskunde*. Bonn: L. Röhrscheid, 1926.
[27] H. Naumann, *Primitive Gemeinschaftskultur. Beiträge zur Volkskunde und Mythologie.* Jena: Eugen Diederichs, 1921; J. Schrijnen, *Nederlandsche Volkskunde*, Deel 1. 2e herziene druk. Zutphen: W.J.

altijd klakkeloze navolgingen bestaan. Zo hebben de Barneveldse meubelmakers Van de Fliert gewoon het standaardwerk van de Nederlandse meubelkunst als assortimentscatalogus op hun werkbank liggen waar de klant naar believen uit kon bestellen. De prijzen voor een kopie hebben ze er met de hand in de kantlijn bijgeschreven.[28] In de regel gaat het echter om mengvormen waarbij geïmiteerde elitecultuur én lokale cultuur samensmelten tot een eigen interpretatie.

Nog geen tien jaar na Naumanns stelling worden beide ogenschijnlijk onverenigbare modellen, *Mutterboden* versus *gesunkenes Kulturgut*, in evenwicht gebracht door onder meer Victor von Geramb. Hij stelt dat het van de rijkeren adopteren én het vanuit de eigen tradities vormgeven twee elkaar wederzijds inspirerende en continu werkende krachten binnen elke gemeenschap zijn.[29] Later zal Jan de Vries dat voor de Nederlandse volkskunde verder uitwerken.[30] In hoofdstuk 5. Synthese zullen we deze fluïde processen van toe-eigening inzake wooncultuur nader belichten.

Behalve deze twee benaderingen is er nog een aantal ontwikkelingen bepalend geweest in de volkskunde. Drie daarvan behandel ik hier. Ten eerste is er in aanloop naar en in de Tweede Wereldoorlog de politieke uitbuiting van het toen reeds lang bestaande idee dat Nederlanders en Duitsers gemeenschappelijke Germaanse voorouders zouden hebben. Ter ondersteuning daarvan komen voorwerpen in de belangstelling met vermeende voorchristelijke symboliek zoals paarden, zes-sterren en wervelrozetten of, in de terminologie van destijds, Germaanse zonneraden.[31] Voor zover mij bekend hebben geen van de destijds op het terrein van de volkskunde actieve musea vanuit deze ideologie gecollectioneerd. Wel zijn er na de oorlog dergelijke zaken in museale collecties terecht gekomen. Zo ontvangt het Nederlands Openluchtmuseum in 1948 van het Nederlands Beheers Instituut[32] te Den Haag 33 voorwerpen uit de nalatenschap van Rost van Tonningen.[33] Het zijn veelal houten gebruiksvoorwerpen zoals stoven, achterschamels, lepelrekken, mangelborden en bedstedebanken. De dominerende decoratieve elementen erop zijn zes-sterren, rozetten en paarden. Deze collectie bevat echter geen beschilderd meubilair. Germanisten hebben over het algemeen

Thieme & Cie, 1930, p. 161-165. In 1906 stuit John Meier (1864-1953) al op *gesunkenes Kulturgut* bij de bestudering van volksliederen die bleken geïnspireerd te zijn op de liedkunst van elite. Zie: T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooyakkers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie.* Amsterdam: Meertens Instituut, 2000, p. 89-90.

[28] H. Piena, 'De productie van Neorenaissance Meubilair door de Firma Van de Fliert in Barneveld', in: *Care*, (1998), nr. 3, p. 35-40.

[29] Von Geramb, op.cit., 1927/1928, p. 167-173; Von Geramb, op.cit., 1946, p. 75-81.

[30] R. van Ginkel, *Volkscultuur als valkuil. Over antropologie, volkskunde en cultuurpolitiek.* Amsterdam: Het Spinhuis, 2000, p. 11; B. Henkes, *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948.* Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Gennep, 2005, p. 147-148.

[31] Zie tentoonstellingscatalogus: *Eeuwig levende teekens. Tentoonstelling van Volksche zinnebeelden*. Den Haag: Hamer, 1941; Periodieken als *Volksche Wacht, De Wolfsangel* en *Der Vaderen Erfdeel.*

[32] Dit instituut is tussen 1945-1967 onder meer belast met het opsporen, beheren en liquideren van bezittingen van landverraders.

[33] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7488-48 t/m NOM.7504-48

weinig op met beschilderde meubels vanwege de christelijke beeldtaal die er veel op voorkomt.

Ten tweede zijn er de volkskunde-atlassen waartoe in Nederland vanaf 1933 een aanzet wordt gegeven[34] en die vanaf 1959 het daglicht zien.[35] Daarin zijn geografische verspreidingskaarten van volkskundige gebruiken opgenomen. Deze zijn tot stand gekomen op basis van door het gehele land rondgestuurde enquêtes. Beschilderd meubilair speelt hierin echter geen rol. Pas veel later heeft Voskuil een artikel gewijd aan op deze wijze verkregen informatie aangaande de verspreiding van typen wiegen, waaronder ook beschilderde exemplaren. Het nadeel van deze methode is echter dat de volkskundigen de voorwerpen zelf niet bestuderen, maar alleen de geretourneerde vragenlijsten en literatuur. Hierdoor worden er naast Nederlandse wiegen ook typen gepresenteerd die mijns inziens kort daarvoor via de antiekhandel uit het buitenland moeten zijn geïmporteerd en weinig of niets met Nederlands erfgoed te maken hebben.[36] Door de focus op de vorm wordt bovendien geen onderscheid gemaakt tussen een eeuwenoude wieg of een recente replica daarvan. Een voor dit onderzoek dus weinig bruikbare fase in de volkskunde.

Ten derde en tot slot doet de sociale geschiedenis zijn intrede in de volkskunde. Het proletariaat zoals fabrieksarbeiders wordt eerder gezien als de cultureel ontwortelde massa die door allerlei beschavende ingrepen in goede banen geleid diende te worden. Karl Marx en Friedrich Engels maken al halverwege de 19de eeuw een begin met hun emancipatie. In de voorlopers van het Franse tijdschrift *Annales Histoire, Sciences sociales* (*Annales HSS*), een in aanvang communistisch tijdschrift, begint men rond de Tweede Wereldoorlog met onderwerpen die we nu economische en sociale geschiedenis noemen. Deze sociale geschiedenis beleeft zijn gouden eeuw in de jaren 1960 en 1970. Ze richt zich op de brede lagen van de bevolking. Enerzijds gaat het daarbij om de invloed van de grote geschiedenis op deze groepen mensen. Anderzijds staat centraal hoe deze groepen mensen op hun beurt de geschiedenis beïnvloeden. Het Nederlands Openluchtmuseum vertaalt dat naar de individuen achter de reeds verzamelde voorwerpen en de oorspronkelijke bewoners in de gereconstrueerde panden (context). In de meeste gevallen zijn dat echter geen vertegenwoordigers van brede en koersbepalende delen van de bevolking maar daarentegen eerder de meest traditionele en geïsoleerd levende inwoners van Nederlands, juist onaangeraakt door geschiedenis. De volkskunde komt daarmee in een vreemde spagaat te staan: met één been in de materiële resten van de achterhaalde historische volkskunde en met het andere been in een eigen vorm van sociale geschiedenis.

[34] P.J. Meertens en M. de Meyer, *Volkskunde-Atlas.* Antwerpen-Amsterdam: Uitgeverij N.V. Standaard Boekhandel, 1959, commentaar bij aflevering 1, p. 7-8. Zie ook: B. Henkes, *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948.* Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Gennep, 2005, p. 72.
[35] P.J. Meertens en M. de Meyer, *Volkskunde-Atlas.* Antwerpen-Amsterdam: Uitgeverij N.V. Standaard Boekhandel, 1959-1969, aflevering 1 t/m 4.
[36] J.J. Voskuil, 'De Wieg in Nederland', in: *Volkskundig Bulletin*, jrg. 1 (1975), p. 16 afb. 8-g en eindnoot 36.

Een uitvloeisel is dat het Nederlands Openluchtmuseum vanaf circa 1970 op vrij grote schaal het 19de en vroeg 20ste-eeuwse erfgoed van de massa gaat verzamelen, zoals eenvoudige linnenkasten, eettafels, tufbakken, kinderledikantjes en wastafels. Daarnaast raken volkskundigen door deze sociale geschiedenis minder geïnteresseerd in boerderij-typen als vertegenwoordigers van oude volksstammen, maar eerder in de recente bewoners van die boerderijen zelf.[37] Een ander uitvloeisel van deze sociale geschiedenis is dat meer belang wordt gehecht aan het verhaal van de gebruiker achter een voorwerp, en dat het voorwerp steeds minder dienstdoet in de relictologie van weleer. De in collecties aangetroffen beschilderde meubels zijn echter geen van alle om hun biografische context verzameld. Die was reeds lang in vergetelheid geraakt en heb ik gedurende dit onderzoek slechts voor enkele meubels kunnen reconstrueren.

1.2 Stand van wetenschap inzake beschilderde meubels.

Binnen deze volkskunde en vanuit beschreven paradigma's is er over Nederlands beschilderd meubilair veel geschreven. Streek- en reisbeschrijvingen vanaf circa 1850 en erfgoedreeksen vanaf circa 1900 hebben er aandacht aan besteed. Ook staan beschilderde meubels vanaf circa 1875 in diverse tentoonstellingen centraal. De catalogus bij de jubileumtentoonstelling *Paneel en penseel* in het Zuiderzeemuseum (1960) getuigt mijns inziens van de grootste en grondigste aanpak.[38] Twee zaken staan daarbij centraal: de herkomst van de meubels en de iconografie van de beschildering.

Boeren en zeevarenden

In aanvang gaat men ervanuit dat beschilderde meubels tijdens de rustige wintermaanden zijn gemaakt door boeren en zeevarenden. De kunstschilder Christoffel Bisschop verbeeldt dat op zijn schilderij waar een Hindelooper visser als aanstaand vader zijn wieg aan het beschilderen is.[39] D.F. Lunsingh Scheurleer[40] stelt dat Zaanse beschilderde meubels door scheepstimmerlui in hun vrije tijd zijn gemaakt.[41] Diverse auteurs, zoals Sluyterman[42], duiden beschilderde meubels aan

[37] A.J. Bernet Kempers, 'Wie hebben in onze gebouwen gewoond?', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum*, jrg. 31 (1968), nr. 2, p. 28-56; A.J. Bernet Kempers, 'Nogmaals onze gebouwen en hun bewoners', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum,* jrg. 32 (1969), nr. 1, p. 14-21.

[38] K. Booneburg, *Paneel en penseel, Beschrijvende Catalogus van de jubileumtentoonstelling gehouden ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Rijksmuseum Zuiderzeemuseum, te Enkhuizen en gewijd aan de beschilderde meubelen, 19 maart tot 1 november 1960.* Enkhuizen: Rijksmuseum Zuiderzeemuseum, 1960.

[39] F.B. Hoekstra, 'Het schilderen van een Hindelooper wieg' door Christoffel Bisschop (1828-1904), schilder en verzamelaar', in: *Antiek*, jrg. 30 (1996), nr. 7, p. 315-320.

[40] D.F. Lunsingh Scheurleer heeft vele publicaties op het gebied van de keramiek op zijn naam staan en enige lezenswaardige artikelen die aan de volkskunst zijn gewijd.

[41] D.F. Lunsingh Scheurleer, 'Volkskunst in woonhuis en huishouding', in: A. Teenstra (red.), *Nederlandsche Volkskunst.* Amsterdam: Elsevier, 1941, afb. 81 en p. 95.

[42] K. Sluyterman was onder meer hoogleraar aan de polytechnische school in Delft waar hij decoratieve kunst en ornamentleer doceerde.

als het 'Boersche type'.[43] Boonenburg[44] en Triebels[45] karakteriseren ze eveneens als boerenmeubelen.[46] Latere overzichtswerken zijn gebaseerd op dezelfde visie.[47]

De beschilderde meubels zijn toegedicht aan de wooncultuur van vooral rond de Zuiderzee wonende boeren en zeevarenden. Deze mensen bundelt men samen onder de term volk. Alhoewel er vele definities van bestaan worden beschilderde meubels gezien als volkskunst. Het vervaardigen van deze meubels en de wooncultuur waarvan ze deel uitmaakten vallen onder volkscultuur. Deze uitingen van volkscultuur zouden de oorspronkelijke Nederlandse tradities en het volkskarakter weerspiegelen. Dit is gebaseerd op een wederom veronderstelde cultuurcontinuïteit onder de plattelandsbevolking die daarbij als drager van de authentieke volkscultuur wordt gezien.[48]

Bijbel en mythologie

Meubels met een Bijbelse of mythologische voorstelling krijgen daarbij de meeste aandacht. Centraal in dat onderzoek staat de vraag welke prent als voorbeeld heeft gediend. Kruissink[49] verricht in dezen het meest werk.[50] Jas[51] doet dat recenter in 1991 als conservator van het Zuiderzeemuseum.[52] Daarom is het geen uitzondering dat meubels met figuratieve voorstellingen tienmaal of meer zijn gepubliceerd. De veel grotere groep effen beschilderde meubels en die met een hout- of marmer-imitatie blijft tot aan dit onderzoek vrijwel onbelicht.

[43] K. Sluyterman, *Huisraad en Binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1918, p. 128.
[44] K. Boonenburg was conservator aan het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen.
[45] L.F. Triebels was bibliothecaris van het Nederlands Openluchtmuseum en auteur van diverse artikelen inzake de relatie tussen prent- en volkskunst.
[46] K. Boonenburg, 'Beschilderde Boerenmeubelen in het Zuiderzeegebied', in: *Bulletin KNOB,* 6e serie, jrg. 11 (1958), afl. 1, p. 9-28; L.F. Triebels, 'Bijbelse Voorstellingen op beschilderde boerenmeubelen', in: *Bulletin KNOB*, jrg. 13 (1960), afl. 5, p. 283-306.
[47] K. Braun & A. Zwart, *Elseviers Boeren Antiekboek.* Amsterdam: Elsevier, 1982; N. de Roy van Zuydewijn, *Antiek van het Nederlandse platteland.* Haarlem: J.H. Gottmer, 1982.
[48] A. de Jong, 'Aubade voor de eenentwintigste eeuw: nieuwe trends in historische en etnologische musea', in: *De poppen aan het dansen: honderd jaar Antwerps Volkskundemuseum: nieuwe visies op erfgoed en musea.* Nijmegen: Vantilt, 2007, p. 161-182.
[49] G.R. Kruissink was in die dagen directeur van het Zuiderzeemuseum en auteur van vele volkskundige publicaties.
[50] G.R. Kruissink, 'Volkskunst en voorbeeld. Beschrijvende katalogus van de tentoonstelling gehouden van 26 maart 1970 tot 2 januari 1971 in het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen (1970)', in: *Uit het Peperhuis*, jrg. 1970, nr. 2; G.R. Kruissink, 'Van Franse hofschilderkunst tot Hollandse volkskunst', in: *Antiek,* (1974), nr. 8, p. 862-867; G.R. Kruissink, 'Tomyris en het hoofd van Cyrus', in: *Antiek*, (1977), nr. 3, p. 165-172.
[51] J.R. Jas was conservator aan het Zuiderzeemuseum en deed als enige in Nederland breed onderzoek naar Bijbelse voorstellingen op en naar de herkomst van beschilderde meubels.
[52] J.R. Jas, 'Bijbelse geschiedenissen op beschilderde meubelen uit de 17e en 18e eeuw', in: *De Bijbel in huis. Bijbelse verhalen op huisraad in de zeventiende en achttiende eeuw.* Zwolle: Waanders, p. 59-68. Zie ook: J.R. Jas, *'Tot cieraet en gebruyk'. De collectie beschilderd meubilair van het Zuiderzeemuseum*, Deel I & II. Stageverslag. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Kunsthistorisch Instituut, 1990.

Herkomst

Qua herkomst verdeelt men de meubels over Ameland, Assendelft, Hindeloopen, Marken, Zaandam en een aantal plaatsen in Friesland zoals Molkwerum en Workum en Jisp in Noord-Holland.[53] De premisse die daaraan ten grondslag ligt is dat iedere plaats een eigen en unieke materiële cultuur moet hebben gehad. Het aan één plaats toeschrijven van een bepaalde uiting van materiële cultuur loopt parallel met de studie naar streekdrachten die, zeker in de laat negentiende en vroeg 20ste-eeuw, wel streek- of plaatsgebonden kunnen zijn. Vanuit dit paradigma schrijft men ook meubels van vóór die tijd en andere categorieën voorwerpen steeds aan één plaats toe. Zo worden deze plaatsen verheven tot een reeks iconen[54] van de oorspronkelijke Nederlandse volkscultuur. Ook de opzet van het Nederlands Openluchtmuseum zelf, dat in aanvang berust op de premisse van een op stammen gebaseerde regionale verscheidenheid, werkt in de hand dat men een type meubel slechts aan één streek toeschrijft.

Al in 1971 ontstaan er scheurtjes in dit geloof, ook onder de fervente aanhangers van het boerenmeubel-paradigma. Zo stelt Kruissink: 'Wij spreken van Assendefter, Jisper, Marker kasten en Sardammer en Amelander beddebankjes, van Amelandere hoekkastjes en tafels, maar slaan er nauwelijks acht op, dat deze aanduidingen op niet meer dan overleveringen of vermoedens berusten. Feitelijke gegevens omtrent deze herkomst ontbreken. Slechts in enkele gevallen kan een, in het schilderwerk aangebracht, stedelijk of gewestelijk wapen een aanwijzing geven. Tot een archivalisch onderzoek ter plaatse, de enige weg die mogelijk zou kunnen leiden tot bevestiging der vermoedens, heeft buiten Friesland tot dusver niemand het initiatief genomen.'[55] Over een mogelijk stedelijke herkomst van beschilderd meubilair wordt in de laat 19de en vroeg 20ste eeuw niet nagedacht, druk als men is met het onderzoek naar de authentieke onaangetaste geïsoleerde dorpen. Lunsingh Scheurleer[56] wijst in 1942 als eerste op het bestaan van Amsterdamse witwerkers,[57] als makers van beschilderde zachthouten meubels, en haalt een contract aan tussen een witwerker en een schilder, daarop geattendeerd door Hart.[58] Fock[59] licht in 2001 een tip van de sluier op van een veel grotere administratie van

[53] Voor de meest recente aanpak gebaseerd op deze visie zie: K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990.

[54] De term icoon wordt hier gebruikt in de zin van een vereenvoudigde, geüniformeerde en geïdealiseerde verbeelding van de werkelijkheid.

[55] G.R. Kruissink, *Volkskunst en voorbeeld. Beschrijvende katalogus van de tentoonstelling gehouden van 26 maart 1970 tot 2 januari 1971 in het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen (1970)*. Enkhuizen: Zuiderzeemuseum, 1970, p. 6.

[56] Th.H. Lunsingh Scheurleer was van 1954 tot 1963 hoofd van de afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid en van 1964 tot 1981 hoogleraar kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden op het gebied van kunstnijverheid.

[57] Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Het Amsterdamsche St. Josefsgilde, in het bijzonder met betrekking tot de meubelmakers', in: *Historia,* (1942), nr. 8, p. 37-38.

[58] Simon Hart, voormalig gemeentearchivaris van Amsterdam, deed in de jaren 1950 en 1960 grootschalig kwantitatief onderzoek naar immigratie en de Oostzeehandel.

[59] C.W. Fock was tussen 1982-2007 hoogleraar in de geschiedenis van de kunstnijverheid aan de Universiteit van Leiden en publiceerde standaardwerken over de geschiedenis van interieur en

een Amsterdamse witwerker.[60] Dat er ook elders, in dit geval Alkmaar, een witwerkers-gilde actief was, illustreert Rogge.[61]

Van der Molen[62] doet in de tweede helft van de 20ste eeuw als enige systematisch boedelinventaris-onderzoek naar het voorkomen van beschilderde meubels op Ameland en Hindeloopen. Hij concludeert dat het aantal in deze plaatsen vermelde beschilderde meubels klein is, zeker ten opzichte van het bonte beeld dat men van beide plaatsen tot dan toe heeft geconstrueerd.[63] De vraag of men in 18de-eeuwse boedelinventarissen met de term 'geverfd' effen schilderwerk en met de term 'geschilderd' decoratief schilderwerk bedoelt, onderzoekt Doelman.[64] Zij concludeert dat dit niet of alleen soms in Hindeloopen het geval kan zijn geweest. Mogelijk gevoed door de bevindingen van Lunsingh Scheurleer en Van der Molen verdiept Klijn[65] zich in enkele reglementen van Amsterdamse witwerkers en oppert dat veel van het beschilderde meubilair, waaronder niskasten (voorheen Assendelftse kasten), weleens door witwerkers gemaakt kunnen zijn.[66]

Een jaar nadat Kruissink zijn eerste twijfel over de herkomst van de meubels publiceert komt er ook op een ander front scepsis. Honigh, kleinzoon van de oprichter van de Zaanlandse Oudheidkamer, te weten Jacob Honigh Jsz. Jr., onthult dat een aantal Zaanse meubels, die in de literatuur tot dan toe een belangrijke rol spelen, geen 17de of 18de-eeuwse beschildering dragen maar rond 1900 tot stand zijn gekomen.[67]

Van de vele auteurs die over meubels schrijven, zijn er eigenlijk maar twee die systematisch en met verstand van zaken de houtsoorten en constructies in kaart brengen. Schipper, architect en medeoprichter van de Zaanse Schans, heeft tussen 1994-2002 alle bekende niskasten en een aantal buffetten opgespoord en er opmetingstekeningen van gemaakt.[68] Nobel, zelf schilder en maker van

---

meubels, wandtapijten en edelsmeedkunst en was medeverantwoordelijk voor het boedelinventarisonderzoek van het Rapenburg in Leiden.

[60] C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld, 1600-1900*. Zwolle: Waanders, 2001, p. 108 en noot 237.

[61] C. Rogge, 'Van Huistimmerlieden en Schrijnwerkers, van Witwerkers en Gotenmakers, De reglementen van het Josephs of Timmermanscollegie in Alkmaar uit 1769', in: *Monumenten*, (1997), nr. 3, p. 4-5. C. Rogge studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en werkte tussen 1991-2006 bij de Gemeente Alkmaar als architectuur- en bouwhistoricus.

[62] S.J. van der Molen was naast bestuurslid van vele Friese erfgoedinstellingen tevens auteur van de destijds best gefundeerde artikelen inzake de wooncultuur van onder meer Hindeloopen en Ameland.

[63] S.J. van der Molen, "'Amelander Volkskunst'. Een poging tot identificatie", in: *Waddenfolklore: Neerlands Volksleven,* jrg. 23 (1973), nr. 1 & 2, p. 59-76; S.J. van der Molen, *De Hindelooper Woonkultuur. Interieur en klederdracht in het licht der archieven.* Bolsward: A.J. Osinga, 1967.

[64] E. Doelman, 'De bruikbaarheid van boedelbeschrijvingen voor het onderzoek naar beschilderde meubelen', in: *Volkskundig Bulletin,* 9 (1983), p. 82-90. E. Doelman was wetenschappelijk medewerker aan het Meertens Instituut en publiceerde over boedelinventarisonderzoek en de feestcultuur in Nederland.

[65] E.M.Ch.F. Klijn was conservator aan het Nederlands Openluchtmuseum en de auteur van twee standaardwerken inzake respectievelijk Nederlands lood- en tinglazuur.

[66] E.M.Ch.F. Klijn, 'Enkele beschilderde kasten in de verzameling van het Nederlandse Openluchtmuseum', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum*, jrg. 47 (1984), nr. 1, p. 18-24.

[67] S. Honigh, Jz., 'Iets over beschilderde Zaanse meubels, naar aanleiding van een nieuwe aanwinst', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum,* jrg. 35 (1972), nr. 1, p. 15-20.

[68] De originelen hiervan zijn nu ondergebracht in het documentatiecentrum van het Zaans Museum.

bedstedebankjes, produceert grondige beschrijvingen van een groot aantal oude exemplaren.[69]

Aanloop naar deze dissertatie

Volgens het oude paradigma wordt volkskunst gemaakt door de gebruiker zelf of op zijn minst door iemand uit zijn gemeenschap. Tegen het einde van de 20ste eeuw staat dit paradigma voor wat betreft beschilderd meubilair onder druk. Indien een deel van de beschilderde meubels in de steden is gemaakt, zijn deze meubels dan nog wel volkskunst volgens de eertijds gehanteerde criteria? Welk deel van al die beschilderde meubels is dan het product van stedelijke witwerkers en wat is dan nog vervaardigd door boeren en zeevarenden? Tenslotte, bij wie staan welke beschilderde meubels in huis en vanaf wanneer?

Deze vragen staan centraal in de aanloop naar dit onderzoek. De identificatie van witwerkers-meubels, onder alle nog bestaande beschilderde meubels, begint in 1996-1997.[70] Hierna volgt een bredere opzet in 2003[71] en een diepgaandere studie naar een midden 17de-eeuws kruisvoetkabinet in 2013.[72] Een eerste inventarisatie van de verspreiding en de reglementen van witwerkers verricht ik in 2003.[73] De bestaande aanwijzingen of er in bovengenoemde icoonplaatsen door boeren en vissers ooit beschilderde meubels zijn vervaardigd kent een eerste verkenning in 2010.[74] Een grondige analyse naar meubelmakers in Staphorst ziet in 2008 het daglicht,[75] gevolgd door eenzelfde analyse voor Zaandam in 2015.[76]

Gaande dit werk stuit ik meer en meer op meubels die zijn aangeschaft als 17de of 18de-eeuwse voorbeelden uit onder meer Ameland of Zaandam maar die 19de of vroeg 20ste-eeuwse schilderingen blijken te dragen. Om een betrouwbaar beeld te krijgen van de werkelijke ouderdom van deze meubels en hun beschildering zijn er sinds 2006 vele geanalyseerd. Bij een aantal exemplaren is de kapdatum van het hout vastgesteld met behulp van dendrochronologie. De constructie, gebruikte soort spijkers en onderschilderingen worden vastgesteld met behulp van röntgenfoto's. Bindmiddelen en pigmenten zijn geïdentificeerd in diverse

[69] K. Nobel, *Nederlandse Volksschilderkunst op Ameland*. CD-rom. Ameland, Hollum: K. Nobel, 2006 en 2009.
[70] H. Piena, 'The Conservation of a witwerkers cabinet', in: *Third International Symposium on Wood and Furniture Conservation*. Van Gogh Museum, 11 oktober 1996. Amsterdam: Veres/Opleiding Restauratoren, 1996, p. 21-32; H. Piena, 'Een beschilderd linnenkabinet. Oorsprong en conservering', in: *Gelders Erfgoed,* (1997), nr. 2, p. 1-6.
[71] H. Piena, 'Mahonie gehouten witwerken. Imitaties van materiaal, constructie en functie', in: *Cr: Interdisciplinair tijdschrift voor Conservering en Restauratie*, jrg. 4 (2003), zomer, p. 48-69.
[72] H. Piena, 'Dat wel dient secreet te blijven. Een notarisloketkast', in: *De notaris in woord en beeld*. Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap, Amsterdam. Zwolle: Waanders, 2013, p. 300-306.
[73] H. Piena, 'Witwerkers. Stadse makers van naaldhouten meubels', in: *CR: Interdisciplinair tijdschrift voor Conservering en Restauratie*, jrg. 4 (2003), zomer.
[74] H. Piena, 'De Mythe voorbij. Een nieuwe kijk op beschilderd meubilair', in: *Land of Water*. Enkhuizen: Zuiderzeemuseum, jrg. 3 (2010), nr. 2, p. 22-29.
[75] H. Piena & J. Hooikammer, 'The dynamics of tradition: painted furniture from Staphorst 1800-2000', in: *Vernacular Furniture. Context, form, analysis. Proceedings: Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation,14-15 November 2008.* Amsterdam: Stichting Ebenist, 2009, p. 38-50.
[76] H. Piena, 'Zaanse meubelmakers en hun dagelijks leven' in: *Zaans Erfgoed*, nr. 55 (2015), p. 14-17.

laboratoria. Dit leidt in 2007 en 2008 tot een tweetal publicaties.[77] Een belangrijk hulpmiddel bij de datering van meubels en de analyse van de mate van authenticiteit blijken verder de gereedschapssporen op het hout. Hiervan wordt een overzicht gegeven in 1999 en 2014.[78] Een en ander resulteert in het besef dat het gros van de geschilderde meubels door stedelijke witwerkers is gemaakt. Daarbij wordt tevens duidelijk dat het merendeel van de nu nog bestaande meubels is overschilderd. Bovendien blijkt dat er zich onder de meest gepubliceerde typen meubels veel exemplaren bevinden die noch van stedelijke witwerkers, noch uit de meer landelijke volkscultuur maar daarentegen uit de antiekhandel afkomstig zijn. Het gaat daarbij in de regel om historiserend overschilderde meubels.[79]

1.3. Opzet.

In aansluiting op deze voorbeschouwingen volgt nu de opzet van dit onderzoek. Het is wellicht omvangrijk, maar eenvoudig van structuur. Ze bestaat uit drie pijlers. De eerste pijler omvat een grootschalig archiefonderzoek, verricht naar witwerkers, de voornaamste makers van beschilderd meubilair (hoofdstuk 2). De ontwikkeling van witwerkersgilden in diverse steden, het assortiment en het transport zijn in beeld gebracht. Van de grootste productiecentra, Amsterdam en Rotterdam, zijn de archieven zo uitputtend mogelijk nageplozen. In Rotterdam is het notarieel archief reeds lang geheel ontsloten. Dit is ook behulpzaam bij het reconstrueren van de handel en wandel van William Tottie, een Engelse geelgieter op Hollandse bodem. Van hem treffen we regelmatig beslag aan op beschilderde meubels. Voor wat betreft Amsterdam zijn de meeste akten zelf opgespoord. Ook de grote administratie van witwerker Frans Dircksz. Sluijter komt uit deze stad. Door dit document krijgen we sluitend inzicht in het assortiment, decoratiewijze, productieomvang, klantenkring, opzet van de werkplaats en welvaart.

De tweede pijler van dit onderzoek vormt de nauwgezette analyse van honderden nog bestaande meubels zelf (hoofdstuk 3). Ruim 25 typen zijn tegen het licht gehouden. De ontwikkeling is ontrafeld aan de hand van hun constructies, gereedschapssporen, beslag, beschildering en gebruikssporen. De steun van experts van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is hierbij van cruciaal belang. Van vele beschilderingen maken zij dwarsdoorsneden en analyseren de pigmenten.

[77] H. Piena, 'Levels of Authenticity of Dutch Painted Softwood Furniture', in: *Postprints of the Wooden Artifacts Group, Presented at the 35th Annual Meeting of the American Institute for Conservation, April 2007.* Richmond, Virginia: American Institute for Conservation, 2007, p. 106-124; H. Piena, 'Seven portraits of Dutch painted furniture', in: *Vernacular Furniture, Context, form, analysis. Proceedings Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation*, Amsterdam, 14-15 November 2008. Amsterdam: Stichting Ebenist, 2009, p. 157-168.

[78] H. Piena, 'Afgezaagd is leuk. Typochronologie van zaagsporen op Nederlandse meubels', in: *Vierde Nederlandse Symposium Hout en Meubelrestauratie.* Amsterdam: Stichting Ebenist, 1999, p. 13-31; H. Piena, 'Op het spoor. Werkwijze van witwerkers aan de hand van gereedschapsporen op hun meubels', in: *Gildebrief Ambacht & Gereedschap,* (2014), p. 36-43.

[79] H. Piena, 'De Mythe voorbij. Een nieuwe kijk op beschilderd meubilair', in: *Land of Water*. Enkhuizen: Zuiderzeemuseum, jrg. 3 (2010), nr. 2, p. 22-29; H. Piena, 'Snoeien aan de wortels van de Nederlandse identiteit. Ontdekking en duiding van historiserend overschilderde meubels', in: *Volkskunde*, jrg. 113 (2012), nr. 1, p. 44-71.

Hierdoor kan van een groot aantal representatieve typen een betrouwbare post quem worden vastgesteld.

Voor onderzoek naar productiecentra van beschilderde meubels zijn boedelinventarissen van werkplaatsen van witwerkers een belangrijke bron. De verspreiding van de gebruikers is eveneens mede vastgesteld aan de hand van boedelinventarissen van particulieren. Daarnaast zijn ook vele schilderijen en prenten een belangrijke bron, waarop de tijdens de inventarisatie aangetroffen meubels identiek staan afgebeeld. Deze picturale bron heeft, met reserves, mede dienstgedaan bij het schetsen van de datering, verspreiding, het gebruik en het milieu waarin de meubels voorkomen. Natuurlijk is daarbij rekening gehouden met de dikwijls historiserende dan wel romantiserende aard van sommige van deze scènes.

Hierna volgt de derde en laatste pijler: een beschouwing over de meubelproductie in icoonplaatsen als Ameland en Hindeloopen, voorts de meubels die niet aan witwerkers toe te schrijven zijn en tot slot de historiserend overschilderde meubels en vervalsingen, die eerdere onderzoekers zozeer hebben misleid (hoofdstuk 4). De bestudering van alle bestaande boedelinventarissen uit de Zuidwesthoek van Friesland en wederom pigmentanalysen vormen hier een belangrijk instrument om tot zo betrouwbaar mogelijke uitspraken te komen.

Deze drie pijlers samen worden tegen elkaar afgezet in de synthese (hoofdstuk 5). Hierin beschrijf ik wat al de geraadpleegde bronnen ons leren over de makers van beschilderde meubels. Vervolgens ontrafel ik de interactie van de wooncultuur in stad en platteland gedurende de periode van onderzoek (1600-1930) met betrekking tot beschilderd meubilair. Daarbij worden diverse oude zienswijzen aangaande beschilderd meubilair ontmythologiseerd. Ook illustreer ik welke aspecten van de grote geschiedenis aan de meubels zelf af te lezen zijn. Het onderzoek sluit af met een pleidooi voor een nieuwe benadering, nieuwe paradigma's, waarlangs mijns inziens voortaan bevolkingscultuur en wooncultuur in het algemeen, en beschilderd meubilair in het bijzonder, onderzocht dient te worden.

2. Het archiefonderzoek

2.1 De termen witwerk en witwerker
2.2 Verspreiding, aantallen en familierelaties
2.3 Het gilde

2.1 De termen witwerk en witwerker

De termen witwerk en witwerker hebben op diverse zaken betrekking. Ten eerste gaat het om ambachtslieden die onbeschilderde en beschilderde naaldhouten voorwerpen en meubels produceren. Witwerk en witwerker slaan beide op het "without" waarmee witwerkers verplicht zijn te werken. Onder without verstaat men in de regel vurenhout en zo wordt deze term al sinds de late middeleeuwen gebruikt.[1] Deze witwerkers en hun witwerk zijn de focus van dit onderzoek.

Een witwerker kan daarnaast een (edel)smid zijn die witmetalen voorwerpen vervaardigt.[2] Van de Velde meldt dat 'witwerkere' in Brugge (1544) ambachtslieden zijn die ressorteren onder het smidsgilde.[3] Van Dillen geeft bij zijn statistische gegevens over het gildewezen te Amsterdam aan dat zich onder de metaalbewerkers tot 1606 zes witwerkers bevinden, de vroegste in de periode 1585-1589.[4] Hiermee is de term 'witwerker' in Amsterdam eerst gebruikt om een metaalbewerker mee aan te duiden en pas later voor een producent van geschilderde houten voorwerpen. Eind 17de eeuw gebruikt men de term witwerker in Amsterdam nog steeds voor hen 'die het aambeeld gebruiken'.[5] Ook in de 18de eeuw, wanneer de term witwerker als maker van naaldhouten beschilderde meubels geheel is ingeburgerd, worden sommige metaalbewerkers nog steeds als witwerker bestempelt. Zo maken Thomas Cramer en later Jan Kramer te Amsterdam brandspuiten, zuig- en perspompen, vijzels en schroeven.[6] Zij noemen zich in de betreffende advertenties witwerker, in de zin van metaalbewerkers.

Een witwerker kan vervolgens een ambachtsman zijn die geschoren schapenvacht tot zeemleer bereidt.[7] Van Dillen meldt de witmaker Dirck in de Dwarsstraat (1585) te Amsterdam.[8] Hij schaart hem onder de houtbewerkers. Een witmaker is in deze vroege periode echter in de regel een witwerker in de zin van een metaalbewerker of zeemleerbereider. Ook in Rotterdam zijn er vanaf 1599 twee

---

[1] B. Dubbe, *Huusraet. Het stedelijke woonhuis in de Bourgondische tijd*. Hoorn: Uitgeverij PolderVondsten, 2012, p. 7.
[2] K.F. Stallaert, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden*, deel 3. Leiden: E.J. Brill, 1890, p. 731.
[3] A. van de Velde, *De ambachten van de Timmerlieden en de schrijnwerkers, te Brugge, hun wetten, hun geschillen en hun gewrochten van de XIVe tot de XIXe eeuw*. Gent: A. Siffer, 1909, p. 11, noot 2.
[4] J.G. van Dillen, *Bronnen tot de Geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam,* volume I, 1512-1611. 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1929, p. XLVIII.
[5] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam. Door last van de Edele Groot-Achtbaare Heeren Burgemeesteren en Regeerders van deselve Stad tot den eersten Ferbuari 1747 vervolgt, met verscheidene Stukken vermeerdert, mitsgaders in eene andere Schikking gebragt; en met de nodige Registers voorzien.* Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, 2^{e} boek, 2^{e} deel, 11^{e} boek, artikel 1.
[6] *Oprechte Haarlemsche Courant:* 26-8-1777; 16-8-1782; 19-8-1783; 3-8-1784; 3-9-1785; 8-8-1786.
[7] GAR: Toegangsnr.: 32, Inv.nr.: 156/23; Toegangsnr.: 447, Inv.nr.: 120/176.
[8] J.G. van Dillen, *Amsterdam in 1585. Het kohier der capitale impositie van 1585.* Amsterdam: Genootschap Amstelodamum, 1941, p. XXXVII en 46.

'witmaeckers', te weten Mathijs Corstiaensz.[9] en Roeloff Hillebrantsz.[10] Aangezien de eerste geschillen heeft over schapenvachten en wol, is het aannemelijker dat ook hij een zeemleerbereider is.

Verder kan de term witwerker slaan op iemand die manden vlecht van geschilde wilgentenen, dit in tegenstelling tot een groenwerker die met ongeschilde tenen werkt. Zo wordt de term in 1573 en in 1667 gebruikt in de handvesten van Enkhuizen.[11] Een eeuw nadien zijn beide termen in Haarlem in deze betekenis nog steeds in gebruik.[12] Later, in 1860, zoekt P. Engelsman, mandenmaker te Alkmaar, een mandenmakersknecht-witwerker.[13] Tot in de vroeg 20ste eeuw is de term zo gebruikt. Zo plaatst mijn overgrootvader H. van Driel, Manden- en Rietenstoelen-fabrikant te Middelburg, nog in 1913 een personeelsadvertentie voor een witwerker.[14]

In de vroege 20ste eeuw verstaat men onder witwerk nog verschillende andere zaken.[15] Het heeft dan onder meer betrekking op stucwerk,[16] linnengoed[17] of kant.[18] De vermelding van een witwerker of van witwerk heeft in de loop van de tijd dus op diverse ambachtslieden en zaken betrekking. Alleen als er in de betreffende bron voldoende aanwijzingen staan kan men met enige zekerheid opmaken of het een witwerker is in de zin van dit onderzoek.

[9] J.H. Scheffer en F.D.O. Obreen, *Rotterdamsche historiebladen,* deel 2. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1876, p. 590; GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 32 acten 54-73; GAR: Gifteboek Reg. No.14.f.181, 28 november 1608 (overdracht van een huis); GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 32, acten 156/234 (ruzie over een schapenvacht); GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 47, acten 120/176 (ruzie over wol); GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 50, acten 37/58.
[10] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 29, acten 120-406.
[11] *Handtvesten, Privilegien, Willekeuren ende Ordonnantien der stadt Enchuysen*. Enkhuizen, 1667, 295; *Handvest van Enkhuizen, Korvemakers Gilde-brief 29 december 1573*, artikel IV.
[12] *Keuren en Ordonnantien der stad Haerlem, etc*., deel 1. Haarlem: Izaäk en Johannes Enschedé, 1755, p. 204: Keure voor het mandenmakers-gild, 9 september 1750, art. 3.
[13] *Opregte Haarlemse Courant:* 6-9-1860 dag editie.
[14] *Het Centrum:* 24-9-1913.
[15] *Het Centrum:* 25-8-1913; 24-9-1913; 1-6-1921; *Nieuwe Rotterdamse Courant:* 16-1-1916, 25-2-1916 en 19-3-1916.
[16] *Nieuwe Rotterdamse Courant:* 9-4-1910 avondeditie; 15-3-1916 ochtendeditie; 24-3-1916 ochtendeditie; 11-4-1916 avondeditie; 21-3-1917 ochtendeditie; 6-5-1920 ochtendeditie; 9-3-1921 avondeditie; 19-3-1922 ochtendeditie.
[17] *Het Centrum:* 27-10-1909.
[18] *Nieuwe Rotterdamse Courant:* 1-7-1913; 6-1-1923 ochtend editie; 2-10-1923 avond editie.

2.2 Verspreiding, aantallen en familierelaties

Verspreiding

In een groot aantal plaatsen in Noordwest-Nederland zijn witwerkers actief. Vooral in Noord- en Zuid-Holland volgen de vroegste vermeldingen zich kort na elkaar op. Het begint in Amsterdam (1614)[1], gevolgd door Dordrecht (1622), Rotterdam (1629)[2], Haarlem (1640), Utrecht (1649), Delft (1654) en Leiden (1659). Het zijn dus de grotere steden uit die tijd waar de witwerkers zich het eerst manifesteren. Alhoewel niet nader onderzocht valt te verwachten dat ook plaatsen als Den Haag en Gouda daaronder te rekenen zijn.

Pas in de 18de eeuw lijkt het beroep witwerker zich uit te breiden naar kleinere plaatsen over een groter verspreidingsgebied in Nederland, te weten Middelburg (1709), Zaandam (1723), Hoorn (1742) en Alkmaar (1751). In de tweede helft van de 18de eeuw spreidt de olievlek zich verder uit en vinden we witwerkers in Vlissingen (1755), Leeuwarden (1790), Kampen (1796) en Joure (1799). Gedurende die tijd blijven er witwerkers in alle bovengenoemde plaatsen werkzaam.

Aantallen en familierelaties

Er is een aantal plaatsen waar voldoende archiefmateriaal bewaard is gebleven, dan wel waar het dermate systematisch ontsloten is, dat er enigszins betrouwbare uitspraken te doen zijn over de aantallen witwerkers. Deze plaatsen zijn in oplopende volgorde van grootte Alkmaar, Dordrecht, Rotterdam en Amsterdam.

Voor wat betreft Alkmaar zijn er uit de tweede helft van de 18de eeuw twee kasboeken van het Sint Josephs- of timmermans-gilde overgeleverd.[3] Daarin worden tussen 1753-1795 negen mensen als witwerkers-baas ingeschreven. Hieronder zit Gerrit Snijders die in 1770 lid wordt als witwerker en kleinhoutwerkers-baas. Hij is de zoon van meester-timmerman en schrijnwerker Justus Snijders. In 1769, al een jaar eerder dus, zijn zij samen notarieel een compagnonschap aangegaan, in de stukken een timmer-, wit- en schrijnwerkers affaire geheten.[4] In de laatste jaren, tussen 1795 en 1808, wordt er in de kasboeken minder tot geen onderscheid meer gemaakt tussen de verschillende specialismen en spreekt men in Alkmaar kortweg van timmermans-nering in het algemeen.

In Dordrecht heeft men steekproefsgewijs een begin gemaakt met de ontsluiting van het archief waarbij er tussen 1691-1743 in totaal 44 witwerkers in vooral verkoopakten van huizen zijn gevonden. Ook daar zien we de al eerder aangestipte familierelaties. In de Franse tijd stuiten we op witwerker Alexander

[1] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam. Door last van de Edele Groot-Achtbaare Heeren Burgemeesteren en Regeerders van deselve Stad tot den eersten Ferbuari 1747 vervolgt, met verscheidene Stukken vermeerdert, mitsgaders in eene andere Schikking gebragt; en met de nodige Registers voorzien*, deel 3. Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, p. 1284-1285: 17 maart 1614.
[2] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 189, acten 158/259: Robert Bort, tevens stoofmaker.
[3] RAA: Archief van de Gilden 55, kasboek 1752-1792; Archief van de Gilden 56, kasboek 1792-1808.
[4] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte 686. Notaris Andries Bootsman.

Stempels (geb. 19-11-1756). Zijn oudere broer Jan Stempels, houtdraaier van beroep en zijn vader Pieter Stempels, houtkoper, voeren vanaf 28 februari 1800 samen een draaierswinkel met daarin beschilderde meubels, huishoudelijke voorwerpen en speelgoed.[5]

Rotterdam

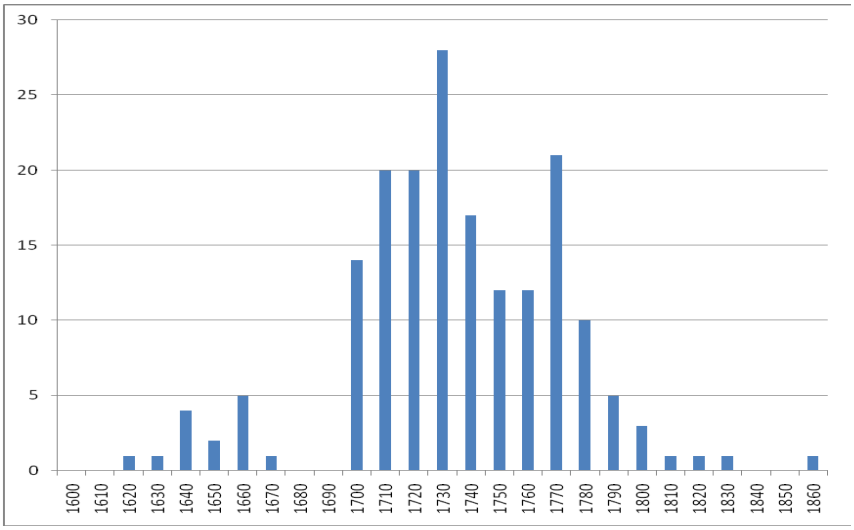

Het aantal van 414 vermeldingen van in totaal 124 individuele witwerkers in Rotterdam per decennium over de periode 1620-1860.

In Rotterdam heeft men het notarieel archief ontsloten op beroepen. Daardoor is het doenlijk alle daarin voorkomende witwerkers na te pluizen. Daarnaast is er een aantal stukken bewaard gebleven waarin gildeleden staan vermeld, zoals bijvoorbeeld overmannen, proefmeesters en zij die de meesterproef afleggen.[6] In deze bronnen zijn over een periode van 1620-1860 in totaal 414 vermeldingen van witwerkers gevonden. In werkelijkheid gaat het om 124 individuele witwerkers, witwerkers-knechten en meester-witwerkers. Daaruit is op te maken dat het beroep witwerker in Rotterdam pas na 1700 echt een vlucht neemt en na 1750 eigenlijk al weer een neergaande lijn laat zien, met uitzondering van de periode 1770-1780. Deze trend zet zich door in de 19de eeuw. We zullen nog zien dat die enkele overgebleven bedrijven tegen het einde van de 19de eeuw wel een schaalvergroting ondergaan.

Net als we hierna voor wat betreft Amsterdam aantonen, is er ook in Rotterdam een aantal witwerkers-families werkzaam. Zo zijn vader Maarten de Haas (werkzame periode 1704-1755) en zoon Nicolaas de Haas (werkzame periode 1735-

[5] GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 1368, fol. 25, no. 13.
[6] GAR: BNR 17/239, gildestukken: 17-33-235.

1783) beide witwerkers en bekleden zij allebei lange tijd de positie van proefmeester.[7] De witwerkers Lodewijk Schoon (werkzame periode 1741-1776) en Cornelis Thim (werkzame periode 1771-1782) zijn zwagers van elkaar.[8]

Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat witwerkers uit het gilde stappen en in Rotterdam zelf een ander ambacht gaan uitoefenen. De enkeling die uit eigen beweging wel uit het gilde treedt doet dat eerder uit gezondheidsproblemen, zoals Gijsbert Onderberg die kort daarna in 1782 overlijdt.[9] Enkelen schrijven zich uit omdat ze naar een andere stad vertrekken: Filippus Scheeneman vertrekt in 1719 naar Dordrecht,[10] Kornelis Thim gaat naar Utrecht (1782)[11] en Jan de Nz. Haas vertrekt na 18 jaar witwerker te zijn geweest naar Deventer (1794).[12]

Amsterdam

Om een indruk te krijgen van de hoeveelheid witwerkers in Amsterdam is de beroepenindex op de poorterboeken (1531-1811) nagelopen. Alleen poorters kunnen lid worden van een gilde. Alle poorters worden ingeschreven in poorterboeken. Ten eerste zijn dat de ingeboren poorters, dus kinderen van poorters. Ten tweede heeft het betrekking op mensen van buiten die met iemand in de stad trouwen dan wel die het poorterschap kopen.

Rond het midden van de 17de eeuw bedragen de kosten van het poorterschap vijftig gulden. Aangezien dat bedrag voor sommigen te hoog is, mag men vanaf 1668 ook een ambacht uitoefenen zonder poorter te zijn. Men moet daarvoor een eed afleggen en 28 stuivers betalen. Hiermee verkrijgt men een ingezetencedel of klein poortercedel. Na 1668 kunnen er in Amsterdam daarom meer witwerkers actief zijn dan er in de poorterboeken staan vermeld. Zo komen wel de meeste maar niet alle namen van in bijvoorbeeld notariële stukken of krantenadvertenties genoemde Amsterdamse witwerkers voor in deze poorterboeken. Het werkelijk aantal ligt waarschijnlijk 5-10% hoger.

[7] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1751-60: zoon van Maarten de Haas.
[8] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 3109/ 57- Inboedel 44-106: witwerkerswinkel overgenomen door zwager witwerker Kornelis Thim.
[9] GAR: BNR 17/239: overleden in juni 1782.
[10] GAR: BNR 17/239: ‘naar Dort vertrokken’.
[11] GAR: BNR 17/239: naar Utrecht vertrokken in oktober 1782.
[12] GAR: BNR 17/239: uitgescheiden en naar Deventer gegaan in april 1794.

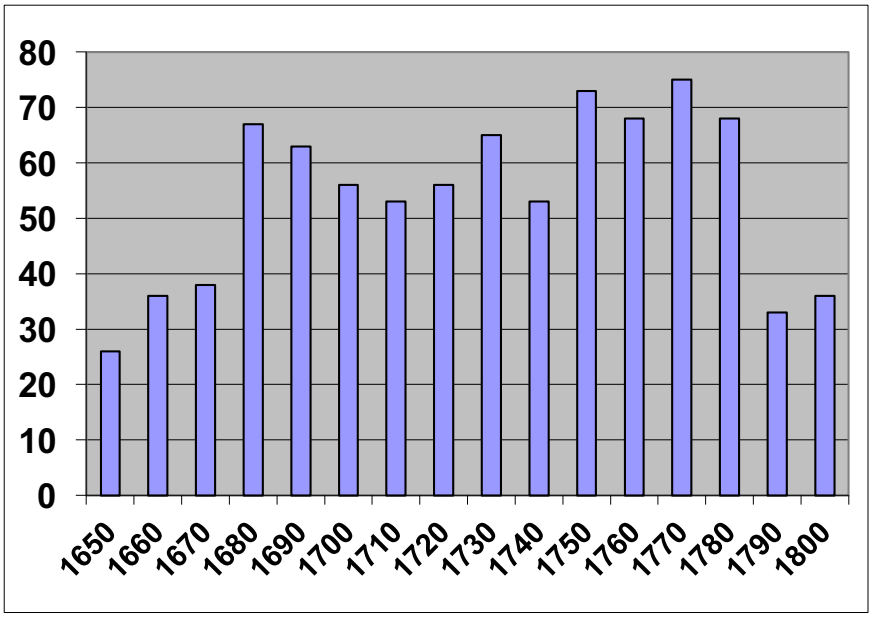

Het aantal van 759 vermeldingen van in totaal 476 individuele witwerkers in Amsterdam per decenium, lopend van 1655-1811. Bron: beroepenindex op de poorterboeken van Amsterdam (1531-1811).

Over de periode maart 1655 - maart 1811 zijn er in totaal 759 vermeldingen gevonden van mensen die met het beroep witwerker staan ingeschreven. Het werkelijk aantal witwerkers ligt anders. Ten eerste staat een deel van de mensen meerdere keren vermeld. Ten tweede dragen diverse mensen dezelfde naam maar kunnen zij, gezien de periode of de plaats van herkomst niet een en dezelfde persoon zijn. Als deze variabelen eruit gezuiverd zijn komt het werkelijke aantal individuele witwerkers op 476. Deze zijn in de beroepenindex onder de categorie meubilair geschaard. Voor een klein deel kan dat foutief zijn: een witwerker kan in deze periode evengoed een metaalbewerker of een zeemleerbereider zijn. Van de zeven witwerkers wier vader of zoon smid dan wel zilversmid is kan dus een deel in theorie zelf ook metaalbewerker zijn geweest. Het betreft hier echter een te verwaarlozen klein deel.

Van die 476 witwerkers is bij 377 personen (80%) de herkomst genoteerd. In totaal 301 (80%) witwerkers komt gewoon uit Amsterdam. Een veel kleiner aantal, 48 in totaal, komt uit andere plaatsen verspreid over heel Nederland. Uit Duitsland komen 24 mensen (6,5%) en dan met name uit Noord-Duitsland. Hierbij zijn Jeveren, Emden, Esens, Norden, Ditmar en Stade de meest voorkomende plaatsen van herkomst. Deze Duitse immigranten komen het meeste in de periode tussen 1655-1680 binnen. Op een enkele uitzondering na lijken zij zich zelfstandig te vestigen en niet in te trouwen in een reeds bestaand witwerkers-bedrijf. Slechts vier mensen komen uit België (Brussel, Deurne en Doornik). Ondanks de enorme instroom van

immigranten in Amsterdam, lijkt het beroep van witwerker vooral een Nederlandse en in dit geval Amsterdamse aangelegenheid te zijn geweest. Dat het Nederlandse beschilderde meubilair sterk zou zijn geïnspireerd door buitenlandse voorbeelden is op basis van immigranten dus niet waarschijnlijk.

De beroepen van vaders en schoonvaders

Veel van de 476 Amsterdamse witwerkers hebben een of meer familieleden als witwerker. Bij 96 (20%) van hen oefent de vader hetzelfde beroep uit. De kans is groot dat deze zonen het vak in het bedrijf van hun vader leren en dat een deel hun vader vervolgens opvolgt. Van 17 mensen die zich inschrijven als witwerker is aangetekend dat hun schoonvader witwerker is. Waarschijnlijk gaat een deel van deze schoonzonen in hun schoonvaders bedrijf aan de slag. Daarenboven zijn er mensen waarbij het witwerk een familiebedrijf lijkt te zijn geweest. Zo gaan de zonen zowel als de schoonzonen van bijvoorbeeld Christiaen Bleeker (werkzaam tussen 1697-1715) en Jan Christoffel van Essen (werkzaam tussen 1713-1743) in het witwerkers-vak. Slechts negen mannen trouwen met de weduwe van een witwerker en schrijven zich vervolgens in als witwerker. Het introuwen, dan wel via de dochter, dan wel via de weduwe, speelt dus geen grote rol. Getuige de gildereglementen in Alkmaar[13] en Rotterdam[14] is het vaker de weduwe zelf die de zaak voortzet, eventueel met een knecht of zoon.

[13] *Reglement voor het Josephs of timmermans Collegie binnen Alkmaar*. Alkmaar: Jacob Maagh, 27 mei 1751.
[14] *Extract uyt de Generale Keure en Ordonnantie der Stad Rotterdam Houdende Ordonnantie op het Wit-werken.* Rotterdam: Pieter van Waasberge, 1717, art. 4.

Onder de vaders en schoonvaders van witwerkers, die zelf geen witwerker zijn, is een groot deel toch houtbewerker of schilder, te weten:
Zaagmolenaar (3)
Houtkoper (2)
Huistimmerman (7)
Timmerman (8)
Scheepstimmerman (6)
Schrijnwerker (2)
Kastenmaker (2)
Kistenmaker (6)
Stoelenmaker (2)
Spaanse stoelenmaker (1)
Stovenmaker (1)
Kuiper (7)
Wieldraaier (1)
Blokmaker (1)
Lakmaker of lakwerker (3)
Schilder (3) onder wie Jan Schuurhof (1775) en Jacob Blok (1786)

Daarnaast oefenen de zonen van witwerkers, die hun vader niet opvolgen, veelal ook een hout- of schilders gerelateerde beroep uit, te weten:
Houtkoper c.q. houtwinkelier (2)
Huistimmerman (7)
Timmerman (13)
Scheepstimmerman (9)
Schrijnwerker (1)
Kastenmaker (2)
Kistenmaker (6)
Kuiper (4)
Schuiermaker (2)
Wagenmaker (3)
Blokmaker (1)
Schilder (17) onder wie Johannes Spruit (1792), Jacobus Janson (1786) en Joannes de Vries (1772)
Kunstschilder (1) te weten Johannes van Drecht (1758)

Tussen witwerkers en schrijnwerkers lijken weinig familierelaties te bestaan. Meer is dat het geval met kistenmakers in de periode 1676-1780. De term kistenmaker is weliswaar de oude term voor schrijnwerker. In de 16de eeuw bestaat de kistenmakers-proef uit een tresoor en een klaptafel.[15] In de 18de eeuw noemen kistenmakers zich echter meer en meer schrijnwerker. Desondanks blijft een groep

[15] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam*, deel 3. Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, p. 1285: 14 april 1564.

zich gedurende de gehele 18de eeuw kistenmaker noemen. Mogelijk maken deze latere kistenmakers eenvoudiger meubels die meer lijken op wat de witwerkers maken waardoor de overstap makkelijker is. Onder kisten verstaat men in deze tijd bovendien ook pakkisten die evenzeer van naaldhout en eenvoudig van constructie zijn.

Gedurende de periode 1650-1800 bestaat er een grote uitwisseling met timmerlieden: van 50 witwerkers is dan wel de vader, dan wel de zoon een huis- of scheepstimmerman. Dit sluit aan bij de constructie van de meubels waarin veel met spijkers en weinig met houtverbindingen is gewerkt.

Een tweede relatie is te vinden met de schilders: veel zonen van witwerkers worden schilders en dan vooral in het vierde kwart van de 18de eeuw als het aantal witwerkers sterk terugloopt. De kans is groot dat deze zonen de basis voor het schildersvak in het atelier van hun vader opdoen. Onder hen bevindt zich Johannes van Drecht (1737-1807). Ook hij is de zoon van een witwerker en onder meer bekend als decoratieschilder van interieurs, behangselschilder en grisaille-schilder in de classicistische stijl.[16] Een dergelijke beschildering is te zien op het voeteneinde van het hemelbed in Kasteel Heeswijk.[17] Overigens kunnen schilders van het Sint Lucas gilde in Amsterdam tevens de witwerkers-meesterproef afleggen zodat zij in hun eigen atelier zowel meubels mogen maken als beschilderen.

De andere beroepen die de vaders dan wel zoons van witwerkers uitoefenen hebben eveneens vrijwel allemaal betrekking op een ambacht. Daaronder vormen schoenmakers de grootste groep. Slechts een enkele schoonvader is notaris of schoolmeester. En slechts een enkele zoon gaat in de handel of wordt winkelier. Geen van hen wordt geestelijke of notabele zoals een notaris. Dit overziend lijkt de Amsterdamse witwerker qua scholing-, werk- en huwelijkskansen tussen 1650-1800 dus gebonden te zijn aan de maatschappelijke laag van ambachtslieden en daarbinnen vooral de houtbewerkers en schilders.

De beroepen van moeders en dochters

Witwerker is geen vrouwenberoep, althans afgaande op de poorterboeken. Onder de 759 vermeldingen is er maar één vrouw, Geertruy Hessels, die te boek wordt gesteld als witwerker en dan pas nadat haar man Rens Hendrik Winsing, zelf witwerker, komt te overlijden (1789).[18] Verder maakt men slechts één keer melding van het beroep van een vrouw van een witwerker: een linnennaaister. Het beroep van de moeders is nimmer vermeld. Dochters van witwerkers zijn in aflopende volgorde van frequentie linnennaaiers dan wel naaiers, pottenverkopers, dienstmaagden, konijnenhaarsnijders, winkeliers, wolnaaiers en katoenafzetters. Geen van hen volgt vader op.

[16] D. Carasso, 'Idem ardor agit. De schilder Joannes van Dreght en zijn leerling Willem Bilderdijk', in: E.K. Grootes en J. den Haan [red.], *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam.* Roden: Nehalennia, 1989, p. 208-220.
[17] Collectie Stichting Kasteel Heeswijk, Inv.nr.: KH 2078.
[18] SAA: Poortersboek 29, p. 189.

De poorterboeken geven echter geen volledig beeld. De vrouwen van witwerkers spelen wel degelijk een belangrijke rol in het ambacht. Vanaf 1667 is geordonneerd dat zij waarneemsters zijn in het witwerkers-pand op de Nieuwendijk bij de Gravenstraat.[19] In die functie zijn zij verantwoordelijk voor de verkoop van de meubels en de administratie daarvan, de toewijzing van bestellingen, de huurafdracht, evenals het openen, afsluiten en schoonhouden van het pand. Ze bestieren als het ware de gemeenschappelijk winkel en spelen daarom een cruciale rol bij de inkomsten.

[19] Noordkerk, op.cit., p. 1296-1297: 21 juli 1667.

2.3 Het gilde

2.3.1 De geboorte van het ambacht.
2.3.2 Knechten, meesters en overmannen.
2.3.3 De bosse.
2.3.4 Proefmeesters, meesterproeven en modellen.
2.3.5 Vurenhout, constructies en lijm.
2.3.6 De markt en het witwerkers-pand te Amsterdam.
2.3.7 Relaties met timmerlieden, houtdraaiers, schrijnwerkers en schilders.

2.3 Het gilde.

Witwerkers maken, in welke stad ook, deel uit van gilden waarin meerdere ambachten verenigd zijn. Zaken als werktijden, functies en financiële verplichtingen gelden daarom voor al de leden binnen dat gilde en zijn niet uniek voor witwerkers in het bijzonder. Daarom is niet elke verordonnering tot in detail uitgesponnen maar geven we een aantal representatieve voorbeelden. Alle voor witwerkers specifieke zaken zoals de meesterproef krijgen wel volledige aandacht.

2.3.1 De geboorte van het ambacht.

Voor zover bekend worden witwerkers in Amsterdam voor het eerst op 17 maart 1614 als een aparte groep betiteld. Dit gebeurt wanneer men ze onder het huistimmermans-gilde schaart, samen met de 'lademaeckers, spiegelcasmakers, koffermaeckers, Spaensche-stoelmaeckers, spietsemakers, off staef maekcers, getoumakers, schaeffmaeckers en de ellemaeckers'.[1] Mogelijk is dit het gevolg van de twaalfjarige vrede (1609-1621) waardoor er een instroom van goedkopere producten uit Vlaanderen en Brabant op gang komt en meerdere gilden, zoals het Sint Lukas gilde, haar reglementen aanscherpt.[2]

Uit de Haarlemse keur van 1678 blijkt dat witwerkers daar onder het Sint Joseph gilde vallen, samen met de timmerlieden, schrijnwerkers, ebbenhoutwerkers, molenmakers en getouwmakers.[3] In de latere keur van 1711 betreft het de 'Timmerluyden, Schrijnwerkers, Witwerkers, Molenmakers, Getouwe makers, Houtkramers, Houtkopers, Spaense stoelemakers, Lijstemakers ende Stovemakers'.[4]

---

[1] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte privilegien ende octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en handelingen der stad Amstelredam: ……etc.,* deel 3. Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, p. 1284-1285 (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 77930); C. Commelin, *Beschrijvinge van Amsterdam, zijnde een naukeurige verhandelinge van desselfs eerste oorspronk uyt Huyse der Heeren van Amstel*, etc., deel 2. 2e druk. Amsterdam: A. van Damme etc., 1726, p. 742; J.G. Dillen, *Bronnen tot de Geschiedenis van het Bedrijfsleven en het Gildewezen van Amsterdam*, deel 2. 's-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1929, nr. 149, p. 80.
[2] M. Prak, 'Painters, Guilds, and the Art Market during the Dutch Golden Age', in: S.R. Epstein and M. Prak (ed.), *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 152.
[3] GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, folio 268, art. 6.
[4] GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315: *Renovatie Ampliatie en Alteratie van de keure en Ordonnantie van het St. Josephs Gilde Binnen de Stadt Haerlem.* Haarlem: Wilhelmus van Kessel, 1711, art. 1.

Na 1750 komen daar de lint- en twijnmolenmakers bij.[5] Op 14 augustus 1751 wordt in Alkmaar vastgelegd dat de witwerkers er ressorteren onder het Sint Joseph- of timmer-gilde waaronder tevens de huistimmerlieden, schrijnwerkers, gotenmakers, matenmakers[6] en stovenmakers vallen.[7]

Witwerk, in de vorm van beschilderde houtwaren, wordt in alle bestudeerde steden al eerder gemaakt dan er witwerkers zijn. In Amsterdam zijn het vanaf circa 1550 de kistenmakers die allerlei klein houtwerk voor uitdraagsters maken.[8] In Alkmaar heten ze kleinhoutwerkersbazen, in Dordrecht noemt men stovenmakers en lantaarnmakers en in Rotterdam houtkramers. In deze laatste stad is de geboorte van het witwerken als apart ambacht goed gedocumenteerd. Tot 1658 mag daar iedere burger witwerk maken. Echter, de houtkramers van het Groot Houtkramers of Sint Maria gilde zijn daarin het meest gespecialiseerd. Zij gebruiken daarbij veelal wit hout te weten vuren- en populierenhout en maken daarmee onder meer kakstoelen, kastjes en andere losse werken. Gedurende de eerste helft van de 17de eeuw groeit hun productie gestaag, zowel voor de uitvoer als voor de stad zelf. Zij worden in deze periode steeds vaker witwerkers genoemd.[9]

Vanaf 1636 mogen de Rotterdamse timmerlieden en schrijnwerkers, behorende tot het Sint Joseph gilde, deze producten ook maken. In diverse juridische processen proberen de witwerkers het monopolie over het witwerk te krijgen. Na 1658 krijgen ze een officiële status en komen ze onder het Sint Joseph gilde, samen met de timmerlieden, schrijnwerkers, blokmakers, stoelendraaiers en ebbenhoutwerkers. Vanaf nu mogen deze witwerkers het volgende maken: ‘Regtbanken, Tafels met gedraaide Stylen, verdikt en onverdikt, Schotelrakken, Kruiswerken, Onder-Luurkasjes met verdikte Stylen, Voeten van Claversimbels, met verdikte Stylen, Slaapbanken, opstaande Bak-Tafels, drie-beende hangende Tafels, Kanne-Borden, Kakstoelen, Wiegen, halve Kasjes op Stylen’.[10] Het overige witwerk, veelal kleiner goed zoals schuurbakken, hondenhokken en stoven, blijft voorlopig nog bij de houtkramers. Die hoeven nog steeds geen meesterproef af te leggen maar moeten vanaf nu wel jaargeld betalen, aan de begrafenis van hun gildebroeders bijdragen en hun knechten een vast salaris uitkeren.

Tussen 1658 en 1705 proberen de nu officieel geïnstalleerde witwerkers nog een aantal maal om ook het monopolie over de kleine houtwaren te verkrijgen maar dat is ze nooit gelukt.[11] Om stoven te kunnen maken moet daarom bijvoorbeeld

[5] GAH: Toegangsnr.: 43, Inv.nr.: 008527K: *Ordonnatie van het Jozephs- of Timmermansgilde binnen de stad Haerlem.* Haarlem: Izaak en Joh. Enschedé, Ordinaris Stads-Drukkers, 1750, art. 1.
[6] Onder maten verstaat men hier inhoudsmaten met gebogen spaanhouten wanden zoals schepels.
[7] *Reglement voor het Josephs of timmermans Collegie binnen Alkmaar*. Alkmaar: Jacob Maagh, 27 mei 1751; *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken, etc*., deel 4, stuk 2. Amsterdam: Erve van F. Houttuyn, 1769, p. 789-792.
[8] Noordkerk, op.cit., p. 1287.
[9] P. Couvret, *Verhandelingen over de rechten der onderscheide ambagten van het Groot Timmerluiden of St. Josephs en het Groot Houtkramers- of St. Maria-Gilde binnen deze stad Rotterdam,* etc. Rotterdam: Boekdrukkerij Jacobus Bronkhorst, Zuid-Blaak, 1774, p. 7-13.
[10] P. Couvret, op.cit., letter E.
[11] Zie ook: *Extract uyt de Generale Keure en Ordonnantie der Stad Rotterdam Houdende Ordonnantie op het Wit-werken.* Rotterdam: Pieter van Waasberge, 1717; H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, deel 3. Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1974, p. 850; J.H. Scheffer, en F.D.O. Obreen,

witwerker Wouter de Mooij (werkzame periode 1706-1741) tevens lid worden van het Maria gilde.[12]

In Amsterdam hebben de witwerkers meer geluk. Het langslepende conflict over kistenmakers die kleine houtwaren voor de houtkramers maken wordt in 1701 beslecht. Het maken en verkopen van stoven, schoolborden, kaarsladen, slijpborden, theebladen en ander klein schrijnwerk, waar voorheen uitdraagsters mee leurden, en tafels, kasten, schenktafels en theetafels, dat wat de witwerkers reeds toekomt, mag voortaan alleen gebeuren door hen die de witwerkers-proef afleggen.[13] In tegenstelling tot Rotterdam krijgen de Amsterdamse witwerkers hierdoor dus ook het monopolie over de kleine houtwaren.

In Haarlem zien we naast een relatie met de kramers van oudsher ook een nauwe band met schilders, verenigd in het Sint Lucas gilde. In de 16de en vroeg 17de-eeuwse keuren van het Sint Lucas gilde wordt niet gerept van witwerkers. In een lijst lopend van 1567 tot en met 1640 spreekt men van 'den Gildenbroeders en Zusters die Stoeldrayers off verwers en geschilderde houtkramers - meede gildebroederen - van het St. Lucas gildt'.[14] Hier wordt mijns inziens met 'geschilderde houtkramers' datgene aangeduid waarvoor men later de termen witwerkers en houtkramers gebruikt. In een overzicht van alle ingeschrevenen, gegroepeerd naar beroep, van 1721 tot 1795, staan de witwerkers onder artikel 'H' opgesomd, samen met de houtkramers en –kraamsters.[15] Een keur uit 1748 richt zich tegen de concurrenten, te weten 'Vreemdelingen en Joden' die met hout- en borstelwaren en matten langs de huizen gaan.[16] Pas in de keur van 1750 worden de witwerkers net als de grofschilders, als zelfstandige beroepsgroep door het Sint Lucas gilde opgesomd.[17] Zij mogen pas schilderen als ze lid zijn van dat gilde.

In Dordrecht zijn er rond 1600 aan het witwerk gelieerde ambachtslieden actief. In een oproep aan de burgemeester[18] proberen de lantaarnmakers in het gilde van de Vijf Neeringen het recht te behouden om 'rattevallen, zoutvaten, caersvaten, teljoerhuyskens[19], lepelhuyskens, stooven en spinrockens' te maken. Juist dit hebben leden van het schrijnwerkers-gilde eerder met fysiek geweld proberen te voorkomen omdat zij daarover het alleenrecht beweren te hebben. Pas in 1663 erkent men in Dorrecht het witwerken als apart ambacht en schaart men witwerkers samen met de draaiers onder het schrijnwerkers-gilde.[20] De dekens maken zich

Rotterdamsche Historiebladen, 2e afd. Geschiedkundige stukken, deel 2. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1876, p. 402-403 en 405.

[12] GAR: Register van hoofdlieden 1712-1743.

[13] Noordkerk, op.cit., p. 1300, art. 79, 9-2-1701.

[14] GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 221.

[15] GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 215.

[16] *Keuren en Ordonnantien der stad Haerlem op auctorisatie en met goed keuringe van de edele groot achtbare heeren Burgemeesteren en Regeerders der zelver stad. Bijeen verzameld, in order gebracht, en uytgegeven tot het jaar 1755*, deel 1. Haerlem: Izaäk en Johannes Enschedé, Stads-Drukkers en Jan Bosch, boekverkoper, 1755, p. 104. (GAH: Toegangsnr.: 41, Inv.nr.: 2683U).

[17] GAH: Toegangsnr.:16, Inv.nr.: 209, keur 1751; *Keuren en Ordonnantien der stad Haerlem*, op.cit., p. 200.

[18] GAD: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 928.

[19] Teljoerhuysken zijn bordenrekken.

[20] GAD: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 650.

vervolgens boos over het feit dat 'Daer ter contrarie eenige van dien voornamelijk de stoofmaeckers, en de witwerckers meest alle de stoven, schoolborden, spilwerckkussens, kinderstoelen, ende andere verscheydene dingen meer (die sij zich vertieren) gean coopen in andere Stede ende plaetsen'. Witwerkers en stovenmakers noemt men hier in één adem. Dat is voor deze periode gebruikelijk. Zo wordt de Dortse Johannes van de Lee in 1699 stoofmaker genoemd[21] terwijl hij in andere bronnen als witwerker staat gekwalificeerd.[22] In 1667 richten de dekens van het schrijnwerkers-gilde zich tot de burgemeester met de klacht dat vooral de witwerkers en draaiers de witwerkers-waren, zoals stoven, bakken en 'schotgecolven' van buiten de stad aankopen en uitventen. Dit terwijl ze alleen zelfgemaakte goederen in hun winkels en op de markt mogen aanbieden.[23]

In 1744, circa 75 jaar later, wordt zowel in de stukken van het schrijnwerkers-gilde als in de stukken van het koopmans-gilde nog eens bekrachtigd dat alleen schrijnwerkers, draaiers en witwerkers het recht hebben om binnen de stad Dordrecht stoven, kaarsladen, zoutvaten en andere houtwaren te verkopen en niet door leden van het Koopmans- of Kramers-gilde.[24] Als deze laatsten dit willen moeten ze dit recht eerst kopen van het schrijnwerkers-gilde. Zo komt het dus voor dat kramers zich het recht van witwerken verschaffen alleen om daarmee producten binnen de stad Dordrecht te mogen verhandelen.

Samenvattend lijkt het ambacht van witwerker in Dordrecht in de tweede helft van de 17de eeuw gestalte te krijgen in nauwe relatie tot de lantaarnmakers, stovenmakers en kramers. Uiteindelijk bepaalt men dat alleen zij die het recht op het witwerken van het schrijnwerkers-gilde kopen, witwerk mogen maken en verhandelen.

2.3.2 Knechten, meesters en overmannen.

Knechten

Tussen 1620-1860 vermeldt men in Rotterdam onder de in totaal 124 witwerkers slechts 22 knechten terwijl er sprake is van 35 meesters. De overige worden aangeduid met 'witwerker'. In werkelijkheid zullen er veel meer knechten zijn, maar deze komen nauwelijks in archivalia voor. Negentien van de 22 Rotterdamse knechten lijkt nooit meester te worden. Kennelijk blijven zij hun hele leven knecht. Zij die zich wel tot meester weten op te werken zijn bovendien lang knecht geweest. Zo is Arij Breedveld in 1761 knecht en pas negen jaar later, in 1770, legt hij zijn meesterproef af.[25] Mathijs van der Velde is knecht in 1731. Pas zestien jaar later, in 1747, doet hij zijn meesterproef.[26] Getuige de vele verboden inzake het

[21] GAD: Toegangsnr.: 9, Inv.nr.: 801, folio 6, acte 1.
[22] GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 157, folio 135; Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 159, folio 49.
[23] GAD: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 644.
[24] GAD: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 649 en 688: *Keur- en ordonnantieboek van het Comans-Gilde binnen Dordrecht.* Dordrecht: Pieter Braam, 1785.
[25] GAR: Beroepenindex op het notarieel archief 1761-70; Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 33-235.
[26] GAR: Beroepenindex op het notarieel archief 1731-40; Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 239: meesterproef op 17-3-1747.

beunhazen is dit onder knechten wijdverbreid. Buiten de ateliers van hun meesters zijn velen van hen voor zichzelf aan het werk.

Waarschijnlijk onder druk van de Franse bezetter heeft het Amsterdamse Sint Joseph gilde tussen 1795-1811 al haar meesters en knechten geïnventariseerd.[27] Van de in deze periode gemiddeld tegelijkertijd actieve 35 witwerkers staan er achttien als baas opgevoerd. Tezamen hebben deze bazen 56 knechten in dienst, gemiddeld drie per bedrijf. Voor het eerst krijgen we hiermee een waarschijnlijk compleet overzicht van de officieel in de branche werkzame knechten: 95% daarvan komt in geen enkele andere bron voor. Slechts twee van hen lijken in deze periode de status van meester te bereiken. Daarvoor zijn zij eerst lange tijd knecht geweest. Zo is Gerrit Lusink in 1796 als knecht in dienst bij meester-witwerker Pieter Ros.[28] Pas elf jaar later doet Gerrit zijn meesterproef.[29] Frans Reuse staat al sinds 1784 te boek als witwerker.[30] Pas twintig jaar later, in 1804, legt hij de meesterproef af.[31] Het aantal knechten per meester is in Hoorn van oudsher beperkt.[32] In 1653 wordt daar de mogelijkheid geboden om niet drie maar voortaan maximaal zes knechts in dienst te hebben.

Knechten staan onder meer aan een schaafbank te werken, waarvan er in vrijwel alle inboedels meerdere staan opgesomd. In het midden 18de-eeuwse Alkmaar is het kalenderjaar qua werktijden in drieën opgedeeld, gerelateerd aan de duur van het daglicht.[33] De lange dagen belopen van de eerste maandag na 12 maart tot de eerste zaterdag na 23 september. Men werkt van kwart over vijf 's ochtends tot halfzeven 's avonds met tussendoor drie schaften van in totaal twee uur. De 'middeldage' beginnen op de eerste maandag na 12 februari en duren van 's ochtends kwart over zes tot zes uur 's avonds. De schafttijden zijn dezelfde als op de lange dagen. De korte dagen beginnen op de maandag na 30 oktober. Men werkt gedurende deze donkere dagen van kwart over zeven tot vijf uur, met om twaalf uur een schaft van een uur. De verdiensten zijn gerelateerd aan de werkduur: 's zomers kan men op 24 stuivers rekenen, 's winters op slechts achttien stuivers. Wat betreft de bedrijfslunch hoeft de baas alleen voor bier te zorgen maar wel van minstens drie gulden per ton.[34]

Een Alkmaarse knecht is vanaf zijn 18de jaar gehouden een jaargeld van 30 stuivers aan de bosse af te dragen.[35] In Rotterdam hoeft een knecht pas bij te dragen aan de bosse nadat hij twee jaar bij een meester in dienst is.[36] Wil hij de meesterproef doen, dan dient hij minstens twee jaar knecht te zijn geweest bij een

[27] SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1492.
[28] SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1492, datum: 13-4-1796.
[29] SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1487, datum: 17-3-1807.
[30] SAA: Poorterboek 28, p. 283, datum: 5-2-1784.
[31] SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1487, datum: 5-4-1804
[32] WFA: Toegangsnr.: 0507, Inv.nr.: 2B, 14: Vergunning voor iedere meester om in plaats van drie knechts en een jongen te mogen in dienst hebben zes knechts en een jongen, 17 maart 1653.
[33] *Reglement voor het Josephs gilde,1751,* op.cit., art. 12.
[34] Op.cit., art.12.
[35] Op.cit., art.10.
[36] *Ampliatie op de ordonnnatie van het groot timmerluyden en witwerkers gildens*. Rotterdam: Gerrit en Pieter van Waesberge, 1764, art. 2.

witwerker in diezelfde stad. In andere steden moet een knecht daarvoor minstens een of twee jaar bijdragen aan het gilde. Het doen van de meesterproef kost ook geld. In Rotterdam is dat voor een gildebroeders-zoon acht gulden, voor een in de stad geboren burger zestien gulden en voor een vreemde 24 gulden.[37] In andere steden gelden vergelijkbare eisen.

In Rotterdam[38] en Alkmaar[39] mogen knechten de zaak van een witwerkers-weduwe voortzetten op voorwaarde dat ze de meesterproef afleggen. Deze krijgen dan in diverse plaatsen de titel 'meesterknecht'. Zo treedt in Hoorn op 30 maart 1781 Klaas Koster bij zijn moeder als meesterknecht aan en op 1 juli van datzelfde jaar Egbert Poppe bij de weduwe Melgior Cranenberg.[40]

Stieljes, meester-witwerker in de Nieuwe Steeg te Hoorn, adverteert in 1785 voor knechten.[41] Pytter van der Veen te Leeuwarden adverteert met verlakte houtwaren met een barnstenen glans en is tevens op zoek naar twee à drie vuren-kastenmakers-knechten.[42] Hoeveel knechten de witwerkers werkelijk in dienst hebben is met enige voorzichtigheid af te lezen aan het aantal schaaf- of werkbanken dat in gebruik is. In Rotterdam vinden we Pieter Jansz. Groenwout (1706) met slechts één schaafbank[43] en Jan Dircksz. de Vrijer (1671) met vijf schaafbanken.[44] In Amsterdam staan er in de werkplaatsen van Hendricus Ridders (1799)[45] en Hendrik Beekman (1800)[46] ieder vier schaafbanken. Evert van Essen (1796) heeft er zeven[47] en Frans Dircksz. Sluijter (1728) heeft acht schaafbanken.[48] Bij het overlijden van Sluijter is het arbeidsloon voor zijn knechten de op drie na grootste schuldenlast is, op hout en ruitjes na. Christiaan van der Ondermeulen (1728) heeft zelfs dertien schaafbanken staan, maar aan een van deze banken kan ook zijn eigen zoon Cornelis hebben gewerkt.[49]

Terugkijkend op de voorgaande informatie is er een aanzienlijk aantal variabelen die maakt dat het grootste deel van de mannelijke beroepsbevolking aan het knechtendom geketend blijft, zoals de moeilijkheid van de meesterproef en de kosten van het poorterschap.[50] Voor ambachten waarin de winstmarge gering is, zoals bij witwerkers, zijn er daarenboven redenen van financiële aard: de proefkosten te betalen aan het gilde, de kosten van het tussentijds visiteren door de

[37] *Extract uyt de Generale Keure, etc.* op.cit., art. 13. In Amsterdam hanteerde men vergelijkbare tarieven. Zie: *Ordonnantien en willekeuren van het Jozephs-gilde binnen de stad Amsteldam*. Amsterdam: Pieter Hendrik Dronsberg, 1793, p. 83, art. 4: 31 januari 1721.
[38] *Extract uyt de Generale Keure, etc.* op.cit., art. 4.
[39] *Reglement voor het Josephs gilde, 1751*, op.cit.
[40] WFA: Toegangsnr.: 0507, Inv.nr.: 1a/3a: *Proefboek van 't St. Josephs Gilde, 1719-1817.*
[41] *Oprechte Haerlemsche Courant:* 22-1-1785.
[42] *Friese Courant:* 3 april 1790.
[43] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 493, acte 30-36, 22-8-1706 (oude nummering: 15 ev.).
[44] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 460, acte 119-129, 11-11-1671 (oude nummering: 60-65).
[45] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038, 27-5-1799.
[46] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6258, verbaal 3436, datum: 8-12-1800.
[47] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635, 15-4-1796.
[48] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte 53, 23-1-1728.
[49] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[50] Tot dezelfde conclusie komt: B. Panhuysen, *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1800)*. Proefschrift Universiteit Utrecht. Amsterdam: IISG, 2000, p. 137-175.

proefmeesters, de huur van een werkplaats waar het proefstuk mag worden gemaakt, en niet te vergeten de kosten van het huren of kopen van een pand om een werkplaats te beginnen in een overbevolkte stad.

Meesters en hun vrouwen

Het zijn de witwerker-meesters, ook wel bazen genaamd, die optreden in stukken over geschillen en rekwesten. Zij hebben een stem, knechten daarentegen niet of nauwelijks. Het zijn ook de meesters van wie boedelinventarissen zijn opgesteld. Zij leiden een werkplaats. Vrijwel alle meesters blijven formeel witwerker tot hun dood. Dit blijkt uit het feit dat er na hun overlijden werkbanken, houtvoorraden en half afgemaakte meubels in de dan opgemaakte boedelinventarissen worden opgesomd. Bovendien komen er tussen sterven en begraven dikwijls nog klanten langs om meubels te kopen. Deze staan dan apart in de boedelinventaris vermeld. Hoeveel jaar werkt men als witwerker of meester? In Rotterdam hebben we daar gegevens over. Frans Schoon is minstens 39 jaar meester-witwerker als hij in 1750 overlijdt. Nicolaas de Haas overlijdt in 1783 en is dan in totaal 48 jaar meester. Maarten de Haas draagt zelfs 51 jaar de titel meester als hij in 1755 overlijdt. Onder hen die we slechts als witwerker kennen vinden we Pieter van der Grient die ten minste 52 jaar dit beroep heeft.[51] Huijbert van der Veer is 54 jaar witwerker als hij in 1769 overlijdt en Simon van der Grient (†1794) 59 jaar. Gijsbert Onderberg (†1782) spant de kroon, hij oefent het beroep maar liefst 61 jaar uit.

Meesters en hun vrouwen bestieren naast de werkplaats een eigen winkel. Getuige de aangetroffen boedelinventarissen staan daarin bij overlijden in de regel nog tussen de 150 en 400 meubels. Soms zijn winkel en werkplaats in twee verschillende panden ingericht. In hoofdstuk 2.4 zal per periode dieper op het assortiment worden ingegaan.

Onder de vele witwerker-meesters staat zoals gezegd slechts één vrouw te boek. Toch spelen zij, in het op de familie gebaseerde economische systeem, een cruciale rol in deze bedrijfstak. Zij bestieren de verkoop en zorgen zo dus dat er geld binnenkomt. Bij het overlijden van hun echtgenoot hebben ze recht op een uitkering uit de bosse oftewel gildekas. Als weduwen nemen ze formeel zijn beroep over en zetten ze de zaak voort. Zij beheren gedurende die periode dan ook de bezittingen. Het praktische werk kan in zo'n situatie met een meester-knecht zijn gedaan: in de regel een zoon, minder vaak iemand van buiten. Maar dikwijls blijft het bedrijf tot aan de dood van de weduwe op haar naam staan en begint de zoon een eigen bedrijf of kiest hij een ander beroep.

Deze economisch zelfstandige positie van de vrouw in het witwerkers-gilde is representatief voor vele gilden. Al in 1919 beschrijft Alice Clark de belangrijke rol van de vrouw in de door gilden gereguleerde arbeid.[52] In de meeste gilden zijn dan ook zelfstandig functionerende vrouwen te vinden en in de textiel gerelateerde gilden

[51] De laatste melding dateert van 1821.
[52] A. Clark, *Working life of women in the seventeenth century.* London: George Routlegde & Sons, 1919.

domineren zij zelfs.[53] Schmidt komt voor wat betreft Gouda tot de conclusie dat circa 40% van de vrouwelijke gezinshoofden gilde gereguleerd werk verricht tegen 54% voor de mannelijke gezinshoofden.[54] Het percentage door vrouwen bestierde winkels ligt nog hoger.[55] Vrouwen door de gehele Republiek en later in het 19de-eeuwse koninkrijk hebben hun eigen winkels. Sporen daarvan zijn vandaag de dag nog terug te vinden in de vele Nederlandse bedrijfsnamen die beginnen met 'De Weduwe'. Ze zijn dus bepaald geen onmondige sloofjes.

Overmannen
Binnen het gilde zijn de meesters verkiesbaar voor allerlei functies zoals proefmeester, pandmeester en overman, ook wel overlieden geheten. In Alkmaar (1751) zijn er vier overmannen van wie steeds de twee oudsten boekhouder en kassier zijn.[56] Zij zijn gezamenlijk verantwoordelijk voor de administratie van het gilde. Hiervoor ontvangen ze jaarlijks 30 gulden. Elk jaar vindt op Sint Joseph (19 maart) de verkiezing plaats. Binnen veertien dagen dienen de vier oude overmannen de jaarrekening voor te leggen aan de burgemeester en de nieuw verkozen overmannen.

In Amsterdam wordt vastgelegd dat iedere overman één stem heeft, ook al zijn er soms meerdere overmannen uit dezelfde beroepsgroep.[57] Het hoofd van het gilde, de deken, moet een timmerman of kastenmaker zijn. De overman van het timmermans-gilde moet het eerste grootboek en de kas bijhouden. Alle overmannen hebben echter op elk moment recht op inzage in de boeken. Het tweede boek wordt bijgehouden door de acht overige ambachten waaronder de witwerkers. De overmannen van de timmermannen, kastenmakers en stoelenmakers hebben ieder een sleutel van de kast waarin de grote en klein kas staat. De overmannen van de acht overige ambachten hebben alleen een sleutel van de grote kas, waarin het geld en de effecten van het gilde zijn opgeborgen.

2.3.3 De bosse.
Om het witwerken te mogen uitoefenen, moet men lid zijn van het Huistimmerman of Sint Joseph gilde. Eenmaal lid van dat gilde kan men aanspraak maken op een vergoeding uit de bosse of gildekas. Men krijgt steun ingeval van letsel en ziekte, maar dikwijls pas na een doktersverklaring. Na overlijden wordt de begrafenis van een baas, baasvrouw en een baasweduwe betaald.[58] De ambachtslieden in Alkmaar moeten, indien zij 18 jaar en ouder zijn, iedere week twee stuivers betalen aan deze

[53] E. van Nederveen-Meerkerk, *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810*. Amsterdam: Aksant, 2007.
[54] A. Schmidt, 'Gilden en de toegang van vrouwen tot de arbeidsmarkt in Holland in de vroegmoderne tijd', in: *De zeventiende eeuw*, jrg. 23 (2007), p. 160-178.
[55] H.M. Lups, 'Vrouwenberoepen', in: *Ons Erfgoed,* jrg. 5 (1997), nr. 4, p. 164-172.
[56] Alkmaar, 1751, op.cit.
[57] Noordkerk, op.cit., art 93, p.1302-1303, datum: 28-1-1737.
[58] Alkmaar, 1751, op.cit., art. 15.

'assistentie cas'. Tussen 25 en 40 jaar is dat drie stuivers, daarboven is het vier stuivers.[59] De baas dient dit geld elke veertien dagen aan de gildekas af te dragen.[60]

Voor de Amsterdamse witwerkers is de bosse hoog. Zij beklagen zich in 1668 dat zij 40 gulden inkomgeld en 32 stuivers jaarzang moeten betalen.[61] Ze willen, net als andere ambachtsgroepen binnen hun gilde, een inkomgeld van dertien gulden en een jaarzang van acht stuivers blijven betalen zoals dat eerder gebruikelijk was. Wellicht heeft deze tijdelijk hogere aanslag te maken met het hen een jaar eerder gegunde voorrecht om op de Gravenstraat een witwerkers-pand te openen. Het verzoek wordt echter afgewezen. In 1694 dienen de witwerkers opnieuw een verzoek in. De voor hen sinds 1690 verplichte meesterproef kost 60 gulden, een som die het gilde sowieso van ze ontvangt. Hun verzoek om voortaan net als alle andere gilden slechts tien gulden te betalen wordt nu wel ingewilligd,[62] maar in 1707 weer verhoogd naar achttien gulden.[63]

2.3.4 Proefmeesters, meesterproeven en modellen.

Proefmeesters

In Rotterdam (1717) wordt de witwerkers-proef beoordeeld door twee hoofdmannen uit het Groot Timmerluydengilde, zijnde een timmerman en een schrijnwerker en daarnaast door twee proefmeesters van de witwerkers zelf.[64] In 1782 en 1790 blijkt bovendien dat de hoofdmannen van het Groot Timmerliedengilde de proefmeesters van de witwerkers aanstellen dan wel hun nominatie beoordelen.[65] Voor het opstellen van deze nominatie worden de witwerkers betaald door de hoofdmannen van het Groot Timmerliedengilde. De proefmeesters van de witwerkers zijn, naast het correct afnemen van de proef, onder meer verantwoordelijk voor de financiële administratie.

Alleen meesters kunnen verkozen worden tot proefmeester. Zij visiteren een aspirant meester in het atelier gedurende het werk aan zijn meesterproef en tenslotte, als dat proefstuk klaar is, om het eindresultaat te keuren. Ook hiervoor worden de proefmeesters betaald, zowel uit de bosse als door de degene die de proef aflegt.[66] Aan de deken en overmannen van het Amsterdamse Sint Joseph gilde moet in 1704 33 gulden betaald worden om een meesterproef te mogen uitvoeren.[67] Bovendien moeten de aspirant meesters voor het tussentijds schouwen en visiteren nog achttien stuivers betalen aan de deken en de overmannen.[68] De aspirant

[59] Alkmaar, 1751, op.cit., art. 13 en 14.
[60] Alkmaar, 1751, op.cit., art. 13.
[61] Noordkerk, op.cit., p. 1296, art. 61, 25 augustus 1668. Jaarzang is de benaming van de jaarlijkse contributie door gildebroeders aan de bosse van het gilde voor de kerkelijke diensten bij het gildealtaar en het onderhoud daarvan.
[62] Noordkerk, op.cit., p. 1300, art. 76, 28 januari 1694.
[63] Noordkerk, op.cit., p. 1301, art. 84, 31 januari 1707.
[64] *Extract uyt de Generale Keure, etc.* op.cit., art. 12.
[65] GAR: Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 33-235.
[66] Noordkerk, op.cit., p. 1285.
[67] Noordkerk, op.cit., p. 1301, art. 81, 29 januari 1704.
[68] Noordkerk, op.cit., p. 1301, art. 83, 31 januari 1707.

meesters betalen bovendien voor het gebruik van de werkplaats waarin ze de proef uitvoeren.[69]

Wellicht omdat het afronden van de meesterproef niet zelden op nachtwerk uitdraait, verordonneert men in Amsterdam op 15 juli 1634, dat niet bij het licht van een kaars of vuur doorgewerkt mag worden, waarschijnlijk vanwege brandgevaar. Deze regel is nog steeds van kracht als de meesterproef voor witwerkers eenmaal is ingesteld.[70]

Over het proefmeesterschap lijkt een monopolie te gelden. Het is in de praktijk namelijk verdeeld onder slechts een paar families. Zo zijn in Rotterdam grootvader Maarten de Haas (in 1708)[71], kleinzoon Nicolaas de Haas (in 1779 en 1780)[72] en diens zoon Jan Nz. Haas (in 1782)[73] alle drie proefmeesters.

Meesterproeven

In 1690 wordt in Amsterdam, op verzoek van de witwerkers zelf, een meesterproef ingesteld. Deze bestaat uit: 'Een gekorniste blok-kas met lijsten op de deuren, ook de pijlasters geheel gekornist, daar een kap boven met gaaten en pennen, om de voet daar af te lichten, gelijk mede een thee-tafel van buyten met een oodjief ende van binnen met een hol ende craal, alles wel gevoecht ende gewerckt, wit, ongeschilderd ofte ongestopt te vertoonen'.[74]

Een proces rond fraude met een witwerkers-proef in Amsterdam (1691) vertelt ons meer over die blokkast.[75] Het speelt rond januari 1691 als schilder Christiaen van den Oudenmeulen zich geen raad weet met het houtwerk aan zijn witwerkers meesterproef. Tegen de regels in vraagt en krijgt hij assistentie van Jean Borginjon, een oorspronkelijk uit Brussel afkomstige witwerker.[76] Borginjon helpt hem met:

1. Het lijstwerk voor de deuren maken en steken.
2. Het lijstwerk op de deuren bevestigen.
3. De deuren op lengte en breedte maken.
4. De deuren inpassen en afhangen.
5. De deuren opschaven, alsmede de 'booms en het dekcsel'.
6. Gaten in de kap maken.
7. De romp aan elkaar spijkeren.
8. Het lijstwerk op de romp aanbrengen.

[69] Noordkerk, op.cit., p. 1286.
[70] Noordkerk, op.cit., p. 1286, art. 2. Zie ook: *Verbot van vuur en light raakende de witwerkers ende stoofmaakers*. 1732.
[71] Scheffer en Obreen, op.cit., p. 402-403.
[72] GAR: Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 33-235.
[73] GAR: Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 239; Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 33-235.
[74] H. Noordkerk, op.cit., p. 1299, art. 70, 30-11-1690; *Ordonnantien en Willekeuren van het Jozephs-Gilde, binnen de stad Amsteldam*. Amsterdam: Pieter Mortier Stadsdrukker, 1779, p. 67. (SAA: Toegansnr.:15030, Inv.nr.: 103167); P.H. Dronsberg, *Ordonnantien en willekeuren van het Jozephs-gilde binnen de stad Amsterdam.* Amsterdam: Hendrik Dronsberg, stadsdrukker, 1793, p. 67.
[75] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 4151, folio 161-162, 16-6-1691.
[76] SAA: Poorterboek 7, p. 553, 17-7-1691.

We kunnen hieruit afleiden dat het een kast moet zijn geweest met een losse kap die met pen- en gatverbindingen aan de romp zit. De romp zelf bestaat uit één geheel. Op de romp en de deuren zitten lijsten.

Sinds 1701 geldt in Rotterdam eenzelfde proef:[77] 'een blokkasse op stijlen[78] met pennen en gaten in een vergaert, met gekarniste kap en voet, waer van de kap afgeligt en het gantsche werk ontsloopt kan werden. Mitsgaders in het maken van een agtkante teetafel van buyten met oiijf en binnen met een hol gestoken sonder hetselve te mogen stoppen lijmen ofte verwen sullende het werk wit[79] moeten werden vertoont'.

De Haarlemse keur van 1711 en 1750 beschrijft een witwerkers-proef bestaande uit een 'Vuuren Blokkas, waer af de Kap, ende Voet kan werden geligt, met twee Schuyfladen van binnen, ende de Deuren beleyt met een hol, alles gewrogt na het model dat daer van op het St. Josephs Gilde-Comptoir is, voorts nogh een Thee-Tafel, met een Lantaerne op de voet, het bladt aen de binnenkant met een hol, ende aen de buytekant met een halfront, alles compleet, dat het werk het examen kan voldoen'.[80]

De in dezelfde keur beschreven proef voor aspirant schrijnwerkers omvat eveneens een blokkas en daarnaast een kruiskozijn en de uitslag van een trap. De beschrijving van de blokkas lijkt zeer op die voor de witwerkers: 'een eyke Blokkas daer van de voet en Kap kan werden afgeligt, alles met de pennen ende gaten in malkander en van binnen met twee Schuyfladen en voort in't geheel compleet, alles gewerkt na het model ende de teykeningh daer van aen het comptoir van het gilt sijnde'. Verder wordt in deze keuren de proef voor de timmerlieden besproken: een schoorsteenmantel, een kruiskozijn, een kapbint en de uitslag van een trap. Bij deze keur wordt een tekening bewaard met daarop een kruiskozijn, een gebint, een kast, twee tafels en twee soorten deurkozijnen (zie afb. p.42). Refereert de schrijnwerkers-proef van 1711 en 1750 aan deze tekening? Veel details in de beschrijvingen van de proefstukken, te weten van het kozijn, het kopbint en de eikenhouten blokkas, zijn terug te vinden op deze tekeningen. Zo stemmen de in de proef opgegeven afmetingen van het kruiskozijn vrij precies overeen met de afmetingen van het kozijn op de tekening. En van het afgebeelde type kast kunnen in de regel kap en de voet worden afgelicht. Het leidt daarom mijns inziens geen twijfel dat de keur van 1711 naar deze tekening verwijst, ook al zal de tekening zelf ouder zijn. Willemsen oppert dat deze tekening van origine is gemaakt voor de keur van 1663 of 1678.[81] In deze keuren is echter geen sprake van proefstukken die op de tekening worden afgebeeld. Als de blokkast van de Haarlemse witwerkers dus vergelijkbaar is met de blokkast van de schrijnwerkers dan moet het een tweedeurs kast zijn geweest, maar dan waarschijnlijk zonder de zuilen zoals die te zien zijn op de tekening van de

[77] *Extract uyt de Generale Keure, etc.* op.cit.
[78] Hier kunnen korte stijlen in plaats van bolpoten bedoeld worden.
[79] Wit betekent hier blank.
[80] GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, 1711, art.19; Toegangsnr.: 43, Inv.nr.: 008527K, 1750, art.12.
[81] M. Willemsen, 'Meubelmakers en -handel in Haarlem in de achttiende eeuw', in: *Haerlem: Jaarboek*. Haarlem: Schuyt & Co b.v., 1995, p. 104.

schrijnwerkers-proef. Deze gedachtegang wordt ondersteund door het feit dat ook de Alkmaarse wit- en schrijnwerkers hun meesterproef naar hetzelfde model maken.[82]

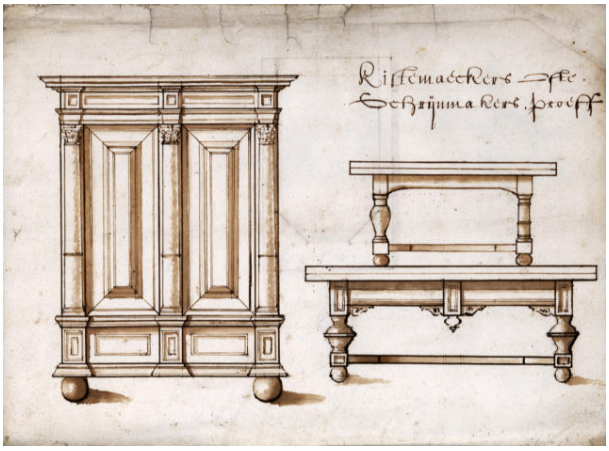

Detail van een ingekleurde pentekening met een kast en twee tafels (afgebeeld), een gebint en een kruiskozijn (niet afgebeeld). Het opschrift luidt ‘Kistemaeckers ofte Schrijnmakersproeff’. Bron: GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315.

In Alkmaar wordt pas vanaf 1751 een witwerkers-proef vastgesteld. Wellicht omdat de blokkast dan inmiddels een verouderd type meubel is, kiest men voor een vuren- of zachthouten schrijfcomptoir met vier gelijke laden.[83] Dit kan een bureau zijn met een schuine klep met vier gelijke laden in de onderkast of vier gelijke laden achter de klep. Op 14 augustus 1751 wordt tevens vastgelegd dat ook een ovalen theetafel tot de proef behoort.[84] Dit wordt nogmaals bekrachtigd in 1769.[85] Na 1804 maakt alleen het schrijfcomptoir nog deel uit van de proef.[86] De meubels dienen gemaakt te worden naar een model aanwezig op het kantoor van het gilde.

De in alle vier de proeven omschreven theetafels zijn wij frequent tegen gekomen tijdens de inventarisatie van de bewaard gebleven meubels. De blokkast, zoals in de diverse proeven omschreven, is niet teruggevonden. Wellicht betreft het een ouderwets type dat weinig of alleen voor de proef is geproduceerd.

[82] Alkmaar, 1751, op.cit., art. 6.
[83] Alkmaar, 1751, op.cit., p. 6 art. 6; *Ordonnantie op de Timmermans-, Schrijnwerkers-, witwerkers-, klein-houtwerkers- en maatenmakersneering en handteering binnen Alkmaar*. Alkmaar: Hendrik Coster, 1804, p. 9, art. 11.
[84] *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken, etc*., deel 4, stuk 2. Amsterdam: Erve van F. Houttuyn, 1769, p. 789-792.
[85] C. Rogge, 'Van Huistimmerlieden en Schrijnwerkers, van Witwerkers en Gotenmakers, De reglementen van het Josephs of Timmermanscollegie in Alkmaar uit 1769', in: *Monumenten,* jrg. 18 (1997), nr. 3, p. 4-5
[86] *Ordonnantie op de Timmermans*, 1804, op.cit., p. 9, artikel 11.

Modellen
Zowel in de proef van Haarlem als in die van Alkmaar is sprake van een model. Wat moeten we ons voorstellen bij dat model? In de inventaris van het Haarlemse Timmermans of Sint Joseph gilde, opgemaakt in 1805, bevindt zich 'Een in't klijn kunstig gemaakte twijnmolen'. Nu vallen de twijnmolenmakers sinds 1750 ook onder het Haarlems Sint Joseph gilde. Die moeten, om tot het gilde toegelaten te worden, als proef een twijnmolen maken.[87] Mijns inziens dient deze kleine twijnmolen als model voor het maken van hun proef. Daarom is het denkbaar dat de modellen, waarvan sprake is in de witwerkers-proeven, ook miniatuurmeubels zijn geweest aanwezig op het gildekantoor. Miniatuurmeubels, die men tegenwoordig veelal zelf als meesterproef aanduidt, kunnen in werkelijkheid dus eerder als voorbeeld zijn gebruikt waarnaar men de eigenlijke meesterproef uitvoert.

2.3.5 Naaldhout, constructies en lijm.

Naaldhout
In de scheepsbouw is eikenhout traditioneel het meeste gebruikte materiaal. De introductie van het fluitschip (1595), gemaakt van het goedkope dennenhout, is een groot succes. In huisconstructies wordt er vanaf circa 1600 steeds minder eikenhout maar steeds meer grenenhout toegepast.[88] Door de uitvinding van de houtzaagmolen door Cornelis Cornelisz. van Uitgeest (1593) is gezaagd naaldhout bovendien steeds goedkoper. Deze combinatie aan gunstige factoren maakt dat er vanaf circa 1625 een sublieme kans is om goedkope naaldhouten meubels te gaan produceren. Bestaande gilden kunnen door de knellende gilderegels echter geen gebruikt maken van deze kans. Timmerlieden zijn in de meeste steden gebonden aan spijkervast werk. De meeste schrijnwerkers mogen alleen eikenhout gebruiken. Zo kan het dat de witwerkers, als een nieuwe gildegroep, zich in deze periode omhoog werken.

In Amsterdam wordt in 1636 vastgelegd dat witwerkers niet met eikenhout of wagenschot mogen werken. Alleen het gebruik van 'week hout' is hen toegestaan.[89] Later, in 1658, leggen vijf Amsterdamse meester-witwerkers nog eens notarieel vast dat zij met 'weeck of sacht hout' werken.[90] Op 18 april van datzelfde jaar wordt ook in Rotterdam vastgelegd dat de witwerkers alleen met 'week en zagt Hout' mogen werken.[91] In 1664 getuigen drie Rotterdamse meester witwerkers, op verzoek van hun Delftse collega's, wat zij allemaal mogen maken en stellen daarbij wederom dat alles van zacht hout wordt vervaardigd.[92] In de ordonnantie op het witwerken van

[87] GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, art. 28, 1711.
[88] H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*. Bouwtechniek in Nederland, 2. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1989, p. 24-25; G. van Tussenbroek. *Historisch hout in Amsterdamse monumenten. Dendrochronologie – houthandel – toepassing.* Publicatiereeks Amsterdamse Monumenten, 3 (2012), p. 21 en 74; D.-J. de Vries, 'Uit ander hout gesneden. Veranderend hout-gebruik in de zestiende en zeventiende eeuw', in: *Bulletin KNOB*, jrg. 114 (2015), nr. 3, p. 186-202.
[89] Noordkerk, op.cit., p. 1284-1285; Commelin, op.cit., p. 692-693.
[90] Van Dillen, op.cit., nr. 1393; NA. 2285 f. 69. Notaris. J. de Winter.
[91] Couvret, op.cit., letter E, art. 52.
[92] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 397, folio 243, 23-3-1664.

1717 spreekt men van: 'Kassen en Cabinetten met pennen en gaeten vergaert met of sonder lijsten, Banken, Tafels, Borden, Kruys-werken en andere losse Werken van week en sagt hout, mitsgaders van Espen-houtte Tee-tafels en Espen-houte Tee-bladen'.[93]

De Haarlemse witwerkbazen mogen volgens de keuren van 1711 en 1750[94] geen doodskisten maken maar alleen 'loose Huys-Meubilen, die van vuuren, of sagt Hout werden gemaekt behoorende aen de Witwerkery'. Een jaar later stelt men in Alkmaar: 'Naar hetzelfde model maken de schrijnwerkers een eikenhouten en de witwerkers een vuren of zachthouten schrijfcomptoir met vier even grote laden'.[95] In 1804 wordt dat nog eens bekrachtigd: 'De witwerkers zal van vuren- of zachthout een schrijfcomptoir maken volgens het model dat hem zal worden gegeven'.[96]

In Antwerpen behoren de witwerkers, daar ook rennenmakers[97] genoemd, tot de houtbrekers ofwel houthandelaren. Ook zij dienen met week hout te werken. In 1775 wordt bovendien gespecificeerd dat ze geen eiken-, palissander-, mahonie- of iepenhout mogen gebruiken.[98]

In deze opsomming is diverse malen sprake van 'vuren of zachthout' waarbij men in Rotterdam ook van espenhout[99] rept. Beschrijvingen van de praktijk in de witwerkerij geven aan dat men in werkelijkheid alleen naaldhout gebruikte. Zo stelt men in 1808: 'De wit- of schrijnwerkers, waarbij ook nog de zoo genaamde Pakkisten- en Doodkistenmakers behooren, mogen geen eiken- of andere fijne houten, maar alleen grenen en vuren hout verwerken'.[100] In 1811 wordt een witwerker gedefinieerd als iemand die in dennen of ander witachtig hout werkt.[101] Ook Simis, die in 1801 een leerboek aan de schilder- en verfkunst wijdt, stelt dat witwerkers hun meubels meestal van vurenhout maken.[102]

Smokkelden witwerkers nooit eens een keer? Onder de vele bestellingen die Frans Dircksz. Sluijter bij diverse houtzaagmolens tussen 1706-1720 plaatst is, op tien eikenhouten planken na, alleen sprake van vuren-, grenen-, en dennenhout.[103] Na zijn dood (1727) bevinden zich op zijn werkzolders geen andere houtsoorten.[104]

---

[93] *Extract uyt de Generale Keure, etc. op.cit.,* art. 1 & 14: Zie ook Couvret, op.cit., p. 12.
[94] *Keuren en ordonnantien der stad Haerlem*, deel 2. Haarlem: Izaak en Johannes Enschede, 1755, p. 306, artikel 14, 27-6-1750; GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, art. 23.
[95] Alkmaar, 1751, op.cit., art. 6.
[96] *Ordonnantie op de Timmermans*, 1804, op.cit., art. 11.
[97] Rennen slaat hier op kippenhokken.
[98] J. van Damme, *Bijdrage tot de studie van de Antwerpse Schrijnwerkers, hun ambacht en hun werk tijdens het corporatief stelsel*, deel 1. Proefschrift. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven, 1985, p. 12 en 66.
[99] Afkomstig van de ratelpopulier of *Populus Tremula L.* Zie: M. Houttuyn en J.Ch. Sepp, *Afbeeldingen van in- en uitlandsche houten, etc.* Amsterdam: Jan Christiaan Sepp, 1773, plaat 3, nr. 6.
[100] G.C. de Greuve, *Volkslees of onderwijzer handboek*. *Maatschappij tot nut van 't algemeen.* Amsterdam: C. de Vries, H. van Munster en J. van der Hey, 1808, 3e afdeling, 4e hoofdstuk, p. 78-79.
[101] P. Weiland, *Nederduitsch taalkundig woordenboek W-Z.* Amsterdam: Johannes Allart, 1811, p. 226.
[102] L. Simis, *Grondig Onderwys in de Schilder- en Verw-kunst*. 2e druk. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1828, p. 280-282.
[103] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[104] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte 53, 23-1-1728.

Ook Hendricus Ridders (1799) heeft alleen dennen en vuren delen in huis.[105] Onder de vele boedels van witwerkers is er slechts één gevonden waarin sprake is van een 'rommeling eijkenhout', en wel bij het grote bedrijf van Christiaan van der Ondermeulen (1728).[106] Witwerkers gebruiken dus naaldhout en wel meerdere naaldhoutsoorten door elkaar. Onder de honderden door mij bestudeerde meubels is geen enkel witwerkers-meubel gevonden dat uit populierenhout is gemaakt. Slechts twee meubels bevatten een populierenhouten onderdeel.[107]

Constructies

In 1729 legt men in Antwerpen op aandringen van de schrijnwerkers beslag op een aantal witwerkers-meubels omdat deze tegen de lokale wetten in met pen- en gatverbinding zijn gemaakt.[108] Een dergelijke regel kan in Haarlem ook hebben gegolden. De meesterproef, zoals vastgesteld in 1711 en 1750, bestaat onder meer uit een 'Vuuren Blokkas, waer af de Kap, ende Voet kan werden geligt, met twee Schuyfladen van binnen, ende de Deuren beleyt met een hol, alles gewrogt na het model dat daer van op het St. Josephs Gilde-Comptoir is……'.[109] De meesterproef voor aspirant schrijnwerkers omvat eveneens een blokkas. De beschrijving lijkt sterk op die voor de witwerkers: 'een eyke Blokkas daer van de voet en Kap kan werden afgeligt, alles met de pennen ende gaten in malkander en van binnen met twee Schuyfladen'.[110] Vergelijkt men beide proeven dan spreekt men in de schrijnwerkers-proef van pennen en gaten, terwijl deze houtverbindingen bij de witwerkers-proef geheel ontbreken.

In Nederlands is het inderdaad zo dat er in de aangetroffen 17de- en 18de-eeuwse witwerkers-meubels een minimum aan houtverbindingen is toegepast. Daar waar een schrijnwerker een deur of een ronde klep opbouwt uit een paneel gevat in een getoogd stijl- en regelwerk, zet de witwerker dikwijls een aantal planken koud tegen elkaar en timmert daar dwars twee klampen achterop. Wil de witwerker een schrijnwerkersdeur imiteren dan timmert hij er aan de voorzijde rondom nog stijlen en regels op. Bij een tweede methode worden niet de randen opgehoogd maar het midden uitgediept, zodat aan de voorzijde een ogenschijnlijk stijl- en regelwerk overblijft. Als derde mogelijkheid neemt men zijn toevlucht tot de kwast door er *trompe l'oeil* een raamwerk op te schilderen.

Toch spreken de gildeproeven van de twee voornaamste centra Amsterdam en Rotterdam wel expliciet over pennen. Die vinden wij dan ook op grote schaal terug tussen de boven- en onderkast van linnen- en kruisvoetkabinetten. Daarnaast zijn er bij tafels tussen de poten en bladregels en bij porseleinkasten in het raamwerk rond de ruitjes al van oudsher getoogde pen- en gatverbindingen toegepast. De pen- en

[105] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038, 27-5-1799.
[106] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[107] Ladebodem in een gortlade, collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 7591; de achterpoot van een hoekkast, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.664-42.
[108] Van Damme, op.cit., deel 1, p. 90.
[109] GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, 1711, art. 19; Toegangsnr.: 43, Inv.nr.: 008527K, 1750, art. 12.
[110] GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, art.19.

gatverbinding is dus voor de Nederlandse witwerkers altijd toegestaan maar wordt alleen daar toegepast waar dat echt noodzakelijk is.

Waarom witwerkers als het even kan klampen in plaats van pen- en gatverbindingen toepassen, heeft een aantal reden. Witwerkers ressorteren in de meeste steden onder het timmermans-gilde en door de eeuwen heen zijn veel van hun familieleden timmerlieden. Die laatsten maken veel gebruik van naaldhout en passen bovendien op grote schaal klampen toe zoals op luiken en deuren. In diverse keuren staat dit ook expliciet vermeld, zoals in 1678 te Haarlem waar de timmerlieden zijn gehouden 'alle hare deuren te maecken met klampen'.[111] Daarnaast wordt er voor het witwerk een lage prijs betaald. Hierdoor moeten de witwerkers minder arbeidsintensieve oplossingen toepassen dan hun collega schrijnwerkers.

In zijn artikel over snijwerk aan en constructies van gotisch meubilair beschrijft Jacobs (1925) twee Gotische meubels waarvan de constructie van de deuren weliswaar de indruk wekt dat het een raamwerk met paneel is maar in werkelijkheid gaat het om twee op elkaar gelijmde planken. Hij vergelijkt die werkwijze met die van nog in zijn tijd actieve witwerkers die hij ziet als de makers van beschilderde meubels. Binnen hun assortiment acht hij een dergelijke werkwijze courant bij nachtkastjes en kleingoed van de minste kwaliteit.[112]

Lijm

Het is de Antwerpse witwerkers niet toegestaan lijm te gebruiken. Vanaf 1729 staan de schrijnwerkers dit wel oogluikend toe maar pas in 1775 wordt dit privilege op papier bekrachtigd.[113] In Nederland lijken er rond de lijmpot geen conflicten te zijn geweest. Uit een Haarlemse keur van 1678 blijkt wel dat alleen de schrijnwerkers met lijm mogen werken. De timmerlieden zijn gehouden te werken 'sonder lijm alsoo de kistemaeckers absolutelijck de lijmpot toekomt'.[114] Omdat de witwerkers in Haarlem, zoals in veel andere steden, onder de timmerlieden ressorteren, kan het zijn dat ook zij, althans in die tijd, niet met lijm mogen werken. Dat witwerkers algemeen bekend stonden wel lijm te gebruiken, blijkt onder meer uit een technische verhandeling (1736) over de sterkte van lijm versus die van hout waarbij het werk van de witwerker als voorbeeld dient.[115] De Amsterdamse witwerker Christiaan van der Ondermeulen (1728) heeft 14 pond Engelse en 54 pond Leidse lijm op voorraad.[116] Onder de aangetroffen meubels hebben de meeste wel verlijmde onderdelen, waaronder de planken in theetafelbladen en kabinetdeuren. Het lijkt er dus op dat het gros van de Nederlandse witwerker altijd met lijm heeft mogen werken.

---

[111] GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, folio 268, 5e artikel: *Keure van het Kistemaeckers ende Timmermans-gilt binnen de Stadt Haerlem, 1678*.
[112] F.H. Jacobs, 'Snijwerk en constructie bij Gothische meubels', in: *Oudheidkundig Jaarboek*, serie 3, nr. 5 (1925), p. 217.
[113] J. van Damme, op.cit., p. 14.
[114] Zie noot 89.
[115] P. van Musschenbroek, *Beginselen der Natuurkunde, Beschreven ten dienste der Landgenooten*. Leyden: Samuel Luchtmans, 1736, p. 316.
[116] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.

2.3.6 De markt en het witwerkers-pand te Amsterdam.

De markt

Witwerkers bestieren winkels waar zij hun witwerk verkopen. Daarnaast zijn er in Amsterdam gezamenlijke verkoopplaatsen. Tot 1667 is dat alleen de markt op de westzijde van het Singel en de Koningsgracht.[117] In een latere bron wordt gesproken van de westzijde van het Singel tussen de Warmoesgracht en de Leliestraat.[118] Maar met hun vele meubels, onder meer ronde en schenktafeltjes, verhinderen ze de doorgang voor slepers en ossenwagens. Daarom moeten de witwerkers in 1667 verhuizen naar de Nieuwe Reguliersmarkt. Commelin spreekt hier van de Nieuwe Reguliers- of Botermarkt.[119] Hij stelt dat deze markt geen succes is en dat de witwerkers daarom een witwerkers-pand eisen. Later, in 1726 is er daarentegen wel weer een wekelijkse witwerkers-markt.[120] De locatie is echter onzeker. Er zijn diverse plaatsen waar beschilderd meubilair op straat wordt verkocht, de voornaamste lijkt de Noordermarkt te zijn geweest (zie afb. p.48). In alle onderzochte plaatsen, inclusief Amsterdam, is de invoer van elders gemaakte beschilderde meubels verboden.[121] In Dordrecht mogen deze slechts op de twee jaarmarkten aangeboden worden.[122] In Alkmaar is er eens per jaar zo'n markt.[123]

[117] H. Noordkerk, op.cit., deel 2, p. 830, art. 39, 1-2-1667. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 77930).
[118] Commelin, op.cit., p. 692-693.
[119] J. Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, etc*., deel 7. Amsterdam: Isaak Tirion, 1765, p. 143-144.
[120] Commelin, op.cit., boek 4, p. 683.
[121] *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken*, etc., volume 3. Amsterdam: F. Houttuyn, 1768, p. 140-141.
[122] GAD: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 644.
[123] Alkmaar, 1751, op.cit., art. 11.

Detail van de gravure *Gezicht op de Noorder-markt* uit 1775 door Herman Schouten. Links van de vrouw een gemarmerde theetafel, tussen de beide mannen twee hangoortafels, de linker gemarmerd, de rechter voorzien van rocaille. Collectie SAA, Inv.nr.: 010094005416.

Witwerkers-pand

‘Dit heerlijk werk, dat gy hier ziet door Schilders hand gewrocht,
Word hier ten dienst voor ider een verkocht.’

Zou luidt het winkelopschrift van een witwerker achter de Nieuwe Kerk te Amsterdam waar theetafels, kisten en kasten te koop staan.[124] Het gaat hier waarschijnlijk om het witwerkers-pand. Als de markt op het Singel in 1667 vervalt, krijgen de witwerkers op 17 juli 1667 toestemming om, net als de kistenmakers, gezamenlijk een pand te betrekken. Zij kopen daartoe een leegstaand huis op de Gravenstraat achter de Nieuwe Kerk.[125] Dit is de voormalige woning van de rector van de Latijnse school[126] met in de gevel een plak en roede.[127] Een jaar eerder, in 1666, is de Latijnse school namelijk verhuisd naar het Oude Aalmoeseniershuis op het Singel. Het leegstaande schoolgebouw verhuurt men aan de beroemde drukker Joan Blaauw die er zijn boekdrukkerij in overbrengt. Het huis van de rector wordt het nieuwe witwerkers-pand. Al eerder, in 1655, is er sprake van een witwerkers-pand in de Hartenstraat.[128] Het lijkt op dat moment alleen door de witwerker Hendrick Sweteringh en zijn vrouw Saertje Salomons te worden gebruikt.

[124] *Koddige en Ernstige opschriften op luyffens, Wagens, Glazen, etc.*, deel 4. Amsterdam: Jeroen Jeroense, 1698, p. 84.
[125] Noordkerk, op.cit., deel 3, p. 1296-1297: 21-6-1667.
[126] Wagenaar, op.cit., deel 7, p. 143: nr. 13; deel 8, p. 661.
[127] Wagenaar, op.cit., deel 8, p. 661.
[128] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2481, folio 270-276; zie ook Dillen, 1974, nr. 1336.

Pandregels

In het witwerkers-pand op de Gravenstraat gelden een aantal regels. Als men van het witwerkers-pand gebruik wil maken moet men zich richten tot de overmannen van het Sint Joseph gilde.[129] Het inschrijfgeld, aan de overmannen te voldoen, bedraagt 30 gulden, een bedrag dat in 1691 wordt verhoogd naar 50 gulden.[130] De door een witwerker ingebrachte goederen moeten van een eigen merk zijn voorzien en geheel voltooid zijn.[131] De goederen mogen uitsluitend op een daar voor bestemde plaats staan. De witwerkers kunnen dinsdag- en zaterdagochtend het pand in om hun meubels te reinigen en te repareren. Om de drie maanden mogen ze winkeldochters ophalen en verwisselen voor een ander meubel.

De vrouwen van de witwerkers zijn ‘pandwaarneemsters’. Behalve op zondag, mogen er drie en op maandag vier pandwaarneemsters meubels verkopen. Ze moeten het pand ordelijk houden en zijn verantwoordelijk voor het openen en sluiten.[132] Aan het einde van de week, op zaterdag, wordt geloot welke vrouwen de daaropvolgende week pandwaarneemsters zijn.[133] Op die dag dienen ze het pand schoon te maken voor de volgende groep.

De betaling van de meubels gebeurt contant, niet op credit. De pandwaarneemsters moeten bovendien administreren van welke witwerker ze wat verkopen en voor welk bedrag. Daarbij mogen ze het werk van hun eigen man niet aanprijzen ten koste van het werk van anderen. Ze mogen kopers ook niet naar hun eigen winkels of huizen doorsturen. Als een klant iets bestelt, wordt geloot wie het bestelde meubel mag vervaardigen. Aan het einde van de week, op zaterdagavond, dienen ze een stuiver van iedere verdiende gulden als huur aan de pandmeesters te betalen.

Dit eerste pand gaat op 21 februari 1672 echter in vlammen op, samen met de boekdrukkerij van Blaauw. Daarom richt men op dezelfde plaats een nieuw pand op, hetgeen op 21 januari 1675 officieel wordt betrokken.

Conflict 1686

In het nieuwe pand ontstaat een conflict over de verkiezing van pandmeesters en de werkwijze van de pandwaarneemsters, wat leidt tot tweespalt. Beide partijen, van respectievelijk acht en negen witwerkers, vragen de schepenen om met een oplossing te komen. Deze doen op 19 juli 1686 uitspraak.[134] Voortaan zullen er steeds drie pandmeesters zijn. Elk half jaar, in mei en november, vindt er een wisseling plaats. Door loting zal één pandmeester als president mogen aanblijven.

[129] Noordkerk, op.cit., deel 3, p. 1296, art. 63, 29-1-1674.
[130] Noordkerk, op.cit., deel 3, p. 1299: 2-3-1691; Wagenaar, op.cit., deel 7, p. 143, art. 13. De organisatie van het witwerkerspand lijkt sterk op het reeds eerder bestaande reglement voor het kistemakerspand: Zie Wagenaar, deel 7, p. 141-143.
[131] Ook in Alkmaar in 1804 is het merken van goederen voorgeschreven. Zie: Alkmaar, 1804, op.cit., p. 11, art. 18.
[132] Noordkerk, op.cit., deel 3, p. 1296-1297: 21-6-1667.
[133] Commelin, op.cit., deel 2, 1726, p. 692-693.
[134] Noordkerk, op.cit., deel 3, p. 1298: 19-7-1686.

Uit beide partijen moeten vervolgens twee nieuwe pandmeesters verkozen worden. De pandwaarneemsters mogen bij hun werk voortaan niet meer geassisteerd worden door hun mannen, kinderen, meiden of knechts, maar moeten persoonlijk aanwezig zijn.

Commelin beschrijft dat het witwerkers-pand na dit conflict aan belang inboet.[135] Na 1691 treft hij het niet meer aan in de stadsregisters. Maar in zijn eigen tijd, 1726, is het witwerkers-pand wel weer in gebruik. Ook op twee tekeningen van het witwerkers-pand door Herman Schouten, uit respectievelijk 1760 en 1788, is het witwerkers-pand in functie (zie afb. p.50-51).[136] Gerrit Lambert tekent het pand in 1816 in vervallen staat en er is niet meer te zien of er nog meubels worden verkocht.[137] Dat lijkt ook onwaarschijnlijk, vlak na de officiële afschaffing van de gilden. Vanaf 1861 huist in het pand de Ambachtsschool van de Maatschappij voor de Werkende Stand.[138]

Detail uit de voorstudie (1760) van Herman Schouten (1747-1822) met de benedenverdieping van het witwerkers-pand op de Gravenstraat 22 te Amsterdam. Op de voorgrond staat geschreven: *'t* witwerkers pant.' De voorstudie zelf draagt de titel *Het witwerkerspant of het oude latijnse school, agter de nieuwe kerk te Amsterdam*. In het pand zijn twee theetafels en een kast getekend. Collectie SAA: Inv.nr.: 010094001200.

[135] Commelin, op.cit., deel 2, p. 692-693.
[136] Een prent met onbekende verblijfplaats draagt de titel: *Het witwerkerspand achter de Nieuwe Kerk uit 1774.* Deze staat vermeld in: D. Groebe, *Catalogue d'une bibliothèque curieuse, etc. par Ludovicus Hamerster Ameshoff, 18 tot 27 oktober 1842,* Atlas d'Amsterdam, deel B, p. 142.
[137] SAA: Beeldbank: Inv.nr.: 010097001179.
[138] Gevelontwerp door architect J.H. Leliman (1828-1910). Zie een foto door Jacob Olie (1843-1905) SAA: Beeldbank, Inv.nr.: B00000031121.

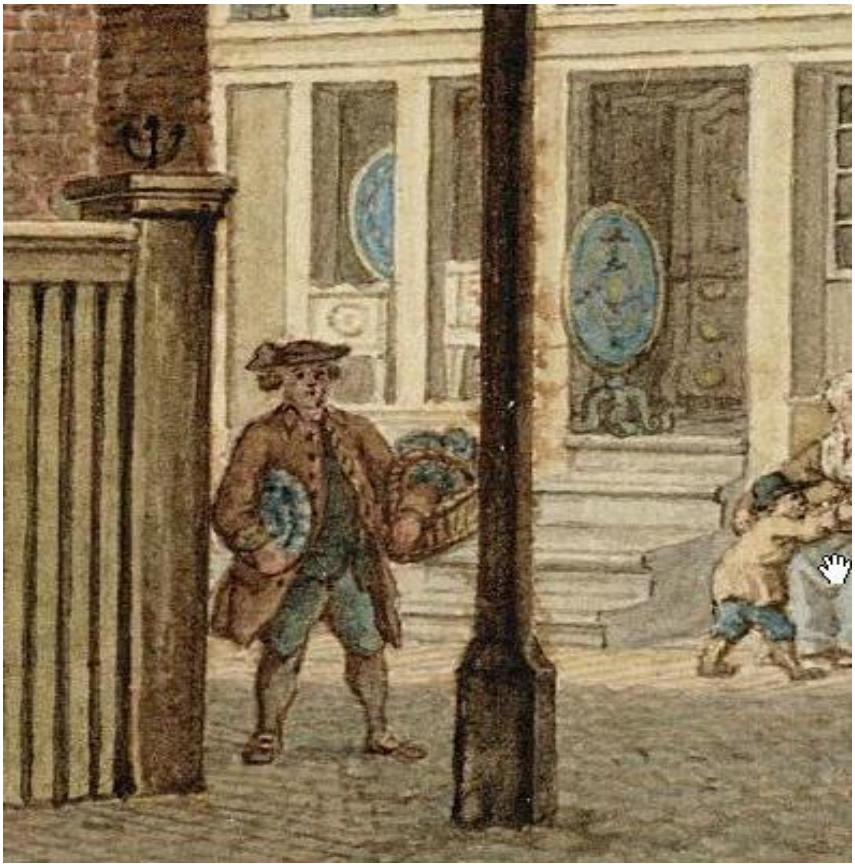

Detail van een ingekleurde tekening (1788) door Herman Schouten (1747-1822) met de benedenverdieping van het witwerkers-pand op de Gravenstraat 22. In het interieur staan een linnenkabinet met drie laden in de onderkast, twee theetafels met een blauw fond en twee andere meubeltjes, waarschijnlijk bedtafeltjes. Collectie SAA: Inv.nr.: 010001000549.

2.3.7 Relaties met timmerlieden, houtdraaiers, schrijnwerkers en schilders.

Aan het begin van dit hoofdstuk zagen we dat het witwerken uit een concurrentiestrijd tussen verschillende oudere ambachten ontstaat. Maar ook als het witwerken zich eenmaal als zelfstandig ambacht heeft gevestigd, blijft er overlap met andere beroepen. Onder de houtbewerkende ambachten zijn dat vooral de timmerlieden maar ook houtdraaiers en schrijnwerkers. Onder hen die de kwast hanteren betreft dat iedere beroepsgroep, huis-, klad-, grof-, en fijnschilders.

Houtbewerkende ambachten

In een uitgebreide verhandeling over ambachtslieden en hun werkzaamheden uit 1808 stelt men dat de timmerlieden en kastenmakers in kleine plaatsen onder één gilde vallen.[139] Alleen in grotere plaatsen zijn ze gescheiden en kan er zelfs een scheiding onder de kastenmakers zijn aangebracht, te weten de wit- of schrijnwerkers aan de ene kant en de gladwerkers of kastenmakers aan de andere kant. Hieronder zal blijken dat in vrijwel alle steden andere beroepsgroepen ook het witwerken mogen uitoefenen.

Rotterdam

Op 2 juli 1782 richten de witwerkers een klacht aan de burgemeester over derving van inkomsten door de timmerlieden. Die maken witwerken in hun timmermans-winkels en verkopen dat op jaarmarkten zonder de witwerkers-proef te hebben afgelegd.[140] Het gaat om kabinetten, bureaus, latafels en hangoortafels. Deze zaken laten de timmerlieden daarenboven onderhands op de Vlasmarkt verkopen door uitdragers. Sommige timmerlieden houden er zelfs een witwerkers-winkel op na. Tenslotte verweren de witwerkers zich tegen de grote hoeveelheid door vreemdelingen ingevoerd en slecht gemaakt witwerk dat rond kermis wordt verkocht.[141] De witwerkers bepleiten dat de timmerlieden voortaan geen witwerkers-goed meer mogen maken, tenzij het bij die timmerlieden zelf is besteld. En als het aan de witwerkers ligt mogen de timmerlieden ook geen witwerk meer voor hun huis te koop aanbieden noch op een jaarmarkt of andere gelegenheid, behalve als zij de witwerkers-proef hebben afgelegd. Van die proef komt het echter nooit en ook de schrijnwerkers in Rotterdam mogen witwerk maken zonder de witwerkers-proef te doen.[142] Dat deze constructie al veel eerder bestaat bewijzen personen als Maarten Kemp (1721-1731) die meester-timmerman zowel als witwerker is zonder ooit de witwerkers-proef te hebben gedaan.[143] Een deel van de Rotterdammers zal dus witwerk maken zonder de proef te hebben afgelegd, ja zelf zonder lid te zijn van het witwerkers-gilde. Dat dit deel aanzienlijk kan zijn blijkt als witwerker Frans Asselaer overlijdt (1702) en men de balans van zijn volop functionerende bedrijf opmaakt. Dan

[139] G.C. de Greuve, *Volkslees of onderwijzer handboek*. Maatschappij tot nut van 't algemeen. Amsterdam: C. de Vries, H. van Munster en J. van der Hey, 1808, 3e afdeling, 4e hoofdstuk, p. 78-79.
[140] GAR: Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 239 (Gildeboek van het witwerkergilde).
[141] GAR: Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 33-235.
[142] *Extract uyt de Generale Keure, etc.* op.cit., art. 7.
[143] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2068, folio 118.

blijken er 36 schuldeisers te zijn inzake het leveren van witwerk.[144] Slechts twee van hen staan officieel geregistreerd als witwerker. De andere 34 schuldeisers komen in geen enkele tot nu toe bekende bron als witwerkers voor, ook al leveren ze wel witwerkers-goederen.

Dordrecht
In Dordrecht is van een apart witwerkers-gilde nooit sprake geweest. Witwerkers functioneren onder de hoed van de schrijnwerkers. Bovendien kan iedereen meerdere hout bewerkende ambachten naast elkaar uitvoeren. Dat dit lang blijft bestaan illustreert het adresboek voor Dordrecht uit 1855. Daarin komen twee personen voor die als eerste beroep respectievelijk schrijnwerker en timmerman laten optekenen en als tweede beroep witwerker.[145]

Alkmaar
In Alkmaar hebben ambachtslieden zich laat gespecialiseerd tot witwerker. De vroegste vermelding dateert uit het voorjaar van 1747. Dan sterft Joost de Bruyn, die zich meester-witwerker noemt.[146] Maar ook hier lijkt er nooit een apart witwerkers-gilde te zijn geweest. Gemengde bedrijven zijn schering en inslag. In het kasboek over de jaren 1752-1792 van de Alkmaarse schrijnwerkers, gotenmakers, kleinhoutwerkers, timmerbasen, matenmakers, winkeliers en witwerkers, wordt deze groep regelmatig aangeduid met ‘timmer- en witwerkbazen’ dan wel ‘witwerkers- en kleinhoutwerkersbazen’.[147]

Een voorbeeld vormt het bedrijf van vader Justus Snijder, meester-timmerman en -schrijnwerker en zijn zoon Gerrit Snijder, meester-schrijnwerker. In 1767 gaan zijn een compagnonschap aan.[148] Justus maakt onder meer kabinetten die hij in het voorhuis en de voorkamer verkoopt. Verder repareert hij meubels. Als Justus twee jaar later overlijdt heet het een affaire van timmer-, wit-, en schrijnwerken.[149] Onder de gemaakte goederen staan dan 362 witwerken. In een tweede kasboek van het Sint Joseph gilde (1792-1808) maakt men gedurende de laatste jaren zelfs geen onderscheid meer tussen de verschillende specialismen en spreekt men gewoon van timmermansnering.[150] Net als in andere steden neemt het aantal witwerkers in Alkmaar vanaf 1800 sterk af. In 1843 is er nog slechts van twee witwerkers sprake, de een voert tevens een timmerwinkel, de ander is daarnaast schrijnwerker.[151]

---

[144] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 448, folio 551-559, oude nummering 273 ev., 23-02-1702.
[145] P.K. Braat, *Adresboek voor Dordrecht,* jrg. 1 (1855)
[146] *Amsterdamse courant: 14*-3-1747, dag-editie.
[147] GAA: Archief van de Gilden 55, Kasboek over de jaren 1752-1792.
[148] GAA: Toegangsnr.: 180-70, Inv.nr.: 705, Acte nr. 365. Notaris Andries Bootsman. Datum 11-11-1767.
[149] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, Acte nr. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.
[150] GAA: Archief van de Gilden 56, kasboek over de jaren 1792-1808.
[151] I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19^{e} eeuw.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1956, p. 839.

Groningen
In Groningen hebben timmermans-knechten volgens een stadsresolutie uit 1754 het recht witwerken te maken ten dienste van de verlakkers. Maar ook bestaat daar de constructie dat een verlakker zoals Jan Balthuis, door een bijdrage aan het kistenmakers-gilde, zijn eigen meubels mag maken.[152]

Hoorn
Evenals elders bestaan er in Hoorn dubbele functies. Naar aanleiding van voorgevallen geschillen bepaalt men dat timmerlieden, kistenmakers en wieldraaiers, allemaal witwerkers-goed mogen maken als ze het gilde daarvoor twaalf gulden betalen.[153] Zo is de Hoornse Klaas Breebaart witwerker én timmerman.[154]

Amsterdam
Houtbewerkende ambachtslieden in Amsterdam lijken het meest te zijn gespecialiseerd. Het witwerk, groot en klein, is het monopolie van witwerkers. Mensen die naast het witwerken nog een ander houtbewerkingsambacht uitoefenen ben ik niet tegen gekomen. Waarschijnlijk zijn ze dun bezaaid, zeker als de witwerkers in late 17de en 18de eeuw hoogtijdagen beleven. Ook een compagnonschap zoals rond 1800 tussen de timmerman Pieter van der Sluijs en witwerker Klaas Sangers is zeldzaam in Amsterdam.[155] Toch gebeuren er achter de deuren van de timmerlieden allerlei zaken die de schilders, schrijnwerkers en de witwerkers raken. Zo maakt meester-timmerman Hermanus Banga (1725-1732) slaapbanken, kribben, tafeltjes, schragen en kasten.[156] Een anonieme administratie van een timmermans-winkel (1760-1763) maakt duidelijk dat hier doodskisten, een schraagje voor een wieg en een grote kantoorstoof worden gemaakt en dat er op grote schaal tuinbanken worden geschilderd.[157]

Houtdraaiers
De houtdraaiers in Amsterdam is voorbehouden om *'*Allerley soorten van gedraeyde kastbollen, wielen tot kakstoelen en slaapbanken' te maken.[158] Dit zijn bij uitstek meubels van witwerkers. Couvret stelt dat een witwerker in Rotterdam geen gedraaid werk mag verkopen tenzij het aan zijn werk vast zit.[159] Toch staan er in vrijwel alle aangetroffen Rotterdamse inboedels van witwerkers schulden aan houtdraaiers opgesomd. Zo heeft Jan Dircksz. de Vrijer (1671)[160] nog een schuld van 66 gulden voor draaiwerk bij Hillebrant de Koning. Frans

[152] J. de Haan*, 'Hier ziet men uit paleizen', Het Groninger Interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Groninger Historische reeks, 31. Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2005, p. 334-335.
[153] WFA: Toegangsnr.: 0348, Inv.nr.: 1 qq, 17-11-1760.
[154] *Amsterdamse Courant:* 9-5-1780.
[155] SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1492, folio 134.
[156] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 1012-1152, Grootboek Mr. Timmerman Hermanus Banga (1730-1732).
[157] SAA: Toegangsnr.: 367: Inv.nr.: 8.g Timmerwinkels.
[158] Noordkerk, op.cit., deel 1, art. 89*a*.
[159] Couvret, 1774, 3^{e} verhandeling, 3^{e} hoofdstuk, artikel 3, p. 57.
[160] GAR: Weeskamer: 460-119-129 (oude nummering 60-65), 11-11-1671.

Asselaer (1703) staat nog voor 80 gulden in het krijt bij een houtdraaier,[161] Lodewijk Schoon (1775) heeft nog een schuld staan vanwege twaalf stoelpoten.[162] In Alkmaar staat een zekere Snijder (1769) in het krijt bij de wieldraaiers Jacob Roodlof, Arie Hemme en Jan van den Broek.[163] Uit al deze voorbeelden blijkt dat in de praktijk veel witwerkers een deel van hun draaiwerk aan gespecialiseerde houtdraaiers uitbesteden.

Schilders

Rotterdam en Amsterdam

Veel witwerkers in Rotterdam zijn tevens lid van het Sint Lucas of schilders-gilde. In 1708 wordt tussen proefmeesters van het witwerkers-gilde en de hoofdlieden van het Sint Lucas gilde afgesproken dat de afdracht van de maandelijkse dubbeltjes aan dat laatste gilde wordt afgeschaft. Daarvoor in de plaats moeten de witwerkers voortaan op Sint Lucas-dag in één keer 20 stuivers betalen.[164] In het eigen reglement (1717) worden de witwerkers er nog eens aan herinnerd dat zij zelf verantwoordelijk zijn voor het afdragen van de penningen aan het Sint Lucas gilde.[165] Witwerkers in Rotterdam kunnen op deze wijze zelf hun meubels maken én schilderen. Zo staat witwerker Arij Jorritsz. Nieulandt (werkzame periode 1711-1747) in sommige archiefstukken te boek als witwerker-schilder.[166] In de boedel van witwerker Frans Asselaer treffen we ijzeren verfpotten aan en blijkt hem 82 gulden aan verf geleverd te zijn.[167] Heyndrick Hasselaar heeft in zijn inboedel lak, in potten en los, zowel als een pakje bronspoeder.[168] Dit duidt er mijns inziens op dat de Rotterdamse witwerkers hun meubels althans voor een deel zelf schilderen.

In Amsterdam lijken dienaangaande minder stringente regels van kracht te zijn geweest. Al in 1668 bevinden zich in de kelder van het witwerkers-pand penselen, kwasten, pigmenten, wrijfstenen en lijnolie.[169] Gedurende de periode daarna kopen slechts enkele Amsterdamse witwerkers het lidmaatschap van het Sint Lucas gilde.[170] Voor het schilderen van meubels alleen lijkt dat lidmaatschap in Amsterdam dus geen verplichting te zijn geweest. Witwerker Christiaan van der Ondermeulen (1728) heeft een groot aantal schilderswaren in voorraad, nader uitgewerkt aan het begin van hoofdstuk 3.4 Beschildering.

[161] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 3109, folio 87; Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 488, folio 556.
[162] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 3109, folio 87.
[163] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.
[164] J.H. de Scheffer & F.D.O. Obreen, *Rotterdamsche Historiebladen. Geschiedkundige stukken*, deel I Rotterdam: Nijgh & van Ditmar, 1876, p. 402-403 en 405.
[165] *Extract uyt de Generale Keure, etc.* op.cit., art. 26.
[166] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1959, folio 453-457.
[167] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 488, folio 551-559.
[168] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1931, folio 551-559 (oude nummering 731-739).
[169] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 3660, folio 220.
[170] SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1405: Jan Hurenkamp (13-11-1767); Hendrik Bruland (17-11-1767); Jan Hendrik Lang (10-3-1770); Inv.nr.:1406: Jacob Cramer (9-3-1793).

Dordrecht
In Dordrecht treffen we al vroeg eenzelfde situatie aan als in Rotterdam. Onder de inschrijvingen in het gilde van de Vijf Neeringen is in 1630 sprake van witwerker Abraham Wale. Hij mag het door hem gemaakte witwerk in zijn eigen werkplaats schilderen: 'Opten 3 Janewary 1630 is verackordeert Abraham Wale dat hij sal moogen schilderen sijn witwerk dat hij selven maekct en anders niet en dat op sijne vloer, daer voor heeft hij betaelt 6 gulden'.[171] Dat Dortse witwerkers ook gedurende de 18de eeuw hun eigen witwerk schilderen blijkt in 1744 als het Sint Lucas gilde zich tot de rechter richt met een klacht aangaande een witwerker die zonder alle financiële verplichtingen te hebben voldaan toch zijn eigen werk schildert.[172] De rechter komt datzelfde jaar nog tot de uitspraak dat witwerkers het eigen gemaakte witwerk mogen schilderen als ze vijf gulden aan het Sint Lucas gilde betalen. Het aangeven van een leerjongen kost een gulden, een knecht jaarlijks zes stuivers en composantgeld jaarlijks een gulden en zestien stuivers. In de 19de eeuw blijven deze dubbelfuncties bestaan. J. Brouwers laat zich in de adresboeken van Dordrecht zowel in 1855[173] als in 1860[174] optekenen als huisschilder én witwerker. Deze man zal ongetwijfeld zelf allerlei meubels hebben geschilderd.

Delft
Ook in het 17de-eeuwse Delft kunnen witwerkers hun eigen witwerk schilderen getuige de administratie van het Sint Lucas gilde aldaar.[175] In 1654 is Jan Tielemanse Hallingh de eerste Delftse witwerker waarvan we weten dat hij tevens lid is van het Sint Lucas gilde. Daarmee verkrijgt hij het recht om zijn eigen witwerk te schilderen. In 1666 moet hij de belofte nog eens herhalen dat hij echt alleen zijn eigen werk schildert en niet dat van anderen. Na hem kopen tussen 1654-1699 nog zeker acht witwerkers ditzelfde recht.

Klad- en grofschilders
Bakker stelt dat er na 1650 een verschuiving optreedt van de ezelschilder op doek en paneel naar de klad- of grofschilder die decoratief schilderwerk op vaste interieuronderdelen uitvoert.[176] Om deze markt te kunnen veroveren beklagen de kladschilders in Leiden zich er in 1659 over dat de witwerkers ook schilderknechten mogen aanstellen.[177] Wat maken kladschilders in de praktijk? In zijn *Grondig*

[171] Fr.D.O. Obreen, 'Het St. Lucasgilde te Dordrecht', in: *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, deel 1. Rotterdam: Van Hengel & Eeltjes, 1877-78, p. 206; GAD: Toegangsnr.: 489, Inv.nr.: 11696.
[172] *Keuren en ordonnantiën voor St. Lucas confrarie*. Dordrecht: N. van Eysden, 1785, p. 12-14; GAD: Toegangsnr.: 489, Inv.nr.: 40349.
[173] P.K. Braat, *Adresboek voor Dordrecht*, jrg. 1 (1855).
[174] *Adresboek van Dordrecht. Gedrukt op rekening van de uitgever,* 1860.
[175] Fr.D.O. Obreen, 'Het St. Lucasgilde te Dordrecht', in: *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, deel 1. Rotterdam: Van Hengel & Eeltjes, 1877, p. 1-120.
[176] P. Bakker, 'Crisis? Welke crisis? Kanttekeningen bij het economisch verval van de schilderkunst in Leiden na 1660', in: *De zeventiende eeuw: cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*. Leiden: De Werkgroep Zeventiende Eeuw, (2012), nr. 27, p. 232-269.
[177] Bakker, op.cit., p. 256.

Onderwys in de Schilder- en Verw-kunst stelt Lambertus Simis dat huis- of grofschilders, ook wel kladschilders heten.[178] Deze ambachtslieden moeten volgens hem zaken als uithangborden, tafels en stoelen en andere meubelen met bloemen, festoenen, en vazen kunnen beschilderen. Simis treedt in 1789 als meester toe tot het Amsterdamse Sint Lucas gilde en baseert zijn observaties op de eind 18de-eeuwse situatie.[179]

In Dordrecht wordt er aan het einde van de 16de en het begin van de 17de eeuw gesproken van 'clatschilders'. Gedurende de 17de eeuw lijkt deze term daar meer en meer verdrongen te zijn door die van 'grofschilders'. Aangaande de Dortse grofschilders bepaalt het Sint Lucas gilde in 1696 dat zij de volgende zaken mogen schilderen: 'Huizen, keukens, deuren, vengsters, kozijnen en zolders, Vaandels, Banderolle, Rouwapens, Schoorsteenmantels, Cieraden in Tuinen, papierverwen en stoelen groene en al wat daaraan dependeert……' en dat zij geen doeken of panelen mogen beschilderen.[180] De Dortse grofschilders krijgen vanaf 1696 dus het recht om interieurs én stoelen te schilderen.

Op 26 januari 1720 stelt men in Rotterdam het volgende vast: onder het Sint Lucas gilde ressorteren grofschilders die schilderen op gemaakt blik- en houtwerk, waaronder gedraaid houtwerk, hetzij met olie- of waterverf. Op 31 oktober 1750 wordt onder het grofschilderen onder meer verstaan het namaken van allerlei hout en steen. De gildeproef van de grofschilders bestaat dan uit drie panelen, een verguld, een genotenboomd en een gemarmerd.[181] Marmer- en hout-imitaties komen we op grote schaal tegen op de tijdens de inventarisatie gevonden meubels. Ik ga ervan uit dat een deel daarvan is uitgevoerd door grofschilders. Maar grof- of kladschilders deinzen niet terug voor meer geavanceerd werk. Kladschilder Johannes Vos II te Leiden schildert de kast van het Chirurgijns-gilde te Leiden, uit 1679. Deze draagt teksten en wapenschilden.[182]

Meubels schilderen

We hebben nu de gilderegels aangaande het schilderen van witwerk in kaart gebracht. Hierdoor is duidelijk dat witwerkers dit op grote schaal zelf uitvoeren. Daarnaast zijn er in elke stad schilders van allerlei pluimage die ook meubels schilderen. De Alkmaarse schilder Hessel Wassenaar (1769)[183] heeft in totaal 89 nog te beschilderen meubels in zijn atelier van witwerker Gerrit Snijder uit diezelfde

[178] L. Simis, *Grondig Onderwys in de schilder- en verw-kunst,* etc. 2e druk. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1828; Zie ook Bakker, op.cit., p. 243-244.
[179] SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1406, datum: 4-7-1789.
[180] G.H. Veth, 'Iets over de confrérie van St. Lucas en de latere kunstgenootschappen te Dordrecht', in: Fr.D.O. Obreen (red.), *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, deel 7. Rotterdam: Van Hengel & Eeltjes, 1887, p. 90, art. 9; GAD: Toegangsnr.: 489, Inv.nr.: 40349.
[181] Scheffer & Obreen, 1876, p. 417-418.
[182] C.W. Fock & R.E.O. Ekkart, 'Johannes de Vos, verwarring rond vier Leidse schilders', in: *Jaarboekje voor geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden,* vol. 78 (1986), p. 53-76.
[183] Zie ook: Fr.D.O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis: verzameling van meerendeels onuitgegeven berichten en meerendeeles ...,* delen 1879-1880. Heruitgave van de oorspr. uitg.: Rotterdam: Van Hengel & Eeltjes, 1879-1880. Soest: DAVACO, 1976, p. 52 en 56.

plaats.[184] In Snijders eigen inboedel ontbreken kwasten, verf, pigmenten en een verftafel. De schilder Wassenaar neemt dit voor zijn rekening en gezien de aantallen zal hij voornamelijk dit soort werk hebben gedaan. Wassenaar staat in de administratie van Snijder overigens als verver te boek.

Naast deze in het meubel schilderen gespecialiseerde mensen is er een leger aan kwast hanterende lieden die het erbij doet. Daaronder bevinden zich vele huisschilders, zoals in Amsterdam meester schilder Jan van Rijn.[185] Uit zijn *Balans van alle rekeningen* (1760-1770) blijkt dat hij de volgende zaken schildert: rijtuigen, wagens, koetsen, sleden, disselbomen, huisinterieurs, een vloerzijl,[186] schoorsteenmantels, stallampen, blikken en koperen bekkens, blikken blakers, doofpotten, koffiekannen, spuiten, kleermanden voorzien van bordjes met initialen, 100 balletjes zwart genummerd, wateremmers, hoenderhok, kransen, de stok van een puthaak, tabaksdozen, kleerstokken, koelbakken, tafelbakken, vogelbakjes, schragen, zwepen, stoven en tenslotte een jacht. Wat betreft meubels vinden we posten als:
Een nieuwe klamp op de voetbank root fermeljoen geschildert (11-5-1763)
Een tafel 2 mael geschildert groen met blat gesprenkelt (8-6-1764)
Een tafel Berlijns blauw (28-6-1766)
Een tafel gestopt en 3 mael geschildert blauw (3-5-1764)
Een feltafel 2 mael overschildert (1-9-1764)
Een theetafel 2 mael overgeschildert groen (22-9-1764)
Een theetafel glathoutkleur geschildert (2-5-1764)
Een theetafel geschildert (22-4- 1765)
Twee blaadtjes gladhout geschildert (30-5-1765)

Later treffen we meester-schilder en verlakker Hendrik van der Veen.[187] In zijn boedel (1784) staan vele zaken die nog geschilderd moeten worden of al gereed zijn maar nog niet zijn opgehaald, zoals een theeblad toebehorende aan de heer Terver, een verlakt theeblaadje van juffrouw Dijkman, en verder een verlakte tafel en een geschilderde commode.

Meester-schilder Balthasar Christofferius Zwaarig heeft zijn winkel (1786) op de 2de Anjeliersdwarsstraat, bij de Anjeliersgracht.[188] In zijn werkplaats, een kelder op de Achterburgwal bij de Huiszittensteeg, staan onder meer een geschilderd bureau en een geschilderde latafel. Onder de zaken van derden die nog geschilderd moeten worden treffen we aan: een kinderstoel, een standaard, vier houten bakken, twee theeblaadjes, een stooktafeltje, een naaidoos en een ‘saisinet’.

Het laatste hier aangehaalde voorbeeld betreft meester-schilder, vergulder en penseelschrijver Cornelis Cornelissen op de Haarlemmerdijk, tussen het

[184] GAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte 686.
[185] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 1154 en 1156.
[186] De precieze tekst luidt: ‘Klaas Jager 9 stuks vloer zeijl geschilderd olijfkleur met blauwe rande een star’ (28-9-1763).
[187] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3793, 6-10-1784.
[188] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 4029, 3-5-1786.

Eenhoornhuijs en de Binnen Orangestraat. Uit zijn administratie (1798-1807)[189] blijkt dat hij blakers, tobben, toonbanken, theeketels, theetobbetjes, tabaksdozen, lantaarns, trommels, luiermansbakken, kaarsladen, tafelbakken, naamborden, manden met de initialen van de eigenaar, schoengespen, schoenen, een alfabet, de kajuit van een kofschip, vloerkleden en zijltjes schildert.[190] Wat betreft meubels vinden we in een tijdsbestek van zeven jaar de volgende zaken:
Een tafel groen met wit gespat met gladhouten voet met rand (25-6-1800).
Een tafel groen gespat met een gladhouten rand (8x tussen 1800 en 1807).
Een veldtafel groen gespat met gladhouten voet en rand (13-6-1803).
Een grote veldtafel gladhout (31-7-1804).
Een tafel gelakt en 't kleed groen gespat (2-6-1807)
Een tafel blauw met twee nieuwe schragen (4-8-1800)
Een kast opgeschilderd zeegroen en parelkleur (6-6-1800)
Twee blaadjes verlakt met goud (23-7-1800).
Een blaadje zwart met bloemen (18-7-1805).
Een theeblaadje gladhout geschilderd (20-5-1806).

Verder schildert hij een haardscherm, een schoolbord, drie stoelen, een buffet, een schrijflessenaar en twee wiegen. In andere steden zijn vergelijkbare voorbeelden te vinden zoals huisschilder Willem Kroon in Hoorn wiens administratie laat zien dat hij onder meer een tafelblad blauw schildert.[191] Ook in de 19de eeuw gaat deze praktijk door. In catalogi van nijverheids-tentoonstellingen te Dordrecht (1856, 1858, 1892, 1897 en 1907) adverteren schilders met gemarmerde, gehouten of figuratief beschilderde meubels.[192] De makers zijn vrijwel zonder uitzondering huisschilders. Zo is er in de catalogus van 1856 onder het kopje: *Lak- verw- en borstelwerk* een inzending te vinden van een geschilderde gemarmerde tafel. Deze tafel is ingezonden door het bedrijf De Weduwe A. van Strij en Zoon. In het adresboek van Dordrecht uit 1855 en 1860 geven ze zich op als 'Huis- en Rijtuigschilders'. Zij krijgen in die jaren diverse aanbestedingen van de Nieuwe Kerk en de Grote Kerk voor het schilderen van banken, tafels en orgelkasten.[193]

[189] SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568.
[190] De precieze teksten luiden: 'Groot vloerkleed geschilderd, geel met Berlijns blauwe rand' (16-4-1804); 'zijltje geel met Berlijns blauwe rand gemarmerd en een ornament' (22-5-1805); 'drie loopzijltjes gegrond en zwart met witte blokjes opgeschilderd' (24-7-1802).
[191] WFA: Toegangsnr.: 0348, Inv.nr.: 2226.
[192] *Catalogus der provinciale Nijverheids tentoonstelling, te houden binnen Dordrecht, van 9 tot 25 september 1858.* Dordrecht: H.R. van Elk, 1858; *Catalogus der Voorwerpen ingezonden op de Tentoonstelling van Nijverheid uitgeschreven door de Afdeeling Dordrecht der Vereeniging ter bevordering van Fabrijk- en Handwerk- nijverheid in Nederland*. Dordrecht: R. van Elk, 1856; *Officiële Catalogus der Tentoonstelling van Oude en Nieuwe Kunstnijverheid te houden door de Vereeniging voor Vak en Kunst in Kunstmin te Dordrecht, 1892.* Dordrecht: H.R. van Elk, 1892, p. 32-35; *Officiële Catalogus van de Nationale Tentoonstelling van Nijverheid en Kunst te Dordrecht Juni, juli augustus 1897 uitgeschreven door de Vereeniging voor Vak en Kunst.* Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1897; *Officiële Catalogus der Tentoonstelling van Kunstindustrie en Nijverheid te Dordrecht uitgeschreven door de Vereeniging Voor Vak en Kunst, 1907*. Dordrecht: Morks & Geuze, 1907, p. 25.
[193] GAD: Toegangsnr.: 27, Inv.nr.: 1411, 1423, 1425 en 1470.

Een landelijke opsomming van dergelijke schilders zou meer dan nodig zijn om de toenmalige praktijk te illustreren. Deze huisschilders zijn evenwel niet de mensen die op grote schaal meubels schilderden. Een deel van hun werk bestaat bovendien uit het bij- en overschilderen van reeds bestaand beschilderd meubilair van particulieren.

Hieronder volgen, geordend naar stad, nog nimmer zowel als eerder gepubliceerde schilders in relatie tot het meubel schilderen. Veel van deze mensen werken in Amsterdam. De technieken die we op witwerkers-meubels aantreffen zijn daar het vroegst ontwikkeld en verfijnd. Zo krijgt Willem Willemsz. Kick (1579-1647) octrooien voor de imitatie van Japans lakwerk op hout en metaal.[194] Jacob de Wit perfectioneert er het grisaille schilderen, onder meer op kunstkasten.[195] De vervolgens bredere toepassing van deze en andere decoratievormen op witwerkers-meubels kan gezien worden als een uitvloeisel van de in Amsterdam al vroeg bestaande traditie en vakkennis.

Amsterdam

Hendrik Cocq[196]

Hendrik Cocq, getrouwd met Helena Döling,[197] is vanaf circa 1740 kunstverlakker en vernisser tegenover de Varkensmarkt bij het Amstelgrachtje.[198] Boven zijn deur hangt een bord met de titel 'Konstverlakker'.[199] Later woont hij op de Prinsengracht bij de Weteringsstraat.[200] Naast vele soorten vernissen verkoopt hij in zijn winkel allerhande verlakte voorwerpen zoals tabaksdozen, komforen, koffiekannen en theeketels. Het verlakken van voorwerpen is zijn voornaamste bron van inkomsten. Zo verlakt hij een chaas voor de koetsenschilder F. Jacobie.[201] Al in 1756 deelt hij zijn *savoir faire* met Pieter Mertens, meester-schilder en glazenmaker te Amsterdam. Deze mag de kennis pas toepassen en doorvertellen nadat Hendrik is overleden, op straffe van 1000 gulden.[202] In 1771 overlijdt Cocq en laat een winkel en fabriek achter met verlakte goederen en vernissen, lakken, gommen en gereedschappen.[203] Kort na zijn dood verschijnt zijn handboek.[204] Gezien het feit dat Cocq daarin diverse vernissen voor witwerkers en tafelschilders publiceert is het mogelijk dat hij zelf ook meubels voor witwerkers verlakte.[205]

[194] R. Baarsen, 'Kistjes van Kick? Hollands lakwerk uit de vroege zeventiende eeuw.' in: *Bulletin van het Rijksmuseum*, jrg. 56 (2008), nr. 1/2, p. 12-27.
[195] Th. Lunsingh Scheurleer, 'The Dutch at the tea-table', in: *The Connoisseur,* vol. 193 (1976), p. 85-93.
[196] De naam wordt op verschillende wijzen geschreven, te weten: Cocq, Kock en Kok.
[197] *Amsterdamse courant:* 16 mei 1774.
[198] *Amsterdamse courant:* 4 juli 1747; 13 juli 1747; 18 juli 1747.
[199] *Leydse Courant:* 21 juni 1747; 26 juni 1747, 3 juli 1747.
[200] *Amsterdamse courant:* 8 mei 1756; *Oprechte Haerlemsche courant:* 25 maart 1756.
[201] *Amsterdamse courant:* 15 september 1761.
[202] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 12337.
[203] *Amsterdamse courant:* 16 maart 1771, 4 april 1771,11 april 1771,
[204] *Amsterdamse courant:* 10 augustus 1771, 13 augustus 1771.
[205] H. Cocq, *De Konst van Bereiding, Behandeling, Bewerking en Beschildering der befte soorten van lakken en vernissen. Tot haare volkomenheid gebragt, door eene Dertig-Jaarige Oeffening derzelve.*

Jan ten Compe

Jan ten Compe (1713-1761), leerling van de behangsel- en landschapsschilder Dirk Dalens, heeft in de beginjaren van zijn loopbaan tafels geschilderd voor witwerkers. Jan Wagenaar schrijft verder: 'Naderhand eene hooger vlugt nemende, leidde hij zig toe, op het schilderen van Kabinetstukken'.[206] Ook Johan van Gool meldt dat menige van ten Compes stukken in kabinetten werden geplaatst.[207] Kabinetstukken hebben echter niets met meubels te maken maar zijn schilderijen, meestal klein van formaat en hoog van kwaliteit, voor in pronkvertrekken, ook wel kabinetten genoemd.

Johannes van Drecht

Johannes van Drecht (1737-1807) is de zoon van de Amsterdamse witwerker Jan van Drecht (werkzame periode 1737-1772). Waarschijnlijk heeft Johannes de basis van het schildersvak in het atelier van zijn vader geleerd. Johannes wordt later onder meer bekend als decoratieschilder van interieurs, behangselschilder en grisaille-schilder in de classicistische stijl.[208] Zijn werk komt overeen met de beschildering op het voeteneinde van een hemelbed in Kasteel Heeswijk.[209]

De zoon van Gerard de Lairesse

In 1746 adverteert een zoon van Gerard de Lairesse met beschilderde theetafels die bij zijn vader te koop staan op de Prinsengracht tussen de Reguliersgracht en de pakhuizen van De Arent.[210] Welke zoon hier is bedoeld, Abraham (1670-1727), Jan (1673-1716) of Gerard (de Jonge) is nog niet duidelijk. [211]

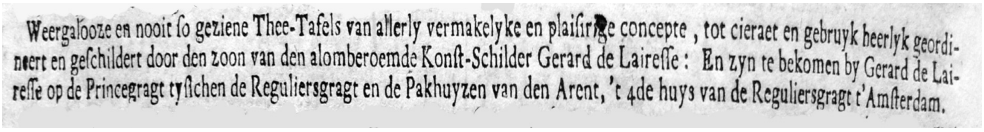
Weergalooze en nooit ſo geziene Thee-Tafels van allerly vermakelyke en plaiſirige concepte , tot cieraet en gebruyk heerlyk geordineert en geſchildert door den zoon van den alomberoemde Konſt-Schilder Gerard de Laireſſe : En zyn te bekomen by Gerard de Laireſſe op de Princegragt tuſſchen de Reguliersgragt en de Pakhuyzen van den Arent, 't 4de huys van de Reguliersgragt t'Amſterdam.

Advertentie waarin een zoon van Gerard de Lairesse met beschilderde theetafels adverteert. Bron: *Amsterdamse Courant:* 5 februari 1746, nr. 16, zaterdag editie.

Zeer dienstig voor alle Liefhebbers der Verlakkonst, Rijtuig- en Kladschilders, Witwerkers, enz. Leyden: Andries Coster, 1771, p. 41 en 64-65.

[206] J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schoolen, schutterye, gilden en regeeringe, beschreeven; om te dienen ten vervolge op het werk*, deel 21. Amsterdam en Harlingen: P. Conradi en V. van der Plaats, 1794, p. 129.

[207] J. van Gool, *De nieuwe schouwburg der Nederlantsche Kunstschilders en Schilderessen*, deel 2. 's Gravenhage, 1750, p. 364-366.

[208] D. Carasso, 'Idem ardor agit. De schilder Joannes van Dreght en zijn leerling Willem Bilderdijk', in: E.K. Grootes en J. den Haan [red.], *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam.* Roden: Nehalennia, 1989, p. 208-220.

[209] Collectie Stichting Kasteel Heeswijk, Inv.nr.: KH 2078.

[210] *Amsterdamse Courant:* 5 februari 1746, nr. 16, zaterdag editie.

[211] Voor de laatste zie: Ch. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd.* Amsterdam: Diederichs, 1857-1864, p. 935

Theodorus Van Pee

Van Theodorus van Pee (1669-1743) meldt De Nieuwe Schouwburg der Nederlantsche Kunstschilders (1750) dat hij tuinsieraden en haardfiguren schildert.[212] Johan van Gool stelt dat hij aanvankelijk zolderstukken, portretten en kabinetstukjes schilderde. Toen dit niet zo goed liep richtte Van Pee zich op thermen, vazen en andere tuinsieraden en 'uitgehakte planken met Beelden van Meiden en Knechts, gelyk men in de Voorhuizen zet'.[213] Deze objecten heten nu haardpoppen. Eelman stelt dat Van Pee ook meubilair beschilderde.[214] Daarvoor is tot nog toe echter geen aanwijzing gevonden.

Philip Tiedeman

Philip Tiedeman (1657-1705),[215] een leerling van en korte tijd inwonend medewerker bij Gerard de Lairesse,[216] maakt een ontwerp voor drie ovale theeblaadjes met respectievelijk een zittende figuur omringd een krans, een fruitschaal eveneens omring door een krans en een flacon of theebus.[217] Onderlangs schrijft Tiedeman de woorden: 'Thee blaatjes' (zie afb. hieronder).

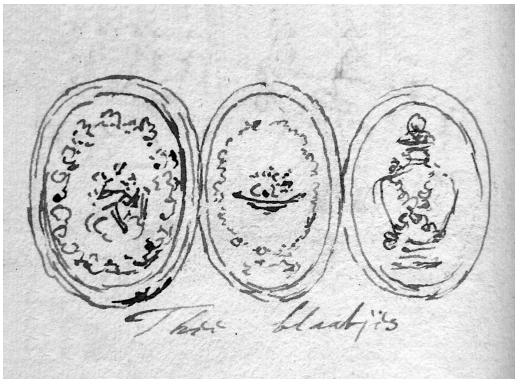

Jan de Vries

Jan de Vries in Amsterdam werkt vanaf oktober 1698 voor meester-witwerker Abraham Willemsz. en schildert voor hem 21 typen witwerkers-meubels.[218] De Vries verklaart daarbij tevens dat hij uitsluitend voor Willemsz. zal werken.

[212] J. van Gool, op.cit., deel 1, p. 272-287; Wagenaar, op.cit., 11e stuk, p. 435.
[213] J. van Gool, op.cit., deel 1, p. 273.
[214] W. Eelman, *Museumstuk: Een bijzonder bedbankje met een verhaal*. De Waal: Cultuurhistorisch Museum Texel, 2009, p. 8.
[215] A. Houbraken, *De groote schouburgh der nederlantsche konstschilders en schilderessen*, deel 3. 2e druk. 's Gravenhage: J. Swart, C. Boucquet en M. Gaillard, 1753, p. 367-371.
[216] Zie de voorrede in: G. de Lairesse, *'t Groot Schilder-Boek*, deel 1. Amsterdam: Willem Coup en Petrus Schenk, 1707; J.C. Weyerman, *De leevensbeschryvingen der nederlandsche konst-schilders en konst-schilderessen*, deel 3. 's Gravenhage: E. Boucquet, H. Scheurleer, F. Boucquet, en J. de Jongh, 1729, p. 201-204.
[217] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BI-1946-660, p. 53 verso. Zie: P.J. Schoon, 'Een notitieboekje van Philip Tiedeman (1657-1705). Leven en werk van een zeventiende-eeuwse Amsterdamse kunstenaar', in: *Oud-Holland,* jrg. 104 (1990), nr. 1, p. 31-46.
[218] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731.

Cornelis Wever
Zuidema meldt een kastje, in het bezit van een familie te Arnhem. [219] Het draagt de signering van een Amsterdamse schilder Cornelis Wever en het jaar 1773. Wever schildert in 1773 tevens het portret van Jan Maurits Quinkhard.[220] Hij is derde klas lid van de Amsterdamse tekenacademie.[221]

Dordrecht
Cornelis Bisschop
Gedurende zijn rondreis in juli en augustus 1663 maakt Balthazar de Monconys enige aantekeningen over een schilder in Dordrecht die hij 'Cornelius Buscat' noemt, 'qui fait des cabinets, armoires, des étuis de peignes et autres choses de cette sorte'.[222] De Monconys merkt in zijn verslag van zijn bezoek aan het atelier van de schilder helaas niets op over de geschilderde objecten die hij daar ongetwijfeld gezien moet hebben. Hij had, helaas voor ons, meer oog voor de vrouw des huizes.[223] De notariële archieven aangaande Cornelis Bisschop, want over deze schilder gaat het, leveren geen boedelbeschrijving op. Wel wordt duidelijk dat de man tevens uitgesneden schilderijen maakte die als losstaande poppen dienstdoen.[224] In andere bronnen heet het 'planken met meiden en knechten'.[225] Het gaat hier om objecten die we nu met de term haardpoppen aanduiden. Cornelis Bisschop, die te boek staat als 'fijnschilder'[226] beschildert dus ook houten voorwerpen waaronder meubels.

Leiden
Johannes Mortel
De in Leiden werkzame fruit- en bloemenschilder Johannes Mortel (1652 -1719) schildert twee theetafels voor de verzamelaar Allard de la Court, wonend op het Rapenburg 6 te Leiden. De exacte tekst luidt: '2 geschilderde theetafels door Mortel geschilderd met 1 verguld randje en voeten, kost van schilderen 't stuk F 30,-'. Deze 30 gulden staat gelijk aan € 305,- nu. Johannes Mortel decoreert in hetzelfde huis

[219] J. Zuidema, 2008.
[220] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-1531.
[221] *Over de natuuryke vereischten in een tekenaar; als mede over de eerste beginselen der tekenkonst. Voorgedraagen den 1sten October 1766*, p. 7.
[222] *Journal des Voyages de Monsieur Balthasar de Monconys*, etc, deel 2. Lyon: Horace Boissat & George Remeus, 1666, p. 128. Voor het volledige verslag zie: GAD: Toegangsnr.: 489, Inv.nr.: 30.078. Zie ook: C. Brière-Misme, 'Un petit maitre hollandais: Cornelis Bisschop (1630-1674)', in: *Oud Holland*, volume 65 (1950), p. 24-40 en 72.
[223] *Journal desVoyages de Balthazar de Monconys.* Lyon: Le sieur de Lierges et ses fils, 1665, p. 128.
[224] J.B. Bedeaux en R.E.O. Ekkart (red.), *Kinderen op hun mooist: het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700*. Gent/Amsterdam: Ludion, 2000, p. 228; GAD: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 121: 374-375.
[225] A. Houbraken, *De groote schouburgh der nederlantsche konstschilders en schilderessen*, deel 2. 2e druk. 's Gravenhage: J. Swart, C. Boucquet en M. Gaillard, 1753, p. 220-222; J. de Kleyn, 'Decoratieve figuren in huis', in: *Antiek*, jrg. 1(1966-1967), nr. 3, oktober, p. 34.
[226] GAD: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 130:31 en 131: 7-39.

ook een losse haardafsluiting met een geschilderde bloempot.[227] Vanaf het midden van de 18de eeuw treden er in het Sint Lucas gilde te Leiden diverse nieuwe leden in die als beroep tafel- of kabinetschilder opgeven, bijvoorbeeld Pieter van den Brant, tafelschilder (1747), Jakobus Toma, tafelschilder (1749), Adrianus Tafijn, witwerkers- en tafelschilder (1756), Pieter van Stellingwerf, tafel- en kabinetschilder (1763).[228]

[227] GAL: Archief de la Court, nr. 129, 1766. Zie ook: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg, geschiedenis van een Leidse gracht.* Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1987, deel 2, p. 346, 348, 486, 490.
[228] GAL: Archief Gilden nr. 850, folio 14, 20, 36, 55.

2.4 Assortiment

In de volgende paragrafen zal per periode het assortiment van witwerkers in de context van de samenleving en het gilde kort de revue passeren. De afzonderlijke typen, die tijdens de inventarisatie en in de boedels van witwerkers veel zijn teruggevonden, zijn meer in detail belicht in de desbetreffende paragrafen in hoofdstuk 3.5.

2.4.1 1650-1700

Ontwikkelingen

Tijdens de inventarisatie zijn er geen meubels aangetroffen die met zekerheid vóór 1650 dateren. Zoals reeds in het hoofdstuk 2.3 over het gilde duidelijk werd, ontwikkelt het ambacht van witwerker zich gedurende de 17de eeuw uit de productie van klein huisraad. Afhankelijk van de lokale bepalingen wordt dit kleine huisraad, behalve door witwerkers, tevens door kramers, kleinhoutbewerkers, timmerlieden en bijvoorbeeld stovenmakers gemaakt. In Amsterdam maken witwerkers al vroeg volop meubels. Het volgende versje van vóór 1682 is daarvoor illustratief:

‘**Voor een Witwerkers Huis, t' Amsterdam in de Hertestraat**
Gy jonge Vrouwen,
Die nu gaat Trouwen,
Koopt hier een Tafel met een Kas;
Een Kakstoel komt u ook te pas.
En alles wat hier onder staat
Zulje vinden in de Hartestraat’.[1]

Het gaat hier mogelijk om het witwerkers-pand van Hendrick Sweteringh.[2] De aan het witwerk te relateren goederen in zijn boedelinventaris (1655) zijn:

13 rechtbanken
8 schenktafels
2 kamerstoelen
13 halvemaan tafels
3 baktafels
15 kinderkakstoelen
2 slaapbanken
14 ongeschilderde schenktafels
25 ongeschilderde kinderkakstoelen

[1] Hieronymus Sweerts, *Koddige en ernstige opschriften, op luyffens, wagens, glazen, uithangborden en andere taferelen.* Amsterdam: Jeroen Jeroense, 1682.
[2] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2481, folio 270-276; zie ook J.G. Dillen, *Bronnen tot de Geschiedenis van het Bedrijfsleven en het Gildewezen van Amsterdam*, deel 3. ’s-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1974, nr. 1336.

15 ongeschilderde halvemaan tafels
2 hondenhuizen
3 ongeschilderde baktafels
4 witte geschilderde rechtbanken
4 groene stoelen
Enige werkbanken en enige witwerkersgereedschappen

Zowel het versje als de boedelinventaris van het witwerkers-pand maken duidelijk dat witwerk, althans in Amsterdam, niet meer alleen op klein huisraad slaat. Vanaf de tweede helft van de 17de eeuw wordt het, ook onder een breed publiek, steeds meer geassocieerd met meubilair. Deze ontwikkeling verloopt niet in elke stad even snel. De in Rotterdam werkende Jan Dircksz. de Vrijer heeft bij de dood van zijn vrouw Susannetgen du Castel (1671) in totaal 455 winkelgoederen.[3] In volgorde van aantallen zijn dat vier maten rekjes, geschilderd en ongeschilderd (407), vier soorten tafels (14), bakken voor drinkglazen (8), twee soorten stoelen, wederom geschilderd en ongeschilderd (5), twee soorten kasten (4), twee soorten kisten (4) en wiegen (2). De Vrijer produceert dus vooral klein huisraad, te weten rekjes.

In Dordrecht verloopt het proces van huisraad naar meubels nog langzamer. Dit is aan de boedel van Dirck Hendricxz. Mutsert goed te zien. Hij is witwerker én kramer.[4] Een aantal zaken in zijn inboedel (1694)[5] maakt het waarschijnlijk dat hij hout bewerkt, zoals een grote en een kleine schaafbank, een mand gereedschap, koperen spijkers, 300 klauwieren[6] en wagenschot. Zijn acht houten winkeldozen kunnen verkoopwaar zijn of ze horen, evenals de toonbank, bij de winkelinventaris. Onder de noemer ‘Withoutwerken’ staat er bij hem een grote diversiteit aan huishoudelijk voorwerpen opgesomd zoals dwijlstokken, diverse soorten lepels, grote partijen geschilderde en onbeschilderde bakken en bakjes, houten tafelborden, stoven en zaken die dienen voor voedselbereiding en de was. Daarnaast heeft hij vele rattenvallen en verschillende soorten vogelkooien in huis. Het direct daarna genoemde vier pond koperdraad zou goed gebruikt kunnen zijn voor de productie van deze vallen en kooien. Hier is nog een witwerker “oude stijl” aan het werk, die zich toelegt op huishoudelijke gebruiksvoorwerpen en niet op meubels.

Meubeltypen

Een aantal meubeltypen is kenmerkend voor de periode 1650-1700. Vanaf het begin komt de kinderkakstoel, het kruisvoetkabinet en de ovale hangoortafel op. Daarnaast is de schenktafel, de kattenbanktafel en de rechtbank de gehele periode in zwang. Ledikanten en wiegen worden, naar voorbeeld van de schrijnwerker-exemplaren, sporadisch gemaakt. Tenslotte zijn er tweedeurs maar vooral vierdeurs kasten waarvan de rijk gedecoreerde exemplaren met grisaille beschilderingen of

[3] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 460: folio: 119-129 (oude nummering 60-65). Datum: 11-11-1671.
[4] GAD: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 651.
[5] GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 594, folio 137.
[6] Klauwieren zijn haakspijkertjes.

mythologische dan wel Bijbelse voorstellingen in de 20ste-eeuwse literatuur het meeste aandacht krijgen.

Van een aantal typen meubels, die veel in witwerkers-winkels voorkomen, zijn slechts enkele exemplaren bewaard gebleven. Dit geldt onder meer voor de vele typen borden- of schotelrekken, lepelrekken, kannenrekken en eierrekken. Het eierrek dat het Nederlands Openluchtmuseum bewaart stamt uit deze periode (zie onder).[7] Op beide zijden prijkt een kwabstijl cartouche, omringd door rood geaderde witte tulpen en een pioenroos. In de cartouches staan respectievelijk een allegorie op de wijsheid in de persoon van de godin Minerva en een allegorie op de hoop. Daaronder zijn de initialen A.L. met het jaartal 1689 te lezen (Catalogus Deel 3, p. 893).

Beide wangen van een eierrekje, gedateerd 1689. Maten: H.40 x B.44 x D.14 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.643.

Dit eierrek is weliswaar van eikenhout maar illustreert hoe ook de naaldhouten exemplaren in de tweede helft van de 17de eeuw vormgegeven kunnen zijn. Een naaldhouten bordenrek uit de laat 17de eeuw heeft gecontourneerde wangen en een smalt blauwe beschildering met rood geaccentueerde randen.[8]

[7] Collectie Nederland Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.643.
[8] Collectie Vereniging Hendrick de Keyser, Inv.nr.: HdK 306.

Er worden in boedelinventarissen van witwerkers-winkels verder veel bakken genoemd zoals schuif, brood-, schuur-, spek-, kaars-, winkel- en mangelbakken. Deze zijn tijdens de inventarisatie nauwelijks teruggevonden, althans niet uit de 17de eeuw. Een voorbeeld is de mogelijk laat 17de-eeuwse bak met schuifdeksel en een van origine groen fond (zie afb. hieronder).

Naaldhouten van origine effen groen beschilderde bak met schuifdeksel. Afkomstig uit het pand van de voormalige apotheek op de Houtmarkt 73 te Zutphen. Datering: 1680-1750. Maten: H.17,3 x B.20,8 x L.37,2 cm. Particuliere collectie (Catalogus Deel 3, p.937) .

De meeste in museale collecties bewaarde mangelbakken stammen uit de vroege 19de eeuw of later. Door het intensieve gebruik en het natte wasgoed zullen de oudere exemplaren verloren zijn gegaan. Een uitzondering vormt de mangelbak met een grisaille beschildering met het jaartal 1686 in de collectie van het Fries Museum (zie afb. p.69).[9]

[9] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM. 9263.

Mangelbak voorzien van grisaille beschildering en rode accenten. Datering: 1686. Maten: H.8,5 x L.46,5 x B.32,5 cm. Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM. 9263 (Catalogus Deel 3, p.921).

Tegen een nu grijs fond staan een vrouw en een man ten voeten uit. Zij hebben ieder een herdersschopje, omwikkeld met een rank. Op de achterzijde prijkt een fruitstuk, bijeengehouden door een rode strik, met daaronder de tekst: ANNO 1686.

Een aantal typen meubels, dat voorkomt in 17de- en 18de-eeuwse archivalia, is tijdens de meubelinventarisatie niet aangetroffen. In de bronnen wordt het meest frequent de slaapbank genoemd.[10] Deze komt voor in witwerkers-reglementen,[11] in witwerkers-winkels[12] en in particuliere woonhuizen.[13] De term slaapbank is voor verschillenden soorten meubels gebruikt. De twee belangrijkste betekenissen lijken ten eerste een bank in de moderne betekenis van het woord, zoals de eikenhouten

[10] Zie ook: K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 14.

[11] P. Couvret, *Verhandelingen over de rechten der onderscheide ambagten van het Groot Timmerluiden of St. Josephs en het Groot Houtkramers- of St. Maria-Gilde binnen deze stad Rotterdam* etc. Rotterdam: Jacobus Bronkhorst, 15 augustus 1774, letter E, artikel 52 (1658). Hierin staat wat de Rotterdamse witwerkers vanaf nu mogen maken en verkopen: 'Regtbanken, Tafels met gedraaide Stylen, verdikt en onverdikt, Schotelrakken, Kruiswerken, Onder-Luurkasjes met verdikte Stylen, Voeten van Claversimbels, met verdikte Stylen, Slaapbanken, opstaande Bak-Tafels, drie-beende hangende Tafels, Kanne-Borden, Kakstoelen, Wiegen, halve Kasjes op Stylen, met gaten en pennen vergaard en met Lysten verciert, alles van week en zagt Hout; Huysmeubilen…., behoorende aan de Witwerkery, te weeten, alle soorten van Vuuren Huyskasten, Tafels, Kabinetten, Slaapbanken, Koffertjes.'

[12] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 488, folio 556 e.v.: Witwerker Frans Asselaer (1703).

[13] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5358: Cornelis Nop (1794). Op zolder heeft hij diverse zaken waaronder een geschilderde slaapbank.

slaapbank met leuning die in 1657 in Weesp wordt vermeld.[14] Ten tweede vermeldt het *Woordenboek der Nederlandse Taal* een slaapbank met een gordijn en val.[15] Dit lijkt een ledikant dat rondom geheel afsluitbaar is. In deze betekenis gebruikt, kan het gelijk zijn aan de soms vermelde beddenkoets of slaapkoets die in de regel met valletjes en gordijnen is uitgevoerd.

De eveneens dikwijls in witwerkers-winkels aangetroffen hondenhokken zijn evenmin in collecties teruggevonden.[16] Hoe deze eruit gezien kunnen hebben illustreert het interieurstuk, eerder toegeschreven aan Willem van Mieris uit 1723.[17] In een woonvertrek staat een hondenhok met daarop een geschilderde imitatie van een grijs leistenen dak, een roodbruine bakstenen muur en een gecontourneerd rood geschilderd front.

Kisten

Vanaf het begin maken witwerkers, naast huishoudelijk gebruiksvoorwerpen en meubels, ook kisten. Doodskisten zijn in de periode van onderzoek over het algemeen het domein van de timmerlieden.[18] Maar ook onder de witwerkers zijn er die doodskisten maken zoals de Rotterdamse Jacob Jans in 1661[19] en zijn Amsterdamse collega meester-witwerker Pieter Edenburg op de Herengracht.[20]

Belangrijker is de productie van pakkisten, in de 17de en 18de eeuw dikwijls kassen of pakkassen genoemd. In de Ordonnantiën van het Amsterdamse houtzaagmolenaarsgilde worden in 1746 de vele klachten behandeld van de 'Mr. witwerkers of pakkastemakers'. De Amsterdamse houtzaagmolens kunnen namelijk niet aan hun houtbehoefte voldoen, een indicatie van de grote productie aan pakkisten in Amsterdam door witwerkers.[21] Al in 1664 beroepen de Rotterdamse witwerkers zich op hun privilege om Oost-Indische en zeekisten te mogen maken.[22] In de vroeg 18de eeuw zien we dat de Rotterdamse Frans Asselaer (1703) zeekisten aan de V.O.C. levert.[23] Door diens grote vraag naar kisten is de V.O.C zelfs een van de grootste klanten voor witwerker Lodewijk Schoon (1776).[24] Een dergelijke kist met het monogram van de VOC-kamer te Rotterdam staat afgebeeld op het bijgaand tegeltableau (zie afb. p.71).

[14] MI: boedelbank, code: 1657,2.
[15] *Handschriften uit het archief van Noord-Holland.* Wormer, 1773.
[16] Frans Dircksz. Sluijter in Amsterdam heeft bij zijn overlijden vijf hondenhuizen in zijn winkel waarvan één met een hek (SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53, datum: 23-1-1728). In het Amsterdamse witwerkerspand staan in 1668 twee ongeschilderde hondenhuizen (SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 3660, folio 220).
[17] RKD: database, afb.nr.: 0000272699.
[18] In Alkmaar maken de huistimmerlieden en niet de witwerkers lijkkisten. Deze dienen gekeurd te worden alvorens men ze zwart lakt. Zie: *Ordonnantie op de Timmermans-, Schrijnwerkers-, witwerkers-, klein-houtwerkers- en maatenmakersneering en handteering binnen Alkmaar*. Alkmaar: Hendrik Coster, 1804, art. 27 t/m 30.
[19] GAR: Toegangsnr.: 277, Inv.nr.: 140, folio 316.
[20] *Amsterdamse Courant:* 26-3-1740.
[21] *Ordonnantien van het hout-zaag-molenaars Gild der Stad Amsterdam*. Amsterdam: Samuel Lamsveld, 1746, p. 25-27.
[22] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 397, folio 243, datum: 23-3-1664.
[23] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 488, folio 551-559.
[24] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 3109, folio 44-103

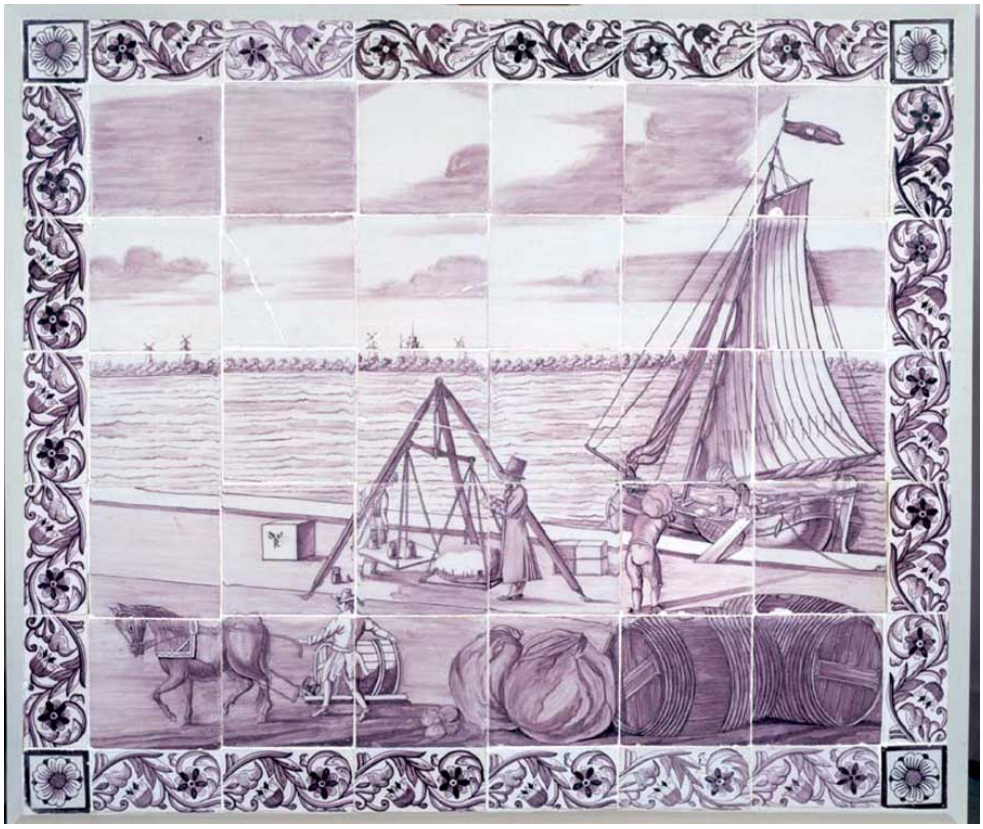

Binnenvaartschip met op de kade links een kist met monogram VOCR (Verenigde Oost Indische Compagnie Rotterdam). Datering: 1775-1800. Maten: H.84 x B.97 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.24924-55.

2.4.2 1700-1800

Context

Was de 17de eeuw in economische zin de Gouden Eeuw voor de Republiek, voor witwerkers was dat de 18de eeuw. De basis daarvoor wordt in de 17de eeuw gelegd door de bevolkingsgroei en de grote toestroom van minder welvarende immigranten die een graantje meepikken van de Hollandse bedrijvigheid. Dit arbeidsleger van ambachtslieden, kruiers, slepers en dienstmeiden vormt een deel van de afzetmarkt voor de witwerkers. Daarnaast daalt de economie na 1660, mede door de vier Nederlands-Engelse oorlogen. Hierdoor ontstaat er een groeiende vraag naar imitaties en treedt er een verschuiving op van ezelschilderwerk naar decoratief schilderwerk.[1] Op het gebied van meubilair zien we dat snijwerk, marmer en dure houtsoorten vanaf de laat 17de eeuw meer en meer in verf worden geïmiteerd. Patriciërs, die in de 17de eeuw nog eikenhouten meubels met snijwerk aanschaffen, gaan in de 18de eeuw naast meubels van tropische houtsoorten meer witwerk kopen. Zij laten bijvoorbeeld theetafels door een bekende schilder decoreren. Bij de minder gegoeden is het doorsnee witwerk in trek, meestal geschilderd door de witwerker zelf of door een decoratieschilder. De witwerker krijgt hierdoor iedere maatschappelijke laag als klant.

Totale productie

Er zijn weinig bronnen bekend waaruit blijkt hoeveel meubels witwerkers in totaal produceren. Alleen van Frans Dircksz. Sluijter weten we dat hij tussen 1706-1720 in totaal 11.685 meubels aflevert. Dat zijn gemiddeld 835 meubels per jaar. We kunnen deze aantallen extrapoleren naar alle witwerkers die onder hetzelfde economische gesternte en dezelfde logistieke omstandigheden werken: de witwerkers in Amsterdam in die periode. Gemiddeld zijn er dan 54 witwerkers actief in de hoofdstad. Van de vijf bedrijven waarbij dat bekend is hebben deze gemiddeld iets meer dan zeven schaafbanken. Sluijter is met zijn acht schaafbanken dus een boven gemiddeld groot bedrijf. Afgaande op het aantal schaafbanken zouden deze vijf bedrijven elk jaarlijks zo'n 750 meubels kunnen produceren. Geëxtrapoleerd naar de in totaal 54 actieve Amsterdamse witwerkers in die periode zijn dat ruim 40.000 meubels per jaar. Gelet op het totale aantal witwerkers in Nederland zouden de witwerkers landelijk het dubbele aantal van 80.000 meubels per jaar hebben kunnen opleveren. Afgaand op het aantal meubels dat tijdens de inventarisatie uit deze periode is teruggevonden is er vandaag de dag slechts een promille van de totale productie bewaard gebleven.

Je kunt een dergelijke berekening ook baseren op het aantal meubels dat bij het opstellen van een inventaris in de winkel is aangetroffen. Dat is echter een momentopname waarbij onduidelijk blijft hoeveel keer per jaar dat aantal is verkocht.

[1] P. Bakker, 'Crisis? Welke crisis? Kanttekeningen bij het economisch verval van de schilderkunst in Leiden na 1660', in: *De zeventiende eeuw: cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*. Leiden: De Werkgroep Zeventiende Eeuw, 2012.

Maar als we de winkelvoorraad als leidraad nemen dan voert Frans Dircksz. Sluijter in 1727 een bedrijf van gemiddelde grootte en produceren de Amsterdamse witwerkers circa 45.000 meubels per jaar. In heel Nederland worden er dan circa 90.000 witwerkers-meubels geproduceerd.

Assortiment

In de 18de, evenals in de 17de eeuw, zijn er geen meubels aan te wijzen die slechts een plaatselijke verspreiding kennen. Zoals we nog zullen zien in het volgende hoofdstuk, treedt dit pas op in de 19de eeuw en dan nog slechts spaarzaam. Deze late regionalisering van materiële cultuur is op meer terreinen geconstateerd zoals bij streekdrachten en het snijwerk op mesheften.[2]

Een aantal typen meubels bestaat al in de 17de eeuw en wordt ook in de 18de eeuw door witwerkers geproduceerd. Zo zullen de meeste aangetroffen kruisvoetkabinetten eerder vroeg 18de-eeuws dan laat 17de-eeuws zijn. Daarnaast blijft men de al in de 17de eeuw populaire hangoortafels gedurende de hele 18de eeuw produceren. Hetzelfde geldt voor rechtbanken, slaapbanken en kakstoelen. Kattenbanktafels zijn al in 1650 in zwang en blijven, zij het schaarser, de gehele 18de eeuw voorkomen. Aan het einde van de 17de eeuw worden er al latafels (ladekasten) genoemd onder het werk van witwerkers. Dit meubel vindt vooral na 1750 landelijke aftrek.

Daarnaast zijn er meubels die hoofdzakelijk in de 18de eeuw in het witwerkers-assortiment voorkomen. De belangrijkste daaronder zijn theetafels en theeblaadjes. Zij komen weliswaar al in de late 17de eeuw voor, maar zijn het gezicht van de 18de-eeuwse witwerkproductie. Voor de Amsterdamse witwerker Frans Dircksz. Sluijter vormt het 70% van zijn totale productie. Christiaan van der Ondermeulen heeft 325 theebakjes, -tafels en –blaadjes in zijn winkel staan, ongeveer de helft van zijn winkelvoorraad.[3] Ook de Rotterdamse witwerker Frans van Asselaer produceert naast ovale tafels vooral theetafels.[4] In Alkmaar, waar per tijdvak slechts enkele witwerkers actief moeten zijn geweest, vormt het theegoed eveneens de grootste categorie. Dit is onder meer te zien in de witwerkwinkel van Gerrit Snijder.[5] Met 108 voorwerpen vormen daar de theetafels, -blaadjes, -vlootjes, -tobbetjes, -rekken en -stoofjes samen de grootste categorie.

Gueridons komen we eveneens al in de late 17de eeuw tegen. De naaldhouten beschilderde exemplaren breken echter pas door in de 18de eeuw. Vanaf de vroege 18de eeuw doen ook de gemakskoffers hun intrede in het assortiment van de witwerkers. Daarnaast is het kwartronde hangende hoekkastje vanaf het midden van de 18de eeuw uiterst populair. Het zal zich vanaf 1800

[2] P. Brouwer, *'t Paeremes. Het boerenwerkmes met besneden heft: twee eeuwen volkskunst in Zeeland.* Leuvenheim: Uitgeverij Phoebe bv, 2002, p. 18.
[3] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[4] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 488, 23-2-1702.
[5] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, Acte nr.: 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.

ontwikkelen tot een op de grond staande hoekkast met een wat forsere plint en étagère.

Er zijn diverse meubels die pas in de loop van de 18de eeuw opkomen en in de 19de eeuw populair blijven. Buffetten en linnenkabinetten nemen daarbij de belangrijkste plaats in. De hoge kwartronde hoekkast met een rocaille kuif is onder het schrijnwerk al in het midden van de 18de eeuw in zwang. In geschilderd naaldhout wordt dit model pas vanaf de late 18de eeuw populair. Het bureau of schrijfcomptoir is al vanaf 1751 onderdeel van de Haarlemse gildeproef. Vrijwel elke 18de-eeuwse witwerker maakt dergelijke meubels, maar ze vormen slechts een klein percentage. Naast deze categorieën worden er, net als in de 17de eeuw, allerlei dozen, bakken, kisten en rekken geproduceerd. De volledige lijst met witwerk van Gerrit Snijder in Alkmaar is daar een voorbeeld van (zie bijlage).

Stekendoos voor een driepuntsteek. Op het deksel het opschrift: ANNO Jelle Feikes 1764. Maten: H.14 x B.42 x D.37 cm. Collectie Fries Scheepvaart Museum, Inv.nr.: 2003-244 (Catalogus Deel 3, p.906).

Rond 1770 verliest het beschilderde meubel onder de elite aan populariteit, zoals het geval is op het Rapenburg in Leiden.[6] Items als de hangoortafel, de ladekast en de theetafel, eerder frequent vervaardigd van geschilderd naaldhout, worden meer en meer door mahoniehouten exemplaren vervangen. Het beschilderd

[6] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992.

meubilair blijft op deze gracht in gebruik in de minder representatieve ruimten zoals de knechtenkamer en de keuken. Pas tegen het einde van de 18de eeuw komen beschilderde ameublementen bij de allerrijksten weer in zwang. De classicistische ameublementen van de rijke bankier Henry Hope voor het Paviljoen Welgelegen te Haarlem, die in de Kopskamer in het Rijksmuseum en de stoelen in het Centraal Museum te Utrecht, de laatste twee van Abraham van der Hart, moeten in deze mode worden begrepen.[7] Een ander voorbeeld in dit genre is het hemelbed in kasteel Heeswijk.[8] De veelal beuken- en iepenhouten rompen van deze meubels zijn echter door schrijnwerkers gemaakt.

Naaldhouten bedtafel met okergeel fond en donkerbruine biezen uit Huize Hulshorst. Datering: 1790-1810. Maten: H.69,5 x D.32,5 x L.49 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.33708 (Catalogus Deel 2, p.6).

In de loop van de 18de eeuw produceren Nederlandse schrijnwerkers meer en meer niet alleen losse meubels maar tevens geheel bij elkaar passende ensembles. Pas na 1780 zien we voor het eerst ook beschilderde naaldhouten ensembles en wel in de hierboven aangestipte classicistische mode. Deze ensembles staan in

[7] F. Grijzenhout & C. van Tuyll van Serooskerken, *Edele eenvoud: Neo-classicisme in Nederland, 1765-1800. Haarlem: Frans Halsmuseum, Teylers Museum. Den Haag: Rijksdienst Beeldende Kunst*. Zwolle: Waanders, 1989, p. 115-116; W. Fock & I. van Zijl (red.), *Het Utrechtse huis. De verzameling van het Centraal Museum Utrecht. Meubelen tot 1900.* Utrecht: Centraal Museum, 2005, p. 250-254; R.J. Baarsen, *Nederlandse Meubelen 1600-1800. Rijksmuseum Amsterdam*. Zwolle: Waanders, 1993, cat.nr.: 67, p. 140-141.
[8] Collectie Stichting Kasteel Heeswijk, Inv.nr.: KH 2078.

representatieve ruimten bij patriciërs en edelen. Voorbeelden hiervan zijn teruggevonden uit Kasteel Heeze, Huize Hulshorst (zie afb. p.75), buitenplaats Ionica aan de Amstel, Huis ten Donck en hofstede Vredelust. Dergelijke ameublementen kunnen bestaan uit ladekasten, chiffonnières, hoge kwartronde hoekkasten, hoekbuffetten, tafels, stoelen, ledikanten, hemelbedden en bedtafeltjes. In de hofstede Vredelust van de Amsterdamse koopman Pieter de Clercq Junior staan in totaal 92 geschilderde meubels waarbij 52 maal is vermeld dat het om witwerkers-goed gaat.[9] In vrijwel elke slaapvertrek staat een ledikant, bedtafeltje en ladekast of chiffonnière, alle beschilderd.[10] Ter vergelijking: in datzelfde Vredelust bevinden zich op dat moment slechts elf mahoniehouten meubels.

Behalve met de prevalerende mode kan de omarming door de elite van complete naaldhouten beschilderde meubelensembles ook met de laat 18de-eeuwse economische malaise te maken hebben. Deze ensembles met de dan populaire zachte tinten en fijne classicistische decoraties is aan de minder bedeelden grotendeels voorbijgegaan. Uitzonderingen daar gelaten verschuift rond 1800 het aanzien van het beschilderd meubilair bij het gros van de Nederlanders van de notenhout-imitatie en het aloude blauwe fond naar mahoniehout-imitaties.

[9] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 C: *Notitie van eene zeer aanzienlijke en geëxtendeerde partij, deftige zindelijke en wel geconserveerde meubilaire goederen bestaande in: gladhouten en keurig net geschilderde ledikanten en meubelen, etc. Alles nagelaten bij wijlen Vrouwe Isabelle Stinstra, weduwe den Wel Edelen Heer Pieter de Clercq Jr. etc. 16, 17 en 20 Juni 1829*.
[10] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 A.

Geschilderde classicistische stoel met grijs fond en zwarte biezen uit de boedelinventaris van de Amsterdamse koopman Pieter de Clercq Junior. De getoonde biezenmat is niet origineel. Datering: 1780-1820. Maten: H.89 x B.47 x D.39 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12124-51.

Stoelen

De meest geproduceerde geschilderde stoel is waarschijnlijk de groene knopstoel. Deze wordt niet door witwerkers maar door houtdraaiers en stoelgroeners gemaakt (zie hoofdstuk 3.4 Beschilderingen). Slechts een enkele witwerker maakt stoelen. Zo staat er op de zolder van de witwerkers-winkel van Evert van Essen in de Gravestraat een partij stoelen en een daartoe behorende partij biezen.[11] De stoelen die tot bovengenoemde classicistische ensembles behoren zijn nauwelijks bewaard gebleven. In kasteel Heeze staat nog een aantal exemplaren, oorspronkelijk groen geschilderd met een in banen afwisselend groen en wit geschilderde biezen mat. Boven de zuidvleugel op de zolder van hetzelfde kasteel is nog één niet overschilderde gematte stoel aanwezig, met een bierkleurig fond en bruin geschilderde biezen. In de hofstede Vredelust van Pieter de Clercq Junior staan in de vroege 19de eeuw 42 geschilderde stoelen, waarvan 26 met een biezen zitting.[12] In de verkoopcatalogus, waarin ook de meubels van zijn huis op de Keizersgracht worden aangeprezen, staan in totaal 46 witwerkers-stoelen met biezen zittingen opgesomd.[13] Vijf van deze stoelen en een armstoel dragen een grijs fond met zwarte biezen (zie afb. p.77).[14]

[11] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635. Datum: 15-4-1796.
[12] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 A en B.
[13] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 C: *Notitie van eene zeer aanzienlijke en geëxtendeerde partij, deftige zindelijke en wel geconserveerde meubilaire goederen bestaande in: gladhouten en keurig net geschilderde ledikanten en meubelen, etc. Alles nagelaten bij wijlen Vrouwe Isabelle Stinstra, weduwe den Wel Edelen Heer Pieter de Clercq Jr. etc.* 16, 17 en 20 Juni 1829, p. 16, nr. 61-67.
[14] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12122-51 t/m NOM.12127-51.

Bijlage. Witwerk in het familiebedrijf van vader Justus Snijder en zoon Gerrit Snijder te Alkmaar. Bron: RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, Acte nr.: 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.

Theedrinken (108)
Theetafels 13
Theevlootjes 10
Theetobbetjes 10
Theerekken 8
Theestoofjes 1
Theeblaadjes 2
Rozen blaadjes 32
Haagse blaadjes 16
Boeren blaadjes 14
Olijven blaadjes 2

Bergmeubels (36)
Boeren kasten 9
Latafels 7
Kabinetten 5
Lessenaars 5
Bureaus 4
Meidenkisten 3
Hoekkasten 2
Porseleinkastjes 1

Tafels (30)
Veldtafels 11
Speeltafels 10
Boeren tafels 4
Nachttafels 3
Porseleintafels 1
Spoeltafels 1

Kindergoed (25)
Luierbakken 12
Kinderstilletjes 9
Kinderstoelen 3
Kakstoel 1

Toilet (23)
Koffertjes met schuine hoeken 12
Vierkante koffertjes met schuine hoeken 8

Vierkante koffertjes 3

Slapen (13)
Bedbankjes 12
Slaapbank 1

Wasgoed (3)
Kreukeltafels[15] 2
Klerenbakken 1

Overig (126)
Haardschutjes 22
Schotelrekken 49
Schotelbakken 14
Kappenkistjes 13
Damborden 10
Bloembakken 6
Glazenrekken 6
Schenkbakken 5
Stomme knechten 1

[15] De term ‘kreukel’ is waarschijnlijk afgeleid van kreuken en hier gebruikt in de betekenis van het vouwen van wasgoed. Zie: J. Pannekeet, *Westfries woordenboek*. Wormerveer: Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1984, p. 190; G.J. Boekenoogen, *De Zaanse Volkstaal*, deel 2. Zaandijk: J. Heijnis Tsz, 1971, p. 229.

2.4.3 1800-1930

Van witwerker naar fabriek

Aan alles is te zien dat de Franse tijd ook voor witwerkers een zware tijd is. In de vroege 19de eeuw is het aantal witwerkers nog gering. Ten opzichte van de late 18de eeuw is het aantal witwerkers in het eerste decennium van de 19de eeuw gehalveerd (zie hoofdstuk 2.2. Verspreiding, aantallen en familierelaties). Het aantal witwerkers-bazen en -knechten ligt laag en slechts een zeer gering aantal knechten bereikt in deze tijd de status van meester. Deze aantallen nemen in de eerste helft van de 19de eeuw slechts langzaam toe. In een landelijke opgave van fabrieken en werkwinkels uit 1819 staan er slechts acht.[1] De witwerkers én het armere deel van hun clientèle lijken ruim een hele generatie nodig te hebben om van de Franse bezetting te herstellen.

Vanaf 1850 begint het aantal witwerkers te groeien, vooral in het westen van Nederland. Daaronder bevindt zich in Amsterdam een aantal grote bedrijven zoals De weduwe J. Ziegelaar en Willem Carel Ogreen. Die laatste zal hierna apart belicht worden. Deze grote bedrijven voeren steeds minder de term witwerker maar gaan over op het predicaat fabriek. Wel blijven zij de term witwerker gebruiken bij de werving van personeel zoals bijvoorbeeld voor een witwerker-schilders en een witwerker-kastenmakers.

Assortiment

In een vroeg 19de-eeuwse verhandeling wordt gesteld dat witwerkers naaldhout gebruiken: ‘waarvan zij dan ook niet alleen allerlei pak-, dood-, en andere kisten, vleschenkelders, banken, tafels, linnen- en kleerkasten maken; maar ook nog allerlei laêtafels, kabinetten, comodes secretaires, schenk- en bedtafels, hoekbufetten, ledekanten, of bedsteden, enz. vervaardigen, die naderhand geschilderd, gevernist en somtijds fraai bewerkt en met allerlei beslag voorzien worden, dat dezelve thans niet zelden in de voornaamste vertrekken, zelf der aanzienlijkste lieden, (doch meer tot sieraad dan tot gebruik) geplaatst worden. Jammer is het maar, dat er sommigen onder zijn, die zoo ontzaggelijk met hun werk knoeien, en hetzelve veeltijds van oude brokken hout in elkander lappen, dat het niet zelden onder het gebruik tot schade der bezitters ontdekt wordt. Wat de bewerking van het hout, dat zij gebruiken, betreft, en hunne Gereedschappen, daarin verschillen zij zeer weinig van de Timmerlieden, behalve dat hun werk, uitgenomen de pakkisten, geheel niet of zeer zelden ongeschilderd of ongeverfd door hun geleverd wordt, daar bij de Timmerlieden juist het tegendeel plaats heeft’.[2]

Wat ten eerste opvalt aan deze beschrijving is dat de witwerkers hun zaken altijd schilderen. Men kan er bij de vermelding van vurenhouten meubels in

[1] *Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw. Supplement.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1979, p. 484.
[2] G.C. de Greuve, *Volkslees, of onderwijzers handboek*. Maatschappij tot nut van’t algemeen. Amsterdam: C. de Vries, H. van Munster en J. van der Hey, 1808, 3e afdeling, 4e hoofdstuk, p. 78-79.

boedelbeschrijvingen dan ook veilig van uit gaan dat deze op de een of andere wijze geschilderd zijn. Ten tweede maken de witwerkers in de vroege 19de eeuw nog alleen naaldhouten meubels. Gedurende de tweede helft van de 19de eeuw gaan genoemde fabrieken een groter assortiment aan houtsoorten gebruiken en produceren zij tevens eiken-, noten-, mahoniehouten meubels. Het gebruik van meerdere houtsoorten is mogelijk nu de witwerkers niet meer belemmerd worden door gilderegels.

Uit de vroeg 19de eeuw zijn vrijwel geen beschilderde meubels bewaard gebleven. Uniek is dan ook de scheerspiegel uit deze periode met een van origine heldergroen fond (zie afb. hieronder).

Scheerspiegel met lade en in hoogte verstelbare spiegel. Datering: 1820-1840. Maten: H.187 x D.34,5 x B.42 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.43449 (Catalogus Deel 3, p.557).

Een aantal ontwikkelingen in het witwerkers-assortiment domineert de 19de eeuw. Theetafels, gueridons en hangoortafels worden niet of nauwelijks meer geproduceerd. Het linnenkabinet komt weliswaar in de 18de eeuw op maar beleeft daarentegen pas nu, in de 19de eeuw, zijn grootste productie. Dit geldt evenzeer voor de ladekast. In de 18de eeuw is het gebruikelijk halfronde hoekkastjes op te hangen. In de 19de eeuw krijgen deze kastjes een forse plint en komen ze op de grond te staan. Buffetten worden pas weer populair in de laat 19de eeuw. Ook losse ledikanten komen tegen het einde van de 19de eeuw steeds vaker voor. De poten van een standaard tafel zijn tot circa 1875 in de regel nog vierkant in doorsnede en taps toelopend, later gedraaid. Nieuw is het nachtkastje, dat zich uit het laat 18de-eeuwse bedtafeltje lijkt te ontwikkelen. Ook de tweedeurs leg-hangkast wordt populair. De wastafel, die al in de eerste helft van de 19de eeuw tot het assortiment van een witwerker behoort, komt rond 1900 bij iedereen in trek. Tot slot zijn er drie typen die slechts een regionale verspreiding kenden. De gortlade en de tafelkastjes lijken een Noord-Hollands fenomeen. Van het Huizer buffet staat nu vast dat zij daar van origine is gebruikt en waarschijnlijk ter plaatse ook door één bedrijf is gemaakt (zie hoofdstuk 3.5.4).

Beschildering

'Bij Jan Lijm, in kunst ervaren,
Vlijtig tot zijn onderhoud,
Vindt men alle soort van waren,
Die hij schijn geeft van gladhout.
Echter wil hij niet bedriegen,
Als hij ons zijn meubels vent:
Nu! wie zich in slaap laat wiegen,
Is met witwerk onbekend.
Hij, die nooit wil zijn bedrogen
Door hetgeen is mooi in schijn,
Moet goed kijken uit zijn oogen,
En in koopwaar kundig zijn'.[3]

Dit kinderversje uit 1835 illustreert de al vanaf 1800 gangbare praktijk. Het is gedaan met het gedecoreerde of bont beschilderde meubel. De witwerkers leggen zich meer en meer toe op de imitatie van hout hetgeen 'gladhout schilderen' heet.[4] De gehele 19de eeuw zullen mahoniehout-imitaties populair blijven. Daar komen vanaf 1840 palissanderhout-imitaties bij, rond circa 1860 gevolgd door imitaties van (vogelogen-) esdoornhout. De eikenhout-imitatie bestaan al in de 18de eeuw maar wordt op meubels pas na 1860 een landelijke trend. Eerst zijn deze eikenhout-imitaties lichtgeel, okerkleurig. Tegen het einde van de 19de eeuw worden zij in rauwe omber uitgevoerd. Eveneens raken tussen 1860-1900 blonde notenhout-imitaties in zwang, gecombineerd met donkerder aangezette profielen. Bij al deze hout-imitaties kunnen op de panelen kaders zijn aangebracht bestaande uit met de hand getrokken biezen,

[3] *Prentenboekje voor kinderen*. Amsterdam: Erve H.M. Houtgraaf, [1835], p. 1.
[4] L. Simis, *Grondig Onderwys in de Schilder- en Verw-kunst*. 2e druk. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1828, p. 232-245.

in de hoeken voorzien van florale decoraties, dikwijls met behulp van sjablonen getamponneerd. Dit laatste doet rond 1830 zijn intrede en blijft de rest van de 19de eeuw populair.

Van winkel naar magazijn

De verkoop van meubels door de witwerkers aan particulieren en wederverkopers geschiedt aan huis en vanuit de werkplaats. Huis en werkplaats bevinden zich in sommige gevallen in hetzelfde pand. Deze verkooppunten worden in de eerste helft van de 19de eeuw nog voornamelijk met de term winkel aangeduid. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw komt de term magazijn in zwang. De magazijnen van de witwerkers zelf lijken nog vooral meubels aan te bieden. In de magazijnen van wederverkopers[5] zijn vanaf 1850 niet meer alleen beschilderde naaldhouten meubels te koop maar een veel groter assortiment. Zo is er daarnaast ook serviesgoed, keukengerei, ijzeren bedden en wiegen, karpetten, spiegels, kleding en huishoudtextiel te vinden. Magazijnen van wederverkopers van beschilderde meubels bevinden zich vanaf circa 1850 door het gehele land in vrijwel alle grote plaatsen. Sommige magazijnen, zoals in Leiden en Leeuwarden, verkopen beschilderde meubels die in Amsterdam zijn gemaakt.

In de tweede helft van de 19de eeuw, en vooral na 1875, is er een sterke groei van het aantal witwerkers te zien. Amsterdam kent in die periode minstens twintig grote bedrijven, Rotterdam zeker tien. Daarbuiten zijn er door heel Nederland in elke grote plaats wel een of twee actief, van Middelburg tot Groningen en van Haarlem tot Arnhem. Een overzicht van de gevonden bedrijven is weergegeven in de bijlage van dit hoofdstuk.

Twee uitersten

Zoals uit het voorgaande blijkt wordt witwerk in een groot scala van bedrijven gemaakt, afhankelijk van tijd en plaats. Zo mogen Rotterdamse timmerlieden van oudsher ook witwerk maken en hebben er altijd al compagnonschappen bestaan waarbinnen naast witwerk ook schrijnwerk is gemaakt. In de 19de eeuw is dat niet anders. Ter illustratie volgen hier twee uitersten, enerzijds de houtdraaierij van de familie Stempels in Dordrecht, anderzijds de grootschalige en gespecialiseerde witwerker Ogreen in Amsterdam. Beide produceren witwerk maar in heel verschillende bedrijven.

De familie Stempels in Dordrecht

In de Franse tijd stuiten we op de witwerker Alexander Stempels Pz. (1756-na 1819). Binnen de familie Stempels is hij de enige witwerker. Vader Pieter Stempels is houtkoper. De oudere broer Jan Stempels Pz. (geboren 1753) is meester-houtdraaier. Jan voert vanaf 1778 een houtwinkel *De Son* genaamd, waar draaiwerk

[5] Middenstanders die niet zelf witwerk maken maar wel witwerk van anderen doorverkopen.

wordt verkocht, zoals kaasvaten, melktrechters en mosterdmolens. Deze houtdraaierij wordt aangedreven door een paardenmolen.[6]

Op 28 februari 1800 bekrachtigen Jan Stempels en zijn vader Pieter Stempels notarieel hun compagnonschap dat in de praktijk al enige jaren een feit was. Zij voeren vanaf nu samen een draaierswinkel inclusief paardenmolen en loodsen.[7] Als Jan Stempels in 1811 overlijdt wordt de boedelinventaris opgemaakt van de nering met al haar winkel- en werkruimten, inclusief de daarin voorkomende goederen.[8] Diverse ruimten blijken in gebruikt voor de productie van handelswaar. Zo staan in de kelder van deze draaierij een schaafbank en een werkbank. Tevens is er een schilderkamer met onder meer een tonnetje gele oker en kisten met paardenhaar. Tenslotte is er een werkzolder met vier werkbanken, waarvan één met 'Yzeren schroef en drie dito zonder schroeven' en manden met koeienhaar. Paarden- en koeienhaar zijn grondstoffen die in matrassen en stoelzittingen worden verwerkt.

De zolder dient als opslag. Daar staan onder meer kinderkakstoelen, kinderkruiwagens, kinderlepelrekken, kinderlatafels, schuifdozen en 88 stoven, zowel in beschilderde als onbeschilderde staat. Verder is er een menigte aan gebruiksvoorwerpen zoals 32 dubbele muizenvallen, 37 vogelkooien, meer dan 100 schoppen en karrenvrachten kinderspeelgoed. In de schilderkamer bevinden zich, naast een grote diversiteit aan dozen ook 70 stoelen, beschilderd en onbeschilderd, waaronder 'zes groene thuinstoelen' en 'twee geschilderde Putter Stoelen'. Diverse van deze stoelen zijn bekleed. Een familiebedrijf, bestaande uit een houtkoper, een houtdraaier en een witwerker, produceert hier naast speelgoed en gebruiksvoorwerpen dus ook allerhande beschilderde stoelen, stoven en kindermeubels.

Willem Carel Ogreen in Amsterdam

Wonen en werken

Meester-witwerker Willem Carel Ogreen heeft in het midden van de 19de eeuw een groot witwerkers-bedrijf in Amsterdam.[9] Vanaf 1845 woont hij op de Bergstraat nr. 5, na 1854 op nr. 26. Hij heeft een werkplaats op de Leliegracht nr. 15 en een schilderswerkplaats op de Keizersgracht bij het Huis met de Hoofden. Aan zowel zijn woonadres als de beide werkplaatsen is een magazijn verbonden waar klanten de beschilderde meubels kunnen kopen. Na 1857 woont Ogreen op de Nieuwezijds

[6] *Oprechte Haarlemsche Courant:* 21-2-1778, 28-2-1778.
[7] GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 1368, folio 25, acte 13. Notaris. G. Telders.
[8] GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 1625, folio 1 en verder. Notaris. C. van der Werff. Datum: 28, 29 en 30 oktober 1811.
[9] *Algemeen Handelsblad*, dag-editie: 29-1-1845; 27-10-1845; 2-9-1846; 16-12-1846; 22-2-1847; 15-7-1847; 9-9-1847; 25-11-1847; 12-1-1848; 9-3-1848; 9-6-1848; 5-7-1848; 6-3-1849; 14-5-1849; 23-8-1849; 28-11-1849; 24-12-1849; 26-1-1850; 15-7-1850; 22-8-1850; 6-12-1850; 11-1-1851; 5-3-1852; 10-4-1852; 12-9-1854; 15-3-1855; 8-1-1856; 30-1-1856; 10-9-1856; 12-3-1857; 28-7-1858; 27-7-1858; 2-8-1858; 18-3-1859; 13-12-1859; 18-1-1860; 20-9-1860; 25-4-1862; 10-2-1864; 29-10-1872; 1-2-1877; *Leeuwarder Courant:* 29-9-1880; 15-2-1881; 15-2-1882; *Het Nieuws van den dag:* 29-9-1880; 5-8-1887; 24-10-1887. Willem Carel Ogreen (†2-8-1887) was eerst getrouwd met Dina Maria Feyn (†24-10-1872), en vanaf 13-2-1880 met Elisabeth Pannekoek.

Voorburgwal bij de Nieuwstraat en na 1864 op het Damrak nr. 139. Per 31 januari 1877 woont en werkt hij in Maarsen bij Utrecht.

Personeel
Ogreen heeft een meesterknecht in dienst die in 1852 de zaken waarneemt als Ogreen langere tijd ziek is. Daarnaast werkt er een schilderknecht en een stoelenmakerknecht voor stoelen met sporten. Gezien de diverse werkplaatsen en magazijnen en de omvang van het assortiment moeten er nog meer mensen in dienst zijn geweest.

Assortiment
Door de jaren bestaat het assortiment onder meer uit ledikanten, nacht-, was-, en bedtafels, toiletten met spiegels, schrijftafels, lessenaars, ronde, vierkante en ovale tafels, plaktafels, stoelen, vouwstoelen zonder en met losse kussens, canapés, rustbanken, kasten, hangkasten, linnenkasten, servieskastjes, chiffonnières, commodes, ladetafels, penantkasten, bloementafels en -standers, inklapbare en vaste tuinstoelen, tuinfauteuils, -tafels en -banken, kinderledikanten en hekjes.

Beschildering
Ogreen verkoopt beschilderde en verlakte meubels. Het meest frequent adverteert hij met palissanderhout-imitaties en daarnaast met mahonie- en kersen-imitaties. Deze hout-imitaties noemt hij de ene keer geschilderd, dan weer verlakt. Daarnaast worden de meubels wit, porseleinwit, lichtgrijs en Nankin-grijs geschilderd en voorzien van bandjes of biezen en bloemstukjes. Zijn tuinmeubilair is in de regel groen. Aan linnen gerelateerde zaken als linnenkisten, strijktafels en linnenbakken krijgen in de regel een blauwe verflaag.

Afzet
Ogreen adverteert met name in het *Algemeen Handelsblad* dat een landelijke spreiding kent. Hij verkoopt zijn meubels dan ook voor een deel buiten Amsterdam en zorgt zelf voor de verpakking. Eenmaal verhuist naar Maarssen adverteert hij tevens in de *Leeuwarder Courant*. Bestellingen verzendt hij als vanouds via Amsterdamse beurtschepen.

De 20ste eeuw

In de vroeg 20ste eeuw blijft er een aantal fabrieken over, gespecialiseerd in beschilderd meubilair. H. Nijman & Co. op het Piet Heinsplein 11 in Rotterdam voert tussen 1910-1928 een volledig gemechaniseerde fabriek voor de productie van geschilderde naaldhouten meubels en meubels van Amerikaans grenen.[10] Zij hebben onder meer machinaal houtbewerkers, lintzagers, *pitch pine* werkers, witwerkers voor het maken van ledikanten, gladmakers en schilders in dienst.[11] Ondanks de mechanisatie loopt er tevens een gladharige werkhond.[12] Tussen 1918 en 1928 werft H. Nijman & Co. bovendien personeel voor hun kistenfabriek aan de Voorhaven 120 te Rotterdam. De in Amsterdam én Rotterdam gevestigde meubelfabrikant N.V. Everest produceert meubelen en huishoudelijke artikelen.[13] Deze is gespecialiseerd in ledikanten, nachtkastjes, wastafels, kinderledikanten en aankleedcommodes, en beschildert deze in *pitch pine*-, noten-, of eikenkleur.

Door de mechanisatie worden ook eikenhouten meubels steeds goedkoper.[14] Deze komen daardoor binnen bereik van minder welvarende brede lagen van de bevolking. Massief eikenhouten meubels en meubels met gestoken eikenhouten fineer krijgen bij hen een plaats in de nette kamer of huiskamer en vervangen daar het geschilderde meubel. Deze eikenhouten ameublementen met een wasbeits worden op hun beurt geïmiteerd in de vorm van vuren- of grenenhouten meubels waarop een omberkleurige eikenhout-imitatie is geschilderd.[15] Het geschilderde meubel gaat steeds meer een bijrol spelen in minder representatieve ruimten zoals de slaapkamer. Daarnaast wordt er vanaf de late 19de eeuw op grote schaal gebruik gemaakt van Amerikaans grenen zoals *pitch pine* en *Oregon pine*. En ook deze uitvoering kent zijn goedkopere evenknie in de vorm van Europees vuren of grenen meubels met daarop geschilderd een imitatie van Amerikaans grenen.[16]

Wij zagen eerder dat er in de late 18de eeuw geschilderde ensembles in zwang komen bij patriciërs en edelen. Pas nu, in de vroege 20ste eeuw, komen complete ensembles van geschilderd naaldhouten meubels ook voor bij arbeiders. Zij staan in de minder representatieve ruimten zoals de slaapkamer. Bovengenoemde Rotterdamse bedrijven produceren dan ook voornamelijk slaapkamer-

[10] *Rotterdams Nieuwsblad:* 6-05-1910; 23-02-1911; 6-09-1919; 24-03-1920; 12-01-1925; 22-05-1925; 13-12-1927; 10-09-1928. Zie ook: H. Nijman & Co., *Geschilderde Ledikanten, kinderledikanten, enz. Laqué meubelen, eiken slaapkamer ameublementen, ledikanten enz.* Rotterdam: H. Nijman & Co, september 1931.
[11] *Rotterdams Nieuwsblad:* 6-05-1910; 23-02-1911; 6-09-1919; 24-03-1920; 12-01-1925; 22-05-1925; 13-12-1927; 10-09-1928.
[12] *Rotterdams Nieuwsblad:* 6-10-1915.
[13] *Catalogus van de fabriek van geschilderde en eiken meubelen, N.V. Everest, Rotterdam – Amsterdam*. Rotterdam, Amsterdam: N.V. Everest, z.j.; *Catalogus van de Fabrieken van geschilderde – en eiken meubelen 'Everest' voorheen Arnold I. van den Bergh*. Rotterdam, Amsterdam: N.V. Everest, z.j.
[14] H. Piena, 'Omhoog en achteruitkijken. De meest verkochte ameublementen uit het interbellum', in: *Modernismen in de meubelkunst tussen 1915-1940.* Symposium: Centraal Museum Utrecht, 13-11-2015.
[15] Zie bijvoorbeeld een wastafel, Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51546-81.
[16] Zie bijvoorbeeld Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51397-81 en N.9710 (twee ledikanten), Inv.nr.: NOM.43025-73 (een wastafel).

ameublementen. Deze fabrieksmatig geproduceerde ameublementen vormen de laatste grote productie van geschilderd meubilair. Van witwerkers is dan al ruim een kwart eeuw geen sprake meer.

Bijlage. Witwerkers en magazijnen met beschilderde meubels.[17]

Amsterdam
Amstels Meubel-magazijn, Amstel 256, heeft geschilderde meubels.[18]

Amsterdamsch Meubelmagazijn op de Nieuwmarkt 21 verkoopt beschilderde meubels.[19]

Centraal Meubelmagazijn op de Nieuwezijds Voorburgwal 274 heeft een grote afdeling geschilderde meubels met realistische houtimitaties.[20]

E.F. Eden op het Damrak 45 heeft een magazijn van geschilderde meubels.[21]

Centraal Meubelmagazijn van Goederson en Mandemakers, Singel 16 hoek Brouwersgracht, voert een meubelmagazijn met geschilderde meubels.[22]

Meubelmagazijn J.J. de Greeuw in de Oude Teertuinen 142 verkoopt onder meer geschilderde meubels.[23]

Fabriek en magazijn P.J. de Greeuw & Zonen, Singel 32 bij de Vijzelstraat, produceert onder andere geschilderde meubels.[24]

Stoom meubel- en timmerfabriek F.A. van Herpen, Kloveniersburgwal 1, maakt en verkoopt geschilderde meubel.[25]

F. Holst, eerst op de Herengracht, later in de Hartenstraat 601 of 604, heeft een fabriek en magazijn van geschilderde meubels.[26]

J.H. Holst Jr. aan de Herengracht 317 bij de Oude Spiegelgracht heeft een magazijn van geschilderde meubels.[27]

[17] Deze bijlage bevat alle op moment van schrijven bekende vermeldingen, in alfabetische volgorde geordend op plaats en daarbinnen op persoonsnaam, indien onbekend op bedrijfsnaam.
[18] *Algemeen Handelsblad:* 18-9-1881.
[19] *Het Nieuws van den Dag:* 4-12-1893.
[20] *Het Nieuws van den Dag:* 11-4-1898.
[21] *Het Nieuws van den Dag:* 20-6-1893; 7-7-1893; 8-7-1893.
[22] *Het Nieuws van den Dag:* 17-7-1879; 4-9-1879; 27-6-1884; *Algemeen Handelsblad:* 12-7-1881.
[23] *Algemeen Handelsblad:* 20-2-1861.
[24] *Algemeen Handelsblad:* 12-2-1861; 1-12-1862; *Het Nieuws van den Dag:* 11-7-1887.
[25] *De Standaard:* 10-3-1887.
[26] *Algemeen Handelsblad:* 23-1-1874; 24-1-1874; 25-1-1874; *Het Nieuws van den Dag:* 24-1-1874.
[27] *Het Nieuws van den Dag:* 25-2-1884; *Algemeen Handelsblad:* 24-2-1884; 27-2-1884.

J.P. Holst & Zn. op de Westermarkt 339 (1870), vervolgens op de Keizersgracht (1874) en tenslotte op de Korte Nieuwendijk 38-40, voert een fabriek en magazijn van onder andere geschilderde meubels en noemt zich de oudste firma.[28]

Holst & Van der Meer (1884-1888) voeren op de Spuistraat, vervolgens op de Nieuwezijds Voorburgwal 24 en 26, en vanaf 1885 op het Damrak 59 een fabriek en magazijn van geschilderde meubels. Ze adverteren met bureaus, lessenaars, schrijftafels, toonbanken, étagères, kantoor-, magazijn-, winkel-, boeken-, hang-, en linnenkasten, bidets, was-, penant-, en hoekkastjes, tafels, stoelen en banken, mangelbakken en mangeltafels en linnenkisten. Daarnaast restaureren ze oude meubels[29] en leveren onder meer beschilderde meubels aan de wederverkoper D. van Driesum Ez. op de Nieuwstad te Leeuwarden die deze Amsterdamse meubels in zijn eigen magazijn verkoopt.[30]

W. Kerper & Comp., Prinsengracht 38, is fabrikant en voert een magazijn met mahonie en geschilderde meubels.[31]

H. Knippel, Zeedijk bij de Stormsteeg, nr.24.[32]

Van Marle & Co. openen een tweede magazijn op de Nieuwmarkt 7 met onder andere geschilderde meubels.[33]

Wed. J.B. Schütz, Damrak 75 heeft een groot magazijn met geschilderde meubels.[34]

Magazijn D.A. Siemons, Huidenstraat 20, verkoopt onder andere geschilderde meubels.[35]

Meubelmagazijn C. Verweij Jr. op de Prinsenstraat 11, verkoopt in zijn meubel-magazijn geschilderde meubels.[36]

Meubelschilder G. Woutersen op de Korte Prinsengracht 40 verkoopt geschilderde meubels.[37]

[28] *De Standaard:* 8-5-1873 t/m 22-4-1884; *Leeuwarder Courant:* 13-5-1873.
[29] *Algemeen Handelsblad:* 25-3-1884 t/m 13-6-1888; *Het Nieuws van den Dag*: 2-4-1888; *De Standaard:* 1-5-1885 t/m 17-3-1886; *De Tijd:* 3-12-1888.
[30] *Leeuwarder Courant:* 26-7-1870.
[31] *Het Nieuws van den Dag:* 8-11-1886.
[32] *Algemeen adresboek der stad Amsterdam, of Almanak voor de jare 1820*. Amsterdam: E. Maaskamp, 1819, p. 147.
[33] *Het Nieuws van den Dag*: 23-7-1900.
[34] *Het Nieuws van den Dag:* 7-6-1875 t/m 26-4-1886; 13-5-1889; *Algemeen Handelsblad:* 25-8-1889.
[35] *Het Nieuws van den Dag:* 26-8-1885.
[36] *Algemeen Handelsblad:* 15-5-1875.
[37] *Algemeen Handelsblad:* 12-4-1878.

De Amsterdams meester-witwerker de weduwe J. Ziegelaar van de firma F. Domerghi hebben op de Vijzelgracht 43 én op de Kloveniersburgwal, hoek Oude Manhuispoort, een fabriek. Ze adverteren in 1842 met tuingoed waaronder tuinstoelen, en meubelstukken zoals een-, en tweepersoons ledikanten.[38] Vanaf 1847 noemen zij zich geen witwerker meer maar '*fabriek van moderne geschilderde meubels'*.[39] De stamvader van dit bedrijf, François Domerchie, doet op 7 juli 1805 zijn meesterproef.[40]

Bolsward
W. Schreinhout heeft een meubelmagazijn met geschilderde meubels op de Grote Dijlakker.[41]

Den Haag
J.P. Gabel, timmerman en witwerker, Molenstraat 63, magazijn van alle soorten van witwerkers-artikelen voor slaap-, logeer-, kinder-, en provisiekamers, keuken, kelder en zolder.[42]

Doetinchem
Verkoophuis c.q. meubelmagazijn J.D.G. Chrisstoffels in de Hamburgerstraat adverteert van 1897 tot 1900 met ontvangen geschilderde meubels zoals wastafels met zinken bak voor een of twee personen, diverse maten mahoniehouten geschilderde linnenkasten, en was-, nacht- en dientafels. Hij specificeert dat ze niet gelijmd zijn zoals van anderen maar genageld.[43] Chrisstoffels maakt de meubels niet zelf maar verkoopt deze in zijn magazijn. Daarnaast verkoopt Christoffels vrijwel alles op het gebied van interieur en kleding en accessoires van kunstgebitten tot paraplu's.

Franeker
Meubelmaker S.S. Postema levert vurenhouten meubels. Hij heeft divers personeel in dienst waaronder witwerkers-knechten, meubelmakers en meubelmakers-knechten en ronduit knechten. Vanaf 1884 noemt hij zich meubelfabrikant.[44]

Goes
Magazijn W. Thewes, in de Kaaistraat, verkoopt onder meer geschilderde meubels.[45]

[38] J. Ziegelaar, Magazijn op de Vijzelgracht nr. 304, en op de Kloveniersburgwal te Amsterdam (*Algemeen Handelsblad:* 21-2-1842, dag-editie).
[39] *Algemeen Dagblad:* 16-3-1847; 16-12-1856; 21-4-1858; 18-6-1858.
[40] SAA: Toegangsnr.: 366, Inv.nr.: 1487.
[41] *Leeuwarder Courant:* 22-3-1893.
[42] *De Nederlandsche Residentie Almanak.* 's Gravenhage: Gebr. Belinfante, jrg. 46 (1871).
[43] *De Graafschap-bode:* 24-2-1897 t/m 14-2-1900.
[44] *Leeuwarder Courant:* 3-5-1884; 6-5-1884; 11-8-1884.
[45] *Middelburgse Courant:* 14-8-1869.

Groningen
Firma Weduwe J. Brugmans & Zn., Oosterstraat, maakt geschilderde meubels.[46]

Firma Weduwe Martinus-J. Timmer, eerst gevestigd op de Grote Markt, hoek Zwanestraat en Guldestraat later op de Zwanestraat 7 en de Guldenstraat 24, voert een magazijn op de Grote Kromme Elleboog 40 en verkoopt onder meer geschilderde kasten, buffetten, tafels en stoelen.[47]

H. de Wit, Oosterstraat, maakt geschilderde meubels. [48]

W. de Witt, Gelkingestraat, maakt geschilderde meubels. [49]

Haarlem
H.A. van Kempe verkoopt geschilderde meubels.[50]

Hilversum
G. Baas & Co., Herenstraat nr. 23 en 25, magazijn van alle soorten solide geschilderde meubels.[51]

Joure
In Joure zijn er in de late 19de en vroege 20ste eeuw naast makers van klokken, kasten en schooltassen (zie afb. p.94) ook witwerkers actief.[52] Ze worden Jouster vurenbazen en kastververs genoemd en leveren onder andere ledikanten, waskastjes, wastafels, en nachtkastjes. In 1916 is sprake van een Firma K. de V. & Zn. die met krachtwerktuigen meubelmaker en witwerker is.[53]

[46] *Adresboek of Naam-register van fabrijkanten, kooplieden, winkeliers, notarissen, makelaar, enz. enz. te Groningen*. Groningen: J. Oomkens J. Zoon, 1854, p. 98.
[47] *Nieuwsblad van het Noorden:* 21-7-1895 t/m 27-5-1900.
[48] *Adresboek of Naam-register van fabrijkanten, kooplieden, winkeliers, notarissen, makelaar, enz. enz. te Groningen*. Groningen: J. Oomkens J. Zoon, 1854, p. 98.
[49] *Adresboek of Naam-register van fabrijkanten, kooplieden, winkeliers, notarissen, makelaar, enz. enz. te Groningen*. Groningen: J. Oomkens J. Zoon, 1854, p. 98.
[50] *Opregte Haarlemsche Courant:* 5-4-1859.
[51] *De Gooi- en Eemlander:* 12-7-1890.
[52] M. Buis, *Binnenpaden en Buitenbeentjes in de oude vlecke Joure*. Joure: Buis, 1991, p. 129-131.
[53] *Leeuwarder Courant:* 24-6-1916.

Schooltas uit Joure. Datering: 1800-1860. Maten: H.38 x B.20,5 x D.7,5 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.29108-59.

Leeuwarden
D. van Driesum Ez. op de Nieuwstad G 72 verkoopt in zijn magazijn geschilderde meubels, vervaardigd door Holst & Van der Meer in Amsterdam.[54]

J.W. Schreinhout voert een meubelfabriek en magazijn en verkoopt onder andere geschilderde meubels zoals kabinetten, linnenkasten, secretaires, chiffonnières, penantkastjes, salontafels, commodekastjes, ronde en ovale theetafels, trektafels met inlegbladen.[55]

J.W.H. Schreinhout op de Nieuwstad 58 verkoopt geschilderde meubels zoals kabinetten, linnenkasten, penantkastjes, wastafels, kinderstoelen.[56]

[54] *Leeuwarder Courant:* 3-4-1885; 27-4-1891.
[55] *Leeuwarder Courant:* 8-5-1879; 16-5-1881; 25-4-1882.
[56] *Leeuwarder Courant:* 13-11-1893; 25-4-1895; 29-4-1895; 2-5-1895; 6-5-1895; 6-5-1986; 11-5-1896.

R.F. Terhorst, Bij de Brol 194, voert een magazijn met geschilderde meubels.[57]

Leiden
Gebr. C.M. & J. Korbee, Pieterskerkhof 689a, wijk 4, verkoopt meubels met zeer fraaie en heldere houtkleurige beschildering van een meubelfabriek in Amsterdam.[58]

Medemblik
A. Langereis verkoopt geschilderde meubels.[59]

Middelburg
L. Gabriëlse, Langeviele 89, 388 en 405, voert een magazijn en een meubelfabriek in mahonie- en notenhouten en geschilderde meubels, met onder andere kabinetten, kuifkasten, secretaires, schrijfbureaus, ledikanten, wiegen, boogkasten en bonheurs. Hij heeft onder andere stoffeerders en loopjongens in dienst.[60]

B. Neelmeijer op de Lange Delft 149-150, voert een meubelmagazijn met geschilderde meubels.[61]

Rotterdam
Fabriek van geschilderde meubels Gebroeders Van Beekum op de Delftsestraat 63 vraagt om witwerkers-meubelmakers en bekwame houtschilders.[62]

De in Amsterdam en Rotterdam gevestigde meubelfabrikant N.V. Everest produceert meubelen en huishoudelijke artikelen.[63] Er woedt daar een brand in 1938 en in 1951 brandt de fabriek helemaal af.

Firma A. Henkemans, Westnieuwland, wijk 4, nr. 68, drijft korte tijd een handel in geschilderde meubels, houtwaren en speelgoederen.[64]

Fabrikant van geschilderde meubels Fr. Henschel, Gedempte Doelwater 32, produceert kasten chiffonnières, ledikanten, wastafels, nachtkastjes, tafels, etc.[65]

[57] *Leeuwarder Courant:* 24-4-1890.
[58] *Leydse Courant:* 18-9-1867.
[59] *Het Nieuws van den Dag:* 25-11-1898.
[60] *Middelburgse Courant:* 2-4-1895 t/m 28-3-1898.
[61] *Middelburgse Courant:* 18-6-1900.
[62] *Rotterdamsche Courant:* 8-1-1890; 16-11-1891.
[63] *Catalogus van de fabriek van geschilderde en eiken meubelen, N.V. Everest, Rotterdam – Amsterdam*. Rotterdam, Amsterdam: N.V. Everest, z.j.; *Catalogus van de Fabrieken van geschilderde – en eiken meubelen 'Everest' voorheen Arnold I. van den Bergh.* Rotterdam, Amsterdam: N.V. Everest, z.j.
[64] *Rotterdamsche Courant:* 1-1-1861; 5-1-1861.
[65] *Rotterdamsche Courant:* 15-10-1888.

Meubelfabrikant Otto Henschel verkoopt in zijn zaak *In de Ronde Tafel* aan de Botersloot 90 een grote diversiteit aan geschilderde meubels van eigen fabricaat.[66]

H. Hijman & Co. op het Piet Heinsplein 11 voert tussen 1910-1928 een volledig gemechaniseerde fabriek voor de productie van geschilderde naaldhouten meubels.[67]

B.J. van Klaveren, Lange Lijnstraat 62 en 65, is fabrikant van geschilderde meubels en heeft witwerkers in dienst.[68]

Meester-witwerker en meubelschilder G. Koole, Kipstraat, wijk 10, nr. 157, zoekt in 1864 twee bekwame witwerkers.[69]

Meubelmaker en stoffeerder C. Ouboter op de Meermansstraat 45 voert een magazijn met mahoniehouten en geschilderde meubels, waaronder kasten en zoekt een halfwas-meubelmaker.[70]

Fabriek van geschilderde meubels Gebroeders Peiffer op de Willemstraat 13 zoekt naar bekwame witwerker-meubelmakers.[71]

De Rotterdamsche Meubel en Speelgoedfabriek, Delfsestraat 16-18, met een monster-magazijn op de Passage 22, maakt en verkoopt beschilderde meubels waaronder: ledikanten, wastafels, nachtkastjes, wascommodes, linnenkasten, kinderkasten en – ledikanten, keukentafels, vuilnisbakken, turfkisten, vliegenkasten, bedienbakken, plak- en strijktafels, en strijkplanken.[72]

Het grote verkoophuis *De Stad Parijs* in de Oppert 144, verkoopt op haar 2de afdeling geschilderde meubels.[73]

Witwerker J.J. Zijdeman, Wijde Kerkstraat, wijk 7, nr.3, zoekt in 1868 personeel.[74]

Schiedam

Een compleet assortiment beschilderd meubilair kennen wij uit de catalogi (1880-1890) van Jacobus Johannes Exler (1829–na 1899) en zijn gelijknamige zoon (geb.

[66] *Rotterdamsch Nieuwsblad:* 2-7-1900 t/m 6-1-1905.
[67] *Rotterdamsch Nieuwsblad:* 6-05-1910; 23-02-1911; 6-09-1919; 24-03-1920; 12-01-1925; 22-05-1925; 13-12-1927; 10-09-1928.
[68] *Rotterdamsche Courant:* 10-11-1898; 14-12-1898.
[69] *NRC:* 7-4-1864.
[70] *Rotterdamsch Nieuwsblad:* 5-10-1891; 19-10-1891; 23-11-1891; 4-1-1892; 29-2-1892; 23-3-1892; 8-4-1892; 20-4-1892; 25-4-1892; 2-5-1892; 4-5-1892.
[71] *Rotterdamsche Courant:* 13-1-1890.
[72] *Rotterdamsche Courant:* 12-8-1889; 19-8-1889; 21-8-1889; 3-2-1890; 10-2-1890; 17-2-1890.
[73] *Rotterdamsche Courant:* 16-6-1889 t/m 18-8-1889.
[74] *NRC:* 4-6-1868.

1863).[75] Zij voerden een magazijn voor ledikanten, bedden en matrassen aan de Hoogstraat.[76] Het assortiment bestaat uit complete slaapkamer-ameublementen waaronder ledikanten, wastafels, nachtkastjes, bidets, handdoekenrekjes, stoelen, closetten, en daarnaast vele soorten kasten, stoelen en étagères, zowel van geschilderd naaldhout, als van mahonie- en noten-hout. In latere adresboekjes staat J.J. Exler te boek als winkelier in bedden en ledikanten, als behanger en stoffeerder, als fabrikant van meubels én als manufacturier, aan de Hoogstraat 5 en 20.[77]

Sneek
Fabriek en magazijn van K. van de Meulen & Zn., Grootzand, verkoopt geschilderde meubels.[78]

Tilburg
Meubelmaker Jac. Sonnemans in de Nieuwlandstraat 926, adverteert met geschilderde kasten.[79] Het is hier niet duidelijk of hij de geschilderde meubels zelf maakt.

Zwolle
Het magazijn van meubels van meester-kastenmaker F.J. Schoemaker op de Gasthuisbrug, adverteert onder andere met geschilderde meubels zoals ledikanten, tuinbanken, tafels, stoelen en voetbankjes. Later adverteert hij onder de titel meubelfabriek en is gevestigd op de Diezerstraat 61 en 65.[80] Hij biedt mahonie, eiken, en geschilderde meubels aan. Complete ameublementen staan ter aflevering gereed.

[75] *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-347, Schiedam, in Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubels, Behangerij-Stoffeerderij.* Schiedam: J.J. Exler, z.j.*; Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-75-347, Schiedam, En detail, Export, En gros, Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubels, Behangerij-Stoffeerderij.* Schiedam: J.J. Exler, z.j.
[76] *Nieuw volledig Adresboek der Gemeente Schiedam*. Rotterdam: George W. van Biene, 1888-'89, p. 60: J.J. Exler, Hoogstraat 72-73, Magazijn van ledikanten, bedden, matrassen enz.
[77] *Alphabetische Lijst der Straten, grachten, Pleinen enz. met de Huisnummers en namen der Bewoners, zoomede de verdeeling der Kiesdistricten, Schiedam*. (Geraadpleegd zijn de uitgaven uit 1904, 1908 en 1917).
[78] *Leeuwarder Courant:* 26-5-1863; 29-5-1863.
[79] *Tilburgsche Courant:* 29-5-1892; 5-6-1892; 2-4-1893.
[80] *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant:* 7-4-1848 t/m 14-9-1867; *Leeuwarder Courant:* 29-9-1874.

2.5. Frans Dircksz. Sluijter te Amsterdam[1]

2.5.1 Inleiding.
2.5.2 Personalia.
2.5.3 De administratie.
2.5.4 Productieproces.
2.5.5 Assortiment en beschildering.
2.5.6 Verpakking.
2.5.7 Transport.
2.5.8 Klanten en betalingen.

2.5.1 Inleiding.

Onder alle gevonden archivalia is er geen document zo volledig als de hier behandelde administratie van Frans Dircksz. Sluijter. Het betreft een dik in perkament gebonden boekwerk waarin Sluijter ruim dertien jaar lang bijhoudt wat hij maakt, wat hij verkoopt en aan wie hij dat verkoopt. Dit maakt het voor het eerst mogelijk een indruk te krijgen van de werkelijke omvang van de productie van een witwerker. Daarnaast geeft het ons een beeld van de verschillende typen meubels en hun decoratie. Tenslotte schetst het een gedetailleerd beeld van de afzetmarkt, de wijze van transport en de betalingen. Dit maakt deze bron uniek in de kennis over Nederlands meubilair.

2.5.2 Personalia.

Frans Dircksz. Sluijter wordt geboren in 1667. Zijn vader, Dirck Fransz. Sluijter, is witwerker van beroep. Frans heeft minstens twee broers, ten eerste Jan Dircksz. Sluijter, eveneens witwerker.[2] Op 4 februari 1696 ondertrouwt Jan, dan 24 jaar oud, met Mettje Diamants, weduwe van Jan van Leeuwen in de Nicolaasstraat. Jan woont dan evenals Frans aan de Brouwersgracht.[3] Zij krijgen een zoon, deze wordt later voorzanger in de Oude Kerk.[4] Een tweede broer, Harmanus Dircksz. Sluijter, is ook witwerker.[5]

Huwelijk en kinderen

Op 17 april 1693 ondertrouwt Frans, dan 26 jaar, met de 16-jarige Marritje Jans. Zijn vader Dirck is getuige.[6] Frans woont dan nog op de Brouwersgracht. Frans en

[1] Dit hoofdstuk is grotendeels gebaseerd op de administratie van Frans Dircksz. Sluijter (SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.: 1023, appendix nr. 8H, eerder bewaard onder Toegangsnr.: 342, Inv.nr.: 955). Ik dank Dirk Jan Biemond, conservator aan het Rijkmuseum te Amsterdam, dat hij mij attendeerde op dit materiaal. Daarnaast is in dit hoofdstuk geput uit de boedelinventaris die is opgemaakt vlak na Sluijters dood (SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte 53, 23-1-1728, zie bijlage). Daar waar aanvullende gegevens zijn gebruikt worden die gespecificeerd.
[2] SAA: Poorterboek 9, p. 294, 20-11-1696:
[3] SAA: DTB 1696 (525-226)
[4] SAA: Poorterboek 15, p. 145, 7-2-1725.
[5] SAA: Poorterboek 13, p. 215, 24-5-1713.
[6] SAA: DTB 1693 (521-266).

Marritje krijgen tussen 1696 en 1722 minstens tien kinderen, te weten: Dirck (1696), Reijckie (1697), Jan (1701), Elisabeth (1703), Pieter (1705), Abraham (1708), Isack (1713), Jacob (1716), Jannetje (1719) en tenslotte wederom een Isack (1722). Frans is dan 55 jaar oud. De kinderen worden gedoopt in de Nieuwe Kerk. Alleen Pieter is in de Westerkerk gedoopt.[7] Zoon Pieter, zelf ook witwerker, trouwt met de dochter van een kastenmaker.[8] Zoon Dirck wordt op 26 maart 1726, dan 28 jaar, op verzoek van zijn vader opgenomen in het krankzinnigenhuis.[9] Al eerder, tussen 23 juni 1723 en 14 maart 1727, vermeldt Sluijter kosten die hij maakt voor deze zoon.[10] Het betreft een volledige uitzet aan kleren, kostgeld, betalingen aan de meester, de dokter, voor het scheren en voor de reizen van en naar De Wijk. Dirck is dus waarschijnlijk al eerder uit huis geplaatst. Op 3 maart 1727 lijkt Dirck genezen en komt weer thuis, maar op 11 augustus keert hij terug naar het krankzinnigenhuis. Daar zal hij zeven jaar later, op 25 oktober 1734, overlijden.

Huis en winkel

Frans Dircksz. Sluijter blijft tot 1719 op de Brouwersgracht wonen. In 1717 koopt hij een pand in de Lange Niesel, dat hij in 1719 weer verkoopt.[11] In datzelfde jaar, op 16 februari 1719, koopt hij op de Gravenstraat het pand De Fontein. Er prijkt een gevelsteen met een fontein boven de deur. Het pand was daarvoor bewoond door een kuiper.[12] Hier blijft Frans tot zijn dood wonen. Negen maanden na de aankoop van *De Fontein* maken Frans en Marritje hun testament op. Ze geven daarin aan te wonen aan de Nieuwezijds Voorburgwal, hoek Gravenstraat.[13]

De winkel in *De Fontein* strekt zich uit over het voorhuis, de voorkamer, de galerij, de zaal, het portaal en een aantal zolderruimten. Hierin staan in 1727 bij overlijden 305 items. Ze omvatten dezelfde categorieën als in de hierna te behandelen administratie. Van het huishouden hebben we enig beeld als na Frans' overlijden alle bezittingen worden opgesomd.[14] Het privéleven speelt zich af in het achterhuis. Het meubilair bestaat er uit een halve hangkast, een porseleinkast, een latafel, een spiegel, een theetafel en een veldtafel, typen die Sluijter ook allemaal zelf maakt. Zitmeubilair beperkt zich tot een gladhouten beugelstoel voor vader en twaalf beschilderde stoelen voor de kinderen en voor zijn dan inmiddels overleden vrouw. Een vijftal stoelen heeft een met trijpen dan wel 'saije'[15] stof overtrokken kussen.

[7] SAA: Doopakten.
[8] SAA: Poorterboek 16, p. 393, 20-9-1729.
[9] SAA: Toegangsnr.: 342, Inv.nr.: 951, folio 146 en Inv.nr.: 955.
[10] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.: 1023: achterin op de schutbladen.
[11] SAA: Toegangsnr.: 5062, deel 93, folio 14v.
[12] Idem.
[13] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 7237.
[14] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53, 23-1-1728. De winkelwaren staan in deze boedel apart behandeld. Daarom behoren de overige opgesomde goederen met enige zekerheid tot het eigen huishouden. Of al die voorwerpen zijn gebruikt of dat een deel dienst deed als pronkgoed is niet uit te maken omdat er niet bij staat of ze zich bijvoorbeeld in een servieskast of aan de muur bevinden.
[15] Hier is waarschijnlijk de wollen stof sajet bedoeld.

Voor de bereiding van het eten zijn er een zoutvat, twee grote koperen ketels, een koperen braadpan, een ijzeren kookpot, een vijzel en een schuimspaan. Het haardgerei bestaat uit een doofpot, een aspot, een rooster, een hangijzer, een tang en een asschep. De tang dient om de turf in de haard te schikken, turf die zij onder meer kopen van Pancras van der Meij. De turf brandt, zoals in vrijwel alle huishoudens in die tijd, in een open schouw met een valletje. Met een kamerbezem wordt de boel schoongehouden.

Voor de maaltijd zijn er porseleinen en tinnen borden, servetten, boterschoteltjes, porseleinen zoutvaatjes en enig Delfts aardewerk. Voor thee, koffie en chocolademelk dienen grote hoeveelheid porseleinen vaatwerk waaronder suikerpotjes, waterketels, tinnen en porseleinen trekpotten, klapmutsen, theegoed en chocoladekoppen. Daarnaast zijn er melkkannen, Japanse waterkruiken en Arakflesjes. Een deel van dit porselein kan echter ook als pronkgoed of handelswaar gediend hebben. Zoals we nog zullen zien verkoopt Sluijter namelijk ook serviezen bij zijn theetafels.

Tinnen kandelaars en het schijnsel van de haard verzorgen de verlichting. Voor het slapen zijn er bedsteden, gesloten door gordijnen en valletjes. Verder heeft hij de gebruikelijke matrassen, bedden, peluws, slaaplakens, kussens met losse slopen, Japanse en wollen dekens. Om de lakens warm te strijken is er een beddenpan.

Onder de kledingaccessoires is sprake van slechts één gouden ring, één paar zilveren schoengespen en één rotting met een zilveren knop. Verder zijn er tien zilveren lepels. Schilderijen en klokken worden niet genoemd. Ook al ontbreken hier wellicht de eigen bezittingen van zijn reeds overleden vrouw Marritje Jans, het huishouden maakt geen rijke indruk, eerder dat van een gemiddeld welvarende ambachtsman.

Als investering koopt Frans op 28 april 1724 samen met Pancras van der Mey een erf en huis op de Oostenburgergracht.[16] Daarvan verhuurt Sluijter een kamer en kelder aan Pancras, getuige een door Frans ondertekend briefje (17 juni 1727) in de administratie.

Sterven

Op 20 februari 1726 wordt zijn vrouw Marritje Jans begraven in de Nieuwezijds kapel.[17] Kort daarop, 14 november 1727, overlijdt ook Frans Dircksz. Sluijter, dan zestig jaar oud. Hij wordt op dezelfde plek begraven en zijn graf krijgt een steen.[18] Als Frans overlijdt zijn naast de meerderjarige Pieter en Dirk ook de kinderen Abraham, Elisabeth, Jacob, Jannetje en Isack nog in leven,[19] van wie de laatste drie naar het weeshuis gaan. Tijdens de begrafenis houdt men een concert. De kinderen verkopen het pand *De Fontein* in 1728 aan kruidenier Dirk Cloppenburg. Aan de westzijde woont dan Pieter Rutgers, aan de oostzijde Pieter Molen, achter ligt het

[16] SAA: Toegangsnr.: 5062, deel 98, folio 34v.
[17] SAA: DTB 1727 (1071-41v).
[18] SAA: DTB 1727 (1071-54v).
[19] SAA: Toegangsnr.: 5062, Inv.nr.: 102, folio 345, 13-5-1728.

huis van Jan Holstein. De resterende meubels worden per opbod verkocht en de knechts vegen voor de laatste keer de vloer aan.[20]

2.5.3 De administratie.

Omvang van de productie
We hebben diverse inboedels van witwerkers gevonden waarin alle op dat moment aanwezige meubels staan opgesomd. Zo heeft de Amsterdamse witwerker Evert van Essen op de Gravenstraat bij overlijden in 1796 nog 143 meubels.[21] In Alkmaar hebben vader en zoon Snijder in 1769 in totaal 377 witwerken in de winkel.[22] De Rotterdamse witwerker Frans Asselaer (23-02-1702) heeft bij de dood van zijn vrouw 413 items in de verkoop.[23] De Amsterdamse Christiaan van der Ondermeulen heeft in 1728 maar liefst nog 641 meubels staan.[24] Frans Dircksz. Sluijter heeft bij overlijden zoals gezegd nog 305 meubels op voorraad en lijkt hiermee een gemiddeld groot bedrijf te hebben. Bij deze aantallen is echter niet bekend wat de doorvoersnelheid is: hoe lang blijven die meubels staan, hoeveel keer per jaar verkopen zij die hoeveelheid?

Het nette boek
Bij Sluijter weten we dat wel precies. Van hem is een deel van zijn administratie bewaard (zie afb. p.102). Het is een in perkament gebonden boekwerk met vellen handgeschept papier. Het bevat 386 met de hand in zwarte inkt beschreven zijden. We weten ook vrij zeker dat het door Sluijter zelf is geschreven. Een door hem ondertekend briefje, dat tussen de bladzijden steekt, draagt hetzelfde handschrift.[25]

[20] SAA: Toegangsnr.: 342, Inv.nr.: 951, folio 146; Inv.nr. 955: ‘Aan de knegts voor ’t opruijmen der Winkel 10-6-‘.
[21] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635, 15-4-1796.
[22] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.
[23] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 488, folio 556.
[24] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[25] Op dit briefje (17-6-1727) schrijft Sluijter dat hij van ‘Monsjr Bankras van der Mey’ geld heeft ontvangen voor de huur van een kelder en kamer in een huis op de Oostenburgergracht. Van dit huis bezitten zij ieder de helft.

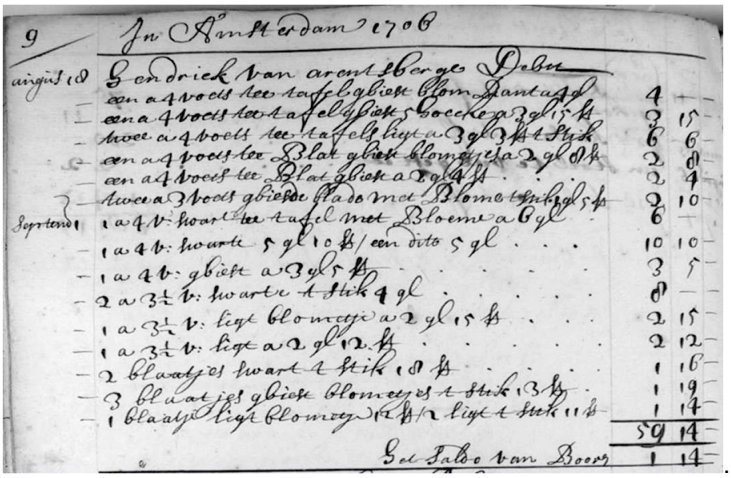

De bovenste helft van pagina negen uit de administratie van Frans Dircksz. Sluijter met theetafels en theeblaadjes die hij op 18 augustus en 1 september 1708 levert aan Hendrik van Arentsberg in Nijmegen. De bedragen staan in guldens, stuivers en penningen.

Dit boekwerk begint op 29 mei 1706. Een aantal oudere schulden worden er nog in vermeld: slechts zes nog openstaande posten uit 1703 en 1705. Het boek loopt door tot eind 1719 met nog één post van 20 april 1720. Het zijn de inkomsten uit de Brouwersgracht en het eerste jaar op de Gravenstraat. In deze bijna veertien jaar noteert Sluijter 6.658 posten met in totaal 11.685 meubels (zie afb. p.103). Het hoogste aantal meubels verkoopt hij in het jaar 1707, te weten 1.519, het laagste aantal meubels verkoopt hij in het laatste volledig beschreven jaar 1719, namelijk 382 meubels. Over de gehele periode 1706-1719 verkoopt Sluijter dus gemiddeld 834 meubels per jaar. Bij zijn overlijden in 1727 staan er 305 meubels in zijn zaak. Sluijter verkoopt dus over de periode 1707-1719 per jaar gemiddeld 2,7 maal zijn gehele winkelvoorraad uit 1727.

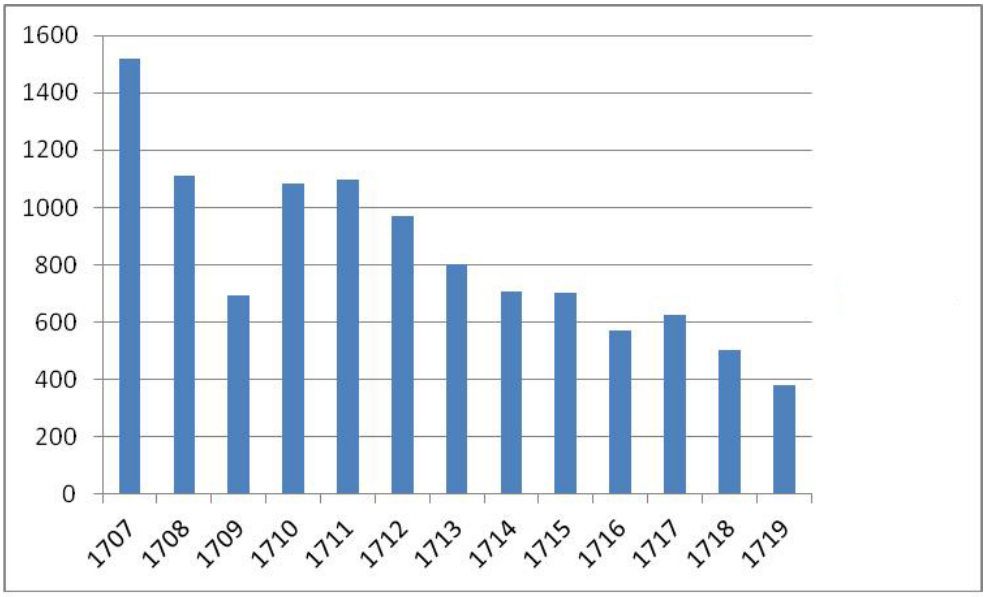

Overzicht van het aantal door Frans Dircksz. Sluijter per jaar verkochte meubels tussen 1707-1719.

Het boek dat bewaard is gebleven en wij hier behandelen is het nette boek.[26] Getuige zijn aantekeningen werkt hij ook met een kladboek. Vanuit het kladboek schrijft hij de posten over in dit nette boek. Hierin zet hij zoveel mogelijk op één pagina de bestellingen van één klant gedurende een jaar bij elkaar. Links noteert hij wat hij aan de klant levert, inclusief de prijs in guldens, stuivers en penningen. Rechts meldt hij wat hij aan geld of soms in natura heeft ontvangen of nog moet ontvangen.

Aan het begin van dit boek voert hij bij klanten regelmatig oude schulden op uit het 'oude boek'. Dat impliceert dus dat er over eerdere jaren nóg een boek is. Ook na het hier besproken boek moet er nog een boek hebben gevolgd daar hij aan het einde op een aantal plaatsen stelt dat de nog niet betaalde posten naar het nieuwe boek zijn overgebracht.

2.5.4 Productieproces.

Werkzolders

In de Gravenstraat, op de tweede en derde zolder, worden de meubels gemaakt. Daar staan de schaafbanken. Maar ook eerder, op de Brouwersgracht, moeten zulke ruimten zijn geweest. Afgaande op het aantal schaafbanken had Sluijter minstens acht knechten in dienst. Als hij overlijdt is het arbeidsloon aan zijn knechten de op twee na grootste kostenpost, na dat voor hout en glas.

[26] Zie noot 1.

Hout

Vrijwel iedere maand koopt Sluijter enorme partijen hout van houtzaagmolens. De hoeveelheid drukt hij uit in schokken[27] of hij geeft het precieze aantal: 489 tot 873 delen zijn geen uitzondering. Het gaat om vuren-, dennen- en grenenhout, soms nader omschreven als Noorse, Frederikstadse of Sontse delen. Slechts op één plek spreekt hij van '10 ijkse delen'. De afmetingen drukt hij uit in termen als: duimse delen, ribben van bijvoorbeeld 3 x 3 duim of 3,5 x 3,5 duim, balken, enden en brokken. Regelmatig koopt hij delen met een snede erin. Dit zijn waarschijnlijk planken met een voorgeschaafde messing en groef. Ook zijn tijdgenoot Christiaan van der Ondermeulen heeft vele delen 'met snee' op voorraad.[28] Dit betekent dat naaldhouten planken met messing en groef al vanaf de vroege 18de eeuw een standaard handelswaar moeten zijn geweest.

De duurdere houtsoorten gaan per gewicht zoals bijvoorbeeld '58 lood palmbomenhout'[29] en '35 lood bolletree'.[30] Sepp (1773) stelt dat bolletriehout in Nederland alleen voor draaiwerk wordt gebruikt.[31] Ook palmboomhout oftewel buxus wordt volgens hem onder meer voor klein draaiwerk benut. Vers gedraaid is buxus wit, bolletriehout is roodpaars. Deze houtsoorten past Sluijter wellicht toe voor de kralen op de kakstoelen.

De vier paltrokmolens waar hij zijn hout koopt en laat zagen staan tot 1719, als hij nog op de Brouwersgracht woont, op loopafstand van zijn huis, tussen de 700-2.300 meter. Het zijn de:

1. De Rode Leeuw van Lolke Ages.[32]
2. De Monnik van Cornelis Backer.[33]
3. De Tobbe van Rijk Backer.[34]
4. De Rommelpot van Jan Jacobse.[35]

De gezaagde partijen hout worden voor zover duidelijk kruiend naar Sluijters atelier vervoerd. Het grootste tot nog toe bekende witwerkers-bedrijf, dat van Christiaan van der Ondermeulen (1728), heeft zelf een houtzaagmolen, te weten *Het Bonte Kalf*, buiten de Raampoort.[36]

Draaien

Diverse malen verkoopt hij gedraaide bolpoten voor kasten tussen de 5 en 6,5 voet hoog. Het draaiwerk lijkt hij niet allemaal zelf te doen. Zo heeft hij schulden bij

[27] Een schok is een 50- of 60-tal. Zie: J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*. Amsterdam: Meertens-Instituut, 1982.
[28] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[29] *Buxus sempervirens.*
[30] *Manilkara bidentata.*
[31] J.Ch. Sepp, *Afbeeldingen van in- en uitlandsche houten, etc.* Amsterdam: Jan Christiaan Sepp, 1773, register p. 4 en 19.
[32] Molendatabase verdwenen molens, nr. 4606 (bij het huidige Hugo de Grootplein).
[33] Molendatabase verdwenen molens, nr. 4453 (bij de huidige Bilderdijkkade). Later 'De Vriendschap' geheten. Zie: J.H. van den Hoek Ostende, *De Molens van Amsterdam in oude Ansichten*, deel 2. Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1982, nr. 99.
[34] Molendatabase verdwenen molens, nr. 4595 (aan de huidige De Wittenstraat).
[35] Molendatabase verdwenen molens, nr. 1687 (aan de huidige Wittenkade).
[36] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728. Molendatabase verdwenen molens, nr. 4657.

wieldraaier Paulus Verhagen in Amsterdam en contacten met draaier Pieter Regel op de hoek van de Gravenstraat in Dordrecht.

IJzerwerk, spijkers en lijm
Diverse malen betaalt hij voor partijen ijzerwerk. De hengsels die hij op zijn hangoortafels en slaapbanken monteert, de sloten in zijn naaidozen en de kruissloten op zijn kasten kunnen van dat ijzerwerk deel hebben uitgemaakt. Verder koopt hij regelmatig spijkers of laat hij zich met spijkers uitbetalen. Daarnaast slaat hij grote hoeveelheden lijm in, zoals een keer 28,5 pont, onder meer bij Cornelis van Eijk.[37] Uit posten als: *'*Cornelis Linteloo 4 bolletjes onder de pars t stuk 4 st 1 stockje gelijmd plankje 4 st.' kunnen we opmaken dat Sluijter lijm gebruikte bij het vervaardigen en repareren van meubels. Voor de glazen-, porselein-, servies- en hangkasten die hij verkoopt betrekt hij ruitjes bij glazenmaker Cornelis Noorwegen.

Schilderen
In de hoogtijdagen van zijn bedrijf lijkt Sluijter het schilderen geheel in eigen hand te houden. Nergens zijn betalingen aan schilders gevonden. Daarentegen heeft hij wel schulden bij verfverkoper Barend Swartwoud en bij olieverkoper Pieter van Paddenburg. Sluijter, of zijn knechten, verrichten in en buiten de werkplaats bovendien allerlei schilderwerk voor particulieren. Dit vinden we beschreven in posten als:

Hendrik Schol voor 't schildere van een teetafel.
Hendrik Schol voor het schilderen van een cnaster.[38]
Hendrik Schol een kasje gereepareert en verschildert.
Cornelis Linteloo voor het schilderen van 4 teevlesj.
Cornelis Linteloo 1 roemerbakje geschildert.
Cornelis van Linteloo 2 backjes gereep:[39] en verschildert.
Voort verlacke en schilderen van een cambenet.
Jacobs Lubs ten huijsen van hem 1 velt tafel gereep: en geschildert.
Jan Rijnders een tafel 1 clauw in gemaakt en swart geschildert.

Het is dus zonneklaar dat Sluijter zelf meubels schildert. Alleen in de laatste jaren komen we één betaling tegen aan schilder Anthony van Zanen. Dit hoeft niet te betekenen dat Van Zanen voor Sluijter meubels schilderde. Hij kan ook olie of pigmenten hebben geleverd of aan een huis hebben geschilderd. Zelden verkoopt Sluijter zijn meubels onbeschilderd. Slechts een aantal theetafels en theebladen

[37] SAA: Toegangsnr.: 342, Inv.nr.: 951, folio 146; Inv.nr. 955.
[38] 'Cnaster' slaat hier wellicht op kanaster of canaster. Er zijn verschillende betekenissen: 1. Mand of baal voor tabak of kaneel. Zie: *Placcaet-boeck.* Gent: d'Hoirs van Jan van den Kerckhove, 1685, volume 3, deel 2, p. 421. 2. Met huid overtrokken kist voor onder meer thee. Zie: P. Marin, *Groot Nederduitsch en fransch woordenboek.* 2e druk. Dordrecht, Amsterdam, 1730, p. 166. Zo is er op de tarieflijst (1710-1730) voor goederenverkeer per beurtschip tussen Enkhuizen en Stavoren sprake van: 'Een Canasser Thee swaar boven de 100 Ned. Ponden'.
[39] Gerepareerd.

worden door Sluijter wit oftewel blank naar Gouda en Dordrecht verkocht zodat ze door anderen beschilderd kunnen worden.

2.5.5 Assortiment en beschildering.

Al de meubels zijn op bestelling geproduceerd. Ze geven daarom de vraag en de smaak van die periode weer. Dit in tegenstelling tot hetgeen wij in winkel-inventarissen vinden, waaronder evengoed vele winkeldochters kunnen zitten. Hieronder volgt een overzicht van het assortiment dat Frans Dircksz. Sluijter tussen 1706 en 1720 verkoopt, te beginnen bij de meest verkochte meubels. Slechts bij enkele exemplaren beschrijft hij meer dan alleen de maat en de prijs. De overige meubels binnen dat type zullen ook aan die specificaties voldoen: de prijzen zijn dikwijls hetzelfde. De genoemde specificaties geven eerder een beeld van datgene waaraan meubels van dezelfde prijs kunnen hebben voldaan.

Theetafels

In de administratie staan in totaal 4.771 theetafels met bladen variërende van 2-4 voet. De meest voorkomende maatvoering is 3-3,5 voet. De theetafels met een blad van 3 voet groot zijn nog eens onderverdeeld in exemplaren met een grote of kleine, waarschijnlijk hoge of lage, voet. Bij 23 exemplaren staat gespecificeerd dat ze een achtkantig blad hebben. Net als in de gildeproef voor witwerkers in Haarlem hebben 34 van Sluijters theetafels een lantaarn. Dit is een kooivormige constructie waarop het blad scharniert én draait.

Theeblaadjes

Er is sprake van 3.331 theebladen. Alleen bij de duurdere uitvoeringen staan maten vermeld, variërende van 2-4 voet. De meest voorkomende maat daaronder is 2,5 voet. In totaal 31 bladen zijn aan beide zijden uitgediept.

Veldtafels

Hij verkoopt in totaal 733 veldtafels oftewel hangoortafels. Zelf hanteert hij die laatste term niet. Elf exemplaren staan beschreven met lange hengsels en vijf met een lade. Twee tafels hebben drie duims dikke stijlen. De bladlengte varieert van 2,5-8 voet waarbij tafelbladen tussen de 4-6 voet het meest talrijk zijn.

Gueridons

In de administratie komen 512 ‘geriedommen’ voor, waaronder 108 hoge en 110 lage exemplaren. Acht exemplaren hebben een achtkantig blad. Bij diverse exemplaren staat gespecificeerd dat zij op gesneden dan wel geslingerde stijlen staan.

Kakstoelen

De administratie rept van ‘bastaardstoelen’, ‘beste stoelen’, ‘sleghte stoelen’ en gewoonweg ‘stoelen’. In totaal zijn het er 394. Ongeacht de omschrijving staat er regelmatig ‘met rollen’ en ‘met speelgoed’ bij. Zo zijn er posten als:
‘1 bastaart stoel met sp: goet en rollen’ en ‘3 beste stoelen met rolle en speelgoet’

Dit maakt het aannemelijk dat het hier om diverse soorten kakstoelen gaat, waarbij de exemplaren met rollen en speelgoed meer dan drie gulden en daarmee de duurste zijn.

Bakjes
Sluijter verkoopt een grote variatie aan bakjes, 344 in totaal. Daaronder zitten roemer-, nest-, schenk-, kleer-, achtkantige- en Oost-Indische bakjes. Ook deze laatste maakt hij zelf en zijn beschilderd met hetzelfde scala aan decoraties als op de andere meubels.

Kasten en kabinetten
In totaal 294 meubels staan simpelweg vermeld als ‘kast. De hoogte varieert van 4,5-7 voet, het merendeel is 6 voet. Soms staat er een specificatie bij zoals ‘zonder bolpoten’ (7), ‘platte deuren’ (5), ‘platte kap’ (15), ‘met lijsten’ (2), ‘zonder lijsten’ (3), ‘een lade boven’ (5) en ‘met drie laden’ (3). Daarnaast wordt er een aantal typen gespecificeerd te weten servieskasten (3), glazenkasten (3), hangkasten (4), etenskasten (49), kleerkasten (27) en ojiefse vaaskasten met 3 laden (4). Tenslotte staan er 82 kabinetten in de administratie, variërende van 5-7,5 voet hoog. Daarvan hebben vier exemplaren een ‘opwerk’.

Schutjes
In de administratie staan 236 schutjes, waarbij drie exemplaren ‘met paneel’ staan gespecificeerd. Dit zijn haardschermen, zoals er ook een staat afgebeeld op een boedelverkoop op de Nieuwmarkt in 1787.[40]

Ovalen
Ovalen worden 196 maal genoemd. Het gaat hier waarschijnlijk om ovalen tafels want tweemaal staat erbij gespecificeerd dat ze geslingerde stijlen hebben.

Koffers
In totaal levert Sluijter 71 koffers, waaronder ‘beste’ en ‘sleghte’ exemplaren. De ‘beste’ exemplaren kosten ieder meer dan twee gulden en zijn het duurst. Veel exemplaren staan op bolpoten waaronder ook achttien secreten. Het gaat hier waarschijnlijk om gemakskoffers of stilletjes, een kist met een deksel waaronder een zetel steekt met een grote ronde opening met een po.

Poppengoed
Een aantal typen meubels wordt ook in het klein uitgevoerd getuige de 108 poppentheeblaadjes, 29 poppentheetafels en evenveel poppentafels waaronder thee-, maar ook veldtafels kunnen zitten. Ook is er sprake van zes kinderbakjes.

[40] *De Nieuwmarkt in Amsterdam*, door Isaac Ouwater, 1787. Collectie Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag, Inv.nr.: NK 2535.

Slaapbanken
In de hele administratie wordt consequent de term ‘slabanken’ gebruikt. Waarschijnlijk gaat het om slaapbanken zoals die in vele andere witwerkers-winkels voorkomen. In totaal verkoopt hij er 92. De afmetingen zijn aangeduid met ‘kleine’, ‘middelslagh’ en ‘grote’. Eenmaal staat er ‘met hengsels’, dat wil zeggen staartgehengen. Dat impliceert dat er iets op of uit te klappen is aan deze slaapbank. Twee keer staat er vermeld: ‘voor een mens’, dit waarschijnlijk in tegenstelling tot de tevens verkochte ‘kinderslabanken’ en ‘kinderbanken’.

Naaidozen
De 59 naaidozen zijn waarschijnlijk kistjes met een deksel. In zeven gevallen staat erbij dat de naaidoos met een slot is uitgevoerd.

Schenktafels
De 52 schenktafels komen net als de slaapbanken slechts in drie maten voor: klein, middel en groot. Sluijter verkoopt ze ook zonder blad, dus alleen de voet. Vier keer wordt er melding gemaakt van achtkantige schenktafels.

Rekken
Sluijter verkoopt in totaal 39 theerekken. Ook is er diverse malen sprake van schotelrekken. Die levert hij per strekkende voet.

Pakkasten
Naast kisten voor zijn eigen meubels, die hij pakkasten noemt (zie hierna), maakt hij voor Jan de Konink kisten voor stenen en zijldoek, geschaafde kisten, geweerkisten met klampen aan de buitenzijde en Franse pakkasten. Aan Cornelis van Linteloo levert hij geschaafde kisten, sommige zowel binnen als buiten beschilderd en kaneelkassen van vier of zes balen per stuk.

Tenslotte zijn er wat minder vaak voorkomende typen meubels zoals ‘sivecoepels’[41] (38), spiegeltafels (24), latafels (7) speeltafels (7), lessenaars (6), hondenhuizen[42] (5), lantaarntafels (2), een kapstok en een zoldertje.

Beschildering
Bij de meeste posten, 4.310 (64%), is tevens de beschildering van de meubels beschreven. Maar ook de overige meubels zullen beschilderd zijn geweest. Er zijn tijdens de inventarisatie en ook bij het microscopisch onderzoek namelijk geen aanwijzingen gevonden dat naaldhouten meubels onbeschilderd gebruikt zijn. Meubels waarbij Sluijter de beschildering niet vermeldt, dit betreft in de regel de goedkoopste varianten, zijn waarschijnlijk effen beschilderd.

[41] Mogelijk worden hier spaanhouten randen van zeven bedoeld.
[42] Een beschilderd hondenhuis is te zien op een interieurstuk eerder toegeschreven aan Willem van Mieris uit 1723: RKD: database, afb.nr.: 0000272699.

Wat moeten we ons bij de wel beschreven beschilderingen voorstellen? Uit de specificaties kunnen we opmaken dat de meubels na een witte krijtgrondering eerst een effen kleur krijgen. In de meeste gevallen is die zwart (2.047) of lichtkleurig (1.438). Minder frequent is het fond wit (100), rood (96) of bruin (84). Andere oppervlakte dekkende beschilderingen betreffen materiaal-imitaties zoals dat van notenhout (23) soms gecombineerd met sterren zoals in marqueterie, olijfhout (33) en marmer (1). Op deze vlakdekkende beschilderingen zijn diverse decoratieve elementen gezet, om te beginnen witten perken. Er zijn diverse tijdens de inventarisatie aangetroffen meubels die aan deze beschrijvingen voldoen (zie afb. p.110).

Verreweg de meeste meubels zijn alleen voorzien van biezen en in mindere mate met de nog niet geïdentificeerde decoratie ‘conijns bille’. Aanvullende decoratie betreft in de regel bloemen, in een rand, als losse bos of in een vaas. In dezelfde categorie treffen we ‘lofwerk’, ‘festoenen’ en ‘gouden lofjes’ aan. Een relatief grote categorie betreft imitaties van oosters lakwerk getuige de 209 meubels waar hij ‘Sieneesje’ op schildert. Minder frequent zijn beelden (34), landschappen (29), vogeltjes (10), visserij (2), scheepjes (1), ruiters (1), kaarten (1) en koetjes (1).

Bij een groot deel van de in totaal 4.771 theetafels wordt de beschildering gespecificeerd, namelijk 3685 of 77%. Onder de 983 zwarte theetafels dragen er 733 geen enkele andere decoratie, ze zijn waarschijnlijk effen zwart. Ook van de 1.029 tafels met een lichtkleurig fond is meer dan de helft effen. Indien er aanvullende decoraties zijn aangebracht is het licht kleurige fond het meest gecombineerd met bloemen, zwart is het vaakst gecombineerd met ‘conijns bille’. Theetafels, gueridons en theeblaadjes, bij uitstek meubels voor representatieve doeleinden, zijn het vaakst bont gedecoreerd. Op deze meubels treffen we combinaties als een zwart fond met bloemen in een witperk, of een notenhout-imitatie met een bloemenrand of biezen met witte perken en een bloemenrand. Onder de theetafels treffen we ook het grootste aantal materiaal-imitaties aan zoals van olijfhout. Bovendien zijn vrijwel alle rijkere decoraties zoals schepen, vogels en koeien op theetafels aangebracht.

Een wandbord en drie hoekkastjes, beschilderd met witte perken, vazen met boeketten en vogels. Linksboven: particuliere collectie. Rechtsboven: Veilinghuis Glerum, 15 t/m 17 november 1996, p. 73, lotnr. 3036. Linksonder: collectie Museum Sorgdrager. Rechtsonder: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35453-64 (Catalogus Deel 2, p.134, 145 en Deel 3, p.732).

Van het werkpaard onder de tafels, de 732 veldtafels oftewel hangoortafels, specificeert Sluijter slechts bij 170 ofwel 23% de beschildering. Daarvan is het grootste gedeelte effenkleurig beschilderd. Als er al decoraties op zijn aangebracht dan betreft het in de regel biezen. Ook bij de kasten en bakjes treffen we voornamelijk effen kleuren of één soort decoratie aan. In vergelijking met de andere categorieën zijn de theetafel, gueridons en theeblaadjes dus vaker uitbundig gedecoreerd en doen daarom waarschijnlijk eerder dienst als pronkmeubel.

2.5.6 Verpakking.

Als de meubels gereed zijn worden ze eerst verpakt. Tussen Amsterdam en Alkmaar bestaan in 1741 tarieven voor onder meer 'een pak stoelen in een mat verpakt'.[43] Bij Sluijter gaat het niet anders. Veel van zijn meubels verpakt hij eerst in matten, dichtgebonden met touw. Sluijter koopt daartoe matten aan de rol, onder meer bij Jeremias Boddens.[44] Van deze matten houdt Sluijter een voorraad. Zo staan er op de vierde zolder 34 rollen matten 'zo heele, halven als quarten'. Minstens 40 maal declareert hij naast meubels ook de matten nodig om deze meubels te verpakken. Hij noteert dan: 'an matte tot dito goet'.

Vervolgens gaan veel meubels in 'pakkassen' oftewel kisten. De hangoortafels voor Jacob Lubs (16-7-1715) bijvoorbeeld worden ieder apart in een kist verpakt. Deze kisten maakt Sluijter zelf. De afmetingen worden uitgedrukt in binnenmaten. Zo schrijft hij: 'altijts bines werks gereekent'. Als eenmaal alles is verpakt worden de pakken en kisten met een trekslede naar het schip versleept. Dit blijkt uit posten als 'voor het slepen 8 stuivers'.

Ook de Amsterdamse witwerker Christiaan van der Ondermeulen (1728) heeft 205 'Muscovische' matten, een kruiwagen en een burrie onder zijn witwerkers-waren, voor het verpakken en transporteren van zijn meubels.[45]

2.5.7 Transport.

De meubels worden uitsluitend per schip getransporteerd, mogelijk met uitzondering van de meubels die Sluijter in Amsterdam zelf aflevert. Achterin zijn administratie houdt Sluijter daarvoor een lijst met schippers bij. Ook in de administratie maakt hij regelmatig aantekeningen wat hij door deze schippers laat vervoeren, waarheen en tegen welk bedrag. Soms gaat er weleens iets mis, zodat hij op 6 juni 1708 korting moeten geven 'voor drie tafels in het schip geschonden'. In totaal maakt hij gebruik van twaalf schippers die in Amsterdam op verschillende kades afmeren, afhankelijk van de havens waarop zij varen. Het zijn de schippers:

1. Arie Janse: 'lijt voor de Carmelcks steegh kan bij de hout cramers opt water tot Amsterdam bevraagt werde te Gouda'.[46]
2. Arie Swart en zijn huisvrouw.

[43] Noordkerk, op.cit., p. 1503-1504.
[44] SAA: Toegangsnr.: 342, Inv.nr.: 955.
[45] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[46] Arie Janse vaart op Gouda en Dordrecht.

3. Bartel Bartelse.
4. Claas Egbertse.
5. Cornelis Verbroek.
6. Coen.
7. Jacob Egberts: ‘lijt opt water bij de stout steegh voor de sepseerderij vaart op ~~d. nieuwe schans~~ [doorgehaald] de pekel’.
8. Gerrit Sweerts: ‘in de einder kelder te bevragen of ind. Soutsteegh bij sweeres int einberder wapen of de einberder vleugel’.
9. Rijnt Mijnders: ‘op t water bij de Papenbrug in de einder kelder te bevragen bij de nieuwe schans’.
10. Tjalle Cornelissen.
11. Van der Week of Weel.
12. Sjoerd Mindels.

2.5.8 Klanten en betalingen.
Ten eerste verkoopt Sluijter vanuit zijn winkel op de Gravenstraat. Dit blijkt uit de achttien meubels die tussen zijn dood en het opnemen van de winkelinventaris nog zijn afgerekend.[47] Aan deze winkel komen particuliere klanten en de in Amsterdam wonende wederverkopers. Verder weg wonende klanten doen hun bestellingen, net als de betalingen, waarschijnlijk met briefjes via de schippers. Hieronder volgen de klanten, per stad gegroepeerd en tussen haakjes in afnemende volgorde van het aantal geleverde meubels.

Dordrecht (3.960)
Boudewijn Marsjal bij de Vuilpoort in de Voorstraat.
Frans Hasterlee of Basterlee bij de Beurs in de Voorstraat.
Jan en Job van den Blanke.
Jan Morija, Moria, Moerija of Moriea, eerst in de Voorstraat later over de Wijnbrug.
Lodewijk Faase of Faas bij de beurs in De Gekroonde Schuier.
Marselis van der Bijde of Heijden, eerst in de Voorstraat over de Wijnbrug, daarna in de Wijnstraat bij de beurs.
Pieter Regel, draaier op de hoek van de Gravenstraat

Nijmegen (2.326)
Evert Buijt, schrijnwerker in de Hezelstraat.
Hendrick en Margareta van Arentsberge, eerst op de Nonnenstraat in De Spijkerboor, vervolgens op de Grotestraat.
Willem van Keeke op de Grotestraat.

Zwolle (1.335)
Jan en Gilles Renouw aan de dijk te Zwolle.

[47] 14 november 1727 t/m 23 januari 1728.

Amsterdam (724)
Aartwijn Sappenbergh, tabaksverkoper achter de Oude Kerk in De Harderum of Garderin.
Balthaser Weerkamp, eerst op de Oudezijds Voorburgwal, vervolgens achter de Oude Kerk in De Witte Roos en tenslotte op de Keizersgracht bij de Amstel.
Henrikus Prins in de stoffenwinkel op het water.
Hendrick Sijbrantse, meester-witwerker op de Nieuwedijk bij de Oudebrugsteeg.
Jan Daniël Ulman.
Jan de Leeuw, lamoenverkoper op het water diep bij de Nieuwe Brug.
Ragel Pieters op het Franse pad in een commenij.
Rijnderts de Wit.
Siourt Mijnderts of Mindels aan de Nieuwe Schans.
Tomas en Cornelis van den Bergh op de Utrechtse straat.
Willem Mooij op de Haarlemmerdijk over ’t West-Indisch Huis.

Middelburg (671)
Cornelis Barentse, houtkramer in de Lange Delft naast de hoek met de Herenstraat.

Groningen (478)
Geert Heertjes, gest. kooper in de Oude Ebbingestraat.
Jan Sipkse of Sipkese in de Oude Ebbingestraat.
Jan Wolverse in De Blauwe Klok op de Folkingestraat

Zutphen (849)
Barentje Voester of Vaster op de Nieuwstraat bij ‘t Root Hart in de Bagroode.
Hendrik(sz) Schol, eerst in de Turfstraat, later aan de markt.
Weduwe Krugtingh in de Turfstraat.

Rotterdam (309)
Johannes Broeckman of Brokman, spiegelwinkelier op de Hoogstraat.
Schalk Clase in ‘t Hang in De Leikist.

Breda (290)
Antonie de Nijs aan de Brugstraat in De Drie Kandelaars.

Deventer (92)
Jona Heeromans, Jonas Heromans, Jonas Heeromanse of Heromanse op de Bisschopsstraat in De Witte Leeuw.

Düsseldorf, Duitsland (52)
Weduwe Beckingh of Heckingh, eerst op de Volkerstraat[48] naast De Morgen Ster, vervolgens in De Rismeester.

[48] Mogelijk wordt hier de huidige Bolkerstraβe bedoeld.

Suriname (17)
Frans Bijn.

Gouda (15)
Pieter Ooms.

Kampen (geen aantallen maar alleen bedragen genoemd)
Jan Lindeman

De eerdergenoemde schippers blijken zelf ook een handeltje te drijven. Voor eigen rekening kopen ze samen nog eens 409 meubels. Vervolgens zijn er nog 21 klanten van wie helaas geen stad is vermeld.[49] Wellicht dat deze klanten in Amsterdam zelf wonen. Samen schaffen ze tussen 1706-1719 in totaal 521 meubels aan.

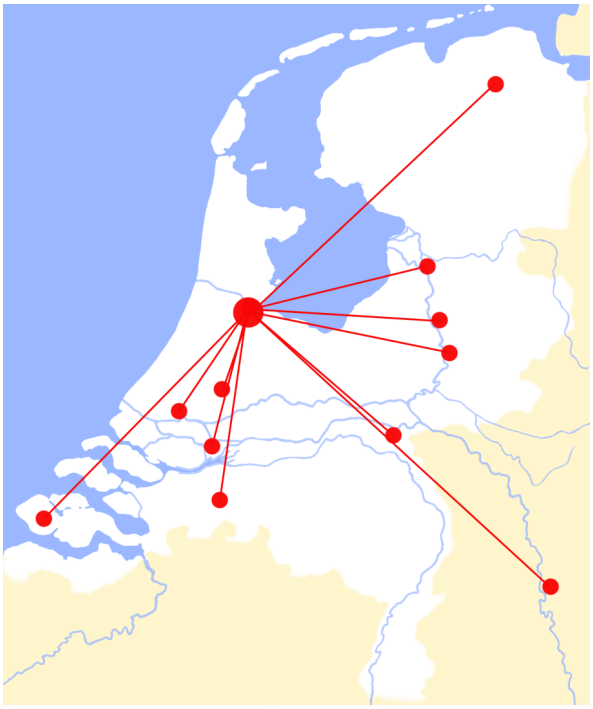

Verspreiding van de klanten van Frans Dircksz. Sluijter in de periode 1706-1727, waarvan de woonplaatsen bekend zijn.

[49] Catriena Wevers of Webbers (77), Abraham Graafman (105), Cornelis van Linteloo (27), Dirk en Tomas Spranger, Domiene van Walgere (3), Frans Rijn, Jacob Lubs (42), Jan Bardeloo (1), Jan de Konink (70), Jan Rijnderse (125), Jan van Es (13), Jje Cornelis (1), Jufv. Gijsberts (1), Jufv. Blank (2), Jufv. Diedelaars (103), Jufv de Vlieger (4), Mijnt Jacobsen (2), Tobias van Caam, Stijntje Cornelis (47), Rijnier Rijnierse (9), Roelof Tammessen (1).

Vanuit Amsterdam verhandelt Sluijter dus duizenden meubels over heel Nederland en zelfs naar Duitsland en Suriname (zie afb. p.114). Sluijters klantenkring is geen uitzondering, het komt overeen met het landelijke beeld. In hoofdstuk 2.6 aangaande het transport van (beschilderde) meubels per beurtschip blijkt dat over heel Nederland meubels worden vervoerd, met Amsterdam als belangrijkste centrum. Wat opvalt bij de hoeveelheid meubels die naar de diverse steden gaan, is dat Amsterdam zelf voor Sluijter commercieel gezien geen groot belang heeft. Jan en Gilles Renouw aan de dijk te Zwolle nemen in hun eentje tweemaal zoveel af als alle klanten in Amsterdam bij elkaar. In Amsterdam zitten weliswaar de meeste, maar stuk voor stuk kleine klanten. Gezien de vele witwerkers in de hoofdstad zal Sluijter er geduchte concurrentie hebben gehad. Bovendien zit hij na 1719 in de Gravenstraat, waar ook het witwerkers-pand is gevestigd.

Een deel van zijn klanten is zelf ambachtsman. Onder hen treffen we een meester-witwerker, een draaier en een schrijnwerker aan. Zijn grote klanten zijn handelaren in steden als Rotterdam en Dordrecht waar veel witwerkers zijn en waar bovendien een verbod op de invoer van beschilderd meubilair van kracht is. Toch voeren deze handelaren op grote schaal beschilderd meubilair van Sluijter in. Het lijkt mij uitgesloten dat dit meubilair alleen in het buitengebied of slechts op de jaarmarkt en de kermis wordt verkocht, de enige plaatsen waar dat officieel mag. Het heeft er alle schijn van dat de verboden op de invoer van beschilderd meubilair voortkomen uit een praktijk waarin dit op grote schaal wel gebeurt.

Onder de afnemers is sprake van een spiegelwinkelier, een lamoenkoper, een houtkramer en een commenij (kruidenierswinkel). Hun winkels dragen namen als *De Spijkerboor*[50] en *De Gekroonde Schuier*. De bijkomende leveringen aan deze klanten, bevestigen dat ze een winkel bestieren of handelaar zijn. Zo krijgen Hendrick en Margareta van Arentsberge in Nijmegen van Sluijter op grote schaal boenders en banden om boenders samen te binden. Aan Lodewijk Faas en Frans Basterlee in Dordrecht levert hij grote en kleine haaienvellen. Met Hendrik Schol in Zutphen voert hij een waar handeltje. Sluijter levert hem naast vele meubels ook thee, waaronder pakkisten ‘Sijdan’, koffiebonen, spoelkommen, theegoed waaronder geribd en bruin theegoed en tenslotte aardakers.[51] Ook aan de weduwe Heckingh in Düsseldorf levert hij naast meubels veel keramiek zoals trekpotten, koffie- en theegoed en spoelkommen. In opdracht van Cornelis van Linteloo maakt hij kisten voor onder meer balen kaneel. Voor Jan de Konink maakt hij kisten voor stenen, zeil en geweren. Aan Jan Moria in Dordrecht verstuurt hij tenslotte grote partijen knopen. Kortom allemaal aanwijzingen dat deze klanten zelf in meerdere zaken handeldrijven en wederverkopers van Sluijters' meubels moeten zijn geweest.

[50] Met spijkerboor worden gaten voor gesmede spijkers voorgeboord. Deze boor is veel door meubelmakers en timmerlieden gebruikt.
[51] Aardakers zijn wortelknollen van *Latyrus tuberoses*. Zie: J.W. Weinmann, *Taalrijk register der plaats ofte figuurbeschrijvingen der bloemdragende gewassen,* etc., volume 3. Amsterdam: Zacharias Romberg, 1748, p. 204; P. Miller, A. van Royen en J. van Eems, *Groot en algemeen kruidkundig hoveniers en bloemisten woordenboek*, deel 1. Leiden: Pieter van der Eyk, 1745, p. 148.

Een deel van de meubels gaat met Frans Bijn over zee. Deze neemt op 21 april 1715 zeventien meubels mee naar Suriname. Het betreffen theetafels, een naaidoos en een theeblaadje, waarvan één met ruiters beschilderd. Mogelijk gaat het hier om de VOC-matroos Frans Bijn die later, in 1717, naar Batavia vertrekt waar hij in 1725 overlijdt.[52]

Betalingen

De klanten die bij Sluijter in de winkel komen laat hij contant betalen. Bij de verder weg wonende klanten gaat dat anders. Daarvoor geeft hij de schippers wisseltjes mee, oftewel wisselbrieven.[53] Deze wisseltjes vertegenwoordigen de waarde van de door de schipper geaccepteerde meubels. Dat bedrag dient de schipper bij de klant te incasseren en aan Sluijter terug te brengen. Beurtschepen zijn destijds een belangrijke schakel in het betalingsverkeer. Zo meldt een vroeg 18de-eeuwse tarieflijst tussen Enkhuizen-Stavoren: 'dat het gelt den schipper sal werden toegetelt ofte versegelt in een zakje overgegeven met verklaaring hoeveel geld daarin is in welke gevallen den schipper het gelt sal moeten verantwoorden'.[54]

Sluijter verrekent zijn leveringen niet altijd met geld. Voor een deel van de geleverde waarde accepteert hij zaken in natura zoals spijkers, vaatjes en kinnetjes boter, linnen, brood, vlees, rookvlees, ham, tinnen tafelborden, kannen 'Geuse' respectievelijk 'Ceulse' jenever, aardakers, geweren en kaas.

[52] NA: V.O.C. opvarenden, reg.nr.: 5699, p. 102.
[53] J. Phoonsen, *Wissel-Styl tot Amsterdam, etc.* Amsterdam: Andries van Damme en Joannes Ratelband, 1716; J.G. Kist, *Het Handelspapier. Beginselen van wisselregt etc.* Amsterdam: J.H. Gebhard & comp., 1861, p. 17, 18, en 53.
[54] Tresoar: Toegangsnr.: 70-01, Inv.nr.: 188: *Concept Reglement van de vragtloonen wegens het veertussen de steden Enchuijsen en Stavoren.*

Bijlage. Zaken die het witwerken raken uit de inboedel van Frans Dircksz. Sluijter, opgemaakt na zijn overlijden op 14 november 1727.
SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53.
Notaris: Jan Barels de Jonge.
Datum: 23-1-1728.

Winkelwaren
Op de zolder
57 vuure en grene deelen
21 duims dennen
31 vijf kwartiers dennen met een snede daar in
26 duims denne delen
9 en 25 vijf kwartiers denne met een snede daar in
42 ribben
Enige enden en brokken
17 kakstoel rollen

Op de tweede zolder
Zeven schaafbanken
2 kassen
6 kakstoelen
14 theebladen
4 slaapbanken
4 kassen
Nog enige enden en brokken

Op de derde zolder
2 glazekassen
1 kabinet
2 hangkassen
4 legkassen
6 koffers
2 veldtafels
1 schaafbank
2 ijzeren potten

Op de vierde zolder
1 glazekas
10 legkassen
5 slaapbanken
26 velttafels
34 theetafels
34 rollen matten, zo heele, halven als quarten

2 latafels
8 kofferties
7 kakstoelen
4 eetkasjes
3 hondehuijsjes
16 theeblaadjes
2 haartschutjes
1 schenktafeltie

Op de gallerije
8 legkasten
6 glazekassen
7 theetafels
1 ovaal tafeltie

In het voorhuis
6 legkassen
7 theetafels
1 ovaal tafeltie
6 legkassen
3 glazenkassen
10 slaapbanken
7 velttafels
8 theeblaadjes
5 schenkbakies
5 haardschutjes
3 geridonblaadjes
3 naaijdoosen
10 theeblaadjes
1 geridon
7 kleerbakies
2 kakstoelen
1 etenskasje
1 koffertie
1 hondehuijsje met een hek
3 speulwerken tot kakstoelen

In't portaal
1 legkas

Op de zaal
3 kassen
8 cabinetten
3 latafels

5 kakstoelen
4 schenktafels
5 theetafels
2 geridonneties
1 schotelrek

Schulden die ten voordeele van den boedel nog uijt staande zijn:

Jan Daniël Uleman alhier	8:14
Jan Lindeman tot Campen	72:9
Siourt Mijnderts aan de nieuwe schans	8:16
Margareta van Arentsbergen	66:8
Rijnderts de Wit alhier	7:-
Evert Buijt tot Nijmegen	54:6
Gilles Renoun tot Zwolle	42:1
Jan Renoun als boven	75:3
Marcelis van der Heijden	84:8

Nog is sedert het afsterven van den overledene ontfangen voor:
1 kasje van de galereij
2 kleine velttafelties uijt voorhuis
1 kasje uijt voorhuis
2 koffers van de voorkamer
1 theetafel en een schutje dito
1 theeblaadje en een schutje uijt het voorhuis
2 kassen van de galdereij
3 koffers van de voorkamer
1 hondehok en 1velttafel van dito
1 klijn slaapbankie van de voorkamer

Lasten des Boedels:

Aan Rijk Bakker houtkoper	1272:6:12
Aan Corn. Noorwegen glazemaker	123:6
Aan Machteld Daniels en Aaltie Soest stoffenwinkel	66:9
Aan Sander Verhagen, Wieldraaier	25:17:8
Aan Geertruijd Randwijk	7:16
Aan Anthony van Zanen, schilder	57:10
Aan Barend Swartwoud verfverkoper	22:7
Aan Pieter van Paddenburg olykoper	7:12
Aan de knegts voor Arbijdsloonen	77:16

2.6 Transport en afzetgebied

Om een beeld te krijgen van het transport en het afzetgebied van beschilderd meubilair is het transportnetwerk in kaart gebracht. Rivieren, meren en vooral de Zuiderzee[1] spelen daarin een belangrijke rol. Over het water ligt een fijnmazig web van beurtschip-diensten. De plaatsen waaraan beschilderd meubilair traditioneel wordt toegeschreven, zoals Ameland, Assendelft, Hindeloopen, Marken en Zaandam onderhouden intensieve contacten met de grote productiecentra van beschilderd meubilair zoals Amsterdam. Vanuit deze centra vinden beschilderde meubels hun weg over de rest van Nederland. Andersom lijkt daar nauwelijks sprake van te zijn geweest.

Reiswijzers

De Nederlandse wegen zijn er tot in de vroeg 20ste eeuw dikwijls slecht aan toe. Perrot schrijft hierover in 1827: '…..les chemin sont détestables et presqu'impraticable, surtout au printemps et en automne, où les pluies et les brouillards ajoutent encore à l'humidité dún terrain naturellement gras et marécageux'.[2] Ruim tien jaar later beschrijft ook Gauthier-Stirum dat de wegen onbegaanbaar zijn en er daardoor tevens in de winter geheel verlaten bijliggen.[3] In 1879 memoreert men dit nog eens: 'De zware koets, de logge wagen zonder veeren, hortend en stootend over den ongelijken weg, ploffend in afgronden, wadend en ploegend door het slik, bleef zwoegend achter' waar de trekschuit of het beurtschip ongehinderd voorbij glijdt.[4] Beurtschepen bieden een uitstekende manier van reizen: 'La manière la plus commode et la moins dispendieuse de voyager en Hollande pour un particulier, c'est sans contredit la voie des Trekschuyten, et des Beurtschepen'.[5] Dat is niet verwonderlijk. De in 1700 gepubliceerde reiswijzer[6] van beurt-, jaag-, en marktschepen van en naar Amsterdam meldt dat beurtschepen 247 afzonderlijke trajecten over de gehele Republiek bevaren, en daarnaast ongeveer 25 bestemmingen erbuiten. Intensieve veerdiensten onderhoudt men met vrijwel alle plaatsen van enige betekenis. Ameland en ook Hindeloopen worden eens per week bevaren, Assendelft driemaal per week. Marken wordt niet aangedaan maar het er

[1] W.F.J. Mörzer Bruyns, 'Navigatie en betonning op de Zuiderzee', in: E. Walsmit et al. (red.), *Spiegel van de Zuiderzee. Geschiedenis en Cartobibiografie van de Zuiderzee en het Hollandse Waddengebied*. Houten: Hes en De Graaf, 2009, p. 100-104.
[2] M. Perrot, *Nouvel Itinéraire portative des Pays-Bas*. Paris: B. Langlois Fils et Cie, 1827, p. 33.
[3] P.J. Gauthier-Stirum, *Voyage pittoresque dans La Frise, une des sept provinces-unies.* Auxonne: X.-T. Saunié, 1839, p. 218.
[4] 'De Trekschuit', in: *Eigen Haard,* (1879), nr. 22, p. 224.
[5] M. Perrot, op.cit., p. 35. Zie ook: Mr. Reichard, *Guide des Voyageurs en Europe,* Deel I. Weimar: Bureau d'Industrie, 1805, p. 257.
[6] *De van ouds gepriviligeerde reiswijzer, van Holland; Bevattende eene naukeurige aanwijzing van de legplaatsen en reis-routen van alle beurtschepen jaag- en markt-schuiten, die van de stad Amsterdam, Meest dagelijks, afvaren, op de volgende steden en plaatsen; Mitsgaders de Tijd en 't Uur van hun vertrek, Gesteld naar de letters A, B, C,* enz. Amsterdam: d'Erven van de Wed. C. Stichter, 1700. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 102305).

tegenover liggende Monnikendam daarentegen driemaal per week. Voor Zaandam vaart er elk uur een beurtschip en als er ijs ligt zorgt men voor vrachtsleden.

Een internationale uitgave uit 1721 heeft als bijlage vrijwel dezelfde aanwijzer van legplaatsen en geeft daarnaast ook de reisfrequentie.[7] De Amsterdamse beurtschepen doen nu 174 plaatsen binnen Nederland aan. Tussen Hindeloopen en Amsterdam vaart 's zomers vrijwel elke dag een kaag. Naar Ameland is er een directe lijn vanuit Amsterdam, de frequentie wordt niet vermeld. Assendelft wordt nog steeds driemaal per week aangedaan. Naar Zaandam vaart als vanouds elk uur een schip, tot twaalf uur de Amsterdamse schuiten, na twaalf uur de Zaanse schuiten.

In Hindeloopen zijn in 1749 zes veerschippers actief van wie er vier op Amsterdam, een op Sneek en een op Leeuwarden varen.[8] Deze oriëntatie op Amsterdam van plaatsen rond de Zuiderzee blijkt niet alleen uit de dagelijkse beurtschipdiensten met die stad maar ook uit de namen van de logementen. Van de vier in Workum vermelde logementen dragen twee de namen: *Het Veer-Schip op Amsterdam* en *In Amsterdam*.[9] In Hindeloopen wordt met het scheepstype 'kaaig' zelfs uitsluitend het beurtschip op Amsterdam aangeduid.[10]

In een reiswijzer uit 1785[11] blijkt dat Amsterdamse beurtschepen naar 192 plaatsen binnen de Republiek varen. Zo wordt Ameland direct bevaren, de frequentie wordt niet vermeld. Assendelft krijgt tweemaal per week bezoek. Naar Hindeloopen vaart er driemaal per week een beurtschip. Andersom, van Hindeloopen naar Amsterdam, vaart er elke dag een schip. Monnikendam wordt elke dag aangedaan. Zaandam, tenslotte, wordt nog steeds elk uur met een beurtschip bevaren.

Ook in het begin van de 19de eeuw vormen trekschuiten en beurtschepen een makkelijke, goedkope en frequente vorm van reizen. Binnen bijvoorbeeld Friesland worden er drie- à viermaal per dag alle voornaamste dorpen en steden met trekschuiten bevracht.[12] Met beurtschepen kunnen de Friezen dagelijks naar Amsterdam, een reis die ongeveer acht tot tien uur in beslag neemt.[13]

---

[7] *Reisboek door de Voornaamste Koningryken en Heerschappen van Europa. Behelzende, benevens een beknopte beschrijving der steden, een naauwkeurige aanwyzing van alle de Reisweegen, Herbergen, Schuit, en Wagen Vaarten, 't vertrek der Bodens en Posten, van en naar de meeste Steeden der naburige Mogentheden.* 4e druk. Amsterdam: Nicolaas ten Hoorn, 1721. Hierin als bijlage: *Legplaatzen van alle Beurtschepen, Jaag- en Marktschuiten, die van de Stadt Amsterdam meest dagelyks afvaren op de onderschreve Steden en Plaatzen, mitsgaders de tyd en uure van haar vertrek: Gestelt na de Letter A. B. C.,* p. 597-627.

[8] P. Nieuwland, & A. van Dalfsen (uitg.), *De quotisatiekohieren. Namen, beroepen en welstand van de Friese bevolking in 1749*, deel 3. Leeuwarden: Fryske Akademy, 1983, p. 145-159.

[9] *Reisboek,* 1721, op.cit., p. 155.

[10] S.O. Roosjen, N.D. Kroese en W. Eekhoff, *Merkwaardigheden van Hindeloopen*. Leeuwarden: Eekhoff, 1855, p. 45.

[11] *Legplaatsen en reiswyzer, van alle beurtschepen, jaag- en marktschuiten, die van de stad Amsterdam Meest dagelyks afvaren, op de volgende steden en plaatsen; Mitsgaders de tyd en Uur van haar vertrek, Gesteld naar de Letters A. B. C. enz……reizende persoonen*. *Deeze druk veel vermeerderd en verbeterd*. Amsterdam: d'Erven van de Wed. C. Stichter, 1785 (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 102307). Een andere druk uit hetzelfde jaar bevindt zich in het Tresoar: Inv.nr.: A 2869.

[12] Gauthier-Stirum, op.cit., p. 165.

[13] Idem. p. 187-188.

Tarieflijsten

Beurtschepen vervoeren mensen en handelswaren op vaste tijden, op vaste routes en door vaste schippers.[14] Het frequente waterverkeer tussen Amsterdam en de diverse plaatsen maakt het aannemelijk dat beschilderd meubilair vanuit Amsterdam naar die plaatsen is vervoerd. Amsterdam heeft al vroeg in de 16de eeuw tarieflijsten voor de beurtschepen naar plaatsen als Spaarndam, Alkmaar en Haarlem.[15] Tarieflijsten vormen een aanwijzing voor wat er in die periode tussen twee steden is vervoerd. Daarom is een overzicht gemaakt van tarieflijsten waarin meubels of aanverwante houten voorwerpen staan vermeld (zie bijlage). Daarbij ligt het accent op de beurtvaarten vanuit Amsterdam omdat daar in de 17de en 18de eeuw de meeste beschilderde meubels zijn vervaardigd. Daarnaast is gekeken naar tarieflijsten binnen Friesland.

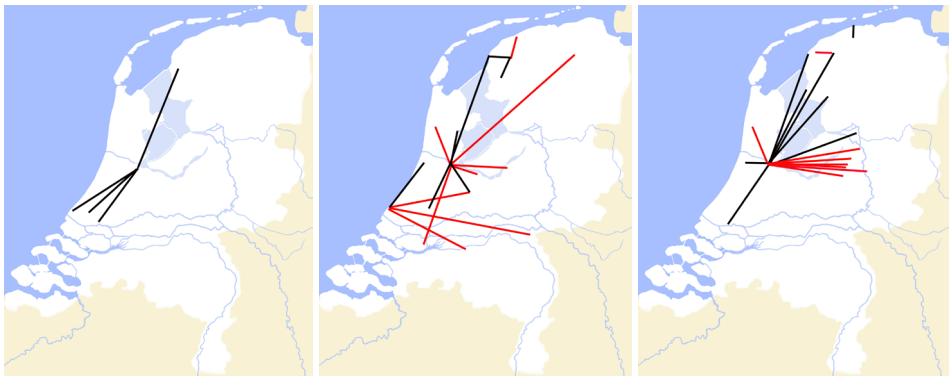

Vaardiensten van beurtschepen uit 1600-1700 (links), 1700-1800 (midden), 1800-1900 (rechts) waarbij de tarieflijst spreekt van witwerkmeubels (rood) of in het algemeen van meubels (zwart).

Algemene indruk

In de gemelde reglementen en ordonnanties worden de rechten en plichten van beurtschippers gedurende de 17de en 18de eeuw steeds gedetailleerder vastgelegd. De klant is daardoor zeker van vervoer. De beurtschipper heeft het alleenrecht op die lijn, alleen hij is geautoriseerd mensen en vracht te vervoeren, als het zijn beurt is. Aan de andere kant is hij ook verplicht om te varen als het zijn beurt is, al is er op dat moment weinig vracht of slechts een handjevol dronken zeelui. Bij uitstek zeelui moeten erop kunnen rekenen op tijd in Amsterdam te arriveren, willen ze niet zelf de boot missen van de rederij waarvoor zij werkten.

[14] A.F.L. van Holk, 'De Zuiderzee als Verkeersplein. Een beurtvaarder als voorbeeld', in: *Het Peperhuis, Jaarboek,* (2012), p. 64-79.
[15] J.M. Fuchs, *Beurt- en Wagenveren.* 's-Gravenhage: L.J.C. Boucher, 1964, p. 128.

Uit de bovenstaande reiswijzers is duidelijk dat de Zuiderzee in de gehele periode van onderzoek geen desolate watervlakte is. Het is eerder het centrale verkeersplein met Amsterdam als centrum van waaruit beurtschepen 150-250 verschillende plaatsen aandoen. Ook de plaatsen Zaandam, Marken, Ameland, Hindeloopen en Assendelft, waaraan later veel beschilderd meubilair is toeschreven, worden wekelijks tot dagelijks aangedaan, Zaandam zelfs ieder uur.

De tarievenlijsten geven de handel weer van de op dat moment meest courante waren. De handbagage van passagiers zoals valiezen, koffers, mutsen- en pruikendozen staan dikwijls apart getarifeerd. Dat het in deze lijsten niet om handbagage of privé-goederen gaat, vervoerd na een individuele aankoop of tijdens een verhuizing, maar dat het daadwerkelijk om handelswaar gaat, bewijzen ook de hoeveelheden waarop de tarieven zijn gebaseerd te zien aan vermeldingen als: 'Witwerkersgoed, als: kinderwagentjes, enz. per 50 ponden*'.*[16]

De aangetroffen 17de-eeuwse tarievenlijsten beperken zich voornamelijk tot bulkgoederen voor het levensonderhoud zoals vee, voedsel, brandstof en bier. Ook brieven en geld behoren tot de vaste items op deze lijsten. Dat er zo weinig meubels op voorkomen heeft wellicht te maken met het protectionisme van de diverse stedelijke gilden, maar ook met de nog geringe omvang van de productie.

In de loop van de 18de eeuw zien we dat het afzetgebied zich uitbreidt en verdicht, veelal naar kleinere plaatsen die zelf geen meubelmakers-gilden hebben. Vanaf circa 1750 worden er op grote schaal beschilderde meubels per beurtschip vervoerd. Op laat 18de- en vroeg 19de-eeuwse tarieflijsten zijn bureaus, latafels, tafels, kabinetten, kasten, stoelen, stoven, en hoedendozen de meest voorkomende categorieën. Dikwijls specificeert men de meubels met de term 'Hollands' zoals bij kasten en kabinetten. Dat deze niet alleen op grote schaal naar Friesland worden vervoerd maar ook in Friesland zelf worden verhandeld wordt duidelijk door een advertentie van Arent Huisemaker die in Harlingen zowel Hollandse als Friese kasten en kabinetten verkoopt.[17]

In de notariële akten, opgesteld bij overlijden van witwerkers of hun echtgenoten, komen regelmatig vermeldingen voor van klanten buiten de eigen stad. Zo heeft de Rotterdamse witwerker Jan Dircksz. de Vrijer (1671) klanten in Den Bosch, Den Briel, Maassluis en Delft.[18] Maar de verspreiding blijft niet beperkt tot Nederland. De meubels van de vroeg 18de-eeuwse Amsterdamse Frans Dircksz. Sluijter gaan ook naar Duitsland en Suriname (zie hoofdstuk 2.5). Timmerlieden in het Noord-Duitse graafschap Oldenburg beklagen zich in 1744 over de import van beschilderde meubelen uit Holland.[19] Tenslotte tonen Blees, De Kleyn en Mascini-Bangert aan dat er nog steeds veel in Nederland vervaardigde beschilderde meubels

[16] *Algemeene Vrachtlijst voor de Beurtschepen, van Gorinchem op onderscheidene steden en vica verse varende*. Gorinchem: T. Horner, 1821 (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 102205).
[17] *Friesche Courant:* 14 december 1785.
[18] GAR: Weeskamerarchief, Inv.nr.: 460-60.
[19] E. Heinemeyer, 'Farbige volkstümliche Möbel aus dem nördlichen Weser-Ems-Gebiet', in: *Farbige volkstümliche Möbel nordwestliches Niedersachsen*. Cloppenburg: Stiftung Museumsdorf Cloppenburg, 1979, p. 11.

buiten onze grenzen zijn zoals in Noorwegen[20], Zweden[21], Denemarken en Duitsland.[22]

Dikwijls is er op de tarievenlijsten sprake van vuren- of witwerkers-meubels, vooral kasten, kabinetten en latafels. De witwerkers-meubels worden niet alleen geheel beschilderd maar ook wit verhandeld, dat wil zeggen alleen voorzien van een krijtgrondering. Deze witte halfproducten kunnen nadien door de koper afhankelijk van de smaak en de opdracht naar believen worden beschilderd. Dat witwerkers-meubels ook wit verhandeld worden blijkt al eerder uit een contract tussen een schilder en een witwerker in Amsterdam in 1698.[23]

De tarievenlijsten vertellen echter niet waar de meubels zijn gemaakt, noch hoeveel er precies worden getransporteerd, en niet altijd in welke richting ze worden getransporteerd; de tarieven gelden vaak vice versa. Tussen grote steden hoeven de witwerkers-meubels bijvoorbeeld niet allemaal in Amsterdam te zijn gemaakt en vervolgens naar Friesland te zijn vervoerd. Ook Leeuwarden kent zijn witwerkers zoals Pytter van der Veen, die adverteert met verlakte houtwaren met een barnstenen glans en die tevens op zoek is naar twee à drie vuren-kastenmakers-knechten.[24] Maar het aantal witwerkers in Amsterdam overstijgt dat van andere plaatsen vele malen, waardoor het niet aannemelijk is dat er veel naar Amsterdam zal zijn getransporteerd.

Tussen Amsterdam en kleinere plaatsen ligt het mijns inziens nog duidelijker. Amsterdam heeft gedurende de 18de eeuw diverse importverboden op meubels vanuit het platteland, andersom zijn die niet bekend. Daarenboven zijn er in de vele kleine plaatsen (zie de bijlage bij dit hoofdstuk) geen meubelmakers bekend, laat staan witwerkers. De kans is dus groot dat tussen Amsterdam en kleine plaatsen de meubels in één richting gaan: van Amsterdam naar die kleinere plaatsen toe.

Rond het midden van de 19de eeuw raakt de trein meer en meer in zwang en neemt het belang van het beurtschip en daarmee de rol van de beurtschipper af. Hildebrand betreurt dit en brengt in 1841 een ode aan diens kwaliteiten: ‘Heb een vasten schipper, en geef hem een mondelinge boodschap, een open brief, een groote som gelds, een kostbaar stuk meubel mede! Geen woord zal aan de

[20] Collectie Norsk Folkemuseum, Inv.nr.: 768-98, Inv.nr.: 144-09 (flaptafel); collectie Aust Agder Museum, Inv.nr.: AAM 00794 (hoekkastje), Inv.nr.: AAM.B.0210 (theetafel). Voor de grote menigte 17de-eeuwse eikenhouten Hollandse kasten in Noorwegen zie: E.S. Engelstad, ‘De ‘Hollandertijd’ in Noorwegen. De import van Hollandse meubelen in de zeventiende eeuw’, in: *Oud Holland*, vol. 66 (1951), p. 125-147.
[21] Collectie Nordiska Museet, Inv.nr.: 116-081 (theetafel).
[22] G.J. Blees, ‘Oud-Zaansche volkskunst’, in: *Het Huis Oud en Nieuw,* jrg. 12 (1914), p. 70; J. de Kleyn, Oude Nederlandse gebruiksvoorwerpen in Noorwegen, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum*, jrg. 26 (1963), nr. 1, p. 19-21; K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17de en 18de eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 49-50.
[23] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731.
[24] *Friesche Courant:* 3 april 1790.

boodschap, geen stuiver aan het geld te kort komen, geen letter in den brief gelezen, geen krasjen op het kostbare stuk worden gemaakt.'[25]
We weten nu dat de wijze van transport, zoals we die bij Sluijter in hoofdstuk 2.5 zagen, kenmerkend is voor het gehele veld. Per schip wordt het stedelijke beschilderde meubel over het gehele land naar lokale wederverkopers verhandeld, en van daaruit bereikt het de particulieren klant. De aanwezigheid van de meubels bij die particulieren door het gehele land wordt verder aangetoond in hoofdstuk 3.5. Deze nieuwe kennis aangaande de intensieve handelspatronen geeft tevens een andere kijk op het vermeende isolement van het platteland. Dit isolement is lang als reden gezien voor het ontstaan van lokale volkskunst, waartoe beschilderd meubilair ook werd gerekend. De ontmythologisering van dit isolementsparadigma is verder uitgesponnen in hoofdstuk 4.1.

[25] Hildebrand, 'De Veerschipper', in: *De Nederlanden. Karakterschetsen, kleederdragten, houding en voorkomen van verschillende standen. Tekst van de meest geachte schrijvers met gravuren van den heer Henry Brown, naar teekeningen van de voornaamste Nederlandsche kunstenaren.* Heruitgave. Den Haag: Kruseman, 1980, p. 34.

Bijlage. Tarieflijsten van beurtschepen met (witwerkers-)meubels en aanverwante houtwaren.

1623 Een algemene tarieflijst voor binnenlandvaarders spreekt van ‘crispijnen ende kleyn Ater-Backen’ en allerlei soorten wagenschot.[26]
1631 Tussen Amsterdam en Deventer wordt voedsel en hout getarifeerd.[27]
1633 Tussen Amsterdam, Enkhuizen en Stavoren worden prijzen afgesproken voor voedsel, paarden, koeien en personen maar niet voor meubels.[28]
1639 Zes jaar later wordt er een stuk aan de ordonnantie van 1663 toegevoegd waarin de zeelui centraal staan die tussen Stavoren, Enkhuizen en Amsterdam heen en weer gevaren dienen te worden. Naast hout worden er tarieven voor een schippers-, stuurmans- en bootsmanskist vermeld. De resten zegellak op diverse scheepskisten in museale collecties zouden hier een extra aanwijzing voor kunnen zijn.[29]
1664 Op de lijn Amsterdam-Den Haag worden prijzen afgesproken voor ‘een groote nieuwe gemaeckte Schrijnwerckers kasse, een kleynder na advenant, een paer Spaense ofte ander Stoelen, een stoel met armen of leuningen, een marsch drie hoog’.[30] Precies deze opsomming komt in 17de-eeuwse tarievenlijsten tussen meerdere steden voor. Daarnaast worden er plaats specifieke zaken vermeld zoals pijpen in het geval van Gouda, linnen via Zwolle vanuit Twente, te wassen kleding rond Hilversum en Bloemendaal, en bevoorrading van schepen in Hoorn en Texel.
1669 Van Amsterdam naar Delft, Rotterdam en Den Haag is sprake van een ‘Groote Schrijnwerckers kasse, een paer Spaensche ofte andere Stoelen, een stoel met armen, een hoendermars drie hoog, een leege Mars’.[31]
1674 Vanuit Stavoren gaan niet alleen beurtschepen de Zuiderzee over maar ook wagens met passagiers dieper Friesland in. Dit wordt geïllustreerd door een zomer- en wintertarievenlijst voor de voerlieden van Stavoren. De tarieven hebben betrekking op personenvervoer naar Hindeloopen, Harlingen, Makkum, Workum, Molquerum, Sloten, Zaco-zijl, Lemmer, Balck, Wilde-merckt, Warns, Geemken en

[26] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte privilegien ende octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en handelingen der stad Amstelredam:* ……etc. Amstelredam: H. van Waesberge, S. en P. Schouten, 1748, Derde stuk, 6e deel, 2e boek, p. 1507: Inhoudenden de reglementen omtrent de bijzondere Veeren en Beurtlieden (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 77930).
[27] Noordkerk. op.cit., p. 1530
[28] *Artikelen ende Ordonnantiën, geconcipeert, gemaect ende gerenveert, de Burgemeesters sampt gesworen gemeentsluiden van ’t veer van hier naer Amsterdam, Enckzuyzen…….. etc.* (Tresoar: Toegangsnr.: 70-01, Inv.nr.: 188).
[29] *Naeder Articuls gemaekt geconcipieerd bij de Supper Intendent ende overluijden van het buijten veer op Amsterdam enchuijsen ende Stavoren, etc. 29 oktober 1639* (Tresoar: Toegangsnr.: 70-01, Inv.nr.: 188).
[30] Noordkerk, op.cit., p. 1262. Hier wordt waarschijnlijk een mars van drie voet hoog bedoeld, oftewel een marskraam die iemand op zijn rug droeg. Zie het exemplaar in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum (Inv.nr.: NOM.46150-74).
[31] Noordkerk, op.cit., p. 1529.

Wiel.[32] Deze tarieflijst voor voerlieden wordt dertien jaar later nog eens vernieuwd voor de voerlui van Stavoren voor het vervoer van personen in gesloten wagens naar de plaatsen Hindeloopen, Mackum, Lemmer, en Harlingen.[33]
1675 Van Amsterdam naar Bolsward is sprake van een grote schrijnwerkers-kast, een paar Spaans leren stoelen, een stoel met armen, een 'ordinaire reysdoos', verder van een hoedenkist, en van twee dito op elkaar.[34]
1695 In een reglement voor het vrachtvervoer tussen Amsterdam en Leeuwarden, wordt vastgelegd binnen welke tijd en tegen welke vergoeding vrachten dienen te worden opgehaald.[35]
1710-1720 Op een tarieflijst voor goederen vervoerd per beurtschip tussen Stavoren en Enkhuizen is sprake van een kinderwieg, een bootsmans-kist en een reiskoffer.[36]
1716 Op een tarieflijst van waren uit Hoorn naar Amsterdam staat gespecificeerd: 'Een pak stoelen van twee in een pak'.[37]
1718 Op het traject tussen Amsterdam en Hoorn worden een halve kast en een hele kast getarifeerd. De prijzen gelden voor als er markt is. Buiten de markt zijn de prijzen hoger.[38]
1722 Van Amsterdam naar 's-Graveland staan o.a. 'een geschilderde Kleerkas, een tafel, twee stoelen in een pak, een groote stoel en een kleynder Stoel' gespecificeerd.[39]
1741 Tussen Amsterdam en Alkmaar worden tarieven vastgelegd voor o.a. een pak stoelen in een mat verpakt, een beschilderde kas of kabinet en een mutsendoos.[40]
1744 In een tarieflijst tussen Amsterdam en Gouda staan kastjes en stoven genoemd.[41]
1745 Op een tarieflijst tussen Amsterdam en Utrecht is sprake van 'een gemene stoel, een bestige: de Armstoelen na de groote, een groot Noteboome cabinet, een Eiken dito witte marmeren vloerstenen van 1,5 voet vierkant, dito van 2 voet vierkant'.[42]
1753 Tussen Huizen en Amsterdam worden er tarieven afgesproken voor '1 gemeene tafel, 1 Klien dito, 1 Haart of Vuurschutje, 1 Thee Convoor of Lessenaar, 1 Gemeene stoel, 1 dito gladhouten, 1 Ouderwetse of Eeken Kast, 1 Groote Vuuren

[32] *Tarievenlijst voor de voerlieden van Stavoren voor het personenvervoer per wagen naar diverse plaatsen in Friesland.* (Tresoar: Toegangsnr.: 70-01, Inv.nr.: 195).
[33] Tresoar: Toegangsnr.: 70-01, Inv.nr.: 188.
[34] Noordkerk, op.cit., p. 1513.
[35] *Instructie, en ordonnantie voor de Ophaelder der vrachten aengaende de Beurtschepen komende van Amsterdam.* (HCL: Inv.nr.: M 209).
[36] Tresoar: Toegangsnr.: 70-01, Inv.nr.: 188: *Concept Reglement van de vragtloonen wegens het veertussen de steden Enchuijsen en Stavoren.*
[37] Noordkerk, op.cit., p. 1583.
[38] Noordkerk, op.cit., p. 1588.
[39] *Ordonnantie voor de Commissaris, Schippers en Bestelder op Hilversum, 's Gravenland, beyde de Loosdrechten, en Cortenhoef.* Amsterdam: Jan Rieuwertsz, 1722. (SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7466); Noordkerk, p. 1580-1582.
[40] Noordkerk, op.cit., p. 1503-1504.
[41] SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7459.
[42] Noordkerk, op.cit., p. 1639.

dito, 1 Kleinder dito, 1 Groote Gladde Kast of Cabinet, of ook een staande Glaze Kast, 1 Kakstoel'.[43]
1773 Tussen Den Haag en Nijmegen staan tarieven vast voor een verlakt kabinet met de voet, een verlakte latafel en een verlakt bureau.[44]
1777 Voor de marktschippers die van Den Haag naar Heusden goederen vervoeren wordt een tarieflijst opgesteld met daarin 'Een groote hangoor-Tafel, of met Laaden', 'Een kleine dito' en 'Een Thee-Tafel'.[45]
1777 Op het traject tussen Harderwijk en Amsterdam worden 'een kas, cabinet of porcelain kast, een bureau, of kleyner kasje of cabinet, een dozyn stoelen, groote en kleine tafel en witwerkers of houtwinkels koopmanschap, by de bos', gespecificeerd.[46]
1779 Een tarieflijst van goederen die tussen Harlingen en Leeuwarden per trekschuit worden vervoerd specificeert o.a. drie maten Hollands kabinetten en kasten, huisklokken, grote en kleine ledikanten, stoelen, staande uurwerken, tafels, en spanen dozen.[47]
1788 Voor het traject tussen Haarlem en Den Haag worden op de tarieflijst van vracht- en bestellonen op het veer onder schrijnwerkers-werk o.a. een spiegelkast, een latafel en een mahoniehouten veldtafel genoemd.[48]
1789 Tussen Harlingen en Amsterdam staan een groot en klein kabinet, diverse soorten stoelen en tafels, een nest spanen dozen, dozen, mutsen- en pruikendozen op de tarieflijst.[49]
1795. In de vrachtgeldlijst tussen Marrum, Nijkerk en Leeuwarden worden onder andere gespecificeerd een stoel, een spinnenwiel, een kakstoel, een wieg, een tafel, een groot eiken kabinet of kast, een vuren cabinet, een bed en een klok.[50]

[43] Amsterdam: Samuel Lamsveld, 1753. (SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7468).
[44] 'No. 72. Ordonnantie op de Vragtloonen voor Beurtschippers varende van Nijmegen en vica versa, 20 october 1773', in: *Keuren en ordonnantien. Van 's Graven-Hage. Van 28 Mai 1736 tot 3 Juny 1803.* 's Graven-Hage: Weduwe J. de Groot en Zoonen, 1803.
[45] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803.* 's Gravenhage: Weduwe J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 163: Reglement wegens de Vragtloonen, voor den Marktschipper; Vaarende van 's Gravenhage op de Stad Heusden: Overeengekomen op 19-8-1777.
[46] *Ordonnantie en Vragt-lyst. Waar op myne Heeren van den gerechte der Stad Amsterdam, en Burgemeesteren en regeerders der Stad Harderwijk*, etc. Amsterdam: Pieter Mortier Stadsdrukker, 1777. (SAA. Toegangsnr.: 15009. Inv.nr.: 7463).
[47] *Reglement voor de trekschippers vaarende van Leeuwarden op Harlingen en vice versa.* Leeuwarden: G. Tresling, 1780. (HCL: Inv.nr.: L116n).
[48] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803.* 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 112: Lyste der Vracht- en Bestelloonen op het Veer tusschen Haarlem en 's Gravenhage. Overeengekomen op 28-1-1788.
[49] *Ordonnantie ende Taux gemaakt by Burgemeesteren, regt ende raaden der Stad Harlingen, Waarna zig de ordinaris veer- en beurt-schipper van 't groot-veer-schipper gilde deezer stede, in 't bedienen van hun veer, En het eischen der vragtloonen,* etc. Harlingen: Stadsdrukker, 1789. (SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7462).
[50] *Reglement en Artikelen voor de schippers te Marrum, voor een vaste beurtscheepen van de dorpen Marrum en Nijkerk op Leeuwarden vica versa.* Daarin: *Reglement en Taux der vragtgelden voor de Schippers van Marrum en Nijkerk op Leeuwarden, vice versa.* (Tresoar: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 538).

1799 Tussen de steden Den Haag en Utrecht worden tarieven afgesproken voor het per beurtschip bezorgen van o.a. van een witwerkers-kabinet en dito bureau of secretarie en dito latafel.[51]
1799 Tussen Groningen en Amsterdam worden gespecificeerd een groot en klein opgelegd kabinet, houten dozen per nest, een kamerkoffertje, kinderstoel, 'een groote Hollandsche Sakkerdanen of Notebomen kaste, een halve sakkerdanen of eiken kaste, een klein vuuren kastje, een grooter na advenant, stoelen en armstoelen, een vuuren tafel en een dubbele vuuren tafel'.[52]
1799 Een tarieflijst voor de trekschuiten tussen Sneek en Leeuwarden vermeldt naast vee, voedsel en grondstoffen ook dozen, huisklokken, eiken en vuren kabinetten en stoelen.[53]
1807 In de lijst van goederen van Amsterdam naar Hasselt staan de kosten voor een vurenhouten kabinet gespecificeerd.[54]
1807 Tussen Leeuwarden en Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, Deventer en Dordrecht worden een dozijn stoelen, een bureau, en een kabinet gespecificeerd.[55]
1802-1808 Een zeer gespecificeerde tarieflijst tussen het aan de kust gelegen Franeker en Leeuwarden licht ons allereerst in over de frequentie van varen. Door de week wordt er vier keer per dag gevaren, op zaterdagen nog frequenter. Onder de goederen bevinden zich: 'grote en kleine buffetten, diverse maten witte buffetten om geschilderd te worden, een cabinet of Hollandsche cas gladhout, een cabinet of Hollandsche kast geschilderd, een cabinet wit om geschilderd te worden voor de verkoopers, een cabinet geschilderd zijnde, verzegelde dozen en doosjes, dan wel slechts toegebonden, huisklokken, kinderstoel, en kinderstoelen voor de verkopers, kinderwagen met gedraaide knoppen, gemeene of boeren wagentje, ledikant groot en klein, pulpitrum of bureau van vuurenhout, of van glad eekenhout of opgelegd, spinnenwielen, gladhouten stoelen, ordinaire of geverfde stoelen, idem 't half douzijn voor de verkoopers, stooven voor de verkopers, laadtafel, veldtafel, grote en kleine gladhouten tafel met schuiven, een staand uurwerk'. Bij veel meubels wordt een lager tarief gespecificeerd als ze voor verkopers zijn.[56] Aangezien het hier regelmatig om Hollandse meubels gaat, lijkt het aannemelijk dat althans een deel van de zaken niet in Leeuwarden of Franeker zal zijn gemaakt.

[51] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803.* 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 311: Ordonnantie op de Vragt- en Bestelloonen, tusschen de Stad Utrecht en den Haag. Overeengekomen op 19-2-1799.
[52] *Ordonnatie van de municipaliteit der Stad Groningen, Gestatueert op de Taxt der Vrachten van de Beurt-Schepen varende op Amsterdam.* Groningen: Jan Hindrik Bolt, Stads Boekdrukker, 1799.
[53] *Lyst der vragtloonen voor de trekschippers van Leeuwarden op Sneek & vice versa.* Leeuwarden: H. Post, 1799. (HCL: Inv.nr.: L121h).
[54] SAA: Toegangsnr.: 15009: Inv.nr.: 7460.
[55] *Extract uit het resolutieboek van het Gemeentebestuur der Stad Leeuwarden.* Met daarin: *Vragt Lijst van stukgoederen op Amsterdam.* (HCL: Inv.nr.: L117g.
[56] *Reglement voor de trekschippers vaarende van Franeker op Leeuwarden et vice versa. Taux van Vrachtloonen voor de Trekschippers vaarende van Franeker op Leeuwarden et vice versa.* (Tresoar: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 956).

1808 Van Wierum op Dokkum worden een kabinet of kast, en een latafel getarifeerd.[57]
1815 In de vrachtlijst voor beurtschepen tussen Amsterdam en Lemmer staan o.a. de volgende goederen gespecificeerd: bureaus, buffetten, kabinetten, canapés, commodes, spinnenwiel, secretaires, chiffonnières, ledikanten, stoelen met vaste kussens, met matten zitting, fauteuils en fauteuils met maten zitting, ziekenstoelen, zeer grote ziekenstoelen met raderen, kinderstoelen, stoven en tafels.[58]
1822 Op het traject tussen Hindeloopen en Amsterdam worden stoelen, een kabinet, een kleine kas en een grote en kleine tafel gespecificeerd.[59]
1835 In de tarieflijst van goederen voor beurtschepen tussen Harlingen en Amsterdam is onder andere sprake van tafels, stoven, stoelen de zes en dito met leuning, spaan, hoedendozen, pruikendozen, een latafel en een gladhouten latafel, een ledikant, een kinderstoel, een kast, een kabinet, en een bureau, een chiffonnière buffet, en een secretaire.[60]
1838 In de lijst tussen Harlingen en Amsterdam komen vrijwel alle soorten meubels voor waaronder tafels, kabinetten, kasten en dozen.[61]
1851 Voor de beurtschepen tussen Alkmaar en Amsterdam worden vele soorten meubels opgesomd. Van vrijwel elke type is er ook een witwerkers-variant: 'lessenaar, dozen met mans- en vrouwenhoeden, canapé of ledikant, mahonij kabinet, witwerkers kabinet, glad bureau, witwerkersbureau, mahonij secretaire, mahonij chiffonnière, een witwerkers bureau dan wel chiffonnière, mahonij lade- en spiegeltafels, witwerkers ladetafels, tafel met marmerblad, ordinaire tafel, speel- en werktafel, witwerkers speel- en werktafel, een ronde mahonij eettafel, mahonij of gladde stoelen, dito fauteuil, Brabantse stoelen, Kuilenburger- of keukenstoelen'.[62]
1856 Tussen Hindeloopen en Amsterdam worden een kabinet en dozen genoemd.[63]
1858 In de lijst van Amsterdam naar Hattem, Heerde, Eepe, Vaassen, en Apeldoorn staat de transportprijs voor een vurenhouten kabinet gespecificeerd.[64]

[57] SAA: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 965.
[58] *Vrachtlijst van de beurt-schepen, van Amsterdam op de Lemmer en vice versa.* Amsterdam: Stads-Druckerij, 1815. (Tresoar: Toegangsnr.: 11, Inv.nr.: 3586).
[59] *Reglement en vracht-lijst van het veer van Hindeloopen op Amsterdam, vice versa.* Amsterdam: Stadsdrukkerij, 1822. (SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7466).
[60] *Verordening en vrachtlijst voor het beurt-veer tusschen Amsterdam en Harlingen, vice versa.* Amsterdam: Stads-Drukkerij, 1835 (Tresoar: Toegangsnummer: 11, Inv.nr.: 3538).
[61] SAA: Toegangsnr.: 15009: Inv.nr.: 7460.
[62] *Reglement en Vracht-Lijst tusschen de Steden Amsterdam en Alkmaar.* Amsterdam: Stadsdrukkerij, 1851. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 73248).
[63] SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7467.
[64] SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7460.

3. De meubels

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden 28 typen beschilderde naaldhouten meubels nader behandeld. Samen met de meubelbeschrijvingen in de catalogus (zie hoofdstuk 8.3) vormt dit de kern van het onderzoek. Van theetafels, lage hoekkasten, hangoortafels en linnenkasten en -kabinetten zijn de meeste exemplaren bewaard gebleven. Deze typen hebben hun bruikbaarheid niet verloren en waren daardoor, ook in de afgelopen 150 jaar, onverminderd populair. Veel minder bewaard zijn de meubels waarvoor men inmiddels geen gebruik meer had zoals gortladen en turfkisten. De typen waarvan maar enige exemplaren zijn teruggevonden zijn in de catalogus bij elkaar gezet onder hoofdstuk 3.5.28. Deze laatsten komen op diverse plaatsen te sprake zoals in de hoofdstukken 3.5, 4.2 en 4.3. Van de rechtbank, de voorloper van ons aanrecht, is slechts één voorbeeld teruggevonden, en dan nog een secundair gebruikt exemplaar: het was oorspronkelijk een buffetkast met opstand. Omdat dit type veel voorkomt in boedelinventarissen van witwerkers-ateliers en in de Nederlandse wooncultuur, en omdat zijn ontwikkeling goed te volgen is in kookboeken en op schilderijen, is er wel een apart hoofdstuk aan gewijd. Anders ligt het met slaapbanken. Deze komen veel voor in de voorraden van witwerkers en in de woonhuizen van alle lagen van de bevolking (zie hoofdstuk 2.4.1). De term ‘slaapbank’ lijkt voor meerdere typen meubels te zijn gebruikt. Sommige exemplaren moeten zelfs op wielen hebben gestaan (zie hoofdstuk 2.3). Er is echter geen enkel exemplaar teruggevonden dat aan de beschrijvingen voldoet. Hier ligt nog een raadsel dat nader onderzoek behoeft.

3.2 Invalshoeken

Zoals reeds in het voorwoord vermeld, is bij dit onderzoek een inductieve benadering gevolgd. Alle bestaande theorieën over herkomst, makers, gebruikers, en ouderdom zijn ter zijde gelegd. Eerst is gekeken naar de bewaard gebleven objecten zelf.[1] Welke houtsoorten en houtverbindingen zijn er gebruikt? Welke gereedschapssporen liet de maker na en wat vertelt ons dat over de tijd en de context waarin hij werkte (hoofdstuk 3.3.1)? Welke typen spijkers en beslag zijn er toegepast (hoofdstuk 3.3.2 t/m 3.3.4)? Vervolgens zijn de verflagen in kaart gebracht en zijn daarvan de belangrijkste categorieën behandeld (hoofdstuk 3.4). Tot slot zijn de gebruikssporen en latere wijzigingen en restauraties beschreven om een indruk te kunnen geven van de authenticiteit.

Onafhankelijk daarvan zijn vele iconografische bronnen geraadpleegd evenals bestaande literatuur, boedelinventarissen van makers en gebruikers, dialectopnames, reisverslagen, tarieflijsten van beurtschepen en archivalia zoals gildereglementen en stedelijke verordeningen. De gegevens uit deze bronnen is

[1] De methoden waarmee de meubels zijn bestudeerd staan vermeld in de inleiding op de catalogus (hoofdstuk 8.1).

vergeleken met de informatie uit de meubelbeschrijvingen en per type meubel gesynthetiseerd in hoofdstuk 3.5. Elk hoofdstuk is daarbij, waar de beschikbare informatie dit toeliet, opgedeeld in paragrafen aangaande terminologie, ontwikkeling en diversiteit, beschildering, datering, vermelding in witwerkers-ateliers en geografisch verspreiding.

3.3 Technische aspecten

3.3.1 Gereedschapssporen.
3.3.2 Spijkers.
3.3.3 Beslag.
3.3.4 William Tottie: Engels beslag van Hollandse bodem.

3.3.1 Gereedschapssporen.
Tijdens de inventarisatie zijn de technische aspecten systematisch in kaart gebracht: gereedschapssporen, type spijkers en het beslag. Dat heeft een aantal redenen. Witwerkers-meubels hebben weinig specifieke stijlkenmerken. Hierdoor zijn ze op stilistische gronden moeilijk te dateren. Van de naaldhouten meubels die wel uitgesproken stilistische kenmerken bezitten werd bij aanvang van het onderzoek vermoed dat ze late navolgingen zijn. Nieuwe stijlen lijken het eerst te zijn uitgevoerd in eiken-, noten- en mahoniehout. Een datering puur op stilistische gronden zou dus een te vroege inschatting opleveren voor de naaldhouten meubels. Aan de hand van de technische aspecten kunnen de meubels beter worden gedateerd. Bovendien wordt door de sporen duidelijk:

a. welke onderdelen aan het meubel niet oorspronkelijk zijn.
b. of het een vervalsing is.
c. of het in een ander land is gemaakt.

3.3.1 Gereedschapssporen
Alle aangetroffen gereedschapssporen en wat er uit af te leiden is, worden in dit volgende hoofdstuk behandeld. Het sluit af met de werkwijze van witwerkers door de tijd heen, waaruit blijkt dat zij slechts met een beperkt aantal gereedschappen werken.

A. Productie van planken

Een groot aantal sporen op de meubels blijkt niet te zijn ontstaan in het atelier van de witwerker maar al eerder bij de productie van de balkjes en planken.

Kloven

Vóórdat de windhoutzaagmolen vanaf circa 1600 het zagen revolutionair vergemakkelijkt, worden stammen veelal gekloofd. De in dwarsdoorsnede taartpuntvormige stukken vlakt men vervolgens met een kantrechtbijl en raamzaag.[1] Geen van de onderzochte beschilderde meubels toont echter dergelijke kloofsporen. Dit maakt het aannemelijk dat alle onderzochte beschilderde meubels na circa 1630 zijn vervaardigd. Daarna is namelijk de windzaagmolen zo algemeen dat de dan in West-Nederland geproduceerde meubels vrijwel zonder uitzondering windhoutzaagmolensporen dragen. Het kloven van stammen tot planken is dus reeds

[1] H. Piena, 'Twee kasten, Duizend sporen', in: *Cr: Interdisciplinair vakblad voor conservering en restauratie*, jrg. 2 (2001), zomer, p. 32-42.

achterhaald als men tussen 1630-1700 steeds meer naaldhout in beschilderde meubels gaat toepassen.

Kantrechtbijl

Op de oudste groep meubels, voornamelijk kasten uit 1650-1730, zijn sporen van kantrechtbijlen gevonden.[2] De sporen bevinden zich op uit het zicht gelegen eikenhouten delen, zoals achterop laden, en achter- of onderop plinten en kroonlijsten. De kantrechtbijlsporen op een eind 18de-eeuws linnenkabinet vormen een late uitzondering.[3] Een kantrechtbijl wordt door veel houtbewerkers gebruikt om stammen te kantrechten, om planken te vlakken nadat ze zijn gekloofd of om spinthout te verwijderen (zie onderstaande afb.). Zo ressorteren in Utrecht de timmerlieden, schrijnwerkers, stoelenmakers, witwerkers, wagenmakers en schepenmakers van oudsher onder het bijlhouwers-gilde.[4]

Wandtegel met een houtbewerker die een kantrechtbijl heft. Datering: 1625-1650. Maten: H.13 x B.13 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.38644.

[2] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5119, ZZM 7586, ZZM 9496; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047, FM 5124; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3181-44.
[3] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM 3181-44.
[4] UA: Toegangsnr.: 708-1, Inv.nr.: 79; Toegangsnr.: 820, Inv.nr. 644, p. 3 nr. 4.

Sporen van een kantrechtbijl, met daar overheen een handmerk door een ritsmes. Plank uit de achterwand van een eikenhouten klerenkast, 1560. Collectie Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg.

Raam- en kraanzaag

In een eerdere publicatie van mijn hand uit 1999 is ingegaan op diverse soorten zagen, hun introductie in houtzagerijen en meubelwerkplaatsen en tenslotte de herkenning van de sporen die ze op hout achterlaten.[5] De in voorgenoemd artikel behandelde hoofdtypen komen hier wederom aan bod en vormen de basis voor de herkenning van de aangetroffen zaagsporen.

De planken in de bestudeerde meubels zijn vrijwel zonder uitzondering met windhoutzaagmolens gezaagd. Onder de circa 600 bestudeerde meubels zijn er maar een paar gevonden waarop sporen van een met de hand aangedreven kraan- of raamzaag staan.[6] Zo is er het bureau, ontworpen door boer en kolenbrander Eimert Papenborg. Hij woonde destijds aan de Baakse beek bij Zieuwent. Het bureau wordt in 1853-1854 voor 40 gulden gemaakt door timmerman A. Spekschoor te Lichtenvoorde.[7] Daarnaast is er het dubbel gebuikt linnenkabinet uit 1892. In de kap lezen we:

‘Dit Kambinet gemaakt
in het jaar 1892
Zieuwent den 19 maart
Feestdag van den H. Joseph
H. Papenberg
Timmerman te Zieuwent’

[5] H. Piena, ‘Afgezaagd is leuk. Typochronologie van zaagsporen op Nederlandse meubels’, in: *Vierde Nederlandse Symposium Hout en Meubelrestauratie*. Amsterdam: Stichting Ebenist, 2001, p. 13-31.

[6] Er is weinig of geen verschil gevonden tussen sporen van een raam- of kraanzaag, daarom behandel ik deze hier samen.

[7] Dagboek van Eimert Papenborg getiteld: *Eimert Papenborg is mijn naam: dit boekje is mij zeer bekwaam, Zieuwent is mijn vaders land, God heeft gegeven mij verstand, den 27 januarij 1843*. Geraadpleegde digitale kopie: Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Bibl.nr. 53072. Het origineel berust bij Eimerts nazaten in Zieuwent.

Zowel het bureau als het linnenkabinet zijn van lokaal eikenhout. Tenslotte is er een kakstoel uit 1800-1850 van wilgen- en essenhout met raam- of kraanzaagsporen.[8]

Deze drie meubels zijn gemaakt in de 2de helft van de 19de eeuw door timmerlieden op het platteland. Op grotere afstand van het geïndustrialiseerde westen en buiten de grote houthandel gebruiken deze ambachtslieden lokaal hout dat ze met voor die tijd archaïsche technieken tot planken zagen. Hetzelfde geldt voor de 19de- en vroeg 20ste-eeuwse eikenhouten meubels, gemaakt in Staphorst en Rouveen.[9]

In Amsterdam daarentegen gaat het handhoutzagers-gilde al in 1627 failliet,[10] waarschijnlijk als gevolg van de 30 jaar eerder geïntroduceerde windhoutzaagmolen. De witwerkers betrekken hun naaldhout, getuige de zaagsporen op hun meubels, zonder uitzondering bij windhoutzaagmolens.

Demonstratie van het zagen met een kraanzaag. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 11150.

[8] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1953 4379.
[9] J. Hooikammer en H. Piena, 'The dynamics of tradition: painted furniture from Staphorst 1800-2000', in: *Vernacular Furniture. Context, form, analysis*. Proceedings: Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation, 14-15 November 2008. Amsterdam: Stichting Ebenist, 2009, p. 38-50.
[10] J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam,* deel 2. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1933, p. 633, art. 1123.

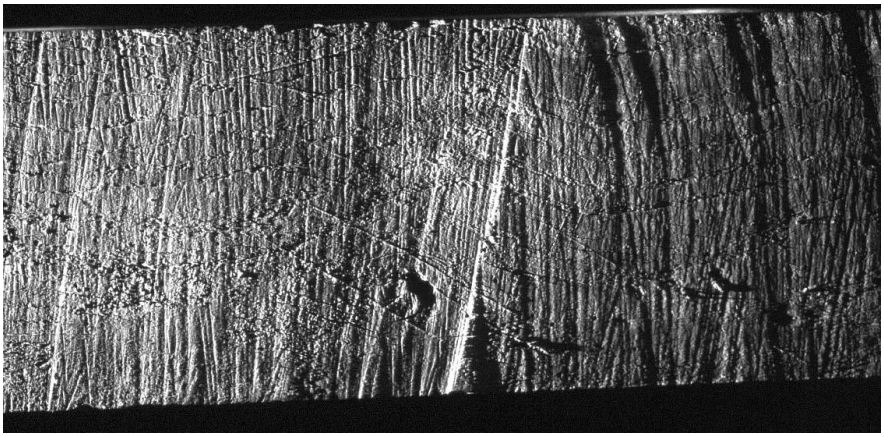

Sporen van een kraan- of raamzaag.

Windhoutzaagmolen[11]

Diverse beschilderde meubels dragen afbeeldingen van windhoutzaagmolens zoals een kinderledikant (1650-1675),[12] een klaptafel (1751)[13] en een schooltas (1758).[14] Op het merendeel van de bestudeerde meubels zijn sporen van windhoutzaagmolens aangetroffen. Deze sporen zitten op uit het zicht gelegen delen zoals onderop ladebodems. Ze bestaan uit een regelmatig groevenpatroon, haaks op de houtnerf. Op deze planken kan de afstand tussen de groeven verlopen van smal naar breed en weer terug.[15] Ook komt er regelmatig een enkele diepe groef op voor, die ontstaat als het zaagraam stationair draait, bijvoorbeeld om de klembalken naar achteren te verplaatsten. Daarnaast staan er soms diagonale ribbels over de zaagsporen, veroorzaakt door resonantie tijdens het zagen.[16] Maar over het algemeen zijn de sporen zeer regelmatig en soms niet te onderscheiden van de latere door stoom aangedreven verticale ijzeren raamzagen.

Er is een uitgebreide administratie (1706-1719) bewaard gebleven van de Amsterdamse witwerker Frans Dircksz. Sluijter.[17] Sluijter woont tot 1719 op de Brouwersgracht. De vier paltrokmolens waarvan hij in deze periode hout betrekt staan op loopafstand van zijn huis, tussen de 700-2.300 meter. De veelheid aan

[11] Ik dank Frans Rutten, Jos van Schooten en Mark den Boer voor hun informatie inzake windmolens en de daarin toegepaste ijzeren tangen.
[12] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-8266.
[13] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV 01280.
[14] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV 1493.
[15] Dit houdt verband met het aantal tanden dat de krabbelaar van het krabbelrad in een keer pakt. De molenaar kan dit variëren naar gelang de windkracht, de scherpte van de tanden en de mate waarin het hout achter de vertanding terugzwelt en het zaagblad klemt.
[16] Resonantie wordt veroorzaakt door onvoldoende spanning op de zaagbladen en een slechte zetting. Deze sporen zijn onder meer te zien onderop een laat 18de-eeuws bureau (collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5754-46), een hangoortafel (collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM.5132; een buffet (collectie Museum In 't Houten Huis, De Rijp, Inv.nr.: 08732) en een schenktafel (collectie Haags Historisch Museum, Inv.nr.: 1979x0005-OHO).
[17] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.

breedte- en diktematen die Sluijter van deze molens koopt geeft aan dat hij alles zoveel mogelijk op maat wil hebben zodat hij niet meer zelf hoeft te zagen maar kan volstaan met schaven en draaien. Dat vrijwel alle witwerkers zo werken verklaart wellicht waarom we op hun meubels zo weinig sporen van handzagen aantreffen.

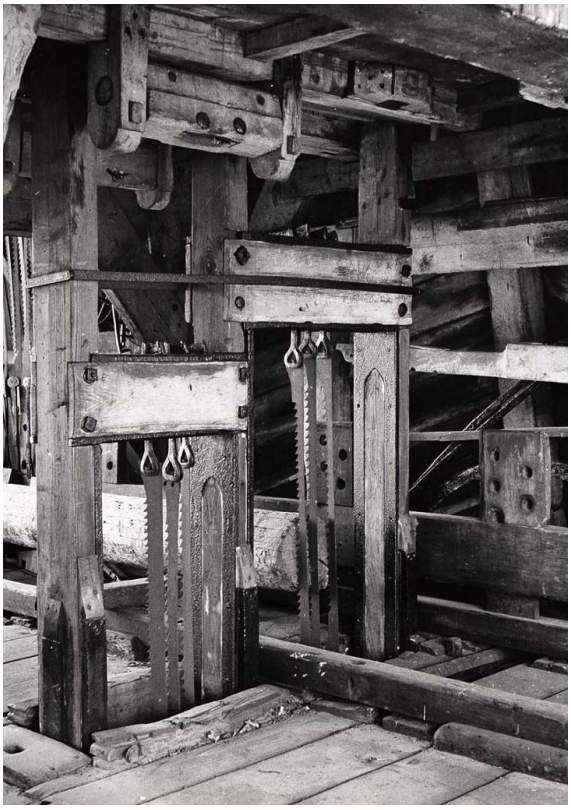

Interieur met de zaagramen van een paltrok windhoutzaagmolen uit Numansdorp. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 8075.

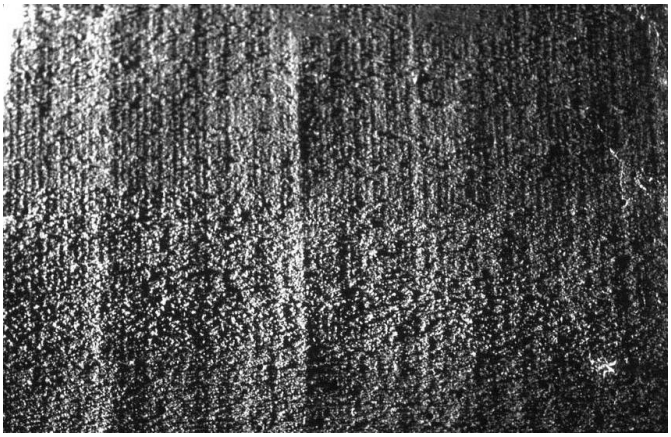

Sporen van een windhoutzaagmolen.

Krammen en tangen

Bij het zagen van eikenstammen in paltrokmolens worden grote smeedijzeren krammen gebruikt. Die krammen slaat men diep in het hout om de stam tijdens het zagen in positie te houden. Deze ijzeren punten in het natte eikenhout laten vierkante gaten na met rondom een zwarte verkleuring. Dit wordt regelmatig in eikenhouten meubels teruggevonden. Ook in de eikenhouten delen, toegepast in verder naaldhouten beschilderde meubels, zijn afdrukken van deze krammen te zien.[18] Deze sporen zijn alleen in eikenhouten delen aangetroffen en niet in die van naaldhout. Dat duidt er op dat men bij het zagen van naaldhout dergelijke krammen minder of niet gebruikt.

Daarnaast kunnen dergelijke sporen zijn veroorzaakt door grote puntige ijzeren tangen (zie afb. p.142). Een wagenschotzager heeft zeker twaalf van dergelijke tangen in gebruik. Ze dienen om bij het kwartiers zagen van planken de kwarten van de stam in positie te houden.[19]

[18] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.1963-7586; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047.
[19] L. van Natrus, J. Polly en C. van Vuuren, *Groot Volkomen Moolenboek; of naauwkeurig ontwerp van allerhande tot nog toe bekende soorten van moolens,* deel 1. Amsterdam: J. Cóvens en C. Mortier, 1734, plaat IV.

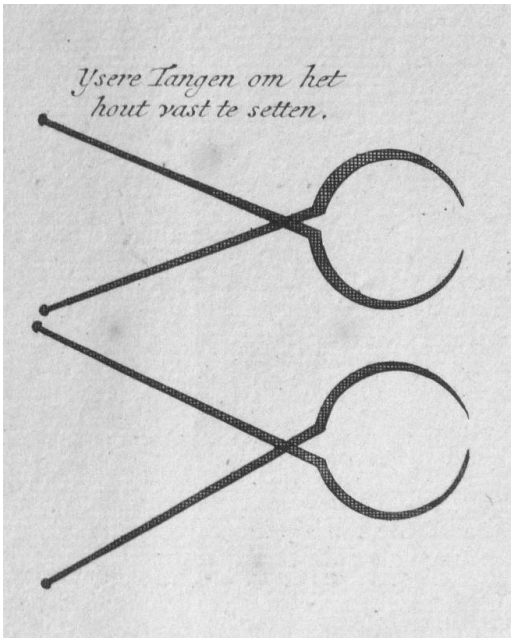

IJzeren tangen om de kwarten van boomstammen vast te zetten tijdens het kwartiers zagen van eikenhout in een paltrokmolen. Lengte circa 1-1,5 m. Bron: Natrus, Polly en Van Vuuren, deel 1, 1734, plaat IV, detail.

Stoomhoutzagerijen

In de loop van de 19de eeuw neemt het percentage planken met onregelmatige zaagsporen steeds verder af. Bovendien liggen de sporen steeds meer in één vlak, en vertonen minder frequent diepe groeven. Dit komt ten eerste omdat het mechanisme van molens steeds meer van ijzer wordt waarin minder speling zit. Ten tweede worden wieken (windkracht) vervangen door stoommachines. Met hun continue aandrijving zorgen deze voor zeer gelijkmatige zaagsporen.

In Leiden begint men al in 1837 met het verstomen van een houtzagerij, die eerder door paarden is aangedreven.[20] Een andere vroege stoomhoutzagerij staat in Vijgendam (1852).[21] Vanaf 1854 zijn er, verspreid over het land, stoomhoutzaagmolens in Rotterdam, Groningen, Meerssen, Barradeel, Oldevaart, Noordwolde, Vollenhoven,[22] en Flait.[23] Deze eerste stoomhoutzaagmolens zijn veelal windhoutzaagmolens waarvan de wieken zijn verwijderd waarna de aandrijving door een stoommachine is overgenomen. Volledig uit ijzer opgetrokken houtzagerijen zijn bekend vanaf circa 1850.

[20] *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid*. Haarlem: V. Loosjes, deel 4 (1837), p. 468.
[21] *Algemeen Handelsblad:* 08-03-1852 en 09-03-1852.
[22] *Statistisch jaarboek voor het koningrijk der Nederlanden.* 's Gravenhage: Van Weelden & Mingelen, volume 4 (1854), p. 347-348.
[23] Bij Molkwerum, Zuidwest-Friesland: *Verslag aan de koning over de openbare werken in de jaren 1850-1853.* 's Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1853, p. 93.

In 1856 wordt aan de Haagse meubelfabriek van de Gebroeders Horrix als eerste een vergunning voor een stoommachine verleend.[24] In 1862 gaat deze fabriek in vlammen op.[25] Even later (1868) heeft ook meubelfabriek J.D. Schmidt & Co. te Rotterdam een eigen stoomhoutzagerij,[26] gevolgd door Allen & Co. te Amsterdam (1880).[27]

Witwerkers met een eigen stoomhoutzagerij zijn mij niet bekend. Zij zullen het op deze wijze gezaagde hout van stoomhoutzagerijen hebben betrokken. Stoomzagerijen, zoals M.J. Vreeburg te Soeterwoude in 1867, verkopen gezaagd hout aan meubelmakers.[28] De oudste naaldhouten beschilderde meubels waarop sporen van dergelijke machines te zien zijn dateren vanaf 1860 zoals een lessenaar,[29] een buffet,[30] een hoekkast,[31] en een bokje onder een wieg.[32]

[24] T.M. Eliëns en A.J. van Scherpenzeel, *Koninklijk goedgekeurd. Horrix en Mutters. Twee Haagse meubelfabrikanten*. Zwolle: Uitgeverij Wbooks, 2010; *Verslag over den jaren 1856 gedaan door de Gedeputeerde Staten aan de Provincie Zuidholland in de gewone zomervergadering geopend te 's Gravenhage, dinsdag den 7den julij 1857*, p. 276.
[25] *Verzameling van arresten van den Hoogen Raad der Nederlanden*, volume 29. 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1866, p. 513.
[26] *Nieuwe Rotterdamsche Courant:* 21-02-1868.
[27] *Rotterdamsch Nieuwsblad:* 21-04-1880
[28] *Nieuwe Rotterdamsche Courant:* 30-08-1867; *Leydse Courant:* 30-08-1867
[29] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39419-70.
[30] Collectie Huizer Museum, geen inv.nr.
[31] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.13225-52.
[32] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11555-50.

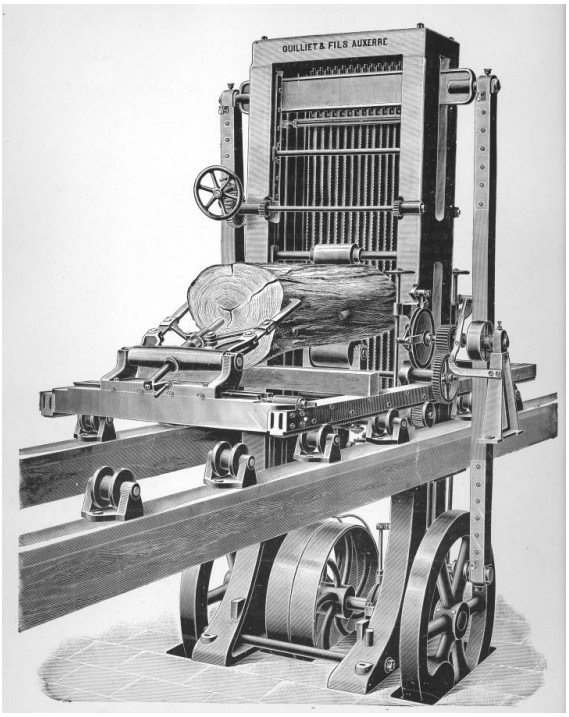

Volledig uit ijzer vervaardigde verticale raamzaagmachine. Bron: *Machines à travailler le bois.* Auxerre (Yonne): Guilliet & Fils, 1906, p. 28.

Bandzaag

In de loop van de eerste helft van de 19de eeuw wordt de bandzaag geperfectioneerd. Een bandzaag heeft een breed en flexibel zaaglint dat over twee wielen rondloopt. De boomstam wordt daarbij op een wagentje of slede door de zaag gevoerd. In Nederland heeft Fabriek Damlust te Utrecht in 1867 een bandzaag van Powis, James en Co. uit Londen voor de productie van spoorwegmaterieel.[33]

Een bandzaag produceert sporen haaks op de nerf, in een steeds terugkerend patroon, veroorzaakt door enkele wat verder uitstaande tanden of de dikkere las in het blad die steeds op hetzelfde moment voorbijkomen. Er is slechts een paar meubels gevonden met bandzaagsporen. Dit duidt er op dat een bandzaag tot 1900 in Nederland een bescheiden rol heeft gespeeld bij het zagen van naaldhouten planken. De machine lijkt te kostbaar voor de meeste meubelmakerijen. De twee aangetroffen meubels die van origine zijn gemaakt met hout dat bandzaagsporen draagt dateren van rond 1900 of later. Het betreft een linnenkabinet met een 18de-eeuwse grondvorm. Dit kabinet komt, mede op basis van de bandzaagsporen, uit de vroege 20ste eeuw.[34] Een qua vorm vroeg 19de-eeuws linnenkabinet blijkt om

[33] F.X. de Brouwer-van Hogendorp, *Een woord aan de aandeelhouders van de Maatschappij tot exploitatie van de staatsspoorwegen.* 's Gravenhage: Gebroeders Giunta d'Albani, 1867, letter K.
[34] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: X.6000.

dezelfde redenen uit circa 1900 te stammen.[35] Daarnaast zijn bandzaagsporen behulpzaam bij het detecteren van latere toevoegingen aan meubels zoals de plinten onderlangs een 17de-eeuwse kast[36] en de ladebodem van een 19de-eeuwse kattenplanktafel.[37] Zaagsporen kunnen dus, onafhankelijk van de stijl of vorm, behulpzaam zijn bij het vaststellen van de werkelijke datering van een meubel of de wijzigingen daaraan.

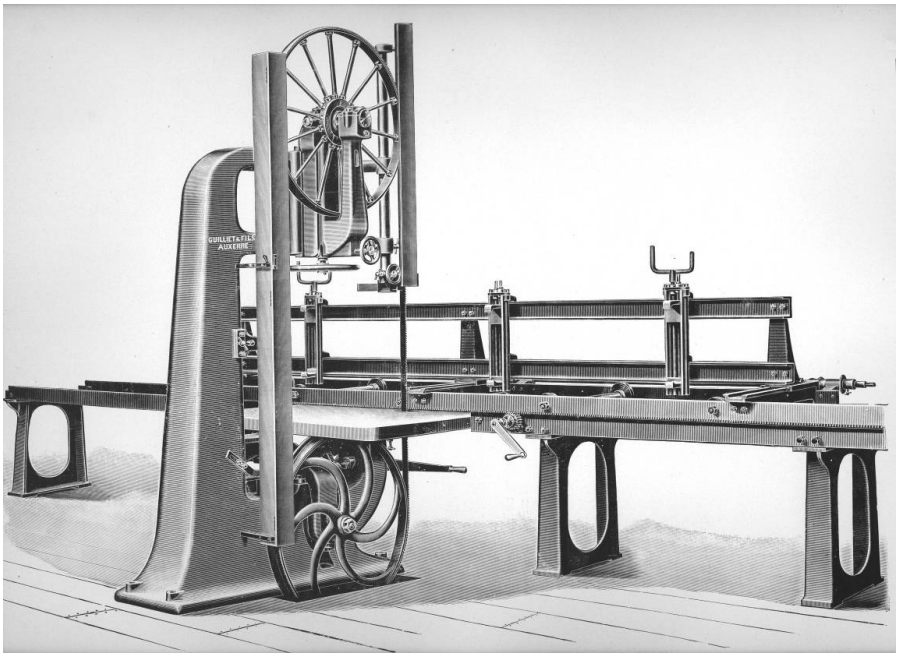

Bandzaag met slede voor het transport van een boomstam. Bron: *Machines à travailler le bois.* Auxerre (Yonne): Guilliet & Fils, 1906, p. 60.

[35] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, Inv.nr.: # 1295.
[36] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9046.
[37] Collectie Museum Spakenburg, Inv.nr.: 043.

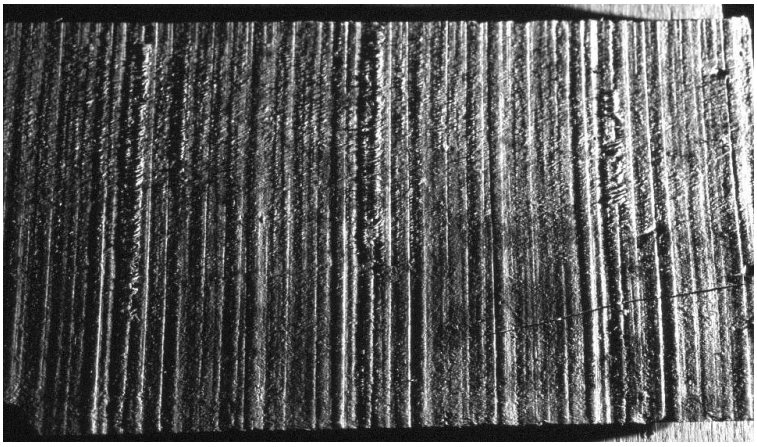

Zaagsporen van een bandzaag.

B. Sporen die ontstaan tijdens de handel

Ritsmes
Met een ritsmes brengen houthakkers, houtzagers en handelaren handmerken aan tijdens de fabricage, het transport en de handel. Zodoende blijft duidelijk van wie de stammen, balken of planken zijn.[38] Handmerken van ritsmessen treft men tot circa 1600 frequent aan op in meubels verwerkte delen. Ze bevinden zich op planken die door kloven, een raamzaag of kantrechtbijl zijn gemaakt. Op slechts twee kasten uit de tweede helft van de 17de eeuw zijn sporen van zo'n ritsmes aangetroffen.[39] Na de introductie van de windzaagmolen lijken planken dus niet of nauwelijks meer met ritsmessen te zijn gemarkeerd. Op de buitenzijde van stammen blijft dit echter nog tot in de 20ste eeuw gebruikelijk.

C. Sporen die zijn ontstaan in het witwerkers-atelier

Handzaag
Sporen van een handzaag zijn nauwelijks aangetroffen op de meubels, zeker niet voor het over de lengte doorzagen van delen. Stijlen en regels zijn wel ingekort met een handzaag.[40] De kopse kanten van stijlen en planken zijn bij meubels in de regel echter niet of nauwelijks zichtbaar of later glad afgewerkt.

[38] J. Blaas, 'Ritsmessen voor verschillende ambachten', in: *Gildebrief. Magazine van de Vereniging Ambacht en Gereedschap*, (2013), p. 4-7.
[39] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1955-5119; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047.
[40] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.9724-49, NOM.32690-61, NOM.41187-72, NOM.42501-72, NOM.51384-81; collectie Stedelijk Museum Zwolle, Inv.nr.: POM.5167.

Handzaag met een buxushouten pistoolgreep. Datering: 1650-1800. Maten: L.84 x B.11 x D.3 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.33784-62.

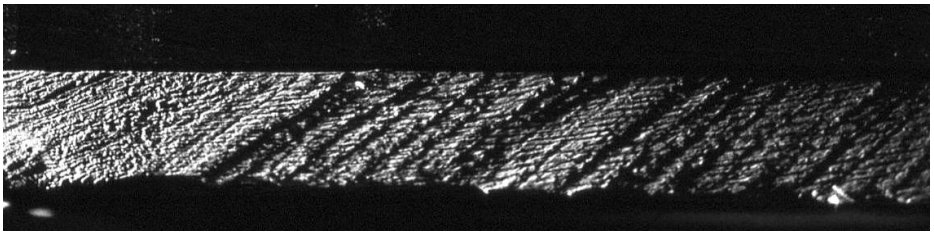

Sporen van een handzaag.

Spanzaag

Op de binnenzijde van rondlopende delen staan tot het einde van de 19de eeuw vaak onregelmatige zaagsporen, schuin op de nerf, gemaakt met een spanzaag (zie afb. p.148) met een smal zaagblad, zoals op de binnenzijde van het bladcentuur van een vroeg 19de-eeuws tafeltje.[41]

[41] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43792-73.

Houtbewerker die met een spanzaag een vorm uit een plank zaagt. Wandtegel. Datering: 1625-1650. Maten: H.12,8 x B.12,8 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.29904-59.

Lintzaag

Vanaf de late 19de eeuw verliest de spanzaag terrein en treffen we een zich steeds herhalend patroon van zaagsporen aan, haaks op de nerfrichting. Ze bevinden zich op de binnenzijde van rondlopende ladefronten en tafelbladceinturen en aan de binnenzijde van rondlopende stoelzittingen.[42] Deze sporen zijn afkomstig van machinaal aangedreven lintzagen, een kleinere vorm van de bandzaag. Een lintzaag heeft een stationaire tafel waarop men het werkstuk manoeuvreert. Ze komen na circa 1860 voor in de Nederlandse houtbewerkende industrie. Zo is er in 1863 een modelmaker in Den Haag met drie lintzagen,[43] en een jaar later in een timmerfabriek.[44] Vanaf 1880 doen lintzagen hun intrede in meubelmakerijen.[45]

[42] Zie bijvoorbeeld de binnenzijde van een gebogen ladefront van een buffet uit de collectie van het Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: EH-5/002, en een miniatuur buffet uit het Museum Spakenburg.
[43] *Statistisch jaarboek voor het Koningrijk der Nederlanden.* 's Gravenhage: Van Weelden en Mingelen, volumes 10-11 (1863), p. 301.
[44] *Nieuwe Rotterdamsche Courant:* 27-04-1864.
[45] J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage. Meubel en Interieur in Nederland 1835-1895,* 2 delen. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1992, p. 60.

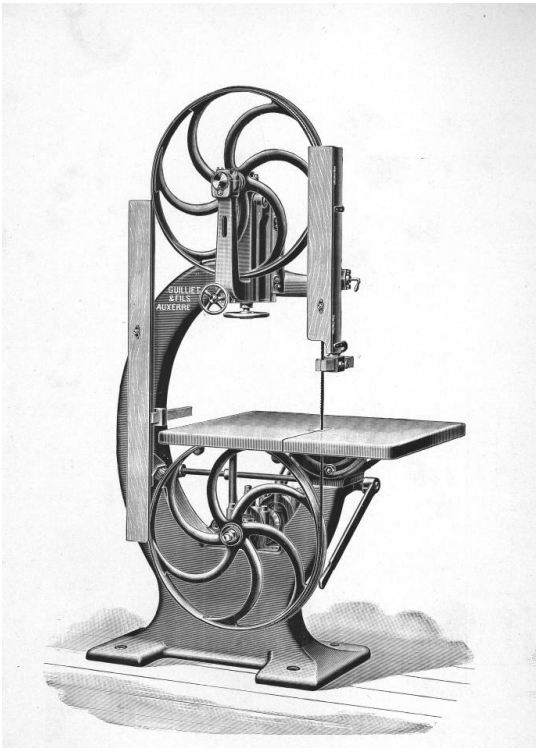

Een eenvoudige lintzaag. Bron : *Machines à travailler le bois.* Auxerre (Yonne): Guilliet & Fils, 1906, p.108.

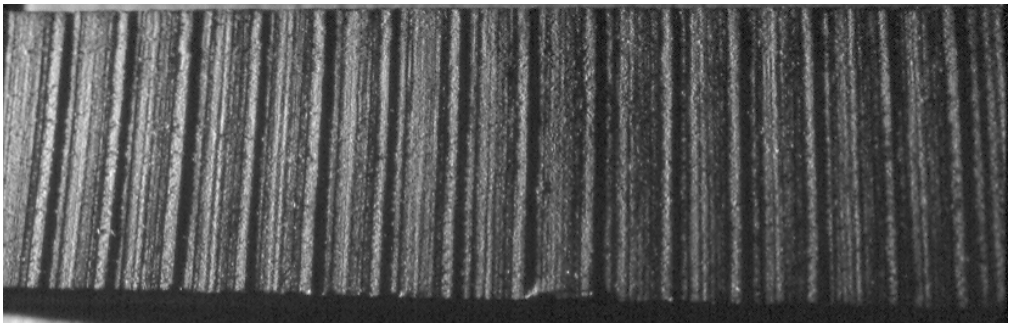

Sporen van een lintzaag.

Cirkelzaag

Op eenentwintig van de bestudeerde meubels staan gebogen zaagsporen, veroorzaakt door het ronde blad van een cirkelzaag. Vanaf 1828 zaagt men al fineer met een door stoom aangedreven cirkelzaag.[46] In Nederland draait er in 1841 een

[46] E. Finsterbusch & W. Thiele, *Vom Steinbeil zum Sage gatter. Ein Streifzug durch die Geschichte*

cirkelzaag in een vaatmakerij, eveneens op stoom.[47] Een fabriek voor houten boterbakken gebruikt in 1843 een wind-aangedreven cirkelzaag.[48] In 1851 doet de cirkelzaag dienst bij de vervaardiging van raamlatten[49] en in 1865 in een Amsterdamse jaloezieën-fabriek.[50] Pas na 1880 vinden we cirkelzagen in meubelfabrieken.[51] Een laat 19de-eeuwse wastafel met cirkelzaagsporen in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum kan in een dergelijk groot gemechaniseerd bedrijf zijn gemaakt.[52] Rond 1905-1920 biedt de introductie van elektriciteit ook aan kleine bedrijven de kans om op een cirkelzaag over te gaan.

Enige meubels die we qua stijl in het midden van de 19de eeuw of vroeger zouden dateren, blijken cirkelzaagsporen te dragen, zoals een kakstoel[53] en twee linnenkasten.[54] Mede op grond van deze sporen moeten ze daarentegen in de late 19de eeuw of later zijn gemaakt. Daarnaast is er een aantal meubels dat we op grond van het gebrek aan stilistische kenmerken niet makkelijk kunnen dateren. De cirkelzaagsporen in deze meubels duiden eveneens op een laat 19de of vroeg 20ste-eeuwse datering.[55] Meubels van vóór de introductie van de cirkelzaag bevatten ook onderdelen met cirkelzaagsporen. Deze onderdelen blijken latere toevoegingen te zijn, zoals bijvoorbeeld de achterwand van twee gortladen.[56] De sporen vormen zo een bruikbaar middel om vast te stellen welke delen niet origineel zijn. Tenslotte valt er een aantal meubels door de mand die voor 17de- of 18de-eeuws zijn aangekocht, maar die, mede op grond van de cirkelzaagsporen, grotendeels of geheel in de vroeg 20ste eeuw blijken te zijn gemaakt.[57]

der Holzbearbeitung. Leipzig: Fachbuchverlag, 1987, p. 217-218.
[47] *Algemeen Handelsblad:* 3-08-1841; *Opregte Haarlemsche Courant:* 17-08-1841.
[48] *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid, Zamengesteld door A.H. van der Boon Mesch, P.J.I. de Fremery en H.C. van Hall*. Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, deel 7, stuk 3. Haarlem: De Erve Vincent Loosjes, 1843, p. 381.
[49] *Tijdschrift voor den handwerksman en het fabrijkwezen in Nederland*. 's Gravenhage: J.M. van 't Haaff, volume 1 (1851), p. 198-199.
[50] *Statistisch jaarboek voor het Koningrijk der Nederlanden*. 's Gravenhage: Van Weelden en Mingelen, volumes 12-13 (1865), p. 322.
[51] J.M.W. van Voorst tot Voorst, op.cit.
[52] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51546-81.
[53] Collectie Huizer Museum, Inv.nr.: M 14.
[54] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.9334.OV en NOM.50483-79.
[55] Collectie Nederlands Openluchtmuseum: hoekkast, Inv.nr.: NOM.664-42, twee penantkastjes, Inv.nr.: NOM.17790-53 en NOM.36128-65; collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam: tafel, Inv.nr.: 1134; collectie Museum Spakenburg: turfbureau, geen inv.nr.
[56] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B1272; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11120-50.
[57] Zie bijvoorbeeld de kast gemaakt met het front van een bedstede, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2418-43.

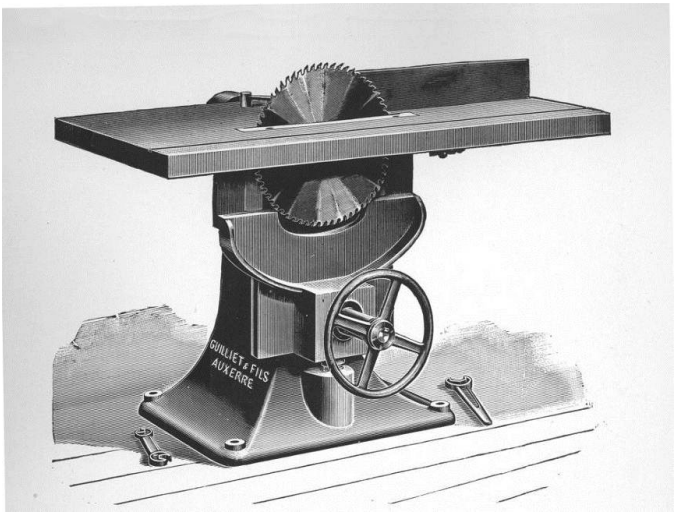

Een eenvoudige cirkelzaag. Bron: *Machines à travailler le bois*. Auxerre (Yonne): Guilliet & Fils, 1906, p. 135.

Sporen van een cirkelzaag.

Kraslijnen
Vrijwel alle kasten met twee, vier en zes deuren en kruisvoetkabinetten uit de late 17de en vroege 18de eeuw dragen op de achterzijde horizontale kraslijnen. Deze kraslijnen zitten precies ter hoogte van de legplanken in de kast. De kraslijnen helpen bij het via de achterwand vastspijkeren van deze legplanken.

In de 15de en 16de eeuw is het gebruikelijk om voor het vastspijkeren van klampen op kastdeuren een ruitvormig patroon van kraslijnen aan te brengen. Waarschijnlijk boort men op elke kruising een gat met een spijkerboor, om er vervolgens gesmede spijkers in te slaan. Zo'n ruitvormig patroon met op elke kruising een spijker is onder de bestudeerde meubels slechts op een midden 17de-eeuws kruisvoetkabinet[58] en op een tweedeurs kast uit 1650-1670 teruggevonden.[59] Deze techniek lijkt dus na 1650 op meubels goeddeels verlaten te zijn.

Kras- of kruishout
Rondom pen- en gatverbindingen komen kraslijnen voor, waarschijnlijk gemaakt met een kras- of kruishout. Zij dienen als hulplijn bij het hakken van gaten en het zagen van pennen. Dergelijke krashoutlijnen zijn op midden 17de-eeuwse meubels aangetroffen zoals een schenktafeltje en een kinderledikant.[60] In de 18de eeuw gaat het gebruik van het krashout door, zoals te zien is op hangoortafels, flaptafels, theetafels en lessenaars.[61] Maar ook op 19de-eeuwse meubels zoals een keukentafeltje,[62] en op vroeg 20ste-eeuwse meubels zoals een nachtkastje[63] tekent men de verbindingen nog steeds af met een krashout. Dit stuk gereedschap blijft dus vanaf 1650 tot 1920 in de ateliers van witwerkers in gebruik.

Schrijfmiddelen
Vanaf de late 17de eeuw wordt er door de witwerkers roodbruin krijt gebruikt voor het aanbrengen van paringstekens, nummers, initialen en aanduidingen als 'Booven' en 'Midden'. Blauw krijt komt zelden voor en pas in de late 19de en 20ste eeuw.[64] Gedurende de 18de eeuw vinden we op de krijtgrondering van kwartronde kastjes en theetafels dikwijls een ondertekeningen, ter voorbereiding van de te schilderen voorstelling. Mogelijk is hier zilverstift gebruikt. Wellicht reeds vanaf de late 18de eeuw maar zeker vanaf de vroege 19de eeuw, worden grafietstiften en later potloden gebruikt om er verbindingen mee af te tekenen, als ook paringstekens en nummers mee aan te brengen. De vroegste voorbeelden zijn opschriften op een laat 18de-

[58] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1959-11.
[59] Collectie Stichting Rijksmuseum Muiderslot, Inv.nr.: C 1949-011.
[60] Schenktafel, collectie Koldeweij, Arnhem; Kinderledikant, collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-8266.
[61] Voor twee lessenaars zie: Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.6982-47; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5234.
[62] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48391-75.
[63] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51548-81.
[64] Zoals op turfbureau uit 1860-1900 (collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5513) een kinderledikant uit circa1955 (collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.3936).

eeuws bedtafeltje[65] en op een even oud hemelbed.[66] Maar mogelijk zijn de opschriften op deze twee meubels wat later aangebracht dan de datum van vervaardiging. Vanaf de vroege 19de eeuw wordt het potlood gemeengoed en dat zal zo blijven tot in de vroege 20ste-eeuw.

Er is een aantal aanwijzingen dat de meubels seriematig zijn geproduceerd. Zo dragen diverse meubels een volgnummer zoals 'No.8' of '22'.[67] Bij meubels met laden treffen we dikwijls coderingen aan die er toe dienen om op maat geschaafde laden bij het juiste gat van de bijbehorende romp te houden.[68]

Schaven

In diverse inboedels van witwerkers is sprake van schaafbanken. Bij de Rotterdamse witwerker Jan Dircksz. de Vrijer (1671) treffen we vijf schaafbanken aan.[69] Zijn Dortse gildebroeder Dirck Hendricxz. Mutsert heeft bij zijn overlijden in 1694 een grote en een kleine schaafbank.[70] In grotere bedrijven zoals dat van de Amsterdamse witwerker Frans Dircksz. Sluijter staan er bij zijn overlijden (1727) acht[71], zijn stadgenoot Christiaan van der Ondermeulen heeft er zelfs dertien.[72] Op dergelijke schaafbanken worden, getuige de sporen op de meubels, diverse schaven gebruikt.

Bolle roffel

Naast de sporen van een windhoutzaagmolen zijn die van de bolle roffel[73] de meest voorkomende sporen op de bestudeerde meubels.[74] Op 233 meubels zijn ze aangetroffen. Deze schaafsporen zijn te zien op uit het zicht gelegen oppervlakken zoals op achterwanden en onderkanten van kasten en laden. Op 17de- en vroeg 18de-eeuwse meubels zijn deze sporen diep en smal. Naarmate de 18de eeuw vordert worden de sporen vlakker, breder en minder diep. In het laatste kwart van de 19de eeuw komen er nauwelijks meer van dergelijke schaafsporen voor. Op de uit het zicht gelegen oppervlakken vinden we dan meer en meer de sporen van een vlakke schaaf.

Dat men, naarmate de tijd vordert, roffels met een steeds vlakkere zool kan gebruiken en tenslotte alleen nog de vlakke schaaf hoeft te hanteren, houdt mijns inziens verband met een steeds perfectere zaagresultaat als gevolg van de overgang van houten windzaagmolens naar ijzeren stoomzaagmachines.

[65] Collectie Kasteel Heeze, geen inventarisnummer.
[66] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.44269-73.
[67] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5513.
[68] Collectie Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Inv.nr.: G 2511; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.40946-71, NOM.985-43 en NOM.31038-60.
[69] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 460, folio 119-129, oude nummering 60-65, datum: 11-11-1671.
[70] GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 594.137.
[71] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53, datum: 23-1-1728.
[72] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[73] Een bolle roffel is een handschaaf met een bolle onderzijde en een evenzo gevormde beitel. Een bolle roffel dient om snel veel materiaal weg te kunnen schaven, of zoals hier blijkt snel de zaagsporen te verwijderen.
[74] G. van der Sterre, *Vier eeuwen Nederlandse schaven en schavenmakers*. Leiden: Primavera Pers, 2001, p. 27 en 54-56.

Beukenhouten bolle roffel. Datering: 1800-1850. Afmeting: L.30,2 x B.5,8 x H.11 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: 75.T.003-101.

Sporen van een bolle roffel achterop een laat 17de-eeuwse kast. Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 13183.

Vlakke voorloper of reischaaf

Een voorloper of reischaaf met een vlakke zool is gedurende de gehele periode van onderzoek gebruikt op in het zicht gelegen delen.[75] Sporen van een vlakke schaaf op uit het zicht gelegen delen zijn, zeker in de 17de eeuw, zeer ongebruikelijk. Mede op basis hiervan kan een flaptafel met het jaartal 1672 ontmaskerd worden als een vroeg 20ste-eeuwse imitatie of vervalsing.[76] Tot het einde van de 19de eeuw gebruikt men de vlakke schaaf vrijwel alleen om de in het zicht gelegen oppervlakken te perfectioneren. Omdat deze oppervlakken vervolgens ook zijn geschuurd en geschilderd, zijn de meeste sporen van een vlakke schaaf tijdens het maakproces weer verdwenen of moeilijk zichtbaar. Vanaf circa 1850 wordt het gezaagde oppervlak van een steeds groter percentage planken zo perfect glad dat een bolle roffel overbodig is. Men kan steeds meer toe met een vlakke schaaf. Vanaf dat moment ziet men sporen van deze schaaf ook frequenter op de uit het zicht gelegen oppervlakken.[77]

Schaafmachine

De handschaaf geeft vanaf de tweede helft van de 19de eeuw steeds meer terrein prijs aan de schaafmachine.[78] Vanaf 1860 wordt het in Nederland gebruikelijk dat modern ingerichte fabrieken van timmerlieden en kistenmakers een schaafmachine hebben.[79] Schaafmachines bestaan uit een tafel met halverwege een brede roterende cilinder. Hierin steken overlangs twee of vier beitels. Bij een vlakbank voert men de plank bovenlangs. Wordt de plank onderlangs precies op dikte geschaafd, dan betreft het een vandikte-bank. In beide gevallen veroorzaken de roterende beitels een regelmatig ondiep patroon van golfjes over de gehele breedte van de plank. Op 21 meubels zijn deze sporen aangetroffen. De meubels dateren zonder uitzondering uit de late 19de of vroege 20ste eeuw en zijn veelal afkomstig van grote bedrijven, zoals een keukentafel (1910-1920) van meubelfabriek Erven & Co. te Oirschot.[80] Het lijkt er daarom op dat de producenten van beschilderde meubels pas laat in de 19de eeuw zijn overgegaan op schaafmachines.

[75] Bijvoorbeeld op de binnenzijde van een laat 18de-eeuws bedstedebankje, collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B 1950-148 en op de meeste oppervlakken van een laat 18de-eeuws linnenkabinet, collectie Jan Holsbergen, Amsterdam, geen inv.nr.
[76] Collectie Edams Museum, Inv.nr.: 0200.
[77] Meidenkast (1840-1860), collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.; kist (1870-1900), collectie Stichting Hagedoorns Plaatse, Epe, Inv.nr.: 0202- 0908; linnenkabinet (1860-1880), collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM-025398; ledikant (1880-1900), collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39773-70; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1955 5121; turfbak (1900-1920), collectie Stichting Hagedoorns Plaatse, Epe, Inv.nr.: 0202-2502.
[78] Er zijn rond 1850 legio schaafmachines in gebruik zoals voor huiden en ijzer, en ook binnen de houtbewerking bijvoorbeeld voor profiellijsten en bij de vervaardiging van potloden. Hier beperken we ons tot machines voor het schaven van planken.
[79] *Handelingen der vier en tachtigste Algemeene Vergadering en van het Vijfde Nijverheids Congres van de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid*. Haarlem: De Erven Loosjes, volume 84 (1861), p. 12-13.
[80] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48744-76.

Een aantal meubels in museale collecties is bij aanschaf weliswaar aangezien voor 17de- of 18de-eeuws maar blijkt, op basis van een combinatie van factoren waaronder schaafmachinesporen, rond 1900 te dateren. Hieronder vallen een vierdeurs kast,[81] een hangoortafel,[82] en een zwavelstokdoosje.[83]

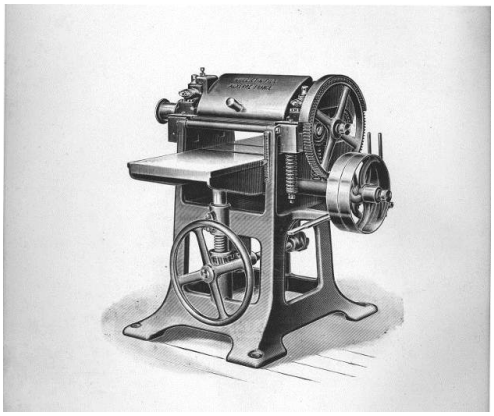

Een eenvoudige schaafmachine. Bron: *Machines à travailler le bois*. Auxerre (Yonne): Guilliet & Fils, 1906, p. 200.

[81] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1656.
[82] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.9724-49.
[83] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35813-65.

Buitenlandse meubels

In Nederlandse musea bevindt zich een klein aantal 18de-eeuwse beschilderde meubels dat, op basis van een combinatie van factoren, niet uit Nederland stamt. Het gaat om kisten,[84] en van deze kisten gefabriceerde Hindelooper schrijntjes.[85] Ze wijken op meerdere punten af van witwerkersmeubels. Zo zijn deze meubels gemaakt van berkenhout. De hoeken zijn vergaard met doorgestoken zwaluwstaarten en de bodem is bevestigd met houten pennen. Tenslotte zijn de planken gevlakt met een tandschaaf met beitelvormige tandjes. De houtsoort, de verbindingen en de tandschaafsporen tezamen maken dat dit geen Nederlandse meubels kunnen zijn. Diverse van die meubels dragen echter wel Nederlandse overschilderingen. Waar deze meubels oorspronkelijk vandaan komen is nog onduidelijk.

Werkwijze van witwerkers

Met de aangetroffen gereedschaps- en machinesporen kunnen we een deel van de werkwijze van een witwerker reconstrueren. Een ander deel moet worden afgeleid van de constructies zelf. De witwerker bestelt zijn hout bij houtzaagmolens. Daar waar we dat kunnen vaststellen betrekt hij het gezaagde hout van zeer nabij. Er wordt zoveel mogelijk met op maat gezaagd hout gewerkt, om zo min mogelijk zelf te hoeven zagen. Rondlopende delen zaagt hij wel zelf, met een spanzaag, en na 1880 met een lintzaag. De delen worden geschaafd op een schaafbank. Op de niet in het zicht gelegen delen volstaan ze met een bolle roffel met een in de loop van de tijd steeds vlakkere beitel. De in het zicht gelegen delen worden afgewerkt met een vlakke voorloper of reischaaf.

Ronde zaken als stoelpoten worden gedraaid. Dat doen witwerkers lang niet altijd zelf getuige het ontbreken van draaibanken in hun ateliers en de schulden die diverse witwerkers bij houtdraaiers hebben, zoals de Rotterdamse witwerkers Jan Dircksz. de Vrijer (1671),[86] Frans Asselaer (1703),[87] en Lodewijk Schoon (1775),[88] de Alkmaarse Justus Snijders (1769),[89] en de Amsterdamse witwerker Frans Dircksz. Sluijter (1727).[90] Tevens blijkt uit de gilderegels van houtdraaiers zelf dat zij meubelonderdelen draaien zoals in Amsterdam (1749): ‘Allerley soorten van gedraeyde kastbollen, wielen tot kakstoelen en slaapbanken’.[91]

Zijn de onderdelen eenmaal geschaafd en gedraaid, dan worden ze op lengte afgezaagd met een handzaag. Vervolgens tekent men met een krashout de pen- en gatverbindingen af. De pennen worden gezaagd, de gaten uitgehakt met een beitel,

[84] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.4091-44, NOM.4741-44, NOM.35988-65.
[85] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.845; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5243 en FM V05245.
[86] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 460, folio 119-129 (oude nummering 60-65).
[87] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 488, folio 556 e.v.
[88] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 3109, folio 87 e.v.
[89] GAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, akte 686.
[90] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53.
[91] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam.* Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, 1ste verv., 89 a.

en de tooggaten voorgeboord, in de regel met een booromslag met losse kuikens. Planken voor een tafelblad of een ladebodem zijn dikwijls koud maar ook met messing en groef vergaard, wat een veer- en ploegschaaf veronderstelt. Planken met messing en groef worden echter dikwijls kant en klaar gekocht van de houtzaagmolen. Vervolgens worden de delen tot één meubel samengevoegd met kantig gestoken tapse toognagels, lijm, gesmede spijkers en na 1860 met draadnagels.

In de periode van onderzoek (1600-1930) volgen meubeltypen en meubel- en schilderstijlen elkaar in snel tempo op. Een groot gedeelte van deze periode, 1650-1880, lijkt er echter geen of weinig ontwikkeling te zitten in de technieken en gereedschappen waarmee de meubels zijn gemaakt, althans de sporen blijven dezelfde. Pas na 1860 gaan de grootste meubelfabrieken over op cirkel- en lintzagen en schaafmachines, in combinatie met de aanschaf van een stoommachine.

Na 1880 wordt de stoommachine steeds meer vervangen door een kleinere en goedkopere gas-, diesel-, en petroleummotor.[92] Vanaf 1900 gebruiken ook kleinere meubelmakers, die eerder geen stoommachine hadden, een dergelijke motor voor de aandrijving van machinerieën.[93] Kort daarop, rond 1900, kondigt zich de volgende vernieuwing al weer aan: de elektromotor. Hiervoor is geen apart gebouw met schoorsteen meer nodig, ze kunnen dichtbij de machines staan. Voor vele kleine bedrijven komt een elektromotor en daarmee een cirkel-, en lintzaag en een schaafmachine pas binnen handbereik met de landelijke uitrol van het elektriciteitnetwerk (1905-1920).[94] Onafhankelijk van de krachtbron blijven de sporen van de machines min of meer hetzelfde.

Vanaf de late 19de eeuw zijn er enkele fabrieken die met stoommachines beschilderde meubels vervaardigen zoals Stoommeubel- en timmerfabriek F.A. van Herpen, Kloveniersburgwal 1 in Amsterdam.[95] In de vroege 20ste eeuw heeft H. Hijman & Co. op het Piet Heynsplein 11 in Rotterdam tussen 1910-1928 een volledig gemechaniseerde fabriek voor geschilderde naaldhouten meubels met onder meer een lintzaag.[96] Maar voor de vele kleine bedrijfjes geldt nog in 1920: 'in de zg. witwerkerij (het vervaardigen van geschilderde vurenhouten meubelen), een bedrijf waarvan men denken zou dat allereerst voor machinale bewerking in aanmerking zou moeten komen, heeft zich de machine nog lang niet de plaats veroverd, die zij in kon nemen. Deels komt dat door de financiële onmacht der kleine baasjes, die dit bedrijf beoefenen, deels door het conservatisme dat diezelfde baasjes bezielt.'[97] Tegen de tijd dat ook deze conservatieve baasjes met kleine bedrijfjes machines gaan aanschaffen is het beschilderde meubel echter al op zijn retour.

[92] J.M. Bos & C. Soederhuizen, 'Kanttekeningen bij de geschiedenis van het houtzagen', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum,* jrg. 38 (1975), nr. 2, p. 65.
[93] Zie bijvoorbeeld: H. Piena, 'De productie van Neorenaissance Meubilair door de Firma Van de Fliert in Barneveld', in: *Care*, (1998), nr. 3, p. 39.
[94] *Algemeen Handelsblad:* 20-09-1906, artikel: Internationale tentoonstelling van ambachtswerktuigen; *Het nieuws van den dag:* 21-09-1906, artikel: Tentoonstelling van ambachtswerktuigen.
[95] *De Standaard:* 10-3-1887.
[96] *Rotterdams Nieuwsblad:* 6-05-1910; 23-02-1911; 6-09-1919; 24-03-1920; 12-01-1925; 22-05-1925; 13-12-1927; 10-09-1928.
[97] *Het Volk:* 30-1-1920: artikel getiteld: Het nieuwe kollektieve kontrakt in de meubelindustrie, onaannemelijke voorstellen der patroons.

3.3.2 Spijkers.

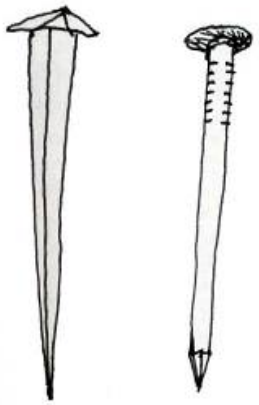

Links een gesmede spijker zoals die tot circa 1860 is toegepast in witwerkers-meubels. Na die tijd is men draadnagels (rechts) gaan gebruiken.

Gesmede spijkers

In de bestudeerde meubels worden tot circa 1860 alleen gesmede spijkers toegepast. Tot circa 1750 zijn dat over het algemeen grove spijkers met grote op het oppervlak liggende gefacetteerde koppen. In latere meubels, en zeker in de eerste helft van de 19de eeuw gebruikt men spijkers met kleine en dikwijls T-vormige koppen die veelal tot net onder het oppervlak in het hout zijn gedreven.

Gesmede spijkers en hun productie zijn reeds belicht door Janse[1] en Bot.[2] De meeste hier gebruikte gesmede spijkers lijken in de ons omringende landen te zijn vervaardigd, te weten België (Luik), Engeland en Duitsland. Maar gesmede spijkers kunnen eveneens van Nederlandse bodem zijn. Door het land heen zijn er diverse spijkerfabrieken.[3] Door de sterke concurrentie uit met name België lijden veel Nederlandse spijkermakerijen in de eerste helft van de 19de eeuw echter een kwijnend bestaan.[4]

---

[1] H. Janse, (red.), *Spijkers & draadnagels.* Leiden: Vereniging Ambacht & Gereedschap, 2004. Dr. H. Janse was bouwhistorisch onderzoeker en heeft een lange reeks publicaties op zijn naam over de meest uiteenlopende aspecten.

[2] P. Bot, *Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*. Alphen aan de Maas: Uitgeverij Veerhuis, 2009, p. 302. P. Bot is bouwkundig medewerker aan het Nederlands Openluchtmuseum.

[3] *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid.* Haarlem: Erven Vincent Loosjes, (1843), deel 8, stuk 1, p. 185; *Statistisch jaarboek voor het Koningkrijk der Nederlanden.* 's-Gravenhage: Van Weelden en Mingelen, jrg. 4 (1854), p. 394; *Statistisch jaarboek voor het Koningkrijk der Nederlanden*. 's-Gravenhage: Van Weelden en Mingelen, jrg. 6 (1857), vol. 1, p. 328.

[4] I.J. Brugmans, *Statistiek van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1956, deel I, II en supplement.

Na 1860 gaan witwerkers op grote schaal over op draadnagels. Een uitzondering vormen Staphorst en Rouveen waar men tot in het begin van de 20ste eeuw gesmede spijkers blijft maken die worden verwerkt in daar gemaakte kisten.[5] Daar waar men in Staphorst en Rouveen wel met draadnagels werkt, zijn die in veel gevallen vierkant in doorsnede, de zogenaamde kistnagels.[6] Dit in tegenstelling tot de ronde draadnagels die overal elders in Nederland in meubels zijn verwerkt. Meerdere in zeer landelijke streken vervaardigde meubels kunnen nog langere tijd volledig met gesmede spijkers zijn gemaakt getuige een kledingkist uit 1872.[7]

Ook in het noorden van het land blijft men nog langer aan spijkers en draadnagels met een vierkante doorsnede vasthouden.[8] Dit is onder meer te zien aan een wandbetimmering (1879) uit Hichtum, gemaakt door Willem Ypes Bouma. Hierin verwerkt hij zowel draadnagels met een ronde als een vierkante doorsnede en gestanste of gesmede spijkers.[9]

Draadnagels

Dun ijzerdraad gebruikt men al vanaf de late 17de eeuw op witwerkers-meubels voor splitpennen waarmee beslag op ladefronten is vastgemaakt. Dit is aangetroffen op een kruisvoetkabinet (1680-1720),[10] een linnenkabinet (1730-1770),[11] een ladekast (1750-1800),[12] en tot slot nog een linnenkabinet (1780-1840).[13] Ook de hierna te behandelen ijzeren draadoogscharnieren wijzen er op dat ijzerdraad al rond 1700 in gebruik is op witwerkers-meubels. De ijzerdraadwinkel van Gerrit Vogelbergh in Amsterdam, die op 1721 wordt ontruimd, ligt vol met allerhande soorten ijzerdraad, zoals voor naalden, breinaalden en klinknagels.[14] Vogelbergh verkoopt zelfs nagels maar of deze uit getrokken draad zijn vervaardigd is nog maar de vraag. Waarschijnlijk zijn deze uit rondstaf gesmeed. Het duurt tot ver in de 18de eeuw voordat men van ijzerdraad op enige schaal draadnagels maakt. De op waterkracht aangedreven Franse smederij Forges de Lods van Jean-Charles Noël Fleur produceert vanaf 1760 ijzerdraad en spijkers.[15] Janse neemt aan dat dit draadnagels zijn.[16] In luxe meubels vanaf 1775, ontworpen door Jean-Henri Riesener (1734-1806) en Roger van der Cruse (Lacroix) (1729-1799), zijn in het restauratie-atelier

[5] H. Piena & J. Hooikammer, 'The dynamics of tradition: painted furniture from Staphorst 1800 2000', in: *Vernacular Furniture. Context, form, analysis. Proceedings: Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation, 14-15 November 2008*. Amsterdam: Stichting Ebenist, 2008, p. 38-50.
[6] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Staphorsters spinde: Inv.nr.: NOM.49450-77; Staphorster turfbak, Inv.nr.: NOM 50241-78.
[7] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.34901-63
[8] Janse, op.cit., p. 42.
[9] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.30010.
[10] Collectie J.D.F. Bottema, Warfhuizen, geen inv.nr.
[11] Collectie Restauratie-atelier Van Asten, Landgoed de Olmenhorst, Lisserbroek, geen inv.nr.
[12] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B156.
[13] Collectie Openluchtmuseum Erve Kots, Lievelde, geen inv.nr.
[14] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 6926, datum 19-9-1721.
[15] *Inventaire du patrimône culturele, Region Franche-Comté*, 1980, loc.nr. 25, doc.nr. IA00014536.
[16] Janse, op.cit., p. 45.

van Didier Aaron in Parijs[17] diverse malen kleine ijzeren draadnagels aangetroffen. Deze draadnagels zitten onder het fineer en zijn tijdens de fabricage van de meubels aangebracht.[18] In een Nederlandse klepsecretaire (1780-1800) zijn achter een lakwerk paneel messing draadnagels aangetroffen met een hand geslepen punt.[19] Om de ruitjes te fixeren alvorens stopverf aan te brengen zijn in het bovenlicht (circa 1800) van Herengracht 605 te Amsterdam stiftjes met een geveilde punt gebruikt, gemaakt van getrokken koperdraad.[20] IJzeren draadnagels zijn in Nederland, voor zover bekend, het eerst gebruikt in een tafel voor Koning Lodewijk Napoleon.[21] Het zijn kleine draadnagels, vervaardigd van getrokken ijzerdraad, met een met de hand geslepen punt en een eveneens handmatig gestuikte kop. In dit meubel dienen ze voor de fixatie van appliques. Het volledig handmatig zowel als het geheel machinaal uit ijzerdraad vervaardigen van draadnagels wordt in Nederlandstalige bronnen al beschreven in 1837.[22] Kort daarop, in 1841, krijgt G.F. Laveissiere (Parijs) als eerste toestemming om in Nederland een machine in te voeren voor het maken van spelden en draadnagels.[23] Deze vroege draadnagels lijken klein van formaat. Ze worden gebruikt in sigarenkistjes,[24] door schoenmakers en blikslagers.[25] Zo blijkt uit de administratie van een blikslager in Bolsward dat hij in 1840 draadnagels koopt bij een groothandel in Sneek.[26] In 1843 wordt er in Nederland een draadnagelmachine aangeprezen, expliciet voor de vervaardiging van in hout te gebruiken draadnagels. De advertentie stelt dat deze draadnagels het hout minder doen splijten en dat ze in Duitsland, Frankrijk en België reeds gangbaar zijn.[27] Pas na de oprichting van grote draadnagelfabrieken in Nederland vanaf 1857[28] gaan schrijnwerkers op grote schaal over op draadnagels. In een klepsecretaire gesigneerd: ‘Juliejanus Henderikus Bronsma, 1859’[29] zitten nog alleen gesmede spijkers. Een bureau gesigneerd ‘J. Prins, Amsterdam, 1862’ en een speeltafel gesigneerd ‘J.J. Rombouts, D. Bosch, 20 september 1864’ bevatten inmiddels draadnagels.[30] Ook witwerkers gaan rond deze tijd over op draadnagels. Dit is te zien aan meubels met

[17] Didier Aaron & Cie., 118 Faubourg Saint-Honoré, 75008, Parijs.
[18] In het bezit van de auteur.
[19] Collectie Mutters, Opijnen. De draadnagels zijn in het bezit van de auteur.
[20] Mond. meded. Jaap Boonstra, restaurator Amsterdam Museum.
[21] Collectie Paleis Amsterdam, Inv.nr.: KP 4166.
[22] *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid,* (1837), deel IV, stuk 2, p. 195-209: Over het vervaardigen van nagels en krammen.
[23] *Jaarboekje over 1843, uitgegeven op last van Z. M. Den Koning.* ’s Gravenhage: Algemeene Lands Drukkerij, 1843, p. 115: Opgave der door Zijne Majesteit gedurende het jaar 1841 achtervolgens verleende octrooijen, etc.
[24] Wed. S.J. Saks, Fabriek en Magazijn van Sigaren-Fournituren: Algemeen Handelsblad 2-10-1858.
[25] *Jaarboekje van wetenschappen en kunsten, etc.* Gorinchem: J. Noorduyn en Zoon, 1850, p. 194, nr. 16.
[26] Tresoar: geen inv.nr.
[27] *Algemeen Handelsblad:* 1-2-1843: Machinefabrikant Phillipp. Schweizer Sohn te Mannheim, Duitsland.
[28] Janse, op.cit., p. 45.
[29] Collectie Michiel van den Ent.
[30] Draadnagels van beide meubels zijn in het bezit van de auteur.

een jaartal. Een voetenbankje (1854)[31], een bedstedebankje (1856)[32], een wieg (1859)[33] en twee bedstedebankjes, beide uit 1860, zijn nog met gesmede spijkers gemaakt.[34] In een kist (1864)[35] en een duwslede (1867)[36] zijn draadnagels én gesmede spijkers naast elkaar gebruikt. Op basis van bouwonderdelen dateert Janse de grootschalige omslag van gesmede spijkers naar draadnagels eveneens vanaf 1860.[37] Beschilderde naaldhouten meubels die met draadnagels zijn gemaakt, zijn in dit onderzoek daarom ná 1860 gedateerd. De vanaf de vroeg 19de eeuw vervaardigde machinaal gestanste spijkers,[38] zoals die veelvuldig voorkomen in Engelse meubels, zijn in witwerkers-meubels niet aangetroffen.

[31] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2966-43.
[32] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.33823-62.
[33] Collectie Jaap Jongert, Durgerdam.
[34] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7496-48; collectie Antiek d'Eglantier, Amsterdam, Inv.nr.: # *8261.*
[35] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51327-80.
[36] Collectie Cultuurhistorisch Museum Texel, De Waal, Inv.nr.: CMT 0908.
[37] Janse, op.cit., p. 49.
[38] Janse, op.cit., p. 34-37

3.3.3 Beslag.

In de meeste boedelinventarissen van witwerkers wordt de voorraad ijzerwaar niet nader uitgesplitst maar samengevat onder termen als ‘ijzerkramerijen’ of ‘enige rommeling aan ijzer’. Bij de Amsterdamse Christiaan van der Ondermeulen (1728) doet men dat wel.[1] Dan blijkt hij 354 scharnieren in voorraad te hebben, verdeeld over knieren, hengsels en opleggers. Met het laatste worden waarschijnlijk vlinderscharnieren bedoeld. Daarnaast heeft hij 398 sloten op de plank liggen waaronder 180 knipslotjes. Dit zijn waarschijnlijk sloten met een snapschoot. Veel van deze zaken komen hieronder terug waar we het beslag bespreken zoals dat op de bestudeerde witwerkers-meubels is aangetroffen. Dit beslag is onder te verdelen in de volgende categorieën:

1. Staartgehengen.
2. Stiften.
3. Speunen.
4. Draadoogscharnieren.
5. Knieren.
6. IJzeren vlinderscharnieren.
7. Ajour messing vlinderscharnieren.
8. Plaatscharnieren.
9. Harpgrendels.
10. Schuifgrendels.
11. Houten wervels.
12. Sloten.
13. Ringen.
14. Messing knopjes.
15. Gegoten ladetrekkers en sleutelentrees.
16. Gestanste ladetrekkers en sleutelentrees.
17. Ledikantbouten en –haken.

[1] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.

1. **Staartgehengen.**

Een paar hand gesmede staartgehengen, waarschijnlijk uit een tuugkist. Maten: L.25 x B.4,2 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr. X.NOM.47416-74.

Staartgehengen zijn langwerpige scharnieren die smaller uitlopen en dikwijls eindigen in een ui-vormig uitgesmede kop. Over de lengte is een aantal gaten aangebracht waardoor het geheng is vastgespijkerd. De aan de andere zijde uitstekende spijkers zijn daarbij omgeslagen en in het hout teruggedreven. Vrijwel alle afhangende bladen van hangoortafels en deksels van kisten zijn bevestigd met staartgehengen. Vanaf ongeveer 1850 worden staartgehengen steeds vaker niet meer gesmeed maar vervaardigd uit machinaal gewalst plaatijzer.[2]

Staartgeheng, gemaakt uit machinaal gewalst plaatijzer, circa 1900, zoals die op kistdeksels is toegepast. Maten: L.18,5 x B.3,3 cm. Particuliere collectie.

[2] Zie bijvoorbeeld een late hangoortafel: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27999-57.

2. Stiften.

De deuren van diverse meubels draaien op ijzeren stiften, die in de hoek van het deurtje en het erboven of onder gelegen dek steken. Dit is de goedkoopste manier om een deur te laten draaien. Onder de bestudeerde groep is dit bij twintig meubels toegepast, te weten bij kasten uit 1675-1725, 18de-eeuwse kabinetten en 19de-eeuwse buffetten.

3. Speunen.

Speunen bestaan uit twee strippen ijzer, waarbij de ene strip aan het uiteinde een stift, en de andere een corresponderend gat heeft. Rondom de stift zit dikwijls een verhoging, een vrijloopkraag, zodat de deur niet aanloopt. Beide delen hebben over de resterende lengte een aantal gaten waardoor ze zijn vastgespijkerd. Speunen zijn het meest toegepaste type scharnier op meubels uit de gehele onderzochte periode. Tot ongeveer 1860-1880 lopen ze taps toe en zijn ze hand gesmeed. Na die tijd komen er steeds meer rechte machinaal vervaardigde speunen voor. Op vroeg 20ste-eeuwse witwerkers-meubels zijn de speunen aan de onderzijde over de gehele lengte hol. Vanaf de late 17de eeuw worden er aan luxe meubels ook messing speunen toegepast. Op witwerkers-meubels zijn die niet aangetroffen.

Hand gesmede speun met taps toelopende uiteinden, toegepast op witwerkers-meubels tussen circa 1650-1870. Maten: L.8 cm. Collectie Michiel van den Ent.

Uit een voorgevormde ijzeren strip vervaardigde speun, aan de onderzijde over de gehele lengte hol, zoals deze op vroeg 20ste-eeuwse witwerkers-meubels zijn toegepast. Maten: L.7 cm. Collectie Michiel van den Ent.

Draadoogscharnieren.
Draadoogscharnieren bestaan uit twee in elkaar gehaakte lussen van ijzerdraad. De uiteinden van de lussen zijn op het hout vastgespijkerd met krammen of door het hout gestoken en dan vastgespijkerd. Ze zijn door de witwerker zelf op het hout vervaardigd en ongetwijfeld de goedkoopste scharnieren. Deze scharnieren zijn aangetroffen op een eikenhouten kistje (1700-1730)[3] en een eikenhouten poppenhuis (1750-1780).[4] Op witwerkers-meubels treffen we draadoogscharnieren ook aan, te weten bovenaan de uitzwenkende poten van hangoortafels uit de 18de en de vroeg 19de eeuw,[5] aan een stekendoos voor driepuntsteken uit 1764 (zie afb. p.74),[6] en tot slot aan een poppenkakstoel (1880-1920).[7]

[3] Collectie Otteman Kingma Stichting, Leeuwarden, Inv.nr.: NO 09300 en OKS 1955-484.
[4] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.512-42.Q.
[5] Collectie Doopsgezind Weeshuis, Zaandam., geen inv.nr.; Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5424.OV-1940 en NOM.9243.OV.
[6] Collectie Fries Scheepvaart Museum, Sneek, Inv.nr.: 2003-244.
[7] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.25109-56.

4. Knieren.

Een knier, kniescharnier, bochtknier, bochtscharnier of verkropt scharnier heeft onder een hoek van 90^0 geknikte bladen. De werkwijze gaat als volgt. Tijdens het smeden vouwt men een blad dubbel. Vervolgens worden beide uiteinden aan elkaar geweld en dun uitgesmeed. Dit uitgesmede blad wordt in een hoek van 90^0 omgeslagen en van spijkergaten voorzien. Nadat de spijkergaten op het hout zijn afgetekend en er met een knierbeitel een sleuf in elke stijl is gehakt, wordt het ene scharnierblad in de rand van de deur geslagen, het andere in de corresponderende deurstijl. Vervolgens worden de nu verzonken bladen met ijzeren spijkers vastgezet.

Knieren zijn vaak toegepast in laat 17de-eeuwse kasten en hangoortafels, en tussen 1700 en 1880 in vrijwel alle typen meubels met draaiende deuren zoals buffetten, bureaus, gortladen, hoekkasten, lessenaars, linnenkasten en porseleinkasten. Zo worden er van Frederik Holmerhuis (1821) te Zaandam na overlijden in zijn ijzerwaren- en gereedschappenwinkel nog 150 ‘bogtknieren’ geveild.[8] Na 1870 worden opliggende plaatscharnieren met rechthoekige platen steeds populairder.

Hand gesmede ijzeren knier zoals die tussen 1770-1880 veelvuldig in witwerkers-meubels zijn toegepast. Maten: H.4,5 x L.9 cm. Particuliere collectie.

[8] GAZ: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 6263, acte 101, datum: 30-4-1821, notaris Jan Evenblij.

5. IJzeren vlinderscharnieren.

IJzeren vlinderscharnieren hebben twee vlindervormige, naar de rand dunner uitgesmede bladen. Ze zijn toegepast op draaiende en uitzwenkende delen van bijna alle typen meubels uit de 17de, 18de en vroeg 19de eeuw. Te denken valt aan deuren van laat 17de-eeuwse kasten, de uitslaande poten van 18de-eeuwse hangoortafels, de deuren van 18de-eeuwse kwartronde hoekkastjes en de kleppen van vroeg 19de-eeuwse gortladen en bureaus.

Hand gesmede ijzeren vlinderscharnier zoals die tussen 1650-1830 op witwerkers-meubels zijn toegepast. Maten: L.8,5 x B.3,8 cm. Collectie Michiel van de Ent.

6. Ajour messing vlinderscharnieren.

Ajour messing vlinderscharnieren, zoals afgebeeld in drie Engelse catalogi,[9] zijn typisch voor beschilderde naaldhouten kwartronde hoekkasten met Bijbelse of mythologische voorstellingen.[10] Door dit beslag vermoeden Bruil en Vos dat de hoekkastjes in Engeland zijn gemaakt.[11] Echter, diverse Engelse handelaren in Den Haag, Rotterdam en Amsterdam hebben beslag uit Engeland geïmporteerd en in Nederland verkocht. Bovendien heeft geelgieter William Tottie op grote schaal “Engels” messing beslag in Rotterdam geproduceerd (zie hoofdstuk 3.3.4). In het hoofdstuk over de betreffende hoekkastjes is aangetoond dat deze kastjes in Nederland zijn gemaakt. Omdat de Nederlandse beschildering op deze kastjes onder de ajour messing vlinderscharnieren doorloopt is aannemelijk dat ze er in Nederland zijn opgezet.

Links een ajour vlinderscharnieren uit een Engelse catalogus (1760-1770) (collectie Amsterdam Museum, Inv.nr. L.2038, p. 24) en rechts eenzelfde vlinderscharnier op een hoekkastje (collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr. ZZM 6780).

[9] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr. L.2038, p. 24; LA 2039, p. 57; LA 2045, p. 59.
[10] Zie Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 12221; FM 1956-255; FM 1956-266; FM 6453 en *Christie’s Amsterdam. European Furniture, Clocks, Ceramics and Works of Art. The eclectic eye, treasures from a Hannover Cottage.* Tuesday 26 June and Wednesday 27 June 2007. Amsterdam: Christie’s, 2007, p. 197. Veilingnr.: 2749, lotnr.: 544.
[11] R. Bruil & A. Vos, ‘Beweging in drievoud’, in: *Kunst & Antiek Journaal Collect*, (2006), nr. 1, maart, p. 54-59.

7. Plaatscharnieren.

Plaatscharnieren hebben twee rechthoekige overal even dikke platen. De platen zijn geperforeerd met ronde verzonken gaten. Naarmate het goedkoper wordt om houtschroeven en plaatijzer te produceren nemen plaatscharnieren de plaats in van knieren. Vanaf 1870 vinden we plaatscharnieren op hoekkasten, buffetten, nachtkastjes en een enkele late gortlade.

Vroeg 20ste-eeuws plaatscharnier met verzonken gaten voor houtschroeven zoals deze vanaf de late 19de eeuw op witwerkers-meubels zijn toegepast. Maten: H.4,5 x B.3 cm. Particuliere collectie.

8. Harpgrendels.

Een harpgrendel dient om het blad van een theetafel in neergeslagen positie te vergrendelen. Deze bestaan uit een harpvormige grondplaat waarop een veer en haak zijn vastgeklonken. De veer houdt de harpoenvormige haak permanent in uitstaande positie. Deze harpgrendels zijn standaard toegepast op theetafels daterend tussen 1700- 1840[12] en spaarzaam op de binnenzijde van kastdeuren.[13]

Harpgrendel tegen de onderzijde van een theetafelblad om deze in neergeslagen toestand aan de voet te vergrendelen. Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1955-215.

[12] Zie bijvoorbeeld Collectie Museum Boijmans van Beuningen, Inv.nr.: K. & V. B 261; collectie Fries Museum, Inv.nr.: 1955-215, 1955-216, 1956-254 en 755; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: 8945; Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV 04020; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7456-48.

[13] Zie bijvoorbeeld een linnenkast, collectie Stichting Kasteel Keukenhof, geen Inv.nr., datering: 1740-1760.

10. Schuifgrendels.

Een schuifgrendel bestaat uit een ijzeren strip die op een plaat in- en uitschuift om er zo een deur mee vast te zetten. Ze zijn nauwelijks toegepast in witwerkers-meubels. De enkele voorbeelden betreffen een buffet uit het midden van de 18de eeuw,[14] een legkast daterend rond 1800[15] en een linnenkast uit de vroege 20ste eeuw.[16] Inlatende schuifgrendels zijn min of meer standaard op eikenhouten kwartronde hoekkastjes met twee deurtjes[17] maar ontbreken geheel op de naaldhouten exemplaren.

Vroeg 20ste-eeuwse ijzeren schuifgrendel. Maten: L.8 x B.3,2 cm. Particuliere collectie.

[14] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35814-65.
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5514-46.OV.
[16] Collectie Stichting Hagedoorns Plaatse, Epe, Inv.nr.: 0202-6487.
[17] Zie bijvoorbeeld Fries Museum, Inv.nr.: FM 1955-218; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35454-64.

11. Houten wervels.
Houten wervels bestaan uit een gedraaide knop, dikwijls van buxus of hulst. De ronde pen aan deze knop steekt door de deur. Aan de achterzijde is een wervel bevestigd, meestal van beuken- of iepenhout. Wervels komen vanaf de late 17de eeuw spaarzaam voor op meubels, zoals te zien is op een spijlenkast,[18] een porseleinkast,[19] hoekkast[20] en een kastje met klep.[21] Vanaf circa 1850 worden wervels veel algemener, vooral op kwartronde hoekkasten.[22] Daarnaast zijn alle vijf beschreven Huizer buffetten uitgevoerd met wervels, eveneens daterend uit de tweede helft van de 19de eeuw.[23]

Houten wervel zoals die regelmatig is toegepast op witwerkers-meubels uit de tweede helft van de 19de eeuw. Maten: L.12 x B.8 cm. Collectie Michiel van den Ent.

12. Sloten.
Over de gehele periode die dit onderzoek bestrijkt zijn er sloten toegepast in beschilderde naaldhouten meubels. Het zijn kleine goedkope ijzeren varianten zonder decoratie. De oudst aangetroffen sloten zijn open opleggende

[18] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 7251-62.
[19] Collectie Huis te Linschoten, Inv.nr.: 0.1.001.
[20] Collectie Edams Museum, geen Inv.nr., datering: 1760-1800.
[21] Collectie Fries Scheepvaartmuseum, Sneek, Inv.nr.: FSM C-081.3, datering: 1780-1820.
[22] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5425.OV en NOM.664-42. 3; collectie Antiek d'Eglantier, Amsterdam, twee hoge hoekkasten uit 1860-1880, beide geen inv.nr.; collectie Zuiderzeemuseum, geen Inv.nr., datering: 1890-1920.
[23] Zie bijvoorbeeld collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35658-64; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5512.

schootveersloten met een trapeziumvormige grondplaat en snapschoot. De snapschoot wordt met een veer permanent in uitstaande positie gehouden. De aan één zijde afgeronde snapschoot schiet in en uit gedurende het dichtslaan van de deur. Dit type is toegepast op kastdeuren uit de 17de en vroege 18de eeuw en op kwartronde hoekkastjes uit het midden van de 18de-eeuw. Het hier afgebeelde typen komt echter nog voor in de catalogus van de ook in Nederland verkopende Johann Schimmelbusch (1789) uit Solingen.[24]

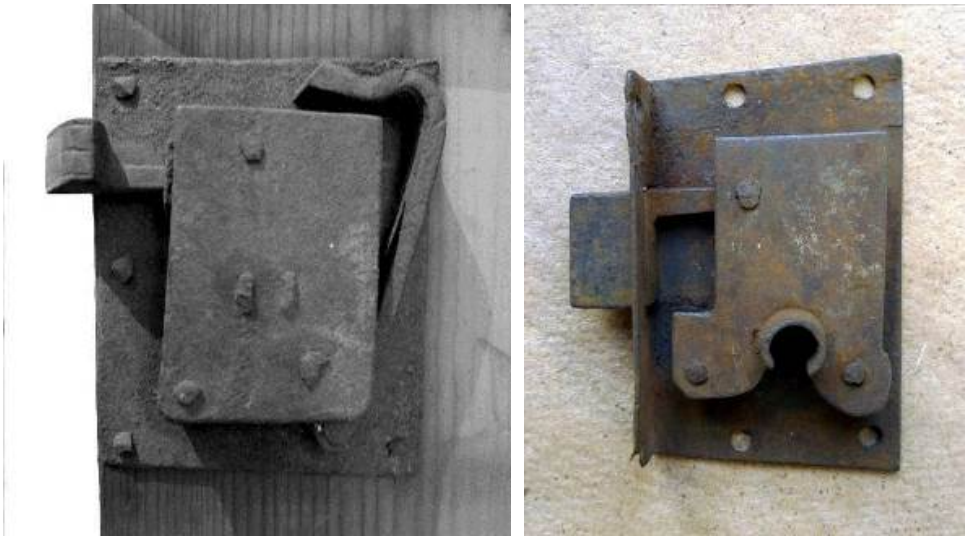

Links een open opleggend schootveerslot met trapeziumvormige grondplaat en snapschoot in een vierdeurs kast (1650-1695). Maten: H.12 x B.8 cm. Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5249. Rechts een inlatend schootveerslot met trapeziumvormige dekplaat en snapschoot uit de deurstijl van een porseleinkast (1700-1730). Maten: H.7 x B.5,6 cm. Collectie Michiel van den Ent.

[24] *Récueil des échantillons de la fabrique de Jean Schimmelbusch & Fils á Sohlingen.* Wald: Jean Pierre Grahe, 1789, nr.: 659 en 660. Herdruk Solingen: H. Martor Beermann, 1997.

Het tweede, veel toegepaste type is het inlatend schootgrendelslot met een trapeziumvormige dekplaat en een smalle uit het midden staande schoot. In de meeste gevallen is de staart van de schoot gespleten: een spreidveerschoot. Een slot met een spreidveerschoot behoeft minder onderdelen en is daardoor goedkoper. Door inkepingen bovenlangs de schoot kan deze in- of uitstaan. Dit type slot komt vanaf de late 17de eeuw voor op kastdeuren. In de 18de eeuw is dit het meest gangbare type op zowel deuren als laden. Na 1840-1850 raakt het definitief in onbruik.

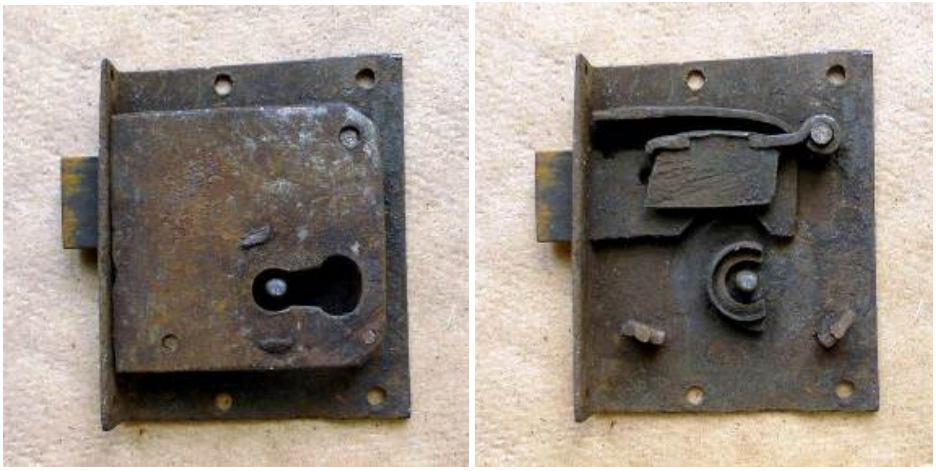

Inlatend schootgrendelslot met trapeziumvormige dekplaat, uit het midden staande smalle schoot en kruisvormige verdrijving zoals dat tot circa 1850 in enkele witwerkers-meubels is toegepast. Maten: H.7,5 x B.6 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum.

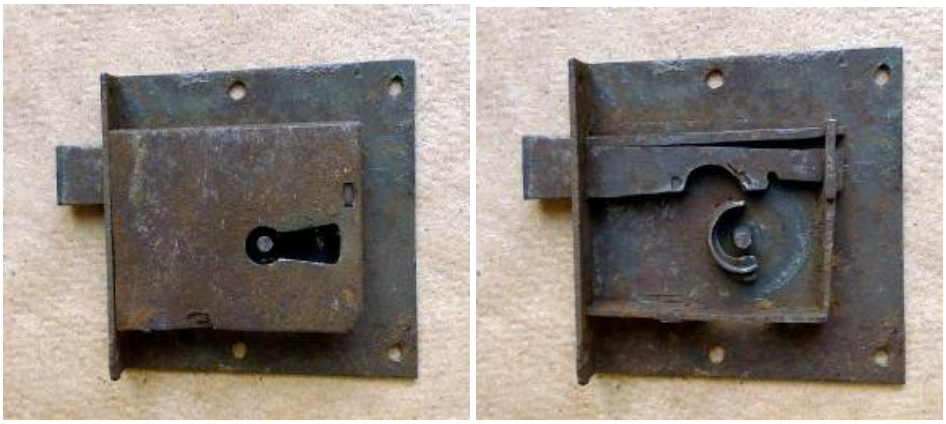

Inlatend schootgrendelslot met trapeziumvormige dekplaat en uit het midden staande smalle spreidveerschoot, het meest gebruikte type slot op witwerkers-meubels tot circa 1850. Maten: H.5,6 x B.6,7 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, geen Inv.nr.

Rond 1780-1790 ontwikkelt zich daarnaast een ander model. De dekplaat wordt rechthoekiger. In de eerder vermelde catalogus van Johann Schimmelbusch (1789) komen zowel trapeziumvormige als rechthoekige dekplaten voor.[25] Alle sloten in deze catalogus hebben echter nog een kleine uit het midden staande schoot. Deze sloten worden onder meer in Velbert bij Solingen vervaardigd en ook in Nederland verhandeld.[26] In Frankrijk hebben inlatende meubelsloten tussen 1800-1820 inmiddels al een geheel rechthoekige dekplaat en een brede uit het midden geplaatste schoot.[27] Rond 1825-1850 wordt de schoot van de in Nederlandse meubels aangetroffen sloten dikker en breder en zit deze steeds meer in het midden.[28] De vroegste mij bekende Nederlandstalige publicatie waar dit moderner type kast- en ladeslot in staat afgebeeld dateert uit 1839.[29] Dit rechthoekig model dekplaat en brede schoot is echter al eerder gebruikelijk voor meubels.[30] Sloten die als overgangsvorm kunnen worden beschouwd (al een rechthoekige dekplaat maar nog een kleine uit het midden geplaatste schoot) zijn aangetroffen op een linnenkast

[25] *Récueil des échantillons de la fabrique de Jean Schimmelbusch & Fils á Sohlingen.* Wald: Jean Pierre Grahe, 1789. Herdruk Solingen: H. Martor Beermann, 1997.
[26] Op.cit. Zie het nawoord van Hanns-Ulrich Haedeke.
[27] M.-N. de Gary et G. Musin, *Objet d'usage & de goût dans les premières années du XIXe siècle.* Paris: Musée des Arts Décoratifs, 1993, p. 118-120.
[28] Mogelijk zijn sloten met dikkere en bredere schoten een antwoord op de met verenstaal gefabriceerde zagen waarmee kwaadwillende lieden schoten makkelijker konden doorgezaagd.
[29] 'Art. IV. Afbeeldingen van verscheiden Kunstsloten, ontworpen door Franz Schörg, Jr. Mr. Slotenmaker, te Munchen', in: *Nederlandsch bouwkunstig magazijn: tijdschrift tot verbetering nut en voordeel in de bouw-, timmer-, beeldhouwkunst en meubelering,* etc. Amsterdam: M. Schooneveld & Zoon, deel 1 (1839), p. 505, fig. 229 en p. 508, fig. 232.
[30] L. Berthaux, *Le parfait serrurier, ou traité complet des ouvrages faits en fer*. Lyon: Louis Perrin, 1828, p. 17-18 en afbeelding 18.

uit 1830-1850[31], een buffet [32]en een ladekast,[33] beide laatste uit 1840-1860. Op een linnenkabinet in de collectie van het Zaans Museum zijn het trapeziumvormige én het rechthoekige model naast elkaar gebruikt.[34] Na 1860 raakt het slot met handgesmede onderdelen in onbruik en worden sloten steeds meer geassembleerd uit geprefabriceerde materialen zoals gewalst plaatijzer en verenstaal.

[31] Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg, Inv.nr.: MEW 0812.
[32] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.40946-71.
[33] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21028-54.
[34] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM-16453.

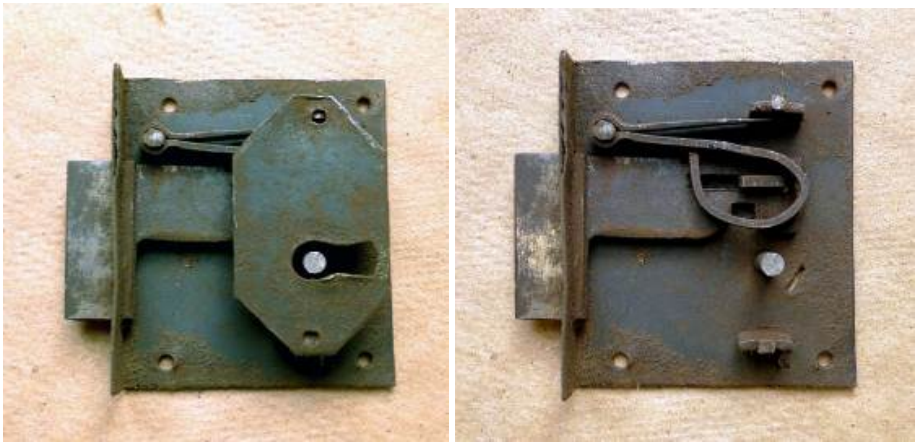

Schootgrendelslot met een min of meer rechthoekige dekplaat van gewalst plaatijzer en een handgesmede gecentreerde brede schoot zoals dat tussen 1840-1860 is toegepast op witwerkers-meubels. Maten: L.6,5 x B.6 cm. Collectie Michiel van den Ent.

Schootgrendelslot met rechthoekige dekplaat van gewalst plaatijzer, een gecentreerde brede schoot en een veer van verenstaal, zoals dat na 1900 is toegepast op witwerkers-meubels. Maten: H.6,8 x B.6 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, geen Inv.nr.

Een variant op dit slot is het instekende schootgrendelslot. Hierbij is in de rand van de deur of lade een rechthoekig gat gehakt waarin het slot steekt. Dit type slot is een enkele maal aangetroffen op 19de-eeuwse meubels waaronder enkele gortladen[35] en

[35] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11120-50 en collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 7505.

een bureau.[36] Sloten met messing dekplaten en dubbele messing schoten, frequent gebruikt in luxe schrijnwerkers-meubels, zijn niet op witwerkers-meubels aangetroffen.

13. Trekringen.

IJzeren ringen voor het openen van deuren en laden zijn te vinden op 17de-eeuwse kasten.[37] De kleine laden in het interieur van laat 17de-eeuwse kruisvoetkabinetten en 18de-eeuwse linnenkabinetten zijn regelmatig van een messing ringetje voorzien, met een splitpen door het ladefront vastgezet. Ook op laden onder het tafelblad van 19de-eeuwse tafels zijn dergelijke ringetjes toegepast.

14. Messing knopjes.

Het beslag op laden in witwerkers-meubels beperkt zich meestal tot een paar messing knopjes met een ijzeren houtschroef. Deze ijzeren houtschroef lijkt in het messing knopje te zijn meegegoten. Dergelijke knopjes komen voor in Engelse catalogi uit de 18de eeuw.[38]

Messing knopjes zoals deze in de 18de en 19de eeuw zijn gemaakt door geelgieters in Engeland.

[36] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 21981.
[37] Zie bijvoorbeeld: Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: C 1949-011.
[38] N. Goodison, 'The Victoria and Albert Museum's Collection of Metal-Work Pattern Books', in: *Furniture History*, 11 (1975), p. 1-30; collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA 2038, p. 6, LA 2037, p. 13; LA 2046, p. 69.

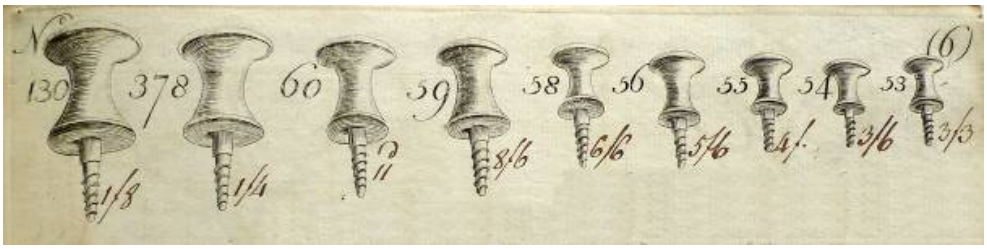

Messing knopjes in een Engelse catalogus uit circa 1770-1780. Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA 2038, p. 6.

15. Gegoten ladetrekkers en sleutelentrees.

Een deel van de witwerkers-meubels uit de periode 1730-1780 is voorzien van messing ladetrekkers en sleutelentrees. Omdat lange tijd niet duidelijk was of dit beslag in Engeland dan wel in Nederland is gemaakt wordt hier dieper ingegaan op de fabricage en de makers.

Gegoten platen

Het beslag heeft een aantal kenmerken. De achterzijde vertoont een fijnkorrelige huid als van zandgegoten stukken. Er zijn twee andere aanwijzingen dat de stukken gegoten zijn. De platen van zwaar uitgevoerde kisthengsels vertonen rond de hengselgaten een verdikking die is meegegoten. De fijner uitgevoerde ladetrekker, zoals hier behandeld, tonen voorgegoten gaten ter positionering van de pommels of splitpennen. Nadien zijn deze gaten verder uitgeboord dan wel uitgeveild maar diverse stukken vertonen nog restanten van de voorgegoten gaten. Daarentegen zijn er op de randen geen stans- of zaagsporen gevonden, die er op zouden wijzen dat de stukken uit een plaat zijn vervaardigd. Sets beslag, die van één meubel afkomstig zijn, hebben bovendien precies dezelfde grootte en contouren. Dit suggereert dat ze van één model zijn afgevormd. Als ze ieder afzonderlijk met de hand waren uitgezaagd, zouden er eerder kleine afwijkingen te verwachten zijn.

Modelnummers

Op de achterzijde staan vaak letters en cijfers. Doordat deze letters en cijfers dezelfde fijnkorrelige structuur hebben is het aannemelijk dat ze zijn meegegoten en al in het model aanwezig waren.[39] Als voorbeeld dient een stuk beslag uit de collectie van meubelrestaurator Pol Bruijs te Haarlem. Dit toont het nummer 162 op de achterzijde. Een stuk beslag met ditzelfde nummer is terug te vinden in een Engelse meubelbeslagcatalogus.[40] Het daar afgebeelde stuk heeft precies dezelfde contouren maar een iets andere ponsdecoratie. Dit onderstreept dat dergelijke nummers niet zozeer slaan op de decoratie als wel op het model.

[39] Een uitzondering daarop is de naam ‘W. Tottie’, die altijd na het gieten is ingeslagen.
[40] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA2038, p. 13

Ponsdecoraties
De voorzijde is glad en lijkt gepolijst, waardoor het oorspronkelijke gietsel dikker zal zijn geweest. De randen zijn afgeschuind en vertonen soms vijlsporen. De voorzijde is dikwijls gedecoreerd met figuren, opgebouwd uit cirkels, rechte en halfronde lijnen en stippels in allerlei patronen. Er is een aantal aanwijzingen dat deze decoratie er na het gieten met ponsen is ingeslagen. Sets van eenzelfde meubel vertonen weliswaar dezelfde decoratie maar bij nauwkeurige observatie staan de individuele lijntjes waaruit de decoratie is opgebouwd allemaal iets anders. Dit duidt erop dat de decoratie niet in een mal is ontstaan maar dat deze er met de hand op is aangebracht. Waar op de voorzijde een decoratief element is ingeslagen, is de achterzijde vaak bol en de giethuid gladder. Het lijkt erop dat de messing plaat op een harde ondergrond is gelegd en dat de decoraties er met diverse ponsen en een hamer in zijn geslagen. Zodoende is de achterzijde bol gaan staan en is de zandstructuur van het gieten door het slaan ingedrukt tot een gladder oppervlak.

Splitpennen of pommels
Er zijn drie manieren waarop dit beslag op het meubel is bevestigd: met pommels, met splitpennen gemaakt van dunne stroken messing of met splitpennen van getrokken messing draad. Het beslag dat met pommels is uitgevoerd vertoont twee vierkante gaten. Ladetrekkerringen uit de late 18de eeuw zijn veelal met splitpennen van messing strippen uitgevoerd en hebben een sleufvormig gat. Het beslag met splitpennen van draad heeft kleine ronde gaten. In totaal zijn er negentien naaldhouten beschilderde meubels beschreven die van oorsprong zijn uitgevoerd met splitpennen en acht meubels die met pommels zijn uitgevoerd. Vaak is het beslag inmiddels een of meer malen vervangen. In dat geval is door de gaten en de indrukken in de achterzijde van de ladefronten nog te zien met welk soort bevestiging het beslag eerder is vastgezet.

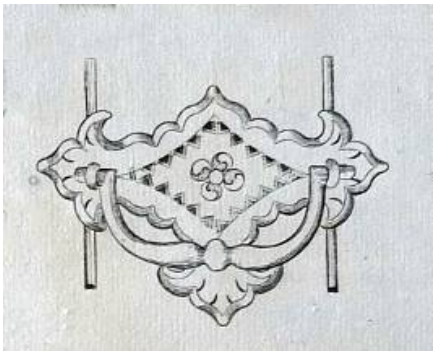

Ladetrekker van gegoten messing plaat met splitpennen zoals deze zijn gebruikt op witwerkers-meubels (collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA 2307, p. 17) en rechts een zeer vergelijkbare ladetrekkerplaat van William Tottie gemaakt voor pommels (particuliere collectie).

Een catalogus uit het midden van de 18de eeuw toont acht ladetrekkers met splitpennen uit draad.[41] Het zijn de eenvoudigste modellen in het boek. Vergeleken met de prijzen van de acht meest eenvoudige ladetrekkers met pommels uit dezelfde catalogus zijn de ladetrekkers met pommels bijna tweemaal zo duur. Een catalogus daterend uit de circa 1780-1800 vertoont zeven stukken beslag met pommels en zeven met splitpennen vervaardigd uit strippen metaal.[42] De stukken met pommels zijn hier anderhalf maal duurder dan het beslag met splitpennen. Dit geeft aan dat het beslag op de witwerkers-meubels over het algemeen het goedkoopste in zijn soort is. Dit beslag is in de regel niet verguld maar tegen oxidatie afgewerkt met een goudvernis.

Birmingham

Naast import uit Engeland zijn er ook Nederlandse geelgieters die kabinetbeslag maken zoals Ernst Meyrink op de Anjeliersgracht te Amsterdam.[43] Maar de fabricage van gegoten messing ladetrekkers en sleutelentrees heeft industriële proporties in Birmingham en in mindere mate in Wolverhampton en London.[44] Uit de vele 18de-eeuwse catalogi in het Victoria & Albert Museum blijkt dat dit beslag op grote schaal naar Europa is verkocht.[45] Na 1750 krijgen Engelse metaalbewerkers structureel last van de hoge importtarieven die het vaste land voor metalen eindproducten vaststelt. Enerzijds worden Engelse ambachtslieden uitgenodigd om op het continent te komen werken, anderzijds besluiten Engelse ondernemers zelf om zich aan de andere kant van de importbarrières te vestigen.[46] Misschien dat daarom diverse Engelse geelgieters in Nederlandse steden neerstrijken en hun Engelse metaalwaren aanbieden op markten en daarmee adverteren in de Amsterdamse courant. Onder hen bevindt zich Robert Marshall uit London, wonend te Amsterdam. Hij adverteert met koperen en ijzeren sloten voor kabinetwerkers.[47] Verder is er N. Thornbury in Den Haag die adverteert met Engelse tafelmessen, scheermessen en scharen, spelden en verlakte theebladen.[48] Vervolgens wijzen we op James Scott die 'In de Vergulde Struis-Vogel' te Amsterdam (1766) 'alle zoorten van Birmingham, Sheffield en Londense Goederen' waaronder ook 'allerhande Kastemaakers Kooperwerk' verkoopt.[49] De vierde hier vermelde Engelsman is William Tottie. Hij heeft

[41] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA 2046.
[42] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA 2035 p. 28
[43] *Amsterdamse Courant:* 7 maart 1752.
[44] H. Hamilton, *The English Brass & Copper Industries to 1800.* 2nd ed. London: Frank Cass & Co. Ltd., 1967.
[45] Zie bijvoorbeeld: *Victoria & Albert Museum Catalogues. Department of Engraving, Illustration & Design. Old English Pattern Books of the Metal Trades. A descriptive catalogue of the collection in the museum.* London: Victoria & Albert Museum, 1913; N. Goodison, 'The Victoria and Albert Museum's Collection of Metal-Work Pattern Books', in: *Furniture History,* 11 (1975), p. 1-30.
[46] Hamilton, p. 292-293.
[47] *Amsterdamse Courant:* 22 september 1753. Zie ook: R.J. Baarsen, 'Andries Bongen (circa 1732-1792) en de Franse invloed op de Amsterdamse kastenmakerij in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: *Oud Holland*, 102 (1988), p. 33.
[48] *Amsterdamse Courant*: 22 september 1761 en 22 september 1759.
[49] Baarsen, op.cit.

waarschijnlijk het grootste aandeel in het in Nederland toegepaste messing meubelbeslag. In het volgende hoofdstuk wordt daarom uitvoeriger op hem ingegaan.

16. Gestanste ladetrekkers en sleutelentrees.

In 1769 wordt waarschijnlijk voor het eerst meubelbeslag geheel mechanisch uit messing blik gestanst. John Pickering uit Londen vindt dan een machine uit waarmee hij met een matrijs, dunne vellen messing en een zware hamer ieder gewenst ontwerp kan reproduceren voor 'designs on coffin furniture, coach ornaments and house furniture'.[50] Op grote schaal wordt deze uitvinding benut in de knopenfabricage in met name Birmingham, waardoor het arbeidsintensieve werk van de drijver en graveur overbodig raakt.

Al snel ontstaan er specialismen binnen de met messing blik gestanste voorwerpen. Naast knopen komen er bedrijven die zich toeleggen op gespen, boekbeslag, doodskistenbeslag, schilderijlijsten, spiegellijsten, paraplu-onderdelen en ook meubelbeslag. Deze producten zijn goedkoper dan de gegoten equivalenten en zijn evenzo gevernist.[51] Van alle Engelse productiecentra heeft Birmingham wederom het grootste aandeel van de Europese markt.[52] Tegen het einde van de 18de eeuw zijn ook een groot aantal plaatsen op het continent gespecialiseerd in vergelijkbare waren zoals in diverse Duitse plaatsen: Neurenberg, Iserlohn, Elbertfeldt, Altena, Solingen, Suabish, Gemünd en in het Belgische Luik. Deze produceren het bovendien goedkoper.[53] Hun positie wordt nog eens versterkt gedurende het continentale stelsel (1806-1814).[54]

Onder deze plaatsen is Iserlohn wellicht het bekendst om zijn gestanst messing beslag. Dit wordt onder meer in Nederland verkocht.[55] Het verwondert dan ook niet dat een van de hier bestudeerde witwerkers-meubels een gestanste sleutelentree draagt dat toegeschreven is aan Iserlohn.[56] In Iserlohn worden echter op grote schaal Engels beslag en Engelse voorbeeldboeken en –kaarten gekopieerd.[57] Hierdoor is het, zonder herkomstgegevens, tot nog toe niet gelukt om met zekerheid vast te stellen of een stuk in Birmingham dan wel in Iserlohn is gemaakt.

[50] Hamilton, op.cit., p. 276-268 & 346.
[51] Th. Dann, 'English influence on furniture mounts manufactured in Iserlohn', in: *The Journal of The Furniture History Society*, Vol. XXXVIII (2002), p. 45.
[52] Hamilton, op.cit., p. 292.
[53] Hamilton, op.cit., p. 293.
[54] Th. Dann, 'Zierrathen an Meubles. Iserlohner Möbelbeschläge aus Messing', in: *Weltkunst,* 70 (2000), deel 12, p. 2034-2036.
[55] Dann, 2000, op.cit., p. 2036; Dann, 2002, op.cit., p. 55.
[56] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.985-43. Literatuur: Dann, 2000, op.cit., p. 49, fig. 8. Zie ook: *Musterbuch Iserlohner Bronze-, Eisen- und Messingwarenhersteller, Metallwarenfabrik Iserlohn mit Lithographien von R. Hüser, Ph. Öhlschläger.* Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Bibl.nr. 55298.
[57] Dann, 2000, op.cit., p. 2035; Dann, 2002, op.cit., p. 45-46.

17. Ledikantbouten en -haken.
Op de aangetroffen ledikanten zijn tot het begin van de 20ste eeuw ledikantbouten toegepast.[58] Na die tijd worden ledikanthaken met gestanste haken regulier. Op kinderledikanten van na de Tweede Wereldoorlog worden ook ledikanthaken met een houtschroef toegepast.

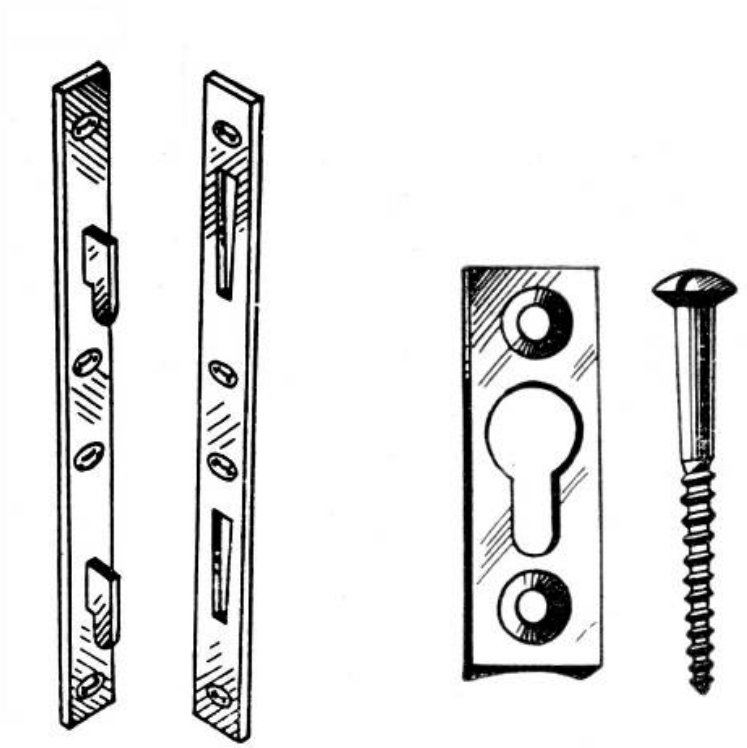

Ledikanthaak met gestanste haken (links) en ledikanthaak met houtschroef (rechts). Bron: *Catalogus IJzerwaren, J.A.M. Burgman & Zonen N.V.* Utrecht: Burgman & Zonen, september 1955, p. 19, nr. 5129 en 5131.

Zoals eerder gezegd is aan de vorm en stijl van de witwerkers-meubels niet altijd een betrouwbare datering te ontlenen. Goed begrip van het er op aangetroffen meubelbeslag is een van de hulpmiddelen om tot een betere datering te komen. Daarnaast geeft het beslag een indicatie van de herkomst en de prijsklasse van het betreffende meubel.

[58] Voor een 18de-eeuwse catalogus met ledikantbouten zie: *Récueil des échantillons de la fabrique de Jean Schimmelbusch & Fils á Sohlingen*. Wald: Jean Pierre Grahe, 1789. Herdruk Solingen: H. Martor Beermann, 1997. Met een nawoord van H.-U. Haedeke, p. 150, nr. 533.

3.3.4 William Tottie: Engels beslag van Hollandse bodem.

De Engelse geelgieter William Tottie huurt van 1 mei 1737 tot 1 mei 1739 een huis met kelder aan de Boompjes in Rotterdam.[1] Waar hij tussen 1739 en 1746 woont, is onbekend. Wat we wel weten, is dat hij op 1 mei 1746 een huis en pakhuis betrekt op de Noordblaak, uitkomende op de Visscherdijk.[2] Hij krijgt daar het recht om in het pakhuis een kantoor af te schotten. In het huis mag hij een fornuis met schoorsteen maken voor zijn geelgieterij. Het contract wordt verlengd tot 1 mei 1753. Het fornuis is dan al afgebroken.[3] Tottie heeft in 1751 drie knechten in dienst: Leonart Oates, Johannes Paptist en Johannes Saywell.[4] De zaken gaan waarschijnlijk goed want in hetzelfde jaar koopt Tottie een woonhuis met erf op het Westnieuweland in Rotterdam.[5] Ook maatschappelijk verwerft hij aanzien. In 1755 wordt hij hoofdman van het Sint Eloijs gilde, een functie die hij vervolgens tussen 1759 en 1761 nogmaals bekleedt.[6] In 1761 blijkt hij in de Schrijnwerkerssteeg een tweede gieterij te hebben.[7]

Tottie trouwt met Rachel Weston. Zij krijgen rond 1736 een zoon. Het kind wordt op 11 januari 1742 op zesjarige leeftijd begraven in Groendaal, voorbij de brug.[8] Getuige de erfenissen die zij ontvangen hebben zowel Rachel als William familie in Birmingham.[9] Als Tottie in 1750 voor langere tijd naar het buitenland gaat verleent hij Rachel over alle zaken volledige zeggenschap.[10] Later, in 1767, stelt Tottie een zaakwaarnemer in Londen aan, zodat hij niet meer zelf hoeft te reizen. Het betreft Joseph Denion die het recht krijgt de verkoop en inning van goederen tot een waarde van 200 ponden naar eigen inzichten af te handelen.[11]

Werkwijze

In 1768 verkoopt Tottie de inboedel van zijn geelgieterij voor 2.200 gulden aan Claes Pieterse. De geelgieterij omvat onder meer een werkzolder en een verniskamer. Daar bevinden zich twee draaibanken, gereedschappen en modellen van koper, lood en hout.[12] In de winkel ligt een monsterboek met alle ontwerpen. Naast een eigen modellenboek blijkt Tottie in 1758 ook in het bezit te zijn van Engelse ontwerpen van Joseph Ange uit Yarmouth, hetgeen hij onder Rotterdamse kooplieden laat

[1] GAR, Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1841.
[2] GAR, Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2591.
[3] GAR, Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2836.
[4] E. Lels, 'Naamlijst van Rotterdamse gieters, biografie en werk', in: N. Schadee (red.), *Kanonnen, Klokken, Kandelaars: koper en brons uit Rotterdam.* Rotterdam, Zwolle: Historisch Museum Rotterdam, Waanders, 1999, p. 111 en 113.
[5] GAR, Toegangsnr.:18, Inv.nr.: 2747.
[6] E. Lels, 'Geelgieters in Rotterdam', in: N. Schadee (red.), *Kanonnen, Klokken, Kandelaars: koper en brons uit Rotterdam.* Rotterdam, Zwolle: Historisch Museum Rotterdam, Waanders, 1999, p. 51-52.
[7] Lels, idem.
[8] GAR: DTB Rotterdam, Inv.nr.: 44.
[9] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2740 en 2622.
[10] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2817.
[11] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2623.
[12] Ook de Rotterdamse geelgieter Arnout Spegt (20-10-1728) heeft loden en houten modellen. GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: folio 175 en verder, nr. 141 en 143

circuleren.[13] Tottie houdt voor zijn geelgieterij een klantenboek bij dat hij aan Pieterse overdraagt. Tevens wordt vastgelegd dat hij aan Pieterse zal onthullen hoe hij de vernis maakt die hij de laatste tijd op zijn metaalwaren aanbrengt.[14] Op diverse stukken meubelbeslag van Tottie zijn resten van vernis aangetroffen.[15]

Naast zijn eigen productie importeert Tottie ook. Dat blijkt als hij in 1761 notarieel een klacht vastlegt over ontvangen goederen. Het betreft handelswaar, besteld bij de geelgieter William Tovey uit Birmingham.[16] Ze zijn verstuurd door de boven gemelde Joseph Denion uit London, met het schip *The Prince of Wales*, verpakt in een kist gemerkt WT met daaronder een R. Wellicht slaan de letters WTR op William Tottie Rotterdam. De goederen komen te laat aan en zijn niet goed genoeg afgewerkt om direct verkocht te kunnen worden.[17] Het zijn dus geen halfproducten waar Tottie nog een stempel of vernis op wil aanbrengen.

Assortiment

William Tottie staat tussen 1746-1763 in Amsterdam regelmatig op de kermissen op de Westermarkt en aan de Kloverniersburgwal en op de Pinkstermarkt op de huidige Nieuwmarkt. Hij adverteert daarvoor in de Amsterdamse Courant met Engels gereedschap, messen en scharen, allerlei soorten verlichtingsmiddelen, verlakte theebladen en optische instrumenten.[18] Voorbeelden van zijn producten zijn rouwgespen voor de weduwe van Otto Groenix van Zoelen,[19] armblakers voor Mr. Cornelis Aernout van Brakel[20] en een telescoop in de collectie van Museum Boerhave.[21]

[13] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2755.
[14] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2990.
[15] Of deze origineel is kan in de toekomst vastgesteld worden met dwarsdoorsneden en identificatie van de ingrediënten.
[16] William Tovey heeft een geelgieterij in Birmingham en een winkel in London. Hij adverteert onder andere met meubelbeslag, kandelaars, kapstokhaken en bronzen spijkers (zie: *The London Chronicle*, volume 8, 5 mei 1761, p. 436).
[17] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 2756.
[18] *Amsterdamse Courant:* 20 september 1746, 23 september 1749, 26 mei 1750, 18 september 1751, 19 juni 1753, 22 september 1753, 23 september 1755, 15 september 1757, 20 en 22 september 1759, 18 september 1760, 19 en 22 september 1761, 15 en 16 september 1762, 17 september 1763.
[19] GAR, Toegangsnr. 18, Inv.nr.: 2897.
[20] R. Baarsen (red.), *Rococo in Nederland*. Amsterdam: Rijksmuseum, 2001, p. 173, cat.nr.: 94.
[21] H.J. Zuidervaart, *Telescoops from observatory and other collections 1656-1859. A Descriptive Catalogue.* Leiden: Museum Boerhave, 2007, p. 60, cat.nr. 5.

Zandgegoten messing ladetrekkerplaat met op de achterzijde de naam W. Tottie op een midden 18de-eeuws buffet. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35814-65 (Catalogus Deel 2, p.17).

Van William Tottie worden op 18de-eeuwse Nederlandse meubels nog steeds vele ladetrekkers en sleutelentrees ontdekt. Onder de bestudeerde witwerkers-meubels is van een buffet[22] het beslag losgemaakt en ook daarop staat 'W.Tottie'. In twee Engelse catalogi komt beslag voor met precies dezelfde contouren maar met een iets afwijkende decoratie op de voorzijde.[23] Ook de collectie van het Amsterdam Museum bevat een stuk van Tottie. Een evenknie is te vinden in een Engelse catalogus.[24] Wederom zijn de contouren identiek maar wijkt de decoratie iets af. Wellicht dat Tottie bestaande modellen nagoot en dat hij er zijn eigen decoratie op aanbracht.

Ladetrekkerplaat uit de collectie meubelbeslag van het Amsterdam Museum met de naam 'W. Tottie' diagonaal op de achterzijde.

[22] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr. NOM.35814-65.
[23] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA 2037, p. 10, nr. 160 en LA 2038, p. 9, nr. 160.
[24] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: LA 2037, p. 23, nr. 85.

Concluderend kunnen we zeggen dat William Tottie tussen ongeveer 1737 en 1769 in Rotterdam op grote schaal “Engels” beslag giet, decoreert, van zijn naam voorziet en vernist.[25] Daarnaast importeert hij zaken uit Engeland. Het lijkt er niet op dat hij op de spullen van anderen zijn eigen naam stempelt. Hij is in die tijd overigens niet de enige Engelsman in Nederland. In paragraaf 3.3.3. zagen we al dat er in dezelfde periode een aantal andere Engelsen zijn die hier Engels beslag verkopen.

[25] Tot dezelfde conclusie komt Baarsen, op.cit.

3.4 Beschildering

3.4.1 Terminologie.
3.4.2 Waarom beschildert men naaldhouten meubels?
3.4.3 De verfzaak van Sara de Bie.
3.4.4 Verf- en lakrecepten voor witwerkers.
3.4.5 Basiskleuren.
3.4.6 Materiaal-imitaties.
3.4.7 Grisailles.
3.4.8 Lange jacht.
3.4.9 Bijbelse voorstellingen.
3.4.10 Chinoiserie.
3.4.11 Classicisme.

3.4.1 Terminologie.

In de periode van onderzoek zijn het in de regel de witwerkers zelf die de meubels schilderen. Daarnaast maken zij gebruik van schilders van velerlei pluimage: klad-, huis- en kunstschilders, glazenmakers en letterschilders. Zo zijn er in de werkplaats van de huisschilderfamilie Krikke te Heerenveen, naast kannen met olie, vaten met pigmenten, een verfmolen en wrijfstenen, ook te beschilderen voorwerpen te zien: kappen van linnenkasten, een wastafel en een kamerscherm.[1] Een verver is daarentegen vaak iemand die stoffen of garen verft. Echter, beide termen worden door elkaar gebruikt. Zo zijn er legio als verver aangeduide mensen die meubels schilderen.[2] Tot in de vroege 20ste eeuw worden beide termen verver en schilder door elkaar gebruikt voor wat we nu een huisschilder noemen. Bovendien zijn er ambachtslieden die zowel stoffen verven als huizen schilderen.[3] Meubels worden ook geschilderd door verlakkers.[4] Voor de hypothese dat de term 'beschilderd' in boedelbeschrijvingen op decoratief werk, en geschilderd c.q. geverfd op een effen afwerking zou slaan zijn geen eensluidende aanwijzingen gevonden. Daarom wordt in dit onderzoek steevast van beschilderd meubilair gesproken bij alle typen afwerkingen.

3.4.2 Waarom beschildert men naaldhouten meubels?

Er zijn in de literatuur, noch op interieurafbeeldingen, noch op de meubels zelf, aanwijzingen gevonden dat er tussen 1600-1900 blanke naaldhouten bergmeubels in zwang waren. Alleen eenvoudiger objecten zoals vlonders tegen optrekkende kou en vocht kunnen een enkele keer blank zijn, zoals te zien is op een schilderij (1662-1665) van Gabriël Metsu (1629-1667)[5] en een schilderij (1656-1660) van Pieter de

[1] Potloodtekening door Klaas Krikke, Collectie Museum Heerenveen, Inv.nr.: OBJ00701.
[2] M. Buis, *Binnenpaden en Buitenbeentjes in de oude vlecke Joure*. Joure: Buis, 1991, p. 129-131.
[3] MI: dialectenbank. Plaats: Valkoog. Opname 1, vanaf minuut 10.
[4] J. de Haan*, 'Hier ziet men uit paleizen.' Het Groninger Interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Groninger Historische reeks, 31. Assen: Van Gorcum, 2005, p. 334-335.
[5] Schilderij getiteld *Dame die een brief leest.* Paneel: H.52,5 x B.40,2 cm. Collectie National Gallery of Ireland, Dublin.

Hooch (1629-1648).[6] De honderden tijdens de inventaris aangetroffen naaldhouten meubels zijn echter van meet af aan beschilderd geweest. Daarom kon bij de vervaardiging worden volstaan met de vaak slechte kwaliteit hout met oneffenheden die gestopt werden en de vele noesten die alleen door een grondering en verf gemaskeerd konden worden. De verf beschermt vervolgens tegen splinteren. Blank hout absorbeert van nature vuil en vocht. Als het hout met een verf- en vernislaag is afgedekt is het oppervlak gesloten en neemt het geen vuil en vocht meer op. Hierdoor is het tevens makkelijker af te stoffen en vochtig af te nemen.

De belangrijkste reden waarom men naaldhouten meubels beschildert ligt echter in de meerwaarde die het zodoende krijgt waardoor het verkoopbaarder wordt. Naaldhout ziet men als een inferieure houtsoort ten opzichte van eiken- en notenhouten en uitheemse soorten zoals mahoniehout. Veel beschilderingen op naaldhouten meubels imiteren daarom deze destijds hoger gewaardeerde houtsoorten. Bovendien kunnen er met verf marmersoorten, marqueterie, landschappen en figurale voorstellingen geëvoceerd worden. De beschildering van het goedkope zachte naaldhout zorgt dus op vele fronten voor een meerwaarde die met fineer niet of alleen met hogere kosten te realiseren is.

3.4.3 De verfzaak van Sara de Bie.

De grondstoffen, nodig voor het beschilderen van meubels, worden op grote schaal in Nederland verhandeld. Tarieflijsten voor de invoer maken gewag van alle materialen die tijdens analyses van verflagen op meubels zijn teruggevonden.[7] Deze grondstoffen worden vervolgens weer in winkels aan de man gebracht zoals die van Sara de Bie (1708).[8] Zij woont waarschijnlijk op de Heiligeweg ter hoogte van De paal van Honderd Gaarden, het huidige Leidse Plein. Na haar overlijden treft de notaris in haar winkel bijna negentig kilo verfwaren aan, verdeeld over 207 posten. Voor een grondering verkoopt zij krijt, loodwit en lijm. Voor de kleurlaag op de grondering heeft zij vele ingrediënten. Onder de organische stoffen zitten daarvoor sterk kleurende harsen en dertien soorten kleurstoffen van wortels of hout. De anorganische pigmenten omvatten ruim tien soorten rood en geel, zeven soorten blauw, drie soorten groen en een grote variatie aan bruine pigmenten. Voor de afsluitende transparante laag heeft zij vernissen en lakken klaar voor gebruik. Daarvan verkoopt zij tevens de ingrediënten los zoals lijnolie, notenolie, terpentijnolie en vijf soorten hars. Om de vernislaag te polijsten kun je bij haar terecht voor trippel. Daarnaast heeft zij vele soorten kwasten en penselen in voorraad.

---

[6] Schilderij getiteld *Een vrouw met een kind in een kelderkamer*. Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-182.

[7] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte privilegien ende octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en handelingen der stad Amstelredam: ……etc.*, deel 4. Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten,1748, p. 122 en verder. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 77930); J. le Moine de l'Espine, *De koophandel van Amsterdam, naar alle gewesten des werelds*, volume 1. Rotterdam: P.H. Losel etc., 1753, p. 214 en verder.

[8] SAA: Toegangsnr.: 5075. Notaris David des Pommare. Datum: 27 maart 1708. Acte nr.: 94 (oud) en 971 (nieuw).

Een groot deel van deze materialen vinden we terug in de voorraden van de Amsterdamse witwerker Christiaan van de Ondermeulen (1728), zoals lijm en krijt voor een grondering, de pigmenten loodwit, Berlijns blauw, vermiljoen, gedestilleerd groen en bronspoeder voor de beschildering, barnsteen en sanderak voor de vernis en trippel om de vernislaag te polijsten.[9]

3.4.4 Verf- en lakrecepten voor witwerkers.

18de eeuw

Uit de late 18de eeuw tijd zijn enige schilderboeken met recepten voor witwerkers bekend die ons veel leren over de technische aspecten van het schilderen. De mij vroegst bekende is die van Hendrik Cocq uit 1771.[10] Hij beschrijft daarin een duurzame vernis van sanderak en lijnolie. Deze vernis dient voor zaken waarop 'dunnetjes gehout of geschilderd is'. Wanneer men een hardere vernis maakt door aan dit recept minder olie toe te voegen is ze volgens hem bruikbaar voor allerlei huisraad, witwerkers-werk, kabinetten, tafels, blik, ijzer en koperwerk. Hij ageert hiermee op het slechte werk dat hij om zich heen ziet. Ondanks zijn advies deze duurzame vernis te gebruiken publiceert hij tevens een minder duurzame spiritusvernis voor de schilders van tafel- en theebladen. In een postuum uitgegeven werk van de kunstverlakker Johannes Kok uit 1794 wordt een vergelijkbaar recept aangeprezen om geschilderde tafels en geschilderd marmer te vernissen.[11]

De techniek waarbij kwetsbare water gedragen verven worden beschermd met een vernis duidt Watin aan met de term 'Chipolin'. [12] Hij geeft een uitgebreide beschrijving van de opeenvolgende lagen:

- verdunde perkamentlijm
- perkamentlijm met krijt
- pigmenten met lijm
- dunne laag lijm ter consolidatie
- twee of drie lagen spiritus

Deze techniek wordt toegepast op interieurpanelen. Omdat het veel sneller droogt dan lijnolie kunnen de kamers veel eerder gebruikt worden.

---

[9] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096. Datum: 20-5-1728.

[10] H. Cocq, *De Konst van Bereiding, Behandeling, Bewerking en Beschildering der befte soorten van lakken en vernissen. Tot haare volkomenheid gebragt, door eene Dertig-Jaarige Oeffening derzelve. Zeer dienstig voor alle Liefhebbers der Verlakkonst, Rijtuig- en Kladschilders, Witwerkers, enz.* Leyden: Andries Coster, 1771, p. 41 & 64-65.

[11] J. Kok, *Onderrichting om verscheidene soorten van lakken en vernissen te maaken door Johannes Kok, in Leven voornaam Kunstverlakker in de Oudemanhuis Poort te Amsterdam.* Amsterdam: Gerrit Bom, 1794, p. 9-10.

[12] J.F. Watin. *Der Staffirmaler, oder die kunst anzustreichen, zu vergolden und zu lackiren,* etc. Herdruk. Aichstetten: Kremer-Reprint Farbmühle, 1989, p. 65-71. J.F. Watin (geboren 1728) is de auteur van het oorspronkelijk Franstalige standaardwerk *L'Art du peintre, doreur, vernisseur* waarin hij met in Europa verkrijgbare ingrediënten de kwaliteiten van oosterse lak probeert te benaderen. Oorspr. Duitse uitg.: Leipzig: Siegfried Lebrecht Crusius, 1774.

19de eeuw

Uit de vroeg 19de eeuw dateert het werk van de Amsterdamse meester-schilder Lambertus Simis.[13] Deze beschrijft in zijn hoofdstuk 'Van het Witwerken' een goedkope verftechniek: '…..het beftaat namelyk in met mindere kosten en moeite flecht en eenvouwig werk zeer fraai fierlyk te doen voorkomen'. Samengevat resulteert het recept in de volgende opbouw:
- grondering van kalk en lijm.
- grondering met meer kalk.
- consolidatie met dunne lijm.
- dunne laag pigmenten gewreven in bier of azijn.
- transparante of bruine barnsteenvernis.

Voor een sterkere afwerking raadt hij aan lijnolie te gebruiken. In zijn recept voor meubels en houten voorwerpen laat hij de laag dunne lijm weg.

20ste eeuw

Mussert beschrijft de toepassing van lijmverf in interieurs en op meubels. Meubels behouden volgens hem met lijmverf veel langer hun glans dan met lijnolieverf en het is goedkoper.[14] Als recept geeft hij op:
- krijt-lijm mengsel van Zweeds krijt en Leidse lijm.
- puimen, stoppen en bijplamuren. De plamuur bestaat uit het basismengsel, met toevoeging van krijt.
- krijt-lijm mengsel met meer krijt en een beetje gekookte olie.

Op deze lijmverf wordt vervolgens gehout.

Bartels voert een vergelijkbaar recept aan in zijn hoofdstuk 'Meubels in lijmverf' waarin hij de techniek 'witwerken' aanprijst als een manier om goedkoop meubilair te beschilderen.[15] De achtereenvolgende lagen zijn:
- krijt/lijm grondering.
- krijt/lijm grondering met meer kalk.
- laag olieverf voor consolidatie.
- kleurlaag op water of olie basis.
- vernislaag.

Om de uiteindelijke kleur beter te benaderen adviseert hij om wat pigment toe te voegen aan de laatste grondering. Deze verftechnieken zijn in Joure rond 1900 toegepast op naaldhouten meubels voorzien van een geschilderde hout-imitatie.[16] Op een witte krijtgrondering worden daar twee verflagen aangebracht die qua kleur dicht bij elkaar liggen. Hierin wordt de houtnerf gekamd waarna het geheel wordt gevernist.

[13] L. Simis, *Grondig Onderwys in de schilder- en verw-kunst,* etc. 2e druk. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1828, p. 280-282.
[14] P.C. Mussert, *Beschrijving van Grondstoffen, Bereiding en Herkenning van Verfwaren, Gommen, Oliën en Vernissen benevens een aantal praktische wetenswaardigheden ten dienste van Huis-, Rijtuig-, en Sieraadschilders.* 2e druk. Amsterdam: G. Schreuders, 1905, p. 63-66.
[15] P.H. Bartels, *Handboek voor Schilders*. Deventer: AE.E. Kluwer, 1918, p. 270-272.
[16] M. Buis, *Binnenpaden en Buitenbeentjes in de oude vlecke Joure*. Joure: Buis, 1991, p. 129 en 131.

Barnsteenvernis

Er is in de diverse schildershandboeken bij het vernissen van hout-imitaties veel aandacht voor barnsteenvernissen. De goudgele kleur geeft hout-imitaties een realistisch uiterlijk en diepte, en vernissen met barnsteen zijn duurzaam. Barnsteen wordt in de 18de eeuw per schip vanuit de Oostzee ingevoerd.[17] Daarnaast komt het van nature in de Nederlandse bodem voor waar het wordt verzameld voor lakstokers.[18] Al in de 18de eeuw zijn er verschillende receptenboeken voor onder meer witwerkers waarin barnsteenvernis is aangeprezen.[19] Ook in Duitsland wordt barnsteenvernis gebruikt over water gedragen hout-imitatie.[20] Verfwaren handelaar Sara de Bie (1708) in Amsterdam heeft barnsteen op voorraad, en ook meester-witwerker Christiaan van der Ondermeulen (1728) heeft tussen zijn schildersmaterialen ruim 10 kg barnsteen.[21] Het gebruik van barnsteen zet zich in Nederland in de 19de eeuw voort, getuige de handleiding van Greber uit 1840.[22]

3.4.5 Basiskleuren.

Als we de onderzochte meubels in chronologische volgorde zouden zetten wordt er over de jaren heen een aantal kleurtrends duidelijk. In het hiernavolgende zal een aantal veel gebruikte kleuren de revue passeren. Daar waar er natuurwetenschappelijke analyses voorhanden zijn worden tevens de in die kleuren geïdentificeerde pigmenten vermeld. Aan de gepresenteerde volgorde kan geen strikte chronologische volgorde worden ontleend en ook binnen een kleur zijn er vele variaties.

---

[17] Zie bijvoorbeeld: SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 11954, 28-6-1764.

[18] G.A. Venema, *De Barnsteen in het Oostelijke gedeelte der Provincie Groningen*. Haarlem: A.C. Kruseman, 1854, p. 141-156; R. Westerhoff & G. Acker Stratingh, *Natuurlijke Historie der Provincie Groningen*, eerste deel, eerste stuk. Groningen: J. Oomkens, 1839, p. 34-38; P. Harting, *Het eiland Urk, zijn bodem, voortbrengselen en bewoners*. Utrecht: Van Paddenburg & Comp., 1853, p. 30-33; W.C.H. Staring, *De Bodem van Nederland. Zamenstelling en het ontstaan der gronden in Nederland*. Haarlem: A.C. Kruseman, 1860, p. 79-83; R.E. de Haan, 'Het Barnsteen', in: D. Lubach et al. (red.), *Album der natuur*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1889, p. 106-125.

[19] *Lak, Vernis en Verf-Konst, Om alle zoorten van lakken, vernisse en verven te bereyden. Door een liefhebber beschreven*. Amsterdam: Gerred ten Boekelaar en Zoons, 1767, p. 88; H. Cocq, *De Konst van Bereiding, Behandeling, Bewerking en Beschildering der befte soorten van lakken en vernissen. Tot haare volkomenheid gebragt, door eene Dertig-Jaarige Oeffening derzelve. Zeer dienstig voor alle Liefhebbers der Verlakkonst, Rijtuig- en Kladschilders, Witwerkers, enz.* Leyden: Andries Coster, 1771, p. 14 en 73-75; J. Kok, *Onderrichting om verscheidene soorten van lakken en vernissen te maaken door Johannes Kok, in Leven voornaam Kunstverlakker in de Oudemanhuis Poort te Amsterdam.* Amsterdam: Gerrit Bom, 1794, p. 22.

[20] J. Lehman, *Das Werkstattbuch des Johan Arendt Müller zu Quakenbrück. Eine Quellenschrift aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Originaltext und Übertragung.* Hildesheimer Beiträge zur Geschichte von Materialien und Technieken, Heft 1. München: Siegl, 2002, p. 13

[21] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.

[22] S. de Grebber, *Handleiding tot het bereiden van alle soorten gekleurde en ongekleurde vernissen volgens de nieuwste en nog weinig bekende voorschriften bewerkt ten dienste van Kabinetwerkers, Schilders, en alle die in hun beroep van vernissen gebruik maken*. Amsterdam: S. de Grebber, 1840, p. 29.

Grondering

Voor een optimale hechting van de grondering wordt het blanke hout in theorie voorgestreken met een waterige oplossing van dierlijke lijm. Daarop wordt de krijtgrondering aangebracht. Deze bestaat in de regel uit krijt, vaak met loodwit, gemengd met dierlijke lijm. In de meeste winkelinventarissen van witwerkers[23] en ook op tarieflijsten van beurtschepen komen witte naaldhouten meubels voor. Dit zijn meubels die al wel een krijtgrondering dragen maar nog niet beschilderd zijn. In een enkel geval is er gips aan toegevoegd zoals is aangetoond op het linnenkabinet uit het Openluchtmuseum Erve Kots.[24] Gedurende de laat 17de en 18de eeuw is het gebruikelijk aan de krijtgrondering koolzwart toe te voegen, vooral als er vervolgens blauwe verf overheen komt. Mogelijk komt blauw sterker op een grijze dan op een witte grondering tot zijn recht.[25]

Groen

Onder de oudste aangetroffen meubels, daterend tussen 1650-1700, heeft een groot deel een groen fond. Deze kleur is aangetroffen op een vierdeurs kast,[26] een kist,[27] en diverse kinder- en poppenmeubels.[28] Groene kasten, waarschijnlijk is hier effen groen bedoeld, komen ook voor in 18de-eeuwse Hindelooper boedelinventarissen.[29] De groene kleur van deze meubels past bij vele andere elementen in het 17de- en 18de-eeuwse interieur zoals valletjes en gordijnen voor bedsteden en beantwoordt aan de landelijke mode in die periode.

Een frequent groen geschilderd meubel is de gematte stoel. Het betreft in de regel een gedraaide knopstoel, waarbij de achterstijlen recht zijn of ter hoogte van de zitting een knik naar achteren maken. Deze komt de gehele 17de eeuw voor in de stedelijke wooncultuur zoals blijkt uit de boedelinventarissen van het Rapenburg te Leiden.[30] Daar staan ze in de regel in minder representatieve ruimten zoals keukens

[23] Zie bijvoorbeeld de communicatie tussen vader Christiaan van der Ondermeulen en zoon David van der Ondermeulen aangaande het overnemen van het witgemaakte nevens het geschilderde goed: SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9097, 20-9-1728.
[24] Collectie Openluchtmuseum Erve Kots, Lievelde, geen inventarisnummer.
[25] Meubels waarop een grijze grondering is aangetroffen betreffen: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2455-43 (kuipje), NOM.39489-70 (lessenaar), NOM.9672-49 (hangoortafel); collectie Edams Museum, geen inventarisnummer (hoekkast); collectie Fries Scheepvaartmuseum, Inv.nr.: FSM 1987-255 (kistje); collectie Jorien Jas, geen inventarisnummer (schenktafel). Meubels waarop de koolstof langs natuurwetenschappelijke analyse is aangetoond betreffen: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.38182-68 (niskast) en NOM.5879-46 (wieg).
[26] Collectie Antiek d'Eglantier, geen inv.nr.
[27] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35988-65.
[28] Collectie Ottema Kingma Stichting, Leeuwarden, Inv.nr.: NO 12530, voorheen OKS 7252; collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-8266; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV 02170.
[29] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078, folio 31, Anne Claases, 6-4-1768; Harmen Ages Hermanides, 4-12-1792.
[30] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992. Voor groene stoelen zie: 1986, deel 1, p. 323, nr. 19, 1601; 1992, deel 6a, p. 127, nr. 59, 1621; 1990, deel 5a, p. 160, nr. 34, 1639; 1992, deel 6a, p. 224, nr. 61, 1650; 1992, deel 6a, p. 220, nr. 61, 1650; 1987, deel 2, p. 565, nr. 8, 1799; 1989, deel 4b, p. 495, nr. 24, 1697. Voor gematte groene stoelen: 1990, deel 5a, p. 299, nr. 38, 1597; 1989, deel 4b, p. 575, nr. 26, 1630; 1989, deel 4b, p. 575, nr. 26, 1630; 1989, deel 4b, p. 575, nr. 26, 1630; 1989, deel 4b, p. 574, nr. 26, 1630; 1989, deel 4b, p. 491, nr. 24, 1656.

en meidenkamers. Ze blijven gedurende de 17de en 18de eeuw in heel Nederland in gebruik. In 1848 worden groene gematte stoelen daarentegen als typerend voor alleen de Hindelooper wooncultuur beschouwd, en bekkelingen genoemd.[31] Uit de bewaard gebleven inboedels van de gehele Zuidwesthoek van Friesland blijkt echter dat daar overal groene stoelen voorkwamen.[32] Ze zijn dus niet alleen aan Hindeloopen voorbehouden. Zoals nu blijkt zijn groene gematte stoelen late overblijfselen van een algemeen Noordwest-Nederlandse stedelijke wooncultuur.[33] Bovendien gebruikt men in de 18de-eeuwse boedelinventarissen niet de term bekkeling, dat lijkt een 19de-eeuwse poging om het erfgoed aldaar Frieser te doen lijken dan het was.

Stoelgroeners, stoelgroenders of ook wel stoelververs komen geregeld voor binnen de stedelijke gilden in de eerste helft van de 17de eeuw. In Dordrecht betalen tussen 1580-1649 in totaal 30 mensen aan het Gilde van de Vijf Neringen om stoelen te mogen groenen. Deze ambachtslieden zijn daarnaast onder meer stoelendraaiers, wieldraaiers of lantaarnmakers. Bij enigen van hen wordt expliciet gespecificeerd dat ze niet het recht hebben om als 'clatschilder' te werken maar dat ze alleen stoelen
mogen groenen.[34] Aan het einde van de 17de eeuw blijkt dat de Dortse grofschilders het recht hebben om stoelen te groenen.[35] Ook in Utrecht zijn stoelgroeners actief.[36] In Delft spreekt men eerder van stoelververs.[37] In Gouda (1663) treedt men op tegen de malafide praktijk om stoelen van wilgenhout te groenen. Zodoende kan de klant niet meer kan zien dat hij een stoel van inferieure houtsoort koopt. Wilgenhouten stoelen mogen voortaan alleen wit (dat wil zeggen blank) en ongegroend worden verkocht.[38]

Dat witwerkers ook groene stoelen produceren blijkt uit het assortiment van de Amsterdamse witwerker Hendrick Wetering dat hij in het witwerkers-pand in de Hartenstraat in 1655 te koop aanbiedt.[39] Witwerkers produceren echter maar op zeer bescheiden schaal stoelen. De beroepen stoeldraaier en stoelgroener zijn rond 1650

[31] W. Eekhoff, 'Merkwaardigheden omtrent de woningen, kleeding, zeden en gebruiken der Hindeloopers', in: *Nederlandsch Museum. Geschied- en letterkundige merkwaardigheden, natuurbeschrijvingen, aardrijkskundige bijzonderheden, historische en romantische verhalen*, deel XIII (1848), p. 1-6.
[32] Zie bijvoorbeeld: Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 0019, folio 225 e.v., Id Rinnert, Molkwerum, 1-10-1739; Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20: folio 129 e.v., schipper Sipke Wijbrens, Molkwerum, 2-7-1756; folio 253, Age Sibes/Sibles grootschipper, Koudum, 12-7-1769.
[33] H. Piena. 'De knopstoel en haar soortgenoten', in: *Van schemel tot zitzak – De stoel ontleed.* Amsterdam: Stichting Ebenist, 2018, in druk.
[34] *Keur- en ordonnantieboek van het Comans-Gilde binnen Dordrecht*. Dordrecht: Pieter Braam, 1785. (GAD: 16:688). Zie ook: Fr.D.O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, deel 1. Rotterdam: Van Hengel & Eeltjes, 1877-1878, p. 181-220.
[35] *Keuren en ordonnantiën voor St. Lucas confrarie*. Dordrecht: N. van Eysden, 1785. (GAD 489: 40349); G.H. Veth, 'Iets over de confrérie van St. Lucas en de latere kunstgenootschappen te Dordrecht', in: Fr.D.O. Obreen (red.), *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, deel 7. Rotterdam: Van Hengel & Eeltjes, 1887, p. 90.
[36] *Werken: Historisch Genootschap Utrecht.* 's Gravenhage: Martinus Nijhof, 1894, p. 198.
[37] Fr.D.O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, deel 1. Rotterdam: Van Hengel & Eeltjes, 1877-1878, p. 10-11 en 47-48.
[38] *Gildebrieven van alle de gildens binnen de stad Gouda*. Gouda: J. Endenburg, 1713, p. 325.
[39] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2481, folio 272. Datum: 18 november 1655.

al uitgekristalliseerd en tellen reeds vele gildeleden als in diverse steden het ambacht van de witwerker nog vorm moet krijgen.

Het overgrote deel van de beschilderde stoelen is effen groen zoals te zien is in de familiekroniek van Jan Siewertsz. Kolm (1618-1630)[40] en op schilderijen van Dirck Hals uit 1625-1630.[41] Dat er ook weleens, zij het primitief, decoratie op is aangebracht, is te zien op het schilderij *De Jonge Fluitspeler* uit circa 1635 van Judith Leyster (1609-1660).[42] De knopstoel op dit schilderij draagt een lichtgroen fond, gedecoreerd met een donkergroen gestempeld of getamponneerd patroon. Dergelijke stippel- en streeppatronen zijn gemeengoed in de 17de eeuw, getuige meerdere schilderijen met dergelijke gedecoreerde knopstoelen.[43] Een knopstoel met waarschijnlijk een wortelnoten-imitatie is te vinden op het schilderij *De Jonge Moeder* uit 1658 van Gerrit Dou.[44]

Blauw

Een groot aantal kasten daterend uit 1670-1720 draagt van origine een lichtblauw fond.[45] Dit fond is echter inmiddels ontkleurd waardoor het, samen met de gedegradeerde vernis een vuil, een gele indruk geeft. Natuurwetenschappelijke analyse van een zijde van een uit 1672 daterende kast wijst uit dat het blauwgrijze fond loodwit, krijt en grove smalt bevat.[46]

Uit 1730-1790 dateren zoveel meubels met een blauw fond dat het gerust de blauwe periode mag heten. Het gaat onder meer om wiegen, buffetten, een hemelbed, hangoortafels, kattenbanktafels, theetafels, een bureau-kabinet en allerlei kistjes zoals voor driepuntsteken. Een theetafel met een effen blauw blad wordt rond 1755–56 duidelijk afgebeeld in een Nederlands interieur door Étienne Liotard.[47] Daar waar de pigmenten zijn gedetermineerd, zoals bij een wieg en een buffet, blijkt het om op aluin neergeslagen Pruisisch of Berlijns blauw te gaan.[48] De Amsterdamse witwerker Christiaan van der Ondermeulen heeft al in 1728 Berlijns blauw in zijn voorraad schildersmaterialen.[49]

Niet alleen meubels, maar ook spijkervaste delen van interieurs worden in deze periode blauw geschilderd. Voorbeelden zijn een betimmering in het Honig

[40] SAA: Bibliotheeknummer 15030/77884.
[41] RKD: database, afb.nr.: 0000341757; 0000081175 en 1000279391 (waarschijnlijk een driestal met verhoogde rug).
[42] Collectie Nationalmuseum, Stockholm, Zweden: Inv.nr.: NM 1120. Olie op doek. Maten: H.73 x B.62 cm.
[43] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-C-535 en SK-A-3127; RKD: database, afb.nr.: 0000145715 (een driestal).
[44] Collectie Mauritshuis, Inv.nr.: 32.
[45] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM I 1941-301 (spijlenkast), Inv.nr.: FM 5249 (kast); collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 13182 (niskast), Inv.nr.: ZZM 5750-56 (kast).
[46] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047.
[47] RKD: database, afb.nr. 0000351996; Veiling Sotheby's London. Datum: 2016-07-06 - 2016-07-07, lotnr.: 46.
[48] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5879-46 (wieg); collectie Gemeente Alkmaar, geen inventarisnummer (buffet).
[49] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096. Notaris Jan Ardinois. Datum: 20-5-1728.

Breethuis te Zaandam, gedateerd 1765[50], en een betimmering uit Booneschans (Groningen) daterend vanaf 1771.[51]

3.4.6 Materiaal-imitaties.

Marmer

Veel van de aangetroffen meubels hebben gemarmerde delen. Op zijn rondreis door Noord-Holland wijst Le Francq van Berkhey (1769) op geverfde en gemarmerde pronkmeubelen.[52] Diverse schildershandboeken instrueren over het marmeren zoals de *Lak, Vernis en Verf-Konst* uit 1767.[53] En in zijn *Onderrichting om verscheidene soorten van lakken en vernissen te maaken* beschrijft Johannes Kok (1794) een vernis voor op geschilderd marmer.[54]

Witwerker Frans Dircksz. Sluijter produceert in de vroege 18de eeuw vele theeblaadjes. Bij sommige specificeert hij de beschildering als 'steen moreren'. Waarschijnlijk wordt hier een marmer-imitatie bedoeld. Veel meer soorten ambachtslieden die de kwast hanteren blijken te marmeren. De Leidse kladschilder Claes de Graeff krijgt het marmeren in 1694 aangeleerd.[55] Ook in Rotterdam (1750) verstaat men onder het klad- of grofschilderen het imiteren van allerlei hout en steen. De gildeproef van de grofschilders aldaar bestaat uit drie panelen, een verguld, een genotenboomd, en een gemarmerd.[56] Naast grofschilders zijn er ook kunstschilders die marmeren zoals R. Jelgerhuis (1761), eerst in de Grote Hoogstraat, daarna in de Grote Kerkstraat te Leeuwarden.[57] Onder de huisschilders is er de Amsterdamse Cornelis Cornelissen die tussen 1798-1807 vele zaken blauw marmert zoals twee vuilnisblikjes, een blaker, een kaarslade en een zeiltje met een Berlijns blauw gemarmerde rand en een ornament.[58] Het Dordtse schildersbedrijf De Weduwe A. van Strij en Zoon toont in 1856 een geschilderde gemarmerde tafel op de tentoonstelling voor Nijverheid in Dordrecht.[59]

---

[50] P. van Leeuwen et al. (red.), *Honig Breethuis. Thuis bij een Zaans koopmansgezin.* Zaandijk: Heijnis & Schipper, 2012, p. 36.
[51] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.34920-63.
[52] Francq van Berkhey, *Natuurlyke Historie van Holland*, II-1. Amsterdam: Yntema en Tieboel, 1769, p. 597.
[53] *Lak, Vernis en Verf-Konst, Om alle zoorten van lakken, vernisse en verven te bereyden. Door een liefhebber beschreven*. Amsterdam: Gerred ten Boekelaar en Zoons, 1767, p. 80-81 en p. 102 en 124.
[54] J. Kok, *Onderrichting om verscheidene soorten van lakken en vernissen te maaken door Johannes Kok, in Leven voornaam Kunstverlakker in de Oudemanhuis Poort te Amsterdam.* Amsterdam: Gerrit Bom, 1794, p. 9-10.
[55] P. Bakker, 'Crisis? Welke crisis? Kanttekeningen bij het economisch verval van de schilderkunst in Leiden na 1660', in: *De zeventiende eeuw: cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*. Leiden: De Werkgroep Zeventiende Eeuw, (2012), nr. 27, p. 246.
[56] J.H. Scheffer & Fr.D.O. Obreen, 'Iets over het Sint Lucas- of Schildersgild en aanteekeningen betreffende Rotterdamsche Kunstenaars', in*: Rotterdamsche Historiebladen*, Tweede Afdeling. Geschiedkundige stukken. Eerste Deel. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1876, p. 417-418.
[57] *Leeuwarder Courant:* 11 april 1761.
[58] SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568.
[59] *Catalogus der Voorwerpen ingezonden op de Tentoonstelling van Nijverheid uitgeschreven door de Afdeeling Dordrecht der Vereeniging ter bevordering van Fabrijk- en Handwerk- nijverheid in Nederland.* Dordrecht: H.R. van Elk, 1856 (GAD: Toegangsnr.: 489, Inv.nr.: 22552).

In de gepubliceerde inboedels van het Rapenburg te Leiden zijn vroege voorbeelden te vinden van gemarmerde meubels zoals een schenktafel in 1650,[60] acht 'fijn gemarmelde stoelen en een gemarmelde zetelstoel' in 1653,[61] en een gemarmerde theetafel in 1743.[62] Ook buiten de steden zijn er gemarmerde meubels in zwang zoals Van der Molen aantoont aan de hand van 17de- en 18de-eeuwse inboedels op Ameland.[63]

De tijdens de inventarisatie aangetroffen meubels met marmer-imitaties dateren uit de gehele periode van onderzoek. De vroegste voorbeelden hebben een steenrood fond met witte en zwarte aderen. Voorbeelden daarvan zijn te vinden op een schenktafel (1650-1670),[64] een kinderledikant (1650-1675),[65] en een poppenledikant (1650-1675).[66] Op mogelijk wat latere 17de-eeuwse kasten komen dergelijke marmer-imitaties nog steeds voor.[67] Deze steenrode marmer-imitaties gaan in de 18de eeuw door, zoals te zien is op bedstedebankjes,[68] een theetafel uit 1744,[69] een wandbord (1740-1780),[70] en diverse flaptafels (1750-1780).[71] Minder talrijk in deze periode zijn de marmer-imitaties met een wit-, crème- of okerkleurig fond met grijze aderen. Deze zijn aangetroffen op gedateerde kasten te weten uit 1672,[72] 1690,[73] en 1695.[74] Uit 1689 kennen we een prachtig eierrek met een dergelijke marmering.[75]

Rond 1730 raakt het marmeren op een blauw fond in de mode. Een spijlenkast in de collectie van het Zuiderzeemuseum draagt marmer-imitaties met zowel een steenrood als een blauw fond en zou van rond deze tijd kunnen dateren.[76] Waarschijnlijk houdt deze mode verband met de bredere toepassing van het pigment Pruisisch blauw, hetgeen op diverse meubels uit deze groep is geïdentificeerd.[77] Marmer-imitaties met een blauw fond en grijswitte aders zijn te vinden op een

[60] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992, deel 6a, p. 225.
[61] Op.cit., 1986, deel 1, p. 261.
[62] Op.cit., 1992, deel 6a, p. 275.
[63] S.J. van der Molen, 'In Amelander binnenhuisjes', in: *De Vrije Fries*, deel 50 (1970), p. 64-65.
[64] Collectie Jorien Jas en Eloy Koldeweij, Arnhem, geen inv.nr.
[65] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-8266.
[66] Collectie Ottema Kingma Stichting, Inv.nr.: NO 12530, voorheen OKS 7252.
[67] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 271 a; Inv.nr.: ZZM 9127.
[68] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.B.1950-146; collectie Stichting Edams Museum, Inv.nr.: 186.
[69] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7456-48.
[70] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1461.
[71] Collectie Ottema Kingma Stichting, Inv.nr.: FM BKS 1955-384 en NO 12565
[72] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047.
[73] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6249.
[74] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5249.
[75] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.643.
[76] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9046 (spijlenkast (1730).
[77] Collectie Gemeente Alkmaar geen inv.nr. (buffet); collectie Mariakerk, Oosterwijtwerd, geen inv.nr. (bolpoottafel).

bolpoottafel (1730-1750),[78] twee buffetten,[79] twee bedstedetrapjes (1750-1800),[80] diverse flaptafels (1725-1775),[81] een kist gedateerd 1774,[82] en een schuifdoos gedateerd 1798.[83]

De vergeelde vernis op deze blauwe marmer-imitaties veroorzaakt dat ze er in de loop van de tijd geelgroen gaan uitzien. Deze door veroudering veroorzaakte verkleuring is rond 1900 geïmiteerd op historiserend overschilderde meubels zoals op twee hangoortafels met geelgroene marmer-imitaties.[84] Tot slot zijn er diverse wastafels uit circa 1900 waarop het gehele blad, soms inclusief de opstand, is gemarmerd met een wit fond en grijze aders.[85] Hier is het marmeren voor het eerst niet puur decoratief toegepast maar is bewust geprobeerd om marmeren dekplaten van luxe wastafels te imiteren.

Schildpad

Diverse onderdelen van meubels, daterend tussen 1660-1730, dragen een schildpad-imitatie. Het vroegste voorbeeld is te vinden op het kastje (1663) van het Sint Nicolaas- of koopmansgilde in Den Haag.[86] Lunsingh Scheurleer typeert de beschildering op de poten als rood marmer.[87] Het betreft mijns inziens echter een schildpad-imitatie. Deze is, net als het hele meubel, overschilderd. De lacunes op de poten laten zien dat er oorspronkelijk een lichtere schildpad-imitatie onder zit.

Op diverse meubels betreft het een zeer schematische weergave van vellen schildpad zoals op de rand van een aantal hangoortafels.[88] Realistischer zijn de imitaties op een bedstedebankje uit 1698,[89] op de profielen rond de panelen van twee niskasten,[90] op drie laat 17de- c.q. vroeg 18de-eeuwse kistjes in de collectie van de Ottema Kingma Stichting[91] en in een huisaltaar.[92] Twee kruisvoetkabinetten[93]

[78] Collectie Mariakerk, Oosterwijtwerd, geen inv.nr.
[79] Collectie Gemeente Alkmaar, geen inv.nr. (buffet, 1740-1760); collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35814-65 (buffet, 1750-1770).
[80] Collectie Fries Scheepvaart Museum, Inv.nr.: FSM C-033; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3343-44.OV.
[81] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1986-009; FM 5122; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.847.OV; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1958-6310.
[82] Collectie Hervormde Gemeente Heeg, Inv.nr.: FSM 1987-255.
[83] Collectie Fries Scheepvaart Museum, Inv.nr.: 1994-052.
[84] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5370-39 en Inv.nr.: NOM.27999-57.
[85] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43025-73; NOM.50196-78.
[86] Collectie Haags Historisch Museum, Inv.nr.: 0000-0001-OHO.
[87] D.F. Lunsingh Scheurleer, 'Volkskunst in woonhuis en huishouding', in: A. Teenstra (red.), *Nederlandsche Volkskunst.* Amsterdam: Elsevier, 1941, p. 82. Zie ook: K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 43.
[88] Collectie Doopsgezind Weeshuis, Zaandam, geen inv.nr.; collectie Hermitage, St. Petersburg, Rusland, Inv.nr.: 1934-998; collectie Stichting Grills Hofje, Amsterdam, geen inv.nr.
[89] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35150-63.
[90] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.38182-68; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 4375.
[91] Inv.nr.: OKS 1955-484, OKS NO 12599 en OKS NO 12580.
[92] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.9714.
[93] Collectie J.D.F. Bottema, Warfhuizen, geen inv.nr.; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.44689.

dragen een Boulle marqueterie-imitatie, te vergelijken met de marqueterie op het poppenhuis van Petronella Oortman (1686-1710).[94] Een schenktafel is er zelfs compleet mee beschilderd.[95]

In een schildershandleiding uit 1767 staat beschreven hoe men “gewoon” en geel schildpad kan imiteren.[96] Ook Johannes Kok (1794) beschrijft het imiteren van schildpad.[97] Op dat moment zijn schildpad-imitaties op meubels echter al enige tijd uit de mode.

Olijfhout

Zeker op17de- en 18de-eeuwse meubels, wanneer hout-imitaties weinig realistisch worden uitgevoerd, is het moeilijk vast te stellen welke houtsoort men precies wil imiteren. Gezien de populariteit van notenhouten meubels zal deze houtsoort in de meeste gevallen voor ogen staan. Bij drie kruisvoetkabinetten lijkt het echter eerder om olijfhout te gaan.[98] Het exemplaar dat zich in een particuliere collectie bevindt, draagt vrij duidelijke imitaties van olijfoesters. In Amsterdam produceert de witwerker Frans Dircksz. Sluijter tussen 1706-1719 in totaal 33 meubels met olijfhout-imitaties. Het betreft vooral theetafels, daarnaast enkele theeblaadjes, een gueridon en een cabinet.[99] Sluijter combineert de olijfhout-imitaties met witte perken en bloemen.

Notenhout

Notenhouten stoelen lijken in Amsterdam al vanaf de vroeg 17de eeuw te zijn gemaakt. Zo is er in 1612 tussen een Amsterdamse Spaanse stoelenmaker en een houtverkoper in Utrecht een geschil over het transport van duizend voet notenhout.[100] Afgaande op de reeds gepubliceerde boedelinventarissen van het Rapenburg komen notenhouten tafels en bergmeubels daar vanaf circa 1650 voor. Zo heeft Johan de la Chambre op het Rapenburg 48 in 1650 in de grote zaal een notenhouten trektafel[101] en staan er in 1656 bij Johan Franchoys Tortarolis op nummer 24 een kist, een ledikant, diverse soorten tafels en gueridons, allemaal van notenhout.[102] Al snel wordt deze dan nog chique houtsoort in verf geïmiteerd. Een vroege wortelnoten-imitatie bevindt zich op twee deuren in Kasteel Biljoen, tijdens de

[94] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-1010.
[95] Collectie Haags Historisch Museum, Inv.nr.: 1979x0005-OHO.
[96] *Lak, vernis en verf-konst. Om alle zoorten van lakke, vernisse en verven te bereyden. Door een liefhebber beschreven.* Amsterdam: Gerred ten Boekelaar en Zoons, 1767, p. 40 en 103.
[97] J. Kok, *Onderrichting om verscheidene soorten van lakken en vernissen te maaken door Johannes Kok, in Leven voornaam Kunstverlakker in de Oudemanhuis Poort te Amsterdam.* Amsterdam: Gerrit Bom, 1794, p. 14-15.
[98] Collectie J.D.F. Bottema, Warfhuizen, geen inv.nr.; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.44689.
[99] SAA: Toegangs.nr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[100] SAA: Toegangsnr.: 5075, acte 15139, folio 39. Datum: 22-2-1612.
[101] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, deel 5b, p. 572.
[102] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 4b, p. 491, 495, 496, 497, 498, 501.

restauratie in 2012-2013 ontdekt achter latere wandbespanningen (zie afb. hieronder).[103] Gezien de bouwgeschiedenis moeten deze deuren vlak na 1661 zijn gemaakt.

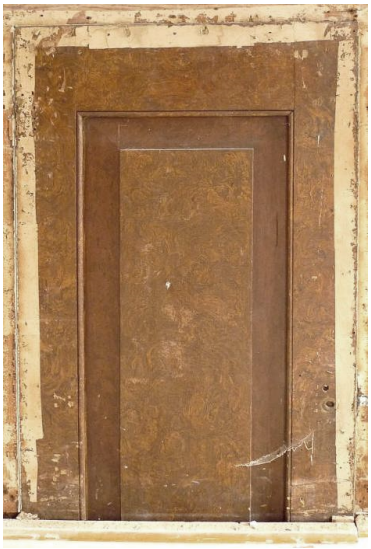

Deur met wortelnoten-imitatie, waarschijnlijk kort na 1661 geschilderd, achter later aangebrachte wandbespanningen in Kasteel Biljoen, Velp.

Een ander vroeg voorbeeld van een wortelnoten-imitatie is aangebracht op een kamerdeur in de buitenplaats Trompenburg, uitgevoerd kort na de brand in 1673.[104] Ook op meubels zijn notenhout en wortelnoten op grote schaal geïmiteerd. Een vroeg voorbeeld komt uit het voormalige pand van het Waterschap Drechterland en West-Friesland. Het is een kist met bovenlangs het wapenschild de tekst: ‘Anno Drechterlandt 1684’. Op alle zijden is een prachtig uitgewerkte wortelnoten-imitatie geschilderd. Een dergelijke imitatie heet ook wel ‘arabiën’.[105] Zo levert de Rotterdamse meester-witwerker Wouter de Mooy in 1728 ‘een arabis geschilderde kas’.[106]

Notenhout 1680-1780

Vanaf de late 17de- tot en met het derde kwart van de 18de eeuw, dus zo’n honderd jaar, blijven notenhout-imitaties op wandbetimmeringen en meubels in zwang. Rond 1750 voeren ze zelfs de boventoon. Frans Dircksz. Sluijter produceert tussen 1706-1719 in totaal 23 meubels met een notenhout-imitatie.[107] Het merendeel betreft

[103] Kasteel Biljoen, Velp, Gelderland. Ruimte 003 (moderne keuken) en kamer 004 (nieuwe eetkamer).
[104] B. Olde Meierink & J.H. Meijman, *Buitenplaats Trompenburg. ’s-Gravenland. Beschrijving en waardering paviljoen en tussenlid*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2001, p. 13-18.
[105] L. Simis, *Grondig Onderwys in de schilder- en verw-kunst,* etc., deel 2. 2e druk. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1828, p. 24-25.
[106] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 1896, acte nr.:1344-1354.
[107] GAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.

kabinetten van vijf tot zeven voet hoog.[108] Daarnaast 'notenboomt' hij twee spiegeltafels en enige Oost-Indische bakjes. Op vijf theetafels combineert hij de notenhout-imitatie met witte perken, een bloemenrand en sterren. Eveneens te Amsterdam worden in de Engelse schoorsteenmakers-winkel van Bartholomeus Munsterman, meester-timmerman en rookmeester (1736), rookvrije schoorstenen gemaakt met 'Eeken als greenen kastjes, versiert, gearabit en genoteboomt en alles gereed te bekomen'.[109] In Enkhuizen (1734) wordt het interieur van een apothekerswinkel te koop aangeboden, waaronder vele soorten kasten, alles 'genooteboomt'.[110] De Alkmaarse timmerman-witwerker Justus Snijders heeft in 1769 onder zijn witwerkersgoed zes genotenboomde meubelen staan: twee kabinetten, een bureau, en drie latafels, zowel enkel als dubbel gebuikt.[111] In 1794 beschrijft Johannes Kok in zijn schildershandleiding hoe notenhout met omber geïmiteerd kan worden. Dat is echter een vrij late bron, omdat notenhout-imitaties dan al uit de mode zijn.[112]

Van vrijwel alle laat 17de- en 18de-eeuwse typen meubels zijn exemplaren met een notenhout- of een wortelnoten-imitatie bewaard gebleven. Laat 17de-eeuwse voorbeelden betreffen een poppenwieg[113] en een aantal kasten.[114] Uit circa 1700 dateren twee hangoortafels en een gueridon in het Grills Hofje te Amsterdam[115] en een halve hangoortafel in Zaandam.[116] Iets jonger zijn twee gedateerde bedstedebankjes uit respectievelijk 1718[117] en 1739.[118] De voornamelijk uit het midden van de 18de eeuw daterende dubbel getoogde bedstedebankjes dragen dikwijls een wortelnoten-imitatie.[119] In een particuliere collectie bevindt zich een midden 18de-eeuwse eikenhouten gebuikte commode met een oker- en omberkleurige notenhout-imitatie (zie afb. p.203).

[108] Waarschijnlijk te vergelijken met het linnenkabinet uit de collectie restauratie-atelier Van Asten, Landgoed de Olmenhorst, Lisserbroek, geen inv.nr.
[109] *Amsterdamse courant:* 20-12-1736.
[110] *Oprechte Haerlemse Courant:* 30-3-1734.
[111] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte nr.: 686.
[112] J. Kok, *Onderrichting om verscheidene soorten van lakken en vernissen te maaken door Johannes Kok, in Leven voornaam Kunstverlakker in de Oudemanhuis Poort te Amsterdam.* Amsterdam: Gerrit Bom, 1794, p. 15.
[113] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV 02170.
[114] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9046, ZZM 1955-5119 en ZZM 9127.
[115] Collectie Stichting Grills Hofje, Amsterdam, geen inv.nr.
[116] Collectie Doopsgezind Weeshuis, Zaandam, geen inv.nr.
[117] Collectie Edams Museum, Inv.nr.: 0011.
[118] Collectie Cultuurhistorisch Museum Texel, De Waal, Inv.nr.: 19.
[119] Zie bijvoorbeeld collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.898-43, NOM.2442-43 en NOM.2960-43.

Gebuikte eikenhouten commode met originele notenhout-imitatie waarbij de houtnerftekening over de vier laden doorloopt. Datering: 1740-1760. Maten: H.74 x B.83,5 x D.51 cm. Particuliere collectie.

Het Nederlands Openluchtmuseum bezit een midden 18de-eeuwse naaldhouten gebuikte ladekast met van origine een notenhout-imitatie.[120] Gedateerde meubels met een notenhout-imitatie uit dezelfde periode betreffen een flaptafel (1742),[121] een poppenkakstoel (1744)[122] en twee flaptafels (1751).[123] Ook kennen we een wandbord uit circa 1750.[124] De jongste aangetroffen gedateerde meubels met een notenhout-imitatie betreffen een schooltas (1770)[125] en een dubbel getoogd bedstedebankje (1783).[126] Hierna lijken mahoniehout-imitaties de overhand te krijgen. Al deze laat 17de- en 18de-eeuwse notenhout-imitaties zijn met de kwast opgebracht en betreffen naïeve weinig realistische interpretaties. Analyses van de wortelnoten-imitatie op een dubbel getoogd bedstedebankje toont aan dat deze gele en bruine oker bevat.[127]

[120] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N0M.31038-60.
[121] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5253.
[122] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21620-54.
[123] Collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: SGB 0265; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV 01280.
[124] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 7175.
[125] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV 01491.
[126] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2443-43.
[127] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.898-43.

Notenhout 1860-1900

Tussen 1860-1900 leeft de mode voor notenhout-imitaties weer op. Dat lijkt geïnspireerd door het blonde notenhouten fineer, gecombineerd met zwarte profielen, dat de chiquere meubels uit de Willem III stijl kenmerkt.[128] In het interieur wordt het raamwerk van huiskamerdeuren afgewerkt met een lichte dosse notenhout-imitatie, de profielen krijgen een gewaterde donkerbruine of roodbruine hout-imitatie. Dit is gedocumenteerd in plaatsen ver van elkaar verwijderd als Rijsen[129] en Zaandam.[130] Deze decoratie op huiskamerdeuren is tegen het einde van de 19de eeuw een landelijke trend waarvan nog steeds vele voorbeelden bewaard zijn.[131] Ook in Staphorst en Rouveen is deze interieurbeschildering vanaf circa 1900 mode, waar deze tot voor kort veel werd toegepast.[132] Elders zijn deze notenhout- imitaties rond 1910-1920 verdrongen door gekamde eikenhout-imitaties.

Op meubels is de 19de-eeuwse notenhout-imitatie op grote schaal toegepast, verspreid over het gehele land. Zo is er de kist uit 1864, waarschijnlijk gemaakt door wagenmaker Jannis Luteijn te Koudekerke[133] en een vergelijkbare kist (1860-1870) uit de omgeving van Epe.[134] De vele genotenboomde meubels in Staphorst en Rouveen[135] passen in deze mode evenals de voorbeelden uit Bunschoten, Spakenburg en de streek daaromheen, zoals een porseleinkast (1860-1870), een miniatuur buffetkast (1890-1930) en een kakstoel (1910-1930), alle drie in de collectie van het Museum Spakenburg.[136] Uit Eemnes komen twee vergelijkbaar geschilderde buffetkasten.[137] Verder zijn er een wieg (1840-1880),[138] een hangkast uit Hasselt (1860-1880),[139] een duwslede (1870-1900) (zie afb. p.205)[140], een buffet (circa 1870)[141] en drie linnenkabinetten die in deze landelijke mode zijn uitgevoerd.[142]

---

[128] A.C.H. Hofstede, *Meubelkunst, 40 eeuwen meubelgeschiedenis*. 3e druk. Utrecht: Taurus, 1999, p. 287.

[129] E. Jans, *Meubilair van Twentse burgers. Burgerlijk wonen tussen Dinkel en Regge in de achttiende eeuw.* Almere/Enschede: Van den Berg, 2004, p. 57.

[130] P. Out, *Uit den goeden ouden tijd. Ruim 60, 70 jaar geleden. Jeugdherinneringen van Neeltje Mulder*. Koog aan de Zaan: Firma P. Out, 1926, p. 6.

[131] Bijvoorbeeld in Haastrecht (deuren daterend tussen 1874-1877 op de eerste verdieping van Museum Bisdom van Vliet); Huizen (Huizer Museum Het Schoutenhuis); Putten (Museumboerderij Mariahoeve, Putten); Spakenburg (Museum Spakenburg); Volendam (zie: *Uit het Peperhuis*, (1981), nr. 2, p. 5); Boer, Friesland (beschildering in de kerk uit 1889); Landsmeer (pastorie van de Nederlands Hervormde kerk, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 3337); Monnickendam (Overloop in woonhuis, 1e etage, Noordeinde 50).

[132] H. Piena & J. Hooikammer, 'The dynamics of tradition: painted furniture from Staphorst 1800 2000', in: *Vernacular Furniture. Context, form, analysis*. Proceedings: Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation, 14-15 November 2008. Amsterdam: Stichting Ebenist, p. 38-50.

[133] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51327-80.

[134] Collectie Stichting Hagendoorns Plaatse, Epe, Inv.nr.: 0911-2720.

[135] H. Piena & J. Hooikammer, op.cit.

[136] Geen inv.nr.

[137] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.13520 (1850-1860) en ZZM.4443; ZD-1\0074 (1860-1900).

[138] Collectie Museumboerderij Roekevisch, Klein Dochteren (Lochem).

[139] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.42878-73.

[140] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21902-54.

[141] Collectie Gemeente Enkhuizen, Inv.nr.: BGE 3573.

[142] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48641-76 (1870-1900) en N.44688(1900-1920); collectie Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg, Inv.nr.: MEW 0887.

Naaldhouten duwsleden met notenhout-imitatie. Datering: 1870-1900. Maten: H.87 x D.98 x B.79 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21902-54 (Catalogus Deel 3, p.889).

Mahoniehout

Net als bij alle hout-imitaties, komen mahoniehouten meubels in Nederland veel eerder voor dan meubels met mahoniehout-imitaties. Al in 1733 adverteert de Engelsman R. Peeters, meester-schrijnwerker in Rotterdam, met allerlei Engelse mahoniehouten meubels.[143] We moeten dan nog tien tot vijftien jaar wachten voordat de toepassing van mahoniehout in de Nederlandse wooncultuur enige omvang krijgt. In een eerder artikel beschreef ik dat mahoniehouten meubilair in Nederland pas vanaf 1750-1760 een rol van betekenis gaat spelen en dan nog eerst voornamelijk onder de stedelijke elite.[144] De hier onderstaande nieuwe gegevens bevestigen dit beeld. Afgaande op de reeds gepubliceerde boedelinventarissen doet mahoniehouten meubilair op het Rapenburg te Leiden rond 1750 zijn intrede. Zo staat er in 1743 op nummer 63 één mahoniehouten eettafel in de kelderkamer.[145] Pas zestien jaar later (1759) heeft men op nummer 10 een mahoniehouten kabinet in de grote achterkamer[146] en in dat zelfde jaar een mahoniehouten tafel en theebak op nummer 67.[147] Slechts in enkele panden bevinden zich tegen het einde van de 18de eeuw meerdere mahoniehouten meubels, zoals op nummer 12 een nachtkoffer, een

[143] *Amsterdamse Courant:* 29 augustus 1733, nr. 102.
[144] H. Piena, 'Mahonie gehouten witwerken. Imitaties van materiaal, constructie en functie', in: *Cr: Interdisciplinair tijdschrift voor Conservering en Restauratie*, jrg. 4 (2003), zomer, p. 48-69.
[145] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992, deel 6a, p. 275.
[146] Op.cit., deel 2, p. 633.
[147] Op.cit., deel 6b, p. 580-581.

turfkist, een tafeltje en een stoof.[148] In de boedels, uit een aantal kleinere plaatsen, verspreid over het land en bijeengebracht door het Meertens Instituut, dateren de vroegste mahoniehouten meubels vanaf 1773. Het blijft hierbij echter voornamelijk beperkt tot de woningen van kapiteins, hoge legerfunctionarissen, predikanten, burgemeesters, advocaten en artsen. Minder welvarende lieden hebben pas tegen het einde van de 19de eeuw hooguit één mahoniehouten meubel (zie afb. hieronder). De prijs was er dan ook naar. Een mahoniehouten kabinet wordt door notarissen in de 19de eeuw op gemiddeld 50 gulden geschat (N=25). Vuren, grenen, geschilderde of geverfde kabinetten daarentegen kwamen gemiddeld op slechts 10 gulden (N=47).[149]

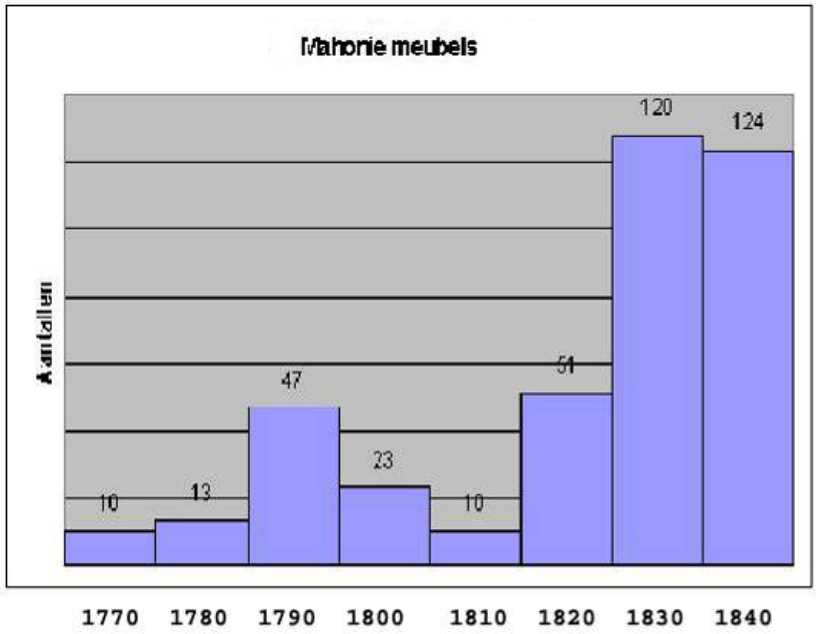

Aantallen mahoniehouten meubels per decennium in kleinere steden en dorpen vanaf 1770 tot 1850. Duidelijk zichtbaar is de korte opleving tegen het einde van de 18de eeuw waarna het gedurende de Napoleontische tijd afneemt en pas na 1820 een vlucht neemt. Bron: MI: boedelbank.

Pas na de Franse tijd zijn er op het Rapenburg huishoudens met vrijwel alleen mahoniehouten meubels. Voor de smallere beurs vindt deze mode navolging door geschilderde mahoniehout-imitaties op naaldhout.

De vroegste mij bekende bron waarin met zoveel woorden gesproken wordt van een mahoniehout-imitatie dateert uit 1785.[150] In de meesterswoning in Oude

[148] Op.cit., deel 4a, p. 217.
[149] MI: boedelbank.
[150] GA: Archief van de secretarie van het stadsbestuur Groningen, Inv.nr.: 475. Bestekboek Burg. en raad 1783-1786, bestek fo. 179. Zie: J. de Haan, *'Hier ziet men uit paleizen.' Het Groninger Interieur in*

Pekela past men dan een 'mahoniehoud couleur' toe. Volgens De Haan heeft dit alleen betrekking op een oranjerode basiskleur die in die tijd in de mode was en nog niet zozeer op een houtnerf-imitatie. In Nederland dateert het gros van de mahonie-imitaties uit 1800-1900, waarbij het kan gaan om een dosse houtnerf en om bloemmahonie. Het is dan een landelijk fenomeen. Zelfs op Marken, dat men tot voor kort associeerde met bont beschilderd meubilair, staan tot in de vroeg 20ste eeuw voornamelijk roodbruin gehouten meubels.[151] Meester-schilder Lambertus Simis (1801) gaat in zijn handleiding over het schilderen uitgebreid in op het imiteren van mahoniehout.[152] Omdat hij zich daarbij baseert op zijn dan 36-jarige werkpraktijk kan hij zijn ervaring met mahoniehout-imitaties al in de late 18de eeuw hebben opgedaan. Een concreet bewijs van een schilder die mahoniehout-imitatie op meubels schildert dateert echter pas uit 1805. Het betreft de Amsterdamse Cornelis Cornelissen. Hij noemt zich afwisselend 'meester-glasenmaker en schilder' dan wel 'meester-schilder, vergulder en penseelschrijver'. Cornelissen woont op de Haarlemmerdijk tussen het Eenhoornhuijs en de Binnen-Orangestraat. Uit zijn administratie (1798-1807) blijkt dat hij in1805 mahoniehout-imitaties schildert op twee buffetten en op een luiermandsbak.[153] In het *Handboek voor den Schilder* van P. van der Burg, oorspronkelijk uitgegeven in 1876, krijgt mahoniehout van alle houtsoorten nog steeds de meeste aandacht.[154] Een van de jongste aanwijzingen komt uit Joure waar men rond 1900 nog veel vuren meubilair met een mahoniehout-imitatie beschildert.[155]

De mahoniehout-imitatie is de meest voorkomende beschildering op de aangetroffen meubels. In totaal zijn er 90 voorbeelden gevonden. Enkele exemplaren dateren waarschijnlijk uit het einde van de 18de eeuw. Zo is er een flaptafel waarin het jaartal 1792 is gesneden. Deze draagt van oorsprong een roodbruine hout-imitatie, mogelijk betreft het hier een vroege poging om mahoniehout te imiteren.[156] Ook een miniatuur bureau-kabinet (1780-1820),[157] een orgelgebogen ladekast (1780-1800),[158] een orgelgebogen bureau (1780-1800)[159] en een klepbureau (1780-1820)[160] dragen van oorsprong waarschijnlijk een mahoniehout-imitatie. Vrijwel alle qua stijl midden 18de-eeuwse naaldhouten linnenkabinetten hebben een mahoniehout-imitatie maar dateren in werkelijkheid van rond 1800 of later.

---

de zeventiende en achttiende eeuw. Groninger Historische reeks, 31. Assen: Van Gorcum, 2005, p. 389-391.

[151] Ansichtkaarten van interieurs, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA18529, AA 68485, AA 18582, AA 41168.

[152] L. Simis, *Grondig Onderwys in de schilder- en verw-kunst,* etc. 2e druk. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1828, p. 241-242.

[153] SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568.

[154] P. van der Burg, *Handboek voor den schilder. De Hout- en marmer-nabootsing.* 4e druk. Leiden: A.W. Sijthoff, 1887, p. 108-118.

[155] M. Buis, *Binnenpaden en Buitenbeentjes in de oude vlecke Joure*. Joure: Buis, 1991, p. 129-131.

[156] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3670-44.

[157] Collectie Edams Museum, geen inv.nr.

[158] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.985-453.

[159] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5754-46.

[160] Collectie Museumboerderij Mariahoeve, Putten, geen inv.nr.

De stratigrafie van verflagen is een belangrijk hulpmiddel om mahoniehout-imitaties in de tijd te plaatsen. De 18de-eeuwse notenhout-imitaties bevinden zich altijd onder de mahoniehout-imitaties, zoals bijvoorbeeld op een ladekast uit het derde kwart van de 18de eeuw.[161] Het zinkwit in de grondering van deze mahoniehout-imitatie vertelt dat deze zelfs na 1850 dateert. Twee hoge hoekkasten met van oorsprong een laat 18de-eeuwse classicistische decoratie op een lichtblauw fond zijn later ook overschilderd met een mahoniehout-imitatie.[162] Het exemplaar uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum draagt maar liefst drie mahoniehout-imitaties over elkaar heen. De oudste bevat ijzeroxide, loodwit en kalk. De tweede bevat ijzeroxide, vermiljoen en bariumsulfaat, hetgeen als *blanc fixe* pas na 1830 op commerciële schaal is geproduceerd. De grondering van de meest recente nu zichtbare mahoniehout-imitatie bevat zinkwit en dateert daarom na 1850.

De laat 19de- maar vooral vroeg 20ste-eeuwse eikenhout-imitaties zijn zonder uitzondering over de mahoniehout-imitaties heen geschilderd zoals het geval is met een buffet (1840-1860),[163] een kakstoel (1800-1850),[164] een linnenkast (1870-1900),[165] een linnenkabinet (1860-1900),[166] een porseleinkast (1720-1760),[167] en een hoge hoekkast (1860-1870).[168] Een van de jongste voorbeelden van een mahoniehout-imitatie betreft een buffet uit 1920-1930.[169] Dat mahoniehout-imitaties lange tijd in de mode zijn bewijzen de vele meubels waarop twee of meer mahoniehout-imitaties over elkaar heen zijn geschilderd. Een hoekkast[170] en een linnenkabinet[171] dragen drie mahonie-imitaties op elkaar, een ladekast[172] zelfs vier.

Eikenhout

Tussen 1870 en 1920 zijn eikenhout-imitaties, naast mahonie- en blonde notenhout-imitaties een landelijk verschijnsel op naaldhouten meubels. Deze mode hangt samen met de belangstelling die er in deze periode bestaat voor de Gouden Eeuw, de tijd waarin de Hollandse renaissance met zijn bakstenen gebouwen en eikenhouten meubels hoogtij vierde. Een eikenhouten linnenkast, beschilderd met een blonde eikenhout-imitatie,[173] mogelijk daterend uit circa 1850, vormt een vroege uitzondering. Naaldhouten meubels met als eerste afwerking een eikenhout-imitatie zijn zonder uitzondering met draadnagels gemaakt, een sterke aanwijzing voor een

[161] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N0M.31038-60.
[162] Collectie familie Goedegebuure, geen inv.nr.; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.15580-52.
[163] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.40946-71.
[164] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1953 4379.
[165] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM-024850.
[166] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[167] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, Inv.nr.: 9104.
[168] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, geen inv.nr.
[169] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM EH-5/002.
[170] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.15580-52.
[171] Collectie Openluchtmuseum Erve Kots, Lievelde, geen inv.nr.
[172] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35413-64.
[173] Collectie Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Inv.nr.: XN.2771.

datering na 1860. Voorbeelden zijn een wandbetimmering uit Hichtum (1879),[174] een porseleinkast (1860-1890),[175] een kakstoel (1870-1910),[176] een linnenkast(1870-1880),[177] een linnenkabinet (1870-1900),[178] een hoekkast (1890-1920),[179] een wastafel (1900-1920),[180] een tafel (1910-1920)[181] en tenslotte drie kamergemakken daterend uit respectievelijk 1860-1870, 1880-1900 en 1925-1940.[182] Deze late datering voor eikenhout-imitaties wordt ondersteund door de eerder genoemde zes van oorsprong mahonie gehouten meubels die later zijn overschilderd met een eikenhout-imitatie. Er is maar één meubel gevonden, een linnenkabinet,[183] waarbij de eikenhout-imitatie op zijn beurt weer overschilderd is, opnieuw een indicatie voor hun relatief jonge leeftijd. Veel van deze eikenhout-imitaties zijn met klopkwasten en ijzeren kammen uitgevoerd, een vooral laat 19de- en vroeg 20ste-eeuwse techniek die bij de oudere mahonie- of noten-imitaties niet is geobserveerd. De 19de-eeuwse eikenhout-imitaties zijn okergeel, conform de hierna te behandelen dan in zwang komende esdoornhout-imitaties. Later, rond 1900, worden eikenhout-imitaties steeds meer in rauwe omber uitgevoerd.

Palissander-imitatie.
Een klein deel van de 19de-eeuwse meubels is voorzien van een palissanderhout-imitatie, waarschijnlijk daterend tussen 1840-1930. Op de tentoonstelling van Overijsselse nijverheid in Deventer wordt in 1843 een ronde tafel op een driekantige voet getoond, geschilderd als van palissanderhout, met een gemarmerd blad, uitgevoerd door H. Selhorst.[184] In 1855 stuurt de schilder M.A.F. Reuser uit Utrecht een theetafel met palissanderhout-imitatie naar de nijverheidstentoonstelling aldaar.[185] P. Timman uit Amsterdam presenteert op de Nationale Nijverheid Tentoonstelling te Haarlem in 1861 een palissander geschilderd kinderledikant.[186] De Amsterdamse meester-witwerker Willem Carel Ogreen vervaardigt tussen 1845-1880 zelfs voornamelijk palissander gehouten meubels.

De tijdens dit onderzoek aangetroffen meubels met een palissanderhout-imitatie betreffen een hoekkast (1800-1840),[187] een bureau met opstand (1860-

[174] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.30010. De betimmering is gesigneerd door Willem Ypes Bouma (1837-1908) uit Hennaarderadeel.
[175] Collectie Stichting Hagedoorns Plaatse, Epe, Inv.nr.: 0911-2716.
[176] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1955 5121.
[177] Collectie Elisabeth Weeshuis, Culemborg, Inv.nr.: MEW 0887.
[178] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: 76.T.024-001.
[179] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[180] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51546-81.
[181] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48744-76.
[182] Rekwisietencollectie Zuiderzeemuseum, alle drie afkomstig uit de boerderij van C. Visser te Andijk (N.H.).
[183] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.50218-78.
[184] A.H. van der Boon Mesch en H.C. van Hall (red.), *Tijdschrift ter bevordering van nijverheid.* Haarlem: De erven Vincent Loosjes, volume 8 (1843), 1e stuk, p. 189.
[185] *Catalogus der Provinciale Tentoonstelling van Nijverheid te Utrecht in 1855.* Utrecht, 1855, p. 4, nr. 54.
[186] *Catalogus der Algemene Nationale tentoonstelling Haarlem. Nederlandse maatschappij ter bevordering van Nijverheid.* Haarlem: Erven Loosjes, 1861, p. 191, nr. 1008.
[187] Collectie Stedelijk Museum, Zutphen, geen inv.nr.

1880),[188] een buffet uit 1870-1900,[189] een buffet uit 1930,[190] een dubbel gebuikt linnenkabinet (1892),[191] een meidenkast (1860-1880),[192] en een penantkastje (1890-1930).[193]

Esdoorn en vogelogen-esdoorn

De mode voor het van oorsprong roodbruine Empire mahoniehouten meubilair wordt in de laat 18de eeuw voorafgegaan door classicistisch vormgegeven buffetten en secretaires met esdoorn fineer, soms gewaterd, soms groen gebeitst. Gewaterd esdoorn vinden we in geschilderde vorm terug op een secretaire uit 1803 gemaakt door de Amsterdamse witwerker Evert Eylhoff.[194] Een imitatie van groen gebeitste esdoorn is te zien op een ladekast (1780-1820).[195]

De Empire mode voor mahoniehout wordt op zijn beurt opgevolgd door de Restauration (1814-1830). Gedurende deze periode zijn veel meubels uitgevoerd met het lichtkleurige esdoornhout.[196] Op witwerkers-meubels komen esdoorn-imitaties in diverse vormen voor zoals met een dosse nerftekening op een Huizer buffet (1850-1860),[197] een theetafel (1880-1900)[198] en een linnenkast.[199] Het evenzeer in de Restauration toegepaste vogelogen-esdoorn zien we geïmiteerd in interieurs zoals op de deuren van de dienstbodekamers in kasteel Biljoen (zie afb. p.211). Op meubels is vogelogen- esdoorn geschilderd zoals op grote kasten uit linnenkamers,[200] een kakstoel,[201] een Huizer buffet (1860-1880),[202] een ledikant (1820-1890)[203] en een hoekkast (1890-1860).[204]

[188] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 21981.
[189] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51328-80.
[190] Particuliere eigenaar.
[191] Particuliere eigenaar.
[192] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[193] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.36128-65.
[194] SAA: geen inv.nr.
[195] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM 15577.
[196] Y. Brunhammer & M. de Fayet, *Meubles et Ensembles époques Restauraton et Louis-Philippe.* Paris: Édition Charles Massin, 1966, p. 17-49; P. Ramond, *Marquetry*. Paris: Édition H. Vial, 1989, p. 55-58.
[197] Collectie Antiek d'Eglantier, Amsterdam, Inv.nr.: # 5013.
[198] Collectie Lorenzo Sliedregt, Bennekom, geen inv.nr.
[199] Collectie Stichting Gelderse Kastelen, Inv.nr.: GK 4504.
[200] Een linnenkast in situ in de voormalige linnenkamer van Landgoed Singraven (Denekamp); een linnenkast uit Huize Voorstonden (Brummen) nu in particuliere collectie.
[201] Collectie Frans Hals Museum, Inv.nr: I 68-11.
[202] Collectie Hoekenburgse Antiekhandel, Zoelen, geen inv.nr.
[203] Collectie Stichting Gelderse Kastelen, Inv.nr.: GK 13011/12.
[204] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.

Kamerdeur met een beschildering van vogelogen-esdoorn in de dienstbodegang op zolder in Kasteel Biljoen.

Amerikaans grenen

Zeker vanaf 1850 wordt er in Nederland Amerikaans grenen verkocht, vooral ten behoeve van huizen- en scheepsbouw.[205] Pas veel later, vanaf 1890, gaat men er ook betimmeringen en meubels mee vervaardigen, zoals die in de kerk aan de Wassenaarsestraat te Scheveningen.[206] Vanaf die tijd is het heel gewoon om meubelensembles voor de minder representatieve ruimten in Amerikaans grenen uit te voeren. Te denken valt aan slaapkamer-ensembles met linnenkasten, ledikanten en wastafels (zie afb. p.212).[207] Amerikaans grenen is op zijn beurt in verf geïmiteerd zoals op een naaldhouten wastafel,[208] twee ledikanten,[209] een kakstoel,[210] een buffetkast,[211] en een turfbureau.[212] Het imiteren van Amerikaans grenen vormt aan het begin van de 20ste eeuw een vast onderdeel van de schildersopleiding zoals blijkt uit de stalencollectie van schilder P. van Kesteren uit Tuindorp.[213]

[205] *Nieuwe Rotterdamsche Courant:* 21-6-1850.
[206] *Het nieuws van den dag,* kleine courant: 10-04-1890.
[207] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48210-75; NOM.41970-72; N.5327; N.19085; X.10163; X.10208.
[208] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43025-73.
[209] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51397-81 en N.9710.
[210] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1950 1650.
[211] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 13520.
[212] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5513.
[213] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.32861-61 1/41 en 9/41.

Het beddenmagazijn Koldeweij & Corbière te Amsterdam verkoopt in 1894 geschilderde en Amerikaans grenen slaapkamer-ameublementen. Bron: *De standaard*: 23-04-1894.

Vierdeurs kast met grisaille beschildering. Datering: 1680-1720. Maten: H.179 x B.152 x D.61 cm. Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 13183 (Catalogus Deel 2, p.346).

3.4.7 Grisaille.

In de 17de eeuw worden veelvuldig grisaille beschilderingen aangebracht op wanden en plafonds. Een voorbeeld is te zien op de zolderdeur in het Rapenburg 67 te Leiden met daarop in grisaille uitgevoerde vruchtenguirlande, omspeeld door wapperende linten.[214] Ook los, op paneel of doek, hebben grisailles onze woningen gesierd. Uit de inventaris van de protestantse Willem Heythuysen te Haarlem, opgemaakt bij zijn dood in 1650, blijkt dat er in zijn voorhuis een serie van vier evangelisten hangt, in grisaille geschilderd.[215] Daarnaast kennen we kleinere gebruiksvoorwerpen die op een dergelijke wijze zijn gedecoreerd. In de collectie van het Fries Museum bevindt zich een mangelbak gedateerd 1686 met een grisaille voorstelling.[216]

[214] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992, deel 6b, p. 575, afb. 52.
[215] S. Slive, (red.), *Frans Hals. Tentoonstellingscatalogus*. Den Haag/Haarlem: Frans Hals Museum, 1990, p. 193-197; J. Jas, *'Tot cieraet en gebruyk'. De collectie beschilderd meubilair van het Zuiderzeemuseum*. Deel I & II, stageverslag. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Kunsthistorisch Instituut, 1990, p. 82.
[216] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 9263. Zie ook K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17de en 18de eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 31.

Beschilderde kasten, afgebeeld op interieurstukken, zijn nauwelijks gevonden. De schilder Thomas Wijck, werkzaam tussen 1631-1677, beeldt er mogelijk wel een af (zie afb. p.321). Het is een vierdeurs kast met op elk paneel een buste, waarschijnlijk in grisaille geschilderd. Onder de oudst aangetroffen kasten, daterend tussen 1650-1720, bevinden zich diverse exemplaren die zijn beschilderd met grisaille voorstellingen. De meest eenvoudige decoratie bestaat uit kapitelen op de overhangende kaplijst met daartussen guirlandes (zie afb. p.213).[217] De deuren tonen nissen met daarin vruchtentrossen. Ook de zijden zijn hiervan voorzien. Soms is het front van een kast polychroom beschilderd en zijn alleen de zijden voorzien van grisaille vruchtentrossen.[218] Grisailles zijn niet alleen in tinten grijs uitgevoerd maar kunnen ook in gradaties roodbruin zijn geschilderd zoals de vruchtenranken op een vierdeurs kast[219] en bedstededeuren.[220] Grisailles met een blauwe basiskleur zijn te zien op een bedstededeur in het Fries Museum, beschilderd met een boeket in een vaas.[221]

Vergelijkbaar beschilderde kasten treft men aan in Amerikaanse musea waar deze soms een Nederlandse herkomst krijgen toegedicht.[222] Twee daarvan zijn door mij nader bestudeerd.[223] Beide zijn wat lager dan hun Nederlandse tegenhangers en stammen uit een latere periode: 1690–1720. Ze zijn gemaakt van *yellow poplar* (*Liriodendron tulipifera*), *red oak* (*Quercus rubra*) en *white pine* (*Pinus strobes*), boomsoorten die destijds van nature in de Verenigde Staten maar niet in Europa voorkwamen. De constructie van de kasten is volledig on-Nederlands met bijvoorbeeld gepotdekselde achterwanden.[224] In vergelijking met de Nederlandse voorbeelden is de beschildering bovendien zeer schematisch en naïef. Mijn conclusie is dat deze kasten noch gemaakt noch geschilderd zijn door in

[217] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 13183; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2390-43 (verloren).
[218] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5750-56.
[219] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9127.
[220] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: HK-4 FM. Datering: 1660-1700. Maten: H.127,5 x B.68,5 x D.3,3 cm.
[221] Idem.
[222] J. Schipper, 'Vruchtentrossen in Grissaille. Beschilderde kasten uit New Nederland en Nederland', in: *Antiek,* (1995), nr. 3, oktober, p. 98-110; P.Ch. O' Donnell, 'Grisaille decorated kasten of New York', in: *Antiques*, (1980), May, p. 1108-1111; J. Downs & R. Ralston, *A Loan Exhibition of New York State Furniture 5 februari - 22 april 1943*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1943: Dutch Style, nr. 3; L.V. Lockwood, *Colonial Furniture in America*. New York: C. Scribner's Sons, 1951, p. 168-169; *Catalogue American Kasten*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1991, p. 29, fig. 29; F.H. Fabend, 'Two "New" Eighteenth-Century Grisaille Kasten', in: *Clarion*, (1981), spring/summer, p. 44-49; J.L. Fairbanks and E. Bidwell Bates, *American furniture, 1620 to the present*. New York: Richard Marek Publishers, 1981, p. 21; D.A. Fales, *The Legacy of Nieu Netherlands, American Painted Furniture 1660-1880.* New York: Dutton, 1972, p. 48-50; A.P. Kenney, 'Neglected Heritage. Hudson River Valley Dutch Material Culture', in: *Winterthur Portfolio*, volume 20 (1985), Nr. 1, spring, p. 64; P.M. Kenny, F. Gruber Safford and G.T. Vincent, 'The eighteenth-century American kast', in: *Antiques*, (1991) February, p. 406; K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 73-74.
[223] Collectie Metropolitan Museum, Inv.nr.: 09.175. Maten: H.156.2 x B.153.0 x D.58.4 cm.; Inv.nr.: 23.171. Maten: H.149.9 x B.146.7 x D.53.3 cm.
[224] Zie *Catalogus American Kasten*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1991, p. 45, fig. 34.

Nederland getrainde witwerkers, hoewel Nederlandse witwerkers-kasten wel als voorbeeld moeten hebben gediend.[225]

Een aantal volledig met grisailles beschilderde kasten toont nissen met vrouwen ten voeten uit, in plaats van vruchtentrossen. Het gaat hier om godinnen dan wel allegorieën op onder meer de rechtvaardigheid.[226] Bij enkele kasten staan ze alleen op de zijden en is de voorzijde veelkleurig. Een voorbeeld daarvan bevindt zich in het Zaans Museum met op de zijden grisaille allegorieën op de oogst en de vruchtbaarheid.[227] Echter, vrijwel alle beschilderde kasten zijn op de zijden minder gedetailleerd beschilderd en hebben een beperkter kleurenpalet dan het front. Zo zijn er twee voorbeelden van waarschijnlijk dezelfde schilder met op de zijden een groen fond waarop in grisaille S-vormig gekrulde ranken zijn gezet.[228] Evenzo is er een niskast, aan de voorzijde polychroom beschilderd, met op de zijden de vier in grisaille opgezette evangelisten.[229] In de zijden van kasten lijkt minder te zijn geïnvesteerd: de voorstellingen zijn eenvoudiger, zijn geschilderd in een beperkter palet en regelmatig in grisaille. Kasten met grisailles vormen daarom geen apart type, maar vertegenwoordigen eerder de goedkoopste vorm van beschildering. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze decoratievorm zoveel op witwerkers-meubels is toegepast. Grisailles, of ze nu grijs, groen, blauw of roodbruin van fond zijn, hebben daarom mijns inziens niets te maken met de rouw waartoe sommige schrijvers neigen.[230] Dit zou bovendien impliceren dat men twee sets meubels in huis moet hebben, een set voor in de rouw, en een set voor uit de rouw. Hiervoor zijn in boedelinventarissen nimmer aanwijzingen gevonden.

Lunsingh Scheurleer noemt in zijn artikel over grisaille beschilderde kunstkasten zeven schilders die voor het topsegment van de markt kunstkasten decoreerden met grisailles.[231] De in dit hoofdstuk behandelde in grisaille geschilderde voorwerpen zullen echter eerder door witwerkers, klad- of huisschilders gedecoreerd zijn.

---

[225] Zie ook: J.G. Volk, 'The Dutch kast and the American kas: a structural/historical analysis', in: *New world Dutch Studies: Dutch arts and culture in colonial America 1609-1776.* Albany, NY: Albany Institute of History and Art, 1987, p. 107-117.

[226] Voormalige eigenaar: Fries Doopgezind Weeshuis te Zaandam, huidige verblijfplaats onbekend; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5249.

[227] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM 5748.

[228] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, geen inv.nr.; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 7252-1962.

[229] Veiling Sotheby's Amsterdam, 5 oktober 2004, lotnr.: 170.

[230] N. de Roy van Zuydewijn, *Antiek van het Nederlandse platteland.* Haarlem: J.H. Gottmer, 1982, p. 49; R. van der Neut, 'Kasten met verve', in: *Tableau Fine Arts Magazine*, (1998), April 4-13; J. Bosmans, 'Hindeloper meubelschilderkunst: Geen imitatie, maar product van invloeden', in: *De Vrije Fries*, deel 55 (1975), p. 56; *Museumgids 81-82*. Hindeloopen: Hidde Nijland Stichting, F: 3, 4, 5, 7, 8 en 9; H. Nijland, *Wat is volkskunst. Korte beschrijving van de vier lokalen waarin de Hidde Nijland Stichting is verdeeld*. Hindeloopen, 1919, p. 39; G. Schaap, 'Nederlandsche Volks- en Ambachtskunst', in: J. de Vries (ed.), *Volk van Nederland*. 3e druk. Amsterdam: N.V. Uitgevers-maatschappij 'Elsevier', 1943, p. 324.

[231] Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Jacob de Wit beschildert kunstkasten', in: J. Bruyn (red.), *Album amoricum J.G. van Gelder.* Den Haag: Nijhoff, 1973, p. 226-233; Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Een deur van een kunstkast beschilderd door Jacob de Wit', in: *Bulletin van het Rijksmuseum*, (1954) nr. 2, p. 19-21.

3.4.8 Lange jacht.

Hier staan we stil bij de op meubels veel geschilderde lange jacht. De jacht is lange tijd het privilege van de adel. Sommige van de jachtsloten zijn gedecoreerd met in friezen weergegeven langgerekt jachttaferelen, ook wel lange jacht genoemd.[232] De stedelijke aristocratie gaat deze lange jacht vanaf de vroege 17de eeuw incorporeren in haar wooncultuur en heeft ze op vele materialen afgebeeld. Geschilderde lange jachten zijn aangetroffen op balkenlagen in onder meer Amsterdam (Warmoesstraat), Den Bosch, Leeuwarden en Delft.[233] Deze laatste beschildering bevindt zich in het pand *De Beurs van Londen* in de Oude Delft 68. Op basis van de kleding dateert kunsthistoricus Irene Groeneweg deze beschildering tussen 1610-1620. In het Schippershuis aan de Ring 13 in Zuidland (gemeente Bernisse) is eveneens een 17de-eeuwse lange jacht op de zolderbalken geschilderd, een vereenvoudigde navolging van stedelijke voorbeelden.[234] Een naïeve monochrome uitvoering is teruggevonden op een kroonlijst uit een boerenwoning te Ballum. De balk bevindt zich nu in het Museum Sorgdrager te Hollum. Dan zijn er de randtegels met rennende dieren, springertjes genaamd. Zo vindt men een randtegel (circa 1600) bovenlangs de plavuizenvloer in de kelder van een pand aan de Jodenbreestraat te Amsterdam. Deze toont een drijver met jachthoorn en spies. Meerdere van deze randtegels naast elkaar maken een lange jacht.[235] Op twee baleinen dozen uit respectievelijk 1657 en 1660, vinden we eveneens elementen uit de lange jacht, zoals jachthonden, springende hazen en mannen met een speer en jachthoorn.[236] Als laatste voorbeeld noemen we de jachttaferelen in 17de-eeuwse damasten tafellakens.[237]

De lange jacht komt vanaf circa 1660 in geschilderde vorm op vele soorten meubels voor zoals linnenkasten[238], spijlenkasten[239], niskasten[240],

[232] H. Borggrefe, T. Fusenig & B. Uppenkamp (red.), *Tussen stadspaleizen en luchtkastelen. Hans Vredeman de Vries en de renaissance.* Gent: Ludion, 2002, p. 94, afb. 8.
[233] Internet: 26-8-2014: < http://cultureelerfgoed.nl/nieuws/bijzondere-vondst-aan-de-oude-delft>; Internet: 26-10-2014: <http://www.elinea.nl/artikel/bijzondere-schilderingen-aan-de-oude-delft> (Rubriek: Actueel Monumentaal).
[234] J. van Rooijen, '17de-eeuwse balkenschildering ontdekt in Schieppershuiz te Zuidland', in: *De Nieuwsbrief*, (1999) nr. 2.
[235] F.S. Dronkers, 'De groote jacht', in: *Tegel*, nr. 21 (1993), p. 20, afb. 1.
[236] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3380-OV en NOM.34364-62. Zie: E.M.Ch.F. Klijn, 'Over enkele opschriften op een paar baleinen dozen', in: *Bijdragen en mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum*, jrg. 28 (1965), afl. 2, p. 34-39.
[237] J. Six, 'De boedel van Quirijn Jansz Damast', in: *Oud Holland*, volume 28 (1910), p. 19-55.
[238] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.32570; collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, geen inv.nr.; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5119-55 en ZZM 5750-56; Collectie Taxandriamuseum, Turnhout, België, Inv.nr.: T01354.
[239] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9046 en ZZM 7251.
[240] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.38182-68; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV 4177 en 5748; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZM 5956.

bedstedebankjes[241], kisten[242] en een lessenaar.[243] De lange jacht op beschilderde meubels heeft dus een adellijke oorsprong, waarna de stedelijke aristocratie zich met de beeldentaal van dit adellijke privilége gaat omringen. Vervolgens vindt het zijn weg onder bredere lagen van de bevolking op onder meer niskasten en bedstedebankjes.

3.4.9 Bijbelse voorstellingen.[244]

Datering en geografie
Van alles wat er tot nog toe is gepubliceerd over beschilderde meubels gaat het merendeel over de Bijbelse voorstellingen die op vele stukken staan afgebeeld. Daarbij draait het in de regel om de vraag welke prent als voorbeeld diende. Dienaangaande zijn er ook door dit onderzoek nieuwe gegevens boven tafel gekomen. Die staan echter niet centraal in deze paragraaf maar vindt u in de desbetreffende meubelbeschrijvingen in de catalogus. De prenten laten wel toe om de aangetroffen Bijbelse voorstellingen op de meubels chronologisch en geografisch nauwer te duiden. Enerzijds dienen de voorbeeldprenten als een terminus post quem voor de beschilderingen op de meubels. Vrijwel alle voorbeeldprenten komen uit de periode 1650-1730. De beschilderde meubels waarop Bijbelse prenten voorkomen zijn mede daarom te dateren tussen 1660 en 1775. Wáár de voorbeeldprenten zijn gedrukt en in welke taal, geeft weer een indicatie voor het ontstaansgebied van de meubels. De meest op de meubels gereproduceerde prenten zijn in Nederland uitgegeven. Dit onderbouwt de indruk dat ook de gevonden beschilderde meubels in de Republiek zijn vervaardigd. De stedelijke witwerkers kopen hun voorbeeldprenten waarschijnlijk bij de eveneens stedelijke prentenhandelaren. Clement de Jonghe, een 17de-eeuwse Amsterdamse prentenhandelaar, heeft alleen al in zijn eigen voorraad circa 60.000 verschillende prenten te koop.[245] De romantische visie dat de meubels op het platteland zouden zijn gemaakt en dat men de voorbeeldprenten koopt van daar rondreizende marskramers moet naar het rijk der fabelen worden verwezen. De centsprenten waarmee deze lieden wel leuren heb ik bovendien nog niet op meubels nageschilderd gezien.

Spanje en de nieuwe Republiek
Waarom zijn er zoveel Bijbelse scènes op meubels afgebeeld? In eerste instantie kunnen de bezitters daarmee uitdrukking hebben willen geven aan hun gelovigheid

[241] Collectie Edams Museum, Inv.nr.: 186; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2441-43.
[242] Collectie Edams Museum, Inv.nr.: 263/0105; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35988-65.
[243] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5234.
[244] Ik dank de beide heren Dr. F. Laurentius, specialist in prenten en aardewerk en Dr. R. de Beer, conservator oud katholiek erfgoed van het Catharijne Convent voor hun waardevolle bijdragen aan deze paragraaf.
[245] D. de Hoop Scheffer en K.G. Boon, 'De inventaris-lijst van Clement de Jonghe en Rembrandts etsplaten', in: *Kroniek van het Rembrandthuis*, 25 (1971), p. 1-17; D. de Hoop Scheffer, 'Nogmaals de inventarislijst van Clement de Jonghe', in: *De Kroniek van het Rembrandthuis*, 26 (1972), p. 126-134.

en deugdzaamheid. Bovendien is een deel van de armere gelovigen analfabeet[246], voor wie de verbeeldingen van het woord meer dan welkom is. Doordat prentbijbels technisch makkelijker te drukken zijn, zijn deze goedkoper dan geïllustreerde tekstbijbels. Bovendien wordt de prijs bepaald door de grootte van het vel papier waarop de prenten zijn afgedrukt. Daardoor kennen kleine Bijbelprenten de grootste verspreiding en zijn juist deze het meeste nageschilderd.

De grondslag voor het grote aantal Bijbelse voorstellingen die we vanaf het midden van de 17de eeuw op meubels aantreffen ligt echter in een nationaal trauma. Door het repressieve bewind van katholieke vorst Philips II vaardigt men het Plakkaat van Verlatinghe uit (1581). Daarmee neemt men afstand van de vorst, de door God gezonden autoriteit op aarde. Omdat geen geschikte plaatsvervanger wordt gevonden besluit men in 1588 voortaan als zelfstandige Republiek verder te gaan. Niet langer hebben katholieke priesters het monopolie over het geloof. Opdat iedereen de Heilige Schrift zelf kan lezen wordt in 1618 opdracht gegeven tot een Nederlandse vertaling van de Bijbel. Dit leidt tot de uitgifte van de Statenbijbel (1637). Deze dient bij wijze van spreken als de nieuwe Tien Geboden, de ware leidraad waaraan voortaan alle ingezetenen zich dienen te houden.

Na het door het Calvinisme uitbannen van devotionalia uit de kerken, komen ook de Bijbelse historiestukken ter discussie.[247] Mensen mogen nog wel Bijbelse historiestukken in huis hebben, echter niet ter devotie maar alleen als stichtelijk voorbeeld. De afbeeldingen worden niet meer als heiligen vereerd maar hebben een een verheffend, vroom of belerende karakter.[248]

Vanwege de nadruk op eigen Bijbellezing krijgt het oude testament meer bekendheid dan voorheen. Door de 17de- en 18de-eeuwse theologische geschiedbeleving zien de lezers veel parallellen tussen hun recente geschiedenis en het volk Israëls dat Egypte ontvlucht. Men vergelijkt de strijd van de Israëliërs voor geloof en vrijheid met die tegen de Spanjaarden en zien een directe relatie met het volk Kanaäns. Ze identificeren zich daarbij met de Bijbelse helden uit het Oude Testament. Hoe God te werk gaat in het leven van aartsvaders, helden en heldinnen, koningen, profeten zoals Abraham, Mozes, Esther, Elisa, Jozef en Elia, Salomo zien we daarom op grote schaal terug op meubels. Ook het veel voorkomende thema van de verspieders van Kanaän duidt hier op. In de eerste plaats etaleren de trotse bewoners van de nieuwe Republiek zich met deze meubels dus als een vrijgevochten uitverkoren volk. Ten tweede kunnen de vele Bijbelse voorstellingen in huiselijk kring er op wijzen dat het iconoclastische Calvinisme niet aansluit bij de algemene aard van die tijd. Ondanks de kale kerken blijft er klaarblijkelijk behoefte om het bestaan van God tastbaarder te maken. In de periode na de beeldenstorm sluipen verbeeldingen geleidelijk weer terug in de kerk, op gebrandschilderd glas,

[246] S. Hart, *Enige statistische gegevens inzake het analphabetisme in de 17e en 18e eeuw.* Toespraak voor de Demografisch-Historische Kring te Utrecht, 1967; B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning: geschiedenis van het platteland in Overijssel.* Assen: Van Gorcum, 1957, p. 150.
[247] Ch. Tümpel, 'Religieuze historieschilderkunst', in: *Catalogus God en de Goden. Verhalen uit de Bijbelse en klassieke oudheid door Rembrandt en zijn tijdgenoten*. Amsterdam: Rijksmuseum, 1981, p. 45-47.
[248] Op.cit., p. 45-46.

preekstoelen en orgelluiken.[249] In huiselijke sfeer komen Bijbelse voorstellingen in de vorm van goedkope prentbijbels binnen. Maar op vrijwel alle vormen van toegepaste kunst zijn Bijbelse voorstellingen te vinden zoals in de vorm van snijwerk op kasten, scheepsornamenten, zilversmeedwerk, tegels, tabaksdozen en ook mesheften.[250] Gods woord alleen lijkt niet genoeg. Velen hebben behoefte zijn hand tastbaar te maken. En die behoefte kristalliseert zich ook uit op beschilderde meubels.

Katholiek, protestants of doopsgezind?

Aanvankelijk wordt gedacht dat beschilderd meubilair in hoofdzaak voorkomt bij doopsgezinden in Zaandam en Hindeloopen. Waarschijnlijk komt dit voort uit het feit dat de vroegste onderzoekers in dezen zelf doopsgezind zijn, zoals de predikant J.H. Halbertsma. Door dit onderzoek is echter duidelijk geworden dat mensen van alle gezindten en door de gehele Republiek beschilderde meubels hebben. Is er nog verschil in iconografie tussen de gezindten? Waarschijnlijk niet. Ten eerste hebben diverse prenten in protestantse Bijbels een katholieke herkomst.[251] En ondanks de afscheiding blijven van oorsprong katholieke prenten onverminderd populair in protestante Bijbels. C.I. Visscher geeft in 1639 alle oude reeksen nogmaals integraal uit in grote oplages. Verder blijven de series van en naar Matteus Merian en het *Bibels Tresoor* met honderden houtsneden van de Van Sichems uit 1646 zeer populair.[252] Ambachtslieden werken naar alle soorten Bijbelprenten zonder zich druk te maken over het kerkelijke gezindte van de prentmaker of de bron. Tussen katholieke en protestante kunstschilders van Bijbelse historiestukken blijkt eveneens geen verschil te zijn in themakeuzen.[253] Dit geldt ook voor de klanten. Zo zijn er katholieke details bij gereformeerden zoals Sint Joris en de draak op de kast van de gereformeerde burgemeester van West-Zaandam.[254] Bij de protestante Willem van Heythuysen hangt een serie evangelisten in huis.[255] Het uitgesproken katholieke karakter van afbeeldingen op sommige beschilderde meubels is eigenlijk alleen af te leiden aan monogrammen of heiligen. Zo is er een bedstedebankje (1698) met daarop twee heiligen en de tekst: ‘O Jesu Soet’ ‘U IHS is

[249] Op.cit., p. 52.; M.M. van Zanten, *Orgelluiken. Traditie en iconografie*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1999.
[250] G.R. Kruissink, ‘Bijbelse voorstellingen op scheepsornamenten en hun voorbeelden in bijbelse prenten’, in: *Antiek*, jrg. 5 (1970-1971), p. 33-44; L.F. Triebels, ‘De samenhang tussen verschillende uitingen van verhalende volkskunst’, in: *Waddenfolklore, Neerlands Volksleven*, jrg. XXIII (1973), p. 185-204; A. de Vos, ‘Een 18de-eeuws hakkebord voor het Nationaal Scheepvaartmuseum’, in: *Cultureel Jaarboek stad Antwerpen*, nr. 3 (1985), p. 39-40; P. Brouwer, *’t Paeremes. Het boerenwerkmes met besneden heft: twee eeuwen volkskunst in Zeeland.* Leuvenheim: Uitgeverij Phoebe bv, 2002, p. 52-53.
[251] F. Laurentius en M.J. Roos, *Met veele schoone figueren verciert. Een bijzondere Bijbel. Publicatie ter gelegenheid van 375 jaar Statenvertaling.* Middelburg/IJmuiden: Kunsthandel Laurentius, 2012, p. 14 en 18.
[252] P. van der Coelen, *Patriarchs, angels & Prophets: The Old Testament in Netherlandish Printmaking from Lucas Van Leyden to Rembrandt.* Amsterdam: Museum Het Rembrandthuis, 1996.
[253] Op.cit., p. 49 en 51 en noot 24.
[254] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047.
[255] J. Jas, 1990, p. 82.

Goet'.[256] Daarnaast is er het schuilaltaar in een kruisvoetkabinet (1680-1720)[257] en de heiligen op een buffet (1740-1760).[258] Tot slot wijs ik op een beschilderd kistje (1736) [259] en een gildekist (1744) die eveneens het IHS-monogram dragen. Het IHS monogram is, bijvoorbeeld als watermerk in papier en op aardewerk[260], echter dermate gangbaar dat waarschijnlijk niet alleen katholieken voorwerpen met dit monogram in huis hebben.

Komen verschillende voorstellingen op verschillende meubels voor? Daar lijkt het niet op. Zo komen oud- en nieuwtestamentische verhalen op alle soorten meubel voor. Het enige wat enigszins duidelijk ligt is dat in de stad gemaakte theetafels en hoekkastjes met figuratieve beschilderingen, naast Bijbelse, ook mythologische voorstellingen dragen. Mythologische voorstellingen zie je niet of nauwelijks terug op de landelijk vervaardigde beschilderde meubels van eiken- en naaldhout. Mogelijk dat de stadse elite meer kennis had van de klassieken door literatuur, theaterstukken en de beeldende kunst, en was mythologie minder bekend of minder populair onder de landelijk wonende minder welvarende delen van de bevolking.

3.4.10 Chinoiserie.

Diversiteit

De term verlakt in inboedels kan op een grote verscheidenheid aan voorwerpen slaan van heel diverse herkomst. Bij de vermelding van verlakte voorwerpen in boedelinventarissen gaat het in de regel om objecten op een basis van hout, papier-maché of blik. De houten verlakte voorwerpen kunnen zowel in Europa als in Azië zijn gemaakt. Deze laatste categorie wordt in boedelinventarissen soms aangeduid met Chinees, Japans, of Oost-Indisch. Maar zelfs de als Oost-Indisch gekwalificeerde voorwerpen kunnen in Nederland zijn gemaakt. Zo produceert de Amsterdamse witwerker Sluijter tussen 1706-1720 in totaal 74 'oostindiese bakkies' (zie hoofdstuk 2.5). Waarschijnlijk beschildert hij deze met een decoratie, geïnspireerd op oosters lakwerk. Onder verlakte meubels kunnen schrijnwerkers-producten zijn zoals het kruisvoetkabinet met een blauw fond, vergulde decoratie en Bijbelse en chinoiserie voorstellingen uit de collectie van wijlen John E. de Visser[261] of de twee midden 18de-eeuwse hoekkastjes in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.[262] Veel aangehaald zijn ook de miniatuur meubels

[256] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35150-63. IHS staat hier voor Iesus Hominum Salvator oftewel Jezus de Redder der Mensen.
[257] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.9714.
[258] Collectie Gemeente Alkmaar, geen inv.nr.
[259] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2955-43.
[260] Zie bijvoorbeeld: A. Dingeman Korf*, Nederlandse Majolica*. Haarlem: De Haan, 1981, p. 206-214; H. van Gangelen, P. Kersloot en S. Venhuis, *Hoorn des Overvloeds, de bloei-periode van het Noord Hollandse slib aardewerk 1580-1650*. Oosthuizen: Stichting Noord-Hollands Slibaardewerk, 1997, p. 37, afb. 31c.
[261] Christie's, *European Noble and Private Collections*, Amsterdam, 24 t/m 25-6-2008, veilingnr.: 2811, p. 120-121, lotnr.: 273. H.166 x B.115 x D.42 cm; E. Bergvelt en R. Kistemaker, *De wereld binnen handbereik. Catalogus. Nederlandse Kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735.* Amsterdam: Amsterdams Historisch Museum, 1992, p. 56, cat.nr. 83.
[262] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35454-64 en NOM.35455-64.

met chinoiserie in diverse poppenhuizen. Zo is er het miniatuur kruisvoetkabinet (circa 1690-1710) uit de tapijtkamer van het poppenhuis van Petronella Oortman (zie afb. hieronder).[263] Zowel het poppenhuis van Sara Ploos van Amstel (circa 1740)[264] als het poppenhuis van Sara Rothée,[265] beide in het Gemeentemuseum Den Haag, herbergen een lakwerk theetafeltje. Zoals uit het hiernavolgende blijken zal hebben ook witwerkers meubels met chinoiserieën gemaakt.

Van vruchtbomenhout gemaakt miniatuur kruisvoetkabinet, afgewerkt met zwart lakwerk (circa 1690-1710) uit de tapijtkamer van het poppenhuis van Petronella Oortman. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Boedelvermeldingen

De in Nederland gemaakte navolgingen naar Chinees of Japans voorbeeld, hier chinoiserieën genoemd, kennen een lange traditie. Voorwerpen van oosters lakwerk zijn al vroeg in de 17de eeuw ingevoerd.[266] Verlakte meubels zoals kabinetten, theetafels en kisten worden in de decennia daarna met scheepsladingen uit het verre

[263] D. van Loosdrecht, 'De Tapijtkamer: mot in de wandbespanning en een schelpenverzameling in een 'lakwerk' – kabinetje', in: *Poppenhuissymposium*, jrg. 13 (1996) maart en juli, IIC Nederland, mededelingenblad, p. 31-34; R.J. Baarsen, *Wonen in de Gouden Eeuw. 17de -eeuwse Nederlandse meubelen.* Amsterdam: Rijksmuseum, 2007, p. 204; J. Pijzel-Dommisse, *Het Hollandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw.* Zwolle: Waanders, 2000, p. 135, afb. 207, p. 331, afb. 593. Maten: H.28,2 x B.23,2 x D.2,9 cm.

[264] Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'The Dutch at the Tea-Table', in: *The Connoisseur,* volume 193 (1976), October, nr. 776, p. 90, afb. 8.

[265] Ch. van Rappard-Boon e.a., *Imitatie en Inspiratie. Japanse invloed op Nederlandse kunst van 1650-heden.* Amsterdam: Rijksmuseum, 1992; R.J. Baarsen e.a., *Rococo in Nederland*. Amsterdam: Rijksmuseum, 2001, cat.nr. 177.

[266] Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Aanbesteding en verspreiding van Japans lakwerk door de Nederlanders in de zeventiende eeuw', in: *Jaarverslagen Oudheidkundig Genootschap*, nr. 82-83 (1939-1940, 1940-1941), p. 54-74.

oosten aangesleept.[267] Zo staan er in het huis van de op Oost-Indië varende Amsterdamse schipper Claes Pietersz. Sluijter (1676) vele ebbenhouten, ivoren en verlakte bakjes, kisten en kabinetten.[268] De welgestelde burgerij aan de Amsterdamse grachten verzamelt het op grote schaal. Zo bezit Jacob Jacobsz. Hinloopen, burgemeester van Amsterdam, grote hoeveelheden verlakte voorwerpen.[269] In Groningen worden in 1704 een geschilderd achtkantige Chinese tafel en twee eender gedecoreerde gueridons genoemd en een Chinees kabinetje in het huis van wijnhandelaar Johan Morhard in 1734.[270] Een Chinees gelakt kabinet met drie laden staat in 1789 bij Anthony van Marken, schepen in Weesp.[271] Dergelijke meubels doen het later tweedehands ook nog goed bij bredere lagen van de bevolking: timmerman Laurens te Hennepe in Eibergen heeft in 1840 een ouderwets Chinees verlakt kabinet.[272]

Productie in Nederland

Het imiteren van lakwerk begint vrijwel direct na de eerste invoer van oosterse voorbeelden. Zo krijgt Willem Willemsz. Kick (1579-1647) octrooien voor de imitatie van Japans lakwerk op hout en metaal. Er zijn inmiddels diverse kistjes aan hem toegeschreven.[273] Het imiteren van lakwerk moet zich hier vroeger dan elders ontwikkeld hebben, getuige de Nederlandse lakwerkers die aan buitenlandse hoven werken. Zo dient François de Bray tussen 1663-72 aan het Deense hof. Hij voert in kasteel Rosenburg kamers met lakwerkpanelen uit.[274] De Amsterdamse Christian van Bracht (1637-1720) vertrekt om dezelfde reden naar Denemarken en wordt in 1669 bij het Deense hof aangesteld als marmerschilder en lakwerker. Hendrick van Bronckhorst werkt vanaf 1703 in Rusland. Hij richt er onder bescherming van Peter de Grote een lakwerkplaats op van waaruit hij vele opdrachten uitvoert in de paleizen van deze tsaar.[275] Hier te lande maken witwerkers ook chinoiserieën. De

[267] *Oprechte Haerlemse Courant:* 13-8-1689 nr. 33; 14-4-1699, nr.15; 7-8-1700, nr. 32; 3-4-1708, nr. 14, *Amsterdamse Courant:* 27-7-1756.
[268] SAA: Toegangsnr.: 5075, acte 9163, folio 9 e.v.
[269] SAA: Toegangsnr.: 5075, acte 6802 en acte 6808. Gekocht op 21-1-1700.
[270] J. de Haan*, 'Hier ziet men uit paleizen.' Het Groninger Interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Groninger Historische reeks, 31. Assen: Van Gorcum, 2005, p. 334.
[271] MI: boedelbank, archiefnr.: 5208
[272] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.177.b. Notaris ter Braak, Eibergen, 1840, acte 28.
[273] Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Aanbesteding en verspreiding van Japans lakwerk door de Nederlanders in de zeventiende eeuw', in: *Jaarverslagen Oudheidkundig Genootschap*, nr. 82-83 (1939-1940, 1940-191), p. 54-74; W. Holzhausen, *Lackkunst in Europa*. Braunschweig: Klinkhardt & Biermann, 1958, p. 54, afb. 22; H. Huth, *Lacquer of the west. The history of craft and industry 1550-1950.* Chicago & London: The University of Chicago Press, 1971, p. 14 en afb. 45; Tentoonstellingscatalogus: *China-Delft-Europa. Chinoiserie*. Het Prinsenhof, Delft, 5 juni-15 augustus 1976. Delft: Het Prinsenhof, 1976, p. 61-62, nr. 33; R.J. Baarsen, 'Kistjes van Kick? Hollands lakwerk uit de vroege zeventiende eeuw', in: *Bulletin van het Rijksmuseum*, jrg. 56 (2008), nr. 1/2, p. 12-27; M. Kopplin, *European Lacquer. Selected works from the Museum für Lackkunst Münster.* München: Hirmer Verlag, 2010, p. 40-41.
[274] H. Huth, *Lacquer of the west. The history of craft and industry 1550-1950.* Chicago & London: The University of Chicago Press, 1971, p. 104 en afb. 262-263.
[275] I. Uchanowa, ´Russische Lackkunst im 18. Jahrhundert', in: *Russische Lackkunst von Peter dem Grossen bis zur Grossen revolution*. München: Hirmer, 2002, p. 12-34.

Amsterdamse witwerker Frans Dircksz. Sluijter[276] produceert tussen 1706-1720 een relatief grote hoeveelheid imitaties van oosters lakwerk getuige de 209 meubels waarop zijn bedrijf 'Sieneesje' schildert. Het zijn vooral theetafels en theebladen maar hij verlakt tevens gueridons, hangoortafels, bakjes en een enkele kakstoel. Een Haarlemse witwerker adverteert rond dezelfde tijd (1702-1704) met 'cabinetten, kassen, la-tafels, gemackskofers, kinderstoelen, op zijn Japans als anders verlakt en geschilderd'.[277]

In 1767 geeft Gerred ten Boekelaar een boekje uit getiteld *Lak, vernis en verf-konst. Om alle zoorten van lakke, vernisse en verven te bereyden.* Hierin staan recepten, vernissen en verven nodig tot het imiteren van onder meer rode- en zwarte Japanse lak. Ook in de publicatie van Johannes Kok uit 1794 staan recepten om zwarte Oost-Indische lak te maken.[278] In die tijd zijn imitaties van oosters lakwerk op naaldhouten meubels echter alweer uit de mode.

Chinoiserie op meubels

Er zijn tijdens dit onderzoek vele naaldhouten meubels met chinoiserieën aangetroffen. De oudste voorbeelden betreffen kruisvoetkabinetten van rond 1700.[279] Van een latere datum is de ladekast met een risalerende middenpartij.[280] Een hangkast[281] en een linnenkabinet[282] zijn vrijwel identiek van afmeting en dragen dezelfde decoratie. Deze twee kasten, uit het midden van de 18de eeuw, komen mijns inziens uit hetzelfde atelier. Een groter linnenkabinet bevindt zich nu in Brühl (Duitsland).[283] Alle voorbeelden dragen een krijtgrondering met daarop een gladde zwarte laklaag. De elementen van de voorstelling zijn verhoogd en voorzien van een of meer tinten goudkleurig poeder van een koperlegering, waarna het geheel met een transparante lak is afgedekt.

Resumerend heeft het er alle schijn van dat meerdere witwerkers zich specialiseerden in chinoiserieën. De gevonden voorbeelden dateren waarschijnlijk uit een betrekkelijk korte periode: 1680-1760. Doordat het een bewerkelijke afwerking is, zullen chinoiserieën binnen het witwerk tot het duurdere segment hebben behoord.

[276] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.:1023.
[277] *Oprechte Haerlemsche Courant:* minstens zes advertenties in de periode 20-4-1702 tot 29-3-1704.
[278] J. Kok, *Onderrichting om verscheidene soorten van lakken en vernissen te maaken door Johannes Kok, in Leven voornaam Kunstverlakker in de Oudemanhuis Poort te Amsterdam.* Amsterdam: Gerrit Bom, 1794, p. 17.
[279] Collectie Antiquair W. Angevaren, Den Haag, geen inv.nr.; collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: R.12867; collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 2954; collectie Kölnisches Stadtmuseum, Inv.nr.: KSM RM 1928/380; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48027-75 (afgestoten).
[280] Collectie Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Inv.nr.: G 2511.
[281] Collectie Stichting Kasteel Keukenhof, geen inv.nr.
[282] Collectie Gemeentemuseum Den Haag, Inv.nr.: OHO-2002-0001.
[283] Collectie Schlösser Augustusburg und Falkenlust, Inv.nr.: F-II-7/200/F213. Voor een vergelijkbaar evenzo als Duits aangemerkt maar Nederlands witwerkerskabinet met chinoiserieën zie: Veilingcatalogus Christie's Amsterdam, 9 juli 1997, lotnr.: 462.

3.4.11 Classicisme 1780-1810.

Naar voorbeeld van de ons omringende landen zoals Frankrijk en Engeland zien we in de laatste twee decennia van de 18de eeuw de meubels enerzijds ranker worden, anderzijds treedt er een diversificatie van het kleurenpalet op. Interieurarchitect Robert Adam met zijn fijne classicistische decoraties in wit, gecombineerd met hemelsblauw, pasteltinten of oker en de firma Wedgwood met zijn Jasper aardewerk vormen een van de inspiratiebronnen. Simis beschrijft veel van deze kleurstellingen onder de noemer *à l'antique*.[284]

Deze laat 18de-eeuwse voorliefde voor witte fonds, waarbij het snijwerk geaccentueerd is in zachte tinten, is terug te zien op beschilderd neoclassicistisch meubilair zoals in de Kops-kamer, een salon uit Haarlem naar ontwerp van Abraham van der Hart.[285] Ook de stoelen, in het tussen 1785-1789 voor Henry Hope gebouwde Paviljoen Welgelegen te Haarlem, hebben een dergelijke beschildering.[286]

Op witwerk worden de classicistische decoraties niet gesneden maar geschilderd. Voorbeelden zijn een classicistische beschilderde hangoortafel met vermiljoen fond, groene guirlandes en portretmedaillons.[287] Op een klepsecretaire is marqueterie met grijs gebeitst geriegeld esdoorn geïmiteerd, gecombineerd met *tromp l' oeil* ranken en tandlijsten.[288] Een hoge kwartsronde hoekkast[289] en een duwslede (zie afb. p.225) dragen een geelgroen fond met guirlandes, rozetten en urnen.[290]

[284] L. Simis, *Grondig Onderwys in de schilder- en verw-kunst,* etc., deel 2. 2e druk. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1828, p. 36-37.
[285] F. Grijzenhout & C. van Tuyll van Serooskerken, *Edele eenvoud: Neo-classicisme in Nederland, 1765-1800. Haarlem: Frans Halsmuseum, Teylers Museum. Den Haag: Rijksdienst Beeldende Kunst*. Zwolle: Waanders, 1989, p. 115-116; C.W. Fock & I. van Zijl (red.), *Het Utrechtse huis. De verzameling van het Centraal Museum Utrecht. Meubelen tot 1900.* Utrecht: Centraal Museum, 2005, p. 250-254; R.J. Baarsen, *Nederlandse Meubelen 1600-1800. Rijksmuseum Amsterdam*. Zwolle: Waanders, 1993, cat.nr. 67, p. 140-141.
[286] Inv.nr.: FM 0309 t/m 0090.
[287] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.32123.
[288] SAA: geen inv.nr.
[289] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 3038,
[290] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7571-43.

Naaldhouten duwslede in de vorm van een pronkende duif met geschilderde classicistische decoraties. Datering: 1780-1820. Maten: L.94 x B.44 x H.88,5 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7571-43 (Catalogus Deel 3, p.887).

Een linnenkabinet draagt een lichtkleurig geelgroen fond en is van origine waarschijnlijk eveneens voorzien van classicistische decoraties.[291] Een frequent toegepast en eenvoudiger classicistische uitmonstering bestaat uit een effen fond, bijvoorbeeld frisgroen, hemelsblauw, lichtgrijs of okergeel, gecombineerd met donkere biezen en parelranden. Het tafeltje en de bedtafel afkomstig van een ensemble uit Huize Hulshorst[292] en de tot een vergelijkbaar ensemble behorende bedtafel uit Kasteel Heeze zijn met dergelijke effen fonds en biezen beschilderd. Ook de stoelen (zie afb. p.226) en de chiffonnière van de familie De Clercq behoren tot een van origine groter op deze wijze geschilderd ensemble, waarschijnlijk gebruikt op hun Hofstede Vredelust onder Weesperkarspel.[293] Twee van origine respectievelijk zeegroene en lichtblauwe vroeg 19de-eeuwse meubels, een tafel en een scheerspiegel, vormen een zeldzame en late echo van deze eerder elitaire mode.[294]

[291] Collectie Vereniging Hendrick de Keyser, Inv.nr.: HdK 125.
[292] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.33709 en N.33708.
[293] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12123-51 t/m NOM.12128-51. Zie SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55A t/m 55L.
[294] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.37152-67 en Inv.nr.: X.20075.

Stoel uit een serie van vijf met licht grijs fond en zwarte biezen. De biezen stoelmat was van origine eveneens geschilderd. Herkomst: Petronella de Clercq, Naarden. Maten: H.89 x B.39 x D.47 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12123-51 t/m NOM.12127-51 (afgestoten).

Tot slot kent het zwart glimmende fond rond 1800 kort een opleving, zoals we dat eerder op 18de-eeuwse effen zwarte theetafels en bij chinoiserieën zien. Nu is het zwarte fond gecombineerd met terracotta accenten. Een tweedeurs legkast[295] en een chiffonnière van Huis ten Donck dragen van oorsprong een gladde zwarte lak, gedecoreerd met terracottakleurige biezen.[296] In miniatuur uitgevoerd zijn een ladekast (zie afb. p.227)[297] en klepbureau.[298] Beide meubeltjes komen waarschijnlijk uit hetzelfde atelier. De chiffonnière van de Doopsgezinde Gemeente in Koog aan de Zaan heeft van oorsprong hetzelfde zwarte fond, zij het dat de biezen en parelranden in bronsverf zijn uitgevoerd.[299]

[295] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5514-46.OV.
[296] Collectie Michiel de Vlam, Den Haag.
[297] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11420-50.
[298] Collectie Frans Hals Museum, Inv.nr.: II No. 3240.
[299] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM 15577.

Miniatuur ladekast en detail (rechts), voorzien van een glimmend zwart fond en in terracotta uitgevoerde biezen, halmen en bloemtakken. Datering: 1780-1820. Maten: H.35,5 x B.40,5 x D.25,5 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11420-50 (Catalogus Deel 2, p.530).

3.5.1 Bedtafels en nachtkastjes (Catalogus Deel 2 - p.4-13)

1. **De term bedtafel en zijn gebruik.**
2. **Aangetroffen exemplaren, hun beschildering en datering.**
3. **Vermeldingen in witwerkers-ateliers.**
4. **Geografische verspreiding.**

1. De term bedtafel en zijn gebruik.
In zijn artikel over de tinnen kamerpot stelt Dubbe dat deze tot in de 18de eeuw op de grond voor de bedstede staat en dat het nachtkastje of bedtafeltje pas in de 18de eeuw zijn intrede doet. Het vroegste mij tot nog toe bekende gebruik van de term bedtafel dateert uit 1728.[1] Na het midden van de 18de eeuw komt de term frequenter voor.[2] Er zijn gedurende de eerste helft van de 19de eeuw meerdere inboedels bekend waarin bedtafeltjes met een waterpot, kamerpot of gewoonweg 'pot' staan vermeld.[3] Zo verkoopt men uit de boedel van wijlen Pieter de Clercq Junior in 1829 vier witwerkers-bedtafeltjes met tinnen pot.[4] Daarnaast heeft hij een mahoniehouten exemplaar met twee gemakbekkens, een lavementspuit en een tinnenwaterpot. Het gebruik van het bedtafeltje als bergplaats van de po wordt duidelijk uit de hierna volgende passage uit 1841: 'het bedtafeltje, dat gladgewreven verblijf van den blinkenden nachtspiegel'.[5]

Verder illustreren diverse afbeeldingen het gebruik van bedtafels. Reinier Vinkeles beeldt op minstens drie van zijn gravures bedtafeltjes af. In 1794 toont hij een bedtafeltje naast een ledikant met achter het jalousiedeurtje een po. Erop staan een karaf, een beker en een kandelaar.[6] In 1803 beeldt hij een bedtafeltje af naast een ledikant.[7] Op het tafeltje staan een kaars, een kopje en een fles. In de open ruimte onder het tafelblad is een po te zien. Op een prent van zijn hand uit 1806 zien we een bedtafeltje met een fles, een kopje en een kommetje en achter de jaloeziedeurtjes een po.[8] Rudolf Jordan, die vanaf 1844 een kamer op het eiland Marken huurt, maakt een tekening van zijn kamer in een brief aan zijn vrouw.[9] Hierop

[1] MI: boedelbank, 1728, archiefnr.: O.R.A. 2939.
[2] Zie bijvoorbeeld: S. van Lindenberg, *De Ring.* Amsterdam: A. Jansz. Mens, 1760, p. 5.
[3] MI: boedelbank: 1820, archiefnr.: 3342/150; 1829 archiefnr.: 3359/68; 1833, archiefnr.: 3363/136; 1845, archiefnr.: I-6/1, 1846, archiefnr.: II-7.
[4] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55C: *Notitie van eene zeer aanzienlijke en geëxtendeerde partij, deftige zindelijke en wel geconserveerde meubilaire goederen bestaande in: gladhouten en keurig net geschilderde ledikanten en meubelen, etc. Alles nagelaten bij wijlen Vrouwe Isabelle Stinstra, weduwe den Wel Edelen Heer Pieter de Clercq Jr. etc.* 16, 17 en 20 Juni 1829, p. 16, nr. 56 t/m 59.
[5] M. Moestaël, 'Mengelingen. Een ontbijt bij den heer Notenkraker. Of Het geluk van baar te zijn. 1. Introductie, welke niet behoeft gelezen te worden', in: *Tijdschrift voor Neerland's Indië*, 3e jrg. (1841), deel 2, p. 397; Zie ook: J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland: 1835-1895.* Amsterdam: Bataafsche Leeuw, 1992-1994, deel 2, p. 617-618.
[6] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-OB-64.919.
[7] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-OB-65.395.
[8] Foto: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 21156.R; collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-0B-64.875.
[9] RKD: database, kunstwerknr.: 233831.

staat, naast de bedstede, het hier behandelde type bedtafeltje afgebeeld, met daarin een po en bovenop een lampetstel.

Het bedtafeltje ontwikkelt zich in de loop van de 19de eeuw tot een nachtkastje, van boven tot onder gesloten door een deurtje, met op de bovenzijde een marmeren of gemarmerd blad.

Classicistisch interieur met hemelbed en rechts op de voorgrond een bedtafeltje. Erop staan een fles, een kopje en een kom. Tussen de jaloeziedeurtjes steek het oor van een po naar buiten. Door: Reinier Vinkeles, 1806. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 21156.R.

2. Aangetroffen exemplaren, hun beschildering en datering.

Tijdens de inventarisatie zijn twee laat 18de-eeuwse bedtafels aangetroffen.[10] Het zijn classicistisch vormgegeven kleine tafeltjes met een opstaande bladrand. Onder het blad is een bergruimte, in een geval open, in het andere geval gesloten door een deurtje, van origine door verticale houten jaloezieën. Beide exemplaren rusten op ijle, naar beneden verjongende pootjes. De tafels hebben respectievelijk een mintkleurig fond met

[10] Collectie Kasteel Heeze, Inv.nr.: 8; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.33708.

groene biezen en een okergeel fond met bruine biezen. De twee bedtafeltjes maken elk deel uit van grotere ensembles van op gelijke wijze beschilderde meubels, respectievelijk in Kasteel Heeze en in Huize Hulshorst.

De vormgeving van deze bedtafeltjes vinden we terug in het vroegst bekende beschilderde tafeltje op vier taps toelopende pootjes.[11] De beschildering van beide bedtafeltjes doet erg denken aan andere classicistisch vormgegeven meubels zoals een verloren gegane chiffonnière met een licht grijs fond, ronde stippen op de ladetraversen en biezen op de meeste vlakken.[12] Gelet op de vormgeving én de beschildering lijken beide bedtafeltjes uit ongeveer 1800 te dateren. De tijdens de inventarisatie aangetroffen naaldhouten nachtkastjes dateren vanaf 1850. Het vroegste exemplaar is wit met lavendelkleurige biezen en vormt een ensemble met een identiek geschilderd ledikant.[13] Van de twee latere crèmekleurig geschilderde kastjes is het vroegste exemplaar neogotische van vorm (1860-1870).[14] Het andere exemplaar dateert uit de vroege 20ste eeuw.[15]

3. Vermeldingen in witwerkers-ateliers.

In een verhandeling uit 1808 over de ambachten wordt het bedtafeltje tot het standaard assortiment van de witwerkers gerekend.[16] Het verbaast dan ook niet dat we bedtafeltjes rond die tijd in Amsterdamse witwerkers-winkels aantreffen. Zo heeft meester-witwerker Evert van Essen (1796) in zijn winkel aan de Gravenstraat vier bedtafels.[17] Meester-witwerker Klaas van Beijeren (1798) heeft op de Prinsenstraat onder de winkelgoederen vier witte en drie geschilderde bedtafels.[18] Meester kastenmaker en witwerker Hendricus Ridders (1799) heeft in zijn winkel op de Oude Zijds Achterburgwal bij de Hoogstraat onder zijn 'witwerkers geschilderd goed' twee bedtafels en onder het ongeschilderde goed nog eens twee exemplaren.[19] Witwerker Gerrit Leusink (1808) heeft in de kelder onder zijn winkel aan de Oude Schans een bedtafeltje.[20] Los van de witwerkers zijn er ook schilders die bedtafeltjes beschilderden. De Amsterdamse schilder Cornelis Nop (1794) heeft diverse te beschilderen meubels in zijn atelier, waaronder een bedtafeltje.[21] De drie nachttafeltjes die in 1769 bij Justus Snijder in Alkmaar onder de witwerkers-waren worden vermeld zouden een vroege variant van dit meubel kunnen zijn geweest.[22]

Beschilderde naaldhouten nachtkastjes dateren uit een tijd dat de productie van beschilderde meubels een steeds meer fabrieksmatig karakter krijgt. In

[11] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.33709.
[12] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12128-51.
[13] Collectie Gelderse Kastelen, Inv.nr.: GK 4518.
[14] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.42486-72 en NOM.42485-72.
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51548-81.
[16] G. C. de Greuve, *Volkslees of onderwijzer handboek*. Maatschappij tot nut van't algemeen. Amsterdam: C. de Vries, H. van Munster en J. van der Hey, 1808, 3e afdeling, 4e hoofdstuk, p. 78-79.
[17] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635.
[18] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940.
[19] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038.
[20] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 7031, verbaal 42.
[21] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5358.
[22] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr. 703, acte. 686. Notaris Andries Bootsman.

Amsterdam was dat tussen 1845-1887 bijvoorbeeld het geval bij meester-witwerker Willem Carel Ogreen. Deze maakte naast nachtkastjes echter ook nog bedtafeltjes. Gedurende de laat 19de eeuw zijn er in Rotterdam fabrikanten van geschilderde meubels die nachtkastjes maken zoals Fr. Henschel en De Rotterdamsche Meubel en Speelgoedfabriek. Ook Joure kent rond 1900 een grote productie, waaronder nachtkastjes.[23] Deze producenten hebben een bijna landelijke afzet.

4. Geografische verspreiding.

Geschilderde bedtafeltjes lijken pas tegen het einde van de 18de eeuw populair te worden. In de boedel van Jacob van Ekers, predikant in Medemblik, wordt in 1795 een geverfd bedtafeltje vermeld.[24] In 1799 heeft de vierde dochter van Nicolaas Hartingh aan het Rapenburg 8 te Leiden op haar kamer een blauw geverfd bedtafeltje en vier blauw en wit geverfde stoelen.[25] Verder komen op deze gracht geverfde bedtafeltjes voor in 1784,[26] 1790[27] en in 1845,[28] de laatste met een tinnen po. Deze gegevens overziend lijkt het er op dat de geverfde bedtafeltjes vooral populair zijn in de periode rond 1800. Ze zijn effen beschilderd in de toen modieuze zacht frisse lichte tinten blauw, groen of okergeel en terughoudend gedecoreerd met dunne biezen. Ze doen voornamelijk dienst naast het bed voor het vaatwerk en het nachtlichtje en om er de po in te zetten.

De latere hoge en rondom gesloten nachtkastjes worden overal in het land verkocht door de eerder vermelde bedrijven en tevens in meubelmagazijnen zoals die van J.D.G. Chrisstoffels in de Hamburgerstraat te Doetinchem (1897-1900)[29] en van Jacobus Johannes Exler te Schiedam (1880-1900).[30]

[23] M. Buis, *Binnenpaden en Buitenbeentjes in de oude vlecke Joure*. Joure: M. Buis, 1991, p. 129-131.
[24] MI: boedelbank, archiefnr.: 3306.
[25] Zie: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, Deel 2. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1987, p. 568.
[26] Op.cit.: 1988, deel 3a, p. 411.
[27] Op.cit.: 1989, deel 4a, p. 219.
[28] Op.cit.: 1989, deel 4b, p. 510 en 511.
[29] *De Graafschap-bode:* 24-2-1897 t/m 14-2-1900.
[30] *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-347, Schiedam, in Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubels, Behangerij-Stoffeerderij. z.j.; Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-75-347, Schiedam, En detail, Export, En gros, Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubels, Behangerij-Stoffeerderij.* Schiedam: J.J. Exler, z.j.

3.5.2 Buffetten (Catalogus Deel 2 - p.14-54)

1. **De termen buffet en rechtbon.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.**
6. **Geografische verspreiding.**

1. De termen buffet en rechtbon.

Volgens het Woordenboek der Nederlandse Taal is een buffet gewoonlijk een lage kast, waarin het tafelgoed en tafelgerei en veelal ook de voor dagelijks gebruik bestemde voedsel en drank worden bewaard. Op het buffet wordt het eten voorbereid en de wijn geschonken. Vanouds is het een meubel waarop ook glaswerk staat te pronken.

Een bon kan in de Zaanstreek slaan op een ruimte in een meubel.[1] Zo beschrijft men in 1730 in een Zaanse inboedel de inhoud van een kast waarbij men de volgende ruimten onderscheidt: ‘in de kast in het bestend in’t onderste bon en in het middelste bon’; ‘int boven Oosterse bon’; ‘int Westerbovenbon van dezelve Cas’, en tenslotte ‘in de Onderst Uythael van dito Cas’. [2] Dit lijkt dus een kast met een lade onderin, vervolgens een ruimte onder- en middenin, en tenslotte links en rechts bovenin een ruimte. Uit de vermelding van een geschilderde kast met ‘bonnen off vakken’ in 1775 te Zaandam is eveneens op te maken dat een bon een compartiment in een kast is.[3]

De term bontje slaat volgens Mascini-Bangert niet op een bont beschilderd kastje maar op het woord bon(ne), het Oud-Hollandse woord voor bergruimte.[4] De term is niet uniek voor de Zaanstreek. Op het Rapenburg 33 te Leiden staat in 1616 op het kantoorkamertje een linnenkast met zes bonnen, op nummer 26 in 1630 een tresoor met twee bonnen waarvan een met en een zonder slot en op nummer 28b staan in 1661 vier verschillende soorten kasten waarvan men de compartimenten eveneens aanduidde met de term bon.[5]

Rechtbon is een term die in de Zaanstreek duidt op een aan de muur getimmerd kastje onder een raam, dat naar voren uitspringt en dus van boven een richel of dekblad heeft, waarop men iets kan plaatsen, ook met de term

---

[1] J. Bouwman, *De volkstaal in Noord-Holland. Inhoudende eene lijst van woorden, die in deze provincie meer of minder gebruikelijk zijn*. Purmerend: Schuitemaker, 1871, p. 15.
[2] GAZ: ONA, Toegangsnr. 5881, Inv.nr.: 217. Adde Jansz. en Trijntje Jans. Datum 12-12-1730.
[3] GAZ: ONA, Notaris Gerrit Swart, Inv.nr.: 6069, 20-12-1775.
[4] K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 20.
[5] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1988, deel 3a, p. 398, deel 4b, p. 573 en 671.

aanrechtbankje aangeduid.[6] Een bon in de zin van een compleet bergmeubel komt slechts achtmaal voor in de inboedelbeschrijvingen van het Meerstens Instituut, alle betrekking hebbende op Medemblik tussen 1774-1789. Daarom lijkt de term in de 18de en 19de eeuw in Nederland niet zo gangbaar. In de 20ste eeuw gebruiken het Zaans Museum, het Zuiderzeemuseum, wijlen John E. de Visser (1916-2007), wijlen J. Schipper (1915-2010), evenals de auteur H.D.E. Bos[7] de term rechtbon wel weer. Deze lijkt daarom in de 20ste eeuw populairder dan daarvoor. Het meubeltype dat men er mee aanduidt noemt men elders in Nederland een buffet. Daarom worden deze hier onder de noemer buffetten behandeld.

Kastjes met een vooruitspringende lade en daaronder twee deurtjes worden in de late 19de- en vroege 20ste-eeuwse catalogi penantkastjes genoemd. Een penant is een muurvlak tussen twee vensters. Een penantkastje kan een muurkastje in een penant zijn, of een los kastje dat tegen een dergelijk muurvlak staat. In werkelijkheid zijn de in de laat 19de- en vroeg 20ste-eeuwse catalogi afgebeelde penantkastjes gelijk aan hetgeen men eerder een buffet noemt.

2. Ontwikkeling en diversiteit.

Een frequent voorkomend type buffet heeft een front bestaande uit twee deuren, geflankeerd door pilasters, waarop soms met profielen een rechthoekig kader is aangebracht, soms in barok of rococo stijl gecontourneerd. De overhoekse zijkanten bestaan soms uit twee deurtjes. De deuren zijn in de regel opgebouwd uit verticale planken waarop een raamwerk is gespijkerd. Op de deurpanelen van 18de-eeuwse exemplaren prijkt vaak een kussen met ingevouwen hoeken. De buffetten staan op bolpoten.

John E. de Visser te Hoorn bezat vijf van dergelijke buffetten die in 2003 zijn bestudeerd (zie afb. p.234-237). Deze buffetten zijn door De Visser bij verschillende antiquairs en uitdragers in Noord-Holland aangekocht.[8] De Visser heeft deze buffetten zelf van verf ontdaan en vervolgens naar eigen smaak en passend in zijn interieur opnieuw geverfd.[9] Deze beschilderingen waren tijdens mijn bezoek nog niet in alle gevallen voltooid.[10] Omdat ze het gehele oppervlak bedekten was het niet mogelijk om betrouwbare observaties te doen over houtsoorten, gereedschapssporen, en eventuele resten van originele beschildering. Daarom is van slechts één buffet een uitgebreidere beschrijving gemaakt en wordt van de overige vier buffetten een afbeelding getoond.[11]

---

[6] G.J. Boekenoogen, *De Zaansche Volkstaal, Bijdrage tot de kennis van den Woordenschat in Noord-Holland,* dl. 2. Leiden: Sijthoff, z.j., p. 357.
[7] H.D.E. Bos, 'Meubels in West-Friesland, De 'rechtbon'', in: *'t Vierkant: cultuurhistorisch tijdschrift.* Hoorn: Westfries Genootschap, (2011), nr. 1, p. 13.
[8] De collectie van John. E. de Visser is in juni 2008 bij Christie's in Amsterdam geveild: European Noble and Private Collections, Amsterdam, 24 t/m 25-6-2008, Sale 2811, lotnr. 218-343.
[9] Brief Jaap Schipper, april 1997, aanwezig bij de auteur.
[10] Ook in de inleiding van de veilingcatalogus over de kavels uit de collectie van John E. de Visser vraagt men zich af hoeveel hij zelf heeft geschilderd. Idem, p. 94.
[11] Voor een dergelijk buffet in een vroeg 19de-eeuws interieur zie de aquarel getiteld *De zinneprent op de godsvrucht* uit 1817 van Johannes Petrus van Horstok (1745-1825), Veiling Mak van Waay,

Naaldhouten buffet, overschilderd in de 20ste eeuw. Maten: H.67,5 x B.126,5 x D.33,5 cm. Collectie John E. de Visser (Catalogus Deel 2, p.27).

Naaldhouten buffet, overschilderd in de 20ste eeuw. Collectie John E. de Visser.

Amsterdam, 21-23 mrt. 1967, nr. 174, cat.nr. 103b; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Pr.14709, AA 99857.

Naaldhouten buffet, overschilderd in de 20ste eeuw. Collectie John E, de Visser

In het Honig Breethuis te Zaandam bevindt zich eenzelfde type buffet.[12] Een kleiner exemplaar is bekend uit een boerderij te Wervershoof (N.H.).

Buffet van de familie Commandeur, afkomstig uit een boerderij op de Neuvel te Wervershoof (N.H.). Maten: H.74 x B.76 x D.27 cm.

[12] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV-01385.

Het buffet komt ook voor als miniatuur. Het Gemeentemuseum Den Haag bezat een exemplaar, geschilderd in diverse tinten groen (zie afb. hieronder). In de collectie van John E. de Visser bevond zich eveneens een miniatuurbuffetje, beschilderd met donkere- en lichtkleurige hout-imitaties in diverse kleuren, zoals dat na circa 1870 gebruikelijk is (zie afb. onderaan).

Miniatuurbuffet, voorheen in de collectie van het Gemeentemuseum Den Haag. Huidige verblijfsplaats onbekend. Maten: B.30 cm.

Miniatuurbuffet met bloemmahonie-imitatie op de kussens en geriegelde panelen. Maten: H.28 x B.54 cm. Collectie John E. de Visser.

Buffetten met ronde hoeken bevinden zich onder meer in de collectie van de Gemeente Alkmaar en van de Gemeente Enkhuizen. Dit type is ruim 100 jaar lang geproduceerd (circa 1740-1870). Een qua model vergelijkbaar buffet met afgeronde hoeken bevond zich in de collectie van John E. de Visser.

Buffet met afgeronde hoeken, overschilderd in de 20ste eeuw. Collectie John E. de Visser.

Een variant op het boven beschreven model is een buffet met gewelfde zijden, uit de collectie van John E. de Visser.[13] Dit buffet heeft vier deuren, twee midden voor en twee in de gewelfde zijden. Boven de slaglijst en bovenaan de pilasters is het buffet voorzien van rocaille snijwerk.

Buffet met gewelfde zijden, overschilderd in de 20ste eeuw. Maten: H. 93 x B. 209 x D.47 cm. Collectie John E. de Visser.

[13] Christie's, *European Noble and Private Collections, Amsterdam, 24 t/m 25-6-2008, Sale 2811*. Amsterdam: Christie's, 2008, p. 124, lotnr. 283.

Een in boedelbeschrijvingen veel voorkomend maar nu zeldzaam meubel is het naaldhouten beschilderde hoekbuffet. Er is mij slechts één exemplaar bekend, en wel in de collectie van het Frans Hals Museum in Haarlem.[14] Het kwartronde kastje heeft een bolle deur. In het bovenblad hangt een koperen bassin. Aan de achterzijde rijst een rocaille étagère op, met twaalf consoles en een zinken waterreservoir met messing kraan. Het snijwerk is in lindehout uitgevoerd en opgelijmd. Dit hoekbuffet is waarschijnlijk afkomstig uit het Oude Mannenhuis te Haarlem.

Uit het midden van de 18de eeuw dateert het buffet in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.[15] Het heeft aan weerszijde kleine laden en overhoeks geplaatste poten. De hoofdtoon van het meubel is blauw. Het buffet draagt beslag van William Tottie. Deze van geboorte Engelse geelgieter voert in het midden van de 18de eeuw een geelgieterij in Rotterdam. Twee eveneens van origine blauwe buffetten uit 1750-1775 zijn versierd met respectievelijk ingevouwen hoeken op de pilasters[16] en ingevouwen hoeken op de deurtjes.[17]

[14] Collectie Frans Halsmuseum, Inv.nr.: OM II-573.
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35814-65
[16] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.6241-75.
[17] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.5864-56.

Het enige aangetroffen witwerkers-klepbuffet betreft een miniatuur en dateert rond 1800 (zie afb. hieronder). Het is qua vorm in alle opzichten gelijk aan het laat 18de-eeuwse classicistische klepbuffet. Het tinnen bassin draagt de merken van de Rotterdamse tinnegieter Johannes Daniël Druy, werkzaam tussen 1791-1829.[18]

Klepbuffet voorzien van een zwarte lak met oranje accenten. Datering: 1791-1829. Maten: H.38,5 x B.41 x D.25,3 cm. Collectie Frans Hals Museum, Inv.nr.: II No. 3240 (Catalogus Deel 2, p.29).

Beschilderde naaldhouten meubels uit de eerste helft van de 19de eeuw zijn schaars en dat geldt ook voor buffetten. Een van de weinige bewaard gebleven buffetten uit deze tijd heeft ruitvormig geprofileerde panelen op de deuren en stijlen en trapeziumvormige poten.[19] De ruitvorm wordt veel toegepast in de Directoirestijl, circa 1795-1810. De oorspronkelijke beschildering kan een mahoniehout-imitatie zijn geweest.

[18] B. Dubbe, *Nederlandse Tinnegieters & Tinmerken, een compendium.* Amsterdam: Nederlandse Tinvereniging, 2009, p. 305, nr. 1558.
[19] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27688-57.

Naaldhouten buffet, roodbruin beschilderd, in Voorhout (Z.H.), 1946. Foto: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 4567.

Het enige midden 19de-eeuws buffet dat tijdens de inventarisatie is aangetroffen heeft een overstekende lade met daaronder twee deuren, is van origine uitgemonsterd met een mahoniehout-imitatie en draagt gegoten classicistisch beslag op de lade.[20] Een naaldhouten buffet uit Voorhout, roodbruin beschilderd, zou ook in het midden van de 19de eeuw kunnen zijn vervaardigd (zie afb. hierboven).[21] Het buffet heeft overhoekse zijden, een overstekende lade, die aan weerszijde ondersteund wordt door twee lange beugelconsoles, en onder twee deurtjes. Beugelconsoles komen onder meer voor op vroeg 17de-eeuwse Zeeuwse kasten.[22] Ze worden vanaf omstreeks 1830 opnieuw toegepast op eikenhouten ladekasten en secretaires.[23]

[20] Collectie Christine Bangert, Haarlem.
[21] Gefotografeerd tijdens veldwerk in juli 1946 op de Spoorstraat, Voorhouten (Z.H.) Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 4567.
[22] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: NM.2543.
[23] Twee eikenhouten meubels uit het midden van de 19de eeuw, beide in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum, hebben vrijwel identieke beugelconsoles: een klepsecretaire (Inv.nr.: N.8394) en een ladekast (Inv.nr.: NOM.25985-56).

De laat 19de-eeuwse beschilderde naaldhouten buffetten zijn talrijker. Het meest voorkomende model is eclectisch en heeft een gebombeerde lade en twee deurtjes met een aan de dagkant gecontourneerd raamwerk (zie afb. hieronder).[24] Op de hoeken zit in veel gevallen een kraalgedraaide pilaster. Deze buffetten rusten in de regel op kleine bolpoten, naar beneden toe dun uitlopend.

Laat 19de-eeuws buffet met een palissander-imitatie beschildering. Maten: H.98,5 x B.92,5 x D.40 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51328-80 (Catalogus Deel 2, p.45).

[24] Vier laat 19de-eeuwse buffetten van het beschreven model zijn: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51328-80, NOM.40946-71, NOM.50997-80, NOM.77.T.158 en collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.025827.

De mode voor beschilderde buffetten loopt door tot in de 20ste eeuw. Een prachtig exemplaar in de collectie van het Zuiderzeemuseum heeft een verticaal gebombeerd front (zie afb. hieronder).[25] Te beoordelen aan de lintzaag-, vlakbank- en cirkelzaagsporen moet dit meubel na circa 1880 zijn geproduceerd. Zijn gestanst rechthoekig blikken beslag met een ovaal parelrandje en een massief ijzeren ladetrekker, komt eveneens voor op diverse meubels in een catalogus uit 1931.[26] Desalniettemin is het meubel voorzien van een toen al ruim honderd jaar in zwang zijnde mahoniehout-imitatie.

Imitatie-mahonie beschilderd buffet met gebombeerd front. Maten: H.97 x B.104 x D.45 cm. Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM EH-5/002 (Catalogus, Deel 2, p.53).

[25] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM EH-5/002.
[26] H. Nijman & Co. *Geschilderde Ledikanten, kinderledikanten, enz. Laqué meubelen, eiken slaapkamer ameublementen, ledikanten enz.* Rotterdam: H. Nijman & Co., september 1931.

De jongst bekende ontwikkeling bestaat uit neorenaisscance vormgegeven buffetten met een overstekende lade, aan weerszijde geflankeerd door langwerpige diamantvormige kussens (zie afb. hieronder). De lade is geschoord door gecanneleerde consoles. Eronder bevinden zich twee deuren met rechthoekige panelen. Op de hoeken van de plint zijn eveneens diamantvormige kussentjes aangebracht.

Een buffet met een palissander-immitatie op de beide deurpanelen en het ladefront. Datering: circa 1920-1930. Maten: H.102 x B.95,5 x D.40 cm. Particuliere collectie.

3. Beschildering.

Op buffetten tussen 1750-1780 lijkt blauw de boventoon te voeren. Het exemplaar in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum draagt van oorsprong een blauwe marmer-imitatie met blauwe en witte aders.[27] Op elke deur prijkt een festoen, hangend aan een strik, eveneens tegen een effen lichtblauw fond. De overhoekse zijkanten zijn oorspronkelijk beschilderd met een kader, mogelijk met ingevouwen hoeken, hetgeen nu alleen nog onder strijklicht onder de huidige overschildering is waar te nemen.

Een vergelijkbare marmering treffen we aan op een buffet in de collectie van de Gemeente Alkmaar, eveneens uit het midden van de 18de eeuw. Het draagt een blauwgrijze marmer-imitatie op de pilasters, de kroonlijst en de plint. Dwarsdoorsneden tonen twee blauwe marmer-imitaties op elkaar, de oudste bevat smalt, de nu zichtbare marmer-imitatie bevat Pruisisch blauw. De basementen en kapitelen van de pilasters zijn wit gemarmerd. De ronde hoeken, de raamwerken en de bossing rond de kussens op de deurpanelen zijn voorzien van een donkerbruine hout-imitatie. De hout- en marmer-imitaties zijn dun, met daaronder nauwelijks een grondering. Ze zijn allemaal met een kwast uitgevoerd.

Op de panelen van het Alkmaarse exemplaar staan twee heiligen afgebeeld, links de Heilige Laurentius en rechts de Heilige Elisabeth van Hongarije. Een vergelijkbaar beschildering is te vinden op een bureau in de collectie van het Fries Scheepvaartmuseum te Sneek. Op de panelen van dat bureau staan links Koning David met harp en rechts Jozef met trekzaag.[28]

Van een geheel andere orde is de oorspronkelijke beschildering op het rococo hoekbuffet in het Frans Hals Museum. Waarschijnlijk was het hoekbuffet oorspronkelijk uitgevoerd in een wit of crème fond, en waren de profielen en het snijwerk mauvekleurig geaccentueerd. Een dergelijke beschildering komt met name voor op laat 18de-eeuwse meubels, in de huishoudens van welgestelden. Deze meubels zijn geïmporteerd uit Frankrijk of geïnspireerd op Franse voorbeelden.

Een buffet uit de eerste helft van de 19de eeuw heeft als oudste beschildering een semi-transparante roodbruine hout-imitatie op een dunne ecru grondering. Dit moet waarschijnlijk een mahoniehout-imitatie voorstellen.[29] Mahonie-imitaties komen ook voor op buffetten uit circa 1850[30] en 1890.[31] Zelfs tot in de jaren 1920-1930 blijft deze afwerking in zwang.[32] Tegen het einde van de 19de eeuw wordt daarnaast de palissander-imitatie populair, gecombineerd met geëboniseerde randen.[33] Ook eikenhout-imitaties, aangebracht met verfkammen en klopkwast winnen dan terrein.[34]

---

[27] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35814-65.
[28] Collectie Fries Scheepvaartmuseum, Sneek, Inv.nr.: FSM C-081.
[29] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27688-57.
[30] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.40946-71.
[31] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.77.T.158.
[32] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM EH-5/002.
[33] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51328-80.
[34] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.40946-71.

4. Datering.

De oudste aangetroffen buffetten dateren uit het midden van de 18de eeuw. Het eerder beschreven buffet in de collectie van de Gemeente Alkmaar is op grond van dendrochronologische onderzoek te dateren ná 1740. Het 18de-eeuwse buffet[35] in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum is te dateren tussen 1740-1770 op basis van de sloten en het originele beslag van William Tottie. De vijf buffetten van John E. de Visser zouden ook in het midden van de 18de eeuw kunnen zijn ontstaan gezien de overhoekse of afgeronde hoeken, de bolpoten, en de deurpanelen met daarop kaders met ingevouwen hoeken. Het rocaille snijwerk op een van deze buffetten onderschrijft deze datering. De twee buffetten in de collectie van het Zuiderzeemuseum dateren uitzelfde periode gezien de kaders met ingevouwen hoeken en de blauwe grondtoon.

Er zijn weinig buffetten die kunnen dateren uit de eerste helft van de 19de eeuw. Slechts één buffet met een ruitvormige profilering op de deuren en trapeziumvormige poten is aan deze periode toe te schrijven.[36] En er zijn slechts twee beschilderde naaldhouten buffetten gevonden die, op grond van hun vormgeving en beslag, rond 1850 kunnen dateren.[37] Buffetten uit de late 19de eeuw zijn talrijker. Op basis van de grote gelijkenis tussen de hier beschreven buffetten en die in de catalogi van J.J. Exler uit circa 1880-1890, kunnen buffetten met een gebombeerde lade, deurtjes met een aan de dagkant gecontourneerd raamwerk en overhoekse kraalgedraaide pilasters in ieder geval uit die tijd stammen.[38] Neorenaissance buffetten met een vooruitspringende lade, gecanneleerde consoles, en diamantvormige kussens worden, getuige de catalogus van Nijman & Co. te Rotterdam, nog tot circa 1930 gemaakt.[39]

5. Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.

De boedelbank van het Meertens Instituut te Amsterdam, bevat 295 vermeldingen van buffetten, daterend tussen 1649-1899.[40] Daaronder staan 160 hoekbuffetten, in de periode tussen 1769-1885.[41] Twee hoekbuffetten daaronder, waarvan er een is geschilderd, hebben een fontijnbak. Deze staan bij predikant Joannes van Varick in

---

[35] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35814-65
[36] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27688-57.
[37] Collectie Christine Bangert; en een buffet uit Voorhouten, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 4567.
[38] *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-347, Schiedam, in Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubelen, Behangerij-Stoffeerderij*. Schiedam: J.J. Exler, z.j., p. 22: Penantkastje No. 120; *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-347, Schiedam, in Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubelen, Behangerij-Stoffeerderij*. Schiedam: J.J. Exler, z.j., p. 29: Penantkastje No. 401.
[39] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 4061; collectie Ginni Kingma, Amersfoort.
[40] Of de 17de-eeuwse buffetten lijken op de hier behandelde 18de-eeuwse en latere exemplaren blijft gissen.
[41] Hoekbuffetten met een fonteinbak worden tot de buffetten gerekend. Zonder fonteinbak is een hoekbuffet eigenlijk gewoon een hoekkastje en deze zullen in het hoofdstuk over hoekkastjes verder worden uitgewerkt.

Weesperkarspel (1785).[42] Er is bij weinig buffetten iets over de afwerking opgemerkt: één buffet is geverfd, twee verlakt en vijf zijn er geschilderd. Slechts bij twee buffetten worden er laden gemeld.[43] Soms ligt er op het blad een buffetkleedje zoals in 1651 bij Jonkheer Franchois Prouveur hoofdschout van Kempenland en in 1871 bij Burgemeester Claas Gerdenier te Medemblik.[44] In elf gevallen wordt er óp of in het buffet allerlei glazen of porseleinen vaatwerk vermeld zoals kelken, karaffen, vaasjes, spoelkommen, suikerpotjes en zoutvaatjes.

Uit het werk van Wijsenbeek-Olthuis blijkt dat in het 18de-eeuwse Delft het buffet of althans de term vooral vanaf 1770 in zwang kwam, bij de best gesitueerden wat eerder en in grotere aantallen.[45] In de Krimpenerwaard komen vermeldingen van buffetten in boedelbeschrijvingen sporadisch voor en pas na 1750.[46] Kamermans treft daarbij een inboedel aan waarin zowel een buffet als een rechtbank voorkomt, het buffet in het voorhuis, de rechtbank in de keuken.

Laat 19de-eeuwse buffetten kennen wij uit de catalogi van Jacobus Johannes Exler (1829 –na 1899) en zijn gelijknamige zoon (geb. 1863). Zij voeren een magazijn voor ledikanten, bedden en matrassen aan de Hoogstraat te Schiedam.[47] De rond 1880-1890 daterende catalogi laten enige van de besproken buffetkastjes zien (zie afb. p.247). Deze heten daar penantkastjes en zijn onder meer mahonie of noten beschilderd.[48]

[42] MI: boedelbank, Weesperkarspel, 1785, archiefnr: 5288.
[43] Oirschot, 1667.1, Archief: 5105; Medemblik, 1827, Archief: 3356/113.
[44] Oirschot, 1651, Archief: 5098; Medemblik, 1871.2 Archief: III-53/56.
[45] Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft.* Hilversum: Verloren, 1987, p. 451.
[46] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit*. Proefschrift. Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 79.
[47] *Nieuw volledig Adresboek der Gemeente Schiedam.* Rotterdam: George W. van Biene, 1888-'89, p. 60: J.J. Exler, Hoogstraat 72-73, Magazijn van ledikanten, bedden, matrassen enz.
[48] *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-347, Schiedam, in Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubelen, Behangerij-Stoffeerderij*. Schiedam: J.J. Exler, z.j., p. 22: Penantkastje No.120; *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-347, Schiedam, in Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubelen, Behangerij-Stoffeerderij*. Schiedam: J.J. Exler, z.j., p. 29: Penantkastje No. 401.

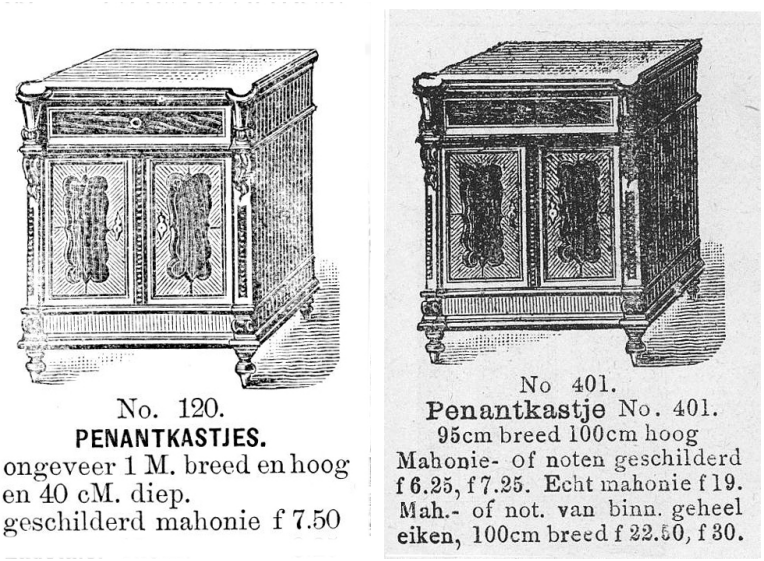

Buffetten, hier penantkastjes geheten, uit de geïllustreerde catalogi van J.J. Exler, Schiedam. Circa 1880-1890.

De aan het Piet Heinsplein 11 te Rotterdam gevestigde meubelfabrikant H. Nijman & Co. vervaardigt ook beschilderde buffetten en ook zij noemen deze penantkastjes (zie afb. p.248).[49] Ze worden in alle houtkleuren geleverd.

[49] H. Nijman & Co. *Geschilderde Ledikanten, kinderledikanten, enz. Laqué meubelen, eiken slaapkamer ameublementen, ledikanten enz.* Rotterdam: H. Nijman & Co, september 1931, p. 20: Penantkastje No. 3.

Een gehout buffet met imitatie van kwartiers eikenhouten panelen uit de catalogus van H. Nijman & Co. Rotterdam, 1931.

6. Geografische verspreiding.

Het buffet in de collectie van de Gemeente Alkmaar is het enige 18de-eeuwse exemplaar waarvan de herkomst tot in de 19de eeuw te herleiden is. Het behoorde toe aan schoenmaker Henk Spillekom in het buurtschap Het Kalf te Zaandam aan de Braakdijk 1, alwaar het kastje naar verluidt reeds drie generaties aanwezig is. Het 18de-eeuwse hoekbuffet[50] in de collectie van het Frans Halsmuseum in Haarlem heeft waarschijnlijk van meet af aan in het Oude Mannenhuis te Haarlem gestaan, en is al vroeg, in 1866, overgedragen aan het museum. Andere enigszins zekere herkomstgegevens aangaande 18de-eeuwse beschilderde naaldhouten buffetten zijn niet gevonden. De buffetten uit de voormalige collectie van John E. de Visser zijn naar zijn zeggen allemaal in Noord-Holland gekocht, precieze herkomstgegevens ontbreken echter.

De oudst bekende herkomstgegevens van een vroeg 19de-eeuws buffet[51] leiden naar Heerjansdam (Z.H.). Eveneens uit Zuid-Holland stamt het midden 19de-eeuwse buffet dat tijdens veldwerk in Voorhout is aangetroffen.[52] In deze periode is er in de relatie tussen Amsterdam en Friesland sprake van buffetten. Buffetten worden namelijk genoemd op tarieflijsten van beurtschepen tussen Amsterdam en Lemmer in 1815,[53] en tussen Amsterdam en Harlingen in 1835.[54] Laat 19de- en vroeg 20ste-eeuwse buffetten zijn door geheel Nederland teruggevonden, van de provincies

[50] Collectie Frans Halsmuseum, Inv.nr.: OM II-573.
[51] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27688-57.
[52] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 4567.
[53] *Vrachtlijst van de beurt-schepen, van Amsterdam op de Lemmer en vice versa.* Amsterdam: Stads-Druckerij, 1815. Tresoar: Toegangsnr.: 11, Inv.nr.: 3586.
[54] *Verordening en vrachtlijst voor het beurt-veer tusschen Amsterdam en Harlingen, vice versa.* Amsterdam: Stads-Drukkerij, 1835 (Tresoar: Toegangsnr.: 11, Inv.nr.: 3538).

Friesland tot Zeeland. Buffetten worden ook genoemd in alle tien plaatsen die zijn vertegenwoordigd in de inboedels van het Meertens Instituut. Samen met de gegevens uit Delft[55], Amsterdam en de Krimpenerwaard[56] zijn er geen aanwijzingen dat buffetten aan een bepaalde streek zijn gebonden. Ze lijken over de gehele periode van onderzoek in heel Nederland in gebruik te zijn.

[55] Wijsenbeek-Olthuis, op.cit.
[56] Kamermans, op.cit.

3.5.3 Rechtbanken (Catalogus Deel 2 - p.55-56)

1. **De term rechtbank.**
2. **Ontwikkeling, beschildering en datering.**
3. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
4. **Geografische verspreiding.**

1. De term rechtbank.
De termen rechtbank, richtbank, rebbank, rechtbon, aanrechtbank en aanrecht zijn naast elkaar gebruikt. In de regel gaat het om een lage kast met twee deurtjes en daarboven soms nog laden. Zo is er in Alkmaar (1772) in de keuken van een grachtenpand sprake van 'een aanrechtbank met zijn kasten en laden'.[1] Een rechtbank kan er dus hebben uitgezien als een eenvoudig buffet. Enige van de eerder behandelde buffetten kunnen door de gebruikers heel wel met de term rechtbank zijn aangeduid.

Rechtbanken doen dienst bij de bereiding van eten en drinken. Volgens Marin (1762) is een rechtbank een 'buffet de cuisine, où l'on dresse les potages'.[2] Dat wordt geïllustreerd door het 18de-eeuwse handboek *De Volmaakte Hollandsche Keuken-Meid* waarin over de bereiding van rolpens wordt gesteld: 'ze moeten wel vier of vyf uuren kooken …; dan zyn ze gaar en moeten afgenomen worden, en op een schoone regtbank worden gelegt, naast malkanderen.'[3] In deze betekenis zijn de diverse termen voor een rechtbank reeds bekend in de 16de eeuw en dat blijven ze tot in de 19de eeuw.[4]

---

[1] *Amsterdamse courant:* 14-1-1772, dageditie.
[2] P. Marin, *Dictionnaire François et Hollandois, comprenant tous les mots de l'usage avouez de l'Académie Françoise*. Amsterdam: Jan van Eyl, 1762, p. 139.
[3] *De Volmaakte Hollandsche Keuken-Meid, Onderwyzende hoe men allerhande Spysen, Confituren en Nagerechten….* etc. 2e druk. Amsterdam: Steven van Esveldt, 1746, p. 11.
[4] H. Junius, *Nomenclator, omnium rerum propria nomina variis linguis explicata indicans. Multo quam antea emendatior ac locupletior: Hadriano Iunio medico auctore*. Antverpiae: Ex officina Christophori Plantini, 1577, p. 305; J.J. Starter, *J.J. Starters Friesche Lusthof, Beplant met verscheyden Stichtelijcke Minneliedekens, Gedichten ende Boertige Kluchten; Met inleiding en aanteekeningen van J. van Vloten.* Utrecht: Voor L.E. Bosch ende Zn, 1864, p. 89. Oorspronkelijke uitgave: 1621; J.A. Comenius, *Janua linguarum reserata ... De Gulden ontsloote Deure der Taalen.* Amstelodami : apud Joannem Janssonium à Waesberge & Elizeum Weyerstraet, p. 305; F. Halma, *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche Taalen, Uit het Gebruik en de beste Schrijveren, etc*. Utrecht: Willem van de Water, 1710, p. 668; A. Alewyn en J. Collé, *Woordenschat der twee Taalen Portugeesch en Nederduitsch.* Amsterdam: Pieter van den Berge, 1714, p. 672; W. Sewel, *Groot Woordenboek der Engelsche en Nederduytsche Taalen*, deel 1. Amsterdam: Jacob ter Beek, 1735, p. 16; H.J. Schimmel, *Het Gezin van Baas van Ommeren (voor dertig jaren)*, deel 1. 2e druk. Schiedam: Roelants, 1874, p. 57.

Een gravure van een interieur met rechts, achter de biezenmatten stoel, een rechtbank met daarop vijf borden, een kruik en een beker. Bron: Johannis de Brunes, *Emblemata of Zinne-Werck*. Amsterdam: Jan Evertsen Kloppenburg, 1624, p. 75, nr. 10.

Een keukenscène van Vinckeboons (1576-1633) beeldt een aanrecht met lange staartgehengen af.[5] Een ander vroeg voorbeeld is te vinden op de Emblemata van Johannis de Brunes uit 1624 (zie afb. hierboven). Joos Goeimare (1573-1611) schildert een keukeninterieur met centraal een rechtbank met renaissance beslag. Er bovenop zijn een vis, gevogelte, fruit, een vijzel en een pan geschilderd.[6] Een gravure getiteld *Een huis vol rouw - Domus Lamentationis* door Nicolaes de Bruyn (1581-1656) naar ontwerp van Maerten de Vos toont een aanrecht met kleine opstand. Een brandewijnkom in het kastje en enige uien en een kan op het werkblad illustreren de functie.[7] Het keukeninterieur met een dienstmeid en een paartje bij de haard van Hendrick Martensz. Sorgh uit 1643[8] en het schilderij met de luie dienstmeid van Nicolaes Maes uit 1655 zijn andere sprekende voorbeelden.[9]

Dat een rechtbank aan de bovenzijde vaak vuil is, wordt duidelijk bij Taijlor en Goede (1824) die de gewoonte van onervaren dienstmaagden beschrijven om

[5] Veiling Paul Brandt, Antwerpen, 1977. Maten: 30 x 49 cm. Verkocht aan Dhr. Soesdorp te Brussel. Voor de spiegelbeeldige gravure naar dit schilderij zie: collectie Boijmans Van Beuningen, Inv.nr.: L 2012/3 202 (PK).
[6] RKD: database, afb.nr.: 0000281422.
[7] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-BI-5106.
[8] RKD: database: kunstwerknr.: 201301, olieverf op paneel.
[9] Collectie The National Gallery Londen, Inv.nr.: NG207.

broodkruimels van de rechtbank op de vloer te vegen zodat het huis onnodig vuil wordt en om nat linnen op een vuile rechtbank te leggen.[10] Bijna twintig jaar later (1842) wordt de rechtbank nogmaals geportretteerd in zijn stiefmoederlijke behandeling: 'De keukenvloer is zelfs niet gedweild, de regtbank lijkt wel een slagerstafel te wezen, zoo druipt zij van vet en smeer'.[11]

Een rechtbank kan een vast meubel zijn, een smalle, tegen een wand gespijkerde keukentafel met een glad, makkelijk te reinigen blad, waaronder kastjes zijn gebouwd. Spijkervaste exemplaren zijn zelden in boedelinventarissen vermeld. De aanwezigheid van een vaste rechtbank verraadt zich dan alleen door vermeldingen als: '1 dweiltje op de rechtbank' in 1772 op het Rapenburg nummer 59 te Leiden,[12] of de vermelding van spullen 'onder de regtbanck' in 1759 op nummer 67 van dezelfde gracht.[13] Een vaste rechtbank met een dweiltje, test, kruik, kandelaar en zoutvat wordt in 1804 afgebeeld door Leendert Overbeek.[14]

Met de term rechtbon bedoelt men in de Zaanstreek eveneens een vaste aanrechtbank.[15] Tot slot wordt ook de term rebbank voor dit meubel gebruikt.[16] Vanaf de vroeg 20ste eeuw hanteert men steeds meer alleen de term aanrecht.

2. Ontwikkeling, beschildering, datering.

Gedurende deze inventarisatie is slechts één meubel aangetroffen dat als rechtbank lijkt te zijn gebruikt. Het is een eenvoudig naaldhouten meubel zonder profilering, uit de collectie van het Museum Spakenburg. De twee deurtjes sluiten elk met een houten wervel. Het oorspronkelijk groene interieur is verdeeld door een schap. Het exterieur droeg van oorsprong een grove roodbruine hout-imitatie. De bovenzijde is door eerder gebruik bijna kaal en vertoont veel slijtage en brandsporen. Dit meubel stond tot voorkort tentoongesteld met petroleumstellen, een koffiekan en vaatwerk, zoals dat bij een rechtbank past. Het is echter pas in een latere fase veranderd in een rechtbank. Het was oorspronkelijk waarschijnlijk een buffetkast met opstand. Deze buffetkast dateert uit de eerste helft van de 19de eeuw.

Uit de vele historische vermeldingen wordt duidelijk waarom er zo weinig rechtbanken bewaard zijn gebleven. Ten eerste zijn het goedkope gebruiksmeubels, vergelijkbaar met onze huidige aanrechtkastjes; ze worden

[10] A. Taijlor en W. Goede, *Geschenk eener Huisvrouw aan eene jonge dienstmaagd, bestaande in vriendschappelijke raadgevingen en ware geschiedenissen*. Leeuwarden: G.T.N. Suringar, 1824, p. 70 en 90-95.
[11] A. Gijsberti Hodenpijl, *Willem van Bergen, Student aan de Leidsche Hoogeschool*, deel 2. Leiden: Gebhard, 1842, p. 324.
[12] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden,1992, deel 6a, p. 133.
[13] Op.cit., deel 6b, p. 580
[14] RKD: database, afb.nr.: 0000136828.
[15] G.J. Boekenoogen, *De Zaansche Volkstaal, Bijdrage tot de kennis van den Woordenschat in Noord-Holland.* Leiden: Sijthoff, z.j., p. 813.
[16] L.L. de Bo, *Westvlaamsch Idioticon*. Brugge: Gailliard, 1873.

makkelijk vervangen. Ten tweede worden ze intensief gebruikt bij de bereiding van voedsel waardoor ze vanwege vocht en hitte een kort leven beschoren zijn.

3. Vermelding in witwerkers-ateliers.

Uit twee bronnen over het assortiment van witwerkers, de ene uit Amsterdam,[17] de andere uit Rotterdam,[18] beide uit 1658, blijkt dat witwerkers in deze steden rechtbanken mogen maken. Al eerder, in 1655, heeft meester-witwerker Hendrick Wetering in het witwerkers-pand in de Hartenstraat te Amsterdam dertien rechtbanken en vier witte geschilderde rechtbanken staan.[19] Bij deze witte rechtbanken gaat het waarschijnlijk om meubels die nog alleen een krijtgrondering dragen. Ook in de winkelboedel van de Alkmaarse meester-timmerman en schrijnwerker Justus Snijders worden in 1769 onder de witwerken twee rechtbanken genoemd, samen getaxeerd op 15 gulden.[20]

Gezien de spaarzame vermeldingen van rechtbanken in werkplaatsen van witwerkers moet een flink deel door een andere beroepsgroep zijn gemaakt. Spijkervaste zaken worden in de meeste steden in de periode van onderzoek door timmerlieden gemaakt. Dit doet vermoeden dat de meeste rechtbanken spijkervast waren.

4. Geografische verspreiding.

Alleen de losse rechtbanken zullen apart zijn vermeld in boedelinventarissen. Tussen 1686 en 1897 komt de term rechtbank 209 maal voor in de boedels van het Meertens Instituut, in 23 gevallen gespecificeerd als aanrechtbank. Daarvan zijn 51 rechtbanken geverfd, waarvan twee blauw.[21] Het merendeel komt voor in keukens, maar overal elders in het huis kan er een staan. De term wordt voornamelijk gebruikt in Medemblik (146), Maassluis (36), Weesp (16) Twisk (4) en Maasland (3). Als inhoud zijn enige malen borden en aardewerk genoemd, en een maal staat er theegoed op.[22] In een geval liggen er de kleren van de knecht in opgeborgen.[23] In Medemblik (1829) wordt een rechtbank vermeld met daarin een koffiemolentje, een koffieketeltje, elf Engelse aardewerken schoteltjes, veertien Engelse aardewerken kommetjes, een pannenkoekmes, een broodmes, een Engelse aardewerken spoelkom en een melkkan.[24]

In de gepubliceerde boedelinventarissen van het Rapenburg te Leiden komen tussen 1601 en 1879 in totaal veertien rechtbanken voor, waarvan negen in een

[17] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2285, folio 79. Notaris J. de Winter, 7-2-1658.
[18] P. Couvret, *Verhandelingen over de rechten der onderscheide ambagten van het Groot Timmerluiden of St. Josephs en het Groot Houtkramers- of St. Maria-Gilde binnen deze stad Rotterdam* etc. Rotterdam: Boekdrukkerij Jacobus Bronkhorst, Zuid-Blaak, 15 augustus 1774, letter E, artikel 52.
[19] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2481, folio 270-276.
[20] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte 686. Notaris Andries Bootsman.
[21] MI: boedelbank, Medemblik, 1806, 3, archiefnr.: 3327; Medemblik: 1821, archiefnr.: 3343/26.
[22] MI: boedelbank, Medemblik, 1809, archiefnr.:: 3373.
[23] MI: boedelbank, Twisk, 1838, archiefnr.: 3392/76.
[24] MI: boedelbank, Medemblik, 1829, archiefnr.: 3358/130.

keuken, de rest staat verspreid over het gehele huis, van de kelder, de zolder tot in het kantoor. Op Rapenburg nummer 54 bevindt zich in 1763 in de kelderkeuken een losse rechtbank met een houten schenkbakje, twee bierglazen, enig aardewerk, enige potten en pannen en een partij rommeling.[25] In de keuken van het grachtenpand Rapenburg nummer 56 te Leiden staat in 1783 een rechtbank met daarop drie kwispedoren, zes stuks porseleinen theegoed, twaalf kopjes, dertien schoteltjes, twee trekpotten, een melkkan, een spoelkom, en een suikerpotje. In de rechtbank bevinden zich nog eens een koffiemolen, een trommel, een kaarsenbak, een oliekan, twee hamers, twee nijptangen, een boor, twee gordijntjes, een ijzeren roede en een glashorretje.[26]

Alhoewel niet systematisch doorzocht lijkt ook in Amsterdam de term rechtbank gebruikelijk. Uit een steekproef rond 1675 blijken diverse huishoudens een 'vueren reghtbanck' te hebben.[27] In de Krimpenerwaard komen na 1750 vermeldingen van rechtbanken voor, sporadisch ook aanrechtbank genoemd.[28] Daar worden ze gebruikt voor het bereiden dan wel opdienen van de maaltijd. Ze bestaan uit een blad met daaronder kastjes. In Hoorn is het meubel frequent gesignaleerd in 18de-eeuwse boedelinventarissen[29] en ook in het 18de-eeuwse Hindeloopen komt het meubel voor, maar dan onder de later algemeen geworden term aanrecht.[30] Een boedellijst, opgemaakt in 1816 in de middenwoning van een boerderij te Andijk, vermeldt niet alleen een rechtbank van drie gulden maar ook haar inhoud: 56 tafelborden, 23 kleinere tafelborden, vier trekpotten, 66 stuks Delfts theegoed, twee suikerpotten, en nog wat aardewerk.[31] In het wintervertrek van Jan Vis Heymesz. en Trijntje Cleyndert, in De Noord te Zaandam staat in 1819 een rechtbank met zilveren lepels, vorken en een paplepel.[32] Bey signaleert in boedels van Limburgse herenboeren na 1850 in de keuken regelmatig 'banken' met tinnen vaatwerk er op.[33] Waarschijnlijk gaat het hier om rechtbanken zoals bedoeld in dit hoofdstuk.

Uit bovenstaande blijkt dat de term rechtbank door heel Nederland aan een meubel refereert waar vaatwerk voor eten en drinken op en in stond, en waarop tevens eten wordt bereid. Daarbij kan een rechtbank zowel een vast als een los meubel zijn. Het merendeel staat in de keuken en is in de periode van dit onderzoek

---

[25] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, deel 5b, p. 750.
[26] Op.cit., p. 796.
[27] SAA: Toegangsnr.: 367. B.P., Inv.nr.: 665, 699 en 700.
[28] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit*. Proefschrift. Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 79.
[29] L. Schram, 'Inrichting van Hoornse woonhuizen eind 18^{e} eeuw', in: *West –Frieslands Oud & Nieuw*, 58^{e} bundel (1991), p. 132-137.
[30] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0083, folio 172, 9-7-1744, Bartel Luitkes en Hidde Tjeerds; Inv.nr.: 0077, folio 312, 31-12-1760, Freerk Freerks en Pijtter Hartmans; Inv.nr. 0077, folio 315, 3-10-1761, Gortj of Goitj Sibles en Pijtter Nannes.
[31] H.D.E. Bos, 'Meubels in West-Friesland, De 'rechtbon'', in: *'t Vierkant: cultuurhistorisch tijdschrift.* Hoorn: Westfries Genootschap, (2011), nr. 1.
[32] GAZ: Toegangsnr.: OA-0020, Inv.nr.: 6301, Actenr.: 143. Notaris Jan Poorte d'Ozy. Datum: 20-7-1819.
[33] J. Bey, *'Onze woning moet om ons passen.' Huiselijkheid en inboedel in Limburg in de negentiende eeuw.* Doctoraalscriptie. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 2000, p. 61.

(1600-1900) in een groot deel van Noordwest-Nederland in gebruik. Buffetten en hoekbuffetten daarentegen herbergen vaker chique vaatwerk en bevinden zich eerder in ruimten die als kamer of zaal zijn gespecificeerd. Maar het zal hier om een gradueel verschil gaan: wat bij een welgesteld gezin als rechtbank dient, gaat in een armer huishouden wellicht door voor buffet. In de boedel van Klaas Sypheer in Zuid-Scharwoude (1802) staan een rechtbank en een buffet samen in het voorhuis waarbij zijn aanrecht meer gebruiksgoed bevat en zijn buffet eerder vaatwerk voor representatieve doeleinden heeft.[34]

[34] Klaas Sypheer, Zuid-Scharwoude, 9-3-1802. ‘Een regtbank met daarin 38 delftse schotels vijff koppe 2 perselijne kopp en 4 delfse en daerop twe mantjes met 40 losse kopjes. Een beufet en daerin 54 glase 1 ronsel, dito flesse, een half dosijn porselijn, trekpot, melkkan, tebos, etc. boven op 5 blauwe porselijne comme’ etc.

3.5.4 Huizer buffetten en buffetkasten (Catalogus Deel 2, p.57-75)

1. **Ontwikkeling en diversiteit.**
2. **Beschildering.**
3. **Datering.**
4. **Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.**
5. **Geografische verspreiding per type.**
6. **Buffetkasten.**

1. Ontwikkeling en diversiteit.
Er zijn in totaal zeven buffetten bekend die in de populaire literatuur Huizer buffetten worden genoemd.[1] De vijf tijdens de inventarisatie bestudeerde exemplaren zijn merkwaardig uniform. De hoogte blijft binnen 102,3-104,5 cm, de diepte binnen 43-46,3 cm, en de breedte zit rond de 160 cm waarbij slechts één exemplaar 10 cm smaller is. Aan de bovenzijde hebben ze allemaal een schotelgeul. Ze bevatten allemaal twee laden boven en twee deuren onder. In alle gevallen sluiten de deuren met houten wervels en herbergt het interieur slechts een schap. De poten zijn, voor zover zichtbaar, waarschijnlijk van populierenhout gemaakt. Bij alle exemplaren zijn de planken vergaard met messing en groef. Van vier exemplaren bestaan de deuren uit twee verticale planken met aan de voorzijde een opgespijkerd raamwerk. Voor zover nog aanwezig bestaat het originele beslag uit latoen koperen ronde ladetrekkerplaten en sleutelentrees.

2. Beschildering.
Alle exemplaren hebben van oorsprong een ecru- of crèmekleurig interieur dat later geler tot kanariegeel is overschilderd. In ieder geval drie exemplaren dragen op de buitenzijde van oorsprong een mahonie-imitatie. De nu zichtbare beschildering van alle exemplaren bestaat uit een donkere hout-imitatie met op de panelen een blonde hout-imitatie met een ornament in elke hoek. De bossing is vaak in een lichtere gele of groene nuance aangezet, in drie gevallen bestaande uit een imitatie van geriegeld esdoorn en in een geval vogelogen esdoorn.

3. Datering.

Ontstaansdatum van de buffetten zelf
In deze buffetten zijn verschillende typen spijkers gebruikt, te weten traditionele gesmede spijkers, T-vormig gesmede spijkers en gesmede spijkers met een machinaal gestanste kop. De exemplaren van de Hoekenburgse Antiekhandel te Zoelen en het Zuiderzeemuseum hebben alleen draadnagels. Ik interpreteer dit als

[1] A. van Oirschot, *Antiek uit de Nederlandse provincie*. Helmond: Uitgeverij Helmond, z.j., p. 45; P. Clarijs, '1. De Wooncultuur', in: Tj.W.R. de Haan, *Volkskunst der Lage Landen*, Deel III. Amsterdam: Elsevier, 1965, p. 54. afb. 32; A. van Oirschot, *Antiek Kopen Omnibus. Meubels, klokken en pendules, boeken, kaarten en prenten, met adviesprijzen.* Helmond: Uitgeverij Helmond, 1972, p. 157; N. de Roy van Zuydewijn, *Antiek van het Nederlandse platteland.* Haarlem: J.H. Gottmer, 1982, p. 30.

een chronologisch verschijnsel waarbij in het oudste exemplaar alleen klassieke handgesmede spijkers zitten en alleen draadnagels in de meest recente. Het exemplaar uit het Huizer Museum zit halverwege deze ontwikkeling met een gecombineerd gebruik van T-vormige gesmede spijkers, gesmede spijkers met een machinaal gestanste kop én met draadnagels.

Alleen bij het exemplaar uit Zoelen hebben de deuren houtverbindingen: een raamwerk, op de hoeken vergaard met dubbel getoogde doorgestoken pen- en gatverbindingen, met daarin een los paneel. Dit is conform de ontwikkeling van constructies van naaldhouten beschilderde meubels waarbij in de loop van de 19de eeuw steeds meer schrijnwerkers-constructies worden toegepast. Dit exemplaar heeft ook als enige geen eerdere beschildering, dus ook geen mahoniehout-imitatie, én het is gemaakt met draadnagels. Mijns inziens is dit buffet het laatst tot stand gekomen. Al deze fenomenen overziend zal het met gesmede spijkers vervaardigde exemplaar rond 1850-1860 dateren, het exemplaar met zowel gesmede spijkers als draadnagels rond 1860 en de twee exemplaren met alleen draadnagels tussen 1860-1880 moeten dateren.

Datering van de nu zichtbare beschildering

De nu zichtbare beschildering, in vier gevallen een overschildering, is later en vertoont een andere chronologie. De beschildering op het jongste buffet is waarschijnlijk het oudste van de vijf nu zichtbare beschilderingen, deze vertoont de meeste degradatie en gebruikssporen. Omdat dit de originele beschildering van het buffet is zal deze uit dezelfde tijd stammen als het buffet zelf, te weten 1860-1880. Dit wordt ondersteund door de oorspronkelijke beschildering op een kist uit de wagenmakerij Luteijn te Koudekerke (Zld.) in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.[2] Deze draagt een gesneden jaartal van 1864 en is op zeer vergelijkbare wijze beschilderd als de beschilderingen op de hier besproken Huizer buffetten. De binnenzijde van deze kist is kanariegeel, de buitenzijde draagt een donkerbruine hout-imitatie en de panelen zijn okergeel geschilderd. Deze gedateerde kist bevestigt het vermoeden dat de vergelijkbare beschilderingen op de Huizer buffetten vanaf circa 1860 kunnen dateren.

De vier overschilderingen op de andere buffetten zijn meer intact en zijn mijns inziens later. Op drie van deze buffetten is de bossing rond de panelen uitgevoerd in een imitatie van groen geriegeld esdoorn. Deze mode liep in Staphorst door tot de jaren 50 van de 20ste eeuw.[3]

[2] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51327-80

[3] H. Piena & J. Hooikammer 'The dynamics of tradition: painted furniture from Staphorst 1800 2000', in: *Vernacular Furniture. Context, form, analysis*. Proceedings: Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation, 14-15 November 2008. Amsterdam: Stichting Ebenist, 2008, p. 38-50.

4. Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.
Er is geen woning- of witwerkers-inboedel gevonden met de vermelding van ‘Huizer buffet’. Dit lijkt eerder een in de 20ste-eeuwse antiekhandel ontstane term. Dergelijke meubels zullen eerder als ‘kastje’ of ‘buffet’ in boedelbeschrijvingen vermeld staan en zijn daardoor niet als zodanig te herkennen.

5. Geografische verspreiding.
Drie van de vijf exemplaren hebben Huizen als oudst bekende plaats van herkomst. De populaire term voor deze buffetten lijkt dus op waarheid te berusten. Dat hoeft niet te betekenen dat ze ook in Huizen gemaakt zijn. Er zijn al vanaf 1753 aanwijzingen dat vuren meubels van Amsterdam naar Huizen worden verhandeld.[4] Maar gezien hun uniformiteit en hun beperkte regionale verspreiding is het aannemelijker dat Huizer buffetten aldaar, door lokale ambachtslieden zoals timmerlieden zijn vervaardigd. De vijf beschreven buffetten zijn dermate uniform in maakwijze en stammen allemaal uit zo’n korte periode dat ze waarschijnlijk zelfs door één bedrijf of één persoon zijn gemaakt.

[4] In 1753 worden er tussen Huizen en Amsterdam tarieven afgesproken voor onder andere de volgende goederen: ‘1 gemeene tafel, 1 Klien dito, 1 Haart of Vuurschutje, 1 Thee Convoor of Lessenaar, 1 Gemeene stoel, 1 dito gladhouten, 1 Ouderwetse of Eeken Kast, 1 Groote Vuuren dito, 1 Kleinder dito, 1 Groote Gladde Kast of Cabinet, of ook een staande Glaze Kast, 1 Kakstoel’. (SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7468).

3.5.5 Bureaus en secretaires (Catalogus Deel 2, p.76-109)

1. **De termen bureau en pulpitrum.**
2. **Ontwikkeling.**
3. **Beschildering en datering.**
4. **Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.**
5. **Geografische verspreiding.**
6. **Secretaires.**

1. De termen bureau en pulpitrum.

De term bureau, die in dit hoofdstuk wordt gehanteerd, duidt een meubel aan met onderin drie laden of twee deurtjes en bovenin een compartiment met kleine laden, afgesloten door een schuine of een cilinderklep. Al in de 18de eeuw gebruikt men de term bureau om daar een dergelijk meubel mee aan te duiden, getuige een uitgebreide boedelbeschrijving in Hindeloopen.[1]

Daarnaast is de term pulpitrum gangbaar. [2] In de meeste gevallen duidt men hiermee een lessenaar aan waarop bijvoorbeeld een Bijbel ligt. De schuine plank kan op een kastje zijn gemonteerd.[3] Anderzijds is een pulpitrum volgens het Woordenboek der Nederlandse Taal een type bureau zoals in dit hoofdstuk behandeld: Zekere kleine soort van schrijfbureau met drie laden boven elkaar en daarboven een ruimte (waarin berging voor schrijfbehoeften en dergelijke) die kan worden afgesloten met een aan den onderkant scharnierend, in dichten toestand schuin oploopend, in open toestand als schrijfvlak dienend deksel, en waarvan het ondiepe bovenvlak vaak aan drie kanten is omgeven door een laag hekje. Een aanwijzing voor het bredere gebruik van deze term vormt de tarieflijst (1802-1808) voor de beurtschepen tussen Franeker en Leeuwarden waar sprake is van een ‘pulpitrum of bureau van vuurenhout, of van glad eekenhout of opgelegd’.[4]

De term bureau-kabinetje tenslotte is waarschijnlijk een bureau zoals boven beschreven maar met een opstand. Deze opstand bestaat in de regel uit een ondiepe kast met twee deuren. De deuren kunnen blind zijn zoals het bureau kabinet van de grietenij van Schoterland[5], spiegels bevatten of een groot aantal ruitjes, net als bij een porseleinkast.

2. Ontwikkeling.

De tijdens de inventarisatie aangetroffen bureaus hebben als gemeenschappelijk kenmerk een schuine klep met daarachter laatjes. De onderkast kan drie laden

[1] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078: Andrianus van Loon te Hindeloopen (1792)
[2] En alle schrijfvariaties daarop zoals pulpitum en pultrum.
[3] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 4b, p. 669 en 680.
[4] *Reglement voor de trekschippers vaarende van Franeker op Leeuwarden et vice versa.Taux van Vrachtloonen voor de Trekschippers vaarende van Franeker op Leeuwarden et vice versa.* (Tresoar: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 956).
[5] Collectie Heerenveen Museum, Inv.nr.: 3032 / OBJ02541.

bevatten zoals bij een ladekast oftewel latafel. Daarnaast zijn er onderkasten met twee deurtjes, als bij een buffet. Het qua vorm oudst aangetroffen exemplaar is een bureau met een barokke orgelgebogen front dat laden imiteert maar in werkelijkheid uit twee deurtjes bestaat.[6] Ook uit de 18de eeuw dateert het beschilderde op de rococo teruggaande dubbel gebuikte bureau zoals is behandeld door Lunsingh Scheurleer en Honig (zie afb. hieronder).[7]

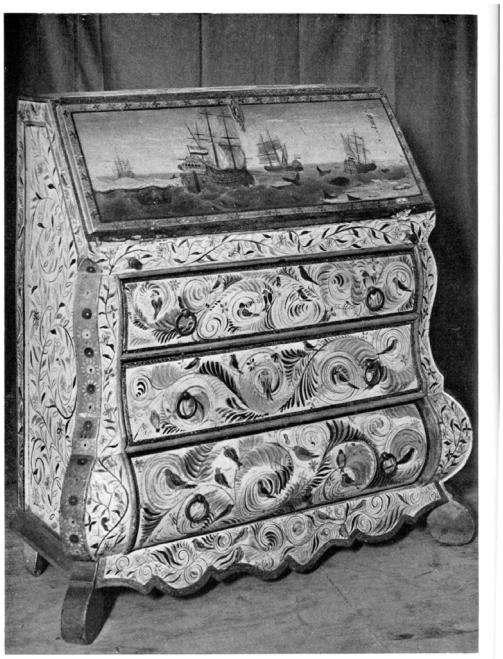

Bureau, 1760-1800. De zichtbare beschildering is rond 1900-1920 uitgevoerd door antiquair Cornelis Bes te Zaandam. Huidige verblijfplaats onbekend. Voorheen collectie G.J. Honig, Zaandam.

Vergelijkbaar is het poppenbureautje met dubbel gebuikt front en overhoekse knieën.[8] Dit exemplaar is weliswaar van eikenhout maar dient ter illustratie van het model, omdat veel witwerkers dergelijk poppenmeubels maakten. Een ander dubbel gebuikt miniatuur is het 18de-eeuwse bureau-kabinetje met de opstand van een porseleinkast. Het bevindt zich in de collectie van het Edams Museum. Het enkel

[6] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5754-46.
[7] D.F. Lunsingh Scheurleer, 'Volkskunst in woonhuis en huishouding', in: A. Teenstra (red.), *Nederlandsche Volkskunst.* Amsterdam: Elsevier,1941, p. 85: afb. 71, p. 94; S. Honig Jz., 'Iets over beschilderde Zaanse meubels, naar aanleiding van een nieuwe aanwinst', in: *Bijdragen en Mededelingen van Het Nederlandse Openluchtmuseum*, jrg. 35 (1972), nr. 1, p. 15-20. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 23603. Voor een eveneens dubbel gebuikt 18de-eeuws bureau met vroeg 20ste-eeuwse overschilderingen zie: Veiling A. Mak, 30-11-1965, lotnr.: 603. Maten: L.107 x B.117 x D.58 cm. Op de rechterzijde het stadje Monnickendam, op de linkerzijde mogelijk de hervormde kerk van Workum.
[8] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.6980-47.

gebuikte bureau met frontale knieën in de Museumboerderij Mariahoeve te Putten vertegenwoordigt de laat 18de-of vroeg 19de-eeuwse mode.

Tijdens de inventarisatie zijn drie bureaus met schuine klep aangetroffen die uit de 19de eeuw dateren. Alle drie hebben zij een onderkast met twee deurtjes. Het vroegste exemplaar heeft 18de-eeuws aandoende overhoekse knieën maar heeft daarentegen amandelvormige kussens op de deurpanelen die eerder kenmerkend zijn voor de eerste helft van de 19de eeuw.[9] Een geheel vlak front hebben de twee midden 19de-eeuwse bureaus uit respectievelijk de Gemeentelijke Museumboerderij Staphorst[10] en uit de collectie van de antiquairs Bruil & Brandsma. Qua vorm overeenkomstig met deze drie 19de-eeuwse bureaus met twee deurtjes is het kastje in de collectie van het Fries Scheepvaartmuseum in Sneek.[11] Echter, dit meubel kan nooit als bureau hebben dienstgedaan omdat de klep omhoog slaat, in plaats van naar beneden. De laatste ontwikkeling vertegenwoordigt het laat 19de-eeuws bureau met een opstand van schappen en laatjes uit de collectie van het Amsterdam Museum. Het horizontale schrijfblad rust links en rechts op een ladeblok met knieruimte ertussen.[12]

Omdat er bij de studie naar beschilderd meubilair vaak vanuit is gegaan dat die op het platteland zijn gemaakt, is het leerzaam hier een exemplaar te behandelen dat met zekerheid op het platteland is gemaakt en gebruikt. Het gaat om het bureau van de boer en kolenbrander Eimert Papenborg. Die woonde destijds aan de Baakse beek bij Zieuwent. Op 16 oktober 1853 geeft hij opdracht voor het bureau aan timmerman Antonij Spekschoor te Lichtenvoorde. De kosten van 40 gulden worden op 29 oktober 1854 door Papenborg voldaan. Het bureau is van zwaar noestig eikenhout, is op de zwart gebeitste kolommen na niet beschilderd en draagt kraanzaagsporen op alle uit het zicht gelegen oppervlakken. Daarmee staat het ver af van de naaldhouten beschilderde en in steden vervaardigde bureaus die hier centraal staan.

3. Beschildering en datering.

Slechts een van de aangetroffen schrijfmeubels, het bureau-kabinet van de grietenij van Schoterland, draagt een blauwe schildering en kan uit de derde kwart van de 18de eeuw dateren. De overige tijdens de inventarisatie aangetroffen naaldhouten bureaus dragen, voor zover vaststelling met het blote oog dit toeliet, van origine een mahoniehout-imitatie. Dat is ook het geval met de bureaus die een midden 18de-eeuwse vorm hebben, zoals een enkel-, dubbel-, of orgelgebogen front. Mijns inziens zijn deze bureaus daarom op zijn vroegst in de late 18de eeuw vervaardigd. Deze late datering is conform de boedelinventarissen van witwerkers-ateliers waar ze pas vanaf 1782 worden genoemd en de boedels bijeengebracht door het Meertens Instituut. Daarin is pas na 1806 sprake van beschilderde bureaus.

[9] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.33812-62.
[10] Voormalige collectie van het Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39749-70.
[11] Collectie Fries Scheepvaartmuseum, Sneek, Inv.nr.: FSM C-081.
[12] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 21981.

De drie exemplaren uit het midden van de 19de-eeuw zijn nog wel met gesmede spijkers vervaardigd en dateren daarom vóór 1860.[13] Dit maakt het aannemelijk dat de aangetroffen naaldhouten bureaus met schuine klep en een onderkast van deurtjes of laden in de periode tussen 1780-1860 zijn vervaardigd. Op het meest recente bureau,[14] met een horizontaal werkblad, zit oorspronkelijk een zeer gladde palissander-imitatie, die meer voorkomt op midden- tot laat 19de-eeuwse meubels.[15]

4. Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.

In Alkmaar bestaat de gildeproef voor witwerkers sinds 1751 uit een schrijfcomptoir met vier gelijke laden.[16] In 1804 is dat nog steeds het geval.[17] Waarschijnlijk gaat het hier om een bureau met schuine klep. Op 2 juli 1782 richten de Rotterdamse witwerkers zich tot de burgemeester met de klacht dat timmerlieden binnen hun stad, zonder de witwerkers-proef te hebben afgelegd, witwerk maakten. Onder het witwerkers-assortiment noemen ze ook bureaus.[18] In de winkel van de Alkmaarse meester-timmerman en schrijnwerker Justus Snijders is in 1769 onder de witwerken een bureau vermeld, beschilderd met een notenhout-imitatie.[19] De waarde wordt geschat op 12 gulden. In vergelijking: een bureau van echt notenhout uit dezelfde werkplaats kost 55 gulden, ruim viermaal zo veel.

In Amsterdam zijn er diverse witwerkers die bureaus vervaardigen. Zo staat er bij meester-witwerker Klaas van Beijeren in zijn eigen interieur én onder zijn winkelgoederen in 1798 een geschilderd bureau[20] en in de werkplaats van meester-kastenmaker en witwerker Hendricus Ridders in 1799 een half afgemaakt witwerkers bureau.[21] Onder de schilders bevindt zich in de werkplaats van Balthasar Christofferius Zwaarig (1786) een geschilderd bureau.[22] Verder hebben witwerkers en schilders in Amsterdam, net als veel van hun stadsgenoten, geschilderde bureaus in hun privé vertrekken.[23] De speelgoedmaker en witwerker Jan Stempels verkoopt in zijn winkel in Dordrecht onder andere kinderbureautjes (1811).[24] Dergelijke

[13] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.33812-62; collectie Museum Boerderij Staphorst; collectie Bruil & Brandsma Antiquairs.
[14] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 21981.
[15] Zie bijvoorbeeld een penantkastje, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.36128-65; een buffet, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51328-80; een hoekkast uit de collectie van het Stedelijk Museum te Zutphen (geen inventarisnummer).
[16] *Reglement voor het Josephs of timmermans Collegie binnen Alkmaar*. Alkmaar: Jacob Maagh, 27 mei 1751, p. 6, artikel VI.
[17] *Ordonnantie op de Timmermans-, Schrynwerkers-, witwerkers-, klein-houtwerkers- en maatenmaakersneering en handteering binnen Alkmaar*. Alkmaar: Hendrik Costyer, 1804.
[18] GAR: Gildestukken 17-33-235.
[19] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr. 703, acte. 686. Notaris Andries Bootsman.
[20] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940.
[21] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038.
[22] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 4029.
[23] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940: een witwerkers bureau met daarop een statenbijbel met koperbeslag bij meester witwerker Klaas van Beijeren (1798); Inv.nr.: 3277: een geschilderd bureau bij meester-schilder Hendrik Kreuger; Inv.nr.: 5949 een geschilderd bureau bij meester-schilder Carel Ridders in het binnenvertrek (1798); Inv.nr.:6129 een geschilderd bureau in de kelder bij meester-schilder Jan Jacob Seidel (1799).
[24] GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 1625, folio 9 (notaris C. van der Werff).

beschilderde miniatuur bureaus zijn aanwezig in de collecties van het Nederlands Openluchtmuseum[25] en in het Edams Museum.[26]

De hierna te behandelen boedelinventarissen maken duidelijk dat een bureau in de regel in het woonvertrek staat of in een keuken of kelder als die tevens dienstdoen als woonruimte. De aangetroffen bureaus bij boeren, ambachtslieden en winkeliers lijken echter niet of nauwelijks als schrijfmeubel dienst te hebben gedaan. Dit omdat er helemaal geen schrijfgerei of papieren in of op worden vermeld. In Oostzaan (1842)[27] bijvoorbeeld treffen we een geverfd bureau aan met daarop een koffiekan en koffiemolen. In Zaandam (1819)[28] staat een 'verlakt bureau met een stelletje van vijf' erop en tafellinnen, beddengoed en gordijnen erin. Een geverfd bureau bij veeman Jacob Westerman te Maassluis (1825) is gevuld met kinderkleren.[29] Te Hindeloopen bevat het bureau van beurtschipper Lolle Jacobs de Vreeze en zijn vrouw Grietje Broers Dikkes, grossierster in sterke dranken, alleen beddengoed en kleren (1840).[30] Maar zelfs bij mensen die regelmatig moeten hebben geschreven, zoals Adrianus van Loon (1792) te Hindeloopen, lid van de vroedschap, oud burgermeester en gecommitteerde van de landsdagen, herbergt het bureau geen schrijfgerei maar 23 roodbonte mutsen, schorteldoeken, kledingaccessoires en geld.[31] Dit wekt de indruk dat een deel van de bureaus eerder dienst deed als modieus en prestigieus bergmeubel dan als schrijfmeubel.

Witwerkers-bureaus komen niet in elk milieu voor. Op het chique Rapenburg te Leiden wordt in de ongeveer 300 bijeengebrachte boedelinventarissen niet één keer gerept van een geschilderd, geverfd of verlakt bureau. Daarentegen is wel frequent sprake van bureaus van luxe houtsoorten zoals het mahoniehouten bureau op Rapenburg 32 in 1778.[32] Dit suggereert dat voor deze kringen een bureau niet alleen functioneel maar ook een statussymbool is. In dit milieu neemt men daarbij geen genoegen met een naaldhouten exemplaar, beschilderd met imitaties van dure houtsoorten.

5. Geografische verspreiding.

Vanaf het derde kwart van de 18de tot het midden van de 19de eeuw komen bureaus voor op tarieflijsten van beurtschepen. Zo staan er vanaf 1773 verlakte bureaus op de tarieflijst tussen Den Haag en Nijmegen[33] en bureaus op de tarieflijst uit 1770

[25] Inv.nr.: NOM.6980-47.
[26] Geen inventarisnummer.
[27] Notaris J. Dozij, Zaandam, 1842 acte nr. 40, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1227.c.
[28] Notaris H.C. Göbel, Zaandam, 1819 acte nr. 96, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1166.
[29] MI: 3351/77
[30] Notaris Schotanus, Hindeloopen, 1840, acte nr. 9, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.630.b
[31] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078.
[32] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, deel 5a, p. 112.
[33] 'No. 72. Ordonnantie op de Vragtloonen voor Beurtschippers varende van Nijmegen en vica versa, 20 october 1773', in: *Keuren en ordonnantien. Van 's Graven-Hage. Van 28 Mai 1736 tot 3 Juny 1803.* 's Graven-Hage: Weduwe J. de Groot en Zoonen, 1803.

tussen Harderwijk en Amsterdam.[34] Op de lijst voor goederenverkeer tussen Den Haag en Utrecht worden in 1799 witwerkersbureaus genoemd.[35] In 1807 worden er eveneens bureaus getarifeerd tussen Leeuwarden en Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, Deventer en Dordrecht.[36] Een zeer gespecificeerde tarieflijst (1802-1808) tussen Franeker en Leeuwarden rept van 'pulpitrum of bureau van vuurenhout, of van glad eekenhout of opgelegd'. [37] Verder in de 19de eeuw staan er bureaus op de tarieflijsten tussen Amsterdam en Lemmer (1815),[38] tussen Amsterdam en Harlingen (1835)[39] en witwerkers-bureaus tussen Amsterdam en Alkmaar (1851).[40] Tussen circa 1775-1850 wordt er dus op grote schaal gehandeld met in steden vervaardigde bureaus.

In de boedelinventarissen uit diverse kleine plaatsen, bijeengebracht door het Meertens Instituut, komen in totaal 371 bureaus voor, de vroegste in 1756 bij Hendrik van Waert, oud-schepen der stad Edam, wonende op een buitenplaats ten noorden van Maassluis.[41] In de 18de eeuw zijn het nog voornamelijk schrijnwerkers-meubels van noten- mahonie- of eikenhout. Vanaf 1806 is er ook sprake van geverfde exemplaren, 23 in totaal. Ze komen vooral voor in de plaatsen Medemblik en Maassluis, maar ook in Lichtenvoorde, Doesburg en Twisk.

Elders in het land staan er geschilderde bureaus in Eibergen (1840)[42], Veere (1819)[43] en Zaandam (1835).[44] Geverfde bureaus komen voor in Warder bij Edam (1828)[45] en in Oostzaan (1842).[46] Een verlakt bureau wordt aangetroffen in Zaandam (1819).[47] Beschilderde witwerkers-bureaus bevinden zich in Harderwijk (1812)[48] en in

[34] *Ordonnantie en Vragt-lyst. Waar op myne Heeren van den gerechte der Stad Amsterdam, en Burgemeesteren en regeerders der Stad Harderwijk*, etc. Amsterdam: Pieter Mortier Stadsdrukker, 1777. (SAA: Toegangsnr.:15009, Inv.nr.: 7463).
[35] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803.* 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 311: Ordonnantie op de Vragt- en Bestelloonen, tusschen de Stad Utrecht en den Haag. Overeengekomen op 19-2-1799.
[36] *Extract uit het resolutieboek van het Gemeentebestuur der Stad Leeuwarden.* Met daarin: *Vragt Lijst van stukgoederen op Amsterdam* (HCL: Inv.nr.: L117g).
[37] *Reglement voor de trekschippers vaarende van Franeker op Leeuwarden et vice versa. Taux van Vrachtloonen voor de Trekschippers vaarende van Franeker op Leeuwarden et vice versa.* (Tresoar: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 956).
[38] *Vrachtlijst van de beurt-schepen, van Amsterdam op de Lemmer en vice versa.* Amsterdam: Stads-Druckerij, 1815. (Tresoar: Toegangsnr.: 11, Inv.nr.: 3586).
[39] *Verordening en vrachtlijst voor het beurt-veer tusschen Amsterdam en Harlingen, vice versa.* Amsterdam: Stads-Drukkerij, 1835 (Tresoar: Toegangsnummer: 11, Inv.nr.: 3538).
[40] *Reglement en Vracht-Lijst tusschen de Steden Amsterdam en Alkmaar.* Amsterdam: Stadsdrukkerij, 1851. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 73248).
[41] MI: boedelbank, archiefnr.: 5399/157
[42] Notaris Ter Braak, Eibergen, 1840, acte nr .30, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.177.c
[43] Notaris Jacobze, Veere, 1819, acte nr. 1276, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1368.c
[44] Notaris J. Poorte d'Ozy, Zaandam, 1835, acte nr. 50, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1202.c.
[45] Notaris Boot, Edam, 1828, acte nr. 29 not 751, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.588.b.
[46] Notaris J. Dozij, Zaandam, 1842, acte nr. 40, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1227.c.
[47] Notaris H.C. Göbel, Zaandam, 1819, acte nr. 96, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1166.

Oud-Beijerland (1826).[49] Op Texel zijn er diverse exemplaren aanwezig zoals een verlakt bureau in het voorhuis van bakker Willem Bruydegom (1768),[50] een grenenhouten bureau in het voorvertrek van boer Hendrik Maas (1813),[51] een grenenhouten verlakt bureau met koperbeslag in de binnenkamer van boer Dirk Jansz. Bakker (1813)[52] en een geschilderd bureau in het voorhuis van boer IJsbrand Gorter (1842).[53]

In 19de- een 20ste-eeuwse reconstructies van 18de-eeuwse Hindelooper interieurs heeft het bureau geen plaats gekregen, terwijl dit type meubel er wel regelmatig voorkomt. Zo heeft Andrianus van Loon te Hindeloopen er in totaal drie; een in de voorkamer, een in het middelhuis en een in het zomerhuis (1792).[54] Het bureau in het middelhuis heeft boven kleine laatjes en onder drie grote laden. Ook later blijft een bureau in Hindeloopen populair, getuige het bureau van Lolle Jacobs de Vreeze, beurtschipper op Amsterdam (1840)[55] en dat van Foppe Franses Vrolijk, garenfabrikant (1840).[56] Verder oostelijk, in Groningen, wordt er op 17 april 1813 een verlakt bureau van J. van Wetering te koop aangeboden.[57]

Het boven behandelde miniatuur bureau-kabinet van het Edams Museum kent zijn evenknie in grotere exemplaren. Ten eerste is daar het al vermelde bureau-kabinet van de grietenij van Schoterland.[58] Daarnaast wordt op 3 september 1804 op het Rapenburg in een chique boedel een verlakt bureau-kabinetje verkocht.[59] En op 25 april 1837 biedt men in Tzummarum in de boedel van Sijbe H. Sijbes een bruin geverfd bureau-kabinetje aan.[60] Het blijft echter bij een paar vermeldingen, een beschilderd bureau-kabinet lijkt een vrij zeldzaam fenomeen te zijn geweest.

De bovenstaande selectie toont dat bureaus van schrijnwerkers na het midden van de 18de eeuw frequenter voorkomen in de Nederlandse wooncultuur. Vanaf de late 18de eeuw doen naaldhout geïmiteerde exemplaren hun intrede in de Nederlandse wooncultuur. Vanaf de vroege 19de eeuw treffen we geschilderde, geverfde of verlakte bureaus door het gehele land aan bij boeren, ambachtslieden en middenstanders. Daar dient het meubel eerder om het interieur de allure van een hogere maatschappelijke laag te geven. In werkelijkheid gebruikt deze maatschappelijke laag een bureau eerder als gewoon bergmeubel. De meer

[48] Notaris Vitringa (waarnemend), Harderwijk, 1812, acte nr. 112, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF:86.b
[49] Notaris Boogaard, Oud-Beijerland, dl. 647, 1826, acte nr. 51, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.341.a
[50] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4897.
[51] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4943.
[52] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4943.
[53] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 5005/832.
[54] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078.
[55] Notaris Schotanus, Hindeloopen, 1840, actenr. 9, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.630.b
[56] Notaris Schotanus, Hindeloopen, 1840, actenr. 62 en 63, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.632.a.
[57] *Advertentieblad, bekendmakingen en onderscheidene berigten van Groningen:* 13-4-1813, dag-editie.
[58] Collectie Heerenveen Museum, Inv.nr.: 3032 / OBJ02541.
[59] *Leydse Courant:* 24 en 27-8-1804, dag-editie.
[60] *Leeuwarder Courant:* 7-4-1837, dag-editie.

welgestelden hebben geen witwerkers-bureaus maar houden het bij exemplaren gemaakt van luxere houtsoorten. In de periode 1780-1850 schrijft de maatschappelijke toplaag overigens niet aan een bureau zoals hier bedoeld, maar aan een rechthoekige tafel, bekleed met groen laken, staande op vier taps toelopende poten.[61] Hier lijkt het erop dat een bureau nu eenmaal hoorde bij je maatschappelijke positie, zonder dat er veel gebruik van werd gemaakt.

6. Secretaires.

De term secretaire wordt vanaf de late 18de eeuw gebruikt voor een schrijfmeubel met een klep met daarachter laatjes. In de romantische literatuur wordt het meubel nogal eens in scène gebracht waarbij er kostbaarheden of belangrijke papieren in opgeborgen zitten.[62] De klep wordt regelmatig afgesloten met een inlatend slot met dubbele schoot.[63] In dit hoofdstuk is de term secretaire gebruikt voor een manshoog meubel met onder drie of vier laden en boven een grote verticale klep, die in neergeslagen positie dienstdoet als schrijfblad en waarachter zich diverse laatjes bevinden.

Er zijn tijdens de inventarisatie slechts twee beschilderde naaldhouten secretaires gevonden. Verreweg het mooiste exemplaar herbergt de administratie van het in 1803 opgerichte *Amsterdamse genootschap ter bevordering der koepokinenting voor minvermogenden.* Deze secretaire berust nu, evenals de administratie, in het Stadsarchief Amsterdam. Zowel qua vorm, met zijn overhoekse stijlen en taps toelopende poten, als qua beschildering met medaillons, meanders en tandlijsten is het een classicistisch meubel. In het kasboek van het genootschap staat onder de uitgaven op 4 maart 1804: 'Aan E. Eijlof voor een secretaire 35,-,-.'[64] Deze Evert Eijlof wordt op 9 december 1778 als witwerker in het Amsterdamse poorterboek bijgeschreven.[65] Een iets latere klepsecretaire bevindt zich in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.[66] Het heeft overhoekse zuilen, versierd met messing kapitelen en basementen en draagt van origine een mahoniehout-imitatie.

[61] Interieur met schrijvende man, 1787, door Dirk Kuipers, RKD: database, afb.nr.: 0000107585; Portret van Cornelis van der Grijp (1731-1806), 1775-1799, anoniem, RKD: database, afb.nr.: IB00055890; Portret van Freule Amarantha Antonia Dierkens (1750-1839), circa 1794, door Hieronymus Lapis, RKD: database, afb.nr.: 0000010925; Brief schrijvende jongeman, circa 1785, door Adriaan de Lelie, RKD: database, afb.nr.: 0000002431; Portret van Barend Andriessen (1782-1850), 1805, door Rienk Jelgerhuis, RKD: database, afb.nr.: 0000291770; Portret van Hermanus Eliza Verschoor (1791-1877), 1800–1824, door Rienk Jelgerhuis, RKD: database, afb.nr.: IB00097732.

[62] Zie bijvoorbeeld: 'Friesko of de Samenzweering', in: *Spectatoriaale schouwburg behelzende eene verzameling der beste zedelijke tooneelstukken*, deel 22. Amsterdam: De Erven P. Meijer en G. Warnars, 1792, p. 104; 'De onschuld van een galeiboef', in: *Iris, bloemlezing uit buitenlandsche tijdschriften*. Rotterdam: H. Nijgh, jrg. 10 (1839), p. 16.

[63] Voor een secretaireslot zie: 'Afbeeldingen van verscheiden kunstsloten, ontworpen door Frans Schörg, Jr. Mr. Slotenmaker, te Munchen', in: *Nederlandsche Bouwkunstig magazijn: Tijdschrift tot verbetering nut en voordeel in de Bouw-, Timmer-, Beeldhouwkunst en Meubilering.* Amsterdam: M. Schooneveld & Zn., deel 1 (1839), p. 479, fig. 220.

[64] SAA: Toegangsnr.: 208, Inv.nr.: 24.

[65] SAA: Poorterboek 27, p. 127. Hier is zijn naam als 'Evert Eyloff' gespeld.

[66] Inv.nr.: NOM.40079-71.

Naast Evert Eijlof maken ook andere Amsterdamse witwerkers geschilderde secretaires. Ten eerste is daar Hendricus Ridders, meester-kastemaker en witwerker die onder zijn geschilderd witwerkersgoed een secretaire heeft staan (1799).[67] Ten tweede heeft meester-witwerker Klaas van Beijeren (1798) die onder zijn winkelgoederen een geschilderde secretaire telt.[68] Veel later exposeert C.H. Smit te Rotterdam (1861) een secretaire, beschreven als een 'proeve van witwerkers werk'. Deze secretaire zou later geschilderd, misschien gehout worden.[69]

De indruk bestaat dat beschilderde secretaires in aanvang bij de beter gesitueerden aftrek vinden. Zo staat er op 5 maart 1813 in de Reguliersbreestraat 49 te Amsterdam een geschilderde secretaire.[70] Een tweede geschilderde secretaire staat op de bovenslaapkamer van chirurgijn, apotheker en vroedmeester, Balthus Hendrik van Ree, te Zaandam (1835).[71] Te Hindeloopen staat in de achterkamer van Lolle Jacobs de Vreeze, beurtschipper op Amsterdam, een derde grenenhouten secretaire (1840), die gezien de houtsoort ongetwijfeld beschilderd moet zijn geweest.[72] Op 20 juli 1841 wordt er te Middelburg op de Korendijk, letter P - nr. 61, een beschilderde secretaire verkocht, het vierde bekende exemplaar.[73] Als vijfde voorbeeld dient de in Amsterdam op 6 juni 1848 geveilde 'proper geschilderde secretaire' op de Keizersgracht, nr. 298, tussen de Leidsegracht en de Leidse straat.[74] Onder de door het Meerstens Instituut bijeengebrachte inboedels bevinden zich 128 vermeldingen van secretaires, lopend van 1798-1898. Daaronder bevindt zich slechts één geverfd exemplaar, het zesde voorbeeld, en wel in het voorhuis bij Jan de Boer, aannemer van dijkwerken in Medemblik (1872).[75] Op basis van deze gegevens lijkt het dat de beschilderde secretaire pas in de laatste jaren van de 18de eeuw in zwang komt, er slechts een beperkte productie en afname bestaat en dan vooral door de gemiddeld welvarende bevolking.

[67] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038.
[68] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940.
[69] *Catalogus der Algemeene Nationale Tentoonstelling te Haarlem.* Haarlem: Erven Loosjes, 1861, cat.nr. 1010, p. 191.
[70] *Advertentiën, aankondigingen en verschillende berigten van Amsterdam:* 3-3-1813, dag-editie.
[71] Notaris J. Poorte d'Ozy, Zaandam, 1835, actenr. 50, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1202.c.
[72] Notaris Schotanus, Hindeloopen, 1840, actenr. 9, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.630.b
[73] *Middelburgsche courant*: 13 en 17-7-1841, dag-editie.
[74] *Algemeen Handelsblad:* 31-5-1848, dag-editie.
[75] MI: boedelbank, archiefnr.: 1872,4.

3.5.6 Gortladen (Catalogus Deel 2, p.110-133)

1. **Ontwikkeling en diversiteit.**
2. **Beschildering.**
3. **Datering.**
4. **Vermelding in boedels.**
5. **Geografische verspreiding.**

1. Ontwikkeling en diversiteit.
Er bestaan meerdere definities voor de term gortlade. Karsten stelt dat het een lade op hoge poten is, waarin men gort, rijst en dergelijke in afzonderlijke vakken bewaart.[1] Brandts Buys beschrijft het als een los kastje, onderin voor kleren, het bovenste deel in vakjes verdeeld, voor het bewaren van grutterswaren; meestal gesloten door een schuinstaande klep.[2] Er zijn in totaal elf naaldhouten beschilderde gortladen gevonden en nader bestudeerd. Deze gortladen lijken in eerste instantie op een bureau. Het zijn ondiepe meubels, tussen de 30-50 cm. Een exemplaar, afkomstig uit Hoorn, moet een uit hout gezaagd gallerietje hebben gehad, getuige de sporen op de bovenzijde. Diverse exemplaren hebben een opstand met een aantal laden. Daaronder bevindt zich de klep, vlak en schuin of cilindervormig, met daarachter een rij vakken. Dit compartiment met klep en vakken steekt over en kan aan weerszijde zijn geschraagd door twee consoles. De deuren eronder worden in de regel geflankeerd door pilasters en in een enkel geval met losstaande kolommen. Het front is dikwijls gedecoreerd met in hout uitgevoerde ruit- of diamantvormige appliques. Enkele kleine exemplaren van circa 30 cm diep hebben een vlak front zonder verdere versieringen. Het Zuiderzeemuseum bewaart een aantal grote exemplaren, rond 50 cm diep en rijk geornamenteerd. Het beslag op al deze meubels beperkt zich van origine tot messing knopjes op de laden en deuren of een houten wervel. In de loop van de tijd zijn diverse exemplaren extra opgesierd door bijvoorbeeld een nieuwe hout-imitatie met biezen, wrijfplaatjes, metalen ornamenten, of er is later een geheel eikenhouten front tegenaan gespijkerd. Dit illustreert dat de meubels, naast als bergmeubel, ook voor de sier dienstdoen. En daarmee verwacht men eerder een plaats in het woonvertrek dan elders in huis.

[1] G. Karsten, *Het Dialect van Drechterland*. Purmerend: J. Muusses, 1931, p. 186.
[2] L. Brandts Buys, *De landelijke bouwkunst in Hollands Noorderkwartier*. Arnhem: Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, 1974, A.VIII7-9.

Naaldhouten gortlade. Datering: 1860-1880. Maten: H.154 x B.125 x D.47 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.39561 (Catalogus Deel 2, p.130).

2. Beschildering.
Behalve een exemplaar, dat waarschijnlijk via de antiekhandel in Aerdenhout terecht is gekomen, hebben alle exemplaren van origine een mahoniehout-imitatie. In één geval is die met biezen versierd, maar in de regel heeft de schilder geprobeerd een volledig mahonie gefineerd meubel na te bootsten.

3. Datering.
Zoals we in paragraaf 4 zullen zien worden er reeds in 1756 gortladen vermeld. De door ons gevonden gortladen zijn echter jonger. Op basis van de sloten met een trapeziumvormige dekplaat in combinatie met een brede centraal geplaatste schoot, de gesmede spijkers, het ontbreken van sporen van houtbewerkings-machines zoals lint- of cirkelzagen en de mahoniehout-imitaties dateren de meeste uit de eerste helft van de 19de eeuw. Twee exemplaren moeten, op basis van de draadnagels en het

rechthoekige slot, nog later zijn gemaakt, te weten tussen 1860-1880.[3] Ook stilistisch gezien lijken de gortladen in de eerste helft van de 19de eeuw te zijn ontstaan. De meubels hebben een frontaal karakter met dikwijls klosvormige poten, de deurtjes zijn geflankeerd door pilasters of kolomen en het compartiment met de bakken steekt over, zoals bij de bovenste lade van latafels uit het begin van de 19de eeuw. Het imiteren van het in de tweede helft van de 18de eeuw in zwang geraakte schrijfmeubel eveneens past in deze tijd. Deze schrijfmeubel mode zorgt er voor dat turfkisten, maar ook deze gortladen, het aanzien van een klep- of cilinderbureau krijgen.[4]

4. Vermelding in boedels.

In de bestudeerde inboedels van witwerkers is geen vermelding van een gortlade gevonden. Met hun naaldhout, constructie en beschildering passen ze echter geheel in de werkwijze van witwerkers. Van gortladen is wel geschreven dat ze bij huwelijk door de ouders als boelgoed aan hun kinderen werden meegegeven.[5] Ik heb daarvoor geen bewijzen gevonden. In de boedelinventarissen, bijeengebracht door het Meertens Instituut komen 55 gortladen voor, daterend in de periode 1756-1898. Het grootste deel, 51 exemplaren, wordt in Medemblik genoemd, en slechts vier in Twisk. Het merendeel bevindt zich in ruimten die gespecificeerd staan als voorhuis, winkel en woonkeuken. Maar overal elders in huis kan een gortlade staan, op zolder, in de kelder en alle ruimten daartussen.

De 55 gortladen in de inboedels van het Meertens Instituut staan bij Jan en alleman, van sjouwer tot architect. Frequent komen ze voor bij landbouwers en boeren, mogelijk om hun eigen oogst in op te slaan. Daarnaast is de gortlade veel te vinden bij molenaars, misschien om gemalen goed te bewaren. De grootste groep wordt echter gevormd door winkeliers. Zoals hieronder aangetipt hoeft het hierbij niet te gaan om een gortlade in de vorm van een losstaand meubeltje.

Gortladen in woonhuizen

De gortladen die in woonruimten voorkomen bevatten onder meer kleding, keramiek en gorten.[6] Antje Minnes te Twisk[7] heeft in 1843 in het middenhuis een gortlade staan, volgeladen met textiel en keramiek: respectievelijk zeven witte Engelse aarden schalen, 21 witte Engelse tafelborden, één witte Engelse kwispedoor, zes dito boterkommetjes, één dito suikerpot, twee Japanse porseleinen borden, twee theeschoteltjes, zowel onder- als bovenkleding van verschillende stoffen, het linnen

[3] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.25898; collectie Kennemerlandmuseum, Inv.nr.: 11479.
[4] Bauer beschrijft een commode met het front van een secretaire: I. Bauer (red.), *Möbel aus Franken. Oberflächen und Hintergründe.Gemeinschaftsausstellung des Bayerischen Nationalmuseums Nürnberg und des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg. 22 Juni – 15 September 1991.* München: Hirmer Verlag, 1991, p. 228.
[5] M. Havermans-Dikstaal, S. Honig Jz. en L. Schram-van Gulik, *Aangekleed gaat uit: streekkleding en cultuur in Noord-Holland 1750-1900.* Zwolle: Waanders, 1998, p. 208, 252, 259.
[6] MI: boedelbank: 1756, 1843, 1880.
[7] Antje Minnes was getrouwd met Reindert Wijdenes, landman van beroep. Haar vader was tevens landman: NHA: Toegangsnr.: 358, Inv.nr.: 358.122.

en de verdere lijftoebehoren van man en vrouw, maar géén grutterswaar. Op de gortlade staat Engels aarden theegoed en een melkkan.[8]

Gortladen in winkels

Gortladen komen diverse malen in winkels voor,[9] soms inclusief een ‘schepper’ waarschijnlijk om de gorten te scheppen.[10] Onder de winkel-gortladen zit een exemplaar met acht bakken.[11] Dat is twee maal zo veel als in de hier beschreven gortladen. In de winkel van Jan Pietersz. Klok, winkelier op Marken, staan in 1840 twee gortladen. Daaropvolgend worden in dezelfde inboedel zes trechters, drie scheppers, rijst, groene erwten, hele gort, witte bonen, paardebonen en grauwe bonen genoemd.[12] In de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum bevindt zich een naaldhouten opzetstuk, bestaande uit twee gecontourneerde wangen, met ertussen onder een legplank en bovenlangs vijf bakken, afgesloten door een lange klep, beschreven als gortlade (zie afb. hieronder).[13] Deze opzet dateert tussen 1750-1800. Met zijn 1,66 m breed is het breder dan al de hier boven beschreven losstaande gortladen. Het lijkt eerder een item uit een winkelinterieur. Gevoegd bij hetgeen we weten over gortladen uit winkelboedels lijkt het dat gortladen in winkels brede interieurelementen zijn met meer dan vier bakken, zonder dat sprake is van een losstaand sierlijk kastje.

Naaldhouten opzetstuk met een gortlade. Datering: 1750-1800. Maten: H.71 x B.166 x D.30 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11222-50.

5. Geografische verspreiding.

De gevonden exemplaren met een zekere herkomst zijn afkomstig uit Andijk, Alkmaar, Oudorp, Hoorn, Oosthuizen en Edam, allemaal plaatsen in Noord-Holland. Het boven beschreven opzetstuk uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum komt eveneens uit Noord-Holland, te weten Zuid-Scharwoude.

---

[8] MI: boedelbank: 1843.
[9] MI: boedelbank: 1772, 1829, 1836, 1853, 1860, 1863, 1866, 1867, 1872.
[10] MI: boedelbank: 1860.07.
[11] MI: boedelbank: 1836.
[12] WA: notaris Meijnard Cornelis Merens, standplaats Monnikendam, 17-04-1840, acte. 362, boek 3610.
[13] Inv.nr.: NOM.11222-50. Maten: H.71 x B.166 x D.30 cm.

Bos meldt verder een gortlade (1830-1840) uit boerderij De Hoop aan de Grote Sloot te Keinsmerbrug, boven Schagen.[14] Van de reeds gemelde 55 gortladen in boedels van het Meertens Instituut komen er vier uit Twisk, de rest uit Medemblik. Daarnaast staan er twee gortladen, waarvan een met erwten en Turkse bonen, in het voorhuis van Cornelis Gaesteren (1797)[15] en een op zolder bij Klaas Sypheer (1802), beiden woonachtig in Zuid-Scharwoude.[16] Voorts is in 1827 een geverfde gortlade vermeld in de keuken van een landbouwer nabij Volendam.[17] Dit alles overziend lijkt het gerechtvaardigd te stellen dat de gortlade als losstaand siermeubel in Noord-Holland heel gebruikelijk was, in de overige gebieden niet of veel minder. Een dergelijke lokaal voorkomen van een type meubel is zeldzaam en komen we eigenlijk alleen in de 19de eeuw tegen.

[14] H.D.E. Bos, 'Meubels in West-Friesland, Deel 3. De Gortla', in: *'t Vierkant: cultuurhistorisch tijdschrift.* Hoorn: Westfries Genootschap, (2011), nr. 3, p. 15.
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF. Cornelis Gaesteren, Zuidscharwoude, 9-2-1797.
[16] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF. Klaas Sypheer, Zuidscharwoude, 9-3-1802.
[17] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.558.c: Notaris Boot, Edam, 1827, acte nr. 132.

3.5.7 Lage hoekkasten (Catalogus Deel 2, p.134-219)

1. **De termen hoekkast en hoekbuffet.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
6. **Geografische verspreiding.**

1. De termen hoekkast en hoekbuffet.

De term hoekkast of hoekkastje, zoals die vandaag de dag en ook in dit hoofdstuk wordt gehanteerd, is in de 18de eeuw weinig tot niet gebruikt. Bij de beschrijving van de witwerkers-waren van Justus Sneijder in Alkmaar (1767) gebruikt men de term wel, maar dat is een uitzondering.[1] Pas in de 19de eeuw komt de term hoekkastje op brede schaal in zwang. Een vroeg voorbeeld vinden we in een advertentie uit 1812 waarin de inboedel van wijlen Henricus Hollingerus van Lansbergen op de Hoogewaard te Koudekerk (Z.H.) wordt aangeprezen.[2] Tot die tijd is veeleer de term hoekbuffet gebruikt. Nu kan dit meubel, ingeval het is uitgerust met een fonteintje en opvangbak, een type zijn zoals behandeld onder de buffetten. Zonder deze sanitaire extra's is het echter niet meer en niet minder dan een hoekkastje zoals behandeld in dit hoofdstuk. Diverse uitgebreide beschrijvingen in boedelinventarissen reppen van een geschilderd hangend hoekbuffetje.[3] Zo'n beschrijving maakt aannemelijk dat het gaat om het type meubel dat hier centraal staat, maar dergelijke specifieke beschrijvingen zijn zeldzaam. In verreweg de meeste boedelbeschrijvingen beperkt men zich tot de term 'hoekbuffetjes' of gewoonweg 'buffetjes'. Onder deze noemer bevinden zich hoogstwaarschijnlijk veel hoekkastjes zoals die in dit hoofdstuk centraal staan.

[1] RAA: Toegangsnr.:180.70, Inv.nr.: 703, acte nr. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1767.
[2] *Leydse courant:* 16-11-1812.
[3] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6813 en 7013.

Hoekkastje met het bezoek van de koningin van Sheba aan koning Salomo. Datering: 1720-1770. Maten: H.130 x D.35 x B.58 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35738-64 (Catalogus Deel 2, p.156).

2. Ontwikkeling en diversiteit.
Van alle beschilderde meubels lijken de figuratief beschilderde hoekkastjes het meest bewaard te zijn gebleven. Voor zover na te gaan worden ze veelal gebruikt om vaatwerk in op te bergen en op uit te stallen. Zo heeft de logementhouder in Eibergen in zijn hoekbuffet jenever-, bier- en wijnglazen, flessen en karaffen.[4] Op zijn tweede hoekbuffet prijken een koperen koffiekannetje en twee aardewerken theepotten. Een dergelijk gebruik zal niet snel tot schade hebben geleid. Daarnaast hangen hoekkastjes hoog boven de grond aan de muur zodat ze van dweilen of voeten weinig te duchten hebben. Omdat de beschildering niet op een horizontaal vlak zit waarop geschonken wordt, zoals bij theetafels, maar op een verticaal vlak, is ook deze vaak goed bewaard gebleven. Door hun kleine formaat passen ze, door de tijd heen, in elk interieur. Dit in tegenstelling tot de minder bewaard gebleven grote linnenkabinetten. Tenslotte blijven de hoekkastjes praktisch als bergmeubel, dit in tegenstelling tot de veel minder bewaard gebleven turfkisten, gortladen en kakstoelen, die in de 20ste eeuw buiten gebruik raken.

[4] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.177.c. Notaris Ter Braak, Eibergen, 1840, acte nr. 30.

In totaal zijn voor dit onderzoek 39 hoekkastjes bestudeerd. Het overgrote deel daarvan is qua constructie vrijwel identiek. De twee achterwanden staan meer dan 90^0 ten opzichte van elkaar. Elke achterwand bestaat uit twee verticale planken uitlopend in een étagère, met een op de rococo terug te voeren contournering. Via deze achterwanden zijn de boven- en onderzijde, de schappen in het interieur en die van de étagère vastgespijkerd. De ruimte tussen twee schappen in het interieur is in de regel 28-28,5 cm. Hier is waarschijnlijk de Amsterdamse voet aangehouden, die sinds 1650 op 28,31 cm is gesteld. Vervolgens zijn de stijlen aan weerszijde tegen de schappen gespijkerd. Hiertussen draaien een of twee deurtjes, bestaande uit een of twee planken, met klampen op de achterzijde. Stijlen en deurtjes vormen samen het kwartronde front.

Dit type naaldhouten hoekkastjes kent zijn eikenhouten evenknie.[5] Deze hebben eveneens een kwartrond front, met een of twee deurtjes en een étagère. Zowel bij de eiken- als de naaldhouten exemplaren zijn de deurtjes regelmatig bevestigd met ajour messing vlinderscharnieren. Beide typen hebben een inlatend schootveerslot met een trapeziumvormige dekplaat en een kleine, uit het midden staande schoot of een opleggend schootveerslot met snapschoot. En getuige de gaten in de achterwanden hangen ook de eikenhouten exemplaren aan de muur. Beide typen dragen regelmatig voorstellingen van dezelfde hand zoals die van Tomyris en het hoofd van Cyrus.[6]

De eiken- en naaldhouten hoekkastjes verschillen alleen in constructie en beslag. De bestudeerde eikenhouten kastjes hebben deuren opgebouwd uit dunne verticale stroken perfect kwartiers eikenhouten spreidsel,[7] aan de achterzijde verstevigd door een opgespijkerd raamwerk. Dit raamwerk is waarschijnlijk aangebracht omdat spreidsel te dun is om op zichzelf een deurtje te vormen. Daarnaast dragen de eikenhouten hoekkastjes meer en rijker beslag, zoals midden 18de-eeuwse gegoten messing sleutelentrees met ponsversieringen. Bij twee deurtjes hebben de eikenhouten exemplaren in het linker deurtje boven en onder messing schuifgrendels, iets dat bij naaldhouten exemplaren niet voorkomt. Door deze verschillen in houtsoort, constructie en het beslag is het aannemelijk dat de naaldhouten hoekkastjes door witwerkers en de eikenhouten exemplaren door schrijnwerkers zijn gemaakt.

Er is een drietal hogere hoekkastjes aangetroffen, met afmetingen tussen de 170-206 cm. Deze zijn gemaakt om op de grond te staan, getuige de drie poten. Van

[5] Eikenhouten hoekkastjes in openbare collecties zijn: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35454-64, NOM.35453-64, NOM.35455-64; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1955-218, FM 12221; collectie Museum Sorgdrager, Hollum: Inv.nr.: SGB 0596; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5955, ZZM 7437, ZZM 6831, ZZM 9575.

[6] Eikenhouten hoekkastjes met deze voorstelling: collectie Zuiderzeemuseum: Inv.nr.: ZZM 5955, ZZM 6831; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 12221.

[7] Spreidsel is dun gezaagd wagenschot, zie J.A. van der Kloes, *Onze Bouwmaterialen*, deel 4. Amsterdam: Veen, 1925, p. 173. Spreidsel is onder meer gebruikt voor het afdekken van kabinetten en porseleinkasten. Zie ook: J. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke Historie van Holland.* Amsterdam: Yntema en Tieboel, 1771, deel 2, stuk 2, p. 1200.

het oudste laat 18de-eeuwse exemplaar, is waarschijnlijk de étagère afgezaagd.[8] De beide andere exemplaren dateren uit het midden van de 19de eeuw en dragen een mahoniehout-imitatie.[9] Uit dezelfde periode dateren twee hoekkastjes met elk een zware hoge plint die van meet af aan op de grond hebben gestaan.[10] Beide kastjes hebben van origine een mahoniehout-imitatie.

Bij een aantal hoekkastjes is op zowel de deur als de achterwand een identiek telmerk aangebracht.[11] Dit duidt er mijns inziens op dat men de rompen en de deurtjes ieder afzonderlijk in serie produceert, waarna steeds per kastje de deurtjes passend zijn gemaakt. Eenmaal op maat, krijgen bij elkaar passende deur en romp een identiek telmerk zodat gedurende het monteren van de scharnieren elke romp het bijpassende deurtje krijgt.

3. De beschildering.

Uit de administratie van de witwerker Frans Dircksz. Sluijter (1706-1713) blijkt dat hij een groot deel van zijn theebladen en theetafels met witte perken beschildert, gecombineerd met bloemen en biezen, tegen een lichte, bruine, olijfhouten of zwarte achtergrond. Vijf hoekkastje tonen dergelijke witte perken, met daarin bloemen en in het grote centrale perk een bloemenvaas.[12] Daarnaast bestaat er een wandbord in de vorm van een theetafelblad, met een vergelijkbare beschildering.[13] Hoekkastjes met dergelijke beschilderingen zijn waarschijnlijk de oudst aangetroffen kastjes en dateren vóór 1750. Eveneens uit de eerste helft van de 18de eeuw dateren twee hoekkastjes waarbij het gehele front in beslag wordt genomen door een bloemenvaas.[14]

Er zijn drie kwartronde hoekkastjes bekend met een Europese imitatie van oosters lakwerk.[15] Twee daarvan zijn van eikenhout gemaakt.[16] Diverse naaldhouten meubels met imitatie-lakwerk én het feit dat witwerkers in Amsterdam ook imitatie-lakwerk produceren maken het aannemelijk dat er naast eikenhouten tevens naaldhouten hoekkastjes met imitatie-lakwerk moeten hebben bestaan. In de pronkkamer van een poppenhuis in de collectie van het Museum Arnhem staat

[8] Collectie Edams Museum, geen inv.nr.
[9] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.13225-52 en NOM.28094-57.
[10] Collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: B 238; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5425.OV (1940).
[11] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 12221 en FM 6453.
[12] Collectie Museum Sorgdrager, Hollum, geen inv.nr.; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35453-64; Glerum, 15 t/m 17 november 1996, p. 73, lotnr. 3036; P. Philp, *In pursuit of pine*, p. 37; P. Philp, 'The Enrichment of Furniture, Part II, Painted Furniture', in: *The Antique Dealers & Collectors Guide*, (1977), July, p. 73, afb. 6
[13] Voormalig bezit van het Haags Gemeentemuseum, nu in het bezit van de auteur.
[14] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B142; Mak van Waay, Amsterdam, 19 februari 1959, lotnr. 745, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 72438.
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35454-64 en NOM.35455-64; collectie Good Hope Plantation, Falmouth, Trelawny, Jamaica.
[16] Van het exemplaar in Jamaica is de houtsoort niet vastgesteld.

bijvoorbeeld een miniatuur hoekkastje met étagère, geheel beschilderd met chinoiserie op een zwart fond.[17]

De meerderheid van de bewaard gebleven 18de-eeuwse naaldhouten hoekkastjes draagt mythologische of Bijbelse voorstellingen. Op vijf exemplaren is de verkondiging van Christus' geboorte door de engelen te zien (Lucas 2:10).[18] Deze voorstelling is vrij letterlijk nageschilderd van de prent *Verkondiging van Christus geboorte* van Joseph Mulder naar ontwerp van Arnold Houbraken, gepubliceerd in *Taferelen der voornaamste Geschiedenissen* uit 1728.

Vier naaldhouten hoekkastjes dragen de voorstelling van Tomyris en het hoofd van Cyrus,[19] gebaseerd op een gravure uit 1630 van Paulus Pontius (1603-1658).[20] Deze baseert zich op zijn beurt op een schilderij uit 1616-1618 van zijn leermeester Peter Paul Rubens (1577-1640).[21] Drie van de eikenhouten hoekkastjes tonen hetzelfde onderwerp.[22] De compositie op het naaldhouten exemplaar, in 2009 geveild in het Zeeuws Veilinghuis,[23] is identiek aan die op een eikenhouten exemplaar in de collectie van het Zuiderzeemuseum, inclusief de marmering op de stijlen.[24] De compositie op het naaldhouten exemplaar in de collectie van het Fries Museum[25] is weer identiek aan die op twee eikenhouten hoekkasten.[26] Het lijkt er dus op dat de witwerkers én de schrijnwerkers hun hoekkastjes door dezelfde schilders laten schilderen.

Naast het feit dat identieke voorstellingen op zowel naaldhouten als eikenhouten hoekkastjes voorkomen is dat ook het geval met hoekkastjes en theetafels. Zo is de compositie op een hoekkast van de voorstelling met Cyrus uit de collectie van het museum Sorgdrager[27] identiek aan die op een theetafel in het Zuiderzeemuseum.[28] Evenzo is de compositie van de voorstelling met koningin Sheba op een hoekkast[29] identiek aan die op een theetafel uit het

[17] Collectie Museum Arnhem, Inv.nr.: GM 11313. Zie ook: K. Duysters, 'De poppen en het poppenhuis van Lizzy Ansingh', in: *Lizzy Ansingh (1875-1959), De poppenschilderijen van een Amsterdamse Joffer.* Warnsveld: Terra, 2005, p. 42-49.
[18] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM.1956-256 en FM 6453; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 6780-1960; collectie Musée Spa, België, Inv.nr.: 45G; F. Thomas, *Een Liefde in Staphorst.* 's-Gravenhage: D. A. Daamen's Uitgeversmaatschappij n.v., 1953, 6e foto achterin het boek. Zie ook foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 2777.
[19] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: FM 12221; collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: SGB 0590; Zeeuws Veilinghuis, Catalogus kunst- en antiekveiling 7 en 8 april 2009, lotnr. 7058; collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam (niet beschreven).
[20] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 68069.
[21] Nu in het Museum of Fine Arts te Boston, Inv.nr.: 41.40.
[22] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1957-5955 en ZZM 1960-6831; collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: SGB 0596.
[23] Catalogus Zeeuws veilinghuis, kunst- en antiekveiling, 7 en 8 april 2009, lotnr. 7058. Beschrijving aldaar: zachthouten beschilderd Amelander hoekkastje, 18de eeuw.
[24] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5955.
[25] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1222.
[26] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZMM 6831; collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: SGB 0596.
[27] Collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: SGB 0590.
[28] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 8945.
[29] Christie's, 2007, veilingnr.: 2749, p.197, lotnr. 545.

Zuiderzeemuseum.[30] Tenslotte komt de voorstelling van Jezus in de tempel te midden van de hogepriesters zowel op een hoekkastje[31] als op een theetafelblad[32] voor. Schilders schilderden dezelfde voorstellingen dus op diverse typen meubels.

Een groot aantal van de hier behandelde hoekkastjes vertoont dezelfde hand van schilderen. Deze hoekkastjes dragen een krijtgrondering waarop in dunne grijze lijnen vrijwel de complete voorstelling is getekend. Wat daarbij opvalt is dat het bovenste ooglid in de gezichten steeds met twee parallel boogjes is aangegeven. De vingers zijn niet apart getekend, de ruimte tussen de vingers is met slechts één streepje weergegeven. Tenslotte staat er op de voorgrond, de onderste rand van de voorstelling, vrijwel altijd een plukje gras. Op deze ondertekening is met dunne semi-transparante verf de voorstelling ingeschilderd waarbij de ondertekening veelal zichtbaar blijft en er hier en daar details van de ondertekening niet zijn ingeschilderd.[33] Naast hoekkastjes vertonen ook drie theetafels en een wandbord dezelfde kenmerken.[34] Deze overeenkomsten wijzen erop dat een groot deel van deze meubels in hetzelfde atelier geschilderd zijn.

Het jongste bekende, laat 18de-eeuwse, hoekkastje draagt een volledig classicistische beschildering met een aan een strik hangende medaillon waarin een urn is afgebeeld.[35] Deze beschildering vertoont overeenkomsten met die op de hoge hoekkast uit de collectie van het Museum Amsterdam.[36]

De uniformiteit in constructie, de dikwijls identieke composities en de overeenkomstige hand van schilderen tussen veel 18de-eeuwse hoekkastjes maken aannemelijk dat een beperkt aantal bedrijven zich heeft toegelegd op de seriematige massaproductie van deze hoekkastjes.

4. Datering.

Er zijn diverse aanwijzingen dat er onder de aangetroffen hoekkastjes vroeg 18de-eeuwse exemplaren zitten. De in diverse hoekkastjes voorkomende opleggende schootveersloten met trapeziumvormige grondplaat en snapschoot zien we met name op laat 17de- en vroeg 18de-eeuwse meubels. En ook de schilderingen met witte perken en bloemenvazen op diverse hoekkastjes doen sterk denken aan hetgeen meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter tussen 1706-1720 in Amsterdam produceert.

De meest voorkomende voorstelling op hoekkastjes is die van de verkondiging door de engelen van Christus' geboorte. De voorstelling is gebaseerd op een prent getiteld *Verkondiging van Christus geboorte* van Joseph Mulder naar ontwerp van

[30] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9489-1977.
[31] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1956-255.
[32] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam.
[33] Kastjes in openbare collecties met deze kenmerken zijn: collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM.1956-256 en FM 6453; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35738-64; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1967-8585, ZZM B141 en ZZM 1960-6780.
[34] Theetafels: collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 755 en FM 1956-254; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 6196 1957. Wandbord: collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 1802.
[35] K. Nobel, *Nederlandse Volksschilderkunst op Ameland*. CD-rom. Ameland, Hollum: K. Nobel, 2009. Particulier bezit Nes.
[36] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 3038.

Arnold Houbraken, en is voor het eerst gepubliceerd in *Taferelen der voornaamste Geschiedenissen*, in 1728. Drie hoekkastjes dragen een voorstelling, nageschilderd van een prent uit 1720-1728, gegraveerd door Abraham de Blois.[37] Dit vormt een terminus post quem voor kastjes met deze voorstellingen. De vermeldingen in boedelinventarissen (zie 6. Geografische verspreiding) wijzen er echter op dat hoekkastjes pas na 1750 een grote verspreiding krijgen. De hangende hoekkastjes van het 18de-eeuwse type met als oorspronkelijke afwerking een mahoniehout-imitatie zullen pas vanaf circa 1780 zijn geproduceerd.[38]

Dat de hogere op de grond staande hoekkastjes met een étagère uit het midden van de 19de eeuw kunnen dateren wordt ondersteund door een aquarel uit 1862 van een Drents interieur met op zo'n hoekkastje twee tinnen kraantjeskannen en wit serviesgoed (zie afb. hieronder).[39]

Interieur met naaiende dame in Drentse streekdracht (1862) met achter haar een hoekkast waarop wit serviesgoed en twee kraantjeskannen staan. Aquarel door Pieter Cornelisz. Hoogendoorn (1815-1897). Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: PR.12158.

[37] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-1934-94.
[38] Collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr: SGE 2070; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3003-43 en NOM.2008-43.
[39] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: PR.12158. Eenzelfde hoekkast beeldt A.H.C. Briët (1867-1939) af in een Larens interieur, collectie Galerie Wijdemeren, Breukeleveen. Een brede hoekkast met étagère wordt in 1953 in St. Antonis (Gem. Oploo), Noord-Brabant gefotografeerd. De hoekkast draagt een mahoniehout-imitatie, cannelures en rozetten op de stijlen, en een ajour gezaagd galerietje met daarin het jaartal '1829' (foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 37583).

De twee meest recente hoekkastjes hebben een vlak front. Het eerste exemplaar dateert tussen 1870-1890,[40] het tweede tussen 1890-1920.[41] Dit laatste kastje draagt sporen van elektrisch aangedreven houtbewerkingmachines. Beide zijn, voor zover te zien, met draadnagels in elkaar gezet en dragen van origine een mahoniehout-imitatie.

Globaal is er bij deze hoekkastjes een ontwikkeling te zien van 18de-eeuwse exemplaren met een licht uitgevoerde constructie, een vlakke bodem en gaten in de rug. Deze kastjes hebben, getuige de slijtage van de ophanggaten, altijd in een hoek aan de muur gehangen. Vanaf de late 18de maar vooral in de 19de eeuw komen er ook hogere hoekkastjes in zwang die met drie poten of een zware plint op de grond staan. De vroeg 18de-eeuwse exemplaren zijn getooid met boeketten en perken. Rond het midden van de 18de eeuw zijn Bijbelse en mythologische voorstellingen populair. Vanaf circa 1780-1800 dragen de hoekkastjes vrijwel zonder uitzondering een mahoniehout-imitatie.

5. Vermelding in witwerkers-ateliers.

Diverse Amsterdamse witwerkers hebben hoekbuffetten in hun winkel staan, zoals Evert van Essen (1796)[42] en Gerrit Leusink (1808).[43] Meester-witwerker Klaas van Beijeren heeft in 1798 onder zijn winkelgoederen drie geschilderde hoekbuffetten. In zijn eigen inboedel heeft hij nog eens twee hoekbuffetjes waarin dagelijks theegoed en glaswerk is opgeborgen.[44] Meester-witwerker Hendricus Ridder heeft in 1799 onder het 'witwerkers geschilderd goed' een hangbuffet, een oud hoekbuffet en een onderhoekbuffet.[45] Ook bij Amsterdamse schilders worden van de laat 18de- tot de vroeg 19de-eeuw hoekbuffetten genoemd.[46] Dit maakt aannemelijk dat witwerkers in Amsterdam hoekkastjes maken.

6. Geografische verspreiding.

Gedurende de 18de eeuw staan in diverse krantenadvertenties boedelverkopingen waarin hoekbuffetjes worden aangeprezen. De vroegst bekende vermeldingen zijn afkomstig uit Amsterdam. Daar worden vanaf 1756 hoekbuffetten vermeld, waarna de frequentie tegen het einde van de 18de eeuw toeneemt.[47] Het schilderij *Nieuwmarkt met de St. Anthoniswaag te Amsterdam* van Isaak Ouwater uit 1787

[40] Collectie Bruil & Brandsma.
[41] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.664-42.
[42] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635.
[43] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 7031, verbaal 42.
[44] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940
[45] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038
[46] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 672 en 778; Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5358: bij de schilder Cornelis Nop in 1794 op de bovenkamer een geschilderd hoekbuffet; Inv.nr.: 6813: bij de schilder Jan Meijerink in 1806 in een binnenvertrek een geschilderd hang hoekbuffet; Inv.nr.: 7013 bij de schilder Gerrit Roos in 1808 in het binnenvertrek een geschilderd hang hoekbuffet.
[47] *Amsterdamse Courant:* 11-10-1759; 24-9-1782; 2-4-1783; 3-4-1784; 6-8-1791; 5-4-1796; 18-4-1797; 29-4-1800; *Diemer- of Watergraafs-meersche Courant:* 2-4-1783; *Oprechte Haarlemse Courant:* 1-5-1800.

toont zo'n hoekbuffet.[48] Afgebeeld is de verkoop van een inboedel met beschilderde meubels waaronder een hoekkastje. Het draagt een zwart fond en goudgele details. Waarschijnlijk gaat het hier om imitatie van oosters lakwerk.

Tussen 1770-1800 worden er ook diverse hoekbuffetten in Vlaardingen,[49] Rotterdam,[50] Groningen,[51] en Leeuwarden[52] gemeld. In de reeds gepubliceerde boedelinventarissen van het Rapenburg te Leiden staan tussen 1766-1790 twee geschilderde en zes gelakte hoekbuffetten opgesomd, waaronder een groen en een zwart exemplaar.[53] Naast deze voornamelijk grotere plaatsen staan er hoekbuffetten in buitenplaatsen als Middenhoeff bij Egmond aan den Hoeff[54] en het Hof van Holland te Nieuwendam.[55]

In de door het Meertens Instituut samengebrachte boedelinventarissen, uit een groot aantal kleinere plaatsen door geheel Nederland, komen tussen 1769-1885 in totaal 160 hoekbuffetten voor. Bij een relatief groot aantal (31) staat gespecificeerd dat ze zijn geverfd, drie zijn er verlakt, één is er geschilderd. De twee gladhouten geverfde hoekbuffetjes van de molenmakers-baas Jan Vroon in Medemblik (1833) zal een hout-imitatie dragen.[56] Ook het als witwerkers hoekbuffet gespecificeerde exemplaar bij de schout van Maasland Mr. Adrianus Denik in 1797 zal geschilderd zijn.[57] Elders in Noord-Holland worden er hoekbuffetten aangetroffen in Landsmeer[58], Edam[59] en Zaandam.[60]

In Texel staat in 1807 bij Arie Lamertsz. Kikkert een geschilderd hoekbuffet in de achterzaal.[61] In 1906 wordt in Den Burg een Texels interieur gereconstrueerd met daarin een beschilderd hangend hoekkastje met étagère.[62] Hoekkasjes zijn ook in Friesland in zwang zoals bij een rijke boer in Midlum (1848)[63] en bij een lid van de raad van Hindeloopen en dijkopzichter te Hindeloopen (1839).[64] In de

[48] Schilderij *Nieuwmarkt met de St. Anthoniswaag te Amsterdam* door Isaac Ouwater uit 1787. Collectie RCE, Inv.nr.: NK 2535. Zie: H. Piena, 'Witwerkers, stadse makers van naaldhouten meubels', in: *Cr, interdisciplinair tijdschrift voor Conservering en Restauratie*, jrg. 4 (2003), nr. 2, zomer, afb. 2.
[49] *Leydse Courant:* 7, 9, 11 en 14-4-1788
[50] *Rotterdamse Courant:* 30-10-1800.
[51] *Opregte Groninger Courant:* 26 en 29-4-1786; 1-1-1799 en 29-3-1799; 1-1-1799.
[52] *Leeuwarder Courant:* 4, 8 en 11-1-1794.
[53] Rapenburg 1989, deel 4a, p. 213 en p. 219, nr. 12.
[54] *Amsterdamse Courant:* 3-12-1771, en *Oprechte Haerlemse Courant:* 3-12-1771.
[55] *Leydse Courant:* 8-9-1773.
[56] MI: boedelbank, archiefnr. 3363/108.
[57] MI: boedelbank, archiefnr. 5421.
[58] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.716.e. Notaris Merens, Monnikendam, 1842 acte nr. 690; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.717.b. Notaris Merens, Monnikendam, 1842, acte nr. 754.
[59] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.558.c. Notaris Boot, Edam, 1828, acte nr. 78.
[60] GAZ: ONA Zaandam, Inv.nr.: 6205: een geverfd hoekbuffet (15-9-1818); collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1202.c. Notaris J. Poorte d'Ozy, Zaandam, 1835, acte nr. 50; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.1208.b en 1209. Notaris J. Evenblij, Zaandam, 1817 actenr. 246.
[61] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 491, 29-5-1807.
[62] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 21754. Zie ook: M. van de Vegt, 'Oude gebouwen op het eiland Texel', in: *Het Huis Oud en Nieuw*, jrg. 7 (1909), afl. 6, plaat 32.
[63] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF. Notaris Michiel Goslings. Riemer Attes Hibma en Aaltje Harkes Hoogterp, 27-10-1848.
[64] Tresoar: Toegangsnr. 69.02, Inv.nr.: 62003. Notaris: Popke Everts Schotanus. Dat.: 20-11-1839.

Museumboerderij Waanders te Staphorst staat lange tijd een hoekkastje, beschilderd met de verkondiging aan de herders,[65] waarvan de inboedel in 2003 is geveild.[66] Elders in Oost-Nederland worden hoekbuffetjes aangetroffen in Eibergen[67] en Giethoorn.[68]

Deze gegevens maken het aannemelijk dat hoekkastjes vanaf 1750 door geheel Nederland in gebruik zijn. Buiten Nederland zijn figuratief beschilderde hoekkastjes aangetroffen in Engeland, België,[69] Noorwegen,[70] Denemarken[71] en de Verenigde Staten.[72] Tot slot is er een Nederlands hoekkastje met chinoiserie lakwerk aanwezig op de plantage Good Hope in Jamaica.[73]

Verondersteld is dat deze kastjes in Engeland zijn gemaakt.[74] Dit op basis van de ajour vlinderscharnieren die dikwijls op deze kastjes zitten en die Engels zouden zijn.[75] De kastjes zouden dan in kale staat inclusief beslag zijn geïmporteerd en in Ameland zijn beschilderd.[76] Omdat de verf altijd onder de scharnieren doorloopt, lijkt dit onaannemelijk. Bovendien is dergelijk beslag, zoals behandeld in het hoofdstuk 3.3.4, op grote schaal in Nederland zelf vervaardigd en daarnaast los uit Engeland ingevoerd. Net als op andere in Nederland gemaakte meubels wordt dit Engelse type beslag er in Nederland opgezet. Bovendien zijn dergelijke kwartronde hangende hoekkastjes in Engeland zeldzaam.[77] Typisch voor Engelse hoekkastjes is het gebruik van eikenhout en het vlakke front.[78] Naaldhouten hoekkastjes zijn er wel

[65] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 2777. Datum: april 1944. Adres: Staphorst G.2 Zie ook: F. Thomas, *Een Liefde in Staphorst*. 's-Gravenhage: D. A. Daamen's Uitgeversmaatschappij n.v., 1953, 6e foto achterin; L.F. Triebels, 'Bijbelse Voorstellingen op beschilderde boerenmeubelen', in: *Bulletin KNOB,* 6e serie, jrg. 13 (1960), afl. 5, p. 292.
[66] Artikel: 'Veel animo boeldag museumboerderij Waanders', in: *De Stentor*, 22-12-2003.
[67] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.177.c. Notaris Ter Braak, Eibergen, 1840, acte nr. 30.
[68] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.26.b. Notaris F.C.Th. Kaempff, Giethoorn, 1837, acte nr. 467.
[69] *Catalogue Les Bois de Spa. Trois siècles de bois de Spa. Exposition organisée au Musée de la Vie Wallonne. Cours des Mineurs, Liège, 15 décembre 1967 – 28 janvier 1968.* Liège: Musée de la Vie Wallonne, 1967, p. 41 cat.nr. 115.
[70] J. de Kleyn, 'Oude Nederlandse gebruiksvoorwerpen in Noorwegen', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum,* jrg. 26 (1963), no. 1, p. 19-21: tweedeurs hoekkastje met vlinderscharnieren, beschilderd met Salomon die koningin Sheba ontvangt (collectie Norsk Folkemuseet te Olso, Inv.nr.: 120-'09).
[71] J. de Kleyn, 'Enkele voorbeelden van Cultuurcontact in het Oostzeegebied', in: *Antiek,* jrg. 7 (1972-1973), nr. 7, p. 648, afb. 4: interieur op het eiland Hallig Hooge, voor de kust van Sleeswijk-Holstein met daarin een hoekkastje met étagère en een bijbelse voorstelling.
[72] P. Philp, 'The Enrichment of Furniture, Part II, Painted Furniture', in: *The Antique Dealers & Collectors Guide*, (1977), July, p. 73, afb. 6 (hier abusievelijk toegeschreven aan een Duitse gemeenschap in Ohio).
[73] Good Hope Plantation, Falmouth, Trelawny, Jamaica.
[74] R. Bruil & A. Vos, 'Beweging in drievoud', in: *Kunst & Antiek Journaal Collect*, (2006), maart, nr. 1, p. 54-59.
[75] K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 103.
[76] R. Bruil & A. Vos, op.cit., p. 57.
[77] C. Gilbert, *English vernacular furniture 1750-1900*. New Haven and London: Yale, 1991, p. 95, fig. 136.
[78] Idem. p. 27, afb. 33 en p. 89, afb. 123.

maar deze zijn in de regel vlak en hebben een ander model.[79] Ook in overzichtspublicaties van beschilderd meubilair in omringende gebieden als Schotland[80] en Ierland[81] komt ons model niet voor. De voor Engeland zo typische vlakke hoekkast is op zijn beurt in Nederland weer zeldzaam. In totaal zijn er slechts vijf aangetroffen.[82] Daarenboven zijn geen van de voorstellingen op de kwartronde hoekkastjes gebaseerd op Engelse prenten of schilderijen. Het zijn vooral Nederlandse en Vlaamse voorbeelden. Bovendien komen diverse voorstellingen op hoekkastjes vrijwel identiek voor op Nederlandse theetafels. De theorie dat naaldhouten kwartronde hoekkastjes met een figuratief beschilderd front en vlinderscharnieren in Engeland gemaakt zouden zijn, is daarom niet meer houdbaar.

Figuratief beschilderde hoekkastjes zijn in 20ste-eeuwse publicaties aan Ameland of de Zaanstreek toegeschreven. Wat betreft de Zaanstreek zijn er geen aanwijzingen dat ze daar meer voorkwamen dan elders. De eerste tentoonstelling op dit gebied in 1874 toonde, ondanks herhaalde oproepen, maar één zo'n hoekkastje.[83] Wat betreft de Amelandse toeschrijving[84] het volgende. De exemplaren die nu op Ameland tentoongesteld staan zijn, voor zover er iets over de herkomst is vastgelegd, afkomstig uit collecties van het Friese vasteland of aangekocht van antiquairs elders uit het land. Er is geen aanwijzing dat dergelijke kastjes ooit op Ameland zijn gemaakt of beschilderd. Hoogstens waren ze daar in de 18de en 19de eeuw populair, net als overal elders in Noordwest-Nederland. Mascini eindigt haar doctoraalscriptie mijns inziens dan ook terecht met de veronderstelling dat de hangende hoekkastjes door Zaankanters en Amelanders in Amsterdam moeten zijn gekocht.[85]

[79] P. Stewart, *Pine Furniture. Buyer's Price Guide*. Tenterden: MJM Publications, z.j.
[80] B.D. Cotton, *Scottish Vernacular Furniture*. London: Thames & Hudson, 2008, p. 40 & 45.
[81] C. Kinmoth, *Irish Country Furniture, 1700-1950*. New Haven and London: Yale Univ. Press, 1993; C. Kinmoth. *Irish Rural Interiors in Art*. New Haven and London: Yale Univ. Press, 2006.
[82] K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 44, 70 en afb. 32; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1965-1865 en Inv.nr.: ZZM 7865; Veilinghuis Glerum, 3-5-1994, p. 87, lotnr. 3095; Veiling A. Mak, 11-12-1973, lotnr.: 635: het kastje draagt de eigenaarnaam Teunis Huiser en het jaartal 1765.
[83] *Catalogus van de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden in het gemeentehuis te Zaandam (Augustus – September 1874)*. Westzaan: T. de Jong, 1874. Cat.nr. 746: 'Beschilderd antiek hoekkastje met voorstelling der kuissche Suzanna, Inz. D. Eilman te Zaandam.'
[84] K. Booneburg, *Paneel en penseel, Beschrijvende Catalogus van de jubileumtentoonstelling gehouden ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Rijksmuseum Zuiderzeemuseum', te Enkhuizen en gewijd aan de beschilderde meubelen, 19 maart tot 1 november 1960.* Enkhuizen: Rijksmuseum Zuiderzeemuseum, 1960.
[85] K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 112.

3.5.8 Hoge hoekkasten (Catalogus Deel 2, p.220-254)

1. **Ontwikkeling.**
2. **Beschildering.**
3. **Geografische verspreiding.**

1. Ontwikkeling.

Er zijn gedurende de inventarisatie in totaal vijftien hoge hoekkasten beschreven. Deze zijn constructief gelijk aan de hiervoor behandelde lagere hoekkasten, maar hebben daarentegen een onder- en bovenkast. De achterwanden lopen daarbij van onder tot boven door. Bij de 18de- en het merendeel van 19de-eeuwse exemplaren bestaan de deuren uit verticale planken, aan de achterzijde boven en onder bijeengehouden door twee klampen. In de 19de eeuw wordt daarnaast ook gebruik gemaakt van deuren, opgebouwd uit een raamwerk, op de hoeken vergaard door slisverbinding of doorgestoken pen- en gatverbindingen.[1] De qua decoratie vroegste hoekkasten dragen een rocaille kuif.[2] Drie hoekkasten zijn voorzien van classicistische elementen zoals tandlijsten, trigliefen en een gebroken timpaan.[3] Vergelijkbaar is de hoekkast die in 1944 tijdens veldwerk in Staphorst is gefotografeerd (zie afb. p.285). De kuif bestaat uit een urn met naar weerszijde afhangende guirlandes.[4] Een hoekkast uit circa 1800 heeft bovenlangs een spaanhouten gallerietje.[5] Bij latere 19de-eeuwse hoekkasten ontbreken deze decoraties en is de kroonlijst vlak.[6] Een hoekkast uit Zaltbommel[7] en uit IJlst[8] maken oorspronkelijk deel uit van een betimmering en zullen eerder door timmerlieden zijn gemaakt. In tegenstelling tot alle voorgemelde exemplaren hebben twee laat 19de-eeuwse hoekkasten geen bol maar een vlak front.[9]

---

[1] Resp. collectie Stedelijk Museum Zutphen, geen inv.nr.; collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[2] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.4509-44.
[3] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: AHMA OKA 3038; collectie Fam. Goedegebure; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.15580-52. Voor een overschilderd exemplaar waarvan het houtwerk waarschijnlijk rond 1800 dateert zie: *Catalogus Veiling Christie's, 30 maart 2004*, lotnr.: 209.
[4] Deze kast (zie foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 2758) is in 1911 overschilderd met appelblossem-decoratie door de schilders Hartog en Salomon Goldsteen. De hoekkast stond in het kookhuisje vóór de boerderij van de heer Klaas Russcher, G 171 te Staphorst. Zie: H. Piena, 'Staphorster appelblossem: het appelblossem van Hartog Goldstein in Staphorst', in: *Priori: personeelsblad van het Nederlands Openluchtmuseum*, (2011), nr. 1, p. 22-23. In 1944 werd een vergelijkbare hoekkast gefotografeerd op adres E76, te Staphorst (foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 2876).
[5] Collectie Museum Hindeloopen, geen inv.nr.
[6] Een hoekkast met vlakke bovenzijde, later overschilderd met een lokale interpretatie van appelblossem is tijdens veldwerk in 1950 aangetroffen ten huize van K. Brakke, adres: G109 te Staphorst (thans Gemeenteweg 159).
[7] Collectie Bruil & Brandsma.
[8] Twee kwartronde hoekkasten met festoenen van tuinier-attributen uit de kajuitkamer van het pand Galamagracht 44 te IJlst, collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 6425, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 45262 t/m 67.
[9] Collectie Zuiderzeemuseum, zonder Inv.nr.; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.31615-60.

Laat 18de-eeuwse hoekkast met 'appelblossem' overschildering, in 1911 uitgevoerd door Hartog en Salomon Goldsteen uit Meppel. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 2758.

2. Beschildering.

Voor zover vaststaat, dragen de 18de-eeuwse hoekkasten een inmiddels blauwgroen fond. Waarschijnlijk is dit fond van origine lichtblauw maar is dit door de ontkleuring van de pigmenten en de vergeling van de er op liggende vernis nu groener van kleur. Op dit lichte fond zijn urnen, guirlandes en rozetten geschilderd. De latere hoekkasten dragen een mahoniehout-imitatie. Deze blijft de gehele 19de eeuw in zwang, getuige de datering van de pigmenten in de gronderingen van drie mahoniehout-imitaties op één hoekkast uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.[10] Tot slot zijn er in de 19de eeuw hoekkasten beschilderd met imitaties van palissander-[11], noten-[12], en vogelogen esdoornhout.[13]

Mascini-Bangert beeldt een hoge midden 18de-eeuwse hoekkast af met een voorstelling uit het leven van Jozef.[14] Deze is geschilderd in de trant van de eerder behandelde lage hoekkastjes. In het begin van de 20ste eeuw staat een vlakke

[10] Inv.nr.: NOM.15580-52.
[11] Collectie Stedelijke Musea Zutphen, geen inv.nr.
[12] Collectie Museumboerderij Staphorst, geen inv.nr.
[13] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[14] K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 44.

hoekkast in een stijlkamer in Volendam.[15] De stijlen zijn beschilderd met S-vormige slingerende rocaille, op de deur prijkt een nis met naakten. De beschildering is aan de bovenzijde afgesneden. Dit duidt erop dat de kast of het paneel waarmee de kast is gemaakt, oorspronkelijk hoger is geweest. Gezien de figuratieve beschildering kan ook deze hoekkast uit het midden van de 18de eeuw dateren. Uit dezelfde tijd is een vlakke hoekkast met groot opgezette Bijbelse voorstellingen van de verkondiging en de aanbidding.[16]

Hoge hoekkast met zijn oorspronkelijke classicistische beschildering, afkomstig uit buitenplaats Ionica aan de Amstel. Datering: 1780-1800. Maten: H.215 x B.99 x D.69 cm. Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 3038 (Catalogus Deel 2, p.231).

3. Verspreiding.

In veel boedelinventarissen worden weliswaar hoekbuffetten vermeld, maar het blijft gissen of men daarmee in enkele gevallen de hier behandelde hoge kwartronde

[15] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 67156, AA 68337, AA 29414.
[16] Firma A.C. Beeling en Zoon, Leeuwarden. Zie *Catalogus 21ste Oude Kunst- en Antiekbeurs*. Delft, 1969. Maten: H.227 x B.107 cm.
[17] RAA: Toegangsnr.:180.70, Inv.nr.: 703, acte nr. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.

hoekkasten bedoelt. De aangetroffen vermeldingen zijn daarvoor niet specifiek genoeg. Omdat de materialen en constructies identiek zijn aan de kleine hoekbuffetten, is het aannemelijk dat ook deze hoge hoekkasten door witwerkers zijn gemaakt. Zo is er de in Alkmaar werkzame witwerker Justus Snijders die in 1767 onder zijn witwerkers-waren twee 'fijne hoekkasten' van vijf gulden per stuk en een hoekkast van twee gulden heeft staan. Hiermee worden waarschijnlijk dergelijke hoge hoekkasten bedoeld.[17]

Er zijn enige aanwijzingen dat dergelijke hoekkasten in de 18de eeuw vooral bij de stedelijke elite in zwang zijn. Een van de beschreven hoekkasten is afkomstig uit de buitenplaats Ionica aan de Amstel en heeft daar in de dessertkamer gestaan (zie afb. p.286).[18] Dan is er de interieurafbeelding (circa 1795) van het Vossenhuis te Haarlem waarop een hoge kwartronde hoekkast te zien is. Deze is beschilderd met classicistische ornamenten waaronder een strik, een guirlande en een portretmedaillon. De kast is getooid met een gebroken timpaan en heeft centraal een urn.[19] In hetzelfde jaar staat er een hoge beschilderde hoekkast met étagère bij oud-pensionaris Mr. Carel Wouter Visscher in zijn verblijf in het Nieuwe Stadswerkhuis te Amsterdam, waar hij gevangen zat.[20] In een karnvertrek van een rijke Friese boer zien we een 19de-eeuws exemplaar afgebeeld.[21]

Waarschijnlijk zijn deze kasten, eenmaal uit de mode, in de 19de eeuw afgedankt en pronken ze daarna nog een tijd bij minder welvarenden. Zodoende komen dergelijke hoekkasten vanaf de late 19de eeuw in kleinere plaatsen en agrarische gemeenschappen terecht, zoals Staphorst.

[17] RAA: Toegangsnr.:180.70, Inv.nr.: 703, acte nr. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.
[18] H. Vreeken, 'De Buitenplaats 'Ionica' aan de Amstel', in: *Amstelodamum,* 84 (1997), p. 161-171.
[19] C.W. Fock, (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900.* Zwolle: Waanders Uitgevers, 2001, p. 336.
[20] Idem, p. 338.
[21] Ids Wiersma (1878-1965), Karnvertrek (tsjernherne), potloodtekening. Collectie Fries Museum, Inv.nr.: P 434; zie ook foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 92026.

3.5.9 Kakstoelen (Catalogus Deel 2, p.255-303)

1. **De termen kakstoel en kinderstoel.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
6. **Geografische verspreiding.**
7. **Kakstoelen op interieurafbeeldingen.**
8. **Kamergemakken.**

1. De termen kakstoel en kinderstoel.

Omdat in archivalia en literatuur met de termen kakstoel en kinderstoel één en hetzelfde type meubel, maar ook verschillende meubels bedoeld kunnen zijn is het zinnig eerst beide termen te bespreken. Met een kakstoel kan men een gangbaar model stoel bedoelen waarbij de zitting is voorzien van een deksel, een groot rond gat en een pot eronder. In een 15de-eeuwse boedelinventaris van een huishouden in Leiden is al sprake van een kinderkakstoel. Fock acht het in dit geval aannemelijk dat het hier gaat om een klein model stoel met een gat in de zitting.[1] De andere betekenis is die van een rondom dichte constructie, waarin het kind min of meer opgesloten zit. Aan dit type kakstoel is dit hoofdstuk gewijd. Le Francq van Berkhey geeft er in 1776 een uitgebreide beschrijving van. ‘ ….een zeshoekig stelsel van houten planken, waar van het agterstuk, by wyze van eene Leuning, wat hooger uitsteekende, van vooren door zyne vleugels vervangen word; om het Kind voor togt te bewaaren, en het tevens ter aanleuninge te dienen. Het onderste gedeelte van den Stoel verstrekt tot eene Stoof, ter verwarminge van het Kind, dat dus veeltyds met eene wel, of te sterk gewarmde Stoof zit. In’t midden van den Stoel is een plank met een rond gat, en dezelve is met een naar die opening gemaakt Kussentje bedekt; op dat het Kind zagt zitte, en, als ’t noodig is, onverhinderd zyn gevoeg doe. Wyders is ‘er voor aan eene plank, met een opstaanden rand, die het Kind voor eene Speeltafel gebruikt, en gemeenlyk met een stevig Koperdraad, waar aan een Schelletje met veele Ringen hangen, tot tydverdryf van ’t Kind, voorzien is. De voorzyde heeft daar benevens een deurtje ter ingang; dat men sluit, als het Kind ‘er in zit: men legt ‘er dan ook de Speelplank, die wat uitgehoold is, naar ‘Lichaam van het Kind, op, en steekt dezelve met een pennetje vast.’ Le Francq van Berkhey beschrijft verder dat men de leiband van het kind om de rugleuning slaat, zodat het er niet uit kan, als het eenmaal het deurtje weet open te krijgen.[2] De

[1] C.W. Fock, ‘Hoe het zat in de Middeleeuwen’, in: “*Levenslang” zitten*. Leeuwarden: Miedema, 1974, p. 34 en 37.
[2] J. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland.* Amsterdam: Yntema en Tieboel, 1776, derde deel, tweede stuk, p. 1282-1285. Deze leiband is goed te zien op het schilderij van Pieter Fontijn (1788-1839), Veiling Christie's, Amsterdam, 11-5-2005, lotnr. 97.

kinderen eten, spelen, plassen en poepen in deze stoel. De rug vergroeiingen die Le Francq van Berkhey bij de jonge kinderen om hem heen ziet, hij is tevens medicus, wijdt hij aan het eeuwig moeten zitten, hangen en slapen in deze stoelen.

Een kinderstoel op zijn beurt kan een kleine uitvoering van een bestaand model stoel zijn, maar kan evengoed op de hier centraal staande kakstoel betrekking hebben zoals we bij Le Francq van Berkhey zien. Ook 19de-eeuwse schrijvers achten deze kakstoel een vast onderdeel van het leven van hun voorouders. In zijn verhandeling over onder meer het stookgedrag, de opvoeding en de ijspret van onze voorvaderen beschrijft Habertsma de kinderstoel als volgt: 'De kinderstoel was bij onze vaderen van voren meest open; bij ons is hij meest digtgesloten, en ter verbroeijing der voetjes onder voorzien van een stoofje, daar het vuur evenmin mag uitgaan als in den tempel van Vesta.'[3] Aangaande de 17de eeuw schrijft ook Schotel in zijn hoofdstuk Kinderspelen over dit type als hij van een beschilderde en met trijp beklede kinderstoel spreekt.[4]

Een kak- en kinderstoel, vermeld in archivalia en literatuur, kan dus op het type stoel duiden zoals bedoeld in dit hoofdstuk, maar beide termen kunnen ook slaan op andere typen. Zonder nadere specificatie is dit niet altijd met zekerheid uit de teksten op te maken.

[3] J.H. Halbertsma, 'De Frissche lucht', in: *Overijsselsche Almanak voor oudheid en letteren*, jrg. 9 (1844), p. 280.
[4] G.D.J. Schotel, *Het Oud-Hollandsch Huisgezin der Zeventiende Eeuw*. Haarlem: A.C. Kruseman, 1868, p. 62.

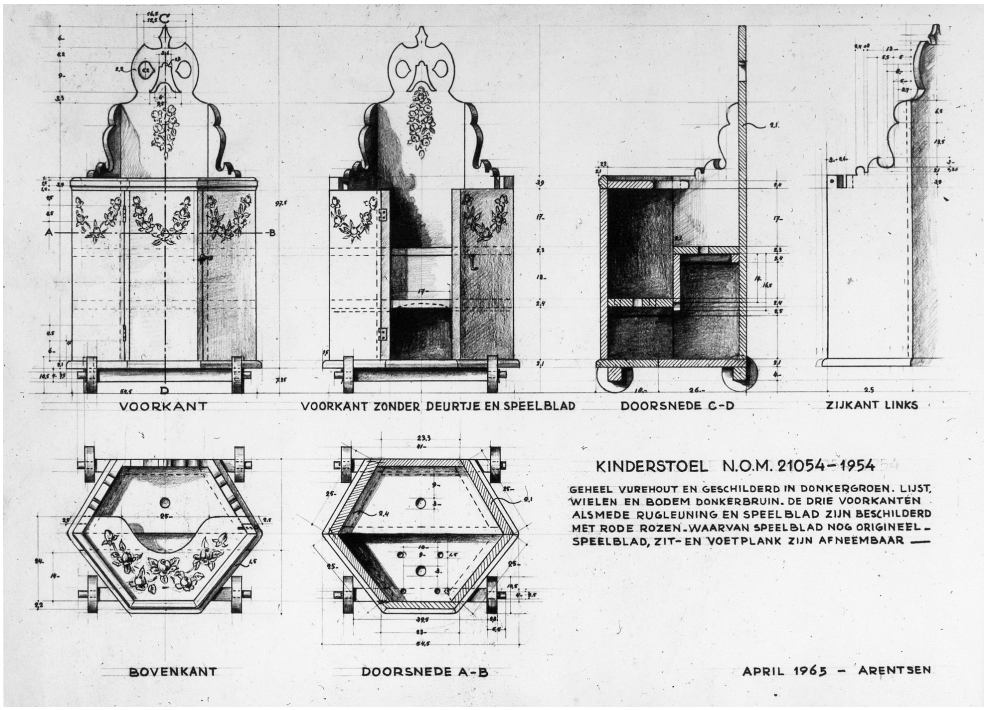

Constructietekening van naaldhouten kakstoel daterend uit 1800-1860, in de vroeg 20ste eeuw overschilderd door Jan Moenis op Marken. Maten: H.106 x B.56 x D.43 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: T 1826.

2. Ontwikkeling en diversiteit.

Onder de aangetroffen naaldhouten beschilderde kakstoelen zijn grofweg twee typen gevonden, die met een zeshoekig grondplan en die met een ronde voorzijde. De zeshoekige kakstoelen zijn in de meerderheid en behoren ook tot het oudste type (zie afb. p. 290). De romp bestaat uit vijf, onder een hoek van 60^0 koud tegen elkaar gespijkerde planken. De rondom uitstekende bodem is tegen de onderzijde gespijkerd. Op deze bodem zijn twee dwarsbalken gespijkerd met aan elk uiteinde een houten wiel. De zesde zijde, te weten het deurtje aan de voorzijde, bestaat uit een verticale plank, aan de binnenzijde soms voorzien van twee klampen. Het interieur bevat een geperforeerd voetensteuntje en daarboven een zitting, meestal met een groot rond gat. Het kind steunt met de armen op een uitneembaar blad met opstaande rand. De zitting zowel als het geperforeerde voetensteuntje kunnen via de buitenzijde vast gespijkerd zijn, maar ook los op latjes rusten. Hierin lijkt geen chronologisch element te steken, oude zowel als recentere kakstoelen kunnen uitneembare als ook vaste zitjes en voetensteunen hebben. De 17de- en 18de-eeuwse kakstoelen vertonen dikwijls vereenvoudigde van de renaissance afgeleide decoraties in de kuif en langs de zijden. Vanaf de vroege 19de eeuw toont de kuif steeds vaker een urn met langszij neerhangende guirlandes. Dit classicistisch motief is in veel gevallen dermate versimpeld dat er, net als bij uilenstoeltjes, nauwelijks meer een urn in te herkennen is. Het tweede type, waarvan er negen ontdekt en zeven beschreven zijn,[5] is op alle punten gelijk aan het eerste maar heeft een halfrond front. Het losse bovenblad is daarbij eveneens rond aan de voorzijde.

[5] Collectie Frans Halsmuseum, Inv.nr.: I 68-11; collectie Museum Hindeloopen, Inv.nr.: 0555; collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: AHMA 7230; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV 03615; collectie Stedelijk Museum Zwolle, Inv.nr.: POM 02200; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.281-42, NOM.25109-56, NOM.4585.OV; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1953-4076: dit exemplaar is niet in de catalogus opgenomen omdat het van wilgenhout is gemaakt en is kaal geschraapt waardoor er niets meer over is van de oorspronkelijke beschildering; collectie Heerenveen Museum, Inv.nr.: OBJ02745: een mahonie gehout exemplaar met originele beschildering, verder niet in de catalogus opgenomen.

Kakstoel waarvan de rug is bekroond met een urn en afhangende guirlandes, oorspronkelijk beschilderd met bladmotieven en een ruiter op een van de zijden. Datering: 1800-1830. Maten: H.100 x B.55 x D.46 cm. Collectie Zeeuws Museum, Inv.nr.: 539.

3. Beschildering.

De oudst bekende kakstoel is een poppenkakstoel, gedateerd 1702.[6] De rug heeft een roodbruin fond met rollend lofwerk en centraal een medaillon met de initialen G. A. en het jaartal 1702. Het front en het blad dragen een blauwe marmer-imitatie met op elk vlak een landschapje. Rond elk landschap loopt een kader, bestaande uit een donkere bies voorzien van opeenvolgende bloemetjes. De randen dragen een schildpad-imitatie. Een latere kakstoel heeft op het voetensteuntje de met puntjes ingeslagen datering: ANNO 1740.[7] Hij draagt een wortelnoten-imitatie met op de voor- en zijkanten eenzelfde kader met bloemetjes als de boven gemelde kakstoel uit 1702. Een derde 18de-eeuwse beschilderde poppenkakstoel is voorzien van een effen donkergroen fond en een in wit opgebrachte bloemenvaas op het front en bloemen op de rug en zijden (zie afb. p. 294).[8]

[6] Nederlandse poppenkakstoel in de collectie van The Open Museum Glasgow. Zie: A. von Vegesack, J. Oldiges en L. Bullivant, *Tentoonstellingscatalogus: Kid size. The material world of childhood*. Weil am Rhein: Vitra Design Museum, 1997, p. 238, fig. 2.1.
[7] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21620-54.
[8] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.8610, veiling S.J. Mak van Waay, Amsterdam, 17-1-1968.

Een 18de-eeuwse poppenkakstoel met effen groen fond en witte decoraties. Maten: H.50 x B.32 x D.26 cm. Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr. ZZM.8610.

Een miniatuur kakstoel in de kinderkamer van het poppenhuis van Sara Rothé dateert uit circa 1745.[9] Dit miniatuur met een blauw fond en gele bladranken, is waarschijnlijk door Jurriaan Buttner geschilderd, werkzaam in Amsterdam tussen 1737-1767.[10] De rug is bekleed met een gecapitonneerd kussen, op het blad ziteen draad met bellen en ringen, zoals Le Francq van Berkhey bij kakstoelen beschrijft.

Uit de 19de eeuw dateren de kakstoelen die als eerste beschildering een mahoniehout-imitatie dragen, waarvan er meerdere inmiddels weer op een andere

[9] Collectie Frans Halsmuseum, Haarlem, Inv.nr.: I 68-11.
[10] J. Pijzzel-Dommisse, *'t Is poppe goet en anders niet. Het poppenhuis in het Frans Halsmuseum*. Bussum: Unieboek, 1980, p. 32-34.

wijze zijn overschilderd.[11] Latere beschilderingen op de gevonden kakstoelen bestaan uit lichte hout-imitaties waaronder eikenhout-imitaties.[12] De aangetroffen meest recente beschilderingen betreffen zeer schematisch opgezette honingkleurige Amerikaans grenen-imitaties zoals op de twee kakstoelen uit Spakenburg en een exemplaar uit de collectie van het Zuiderzeemuseum.[13] Dergelijke beschilderingen zien we ook terug op buffetten met opstand en een vroeg 20ste-eeuws keukenbuffet.[14]

Een aparte vermelding verdient de door de Marker decoratieschilder Jan Moenis (1875-1953) beschilderde kakstoel.[15] De kakstoel zelf is ouder, de nu zichtbare beschildering van Moenis dateert uit de eerste helft van de 20ste eeuw. Het donkergroene fond en de helderrode rozen zijn zeer vergelijkbaar met andere beschilderingen van zijn hand zoals klompen[16] en lepelrekken.[17]

4. Datering.

Gebaseerd op de oudste beschilderingen, de gereedschapssporen, gebruikte houtsoorten en het beslag lijkt het erop dat er onder de aangetroffen grote kakstoelen, geen 17de- of 18de-eeuwse exemplaren zitten. Getuige de sporen op de bewaard gebleven exemplaren, te weten verkoolde bodems daar waar het testje staat, de aan de binnenzijde kaal getrapte deurtjes, de vele reparaties en de slijtage, lijken kakstoelen zeer intensief te zijn gebruikt waardoor oudere exemplaren niet of zeer weinig bewaard zijn gebleven. De oudste gevonden kakstoelen zijn niet van een formaat dat ze voor kinderen gebruikt kunnen zijn maar zijn poppen- en miniatuur kakstoelen. De vroegste is een poppenkakstoel en dateert zoals gezegd uit 1740. De hierop geschilderde wortelnoten-imitatie komt ook voor op andere midden 18de-eeuwse meubels zoals een flaptafel uit 1742[18] en uit 1751.[19] Het ingeslagen jaartal 1740 en de nu zichtbare beschildering van deze poppenkakstoel kunnen dus contemporain zijn.

Het eerder vermelde miniatuur kakstoeltje uit circa 1745 met zijn blauwe fond en gele rocaille doet denken aan blauwe hangoortafels in die kleurstelling en decoratie,[20] aan de blauwe plafonschildering van de slaapkamer in het

[11] Collectie Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.4891; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 4577; collectie Frans Halsmuseum, Inv.nr.: I 68-11.
[12] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV 03615; AHMA 7230; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1955 5121; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39117-69.
[13] Inv.nr.: ZZM 4577 (de nu zichtbare overschildering).
[14] Een buffet met opstand en een vergelijkbaar poppenbuffet met opstand in Museum Spakenburg, (zonder inventarisnummers); een buffet met opstand in het Zuiderzeemuseum (Inv.nr.: ZZM 4443) en een keukenbuffet met glazen bovenkast in het Nederlands Openluchtmuseum (Inv.nr.: NOM.42501-72).
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21054-54.
[16] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: K.35-52 en NOM.6222-46.
[17] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5884-46 en NOM.3211-44.
[18] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5253.
[19] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV 01280.
[20] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV-01382; collectie Edams Museum, geen inventarisnummer.

Honig Breethuis met het jaartal 1765[21] en de uit 1764 daterende blauwe hoedenkist voor een driepuntsteek.[22]

De oudste teruggevonden exemplaren van normaal formaat, die daadwerkelijk als kakstoelen gebruikt kunnen zijn, durf ik niet vroeger te dateren dan de vroege 19de eeuw. Een voorbeeld is het mahonie gehouten exemplaar waarvan de rug gerepareerd is met de bodem van een messing tabaksdoos.[23] De mahoniehout-imitatie blijft op kakstoelen gedurende de gehele 19de eeuw populair en is onder diverse latere overschilderingen terug te vinden. Veel van de aangetroffen exemplaren komen echter uit de laat 19de eeuw, getuige de draadnagels, de plaatscharnieren, de als eerste beschildering aangebrachte eikenhout-imitatie en de latere honingkleurige hout-imitatie.[24] De meest recente kakstoel, in de collectie van Museum Spakenburg, is waarschijnlijk in de laat 20ste eeuw tot stand gekomen en lijkt eerder als rekwisiet dan werkelijk als kakstoel te zijn gebruikt.[25] Ook een in Hindelooper stijl beschilderde kakstoel in de collectie van het Zuiderzeemuseum, stamt uit de 20ste eeuw en is nimmer als kakstoel gebruikt.[26]

Van de zeven kakstoelen met een halfronde voorzijde dateren er vijf rond 1900 getuige de draadnagels, de oorspronkelijke beschilderingen en de machinesporen van bijvoorbeeld bandzagen.[27] De twee exemplaren van respectievelijk het Frans Halsmuseum (1830-1860) (zie afb. p.297) en het Museum Hindeloopen zijn de oudst bewaard gebleven exemplaren van dit type. Een dergelijke aan de voorzijde halfronde kakstoel wordt al in 1835 afgebeeld bij een witwerkers-winkel.[28]

[21] P. van Leeuwen et al. (red.), *Honig Breethuis. Thuis bij een Zaans koopmansgezin.* Zaandijk: Heijnis & Schipper, 2012, p. 36.
[22] Collectie Fries Scheepvaart Museum, Sneek, Inv.nr.: 2003-244.
[23] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.4891.
[24] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: AHMA 7230; collectie Huizer Museum, Inv.nr.: M 14; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1955 5121.
[25] Collectie Museum Spakenburg, geen inventarisnummer.
[26] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1951-2901.
[27] Zie noot 5.
[28] 'De witwerkers', in: *Prenteboekje voor kinderen.* Amsterdam: Erve H.M. Houtgraaf, z.j. [1835], p. 1.

Halfronde kakstoel met oorspronkelijk een vogelogen esdoornhout-imitatie. Datering: 1830-1860. Maten: H.97 x B.54 x D.46 cm. Collectie Frans Hals Museum, Haarlem, Inv.nr.: I 68-11. Fotografie Arend Velsink. (Catalogus Deel 2, p.264).

5. Vermelding in witwerkers-ateliers.

In 1658 wordt in Rotterdam officieel vastgelegd dat witwerkers onder meer kakstoelen mogen maken.[29] Al eerder, in 1655, heeft de Amsterdamse witwerker Hendrick Sweteringh 25 ongeschilderde kinderkakstoelen in voorraad.[30] In de kelder van het witwerkers-pand te Amsterdam (1668) bevinden zich 33 geschilderde en ongeschilderde kakstoelen.[31] Ook het samenwerkingscontract uit 1698 tussen de Amsterdamse meester-witwerker Abraham Willemsz. en schilder Jan de Vries handelt onder andere over het schilderen van kakstoelen.[32] Gedurende de 18de eeuw blijven witwerkers kakstoelen maken. Zo heeft de Rotterdamse witwerker Seger

[29] P. Couvret, *Verhandelingen over de rechten der onderscheide ambagten van het Groot Timmerluiden of St. Josephs en het Groot Houtkramers- of St. Maria-Gilde binnen deze stad Rotterdam* etc. Rotterdam, Zuid-Blaak: Boekdrukkerij Jacobus Bronkhorst, 15 augustus 1774. Het 52e artikel van 18 april 1658, letter E.
[30] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2481, folio 270-276. Datum: 18 november 1655.
[31] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 3660, folio 220.
[32] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731. Datum: 31 oktober 1698.

Pieters Le Fevre bij zijn dood (1707) in zijn atelier een grote partij witwerken waaronder kakstoelen.[33] Ook zijn stadsgenoot Heyndrick Hasselaar heeft bij de verkoop van zijn zaak in 1718 onder de 248 witwerken tien kakstoelen.[34]

De Amsterdamse meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter verkoopt tussen 1706-1720 in totaal 394 kakstoelen onder verschillende benamingen, te weten stoelen, bastaardstoelen, beste stoelen en 'sleghte' stoelen.[35] Regelmatig staat erbij aangetekend dat de stoelen met rollen en speelgoed zijn uitgevoerd. De decoratieve elementen in de beschildering bestaan uit biezen, 'gouwe lofjes' (mogelijk okerkleurige acanthusbladen), bloemen, bloemenranden, vogels, Chineesjes en combinaties van deze elementen. Zijn tijdgenoot Christaan van der Ondermeulen heeft in 1728 elf kakstoelen staan en evenzoveel kakstoelkussens.[36] Daarnaast wordt er in zijn winkel een bos kakstoelrollen vermeld, waarmee ongetwijfeld de wielen zijn bedoeld. Later in Amsterdam, aan het einde van de 18de eeuw, staan er in de werkplaats van meester-witwerker Hendrikus Ridder in 1799 onder zowel het geschilderde als ongeschilderde witwerkers-goed 'seskante kinderstoelen'.[37]

Noordelijker, in Alkmaar, worden er door witwerkers mogelijk ook kakstoelen geproduceerd. In de boedel van de meester-timmerman en schrijnwerker Justus Snijders en zijn zoon Gerrit Snijders die samen een timmer-, wit- en schrijnwerkers affaire voerde, komen in 1769 onder de witwerken kinderstoelen en kinderstilletjes voor.[38] In het vroeg 19de-eeuwse Dordrecht is er een vergelijkbare melding. Daar, in het bedrijf van de familie Stempels, waarvan de zoon Alexander Stempels witwerker is, worden in 1811 tien geverfde kinderkakstoelen geïnventariseerd.[39]

6. Geografische verspreiding.

Tijdens de inventarisatie zijn er geen eikenhouten kakstoelen ontdekt, uitgezonderd de gemelde poppenkakstoel. Daarom lijken er weinig kakstoelen door schrijnwerkers te zijn gemaakt. Vrijwel alle kakstoelen zijn van naaldhout en daarom waarschijnlijk door witwerkers uitgevoerd. Een exposé over de kakstoel in archivalia en op afbeeldingen geeft daarom een goed beeld van de verspreiding van naaldhouten kakstoelen in het bijzonder.

In de boedels van het Meertens Instituut komen tussen 1667 en 1810 in totaal 102 kakstoelen voor, waaronder twaalf kinderkakstoelen. De meeste zijn te vinden in Doesburg (24), Weesp (21), Maassluis (19) en Medemblik (14). Daaronder staan er twee met een kussentje vermeld.[40] Van een exemplaar wordt beschreven dat ze geverfd is[41] en een is er geschilderd namelijk de in 1789 vermelde oude geschilderde kakstoel bij de schepen en lid van de raad te Weesp.[42] In de

[33] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 491, folio 610-614, oude nummering 306 ev. Datum: 29-1-1707.
[34] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1931, folio 733-739.
[35] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[36] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[37] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038.
[38] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, Acte 686. Notaris Andries Bootsman.
[39] GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 1625, Acte 378. Notaris Cornelis van der Werff.
[40] MI: Doesburg, archiefnr.: 1750.09; Medemblik, archiefnr.: 1806.09.
[41] MI: Medemblik, archiefnr.: 1810,1.
[42] MI: Weesp, archiefnr.: 1789,2.

Krimpenerwaard komen kakstoelen de gehele 17de en 18de eeuw voor.[43] Maar ook in Oost-Nederland komen we kakstoelen tegen, bijvoorbeeld in Staphorst bij bakker Hilbert Westerbrink in 1831.[44] Uit het klantenboek (1753-1820) van drie generaties Eibergse timmerlui, te weten Adolf Florijn, Gerrit Hendrik Slotboom en Adolf Florijn blijkt dat zij daar in 1768 ook een kakstoel maken of repareren.[45]

In Friesland is de kakstoel eveneens een algemene verschijning. Op de vrachtlijst van beurtschepen tussen Marrum, Nijkerk en Leeuwarden in 1795 staan kakstoelen vermeld.[46] Voorts wordt in de 18de eeuw een aantal kinderkakstoelen vermeld, zoals in Molwerum, Warns en Hindeloopen.[47] Ook in de 19de eeuw komen in Friesland regelmatig kakstoelen voor, zoals in Hindeloopen bij de rentenier Reinder Jans Duiff in 1840[48] en bij de schoolmeester Hendrik van Gorkum te Rauwerd in 1827.[49]

Niet alleen op het platteland of in kleinere dorpen of steden is de kakstoel een frequente verschijning. In de grote steden is hij evenzeer een vast onderdeel van het dagelijks leven. Op het Rapenburg te Leiden komt al in 1616 een kinderkakstoel voor[50] en later, zei het spaarzaam, gedurende de hele 17de en 18de eeuw. Le Francq van Berkhey stelt dat de kakstoel veel in Amsterdam in gebruik was omdat de mensen daar zo krap behuisd zijn en het leven op straat zo druk is, dat het onveilig is om de kinderen vrij in huis of op de stoep te laten rondkruipen en –lopen.[51] Het verwondert dan ook niet dat er in de 18de-eeuwse inboedels, opgesteld door het Burgerweeshuis in Amsterdam, 68 kakstoelen voorkomen, het merendeel op de zolder (9), de vliering (5) en loft (1). Daarnaast worden ze in de binnenkeuken (2) in de kamer (2) en in de kelder (1) genoemd.[52] Getuige de tarieflijsten van goederen, vervoerd met beurtschepen, exporteert Amsterdam ook nieuwe kakstoelen. Zo is er in 1753 tussen Huizen en Amsterdam een tarief afgesproken voor kakstoelen.[53] En tenslotte komen ook in Delft in de gehele 18de-eeuwse kakstoelen voor, evenveel in

[43] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.* Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 95-96.
[44] HCO: Toegangsnr.: 0122, Inv.nr.: 3522. Acte 832. Datum: 25 april 1831. Notaris R.H. de Vos van Steenwijk. Betreft: bakker Hilbert Westenbrink.
[45] L. van Prooije, *Het klantenboek van het Eibergse timmerbedrijfje Florijn, later Slotboom, 1752-1820.* Doctoraalscriptie. Wageningen: Landbouw-Hogeschool, Vakgroep Agrarische Geschiedenis, 1980, p. 88. Dit bedrijf werkte echter voornamelijk met populieren- en eikenhout. Een enkele maal is beukenhout vermeld, geen enkele keer naaldhout.
[46] *Reglement en Artikelen voor de schippers te Marrum, voor een vaste beurtscheepen van de dorpen Marrum en Nijkerk op Leeuwarden vica versa.* Daarin: *Reglement en Taux der vragtgelden voor de Schippers van Marrum en Nijkerk op Leeuwarden, vice versa.* (Tresoar: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 538).
[47] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20, folio 129 e.v., 2-7-1756, Schipper Sipke Wijbrens en Hil Sipkes. Molqueren; folio 306 e.v. 9-9-1772, Willem Aarendts en Tjets Engeles/Engles, Warns; Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 82, 2-9-1750, Arjan Cornelis en Claaske Pijtters, Hindeloopen, Inv.nr.: 83, folio 190 e.v., 25-11-1750, Jarig Wijbrens en Jan Freerks, Hindeloopen.
[48] Tresoar: Toegangsnr. 69.02, Inv.nr.: 62004, Datum: 7-3-1840. Notaris: Popke Everts Schotanus.
[49] *Leeuwarder Courant:* 20-4-1827 en 27-04-1827.
[50] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1988, deel 3a, p. 401.
[51] J. Le Francq van Berkhey. *Natuurlijke historie van Holland.* Amsterdam: Yntema en Tieboel, 1776, derde deel, tweede stuk, hoofdstuk 3, p. 1282-1285.
[52] GAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 652.01-687.25.
[53] Amsterdam: Samuel Lamsveld, 1753. (SAA: Toegangsnr.:15009, Inv.nr.: 7468).

rijke als arme inboedels.[54] Buiten Nederland, in het aangrenzende Westmünsterland, is hetzelfde type in gebruik geweest.[55]

7. Kakstoelen op interieurafbeeldingen.

Naast geschreven bronnen zijn er vele 17de-, 18de-, en 19de-eeuwse afbeeldingen met kakstoelen die ons meer vertellen over de ontwikkeling, het uiterlijk, het gebruik en de geografische verspreiding. Een voorloper van de kakstoel is te zien op een paneel van Maarten van Cleef (1527-1681),[56] een gravure uit 1589 van Crispijn van der Passe de Oude (circa 1564-1637),[57] een stalinterieur van Egbert Lievensz. van der Poel uit 1640[58] en op een bakkersinterieur uit 1640-1649 van een onbekende schilder.[59] Het is een uit planken getimmerd laag stoeltje met een hoge rug, gecontourneerde wangen, een open front en een gat in de zitting. Een in wilgentenen uitgevoerd exemplaar staat afgebeeld op een tekening van een zolder uit 1640-1645.[60] Later komt dit model nog eens voor op een schilderij uit 1668 van Adriaan van Ostade (1610-1685).[61]

Hoe deze kakstoel zich verder ontwikkelt toont een schilderij van Adriaen Brouwer (1605-1638) getiteld *Vrolijk gezelschap in een herberg.* Hier heeft de kakstoel inmiddels een hoge rug met een hartje, gecontourneerde wangen, een uitneembaar blad en een rond gat in de zitting. De stoel is open. Aan de voorzijde is een stoof als voetenbankje bevestigd.[62] Al vóór 1650 evolueert de kakstoel tot een rondom dicht meubel, het type zoals in dit hoofdstuk behandeld, getuige schilderijen van Jan Hals uit 1640-1646,[63] een portret van een meisje gedateerd 1640 van Govert Flinck,[64] een anoniem schilderij van het Sint Nicolaasfeest uit 1625-1650[65] en tenslotte een eveneens anoniem schilderij (1625-1649) van een onbekende familie.[66]

Drie panelen van de hand van Johannes Cornelisz. Verspronck (1603-1662), daterend tussen 1650-1660, zijn elk uitgezaagd in de vorm van en beschilderd met een kind in een kakstoel. In twee gevallen zit het kind te slapen in zijn kakstoel en in

[54] Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft*. Hilversum: Verloren, 1987, p. 456.
[55] W. Elling, *Alte Möbel im Westmünsterland*. Beiträge des Heimatvereins Vreden zur Landes- und Volkskunde, 15. Vreden: Heimatverein Vreden zur Landes- und Volkskunde, 1980, p. 84-87.
[56] NOM CDA: AA 84828: Maarten van Cleef, paneel 53 x 39 cm voorstellende een zogende moeder bij een haard met voor haar een kindje in een open kakstoel.
[57] Gravure getiteld *Het goede huishouden, Concordia.* Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-1938-1487; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 104395.
[58] Veiling Sotheby's, Londen, 31-10-2002, lotnr.: 49.
[59] RKD: database, nr.: 0000149009.
[60] C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld, 1600-1900*. Zwolle: Waanders, 2001, p. 77, afb. 47.
[61] Schilderij getiteld *The Interior of a peasant's cottage.* Royal Collection, Windsor Castle, Londen, Inv.nr.: 404814; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 86090 en AA 109601.
[62] H.52 x B.79 cm. Collectie Folkloremuseum Gent; Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 101, 18-9-1950, nr. 14; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 26279.
[63] Collectie Frans Hals Museum, Inv.nr.: 136; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 39353.
[64] Collectie Mauritshuis, Inv.nr.: 676.
[65] Schilderij getiteld *Het St. Nicolaasfeest* uit circa 1625-1650, *Catalogus der tentoongestelde schilderijen*. Amsterdam: Rijksmuseum, 1918, nr.: 113, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 64007.
[66] Collectie Szépmüvészeti Múzeum, Boedapest, Inv.nr.: 3928.

een geval zijn de brandende kooltjes in het testje onder de voeten van het kind duidelijk zichtbaar.[67]

Hierna zijn er diverse kunstenaars die beschilderde kakstoelen afbeelden. Quiringh Gerritsz. van Brekelenkam toont in circa 1655 een kakstoel met in grisaille geschilderde ranken op elk paneel.[68] Pieter Cornelisz. van Slingelandt (1640-1691) beeldt in circa 1670 een kantklossende vrouw af bij een schouw, met links voor haar twee kinderen, waarvan één in een kakstoel. Deze kakstoel draagt een bruin fond met rechthoekige kaders met daarin figuratieve schilderingen.[69] Een vergelijkbaar schilderij van zijn hand toont een vrouw die in de haard pannenkoeken bakt, met een jongen die toekijkt.[70] Links op de voorgrond is een kakstoel afgebeeld, schuin van achteren. De hoge achterzijde van de stoel is beschilderd met een S-vormig slingerende rank. Op de zichtzijden prijkt een rechthoekig kader met daarin een boeket in een vaas, omkaderd met losse bloemen. Deze beide schilderijen van Slingelandt tonen vrijwel dezelfde kakstoel: ze staat zonder wielen koud op de grond, de wangen van de kakstoel hebben op beide schilderijen dezelfde vorm en in beide gevallen is de kuif gebroken. Alleen de invulling van de rechthoekige kaders is verschillend. Het is waarschijnlijk een rekwisiet uit zijn atelier.

Gesina ter Borch aquarelleert rond 1672 het dagelijkse woon- en slaapvertrek van haar zuster en zwager in Amsterdam met daarin ook een beschilderde kakstoel.[71] Deze heeft een steenrood fond. Op elke zijde is met een lichtkleurige bies een rechthoekig kader aangegeven met bladmotieven in alle vier de hoeken. Centraal op elk in het zicht liggend veld prijkt een hemelsblauw rond medaillon met in het midden een vogel. Onderin de kakstoel is een po zichtbaar.[72] Een prent van Jan Luyken uit 1712 toont zowel het speelgoed dat op het blad is gemonteerd als de leiband waarmee het kind vastgebonden zit.[73]

Cornelis Troost (1697-1750) schildert in 1739 een familiegroep bij een klavecimbel. Links in beeld is een kakstoel met op het front en de overhoekse zijden waarschijnlijk in grisaille weergegeven guirlandes en spelende kinderen.[74] Ook op zijn prent *De Puiterveensche Helleveeg aan den tap* staat een kakstoel, gedecoreerd

[67] J.B. Bedaux & R. Ekkart (red.), *Kinderen op hun mooist. Het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700.* Amsterdam/Gent: Ludion, 2000, p. 227-229; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 86016, hier wordt de kakstoel met het wafel etende meisje met naast haar een kat toegeschreven aan Nicolaes Maes (1634-1693).
[68] RKD: database, afb.nr.: 0000034847.
[69] Harold Samual Collection, Londen. Zie: Th.L. Handwerk, *Home perfected: Pieter de Hooch and new ideals of domesticity in the Dutch Republic*. University of Delaware, thesis. Newark: Th.L. Handwerk, 2011, p. 23, 31 en afb. 10; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 37660 (hier toegeschreven aan Gerard Dou).
[70] Veiling Sotheby's Londen, 5-7- 2006, sale nr. L 06031, lotnr.11, titel: *An interior with a woman cooking pancakes with a young boy before a hearth*. H.42,5 x B.35 cm.
[71] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BL 1887-1463-74; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 64567.
[72] C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld, 1600-1900*. Zwolle: Waanders, 2001, p. 149.
[73] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-OB-46.103
[74] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-3453. Olieverf op doek, H.94 x B.82,5 cm. Zie: *Catalogus 'Binnen zonder kloppen in de pruikentijd'. Museum Willet Holthuysen, Amsterdam, 18 febr. – 25 apr. 1965.* Amsterdam: Museum Willet Holthuysen, 1965, cat.nr. 32; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 91810 en AA 65978.

met florale motieven op de voorste zijden.[75] Jan Josef Horemans (I) (1697-1759) schildert het interieur van een keuken met een kakstoel. Deze heeft een paneel met een kussen met ingevouwen hoeken.[76] Een midden 18de-eeuws paneel toont een kind zittend in een kakstoel met een effen fond, een centraal medaillon, gecontourneerd in de vorm van een theetafelblad, met daarop een boeket, door een strik bijeengehouden en rondom dit medaillon in lichte verf weergegeven rocaille. Duidelijk is hier te zien dat de leiband rond het middel van het kind achter de bekroning van de kakstoel langs is vastgebonden.[77] Van de kunstschilder Nicolaas Muys (1740-1808) is een kinderportret (1750-1774) met daarop een roodbruin gehouten poppenkakstoel, gedecoreerd met in zwartwit opgezette florale motieven.[78]

Halverwege de 19de eeuw, in 1856, schildert Valentijn Bing een Marker interieur met een versleten blauwe kakstoel.[79] Een model kakstoel, identiek aan het in de catalogus opgenomen exemplaar uit Huizen[80] staat afgebeeld in een interieur van een familie op Walcheren.[81] Rond 1863-1865 maakt Johannes Bosboom twee aquarellen van het interieur van een boerderij in Hilversum, met een kakstoel in het woongedeelte.[82] Een kakstoel beschilderd met bloemmotieven om een kader is te zien op een litho uit 1874, gewijd aan meubels uit de Zaanstreek.[83]

De interieurafbeeldingen van Cornelis Jetses (1873-1955) zijn een betrouwbare bron, niet voor het geromantiseerde dagelijkse leven, maar wel voor de verschijningsvorm van de materiële cultuur rond 1900 en in dit verband voor de kakstoel. In minstens drie van zijn illustraties beeldt hij de eerder behandelde laat 19de-eeuwse halfronde kakstoel af. In zijn afbeeldingen zijn deze roodbruin van kleur, het halfronde front is opgebouwd uit verticale plankjes en de kakstoelen rusten op uitstaande taps toelopende poten, precies zoals we in diverse collecties tegenkomen.[84] Hetzelfde halfronde type wordt afgebeeld door Hendrikus Anthonius

[75] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: PR.14172.Q. Tekenaar Cornelis Troost, graveur Pieter Tanjé. Zie: *Tafereelen uit het burgerlijke leven van Hollanders in de achttiende eeuw - Scènes tirées de la Vie Domestique des Hollandais au Dix Huitième Siècle*. Amsterdam: Evert Maaskamp, 1811.
[76] Veiling Christie's, Amsterdam, 6-5-2008, lotnr. 170; RKD: database, afb.nr.: 0000197813.
[77] Veiling Mak van Waaij, Amsterdam, nr. 162, 18 mei t/m 1 juni 1965, lotnr. 2679, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 92253.
[78] Veiling Sotheby's Londen, 20 juni 1988, lotnr. 233: gesigneerd 'te Schiedam gedaan bij Nicolaas Muys'.
[79] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 021964.
[80] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1955 5121.
[81] C. de Coster, 'Bilder aus den Niederlanden I, Die Provinz Seeland und ihre Bewohner', etc., in: *Globus,* Band 27 (1875), No. 9, p. 130. Voor een vergelijkbare prent zie: '*Intérieur de bonnes gens dans l'île de Walcheren'* van Adolphe Dillens (1821-1877), collectie Nederlands Openluchtmuseum, Pr.9314 en Inv.nr.: AA 37237.
[82] Z. Kolks et al., *'…onbedorven schilderachtige toestanden…' Het boereninterieur in de Nederlandse schilderkunst in de 19de en 20ste eeuw*. Nijmegen: Thoben Offset, 1990, p. 42-43, cat.nr.: 6 en 7.
[83] G.D.J. Schotel, *Zeden en gebruiken aan de Zaanstreek.* Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink, 1874, afbeelding tussen p. 18-19. Steendruk van P. Blommers te 's Hage naar een tekening van Carel Christiaan Antony Last (1808-1876); foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 104384.
[84] N. van Hichtum, *Afke's tiental*. Groningen: J.B. Wolters, 1903; J. Ligthart & H. Scheepstra, *Nog bij moeder*. Groningen: J.B. Wolters, 1904-1905; J.P. Wiersema. *Aldfaers Groun, Byld fan in tiidrek (1860-1940)*. Bolward: Fa. A.J. Osinga, 1948.

Dievenbach (1872-1946) in Laren,[85] door Jan Frederik Rinke (1863-1922) in Volendam,[86] door Letta Crapo Smith in 1902 in Egmond aan den Hoef[87] en is aangetroffen tijdens veldwerk in 1943 in Gaasterland[88] en Laren.[89]

Deze selectie van afbeeldingen onderstreept dat de kakstoel vanaf circa 1640 in zowel de stedelijke als landelijke wooncultuur in geheel Nederland voorkomt. Wat daarbij opvalt is dat de 17de- en 18de-eeuwse figuratief beschilderde exemplaren voornamelijk in de rijkere stedelijke interieurs staan afgebeeld. De kakstoel is in zwang tot even na 1900. De hierna te behandelen kamergemakken blijven nog wat langer in gebruik.

8. Kamergemakken.

Er is in de loop van de tijd een groot aantal termen gebruikt voor de kleine meubels die volwassenen in staat stellen in huis hun behoeften te doen. Stilletjes, gemakskoffers, nachtgemakken, gemakstoelen en secreten waaronder huissecreten en secreetkoffers zijn wel de meest gebruikte termen. In de boedelinventarissen van witwerkers komen we ze diverse malen tegen. Zo adverteert een Haarlemse witwerker tussen 1702-1704 met ‘cabinetten, kassen, spiegel-tafels, thé-tafels, la-tafels en andere tafels alsmede slaepbancken, gemackskoffers, kinderstoelen’. Deze zijn Japans, verlakt of geschilderd.[90] Onder de Rotterdamse witwerkers heeft Frans Asselaer (1703) in totaal 26 stilletjes waaronder drie stolpstilletjes.[91] Zijn stadsgenoot Heyndrick Hasselaar (1729) heeft 21 stilletjes in zijn winkel.[92] Frans Dircksz. Sluijter in Amsterdam verkoopt in de periode 1706-1720 in totaal 71 koffers waaronder achttien secreten met bolpoten.[93] Christiaan van der Onderwinkel verkoopt naast gemakskoffers er ook de potten bij.[94] In de witwerkaffaire van Gerrit Snijder in Alkmaar staan in 1769 in totaal 23 koffertjes en nog eens negen kinderstilletjes.[95] Rond 1800 zijn kamergemakken nog steeds een gangbaar product onder de Amsterdamse witwerkers. Zo heeft Evert van Essen (1796)[96] vijftien gemakskoffertjes in zijn winkel, Klaas van Beijeren (1798)[97] bezit ‘4 geschilderde secreet koffertjes’ en ‘6 kinder secreet koffertjes’. Hendricus

[85] Schilderij van een moeder en kind in een kakstoel, door Hendrik Anthonius Dievenbach (1872-1646), Collectie Galerie Wijdemeren, Breukeleveen, Inv.nr.: nr. 7314.
[86] Aquarel getiteld *Kind in kinderstoel, Volendam* door Jan Frederik Rinke (1963-1922), collectie Nederlands Openluchtmuseum, NOM.17126-53, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 105013, Dia 8886.
[87] Collectie Flint Institute of Arts, Flint (Michigan), Verenigde Staten.
[88] Collectie Zuiderzeemuseum, F040361.
[89] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 18673.
[90] *Oprechte Haerlemsche Courant:* zesmaal in de periode 20-4-1702 tot 29-3-1704.
[91] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 448, folio: 551-559.
[92] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 1931, folio: 733-739.
[93] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.:1023, appendix nr. 8H.
[94] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[95] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, Acte nr.: 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.
[96] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635.
[97] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940.

Ridders (1799)[98] heeft '4 seskante gemakskoffers' op voorraad en bij Hendrik Beekman[99] (1800) staat een geschilderd gemakskoffertje. In krantenadvertenties worden kamergemakken echter nauwelijks door witwerkers aangeprezen. Wellicht was het niet nodig of niet chic om er mee te adverteren.

Bij genoemde witwerkers vormen deze sanitaire meubels slechts een klein deel van de productie. Wellicht volstaan de meeste van onze voorouders met een losse po. Als stromend water en vaste keramische toiletten eenmaal hun intrede doen zullen ze bovendien massaal zijn weggegooid. Dit verklaart misschien waarom er tijdens de inventarisatie slechts vijf naaldhouten beschilderde kamergemakken zijn teruggevonden. Daaronder zijn twee typen te onderscheiden: de gemakskoffer en de gemakstoel. De gemakskoffer is een koffer op pootjes, aan de bovenzijde afgesloten door een deksel. De gevonden exemplaren dateren tussen 1850-1940.[100] Het plastic zeiltje in een van de koffers duidt erop dat ze tot ver in de 20ste eeuw moet zijn gebruikt. De gemakstoel heeft gesloten rug- en armleuningen en handgrepen in de zijden voor het verplaatsen. De beide gevonden exemplaren dateren respectievelijk uit 1860-1870 en 1900-1930.[101] In het voorgaande hoofdstuk zagen we dat dit model reeds tussen 1550-1650 in omloop was. Dergelijke modellen zijn dus tot in de 20ste eeuw gemaakt, getuige ook exemplaren tijdens veldwerk aangetroffen in Vragender en in Orvelte.[102]

[98] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038.
[99] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6258.
[100] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 4182; rekwisiet Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.4030.
[101] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: voorheen nummer ZZM 4178; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39928-71.
[102] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 33664 en AA 2321.

3.5.10 Kruisvoetkabinetten (Catalogus Deel 2, p.304-341)

1. **Oorsprong.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers en geografische verspreiding.**

1. Oorsprong.

Het kruisvoetkabinet ontwikkelt zich uit een kist op een open onderstel. De voorzijde van de kist bestaat uit een naar beneden slaande klep of twee deurtjes. Dergelijke meubels worden ook wel tafelkastjes genoemd.[1] Het Rijksmuseum te Amsterdam bewaart een exemplaar uit 1628.[2] Een andere voorganger van het kruisvoetkabinet is het luiermandskastje, luiermandskabinetje of kortweg het luierkastje. Dit zijn smalle kastjes op een open onderstel waarin onder meer kinderkleren en luiers worden opgeborgen.[3] In de 'sael' of achterkamer van Rembrandts' huis staat een luierkastje, getuige een boedelinventaris uit 1656.[4] In het midden van het 18de-eeuwse Amsterdam komen in vele huishoudens luiermandskasten voor, waaronder ook vurenhouten exemplaren.[5]

Vergelijkbaar van vorm maar met een andere functie zijn de verzamelaars- en kunstkabinetjes.[6] Het interieur van deze meubels bevat vele kleine laatjes voor kostbare specimens van schelpen, munten, of mineralen. Uit de collectie van John E. de Visser kennen we een verzamelaars kruisvoetkabinet, met een blauw fond, vergulde decoratie en Bijbelse en chinoiserie voorstellingen.[7] Groter van formaat zijn de diverse als poppenhuis vervaardigde kruisvoetkabinetten zoals dat van Petronella

---

[1] L. van Aalst & A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok 1550-1670*. Houten: Hes & De Graaf Publishers BV, 2011, p. 280-291.

[2] W. Vogelsang, *Hollaendische Moebel im Niederlaendischen Museum zu Amsterdam*. Amsterdam: Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, 1909, cat.nr. 88; *Catalogus van de Meubelen van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam.* Amsterdam: Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, 1907, p. 75, cat.nr. 88; *Catalogus van Meubelen, Rijksmuseum Amsterdam*. 3^{e} druk. Amsterdam: Rijksmuseum, 1952, p. 154-155, cat.nr. 98.

[3] Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Enkele oude Nederlandse kraamgebruiken', in: *Antiek*, jrg. 6 (1971), p. 297-332; R. Baarsen, *Wonen in de Gouden eeuw. 17de eeuwse Nederlandse meubelen*. Amsterdam: Rijksmuseum, 2007, p. 141-145; Van Aalst & Hofstede, op.cit., p. 290-291.

[4] R. Meischke, 'Het Rembrandthuis', in: *Amstelodamum*, Jaarboek 48 (1956), p. 18.

[5] SAA, Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 652-687. In deze inboedels uit de periode 1740-1760 komen in totaal 22 luiermandskasten voor waaronder een vurenhouten luiermandskast met daarin een kinderrok en luiermandsgoed (Inv.nr.: 654).

[6] E. Bergvelt & R. Kistemaker, *De wereld binnen handbereik*. Zwolle: Waanders Uitg., 1992, p. 78 en 86; W. Fock & I. van Zijl (red.), *Het Utrechtse huis. De verzameling van het Centraal Museum Utrecht. Meubelen tot 1900.* Utrecht: Centraal Museum, 2005, p. 170-174.

[7] *Christie's, European Noble and Private Collections, Amsterdam, 24 t/m 25-6-2008, Sale 2811*. Amsterdam: Christie's, 2008, p. 120-121, lotnr. 273. H.166 x B.115 x D.42 cm; E. Bergvelt en R. Kistemaker, *De wereld binnen handbereik. Catalogus. Nederlandse Kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735.* Amsterdam: Amsterdams Historisch Museum, 1992, p. 56, cat.nr. 83; R. van der Ham & A. Bierman*, Van gildekast tot schoenendoos. Nederlandse simpliciaverzamelingen.* Vensters op Farmaciehistorie, dl. 5. Leiden: Erato, 2017, p. 134.

Dunois,[8] Petronella de la Court,[9] Petronella Oortman,[10] en van Sara Rothé.[11] Tenslotte noem ik de gildekasten, zoals die van het Sint Nicolaasgilde of koopmansgilde in Den Haag. Deze dateert uit 1663 en staat op een open onderstel van Toscaanse zuilen die met imitatie schildpad zijn beschilderd.[12] Het kruisvoetkabinet is gedurende circa 1650-1730 eigenlijk een standaard type kast in de gehele Republiek en kan al naar gelang de functie en de prijs in vele vormen en materialen voorkomen.

2. Ontwikkeling en diversiteit.

De vijftien aangetroffen naaldhouten beschilderde kruisvoetkabinetten van Nederlandse oorsprong rusten zonder uitzondering op bollen.[13] De gedraaide poten hebben een meestal op de barok gebaseerde vorm. Ze kunnen op regelmatige afstand zijn ingesnoerd zodat een opeenvolging van bollen of kralen ontstaat, ook wel aangeduid met de term 'kraalgedraaid'. Daarnaast zijn er kasten die op getorste poten rusten dan wel op zeskantige zich verjongende poten. Tot slot zijn er balustervormige poten, rond of vierkant in doorsnede. De vier poten zijn onderlangs verbonden door een kruis, vandaar de naam van dit meubel. Dit kruis kan net als de poten zijn ingesnoerd of getorst, maar kan ook plat zijn. In de regel ligt er op de kruising een diamantvormige applique. De verbinding tussen het kruis en de poten is vaak eenvoudigweg gespijkerd, bij de meer verzorgde exemplaren is hier een pen- en gatverbinding gemaakt. Aan de bovenzijde zijn de poten rondom met regels verbonden door dubbel getoogde pen- en gatverbindingen. In de voorzijde van dit onderstel kan een kastbrede lade steken. Het profiel bovenlangs het onderstel vormt tegelijkertijd een sponning waarbinnen de bovenkast valt.

De bovenkasten van eikenhouten kruisvoetkabinetten bestaan in de regel uit een losse kap, twee losse zijden en een achterwand uit losse planken. Bij de naaldhouten beschilderde kruisvoetkabinetten bestaat de bovenkast daarentegen meestal uit één geheel of uit een boven- en onderhelft, verbonden door een opgelegde pen- en gatverbinding (zie afb. p.307).[14] Dit is waarschijnlijk de snelste en goedkoopste methode om de bovenkast nog enigszins demontabel en daarmee transportabel te maken.

---

[8] Collectie Rijksmuseum Amsterdam, Inv.nr.: BK-14656.

[9] Collectie Centraal Museum, Utrecht., Inv.nr.: 5000, zie W. Fock & I. van Zijl, op.cit., p.175-180.

[10] Collectie Rijksmuseum Amsterdam, Inv.nr.: BK-NM-1010.

[11] Collectie Frans Hals Museum, Haarlem.

[12] Collectie Haags Historisch Museum, Den Haag, Inv.nr.: 0000-0001-OHO. Zie: D.F. Lunsingh Scheurleer, 'Volkskunst in woonhuis en huishouding', in: A. Teenstra (red.), *Nederlandsche Volkskunst.* Amsterdam: Elsevier, 1941, p. 82; K. Mascini-Bangert, *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 43; J.G. Smit, *Den Haag: Geschiedenis van de Stad. 2. De tijd van de Republiek*. Zwolle: Waanders, 2005, p. 165.

[13] Niet meegeteld zijn de twee kruisvoetkabinetten in het Museum für Lackkunst (Inv.nr.: EU-H-a-1) te Münster die weliswaar te boek staan als Nederlands maar dat volgens mij, vanwege de houtsoorten, constructies en gereedschapssporen, niet zijn.

[14] Een uitzondering hierop vormt het naaldhouten kruisvoetkabinet met chinoiserie versiering waarvan de bovenkast wel bestaat uit losse delen. Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: R.12867.

Opgelegde pen- en gatverbinding, die de boven- en onderhelft van de bovenkast van een kruisvoetkabinet verbindt. Collectie Nederlands Openluchtmuseum Inv.nr.: NOM.42892-73 (Catalogus Deel 2, p.337).

Het metalen beslag op naaldhouten kruisvoetkabinetten is sober. Voor zover na te gaan sluiten ze allemaal met een inlatend schootveerslot in de rechter deur en een sluitkram. De slaglijst van de rechter deur houdt, in gesloten toestand, ook de linker deur dicht. De deuren draaien meestal op speunen. Slechts één van de kruisvoetkabinetten[15] is voorzien van het wat oudere type vlinderscharnier. Bij een ander exemplaar, de notarisloketkast uit de collectie van het Fries Museum, zijn de deuren voorzien van staartgehengen.[16] In geval er laden in het interieur zitten kunnen daar eenvoudige messing trekringen op zitten, die met een splitpen door het ladefront is vastgezet.

3. Beschildering.

Naaldhouten kruisvoetkabinetten dragen een grote diversiteit aan beschilderingen. De meest eenvoudige aangetroffen afwerking bestaat uit wortelnoten-imitatie. De imitatie-houtnerf loopt daarbij over het gehele meubel van boven tot onder door.[17] Geavanceerder zijn de imitaties van marqueterie. De in deze vorm aangetroffen beschildering imiteert een met olijfoesters en notenfineer beplakt sterkabinet. Een

[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.9714.
[16] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1959-11.
[17] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.42892-73.

aantal kruisvoetkabinetten is afgewerkt met een imitatie van oosters lakwerk.[18] Het exemplaar van het Amsterdam Museum heeft naast chinoiserie lakwerk tevens borduurwerk op de deuren. Gecompliceerdere beschilderingen bestaan uit een combinatie van olijfhout, schildpad, Boulle marqueterie, riviergezichtjes en Italianiserende landschapjes, deze laatste zowel in grisaille als polychroom. Er zijn mij twee van dergelijke kruisvoetkabinetten bekend, beide in particuliere collecties. Een aantal 18de-eeuwse kruisvoetkabinetten draagt een groots opgezette 20ste-eeuwse overschildering.[19]

Een uitzonderlijke positie neemt een kruisvoetkabinet in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum in.[20] Dit kabinet is aan de buitenzijde van origine mogelijk alleen transparant gelakt. Dit sobere exterieur herbergt een huisaltaar met tegen de achterwand een geschilderde cilindermonstrans en een zwartwit geblokte marmeren vloer op de legplank ervoor. Het lijkt het enige bewaarde kastaltaar in Nederland te zijn. De onopvallende buitenzijde maskeert de religieuze katholieke inhoud. Dat is noodzakelijk in plaatsen waar het katholicisme slechts oogluikend is toegestaan.

Een aparte behandeling verdienen de opschriften op een notarisloketkast. Diverse personen hebben zich gebogen over het schrift.[21] Het is geschilderd in humanistisch schrift met Romeinse letters. De periode van overgang van gotisch naar humanistisch schrift verschilt per streek. Onze loketkast is waarschijnlijk afkomstig uit een notariskantoor in Bolsward. Het gotische schrift is in Friesland vóór 1700 nog het meest in gebruik. Friese humanistische handschriften worden daarom na 1700 gedateerd, maar menig schrijver was het humanistische schrift al halverwege de 17de eeuw machtig. Het gebruik van Romeinse letters voor opschriften, titels en kapittelaanduidingen, ook in teksten die verder in gotisch schrift staan, is echter al veel ouder.

Er bestaan meer 17de-eeuwse kasten met opschriften. Een uit Zaandam afkomstige kast, 1672 gedateerd, is voorzien van uitgebreide teksten in humanistisch schrift.[22] Dan is er de kast van het Chirurgijnsgilde te Leiden uit 1679, afkomstig uit de gildekamer boven in de waag. Deze is geschilderd door de kladschilder Johannes Vos II (1615-1693) en eveneens voorzien van humanistisch schrift.[23] Een latere, 1684 gedateerde kast uit Noord-Holland draagt van origine nog gotisch

[18] Collectie Antiquair W. Angevaren, Den Haag; collectie Amsterdam Museum, Inv.nr. OKA 2954; collectie Rijksmuseum Amsterdam, Inv.nr.: R.12867; collectie Kölnisches Stadtmuseum, Inv.nr.: KSM RM 1928/380; Veiling: Stair Galleries, 549 Warren Street, Hudson, NY 12534, sale 031012, lotnr. 670.
[19] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48027-75; Veiling Mak van Waay, veiling nr. 324, 24-2-1981, lotnr.: 6940. Tevens afgebeeld in: Catalogus PAN Amsterdam, 10 jaar Nationale Kunst- en Antiekbeurs, 3-13 oktober 1996. 's-Hertogenbosch, 1996, p. 162.
[20] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.9714.
[21] Peter van der Most, Historisch Centrum Overijssel, Zwolle; Rien Wols & Hanneke Meulenaars, Projectenbureau BHIC 's-Hertogenbosch; Gerrit Richter, Gelders Archief, Arnhem; Otto Kuipers, Tresoar, Leeuwarden; Nico Vriend & Willem Blok, Noord-Hollands Archief, Haarlem.
[22] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047.
[23] C.W. Fock & R.E.O. Ekkart, 'Johannes de Vos, verwarring rond vier Leidse schilders', in: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden,* vol. 78 (1986), p. 53-76.

schrift.[24] Deze gegevens overziend zouden de opschriften op de hierboven beschreven notarisloketkast uit de tweede helft van de 17de eeuw kunnen dateren.

4. Datering.

De naaldhouten beschilderde kruisvoetkabinetten dateren mijns inziens tussen circa 1650 en 1750. De vroegste mij bekende vermelding van dergelijke meubels dateert uit 1658 (zie volgende paragraaf). De notarisloketkast uit de collectie van het Fries Museum kan mijns inziens eveneens uit deze tijd dateren. De kruisende kraslijnen op de voorzijde van de deuren ter positionering van de spijkers in de klampen worden in de late middeleeuwen tot in de 17de eeuw veel aangebracht, maar zijn in de loop van de 17de eeuw in onbruik geraakt. Meindersma, die een groot deel van het handgesmede hang- en sluitwerk in Nederland beschrijft, beeldt een aantal deuren af met vergelijkbare kraslijnen, daterend van 1425 tot de 17de eeuw.[25] Ook de handgesmede staartgehengen op deze loketkast zijn kenmerkend voor gotische en vroege renaissance kasten maar raken daarna in onbruik. Tegen het einde van de 17de eeuw worden speunen algemeen toegepast. Op basis hiervan zou de loketkast binnen de hier beschreven groep van naaldhouten kruisvoetkabinetten het vroegste overgebleven exemplaar zijn en omstreeks 1650 dateren.

Gedurende de tweede kwart van de 18de eeuw raakt het kruisvoetkabinet uit de mode en begint men kabinetten met een gesloten onderstel te produceren. Het ladenfront is eerst nog orgelgebogen of vlak, later gebombeerd. Het kruisvoetkabinet blijft echter ook in de chique huishoudens nog de gehele 18de eeuw in gebruik zoals op het Rapenburg te Leiden.[26] In Winschoten (Groningen) wordt nog in 1799 een eikenhouten kabinet op een kruisvoet gemaakt, met in het onderstel drie gebuikte laden.[27]

5. Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers en geografische spreiding.

In de reglementen van de Rotterdamse witwerkers van 18 april 1658 staat wat zij mogen maken en verkopen. Daaronder worden genoemd: ‘Kruiswerken, Onder-Luurkasjes met verdikte Stylen’, en ‘halve Kasjes op Stylen, met gaten en pennen vergaard en met Lysten verciert, alles van week en zagt Hout’.[28] Waarschijnlijk in een poging om hun eis voor meer rechten kracht bij te zetten stappen vijf Amsterdamse meester-witwerkers al twee maanden vóór de publicatie van het Rotterdamse reglement naar een notaris om officieel te laten vastleggen wat hun Rotterdamse

[24] Collectie Taxandriamuseum, Turnhout, België, Inv.nr.: T01345.
[25] K.T. Meindersma, *Achterslot en grendel*. RV-bijdrage, 14. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1994, p. 48, afb. 76: een deur uit 1597 van het raadhuis te Haarlem; p. 63, afb. 132: een 17e-eeuwse celdeur uit de dieventoren te Amersfoort; p. 251, afb. 610, een deur uit de domkerk te Utrecht, 1425-1450.
[26] Zie bijvoorbeeld Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, deel 4a, 1989, p. 321 en p. 323: kabinetten met daarin planken en laden en onderin slechts één lade.
[27] F.J. Veldman, *Het Noordelijke Meubel. Het Groninger kabinet 1780-1850*. Uithuizen: Stichting Freerk J. Veldman, 2009, p. 22.
[28] P. Couvret, *Verhandelingen over de rechten der onderscheide ambagten van het Groot Timmerluiden of St. Josephs en het Groot Houtkramers- of St. Maria-Gilde binnen deze stad Rotterdam* etc. Rotterdam, Zuid-Blaak: Boekdrukkerij Jacobus Bronkhorst, 15 augustus 1774, letter E.

broeders allemaal is toegestaan. Zij vermelden: 'kruysvoeten onder luyerkasjens met verdickte stylen' en 'halve kasjens op stylen met gaten en pennen vergaart ende met lijsten versiert'.[29] Het gaat hier om luierkastjes op kruisvoeten. De in deze bron genoemde halve kastjes op stijlen kunnen ook worden geïnterpreteerd als kastjes op een open onderstel. In deze witwerkers-reglementen worden dergelijke technische aspecten als 'kruiswerk' en 'kruisvoet' wel gespecificeerd. In het dagelijks verkeer is de term kruisvoetkabinet daarentegen niet gangbaar, men gebruikte simpelweg de term kabinet. Vermeldingen van kabinetten in witwerkers-winkels uit de late 17de en vroeg 18de eeuw hebben echter naar alle waarschijnlijkheid wel betrekking op kruisvoetkabinetten. Zo is er bij de Amsterdamse witwerkers sprake van kabinetten, te weten bij Abraham Willemsz. in 1698[30] en bij Frans Dircksz. Sluijter in 1728.[31] Uit zijn administratie blijkt dat Sluijter tussen 1706-1720 in totaal 82 kabinetten produceert, in hoogte variërend van 5 tot 7,5 voet. Vijfendertig exemplaren zijn zwart en twee rood verlakt, veertien kabinetten dragen een notenhout-imitatie en een kabinet is uitgevoerd met een olijfhout-imitatie. In Rotterdam is er eveneens sprake van kabinetten, zoals bij witwerker Heyndrick Hasselaar in 1718.[32]

Omdat tussen 1650-1750 een open onderstel met een kruis zo'n standaard-vorm is voor een grote diversiteit aan kasten zal in veel particuliere boedelbeschrijvingen volstaan zijn met de term kast of kabinet, daar waar het in feite om een kruisvoetkabinet gaat. In de Amsterdamse Courant van 29 maart 1704 wordt een inboedel aangeprezen met 'kostelijk geschilderde kabinetten'. In verreweg de meeste gevallen beperkt men zich tot de term kabinet met bijvoorbeeld één lade in het onderstel.[33] Slechts een enkele keer is de beschrijvingen in boedelinventarissen specifiek genoeg, zoals in het geval van een 'cabinetcasgen op een cruysvoet' en een 'cabinetgen op een cruysvoet' in 1673 op het Rapenburg 31 te Leiden.[34] Op de tarieflijst van beurtschippers tussen Den Haag en Nijmegen (1773) is sprake van een verlakt kabinet op een voet.[35] Dergelijke meer gespecificeerde beschrijvingen zijn echter zeldzaam. Daarom is een geografische verspreiding van het kruisvoetkabinet moeilijk vast te stellen aan de hand van contemporaine vermeldingen. Beschilderde naaldhouten kruisvoetkabinetten zijn rond 1700 echter gemeengoed voor de gehele Republiek.

[29] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2285, folio 79. Notaris J. de Winter, 7 februari 1658.
[30] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731, acte nr.: 191.
[31] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr.: 53.
[32] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1931, folio 733-739.
[33] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 4b, p. 586-587.
[34] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1988, deel 3a, p. 338-339.
[35] 'No. 72. Ordonnantie op de Vragtloonen voor Beurtschippers varende van Nijmegen en vica versa, 20 october 1773', in: *Keuren en ordonnantien. Van 's Graven-Hage. Van 28 Mai 1736 tot 3 Juny 1803*. 's Graven-Hage: Weduwe J. de Groot en Zoonen, 1803.

3.5.11 Linnen- en klerenkasten (Catalogus Deel 2, p.342-426)

1. **Terminologie.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
5. **Geografische verspreiding.**

1. Terminologie.

De kasten die in dit hoofdstuk centraal staan hebben twee of vier deuren. In de kap of in de voet zit regelmatig een kastbrede lade. Achter de deuren bevinden zich legplanken of een tot de bodem reikend hangcompartiment, dan wel een combinatie van die twee. Legplanken dienen voor linnen, kleren en alle andere denkbare zaken, hangcompartiment zullen vooral voor kleren zijn gebruikt.

In de voor dit onderzoek geraadpleegde boedelbeschrijvingen gebruikt men allerlei termen zoals leg-, linnen- of lijnwaadkast en hang- of kleerkast, vaak niet gebaseerd op het model maar op wat er in zit. Zo kunnen deze termen evenzeer slaan op de elders behandelde kruisvoetkabinetten en linnenkabinetten. Zonder verdere specificaties is het dan niet op te maken welk model het kan zijn geweest.

De term kast is gebruikt voor vrijwel ieder bergmeubel met deuren waarin men respectievelijk linnen, kleren en gebruiksvoorwerpen opbergt. Zelden is er sprake van een linnenkast met uitsluitend linnen of een kleerkast met daarin alleen kleren. Zo heeft Catrina Elisabeth Vaick te Weesp (1773) haar jakken in een hangkast. Zij heeft alleen kleren in haar kast.[1] Maar kasten die men met de term kleerkast aanduidt bevatten in de regel eveneens linnen in de vorm van ongemaakt textiel en beddengoed. Omgekeerd zijn er hangkasten waarin alleen leggoed wordt vermeld.[2] Naast linnen en kleren bewaart men legio andere zaken in dergelijke kasten zoals pruiken.[3] Gerrit Bokhove op de erve Schaapdijk bij Almelo (1865) heeft in zijn geverfde kast onder meer kleren, schoenen, hoofddeksels, zilver en een kerkboek.[4] In welgestelde huishoudens en zorginstellingen treft men wel grote kasten aan waarin alleen linnen is opgeborgen zoals de nog in situ zijnde linnenkast in de linnenkamer van Landgoed Singraven in Denekamp, een linnenkast uit Huize Voorstonden bij Brummen[5] en een linnenkast in het Museum Elisabeth Weeshuis in Culemborg.[6] In de meeste gevallen spreekt men in boedelinventarissen echter kortweg van ‘kast’, ongeacht de inhoud. Er is vrijwel altijd enig linnen in opgeborgen.

[1] MI: boedelbank, archiefnr.: 5298.
[2] Zie bijvoorbeeld MI: boedelbank, archiefnr.: 184. In de hangkast van Willem Mathol (1713) zitten gordijnen, tafellakens en valletjes.
[3] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 109 e.v.: D^{e} E. Nethanus,15-5-1754, Hemelum.
[4] Gerrit Bokhove, Erve Schaapdijk, Almelo, 1865. Uit: G.J. Eshuis, ‘Van boerenland tot stadsrand’, in: *Dagblad van het Oosten, (1965),* 20 febr., p. 29.
[5] Nu in privécollectie.
[6] Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg, Inv.nr.: MEW 0887.

Tot slot de term meidenkast. Een dergelijk meubel zou je verwachten in de kamers van dienstmeiden in huizen met personeel. De gepubliceerde inboedels van het Rapenburg te Leiden reppen tussen 1616-1891 in totaal van 87 meiden- of maagdenkamers. In geen van die kamers wordt echter een meidenkast of meidenkist vermeld. Het lijkt er hier eerder op dat de werkgever een meubel ter beschikking stelt. Zo is er in 1650 op nummer 48 sprake van kleren van de meid in een 'wagenschottenkast' in de keuken.[7] In 1661 staat er op nummer 28b in de bovengallerij een lange hangende kast met meidengoed.[8] En in 1844 liggen de dienstbodelakens op nummer 34 in het kabinet op de grote bovenvoorkamer.[9] Pas in de laat 19de eeuw lijkt de term meidenkast in zwang te komen en wel in krantenadvertenties van chique boedelverkopingen[10] om onderscheid te maken met het voorname meubilair uit de meer representatieve delen van het huis. Dat dienstmeiden een eigen kast kúnnen hebben staat wel vast. Op grote boerderijen in Middelstum en Woltersum (Groningen) staan er rond 1900 leg- hangkasten op de deel voor de eerste meid en de eerste knecht.[11] Jonge meiden (12 à 13 jaar) moeten het met een kist stellen. Hun goede kleding hangt bij de vrouw des huizes in de kast. In mei, als veel meiden en knechten van werkgever wisselen, worden ook de kasten verhuist, 'kasthalen' genoemd. De nu in de antiekhandel met meidenkast aangeduide meubels zijn echter zonder uitzondering eenvoudige linnenkasten die in elk sober huishouden dienst kunnen hebben gedaan.

2. Ontwikkeling en diversiteit.

17de eeuw

De oudste bewaard gebleven beschilderde naaldhouten linnenkasten dateren uit 1650-1700. Beschilderde, volledig naaldhouten kasten met van origine twee deuren zijn mij slechts van foto's bekend. Dit zijn de grisaille kast uit het Fries Doopgezind Weeshuis te Zaandam (zie afb. p. 313)[12], en de met vruchtentrossen beschilderde kast, voorheen in de collectie van Andy Warhol.[13] Van beide meubels is de huidige verblijfplaats onbekend. De tweedeurskast uit Kasteel de Cannenburgh in Vaassen is mogelijk beschilderd met Granida en Daifilo uit het herderspel (1605) van P.C. Hooft.[14] De deuren zijn echter van eikenhout. Daarom is deze kast waarschijnlijk niet door een witwerker gemaakt.

[7] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, deel Vb, p. 572.
[8] Op.cit., 1989, deel IVb, p. 671.
[9] Op.cit., 1990, deel Va, p. 171.
[10] Zie bijvoorbeeld het vurenhouten exemplaar in 1896 in Groningen, *Nieuwsblad van het Noorden:* 6-12-1896.
[11] MI: dialectenbank, Middelstum, minuut 15-20; Woltersum, minuut 28-31.
[12] GAZ: Inventaris van het Fries-Doopsgezind Weeshuis (KA 124 A), 23 november 1911, p. 2: 'Groote Zolder: 1 kastje met geschilderde beelden met 95 boeken.'
[13] J. Schipper, 'Vruchtentrossen in grisaille : beschilderde kasten uit Nieuw Nederland en Nederland', in: *Antiek,* jrg. 30 (1995-1996), nr. 3, p. 107-108 en afb. 13.
[14] Collectie Stichting Rijksmuseum Muiderslot, Inv.nr.: C 1949-011.

Naaldhouten kast uit het voormalige Fries Doopsgezind Weeshuis te Zaandam. Grisaille beschildering van Pallas Athena (links) en Hera (rechts). Circa 1650-1700. Huidige verblijfplaats onbekend.

Tijdens de inventarisatie zijn zes 17de-eeuwse volledig naaldhouten beschilderde kasten met van origine vier deuren aangetroffen.[15] De deuren van deze kasten zijn aan de voorzijde vlak met achterop klampen, een constructie die bij witwerkers ook later in de 18de en vroeg 19de eeuw gangbaar blijft. De kasten hebben een overhangende kap of een kaplade met overhangend front. In het midden of onderin bevindt zich vaak eveneens een kastbrede lade. In de regel staan deze kasten op bolpoten. De achterwand bestaat uit een serie verticale planken, met grove gesmede spijkers tegen de romp gespijkerd.

[15] Collectie Fries Museum, Inv.nr: FM 5249 (een vroeg 20ste-eeuwse imitatie van deze kast bevindt zich in het Zuiderzeemuseum: Inv.nr. ZZM 1656); collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2390-43 (verloren) zie: *Catalogus American Kasten.* New York: The Metropolitan Museum of Art, 1991, p. 30, fig. 30; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 13183 en ZZM 7252-1962 (deze kast heeft nu twee maar had oorspronkelijk vier deuren); collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, geen inv.nr.; Veilinghuis De Zwaan, Veiling 23-6-2017, lotnr. 6567.

Vierdeurs kast beschilderd met in grisaille weergegeven vruchtentrossen. Datering: 1650-1700. Maten: H.171 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2390-43 (verloren).

Er is een groep verwante kasten, ten dele van eikenhout, die mijns inziens niet door stedelijke witwerkers is vervaardigd. Binnen deze groep bevinden zich exemplaren met vlakke deuren[16] en exemplaren waarbij er raamwerken op de deuren zijn gespijkerd.[17] Van dit type kennen we ook volledig eikenhouten kasten[18] waaronder een kast in Turnhout uit 1684.

[16] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZMM 5750-56 en ZZM 9127.
[17] Collectie Zuiderzeemuseum, ZZM 5119-55.
[18] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.32570; collectie Taxandriamuseum, Turnhout, België, Inv.nr.: T01354.

Klerenkast voorzien van chinoiserie. Datering: 1740-1760. Maten: H.227,5 x B.167 x D.59 cm. Collectie Stichting Kasteel Keukenhof, geen inv.nr (Catalogus Deel 2, p.373).

18de eeuw

Beschilderde naaldhouten linnenkasten uit de 18de eeuw zijn nauwelijks aangetroffen. In de vroege 18de eeuw zullen kruisvoetkabinetten, die al in de late 17de eeuw furore maken, de rol als bergmeubel hebben overgenomen. Later in de 18de eeuw komen daar linnenkabinetten voor in de plaats. Beide typen zijn in aparte hoofdstukken behandeld.

De tweedeurs hangkast in Kasteel Keukenhof (midden van de 18de eeuw draagt een barok gecontourneerde kap (zie afb. hierboven).[19] Ze heeft van origine knoppen aan de binnenzijde van de deuren en over de breedte van het interieur een houten roede. De hele kast lijkt te zijn gemaakt om kleding in op te hangen. Dergelijke, voor slechts één doel gemaakte kasten zijn echter zeldzaam. Ze komen alleen voor in grote welvarende huishoudens waar men zich voor elke functie een afzonderlijke kast kan veroorloven én waar men genoeg ruimte heeft voor een dergelijke diversiteit aan meubels. Bovendien beschikken deze mensen over meer dan een gemiddelde hoeveelheid textiel waardoor men meerdere bergmeubels nodig heeft. Uit de late 18de eeuw resteert een legkast met oorspronkelijk vijf legplanken.[20] Ze heeft dezelfde kleine proporties als classicistische klepsecretaires[21] en chiffonnières[22] uit die tijd.

[19] Collectie Stichting Kasteel Keukenhof, geen inv.nr.
[20] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5514-46.OV.
[21] SAA: geen inv.nr. Gedateerd 1803.
[22] Zie bijvoorbeeld collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM 15577.

19de eeuw

Uit de vroege 19de eeuw stamt een naaldhouten tweedeurs kast met een vlakke kap en bolpoten,[23] in de antiekhandel ook wel Drentse pastoorskast genoemd. De overgebleven exemplaren zijn in de regel van eikenhout, vaak voorzien van noten-[24] of palissanderfineer, soms in sterpatronen opgelijmd.[25] Men dateert ze in de regel in de late 17de of vroege 18de eeuw. Het hier aangehaalde naaldhouten exemplaar is van origine beschilderd met een mahoniehout-imitatie en dateert daarom op zijn vroegst uit de late 18de eeuw, maar eerder uit de vroege 19de eeuw.

Tussen 1830-1860 dateren twee kleine legkasten met een vooruitspringende kapladen, aan weerszijde geschoord door twee consoles.[26] Van hetzelfde type bestaat een legkast met spitsbogen[27] en een leg- hangkast.[28] Beide dateren uit 1860-1880. In echt mahoniehout uitgevoerde meubels met gotische spitsbogen dateert Van Voorst tot Voorst twintig tot dertig jaar vroeger.[29]

Wat men nu in de regel onder een 'meidenkast' verstaat, is in feite een linnenkast voor minderwelgestelden. Het is een legkast met een ojiefvormig gebombeerde kaplade, floraal snijwerk dan wel gedraaide pilasters op de hoeken en geschulpte deuren. Soms is de kap versierd met een kraallijst. Het interieur bevat in de regel vier legplanken, met twee kleine hangladen onderaan de tweede plank van boven. Dit genre rococo-meubels wordt al sinds circa 1840 in mahoniehout geproduceerd.[30] Het vroegst aangetroffen exemplaar, uitgevoerd in beschilderd naaldhout, dateert uit 1860-1865. De overige exemplaren komen uit de periode 1880-1920.[31] Dit model wordt tot circa 1930 gemaakt (zie afb. p.317 boven).[32]

[23] Collectie Bruil & Brandsma antiquairs, Amsterdam, Inv.nr.: 8.
[24] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.4514-44.
[25] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.38619-68.
[26] Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg, Inv.nr.: MEW 0812; collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[27] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.42935-73.
[28] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[29] J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland: 1835-1895*, deel 2. Amsterdam: Bataafsche Leeuw, 1992-1994, afb. 460, 461, 564.
[30] J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland: 1835-1895*, deel 2. Amsterdam: Bataafsche Leeuw, 1992-1994, p. 655 en 669.
[31] Zie collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM-025399 (1860-1865); een exemplaar zonder inventarisnummer (1880-1900); collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.49767-78 (1870-1890), NOM.44463-73 (1880-1900), NOM.50483-79 (1890-1910), NOM.9334.OV (1900-1920).
[32] H. Nijman & Co. G*eschilderde ledikanten, kinderledikanten, enz. laqué meubelen, eiken slaapkamer ameublementen, ledikanten, enz.* Rotterdam: H. Nijman & Co, september 1931, p. 18; H. Nijman & Co. *Prijscourant van geschilderde en witlaque meubelen, massief eiken slaapkamer ameublementen, kinderledikanten, enz.* Rotterdam: H. Nijman & Co, april 1931, p. 4.

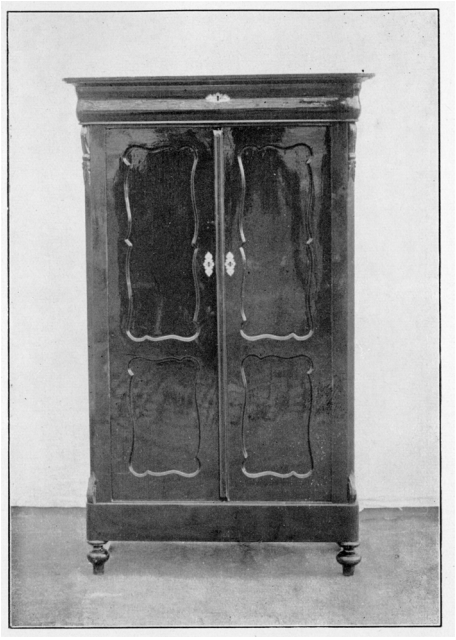

Als ‘gewone kast’ aangeprezen legkast, in 1931 gemaakt door de H. Nijman & Co. in Rotterdam. Dit type noemt men nu ook wel meidenkast.

Met een mahoniehout-imitatie beschilderde tweedeurs legkast, ook wel meidenkast genoemd, in een arbeidershuisje te Damwoude. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 190611.

Parallel daaraan verschijnt er vanaf 1870 een veel luxere uitvoering van dit rococo type, indertijd aangeprezen als boogkast (zie afb. hieronder).[33] Ze is hoger, op de hoeken voorzien van pinakels en heeft een hoge ver overhangende kuif.[34] Deze kasten zijn als legkast en als leg- en hangkast uitgevoerd. Ze worden eveneens in eiken-[35] of mahoniehout[36] gemaakt en kunnen in dat laatste geval tot twintig jaar eerder dateren.[37]

No. 424.

Boogkast.

Mahonie of notenhout geschilderd.
100cm. breed 190cm. hoog f 22.50.
103cm. „ 210cm. „ - 25.--.
Idem echt mahonie.
102cm. breed 205cm. hoog - 55.--.
120cm. „ 210cm. „ - 72.50.
Mindere soorten worden op aanvraag geleverd.

Links een naaldhouten legkast met een beschilderde mahoniehout-imitatie. Datering: 1870-1890. Maten: H.237 x B.138,5 x D.49 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39494-70 (Catalogus Deel 2, p.400). Rechts een als boogkast aangeprezen exemplaar (circa 1880-1890) in meubelmagazijn J.J. Exler.

[33] Zie: *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-75-347, Schiedam, En detail, Export, En gros, Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubelen, Behangerij-Stoffeerderij.* Schiedam: J.J. Exler, z.j. [1880-1890], p. 30, nr. 424.
[34] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39494-70; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM-024850.
[35] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.37865
[36] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.45128-74 en NOM.5513-46 (afgestoten).
[37] J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland: 1835-1895*, deel 2. Amsterdam: Bataafsche Leeuw, 1992-1994, p. 672.

De herwaardering van de renaissance is gedurende de tweede helft van de 19de eeuw zichtbaar in de vormentaal van chic meubilair.[38] De aangetroffen beschilderde naaldhouten kasten in deze stijl dateren echter uit de vroege 20ste eeuw. Uit de periode 1900-1930 zijn er drie legkasten dan wel leg- hangkasten met gecanneleerde pilasters en consoles, diamantvormige appliques en een kuif met gebroken timpaan (zie afb. p.320).[39] Het beslag is in de regel van gestanst ijzeren blik of van zink. Deze meubels zijn gemaakt in een periode dat men zich inmiddels geen witwerker meer noemt maar fabrikant van beschilderde meubels. De gereedschapssporen getuigen er van dat deze meubels vervaardigd zijn in volledig gemechaniseerde werkplaatsen. Diverse uitvoeringen van deze kasten worden aangeprezen in de catalogus (september 1931) van H. Nijman & Co. in Rotterdam (zie afb. hieronder).[40]

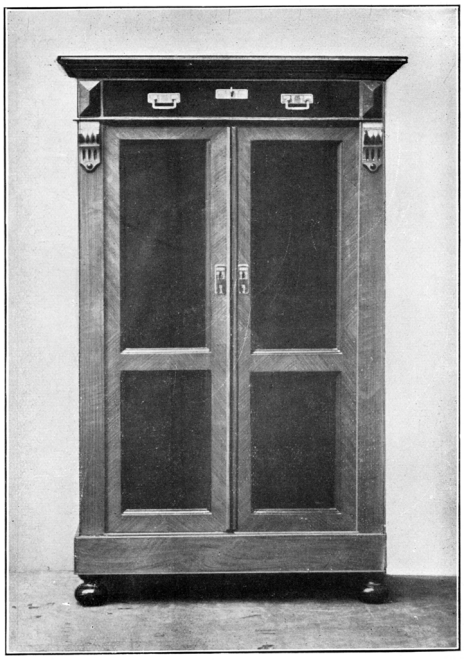

Beschilderde naaldhouten legkast met renaissance kenmerken zoals gecanneleerde consoles en diamantvormige appliques uit de meubelcatalogus (september 1931) van H. Nijman & Co. in Rotterdam.

[38] Van Voorst tot Voorst, op.cit.
[39] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.41967-72; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.025853; collectie Stichting Hagedoorns Plaatse, Epe, Inv.nr.: 0202-6487.
[40] H. Nijman & Co., *Geschilderde Ledikanten, kinderledikanten, enz. Laqué meubelen, eiken slaapkamer ameublementen, ledikanten enz.* Rotterdam: H. Nijman & Co., september 1931, p. 17, nr. 3, p. 18, nr. 1.

Leg- hangkast in renaissancestijl. Datering: 1910-1930. Maten: H.230 x B.133,5 x D.52 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.41967-72 (Catalogus Deel 2, p.421).

Vanaf 1900 komen in dergelijke kasten kastrandjes algemeen in gebruik. Ze zijn eerst van geweven katoen of gehaakt, soms van krantenpapier geknipt. Een goed gedocumenteerd voorbeeld uit 1908 betreft dat van Elisabeth Maria Bruigom in Delft.[41] Voor haar uitzet borduurt zij kastrandjes met de opschriften: Handdoeken, Badhanddoeken, Keukendoeken, Theedoeken, Lakens en Sloopen. Kant en klaar in de winkel te kopen kastrandjes worden onder meer van zeildoek en na de Tweede Wereldoorlog meer en meer van plastic vervaardigd.

Tijdens de inventarisatie is een 19de-eeuwse linnenkast gevonden die niet tot het werk van witwerkers behoort.[42] Het betreft een legkast uit circa 1860-1865. De oudst bekende gebruikers wonen in Meghen aan de Maas (N.B.). De fitsen als scharnieren wijzen op een zuidelijke makelij. Het meubel is bovendien gemaakt van wilgenhout en draagt kraanzaagsporen op de achterzijde. Daardoor is de kans groot dat het meubel is gemaakt in een klein bedrijf op het zuidelijke platteland en niet door witwerkers in een stedelijke omgeving.

[41] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.20573.
[42] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43033-73.

3. Beschildering

Interieur met een vrouw aan de naaitafel. Achter haar een kast met mogelijk een grisaille beschilderingen, gezien het feit dat de naden van de planken door de gezichten van de portretkopjes heen lopen. Door: Thomas Wijck. Collectie Städel Museum, Frankfurt am Main, Inv.nr.: 605; RKD: database, nr. 1001161387.

De eikenhouten met snijwerk en intarsia versierde betimmeringen en kasten zoals die zich gedurende de 17de eeuw in Noordwest-Nederland ontwikkelen vertonen alle elementen die we later op beschilderde kasten terugvinden.[43] Rollend lofwerk of een lange jacht op het fries, festoenen op de pilasters, Bijbelse en mythologische taferelen op de panelen, aangevuld met allegorieën op deugden of de vier evangelisten zijn in sommige gevallen zelf op één eikenhouten kast verenigd.[44] Het latere decoratieve schilderwerk op vooral naaldhouten kasten lijkt dus geïnspireerd op het duurdere snijwerk dat al eerder op meubels en op wandbetimmeringen gebruikelijk was.

Dit snijwerk is op vele manieren met verf geïmiteerd. De goedkoopste vorm zijn grisaille beschilderingen, uitgebreider in het hoofdstuk 3.4 behandeld. De enige

[43] K. Sluyterman, *Huisraad en Binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1918, p. 95-113. Voor een in intarsia uitgevoerde lange jacht zie een vroeg 17de-eeuwse in kwartiers eikenhout uitgevoerde wandbetimmering, collecte Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7172-47.
[44] J.G. Lugten, 'Marken in de Zuiderzee.' in: *De Opmerker. Weekblad voor architecten, ingenieurs, fabrikanten, aannemers en werkbazen*, jrg. 17 (1882), nr. 26, 1 juli; Zie bijvoorbeeld collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-11448.

twee volledig naaldhouten kasten met een geheel polychroom front tonen Bijbelse voorstellingen uit het oude testament, te weten scènes uit het leven van Simson en mogelijk Christus en de rijke jongeling, gecombineerd met dorpsgezichten en een lange jacht.[45] Getuige de beschrijvingen in de administratie (1707-1719) van Frans Dircksz. Sluijter blijkt het merendeel van zijn kasten echter bruin of zwart te zijn geweest en bestaat de decoratie hooguit uit wat biezen.[46] Het lijkt er daarom op dat de tegenwoordig in musea bewaarde beschilderde kasten de meest gedecoreerde exemplaren zijn uit een veel groter pallet van eenvoudiger beschilderde voorbeelden.

De 18de-eeuwse hangkast uit Kasteel Keukenhof is voorzien van chinoiserie lakwerk, een Europese decoratievorm die ook op 18de-eeuwse naaldhouten kruisvoetkabinetten, hoekkastjes en ladekasten voorkomt. Een laat 18de-eeuwse legkast draagt eveneens een zwart fond maar is voorzien van classicistische decoraties, te weten tandlijsten, biezen en rozetten. Vanaf circa 1800 verschijnen er kasten met een mahoniehout-imitatie. Dit type beschildering wordt op kasten tot in de vroege 20ste eeuw toegepast. Daarnaast raakt in de periode 1820-1830 een lichtgele houtnerf-imitatie in de mode, gecombineerd met roodbruin beschilderde profielen. Zo tekent men in de boedel van Archibald Hope (1821) twee geel beschilderde linnenkasten op.[47] Er is slechts één kast aangetroffen met een dergelijke beschildering.[48] Die komt meer voor op kisten, porseleinkasten, buffetkasten, Huizer buffetten en op kamerdeuren. Weinig kasten zijn van een palissander-imitatie voorzien. Tijdens deze inventarisatie is er slechts één voorbeeld aangetroffen.[49] Deze vorm van beschildering is tussen 1860-1930 tevens toegepast op buffetten, hoekkasten, tafels en penantkastjes. Tot slot zijn er kasten uitgevoerd in een eikenhout-[50] en een notenhout-imitatie.[51] Beide vormen van beschildering worden, samen met de mahoniehout-imitaties, tot in de vroege 20ste eeuw toegepast op een groot aantal meubeltypen.

6. Vermelding in witwerkers-ateliers

In Amsterdam stelt men in 1690 als eerste een witwerkers-proef in. Deze bestaat naast een theetafel uit een blokkast.[52] Sinds 1701 geldt in Rotterdam eenzelfde proef.[53] En ook de Haarlemmer witwerkers-proef (1711) meldt onder meer een

[45] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, geen inv.nr.; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 7252-1962.
[46] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[47] *Catalogus van een zeer gerenomeerden, exquisen en zeer pretieusen inboedel .....alles nagelaten door wijlen den Hoog welgeboren heer, jonkheer Archibald Hope, maandag 10 december 1821, Lange Voorhout*. 's Gravenhage, p. 125, nr. 38 en 43.
[48] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43033-73.
[49] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[50] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.44463-73.
[51] Collectie Stichting Hagedoorns Plaatse, Epe, Inv.nr.: 0202-6487.
[52] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte privilegien ende octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en handelingen der stad Amstelredam: ……etc,* 1748, deel 3, p. 1299, artikel 70, keur van 30 november 1690. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 77930).
[53] *Extract uyt de Generale Keure en Ordonnantie der Stad Rotterdam Houdende Ordonnantie op het Wit-werken.* Rotterdam: by Pieter van Waasberge, 1717.

blokkast.[54] Hoewel de beschrijvingen per stad verschillen lijkt het te gaan om een kast met twee of vier deuren, een losse kap en een losse voet. De deuren en pilasters zijn voorzien van lijsten. Hoewel de tijdens de inventarisatie aangetroffen kasten altijd wel één of meer van deze kenmerken hebben, is er geen kast gevonden die aan al deze kenmerken voldoet. De meeste kasten zijn eenvoudiger, met vlakke deuren en hebben een losse onder- en bovenkast in plaats van een losse voet of kap. Ook de term 'blokkast' komt alleen voor in teksten aangaande de gildeproeven. In juridische stukken en boedelinventarissen van witwerkerswinkels ben ik die term tot nog toe niet tegen gekomen. Wellicht betreft de blokkast een bewerkelijk of ouderwets model dat men, na de proef afgelegd te hebben, niet meer in die vorm produceert. In Rotterdam spreekt men mogelijk daarom al in 1717 van 'Kassen en Cabinetten met pennen en gaeten vergaert met of sonder lijsten.'[55]

Beschilderde kasten zijn regelmatig vermeld in de boedelinventarissen van witwerkers. In de kelder van het Amsterdamse witwerkers-pand staan twee beschilderde kasten en vier onbeschilderde kasten (1668).[56] Een contract tussen meester-witwerker Abraham Willemsz. en schilder Jan de Vries (1698) spreekt van diverse maten kasten.[57] Kasten horen tot het assortiment zoals dat in 1701 door het Amsterdamse witwerkers-gilde is vastgelegd.[58] In dezelfde stad maakt witwerker Sluijter tussen 1706 en 1720 in totaal 294 kasten, waaronder 29 kleerkasten.[59] Als hij in 1727 sterft heeft hij op de tweede zolder negen kasten en 35 legkasten staan.[60] Ook witwerker Evert van Essen heeft in 1796 een aantal kasten staan in zijn winkel op de Gravenstraat.[61] Toch vormt de kast maar een klein onderdeel van het assortiment van witwerkers. Tafels, ladekasten, kakstoelen en allerlei kleine kastjes en kistjes voor een myriade aan doeleinden maken het leeuwendeel uit. Zo vormen kasten voor Sluijter, over de jaren die zijn administratie bestrijken (1706-1720), slechts 2,5% van zijn totale productie. Vanaf het midden van de 19de eeuw lijken linnen- en kleerkasten, als onderdeel van slaapkamerameublementen, meer furore te maken en worden ze op grotere schaal door witwerkers geproduceerd, zoals tussen 1845-1880 door meester-witwerker Willem Carel Ogreen.

Tot slot zijn er schilders die kasten in hun werkplaats of bij particulieren schilderen. Dit blijkt onder meer uit de administratie van meester-schilder, vergulder en penseelschrijver Cornelis Cornelissen op de Haarlemmerdijk.[62] In juni 1800 vraagt B. Westering hem een kast op te schilderen in zeegroen en parelkleur.

[54] GAH: Toegangsnr.: 16-315, 1711, art. 19; Toegangsnr.: 43, Inv.nr.: 008527K, 1750, art.12. *Keuren ende Ordonnantien der stad Haerlem, Haarlem, 1755-1768, Keuren v. Haerlem,* deel 2, 304 b (schrijnwerkerskeur) en 306 b (witwerkerskeur). Haarlem, [1750].
[55] *Extract uyt de Generale Keure en Ordonnantie der Stad Rotterdam Houdende Ordonnantie op het Wit-werken.* Rotterdam: Pieter van Waasberge, 1717, artikel 1 & 14.
[56] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 3660, folio 220.
[57] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731, acte nr.: 191, notaris: Nicolaas van Loosdrecht, datum 31-10-1698.
[58] Noordkerk, op.cit., p.1300, artikel 79, 9 februari 1701.
[59] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[60] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53, notaris Jan Barels de Jonge, datum 23-1-1728.
[61] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635.
[62] SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568.

6. Geografische verspreiding.
De kast is naast de stoel en tafel wel het meest voorkomende meubel. Gedurende de periode van onderzoek komen beschilderde kasten in elke plaats voor. Doordat ze vrijwel altijd met de term 'kast' zijn aangeduid is echter niet te achterhalen of het om het in dit hoofdstuk beschreven type gaat. Daarom beperk ik mij tot een aantal grotere steekproeven in de tarieflijsten van beurtschepen en in boedels te Amsterdam, Leiden en de Zuidwesthoek van Friesland.

Beurtschepen
Op 17de-eeuwse tarieflijsten voor goederen, vervoerd per beurtschip, is nog vaak sprake van schrijnwerkerskasten zoals in 1664 tussen Amsterdam en Den Haag,[63] in 1669 tussen Amsterdam, Rotterdam en Den Haag[64] en in 1675 tussen Amsterdam en Bolsward.[65] Hoewel de productie van beschilderde naaldhouten kasten in het eind van de 17de eeuw al goed op gang is, komen ze dan nog zelden voor op tarieflijsten. Waarschijnlijk zijn dergelijke tarieflijsten met enige vertraging geactualiseerd. In de gehele 18de en 19de eeuw komen vuren of beschilderde dan wel vuren beschilderde kasten op de tarieflijsten van beurtschepen voor, zoals in 1741 tussen Amsterdam en Alkmaar[66] en in 1753 tussen Amsterdam en Huizen.[67] Zelden specificeert men het type kast en is er bijvoorbeeld sprake van beschilderde kleerkasten in 1722 op de tarieflijst tussen Amsterdam en 's-Graveland.[68]

Boedels
Na circa 1650 is er in vrijwel elk Nederlands interieur een kast aanwezig, uitgezonderd bij de allerarmsten.[69] Een steekproef in boedelpapieren wijst uit dat beschilderde naaldhouten kasten met daarin textiel en kleren vanaf 1680 eerder regel dan uitzondering zijn in de Amsterdamse huishoudens.[70] De Amsterdamse scheepstimmermansgezel Abraham Oorland (1696) bijvoorbeeld, heeft een beschilderde vurenhouten kleerkasje met daarin lakens en hemden. De specificatie 'kleerkast' of 'linnenkast' wordt echter zelden gebruikt. Vaker gebruikt men de term 'kast'. Deze hebben dikwijls dezelfde inhoud. Zo heeft brandhoutverkoper Hendrik Hogeboom in 1753 een beschilderde vurenhouten kast met daarop een houten

[63] Noordkerk, op.cit., p. 1262.
[64] Noordkerk, op.cit., p. 1529.
[65] Noordkerk, op.cit., p. 1513.
[66] Noordkerk, op.cit., p. 1503-1504.
[67] Amsterdam: Samuel Lamsveld, 1753. (SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7468).
[68] *Ordonnantie voor de Commissaris, Schippers en Bestelder op Hilversum, 's Gravenland, beyde de Loosdrechten, en Cortenhoef.* Amsterdam: Jan Rieuwertsz., 1722. (SAA: Toegansnr.:15009, Inv.nr.: 7466); Noordkerk, p.1580-1582.
[69] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.727.b: Wijlen Zwaantje Jans Bos, weduwe van Albert Tenteboer, landbouwster, Middewolderwijk, Staphorst, 1834-09-29. Het gehele meubilair van deze vrouw bestaat slechts uit twee oude kisten, twee stoven en vijf stoelen.
[70] Zie bijvoorbeeld SAA: Toegangsnr.: 367.B.P., Inv.nr.: (in chronologische volgorde) 694 (1687), 664 (1706), 674 (1709), 675 (1707), 686 (1713), 711 (1731), 794 (1715), 793 (1716), 683 (1732), 710 (z.j.), 711 (1732), 712 (1732), 714 (1733), 715 (1738), 716 (1738), 717 (1738), 718 (1738), 719 (1738), 706 (1739), 707 (1739), 708 (1739), 720 (1739), 878 (1742). Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3013, 4029, 4350.

zevendelig kaststel. In de kast bewaart hij lakens, slopen, servetten en veel kleding.[71] Getuige een andere beschrijving heeft zo'n kast dikwijls een lade in het interieur en een kastbrede lade in de voet.[72] De beschilderde vierdeurs kast met daarop een schip met het Amsterdamse stadswapen kan aan Amsterdammers hebben toebehoord.[73]

In Leiden komen naaldhouten kasten al vroeg voor zoals een 'vueren etens tresoor' in 1630.[74] Pas vanaf de vroege 18de eeuw neemt het aantal beschilderde naaldhouten kasten significant toe en dat houdt dan twee eeuwen aan: 34 geverfde dan wel beschilderde kasten en zeven linnen- en kleerkasten waaronder een blauw beschilderde kast (1784) op de kleerzolder van nummer 33.[75] Daarnaast blijven de duurdere uitvoeringen van kasten in de panden op deze chique gracht een frequent verschijnsel waardoor het verschil in waarde met de beschilderde exemplaren duidelijk wordt. Zo maakt men op nummer 12 in 1884 de boedel op, waarbij men een mahoniehouten linnenkast op 111 gulden en een geverfde linnenkast op 30 gulden waardeert.[76]

In de Zuidwesthoek van Friesland is gedurende de 18de eeuw de Hollandse kast als opbergplaats voor kleding en linnen populair.[77] In het hoofdstuk over de hangoortafel leerden we dat 'Hollandse tafels' in de Zuidwesthoek van Friesland in 18de-eeuwse inboedels slaat op naaldhouten beschilderd exemplaren. Johan de Haan stelt dat 18de-eeuwse witwerkers in Groningen en Leeuwarden aangeduid worden met 'Hollandse kabinetmakers'.[78] In dat geval zouden de vele Hollandse kasten in de Zuidwesthoek van Friesland niet zozeer in Holland hoeven te zijn gemaakt maar kan de term 'Hollands' ook op beschilderd naaldhout duiden, die ter plaatse zijn gemaakt.

[71] SAA: Inv.nr. 367.B.P., Inv.nr.: 706.
[72] SAA: Inv.nr. 367.B.P., Inv.nr.: 989.
[73] R. van der Neut, 'Kasten met verve', in: *Tableau Fine Arts Magazine*, (1998), 4-13 April.
[74] Op. cit., 1989, deel 4b, p. 576.
[75] Op. cit., 1988, deel 3a, p. 412.
[76] Op. cit., 1989, deel 4a, p. 227.
[77] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 19: Folio 8 e.v., 23-11-1727, Claas Heineman in leven notaris en organist, Koudum: In de Agterkamer: Een grote Hollandse kast met daarin onder meer mutsen en kindergoed; Folio 104 e.v., 15-11-1731, Jacobs Lieuwes en Hath Sijmes, boer, Warns: Twee Hollandse kasten in de grote kamer; Folio 204 e.v., 9-12-1738 Femme Sijthjes, Warns (ten noorden van): Een Hollandse kast voor 3 gulden; Folio 207 e.v., 29-1-1739, Sjoerd Jacobs, Hemelum: In het middenkamertje een Hollandse kast met lakens en slopen; Folio 312 e.v., 8-1-1744, Feijke Jans en Lids Nolles, Nijenga: Een Hollandse kast. Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20: Folio 21 e.v., 8-4-1746, Abe Eelkes Reijnders, Koudum: In de agterkamer een Hollandse kast met daarin onder meer vijf lakens; Folio 30 e.v., 15-4-1746, Rintie IJges en Sioertke Jottjes, echtlieden, Kolderwolde: Een Hollandse kast met daarin onder meer een borstrok; Folio 165 e.v., 19-10-1759, Wijbe Lieuwes en Jacij Gerbens, echtlieden, Koudum: Een Hollandse kastje; Folio 219 e.v., 27-4-1763, Sipke Pieters Deijnum en Eelk Martens, echtlieden, boer van beroep, Wiske onder Koudum: Een Hollandse kast daarin beddengoed; Folio 253 e.v., 12-7-1769, Claasje Alberts en Age Sibes/Sibles grootschipper, Koudum: Een gladde Hollandse kast met daarin onder meer herenkleding; Folio 340 e.v., 28-11-1780, Sijbren Roelofs, slager, Koudum: Een Hollandse kast, daarin onder meer zes bedlakens en twee Noord-Hollandse vrouwenkappen en op dezelfde kast een groot bont stel; Folio 346 e.v., 6-3-1782, Trijntje Jantjes en Douwes Krijns, echtlieden, Oudega: Een Hollandse kast met daarin onder meer veel vrouwenkleding, een wit Spaans kinderdekentje en drie Duitse vrouwenmutsen; Folio 353 e.v., 5-8-1783, Jan Ottes en Wiep Cornelis, echtlieden, Hemelum: Een Hollandse kast.
[78] J. de Haan, *'Hier ziet men uit paleizen', Het Groninger Interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Groninger Historische reeks, nr. 31. Assen: Van Gorcum, 2005, p. 334.

Toch moeten er ook kasten uit Amsterdam zijn ingevoerd getuige de vermelding van een 'Amsterdammers schilderde Cast' in 1681 te Workum.[79]

Sietse ten Hoeve stelt dat 17de- en 18de-eeuwse beschilderde interieurs met vruchtfestoenen, allegorieën op de deugden, marmeringen en hout-imitaties zijn aangetroffen in Hindeloopen, Molkwerum, Workum, Warns, Makkum, IJlst, Terherne, Morra en Heeg.[80] Het is te verwachten dat ook beschilderde kasten in deze provincie op een dergelijke wijze zijn beschilderd. Dit is echter kenmerkend voor geheel Noordwest-Nederland.

Naast de term kast gebruikt men in Zuidwest-Friesland de term 'kevij' oftewel kevie of keeft.[81] De verschillende compartimenten daarin kunnen zijn aangeduid met 'hoofd' en de laden met de term 'uithaal'.[82] In deze kasten is de diversiteit aan spullen groter. Ze bevatten naast kleding en linnen vaak ook serviesgoed, zilver en geld. Keeften zijn in de regel van eikenhout gemaakt en blijven tot 1700 onbeschilderd. Daarna komen er steeds meer beschilderde exemplaren waarvan alleen het snijwerk nog van eikenhout is, de rest is van naaldhout. De aangetroffen exemplaren dragen resten van een oranje en smaragdgroen fond.

[79] S.J. van der Molen, *De Hindelooper Wooncultuur. Interieur en klederdracht in het licht der archieven.* Bolsward: A.J. Osinga N.V., 1967, p. 25; S.J. van der Molen, 'Hylpen en Norge: picturaal gezichtsbedrog', in: *Ta de Fryske folkskunde.* Groningen: Frysk Institut, 1974, p. 67.
[80] S. ten Hoeve, *Heeg, een dorpsgezicht.* Leeuwarden: Monument van de Maand, 1995, p. 24, Hoofstuk: Een hooischippershuis.
[81] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, 4b, p. 575: Rapenburg, nr. 26.
[82] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0082: Bauck IJges, weduwe van wijlen Sibolt Sibolts Groot Schipper te Hindeloopen, 5-3-1733; Pijtter Sioerds, 30-1-1734.

3.5.12 Linnenkabinetten (Catalogus Deel 2, p.427-475)

1. **Terminologie.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
6. **Geografische verspreiding.**

1. Terminologie.

De linnenkabinetten die hier centraal staan, hebben een bovenkast met twee deuren. Daarachter bevinden zich drie à vier legplanken waaraan meerdere kleine laden kunnen hangen. De onderkast bevat drie tot vijf kastdiepe schuifladen en staat op korte poten. Voor dit type gebruikt men aanvankelijk niet de term linnenkabinet maar kortweg kabinet of cabinet. Oorspronkelijk worden met deze van origine Franse term in de 17de eeuw allerlei kleine vertrekken, in eerste instantie pronkvertrekken, als onderdeel van een appartement aangeduid. Daarnaast gebruikt men de term voor vrijwel elke soort kast, zoals verzamelaarskasten en kruisvoetkabinetten. Als rond 1725-1750 het in dit hoofdstuk behandelde kasttype steeds populairder wordt, blijft men daarvoor de term kabinet gebruiken. Zeker tot het einde van de 18de eeuw wordt dit type voornamelijk aangeduid met de term cabinet of kabinet.

Slechts zelden zijn boedelinventarissen zo uitgewerkt dat duidelijk wordt om welk model kabinet het gaat. De beschrijving van de inbreng van Pieter de la Court Az. bij zijn huwelijk met Geertruida Jacoba de Bije in 1748 is wel specifiek genoeg. Hier spreekt men van een onderkabinet met laden en een bovenkabinet met planken, dus een linnenkabinet in de huidige zin van het woord.[1]

Pas vanaf de laat 18de eeuw raakt de term linnenkabinet in het spraakgebruik ingeburgerd. Zo adverteren de Rotterdamse makelaars A. Jolles en J. Cos in 1797 met een inboedel waarbij zij de term linnenkabinet gebruiken.[2] Kort daarop wordt in de Oprechte Haarlemse Courant een ‘fraai ambonshouten linnen kabinet’ aangeprezen.[3] Een vroeg voorbeeld van het gebruik van de term linnenkabinet in de literatuur komt van Stronck in 1801: ‘Verstandige vrouwen zijn zegeningen des hemels; maar, echter, vrouwen, die altoos in boeken, en nimmer aan het linnen kabinet, op de kinderkamer, of in de keuken te vinden zijn, zouden mij toch niet zeer

[1] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 4a, p. 314.
[2] *Rotterdamse Courant:* 1-7-1797.
[3] *Oprechte Haarlemse courant:* 9-6-1801.

behaagen.'[4] Barones de la Motte Fouqué gebruikt de term in 1819, als ze het over een met sleutel afsluitbare linnenkabinet heeft.[5]

In de boedelinventarissen van het Meertens Instituut komen tussen 1676-1898 in totaal 933 kabinetten voor. Daaronder wordt slechts één kabinet als linnenkabinet gespecificeerd en wel dat van winkelier Aaltje Lintholm in Medemblik (1833).[6] Uit latere geschriften blijkt dat de term linnenkabinet, zei het spaarzaam, ingeburgerd raakt. Kerkhof heeft het in 1845 over de kamerjapon van zijn overgrootvader die hij nog steeds in een lade van het linnenkabinet bewaart.[7] Tenslotte gebruikt Ten Kate de term vier jaar later in zijn verhaal *Het klaverblad van Vieren*, waarin hij een linnenkabinet beschrijft met in een van de laden een fonkelnieuwe pop, gekleed in een roodzijden japon, een kanten muts en echte krullen.[8] Maar al die tijd blijft men voor ditzelfde type meubel voornamelijk de term kabinet gebruiken. Zo komt de term linnenkabinet in de vele voor de bewoningsgeschiedenis van Het Rapenburg in Leiden bijeengebrachte boedelinventarissen helemaal niet voor, men spreekt steevast van kabinet, ook waar het om een type kast gaat dat wij nu een linnenkabinet noemen.[9]

2. Ontwikkeling en diversiteit.

Voor dit onderzoek zijn 21 linnenkabinetten grondig bestudeerd. De constructie van de bovenkast van de oudste beschilderde naaldhouten linnenkabinetten is hetzelfde als dat van zijn oudere broertje, het kruisvoetkabinet.[10] Deze is opgedeeld in een boven- en onderhelft. De beide helften zijn met elkaar verbonden door tegen de binnenzijden opgelegde pen- en gatverbindingen. Andere kenmerken die we al bij het kruisvoetkabinet aantreffen blijven eveneens in gebruik, zoals een vlakke kap,[11] het schootgrendel- of schootveerslot met een trapeziumvormige dekplaat en corresponderende sluitkram, de taps toelopende speunen en de constructie van de deuren. Die bestaat uit verticale planken, aan de achterzijde bijeengehouden door klampen. Alleen staat deze bovenkast niet op een open onderstel, zoals bij het kruisvoetkabinet. Het onderstel is inmiddels opgevuld met drie of meer laden.

Tussen 1750-1850 blijft de bovenkast opgedeeld in een boven- en onderhelft, daarna gaan de witwerkers, steeds meer met losse zijwanden, kap en achterwand werken. Vanaf circa 1740 doet de gewelfde kap ook bij de witwerkers-kabinetten zijn

[4] C.W. Stronck, *De pligten der samenleeving: een volksboek*. Uitgegeven door de Maatschappij tot nut van't algemeen. Amsteldam: C. de Vries, H. van Munster en Zoon en Johannes van der Hey, 1801, p. 303.
[5] Barones Karolina de la Motte Fouqué, Geb. van Briesz, 'De Kloostertuin.' in: *De geestenwereld: geschiedenissen en verhalen*. Rotterdam: Mensing & Van Westreenen, 1819, p. 153.
[6] MI: archiefnr.: 3397/3.
[7] H. Kerkhoff, 'Schetsen uit mijne reisportefeuille.', in: *Boekzaal der geleerde wereld: en tijdschrift voor de Protestantsche kerken in het Koninkrijk der Nederlanden*. Amsterdam: De erven D. onder de Linden en Zoon, 1845, p. 460.
[8] J.J.L. ten Kate, 'Het klaverblad van vieren.' in: *Bemint elkander.* Amsterdam: W.C.H. Willems, 1849, p. 8.
[9] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992. Zie bijvoorbeeld deel 3a, p. 401.
[10] G.D.J Schotel, *Het Oud-Hollandsch Huisgezin der Zeventiende Eeuw*. Haarlem, 1868, p. 12.
[11] Collectie Restauratie-atelier Van Asten.

intrede,[12] waarschijnlijk vanaf circa 1760 aangevuld met een rocaille kuif en vanaf de late 18de eeuw een classicistische urn. Deze urn is bij drie van de bestudeerde kabinetten geflankeerd door uit hout gesneden bladerbogen.[13] Daarbij is een enkel of dubbel gebuikte onderkast in zwang. Het kabinet in het Huis van Brienen op de Herengracht 284 te Amsterdam weerspiegelt de daaropvolgende laat 18de-eeuwse classicistische mode met zijn vlakke front en ajour gezaagde galerie bovenlangs de kap.[14] Een variatie op dit laat 18de-eeuws model vormt een vroeg 19de-eeuws prentenkabinet waarbij de onderkast geen laden maar twee deuren bevat.[15] Achter deze onderdeuren bevinden zich kort boven elkaar uitschuifbare schappen. In uitgeschoven toestand rusten zij op de klampen aan de binnenzijde van de twee deuren. De deuren worden in open positie gehouden met ijzeren haken.

Om een witwerkers-linnenkabinet op een schrijnwerkers-product te laten lijken is het front van de bovendeuren in drie gevallen uitgediept. Daarbij heeft men rondom een brede rand laten staan om de suggestie van een echt raamwerk te wekken.[16] In andere gevallen is dit raamwerk er los opgespijkerd.[17] Op deze manier lijkt het alsof de deur is gemaakt van een raamwerk, op de hoeken vergaard met pen- en gatverbindingen, waarin een los paneel is gevat.

In de tweede helft van de 19de eeuw zien we een diversificatie aan modellen en een teruggrijpen op eerdere stijlen maar met nieuwe constructies, materialen en gereedschappen. Het in de 18de eeuw ontwikkelde linnenkabinet met gewelfde kap, gecontourneerde raamwerken in de deuren, gebuikte onderkast en geschulpt schort blijft tot ongeveer 1900 in productie.[18] Tot dit type kast behoort ook het exemplaar uit Zieuwent. Deze is in 1892 door de plaatselijke timmerman Hendrikus Papenberg vervaardigd.[19] De kast is gemaakt van eikenhout uit die regio en draagt sporen van een kraanzaag, die in West-Nederland al in de vroeg 17de eeuw in onbruik raakt. De kast wordt hier genoemd om het contrast te illustreren met linnenkabinetten van witwerkers uit grote plaatsen.

Kabinetten met een vlak frontaal front, taps toelopende poten[20] en kabinetten met bovenlangs ajour gezaagde galerietjes[21] zoals die zich in het laat 18de-eeuwse classicisme ontwikkelen, worden nog tot 1900 geproduceerd. Daarnaast vervaardigt men in de tweede helft van de 19de eeuw linnenkabinetten met voor die tijd typerende stijlkenmerken als kraalgedraaide lijsten[22] en gedraaide zwarte zuilen aan

[12] Collectie Gemeentemuseum Den Haag, Inv.nr.: OHO-2002-0001.
[13] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZM 16453; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3181-44.
[14] Collectie Vereniging Hendrick de Keyser, Inv.nr.: HdK 125.
[15] Collectie Antiek d' Eglantier, Amsterdam.
[16] Collectie Openluchtmuseum Erve Kots, Lievelde; collectie Antiek d'Eglantier in Amsterdam; Particuliere collectie, Hilversum.
[17] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM-16453; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3181-44 en
[18] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.44688 en NOM.48641-76; particuliere collectie Zieuwent.
[19] Hendrikus Papenburg (13 oktober 1863 - 24 mei 1925).
[20] Collectie Antiek d'Eglantier in Amsterdam.
[21] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM-025935.
[22] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.

weerszijde van de deuren.[23] Daaronder bevinden zich ook toog- of boogkabinetten zoals het exemplaar van het Zuiderzeemuseum uit 1860-1880.[24] Vurenhouten boogkabinetten zijn echter al in de 18de eeuw in Amsterdam in gebruik zoals in 1778 bij Catharina Tulleken.[25]

Naaldhouten linnenkabinet voorzien van chinoiserie. Datering: 1740-1760. Maten: H.226,5 x B.161 x D.57 cm. Collectie Gemeentemuseum Den Haag: Inv.nr.: OHO-2002-0001 (Catalogus Deel 2, p.430).

[23] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM-025398. In 1830 wordt een bruinhouten latafel met zwarte houten pilasters, als 'nieuwmodisch' gekwalificeerd. Zie: MI: boedelbank, archiefnr.: 3390/97: Genees-, heel- en vroedmeester Johan Jacob Feijerabend, Medemblik.
[24] Zie voetnoot 22.
[25] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 399.

3. Beschildering.

Het oudste aangetroffen linnenkabinet (1730-1750) draagt een wortelnoten-imitatie gecombineerd met schelp- en waaiermotieven, dus nog geheel in de barokke mode.[26] Andere vroege kabinetten (1720-1760) zijn voorzien van chinoiserieën (zie afb. p330).[27] Tien van de 21 kabinetten zijn van oorsprong beschilderd met een mahoniehout-imitatie.[28] Deze beschildering wordt kort na 1800 gemeengoed en blijft tot rond 1900 in zwang. Een late uitzondering is het linnenkabinet dat in 1980 op de zolder van wagenmakerij Luteijn, in Koudekerke (Zeeland) is aangetroffen. Die draagt een duidelijke 20ste-eeuwse bloemmahonie-imitatie.[29] In de tweede helft van de 19de eeuw komen wortelnoten-imitaties wederom in de mode, nu gecombineerd met zwarte randen en lijsten.[30] Tegen het einde van de 19de eeuw grijpt men terug op de 17de eeuw met palissanderhout-imitaties zoals op het kabinet uit Zieuwent (1892). Vanaf circa 1900 komt de gekamde eikenhout-imitatie steeds veelvuldiger voor. We treffen deze beschildering op de bestudeerde kabinetten oorspronkelijk[31] en als overschildering aan.[32] Op dit punt is het linnenkabinet uit 1900 bijzonder.[33] Dit draagt van origine een eikenhout-imitatie en is nadien verbouwd en overgeschilderd tot een Staphorster spinde. Dit is mijns inziens een indicatie dat Staphorsters vanaf die tijd hun eigen identiteit belangrijker gaan vinden dan het pronken met stadse meubels.[34]

In boedelinventarissen van witwerkers- en schilders-werkplaatsen wordt vanaf 1750 regelmatig de kwalificatie ‘gladhouten’ gebruikt. Net als bij de hangoortafels hoeft dat niet te slaan op echt hout maar kan dat evengoed betrekking hebben op een geschilderde hout-imitatie. Zo heeft Lambertus Simis het in zijn boek *Grondig onderwijs in de schilder- en verwkunst* uit 1801 over ‘gladhout- en marmerschilderen.’[35] Dat kabinetten zo zijn beschilderd blijkt in 1833 uit de boedelbeschrijving van molenmakersbaas Jan Vroon uit Medemblik bij wie op zolder een gladhouten geverfd witwerkers-kabinet staat.[36] Op Texel is in de 19de eeuw eveneens sprake van ‘een gladhouten geschilderd kabinet’.[37] Bij de vermelding van

[26] Collectie Restauratie-atelier Van Asten.
[27] Collectie Gemeentemuseum Den Haag, Inv.nr.: OHO-2002-0001; Veiling Sotheby’s Amsterdam, 28 september 2000, lotnr. 268; Groninger Museum, Inv.nr.: 1933.0679*; Schlösser Augustusburg und Falkenlust, Brühl, Duitsland, Inv.nr.: F-II-7/200/F213.
[28] Zie o.a.: collectie Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.3181-44; collectie Zaans museum, Inv.nr.: ZM-16453; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.6439-1958 en ZZM-025935; collectie Openluchtmuseum Erve Kots, Lievelde.
[29] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 124340.
[30] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.44688 en NOM.48641-76 en de overschildering op het kabinet uit de collectie van het Zaans Museum, Inv.nr.: ZM-16453.
[31] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.50218-78.
[32] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr.
[33] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.50218-78.
[34] J. Hooikammer en H. Piena, ‘The dynamics of tradition: painted furniture from Staphorst 1800-2000’, in: *Vernacular Furniture. Context, form, analysis. Proceedings: Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation, 14-15 November 2008*. Amsterdam: Stichting Ebenist, p. 38-50.
[35] L. Simis, Grondig *onderwijs in de schilder- en verwkunst*, etc. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1801.
[36] MI: boedelbank, archiefnr.: 3363/108.
[37] W. Eelman, *Museumstuk: Een bijzonder bedbankje met een verhaal*. De Waal: Cultuurhistorisch Museum Texel, 2009, p. 10.

'gladhouten' meubels kan het daarom evengoed om een geschilderde hout-imitatie gaan.

Het overgrote deel van de linnenkabinetten draagt van oorsprong zo'n eenvoudige 'gladhouten' imitatie en geen figuratieve voorstelling. Slechts één van de bestudeerde kabinetten[38] heeft van origine geen hout-imitatie maar een lichtkleurig geelgroen fond, mogelijk gecombineerd met biezen, rozetten, urnen en meanders, zoals bij de originele beschildering op een hoekkast uit dezelfde periode goed te zien is.[39]

4. Datering.

Er is slechts één kabinet aangetroffen dat van origine een notenhout-imitatie droeg. Van de 21 bestudeerde linnenkabinetten is dit waarschijnlijk het oudste. Het heeft een vlak front en dateert mijns inziens vanaf 1730. Een notenhout-imitatie blijft tot 1770 nog heel gebruikelijk. De Amsterdamse schilder Jan van Rijn beschildert meubels en 'noteboomt' daarbij veel, getuige zijn administratie uit 1764.[40] Mahoniehout-imitaties komen bij hem niet voor. Ook de Alkmaarse meester-witwerker Justus Snijders produceert in 1767 nog alleen genoteboomde meubels.[41]

De latere dubbel en enkel gebuikte kabinetten dragen zonder uitzondering een mahoniehout-imitatie, met als vroegst mogelijke datering 1770. Het merendeel van deze kabinetten is echter veel later en stamt uit de vroege 19de eeuw, zoals het exemplaar in het Zaans Museum.[42] Mascini-Bangert stelt op basis van hun beschildering met groene fonds en historiserende scènes dat deze kabinetten uit de 19de eeuw dateren.[43] Nu weten we dat deze kabinetten tussen 1770-1850 zijn gemaakt en dat de beschildering waarop Mascini-Bangert doelt overschilderingen zijn van 1900 en later.[44] Een aantal van deze met historiserende scènes overschilderde meubels is met de initialen KP gesigneerd.[45] Slechts een mij bekend meubel met een dergelijke beschildering draagt een volledig signatuur, te weten: P.W. Derksen.[46] Waarschijnlijk gaat het hier om de reclameschilder Petrus Wilhelmus Derksen (1884-1964).

[38] Collectie Vereniging Hendrick de Keyser, Inv.nr.: HdK 125.
[39] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 3038.
[40] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 1154-1157.
[41] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.
[42] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM-16453.
[43] K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 79 en 111.
[44] Zie ook: Veiling Christie's Amsterdam, 20-11-2000, lotnr.: 35. Eerder geveild bij Oprechte Veiling Haarlem, 13-12-1988, lotnr.: 4194.
[45] Een hangoortafel in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum (Inv.nr.: NOM.5424.OV-1940); een hangoortafel in de collectie van het Zuiderzeemuseum (Inv.nr.: ZZM 7065); een hoge hoekkast en twee linnenkabinetten ieder in afzonderlijke particuliere collecties.
[46] Veiling Christie's Amsterdam, 14 en 15 december 2004, lotnr.: 357.

Het merendeel van de bestudeerde linnenkabinetten is veel later vervaardigd dan men op grond van hun vormgeving zou vermoeden. Zo hebben veel kabinetten vlakke schaafsporen en vierkante of rechthoekige dekplaten op de schootgrendelsloten, draadnagels en rechte speunen. Op basis van deze combinatie van fenomenen dateren ze vanaf de late 19de eeuw. Als voorbeeld dient het frontale kabinet met een ajour gezaagd galerietje, in de collectie van het Zuiderzeemuseum.[47] Dit zou op basis van zijn vormgeving rond 1800 kunnen dateren. De hier zo even aangehaalde technische aspecten wijzen echter eerder op een laat 19de-eeuwse datering. Twee van de bestudeerde kabinetten moeten zelfs rond 1900 zijn gemaakt, getuige onder andere de vlakbanksporen.[48] De productie van beschilderde naaldhouten linnenkabinetten lijkt daarom pas in de vroeg 20ste eeuw te stagneren.

5. Vermelding in witwerkers-ateliers.

Er zijn diverse gildenkeuren van witwerkers waarin gesteld wordt dat kabinetten tot het assortiment behoren, zoals die van Haarlem in 1750[49], van Rotterdam in 1782[50] en van Utrecht in 1788.[51] Gezien de datum van deze gildenkeuren kan het daarbij gaan om de hier bedoelde linnenkabinetten.

In de Alkmaarse timmer-, wit- en schrijnwerkers-affaire van meester Justus Snijders en zijn zoon bevinden zich in 1767 onder de witwerkers-waren twee genoteboomde kabinetten en een klein kabinet, terwijl vader en zoon bij de schilder Hessel Wassenaar ook nog twee kabinetten hebben staan.[52] Een genoteboomd kabinet kost twintig gulden en is daarmee onder de beschilderde meubels het duurste type. Ter vergelijking, voor een echt notenhouten kabinet betaalt men bij dezelfde heren bijna zes keer zo veel, te weten 115 gulden.

Op zijn tekening uit 1788 van het witwerkers-pand op de Gravenstraat 22 toont Herman Schouten (1747-1822) in het interieur een linnenkabinet met in de onderkast drie laden.[53] Bij meester-witwerker Evert van Essen in de Gravenstraat in Amsterdam staan in 1796 acht kabinetten waaronder vijf witwerkers-kabinetten en een onafgemaakt exemplaar.[54] Kastemaker en witwerker Hendricus Ridders op de Oudezijds Achterburgwal bij de Hoogstraat[55] in Amsterdam heeft in 1799 onder het ‘witwerkers geschilderd goed‘ een kabinet en onder het nog ‘ongeschilderde goed’ een groot kabinet.[56] Bij deze vermeldingen van kabinetten in witwerkers-ateliers kan het gaan om een linnenkabinet. Zeker is dat in 1805 wanneer er geadverteerd wordt

[47] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM-025935.
[48] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.44688 en NOM.48641-76.
[49] *Keuren en Ordonnantien der stad Haerlem*, 1755, deel 2, p. 306*:* ‘alle soorten van Vuuren Huyskasten, Tafels, Kabinetten, Slaapbanken, Koffertjes, enz.’
[50] GAR: Toegangsnr.: 17, Inv.nr.: 239.
[51] UA: Toegangsnr.: 708-1, Inv.nr.: 79 bis.
[52] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr..703, acte. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.
[53] SAA: Inv.nr.: 010001000549.
[54] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635.
[55] Nu Oude Hoogstraat geheten.
[56] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038.

met een witwerkers-winkel op de Noordermarkt te Amsterdam waarin naast bureaus, secretaires en latafels tevens 'fijngeschilderde' linnenkabinetten aanwezig zijn.[57]

6. Geografische verspreiding.

Bij het schetsen van de geografische verspreiding van beschilderde naaldhouten linnenkabinetten staan we voor de moeilijkheid dat het bij de vermelding van een kabinet in een boedelinventaris vóór 1750 niet zeker is dat het om een linnenkabinet gaat. Ook de vermelding van een kabinet, in bronnen daterend na 1750, kan nog heel goed op bijvoorbeeld een kruisvoetkabinet slaan. Verder is het bij de vermelding van een kabinet zonder verdere specificaties niet zeker dat dit beschilderd is. Bij de vermelding van een 'vuren kabinet' is dat wel het geval. Er zijn in dit onderzoek geen aanwijzingen gevonden dat naaldhouten meubels onbeschilderd zijn gebruikt. Daarom beperk ik mij zoveel mogelijk tot de vermeldingen van beschilderde en vurenhouten kabinetten en tot de periode waarin het hier bedoelde linnenkabinet in zwang is.

Beurtschippers

Behalve dat het linnenkabinet vanaf het midden van de 18de eeuw tot het einde van de 19de eeuw in het merendeel van de woningen in gebruik is, komen ze in die periode op vrijwel alle tarieflijsten van beurtschepen en trekschuiten voor. Zo worden er in 1741 tussen Amsterdam en Alkmaar tarieven vastgelegd voor het transport van een beschilderde kas of kabinet.[58] In de vrachtgeldlijst tussen Marrum, Nijkerk en Leeuwarden uit 1795 wordt onder andere een vuren kabinet gespecificeerd.[59] Tussen de steden Den Haag en Utrecht spreekt men in 1799 tarieven af voor het per beurtschip bezorgen van een witwerkers-kabinet.[60] Een tarieflijst voor de trekschuiten tussen Sneek en Leeuwarden in datzelfde jaar vermeldt vuren kabinetten.[61] In de lijst van goederen van Amsterdam naar Hasselt uit 1807 staan de kosten voor een vurenhouten kabinet gespecificeerd.[62] Voor de beurtschepen tussen Alkmaar en Amsterdam worden in 1851 vele soorten meubels opgesomd en van vrijwel elke type tevens een witwerkers-variant zoals een witwerkers-kabinet.[63] In de

[57] *Amsterdamse Courant:* dag-editie, 16-2-1805.
[58] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam.* Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, derde stuk, 6e deel, 2e boek, p. 1503-1504.
[59] *Reglement en Artikelen voor de schippers te Marrum, voor een vaste beurtscheepen van de dorpen Marrum en Nijkerk op Leeuwarden vica versa.* Daarin: *Reglement en Taux der vragtgelden voor de Schippers van Marrum en Nijkerk op Leeuwarden, vice versa.* (Tresoar: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 538).
[60] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803.* 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 311: Ordonnantie op de Vragt- en Bestelloonen, tusschen de Stad Utrecht en den Haag. Overeengekomen op 19-2-1799.
[61] *Lyst der vragtloonen voor de trekschippers van Leeuwarden op Sneek & vice versa.* Leeuwarden: H. Post, 1799. (HCL: Inv.nr.: L121h).
[62] SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7460.
[63] *Reglement en Vracht-Lijst tusschen de Steden Amsterdam en Alkmaar.* Amsterdam: Stadsdrukkerij, 1851. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 73248).

lijst van Amsterdam naar Hattem, Heerde, Eepe, Vaassen, en Apeldoorn uit 1858 is eveneens de transportprijs voor een vurenhouten kabinet gespecificeerd.[64]

Recente literatuur inzake wooncultuur

Dibbits illustreert de opkomst van het kabinet vanaf het eerste kwart van de 18de eeuw in plaatsen als Doesburg, Maassluis en Delft.[65] Schuurman stelt dat het kabinet in Weesp en het omliggende Weesperkarspel bij boeren rond 1760 in zwang komt.[66] Kamermans vindt dat het kabinet in de Krimpenerwaard, of althans de term, in het midden van de 18de eeuw in gebruik raakt.[67] In Hoorn treft Schram in 18de-eeuwse boedelinventarissen regelmatig kabinetten aan.[68] De hier aangehaalde auteurs specificeren echter niet om welke type kabinet het gaat in de door hun aangehaalde bronnen. Hierdoor is hun werk in dit verband niet bruikbaar.

Inboedels

In de boedelinventarissen, bijeengebracht door het Meertens Instituut, komen tussen 1689-1898 in totaal 85 geverfde, 24 verlakte, negen gelakte en acht beschilderde kabinetten voor. De meeste daarvan bevinden zich in Maassluis (49) gevolgd door Medemblik (25), Maasland (15), Weesp (14), Lichtenvoorde (13), Doesburg (5) en Twisk (2). In Oirschot, Rosmalen en Geldermalsen komt slechts één vermelding voor. De vijf tussen 1802-1839 vermelde witwerkers-kabinetten in Medemblik en het witwerkers-kabinet te Maassluis zullen eveneens naaldhouten beschilderde exemplaren zijn geweest. Een onbekend deel van al deze kabinetten zijn linnenkabinetten. Pas bij een uitgebreidere beschrijving, zoals die van het Chinees gelakt kabinet met drie laden in 1789 bij Anthony van Marken, schepen in Weesp, wordt enigszins aannemelijk dat het om het behandelde type gaat.[69]

In de gepubliceerde boedelinventarissen van het Rapenburg te Leiden staat bij 20 kabinetten dat ze geverfd, en bij twee exemplaren dat ze geschilderd zijn.[70] Van veertien kabinetten wordt vermeld dat ze verlakt zijn, waaronder zeven zwart verlakte exemplaren. De vroegste stamt uit 1729.[71] Verder worden er vijf witwerkers-kabinetten vermeld.[72] Een exemplaar uit 1811 heeft, getuige de beschrijving, in de

[64] SAA: Toegangsnr.: 15009, Inv.nr.: 7460.
[65] H.C. Dibbits. *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800.* Nijmegen: Uitgeverij Sun, 2001, p. 104-105.
[66] A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant*. Proefschrift. Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1990, p. 279.
[67] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.* Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 77.
[68] L. Schram, 'Inrichting van Hoornse woonhuizen eind 18e eeuw.', in: *West-Frieslands Oud & Nieuw*, 58e bundel (1991), p. 132-137.
[69] MI: boedelbank, archiefnr.: 5208
[70] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht.* Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992.
[71] Idem, deel 4b, p. 582.
[72] Idem, deel 5b, p. 694 (1762); deel 5a, p. 303 (1771); deel 4b, p. 682 en 683 (1811); deel 3b, p. 582 (1823).

bovenkast vier planken en in de onderkast vier laden en is van het type zoals hier behandeld.

Net als de meeste inwoners van Noordwest-Nederland hebben witwerkers tussen 1750-1900 in hun eigen inboedel een of meerdere beschilderde naaldhouten kabinetten. Zo bezit meester-witwerker Klaas van Beijeren in de Prinsenstraat te Amsterdam in 1798 een witwerkers-kabinet met kleren en beddengoed. Op het kabinet staat een vijfdelig Japans kaststel. Daarnaast heeft hij nog een oud witwerkers-kabinet.[73] Ook de Amsterdamse witwerker Gerrit Leusink in de Korte Keizer Dwarsstraat 2 heeft in 1808 een beschilderd kabinet met daarop vijf geschilderde pleistervazen.[74] Uit een steekproef rond 1800 blijkt dat de Amsterdamse witwerkschilders Theodorus Antonius Egthuijsen, Hendrik Hoepeling, Carel Fromont, Hendrik Isaac Vroormans, Jan ter Brugge en Carel Ridders allemaal een beschilderd kabinet in huis hebben.[75]

Op Texel komen in de 19de eeuw diverse beschilderde kabinetten voor zoals een bruin verlakt kabinet in 1813,[76] een witwerkers-kabinet in 1862,[77] een witwerkers-kast en een grenen kabinet in 1869,[78] en beschilderde kabinetten in 1870,[79] 1871,[80] en 1890.[81] Uit een steekproef in de eerste helft van de 19de eeuw blijken er in Staphorst diverse kabinetten te staan, zowel bij vermogende als minder vermogende lieden, te weten bij een predikant, een grutter en een klompenmaker.[82] Kabinetten zijn ook gemeengoed in Zuidwest-Friesland, een streek waar tot nog toe alleen de keeft aandacht kreeg. Bij de executeur Willem Seijda te Koudum staat in 1762 een kabinet in huis, gevuld met beddengoed, zilverwerk en een bijbel.[83] Later treffen we kabinetten aan in Hindeloopen (1782),[84] en in Hemelum (1783).[85] Mr. Adrianus van Loon te Hindeloopen heeft in 1792 twee kabinetten waarvan een met twee deuren, achter die deuren drie laden en in de onderkast drie grote laden.[86] Hier gaat het duidelijk om een linnenkabinet.

Uit het voorgaande is af te leiden dat een beschilderd linnenkabinet vanaf circa 1730 in gebruik raakt en dat dit tot het einde van de 19de eeuw zo blijft. Gedurende 1780-1850 is het type bovendien zo algemeen dat het in iedere plaats voorkomt.

[73] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940.
[74] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 7031.
[75] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6940; 3539; 6256; 4017; 3659; 5949.
[76] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4921.
[77] NHA: Toegangsnr.: 186, Inv.nr.: 20/22/3605.
[78] NHA: Toegangsnr.: 186, Inv.nr.: 20/32/306.
[79] NHA: Toegangsnr.: 186, Inv.nr.: 33/311.
[80] NHA: Toegangsnr.: 186, Inv.nr.: 20/34/673.
[81] NHA: Toegangsnr.: 186, Inv.nr.: 19/53/2555.
[82] HCO: Toegangsnr.: 122, Inv.nr.: 3509; 3517; 3525.
[83] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20: folio 212 e.v.
[84] Tresoar: Toegangsnr.:13-20, Inv.nr.: 0078: folio 168 e.v.
[85] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20: folio 353 e.v.
[86] Tresoar: Toegangsnr.:13-20, Inv.nr.: 0078.

3.5.13 Porseleinkasten (Catalogus Deel 2, p.476-520)

1. **Terminologie.**
2. **Ontwikkeling, diversiteit en datering.**
3. **Beschildering.**
4. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
5. **Geografische verspreiding.**
6. **Porselein-hangkastjes.**

1. Terminologie.

In dit hoofdstuk is de nu gangbare term porseleinkast gehanteerd. Dat is niet de enige term die men in het verleden gebruikt. Onder een tin-, porselein-, glazen- en theekast verstaat men in de periode van dit onderzoek (1600-1930) regelmatig hetzelfde type meubel.

De term **tinkast** gebruikt men tegenwoordig voor een kast met een open opzet. In Groot-Brittannië, Ierland en de Verenigde Staten wordt deze aangeduid met de term *dresser*. Niet in Nederland. Hier stond de tinkast algemeen bekend als een servieskast[1] met ruitjes. Soms gebruikt men een tinkast inderdaad voor tin zoals bijvoorbeeld in Amsterdam (1754) waar men er tinnen borden, lepels, een bierkan en een tinnen theeketel in bewaart.[2] In de regel echter staan er allerlei soorten serviezen en vaatwerk in, gemaakt van eenvoudig aardewerk of porselein[3] tot zilveren vaatwerk zoals bij welvarende Groningse boeren.[4] Onder tin- en glazenkasten wordt in diverse bronnen één en hetzelfde type meubel verstaan.[5] Zeven kasten in de inboedels van het Meertens Instituut heten daarom 'glazen-of tinkast'. Eén exemplaar wordt als 'porselein- of tinkast' aangeduid.[6] Kamermans vindt in de Krimpenerwaard (1788) 'een porceleyn oft tinne kast'.[7]

Uit diverse bronnen blijkt dat tinkasten ruitjes hebben. In Leeuwarden (1771) is sprake van een olijfkleurige tinkast met dertien ruitjes.[8] Teenstra (1853) spreekt van tinkasten met glazen deuren.[9] Ook Kamermans attendeert ons op een tinkast met ramen in de Krimpenerwaard.[10] Tot slot geeft Top (1893) een beschrijving van een vaste tinkast in de woonkamer van een kapiteinshuis in Pekela*:* 'In den zijwand van 't

---

[1] P. Marin, *Dictionnaire françois et hollandois,* vol. 1. 6e druk. Amsterdam: D.J. Changuion, 1793, p. 66.
[2] SAA: Toegangsnr.: 367.B.P., Inv.nr.: 684.
[3] Zie bijvoorbeeld: '1 tinkast met porcelein' bij Tjeerd Gerbens Andringa op de Koehool onder Oosterbierum (*Leeuwarder Courant:* 4 en 8-4-1817).
[4] W. van Houten, *Vrijmoedige gedachten over de thans hangende Graanwetten*. Amsterdam: Gebroeders Diederichs, 1835, p. 11; W. van Houten, *De Nederlandsche Handel-Maatschappij, haar bestaan en werking, enz.* Rotterdam: J.W. van Leenhoff, 1838, p. 55.
[5] P. Marin, *Dictionnaire hollandais-français et français-hollandais*. 5e druk. Amsterdam: D.J. Changuion, 1782, p. 463.
[6] MI: boedelbank, archiefnr.: 194, datum: 14-8-1752, persoon: Pieter den Exter, Maassluis.
[7] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.* Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 78.
[8] *Leeuwarder Courant:* 13 april 1771.
[9] M.D. Teenstra, *De kinderwereld: ernst en luim : ontleend uit de spelen van kleine en groote kinderen door hunnen speelmakker*. Groningen: J. Oomkens J.Zoon, 1853, p. 54.
[10] Kamermans, op.cit.

vertrek merken wij een kast met glazen deur op. 't Is de 'tinkaste'. Zij bevat een schat aan aardewerk…….'.[11] Toch maakt men in diverse boedelverkopingen onderscheid tussen porselein- en tinkasten.[12] Mogelijk houdt dit puur en alleen verband met hetgeen er in die specifieke kasten staat opgesteld, eerder dan met het model van de kast zelf.

In de loop van de 18de eeuw verliest tin in het huishouden steeds meer terrein ten gunste van grès kannen, Delftse eetbordjes en porseleinen thee- en koffiegoed. Bey schetst dat de overgang van tin naar porselein in Limburg gedurende de 19de eeuw plaatsvindt.[13] Het tin in de tinkast maakt dan gaandeweg plaats voor keramisch pronkgoed. Desondanks blijft de naam tinkast nog lang aan het meubel kleven, ook al is de inhoud inmiddels veranderd.[14]

Met de term **porseleinkast** duidt men eveneens een kast met ruitjes aan, achter de ruitjes meest witgeverfde planken, soms met goud geschilderde randen, of met een kantje erlangs. Afhankelijk van de welvaart van de eigenaar en de plek in het huis pronkt er achter die ruitjes ofwel eenvoudig aardewerk, zoals in de keuken, ofwel kostbaar servies zoals in de nette kamer.[15] In welvarende huishoudens kan dit porselein en zilverwerk zijn.[16] In Leiden bijvoorbeeld, op het Rapenburg nr. 28c, wordt in 1780 een porseleinkast beschreven met bovenin vier planken waarop maar liefst 385 stukken porseleinen staan uitgestald. In de onderkast achter deurtjes staan nog eens 43 stukken servies en 69 stukken goedkoper aardewerk.[17] Bij boeren kan je er in de late 18de eeuw tevens bestrikte bruiloftspijpen in aantreffen.[18]

Slaan de termen tin- en porseleinkast op de inhoud, de destijds meer gangbare term **glazenkast** slaat, in de 18de eeuw en later, op een kast met ruitjes[19] met daarachter, net als bij een porseleinkast, witgeverfde planken, soms met vergulde randen.[20] De glazenkast is qua inhoud vergelijkbaar met de porseleinkast en vaak gevuld met mooi servies[21] zoals porselein of zilverwerk.[22] Zo bevindt er zich

[11] H.J. Top, *Geschiedenis der Groninger Veenkoloniën*. 2e druk. Veendam: E.E.A. Mulder, 1893, p. 252.
[12] *Leeuwarder Courant:* 24-2-1787. Boedelverkoping aan de Roozengracht in Harlingen; *Rotterdamsche Courant:* 17-05-1817. Boedelverkoping aan de oostzijde van de Oude Delft, wijk 1, nr. 73.
[13] J. Bey, *"Onze woning moet om ons passen." Huiselijkheid en inboedel in Limburg in de negentiende eeuw.* Doctoraalscriptie. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 2000, p. 50 en 89.
[14] B. Dubbe, *Tin en tinnegieters in Nederland.* Zeist: W. de Haan, 1965, p. 124-126.
[15] 'Onze moedertaal. Bijval (1)', in: *De Gids: algemeen cultureel maandblad*, vol. 4 (1840), p. 204.
[16] Ch.G. Salzmann, *Eerste onderwijs in de zedenleer voor kinderen*. Amsterdam: M. Schalekamp, 1803, p. 16.
[17] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 4b, p. 681-682.
[18] J.J. Grabner, *Brieven over de Vereenigde Nederlanden*. Haarlem: A. Loosjes Pz., 1792, p. 350: Agttiende brief.
[19] A. Boxman, *Voorbereidings-lektuur tot gezelschappelijk vermaak, of Keur van minbekende,* enz. Gorinchem: Jacobus Noorduyn, 1821, hoofdstuk 140, p. 77
[20] 'Huwelijksfeesten. Schets uit de 18e eeuw', in: *Zaanlandsch jaarboekje voor het jaar 1842,* vol. 2. Zaandijk: J. Heynis Tsz., 1842, p. 64.
[21] 'Over de zucht naar oudheden in onze dagen, en wat eigenlijk de ware oudheid is', in: *Geldersche volks-almanak voor het jaar 1838,* vol. 4. Arnhem: C. A. Thieme, 1838, hoofdstuk 3, p. 84.
[22] 'Sententie tegens Hendrina Wouters, wegens eene gelijke misdaad, 1746.' in: J. Koning, *Geschiedkundige aanteekeningen, betrekkelijk de lijfstraffelijke regtsoefening te Amsterdam,* enz.

in de daagse kamer van Abe Doedes in Koudum (1741) in een glazenkast een zilveren beker en dito theebus.[23] In de binnenkamer van Gerrijt Claases in Hemelum (1764) staat een glazenkast met eveneens een zilveren beker en een theebus.[24] In het lijtshuis van Age Sibes, grootschipper in Koudum (1769), staat een porseleinkast en in de spijskamer van het grote huis heeft hij een glazenkast. In beide kasten staat een zilveren theebus.[25]

Daar waar hij de 18de- en vroeg 19de-eeuwse Zaanse wooncultuur beschrijft gebruikt Geuns (1842) de termen glazenkast en porseleinkast door elkaar voor één en hetzelfde meubel.[26] Dat een glazenkast feitelijk een porseleinkast is onderschrijft ook Van der Molen tijdens zijn onderzoek naar het Amelander interieur.[27] In de boedel van Abe Eelkes Reijnders uit Koudum (1746) beschrijft men een 'porceleine glasekast'.[28] Dit is dus eigenlijk een glazenkast met porselein.

Patriotten en Orangisten

Deze kasten, de trots van menig huishouden, zijn tijdens de gewelddadigheden tussen de orangisten en patriotten dikwijls het mikpunt van geweld. Zo worden bij Onder-Major Swarts te Arnhem op 2 augustus 1783 al zijn glazen stuk gesmeten, en zijn tinkast geruïneerd.[29] Het Corps Jagers gooit op 9 april 1787 van Cornelis van den Berg te Schoonrewoerd niet alleen de vensterruiten in maar ruïneren tevens zijn porseleinkast.[30] Plunderende militairen in Den Bosch vernielen op 5 november 1787 alle ruiten van het huis van Jan Dusemos in de Handboogs Boogaart en vernielen ook zijn tinkast.[31] Dat juist deze kasten worden vernield, is waarschijnlijk het gevolg van het feit dat in deze tijd in porseleinkasten vaak serviezen met prinsgezinde ofwel patriottische decoraties staan.[32] In het laat 18de-eeuwse Vlaardingen prijkt er in de porseleinkast van de orangist C.W. Stomman een 'zilveren Prins Willem', geflankeerd door twee pauwenveren.[33] Het vernielen van andermans porseleinkast, het hart van het huishouden, lijkt een moedwillige poging om elkaars politieke overtuiging te wreken.

Amsterdam: Johannes van der Hey en Zoon, 1828, p. 188; 'Het Vetpriezen', in: *Nederlandsche Volks-almanak*, vol. 1 (1834), p. 84.

[23] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 0019, folio 265 e.v., datum: 30-10-1741.

[24] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 234 e.v., datum: 7-6-1764.

[25] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 253, datum: 12-7-1769.

[26] B. Geuns, *Beschrijving van Zaandam*. Amsterdam: J. C. van Kesteren, 1842, p. 92.

[27] S.J. van der Molen, 'In Amelander binnenhuisjes', in: *De Vrije Fries*, vol. 50 (1970), p. 65.

[28] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20, folio 21 e.v. 8-4-1746.

[29] *De politieke kruyer,* volume 2. Amsterdam: J. Verlem, 1784, p. 808.

[30] J.A. de Chalmot, 'De gebeurtenissen in 1787 enz. voorgevallen', in: *Verzameling van placaaten, resolutien en andere authentyke stukken*, deel 49. Campen: J.A. de Chalmot, 1793, p. 267.

[31] A.J. Vereyk, 'Verhaal der plunderingen in 's Bosch voorgevallen op den 8, 9 en 10 november 1787', in: C.R. Hermans, *Geschiedkundig mengelwerk over de provincie Noord-Braband,* deel 2. s' Hertogenbosch: Demelinne, 1841, p. 154.

[32] Voor een Patriottisch servies zie: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.36348-66, voor een Prinsgezind servies zie: NOM.37334-68 t/m NOM.37337-68.

[33] P.J. Kikkert, *Familie-herinneringen uit de jaren 1811, 1812 en 1813*. Vlaardingen: J.F.C. Brückwilder, 1864, p. 20. Het gaat hier waarschijnlijk om een munt met de afbeelding van koningstadhouder Willem V.

2. Ontwikkeling, diversiteit en datering.

De porseleinkast maakt in de vroege 18de eeuw dezelfde ontwikkeling door als het kabinet. Eerst had het een voet of open onderstel zoals bij een kruisvoetkabinet. Zo staat bij Abe Eelkes Reijnders te Koudum (1746) op de bovenkamer aan de straatkant een 'porceleine glasekast met een voet'.[34] Vervolgens krijgt dit type kast bovenin dit onderstel een of twee, soms orgelgebogen, laden.[35] Tenslotte verdwijnt rond 1730-1750 het open onderstel helemaal en wordt het een gesloten onderkast met laden of deurtjes.[36]

Tijdens deze inventarisatie zijn er geen naaldhouten, beschilderde porseleinkasten op een open onderstel gevonden, zoals bij een kruisvoetkabinet. De meeste exemplaren hebben een onderkast met deurtjes. Twee exemplaren, waaronder één miniatuur, hebben laden.[37] Het in- en uitschuiven van laden onderin een porseleinkast zorgt waarschijnlijk voor te veel roering in de kostbare inhoud erboven. Daarom zijn de meeste porseleinkasten met deurtjes uitgevoerd.

Binnen de porseleinkasten met onderdeurtjes zijn twee typen aan te wijzen: die met een getoogde en die met een vlakke kroonlijst. Beide typen bestaan naast elkaar en zijn lang geproduceerd. Ze zijn zowel uitgevoerd met een vlak front als met overhoekse zijden. De glazendeuren hebben meestal twaalf ruitjes. De deuren en de overhoekse zijden bestaan meestal uit een raamwerk. In de onderdeuren steekt een los paneel. Dit in tegenstelling tot diverse linnenkabinetten en buffetten waar de deurtjes bestaan uit verticale planken, achterlangs bijeengehouden door klampen of aan de voorzijde door een opgespijkerd raamwerk.

Onder de beschreven porseleinkasten zijn die met een getoogde kroonlijst verreweg in de meerderheid, te weten negen exemplaren. De vroegste voorbeelden kunnen, gelet op hun grove gesmede spijkers, de vlinderscharnieren en de barokke vormgeving van de kroonlijst, uit de vroege 18de eeuw dateren. Maar een miniatuur porseleinkast met het jaartal 1760 heeft ook zo'n barokke kroonlijst.[38] Het exemplaar van Linköpings Universet is door zijn originele beslag van W. Tottie, de notenhout-imitatie waarmee het kabinet van origine is uitgemonsterd, het orgelgebogen front en de rocaille kuif tussen 1750-1770 te dateren. Tot de 19de eeuw blijft een getoogde kroonlijst populair.[39]

Een klein aantal van de porseleinkasten heeft een vlakke kroonlijst. Ook deze lijken een lange periode (1700-1890) te zijn gemaakt. Twee vergelijkbare porseleinkasten hebben een ver overhangende kroonlijst, overhoekse zijden en

[34] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20: folio 21 e.v. datum: 8-4-1746.
[35] Zie een eikenhouten porseleinkast op kruisvoet: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.37328-68.
[36] Zie een mahoniehouten gefineerde porseleinkast: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.46140-74.
[37] Collectie Carl Malmsten Furniture Studies, Linköpings Universet. Voor de miniatuur zie: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.21434.
[38] Vereniging Hendrick de Keyser, Inv.nr.: 5415.
[39] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21276-54 en NOM.41113-71.

kussens met ingevouwen hoeken op de panelen.[40] Een derde exemplaar werd tijdens veldwerk aangetroffen in Schoonebeek, Drenthe.[41]

Een ander type binnen de categorie porseleinkasten heeft pilasters die de boven- en onderdeuren flankeren. Het beschreven exemplaar kan vroeg 18de-eeuws zijn. Een vergelijkbaar en waarschijnlijk later vervaardigd exemplaar is tijdens veldwerk aangetroffen in Oud-Schoonebeek (Drenthe) (zie afb. hieronder).

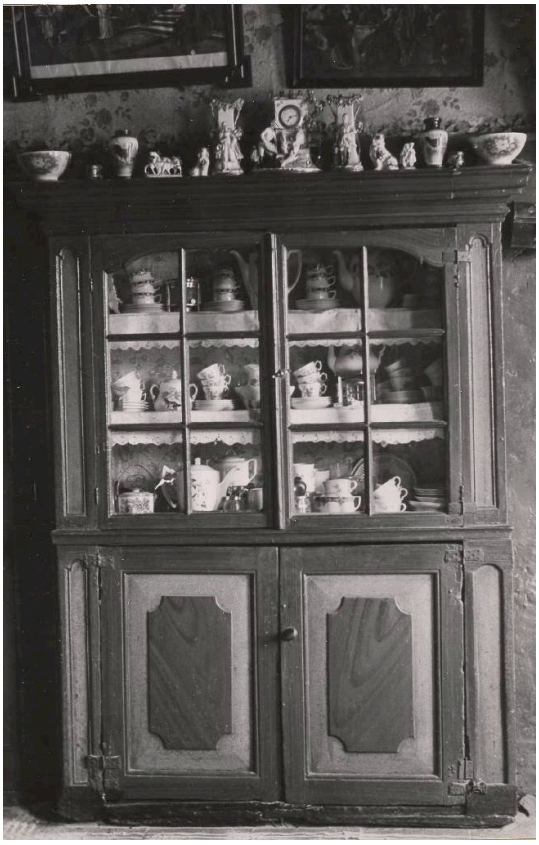

Beschilderde porseleinkast (1730-1760) met een vroeg 20ste-eeuwse hout-imitatie op de deuren in het interieur van een keuken te Schoonebeek. Foto de Boer, Coevorden, na 1954, nr. 366. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 4177.

[40] Collectie Museum Sorgdrager, Inv.nr. SGE 2001; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43939-73.
[41] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 4195: Bruin geschilderde vurenhouten glazenkast met vier deuren. Opname van april 1946 te Oud Schoonebeek.

3. Beschildering.

Er zijn geen aanwijzingen dat de aangetroffen porseleinkasten van origine een decoratieve of figuratieve beschildering dragen. Zij volgen in grote lijnen de modekleuren die we op andere beschilderde meubels aantreffen. Een aantal van de vroegste exemplaren heeft van oorsprong een (olijf)groene kleur.[42] Een in die kleur geverfde kast is in 1771 te koop aangeboden in de Leeuwarder Courant.

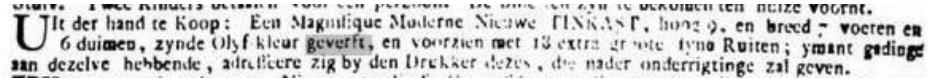
Uit der hand te Koop: Een Magnifique Moderne Nieuwe TINKAST, hoog 9, en breed 7 voeten en 6 duimen, zynde Olyf kleur geverft, en voorzien met 13 extra groote fyne Ruiten; ymant gadinge aan dezelve hebbende, adreſſeere zig by den Drukker dezes, die nader onderrigtinge zal geven.

Advertentie met een olijfkleurige tinkast met dertien ruiten. Bron: *Leeuwarder Courant*, 13 april 1771.

Een ander exemplaar lijkt van origine een groenblauwe kleur te hebben.[43] De uit 1760 daterende miniatuur porseleinkast in de collectie van Vereniging Hendrik de Keyser lijkt van origine blauw te zijn geweest.[44] Uit dezelfde periode dateert een exemplaar met een wortelnoten-imitatie.[45] Daarop volgt een lange periode van mahoniehout-imitaties, in de late 19de eeuw gevolgd door eikenhout-imitaties. [46]

Een deel van de porseleinkasten is rond 1900 overschilderd met een groen fond en allerlei historiserende details.[47] Binnen deze categorie vallen ook de porseleinkast in het Broekerhuis te Broek in Waterland, beschilderd met molens en mogelijk Bijbelse scènes (zie afb. p.343),[48] het exemplaar in het Museum Bisdom van Vliet[49] en een

porseleinkast uit de inboedel van prinses Juliana en prins Bernhard, beide laatste met wapens van steden en personen die geen onderling verband lijken te hebben.[50]

[42] Olijfgroen: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.50949-79; Groen: collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, Inv.nr.: 9104.
[43] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.32690-61.
[44] Collectie Vereniging Hendrick de Keyser, Inv.nr.: 5415.
[45] Collectie Carl Malmsten Furniture Studies, Linköpings Universitet.
[46] Collectie Stichting Hagedoorns Plaatse, Inv.nr.: 0911-2716.
[47] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21276-54, NOM.41113-71 en NOM.28712-58.
[48] Ansicht kaart getiteld *Broek in Waterland. Interieur van het Broekerhuis*. Uitgeverij P. Heijloo, nr. 37618, jaar 1912.
[49] Collectie Museum Bisdom van Vliet, Haastrecht, Inv.nr.: 4175.
[50] Sotheby's, veilingcatalogus, maart 2011, lotnr. 75 (Juliana- en Bernhardveiling).

Een ansichtkaart met het interieur van het Broekerhuis in Broek in Waterland met een porseleinkast, waarschijnlijk historiserend overschilderd. Uitgeverij. P. Heijloo, nr. 12 37618, afstempeling 1912, collectie Gerard Wever.

4. Vermelding in witwerkers-ateliers.

Porseleinkasten, of welke term men er ook voor gebruikt, komen niet veel voor in de boedelbeschrijvingen van witwerkers-ateliers. In Amsterdam maakt meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter drie servieskasten, waarmee mogelijk hetzelfde is bedoeld.[51] Bij zijn overlijden in 1727 telt men vier glazenkasten, een op de vierde zolder en drie in het voorhuis.[52] Meester-witwerker Klaas van Beijeren heeft in 1798 onder zijn winkelgoederen op de kleine kamer een beschilderde tinnenkast staan.[53] De in Alkmaar werkzame witwerker Justus Snijders heeft in 1767 onder zijn witwerkers-waren een porseleinkastje van twee gulden, het equivalent van € 19,-, en drie grotere porseleinkasten van elk vijftien gulden, € 141,- nu.[54] Wellicht is het kleine exemplaar een hangkastje en zijn de drie grote kasten staande porseleinkasten.

Vanaf circa 1700 is een porseleinkast een algemene verschijning in de gehele Republiek. De indruk bestaat dat de witwerkers-porseleinkast niet, zoals de theetafel, de salons van het patriciaat heeft weten te veroveren. Bij hen komen wel beschilderde naaldhouten porseleinkasten voor, maar dan in de keuken of op de kamers van het personeel. In de representatieve ruimten kiezen zij voor een noten- en later een mahoniehouten exemplaar.

[51] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[52] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53. Notaris Jan Barels de Jonge, Datum: 23-1-1728.
[53] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940.
[54] RAA: Toegangsnr.:180.70, Inv.nr.: 703, acte nr. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.

5. Geografische verspreiding.

Uit alle geraadpleegde boedelbeschrijvingen blijkt dat de porseleinkast weliswaar in elke welvaartsklasse voorkomt maar dat het in geen van die klassen een wijd verbreid meubel is. Slechts circa tien procent van de inboedels maakt er melding van. In de boedelinventarissen uit een aantal kleinere plaatsen verspreid over het land, ontsloten door het Meertens Instituut, worden in de periode 1704-1849 in totaal 128 **tinkasten** vermeld. Vijftien exemplaren zijn vast, mogelijk als onderdeel van een wandbetimmering. Zo heeft een royaal buitenhuis te Jorwert een betimmering met een bedstede in het midden en een kleren- en tinkast elk aan een kant.[55] Bij vijf exemplaren staat vermeld dat ze beschilderd zijn, twee zijn er geverfd waarvan er een van grenen is.[56] Ook in Leiden aan Rapenburg nr. 43 komt in 1702 in de grote keuken een beschilderde tinkast voor.[57] Claas Heineman, notaris en organist in Koudum, heeft in zijn voorkamer een tinkast met twee zoutvaten, een mosterdpot met lepeltje, twee bekers, twee koppen, een kistje, en een riem met de inscriptie Janeke Aarts Anno 1623.[58] Al deze voorwerpen zijn van zilver.

In de boedelinventarissen van het Meertens Instituut komen tussen 1713-1880 in totaal 259 **porseleinkasten** voor, 32 zijn er vast. Bij zes exemplaren wordt aangegeven dat er porselein in zit. Bij vier exemplaren worden raampjes in de deuren vermeld. Een exemplaar wordt 'porseleinkabinet' genoemd en heeft acht 'spiegelglazen'.[59] Bij negen exemplaren, alle te Weesp, is aangeduid dat ze beschilderd zijn. Daarnaast zijn er vijf geverfd waarvan er een kast in Medemblik is 'genotenboomd'.[60] Dibbits illustreert dat de porseleinkast in Maassluis vanaf 1744 gangbaar wordt, na een vroege vermelding in 1678. Ook in Doesburg komen porseleinkasten voor zoals bij een commies (1753), een graankoopman (1762) en een koopman (1793).[61] Van Koolbergen stelt dat tin- en de porseleinkast in en rond Weesp in het begin van de 18de eeuw het eerste onder de middenklasse populair wordt, de rijken volgen kort daarop en na 1730 ook de boeren.[62] Kamermans meldt voor wat betreft de Krimpenerwaard dat de glazenkast sterk verbreid is onder minder vermogenden, en ook onder de rijke boeren. De tinkast komt voornamelijk voor bij rijkere lieden en de porseleinkast, althans de term, uitsluitend bij de rijkste middenstander en ambtsdragers.[63]

[55] *Leeuwarden courant:* 31-1-1784.
[56] MI: boedelbank, archiefnr.: 196, datum: 28-8-1762, persoon: Cornelis van Linden, Maassluis.
[57] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992, deel 6b, p. 861.
[58] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 0019, folio 8 e.v., datum: 23-11-1727.
[59] MI: boedelbank, archiefnr.: 5235, datum: 27-12-1721, persoon: Arnoldus Hinloopen, Weesp.
[60] MI: boedelbank, archiefnr.: 3389/84, datum: 23-11-1829, persoon: Jan Claasz Smit, Medemblik.
[61] H.C. Dibbits. *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800.* Nijmegen: Uitgeverij Sun, 2001, p. 104-105.
[62] H. van Koolbergen, *Aards geluk: de Nederlanders en hun spullen van 1550-1850*. Amsterdam: Uitgeverij Balans, 1997, p. 138, 143.
[63] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.* Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 156.

In de boedelinventarissen van het Meertens Instituut staan tussen 1645-1895 in totaal 383 **glazenkasten** vermeld, waarvan 25 vast. Bij acht exemplaren wordt aangegeven dat er porselein in staat. Zeven zijn beschilderd en twintig geverfd waaronder een die wordt gekwalificeerd als 'ouderwets blauw' (1806).[64] Het gaat hier waarschijnlijk om Pruisisch blauw dat in het midden van de 18de eeuw populair is maar dat in de vroege 19de eeuw heeft plaatsgemaakt voor mahoniehout-imitaties.

Geverfde glazenkasten komen overal voor, ook in Leiden. Daar, in 1759 op het Rapenburg nr. 67, staat op de knechtskamer een geverfde glazenkast.[65] Ook in de Zuidwesthoek van Friesland worden in de 18de eeuw de termen porselein-, glazen- en tinkast door elkaar gebruikt en blijkt er grosso modo hetzelfde in te staan als in de rest van Nederland, te weten aardewerk, porselein, en zilveren voorwerpen.

Een steekproef (1818-1838) in boedelbeschrijvingen uit Staphorst en Rouveen toont dat een porseleinkast, consequent aangeduid als glazenkast, slechts bij zeven lieden in gebruik is, te weten boeren, bakkers en een heelmeester.[66] Daaronder wordt slechts één hangend glazenkastje gemeld. Het porselein-hangkastje, zo veel voorkomend in de vroeg 20ste-eeuwse Staphorster wooncultuur, is daar dus pas later een algemeen fenomeen geworden.[67] Tijdens veldwerk in 1943 op het eiland Marken blijkt dat een staande porseleinkast effen geverfd is ofwel voorzien van een hout-imitatie. Deze behoort dan tot de standaard inrichting van de pronkkamers.[68]

[64] MI: boedelbank, archiefnr.: 3308, datum: 16-11-1806, persoon: Anna Gerdenier, Medemblik.
[65] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992, deel 6b, p. 586.
[66] HCO: Toegangsnr.: 0122, Inv.nr.: 3535, datum: 1-2-1837; Inv.nr.: 3536, datum: 12-5-1837; Inv.nr.: 3536, datum: 6-6-1837; Inv.nr.: 3539, datum: 12-2-1838; Inv.nr.: 3539, datum: 6-3-1838; Inv.nr.: 3542, datum: 13-12-1838; Inv.nr.: 3509, datum: 18-3-1818; Inv.nr.: 3522, datum: 25-4-1831.
[67] Voor latere porselein-hangkastjes uit Staphorst zie: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.13195-52 en NOM.51384-81.050.1 (laatste kastje is afgestoten).
[68] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 446, effen geschilderde porseleinkast, Kets 3; AA 454, effen geschilderde porseleinkast Wittewerf 20; AA 517, grof gehouten porseleinkast Kerkbuurt 27; AA 548, effen geschilderde porseleinkast, Havenbuurt II-10; AA 550, effen geschilderde porseleinkast Havenbuurt II-21; AA 622, effen beschilderde porseleinkast Kerkbuurt 152; AA 627, gehouten porseleinkast Kerkbuurt 42.

6. Porselein-hangkastjes.

In de eerste helft van de 17de eeuw presenteren Crispin de Passe II (1593/4- na 1670) zowel als Paul Vredeman de Vries (1567- na 1630) enkele ontwerpen van eikenhouten hangkastjes. Ze bevatten twee à drie schappen voor glaswerk. De rijk besneden kastjes zijn open, dus niet afgesloten door glazen deurtjes.[69] In boedelinventarissen noemt men deze glazenkasten. Vredeman de Vries gebruikt de term glas-borden.

Later, in de 18de eeuw, hebben kleine hangende porseleinkasten diverse namen. In boedelbeschrijvingen, uit plaatsen verspreid over het gehele land en bijeengebracht door het Meertens Instituut, is er tussen 1765-1789 sprake van twaalf hang-porseleinkastjes dan wel porselein-hangkastjes, alle te Weesp. Verder worden er tussen 1745-1844 dertien hang-glazenkastjes ofwel glazen-hangkastjes vermeld in Doesburg, Medemblik, Twisk en Weesp.

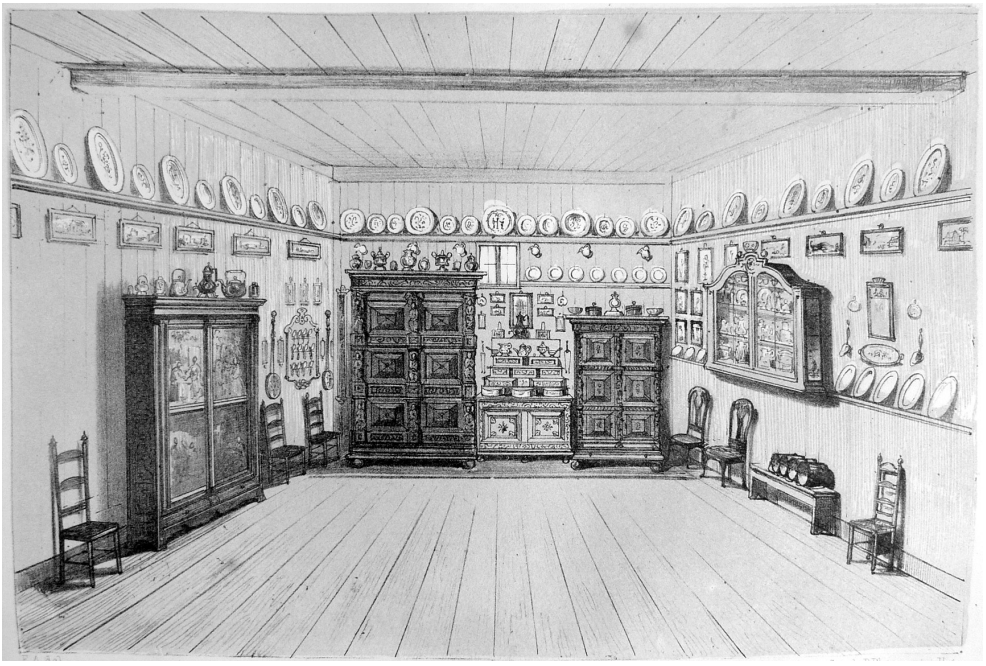

Interieur getiteld *Eene Pronkkamer in eene Visschers Woning op Marken*, met rechts een porselein hangkastje. Bron: S. Sr. Coronel, 'Schetsen uit het Markersche volksleven', in: *Nederland*, deel 2 (1862), p. 54-78. Tekening door F.A., steendruk van P. Blommers, Den Haag.

[69] S. Jervis, 'Printed Furniture Design before 1650', in: *The Furniture History Society*. Leeds: Furniture History Society, 1974, p. 41, fig. 299 en 300; p. 44-45, fig. 340.

Voor de porselein-hangkast lijkt in Friesland tussen circa 1775-1860 de term theekast gangbaar te zijn. Eekhof (1848) typeert het als een typisch Hindelooper meubel.[70] De term komt inderdaad diverse malen voor in Hindelooper boedelinventarissen. Zo is er bij Arjan Cornelis op de Moolen (1750) in zijn kamer 'een teekas met glaasen' met daarin porselein.[71] Harmen Ages Hermanides (1792) heeft '1 theekast daarin 11 dosijn porcelein'.[72] Maar overal elders in Friesland is de term theekast in gebruik. Zo heeft de burgemeester te Dokkum (1778) meerdere theekasten met 'fraaye Porcelein-Werke, daar by Kostelyke Japans en blaauwe Stellen'.[73] Later vinden we theekasten in Warga (1783),[74] Bozum (1811),[75] Oenkerk (1814),[76] Holwerd (1824),[77] Wommels (1827),[78] en Woudsend (1833).[79] Het meubel en ook de term is dus niet typisch voor Hindeloopen alleen.

Dijkstra gebruikt de term in zijn volkskundige behandeling over Friesland voor een staande kast met onderin linnengoed en bovenin een glazenkast.[80] Ook de 'theekast op een voet' te Beers (1785) is geen hangend exemplaar.[81] Dus de term 'theekast' kan in Friesland zowel op hangende als op staande kasten slaan, waarin achter ruitjes servies staat uitgestald.

De drie naaldhouten beschilderde exemplaren die tijdens de inventarisatie zijn aangetroffen, dateren waarschijnlijk uit de laat 18de eeuw en eerste helft van de 19de eeuw. Het interieur van deze kastjes bestaat uit twee tot drie aan de voorzijde geschulpte legplanken. Een exemplaar is getooid met een urnvormige kuif,[82] de overige twee hebben een vlakke kroonlijst.[83] Overigens zijn beide eerder gemelde miniatuur porseleinkasten oorspronkelijk ook bedoeld om aan de wand te hangen.[84]

[70] W. Eekhof, 'Merkwaardigheden omtrent de woningen, kleeding, zeden en gebruiken der Hindeloopers', in: *Nederlandsch Museum. Geschied- en letterkundige merkwaardigheden, natuurbeschrijvingen, aardrijkskundige bijzonderheden, historische en romantische verhalen*, deel XIII (1848), p. 3
[71] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0082, datum: 2-9-1750.
[72] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078, datum: 4-12-1792.
[73] *Leeuwarder Courant:* 2-12-1778 en 9-12-1778.
[74] *Leeuwarder Courant:* 8-11-1783.
[75] *Leeuwarder Courant:* 4-9-1811.
[76] *Leeuwarder Courant:* 9-5-1814 en 11-5-1814.
[77] *Leeuwarder Courant:* 26-3-1824.
[78] *Leeuwarder Courant:* 23-3-1827 en 30-2-1827.
[79] *Leeuwarder Courant:* 3-5-1833.
[80] W.G. Dijkstra, *Uit Friesland's volksleven van vroeger en later,* etc. Leeuwarden: H. Suringar, 1892, p. 390.
[81] *Leeuwarder Courant:* 2-4-1785.
[82] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7475-48.
[83] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.982-43; NOM.4508-44.
[84] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.21434; collectie Vereniging Hendrick de Keyser, Inv.nr.: 5415.

3.5.14 Ladekasten en chiffonnières (Catalogus Deel 2, p.521-548)

1. **De termen ladekast, latafel en commode.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
6. **Geografische verspreiding.**
7. **Chiffonnières**

1. De termen ladekast, latafel en commode.

De term ladekast die we in dit hoofdstuk hanteren wordt in de periode van onderzoek nauwelijks gebruikt. Eerder spreekt men van latafel. Deze term wordt met enige regelmaat abusievelijk geïnterpreteerd als een type tafel.[1] Om te weten wat men onder een latafel wel verstaat en waar dit meubel voor dient is het verhelderend enig proza aan te halen. In de grutterij van Cornelis Brouwer te Weesp (Noord-Holland) wordt bij een insluiping in 1775 de schoot van het slot van een latafel met een mes opengewrikt.[2] Betje Wolff en Aagje Deken beschrijven in 1780 een met sleutel afgesloten latafel. In de tweede of derde lade zitten een tafellaken en 24 servetten.[3] Dertig jaar later geeft men in een instructie aan notarissen voor het verzegelen van huizen en meubels als voorbeeld een kajatenhouten (teakhouten) latafel met drie laden.[4] Van Houten stelt de latafel in 1835 voor als een armeluis linnenkabinet.[5] Acht jaar later, in 1843, worden op een *soirée dansante* de vuile koffiekopjes en de punchglazen in de latafel gestopt, waarna deze in zijn geheel naar de gang gedragen wordt om plaats te maken voor het zwierende gezelschap.[6] In het verhaal *De waarzegster van het Gooi* uit 1865 wordt haar interieur beschreven: 'Het prachtstuk was eene latafel, grootendeels verweloos en, zeer oneigenaardig, nog slechts van eene lade voorzien……..' (zie afb. p.349).[7] In dat interieur staat rechts de bewuste latafel waarin de twee bovenste laden ontbreken, het meubel had van oorsprong dus drie laden.

---

[1] Zie bijvoorbeeld: J. Bey, *'Onze woning moet om ons passen'. Huiselijkheid en inboedel in Limburg in de negentiende eeuw.* Doctoraalscriptie. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 2000, p. 77-78.
[2] *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken, Deel 10, Stuk 2, Weesp*. Amsteldam: De Erve van F. Houttuyn, 2 september 1775, p. 959.
[3] Betje Wolff en Aagje Deken, *Brieven over verscheiden onderwerpen*, brief 28. Uitgegeven door E. Bekker, Weduwe Ds. Wolff en A. Deken. 's Hage: Izaac van Cleef, 1780, p. 244.
[4] *Het wetboek der burgerlijke regtspleging door formulieren in practijk gebragt.* Amsterdam: Johannes Allart, 1811, 6e deel, punt 7, p. 88.
[5] W. van Houten, *Vrijmoedige gedachten over de thans hangende Graanwetten*. Amsterdam: Gebroeders Diederichs, 1835, p. 11.
[6] J. Gram, D.F. van Heyst en D.A. van Waalwijk, 'Ledbury en Jack geven een Soirée dansant', in: *Het Leeskabinet, mengelwerk tot gezellig onderhoud van beschaafde kringen*, 1e deel. Amsterdam: Hendrik Frijlink, 1843, p. 249.
[7] J.F. Arundinis Piscatorii. 'De waarzegster uit het Gooi', in: *Nederland, 2*e deel. Amsterdam: Loman & Venster, 1865, p. 120 en de afbeelding tussen p. 118-119.

Interieur met rechts een latafel waarin de bovenste twee laden ontbreken. Bron: *De waarzegster uit het Gooi*. Steendruk van P. Remmers te 's Hage. 1865.

Zeven jaar later, in 1872 wordt nog zo'n armoedig interieur geëvoceerd met daarin wederom een 'geverfde latafel' en daarop 'waschgereedschap van grof blauw aardewerk'.[8] Maar ook in de door Alberdingk Thijm beschreven 17de eeuw is wasgereedschap op een latafel een vanzelfsprekende zaak: 'Op een laâtafel met servet staat eene groote waterpul en handwaschkom, benevens de zeep.'[9]

Uit bovenstaande selectie is duidelijk dat een latafel in het 18de- en 19de-eeuwse taalgebruik op een bergmeubel slaat met drie of vier laden die op slot kunnen. De laden herbergen dikwijls textiel en servies en erop kan serviesgoed staan uitgestald. In een enkel geval kan er ook een grotere ladekast mee zijn aangeduid zoals de latafel met 64 laden voor het bergen van insecten van de in 1791 overleden apotheker en verzamelaar Joan Coenraad Brandt.[10]

Volgens het Woordenboek der Nederlandsche Taal kan men onder een commode ook een latafel verstaan hebben. De in 1784 genoteerde commode bij meester-schilder en -verlakker Hendrik van der Veen op de hoek van de Gasthuismolensteeg en het Singel te Amsterdam kan dus net als een latafel een

[8] A. Steenbergen, 'Fragmenten uit de nagelaten papieren van een oud-ambtenaar', in: *Vaderlandsche letteroefeningen*. Zalt-Bommel: Joh. Norman en Zoon, jrg. 112 (1872), deel 1, p. 367.
[9] J.A. Alberdingk Thijm, *Portretten van Joost van den Vondel*. Amsterdam, 1876, p. 145.
[10] J.C. Brandt, *Catalogue exquis de nature et de l'art,* etc. Amsterdam, 1792, p. 317, letter F. Het meubel was drie voet hoog, drie voet breedt en vijf voet lang.

bergmeubel met drie of vier laden zijn.[11] Betje Wolff en Aagje Deken stellen in hetzelfde jaar een commode voor als een wat chiquere vorm van latafel, waar ze Christina de Vrij laten verzuchten: 'Moet ik, in plaats van kabinetten en laatafels, commodes en secretaires hebben?'[12] Op het Rapenburg te Leiden spreekt men al vanaf 1733 van tafels met laden, waaronder exemplaren met drie tot vijf laden. Hier lijkt het om latafels te gaan, maar de term latafel wordt er pas vanaf 1752 gebruikt, althans in de gepubliceerde boedelinventarissen.[13]

2. Ontwikkeling en diversiteit.

In totaal zijn er voor dit onderzoek twaalf ladekasten beschreven. De meeste kasten hebben een koud aan elkaar gespijkerde romp. In vijf gevallen lopen de planken van de kastzijden door tot op de grond en vormen zo de poten. Van zowel de oudste als de jongste exemplaren kunnen de planken van de romp en de ladebodems met messing en groef zijn vergaard, maar in de meeste ladekasten zijn de planken koud vergaard. Ook de laden zijn rondom koud vergaard en schuiven open en dicht op een groef in de ladezijden.

De stilistisch gezien oudste exemplaren zijn drie ladekasten met een barok orgelgebogen front.[14] De twee exemplaren in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum dragen echter van origine een mahoniehout-imitatie en dateren daarom eerder uit de late 18de eeuw. Waarschijnlijk is de ladekast uit het Zeeuws Museum met zijn risalerende middenpartij tot het vroegst voorbeeld te rekenen.[15] Latere exemplaren hebben een van de rococo afgeleid dubbel gebuikt front[16] of een enkel gebuikt front met scherpe hoekstijlen.[17] Een classicistische vormgeving hebben de ladekasten met een vlak front, rechte overhoekse stijlen en taps toelopende poten.[18] Het frontale miniatuur ladekastje volgt daarop en sluit qua stijl eerder aan bij vroeg 19e-eeuwse meubels.[19] Hierop volgt een miniatuur ladekast met een vlak front en geschulpt dek.[20] De jongste ladekast heeft bovenin een overhangende gebuikte lade, kraalgedraaide hoekpilasters en rust op bolpootjes, zoals we dat ook zien bij de buffetten in die stijl.[21] Een afwijkende en latere ladekast uit Heel (Noord-Limburg) is

[11] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3793.
[12] B. Wolff en A. Deken, *Historie van den Heer Willem Leevend*, deel 4, brief 19. Uitgegeven door E. Bekker, Wed. Ds. Wolff en A. Deken. 's-Gravenhage: Isaac van Cleef, 1784, p. 124.
[13] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1988, deel 3a, p. 176.
[14] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.985.43 en NOM.5754-46; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B156.
[15] Collectie Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Inv.nr.: G 2511. Een andere beschilderde ladekast met risalerende middenpartij bevond zich in de collectie van de Dienst Verspreide Rijkscollectie, Den Haag, Inv.nr.: R 1842.
[16] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.31038-60.
[17] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam.
[18] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35413-64.
[19] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11420-50.
[20] Collectie Museum In 't Houten Huis, De Rijp, Inv.nr.: 5929.
[21] Bij Seitje Boes op Marken stond in 1943 een uit circa 1840-1850 daterende geschilderde ladekast met drie laden, geflankeerd door een zwart zuiltje. De bovenste lade springt iets naar voren ten opzichte van het front. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 833.

als contrast opgenomen.[22] Met zijn populieren- en eikenhout en doorgestoken en halfverdekte zwaluwstaarten wijkt dit exemplaar af van de hier bestudeerde meubels en zal waarschijnlijk niet in Noordwest-Nederland door witwerkers zijn gemaakt. Bovendien wijzen de vlakke schaafsporen en de draadnagels op een laat 19de-eeuwse datering terwijl de rest van de hier besproken ladekasten vroeger is. Bey illustreert dat geverfde meubels in 19de-eeuwse inboedels in Limburg regelmatig voorkomen.[23] Tot nog toe zijn er echter geen aanwijzingen dat dit witwerkers-meubels zijn geweest.

In meerdere ladekasten staat op de binnenzijde een met de hand geschreven nummeringen. Onderop elke lade van de ladekast uit het Zeeuws Museum staat III. Dit geeft de indruk dat deze laden bij het derde kastje uit een serie horen.[24] Bij een orgelgebogen exemplaar staan er telmerken in rood krijt ter hoogte van de laden tegen de binnenzijde van de rechter zijwand, te weten: IIIII, IIIIII, I en Ø.[25] Tegen de binnenzijde van de achterwand van een ander exemplaar staan ter hoogte van de laden boven elkaar in rood krijt de getallen: 13, 14, 15, 16. Dezelfde getallen staan op de corresponderende laden.[26] Deze nummeringen duiden er op dat er in de werkplaatsen op het moment van vervaardiging meerdere rompen staan en een groter aantal laden. Nadat een lade passend is gemaakt in de romp wordt deze en de corresponderende ruimte in de romp gemarkeerd.

De 18de-eeuwse ladekasten zijn van origine uitgevoerd met ladetrekkers die met splitpennen door de ladefronten zijn vastgezet.[27] Alleen op de ladekast uit het Zeeuws Museum resteren daarbij nog de gegoten messing ladetrekkerplaten en sleutelentrees. Van de overige 18de-eeuwse ladekasten is het ladebeslag al eens vervangen. Bij de meest recente ladekast steekt in het sleutelgat een messing bus, verzonken in het front van de lade.[28] Dit lijkt het enige beslag dat ooit op deze laden aanwezig is geweest.

[22] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.44653-73.
[23] J. Bey, *'Onze woning moet om ons passen'. Huiselijkheid en inboedel in Limburg in de negentiende eeuw.* Doctoraalscriptie. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 2000, p. 58, 59, 60 en 62.
[24] Collectie Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Inv.nr.: G 2511.
[25] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.985-43.
[26] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.31038-60.
[27] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.985.43 en NOM.31038-60; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B156; collectie Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Inv.nr.: G 2511.
[28] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21028-54.

Miniatuur of poppenladekast met een notenhout-imitatie. Datering: 1790-1860. Maten: H.42 x B.43 x D.25 cm. Collectie Museum In 't Houten Huis, De Rijp, Inv.nr.: 5929 (Catalogus Deel 2, p.532).

3. Beschildering.

In het Zeeuws Museum bevindt zich een ladekast, geschilderd met gedetailleerde chinoiserieën in twee tonen metaalpoeder.[29] Een wat latere dubbel gebuikte ladekast heeft van origine een okerkleurige notenhout-imitatie.[30] Zeven ladekasten lijken oorspronkelijk een mahoniehout-imitatie te hebben gehad.[31] Speciale aandacht verdient de originele beschildering op een miniatuurladekastje.[32] Ze bestaat uit een zwart glad gepolitoerd fond met daarop in terracottakleur een decoratie van biezen, halmen en bloemtakken. Op de bovenzijde prijkt een wandelende heer met stok onder een boom, en rechts een molen. Van alle ladekasten hebben deze miniatuurladekast en de kast uit het Zeeuws Museum als enige een decoratieve voorstelling. De overige ladekasten dragen oorspronkelijk een eenvoudige hout-imitatie.

[29] Collectie Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Inv.nr.: G 2511.
[30] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.31038-60.
[31] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.985.43, NOM.5754-46, NOM.21028-54, NOM.35413-64, NOM.41329-72; collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, geen inv.nr.; collectie Museum In 't Houten Huis, De Rijp, Inv.nr.: 5929.
[32] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11420-50.

4. Datering.
De van chinoiserieën voorziene ladekast met risalerende middenpartij stamt waarschijnlijk uit de derde kwart van de 18de eeuw. Het dubbel gebuikte exemplaar met zijn notenhout-imitatie is waarschijnlijk uit dezelfde periode. Het enkel gebuikt exemplaar met zijn oorspronkelijke mahoniehout-imitatie zal eerder vanaf de late 18de eeuw dateren. Hetzelfde geldt voor de twee orgelgebogen ladekasten uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.[33] Hier zien we een heel late toepassing van orgelgebogen fronten, een stilistisch kenmerk dat op eikenhouten en met notenhout gefineerde meubels al in het begin van de 18de eeuw gebruikelijk is. In de laat 18de- of vroeg 19de eeuw kan de classicistische ladekast met overhoekse stijlen en taps toelopende poten zijn gemaakt.[34] Het zwarte miniatuurladekastje moet rond 1800 zijn vervaardigd. Zijn vormgeving sluit weliswaar aan bij vroeg 19de-eeuwse meubels, maar twee van origine zeer vergelijkbaar geschilderde meubels zijn nog geheel classicistisch van vorm.[35] Vanaf 1840 dateert de ladekast met kraalgedraaide pilasters gezien de vormgeving van het meubel en zijn inlatende schootgrendelsloten met een rechthoekige dekplaat en een uit het midden geplaatste kleine schoot. Dit type slot is een overgangsvorm tussen 18de- en midden 19de- eeuwse sloten. Deze kast is, net als de andere hier behandelde witwerkers-ladekasten, gemaakt met gesmede spijkers en moet vóór 1860 dateren.

5. Vermelding in witwerkers-ateliers.
Vermeldingen van latafels zijn vooral bij Amsterdamse witwerkers aangetroffen. Daar worden ze al genoemd vanaf het einde van de 17de eeuw, te weten in 1698 in een contract tussen de Amsterdamse meester-witwerker Abraham Willemsz. en schilder Jan de Vries over vergoedingen voor het schilderen van meubels.[36] Kort daarop blijkt de eveneens in Amsterdam werkzame meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter ook, zij het spaarzaam, latafels te produceren. Over de 13 jaar die zijn administratie beslaat meldt hij er zeven die in prijs variëren van zeven tot tien gulden per stuk.[37] Als Sluijter in november 1727 overlijdt, bevinden zich in zijn pand op de Gravenstraat op de vierde zolder twee en op zaal nog eens drie latafels.[38] Bij Evert van Essen, die een witwerkers-winkel in de Gravenstraat heeft, staan in 1796 op de tweede zolder naast zeven werkbanken, een lijmpot en een ongeschilderde tafel ook twee latafels. Op de tweede achterkamer wachten nog eens twee witwerkers-latafels op een koper.[39] Twee jaar later, in 1798, heeft meester-witwerker Klaas van Beijeren in de Prinsenstraat in zijn opkamer een geschilderde latafel en een geschilderd

[33] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.985.43 en NOM.5754-46.
[34] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35413-64.
[35] Tweedeurs kast uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5514-46.OV; chiffonnière uit de collectie van Michiel de Vlam, Den Haag.
[36] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731. Datum: 31-10-1698.
[37] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[38] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809. Datum: 23-1-1728.
[39] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635. Datum: 15-4-1796.

kinderlatafeltje staan.[40] Hendricus Ridders, meester-kastemaker en witwerker met een winkel aan de Oudezijds Achterburgwal bij de Hoogstraat, heeft in 1799 onder zijn geschilderd witwerkers-goed drie latafels met ieder drie laden, een latafel met vier laden en nog eens een geschilderde latafel zonder specificatie.[41] Meester-witwerker Hendrik Beekman heeft in zijn witwerkers-winkel op de Noordermarkt twee geschilderde latafels en in zijn eigen huis een kinderlatafeltje.[42] Tenslotte heeft witwerker Gerrit Leusink een witwerkers-winkel aan de Oudeschans waar in 1808 een latafel aangetroffen wordt, behorende aan 'een jood in de Vinkenbuurt'.[43]

Ook elders, zij het wat spaarzamer, worden bij witwerkers latafels aangetroffen. In 1702-1704 adverteert een Haarlemse witwerker met onder meer latafels.[44] De Rotterdamse witwerker Johannis Lutterveld levert in 1778 voor 20 gulden een latafel die volgens de hoofdlieden van het witwerkers-gilde slechts zeven gulden waard is.[45] In de boedel van de Alkmaarse meester-timmerman en schrijnwerker Justus Snijders en zijn zoon Gerrit Snijders, die samen een timmer-, wit- en schrijnwerkersaffaire voeren, staan in 1767 drie genoteboomde latafels: respectievelijk twee exemplaren met één, en één exemplaar met twee buiken. In het werkhuis staan onder het witgoed nog eens twee vlakke latafels. Tot slot bevinden er zich nog twee latafels bij hun schilder Hessel Wassenaar. Een vlakke latafel kost bij hen vijf, een latafel met twee buiken kost twaalf en een latafel met één buik kost vijftien gulden. Daarentegen moet men voor een notenhouten latafel bij dezelfde Snijders 27,50 gulden neerleggen, tot vijf keer zo veel dus.[46]

Een steekproef onder de laat 18de-eeuwse Amsterdamse schilders, glazenmakers en verlakkers toont dat er diverse geschilderde latafels in hun winkel of werkplaats staan. Zo heeft Hendrik van Beek in 1784 in zijn winkel een verlakte latafel.[47] In de werkplaats aan de Achterburgwal bij de Huiszittensteeg van meester-schilder Balthasar Christofferius Zwaarig staat in 1786 een geschilderde latafel.[48] Andries Swaanenburgh heeft in 1793 op zolder, naast veel pigmenten en verf, ook een witwerkers-latafel.[49] Daarnaast staan er latafels bij 18de-eeuwse schilders, zonder dat duidelijk is of het privébezit is of dat zij die meubels in opdracht schilderen of in de verkoop hebben.[50]

[40] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940. Datum: 15 t/m 18-10-1798.
[41] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038. Datum: 27-5-1799.
[42] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6258. Datum: 8-12-1800.
[43] SAA: Toegangsnr.: 5072. Inv.nr.: 7031. Datum: 23-8-1808.
[44] *Oprechte Haerlemsche Courant:* zes maal in de periode 20-4-1702 t/m 29-3-1704.
[45] GAR: Gildestukken 17-33-235.
[46] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11-11-1769.
[47] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3812.
[48] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 4029.
[49] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5200.
[50] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3631, 4029, 4056, 4156, 4594, 6129.

6. Geografische verspreiding.

Beurtschepen

Gezien de diverse vermeldingen van latafels op tarieflijsten van beurtschepen worden deze door een groot gedeelte van Nederland verhandeld. Zo rept de tarieflijst uit 1774 voor vrachten tussen Rotterdam en Leiden van 'Notebomen geschilderde' en van eikenhouten latafels.[51] Tussen Nijmegen en Den Haag gelden vanaf 1773 tarieven voor verlakte latafels.[52] Latafels worden ook op markten verkocht gezien dat ze voorkomen op de lijst van marktschippers tussen Haarlem en Utrecht.[53] De vracht- en bestellonen uit 1788 op het veer tussen Haarlem en Den Haag vermelden tussen het schrijnwerkers-werk eveneens latafel.[54] Tussen de steden Den Haag en Utrecht worden in 1799 tarieven afgesproken voor het per beurtschip bezorgen van een witwerkers-latafel.[55] Van Wierum op Dokkum worden in 1808 een kabinet of kast en een latafel getarifeerd.[56] Tenslotte, in de tarieflijst uit 1835 van goederen voor beurtschepen tussen Harlingen en Amsterdam, is onder andere sprake van een latafel en een gladhouten latafel.[57]

Recente literatuur inzake wooncultuur

Na bovengenoemde opsomming verbaast het niet dat latafels in boedelbeschrijvingen over grote delen van Nederland zijn teruggevonden. Dibbits signaleert een grote opkomst van de latafel in Doesburg en Maassluis in de 18de eeuw. Vanaf 1750 heeft 30-50% van de huishoudens een latafel, bij welvarenden meer dan bij minder bedeelden. Vanaf 1775 is er in 70-75% van de huishoudens een latafel en verdwijnt het grote verschil tussen arm en rijk. In beide genoemde plaatsen wordt in de latafels veelal klein linnengoed opgeborgen en er bovenop serviesgoed uitgestald. Zo heeft de weduwe Willebroek in 1761 een geverfde latafel met wat klein linnengoed.[58] In de Krimpenerwaard komt de latafel vanaf het midden van de 18de eeuw in zwang.[59] Zo bevindt er zich in 1777 een latafel in herberg De Zwaan te

---

[51] 'Lijst van 't Vragtloon der Marktschippers tusschen Leiden en Rotterdam', in: *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken.* Amsteldam: Erve van F. Houttuyn, Deel 9 (1774), p. 21.

[52] 'No. 72. Ordonnantie op de Vragtloonen voor Beurtschippers varende van Nijmegen en vica versa, 20 october 1773', in: *Keuren en ordonnantien. Van 's Graven-Hage. Van 28 Mai 1736 tot 3 Juny 1803.* 's Graven-Hage: Weduwe J. de Groot en Zoonen, 1803.

[53] *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken,* deel 16, stuk 3. Amsterdam: De Erven van F. Houttuyn, September, 1781, p. 1693: Vragtlyst der marktschippers tusschen Haerlem en Utrecht.

[54] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803.* 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 112: Lyste der Vracht- en Bestelloonen op het Veer tusschen Haarlem en 's Gravenhage. Overeengekomen op 28-1-1788.

[55] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803.* 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 311: Ordonnantie op de Vragt- en Bestelloonen, tusschen de Stad Utrecht en den Haag. Overeengekomen op 19-2-1799.

[56] SAA: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 965.

[57] Tresoar: Toegangsnr.: 11, Inv.nr.: 3538: *Verordening en vrachtlijst voor het beurt-veer tusschen Amsterdam en Harlingen, vice versa.* Amsterdam: Stads-Drukkerij, 1835.

[58] H.C. Dibbits. *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800.* Nijmegen: Uitgeverij Sun, 2001, p. 101-103.

[59] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.* Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p .78.

Werkendam op de bovenvoorkamer, met gekleurde mantels in de derde en vierde lade.[60] Over de Hoornse interieurs schrijft Schram dat de basisinrichting in alle huishoudens bestond uit een 'gladde kas', een tafel, minimaal zes stoelen, meestal aangevuld met een 'laadtafel' en een 'cabinet'.[61] In zijn onderzoek naar de 19de-eeuwse materiële cultuur in de Zaanstreek, Oost-Groningen en Oost-Brabant schaart Schuurman de latafel onder de meest frequent voorkomende bergmeubels, samen met het kabinet.[62]

Vermeldingen in boedelinventarissen

Uit bovenstaande reeds eerder gepubliceerde gegevens is duidelijk dat latafels in grote delen van Nederland in 18de- en 19de-eeuwse inboedels voorkomen. Dat beeld wordt ondersteund door de onderstaande voorbeelden. In de boedelinventarissen van het Rapenburg te Leiden komen van 1752 tot 1887 in totaal 121 latafels voor.[63] Bij een exemplaar is gespecificeerd dat het verlakt is, drie exemplaren geschilderd, en negen exemplaren geverfd. Daarnaast zijn er in deze grachtenhuizen eiken-, noten- en mahoniehouten latafels te vinden. Van meet af aan staan er latafels in elke soort ruimte, van de kelderkamer tot de zolder, en van de knechtskamer tot de grote zaal. De eveneens in Leiden in de Breestraat wonende gepensioneerde kapitein Adriaan Isaac Burgittus Drabbe heeft in 1828 een geverfde latafel op zijn kleine achterkamer staan.[64] Voor het opmaken van de inboedelinventaris worden huizen én de bergmeubels daarin dikwijls eerst verzegeld, zoals in Utrecht waar tussen 1772 en 1794 zeker negen keer sprake is van verzegelde latafels.[65] Hendrik Hordijk, in leven steenhouwer in Dordrecht, en overleden op 26 juli 1771, heeft op zijn voorkamer een geschilderde latafel.[66] De eveneens Dordtse speelgoedhandelaar Jan Stempels verkoopt in 1811 tussen al zijn beschilderde houten speelgoed twee latafeltjes.[67]

Behalve in deze grotere plaatsen komt de latafel frequent voor in kleinere plaatsen, zo blijkt uit de 537 vermeldingen daterend van 1730 tot 1898 in de boedelbank van het Meertens Instituut. Daaronder bevinden zich 52 geverfde, waaronder drie bruin geverfde, zeven geschilderde en vijf verlakte exemplaren,

---

[60] Op.cit., noot 45, p. 206.
[61] L. Schram, 'Inrichting van Hoornse woonhuizen eind 18e eeuw', in: *West-Frieslands Oud & Nieuw*, 58e bundel (1991), p. 132-137.
[62] A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant.* Proefschrift. Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1990, p. 80, 81, 163 en afb. 15.
[63] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992.
[64] GAL: Toegangsnr.: 0507, Inv.nr.: 74-2, acte nr. 162, 252, fiche nr. 1033, 1034.
[65] UA: Toegangsnr.: 34-4, Inv.nr.: U267a001; Inv.nr.: U260a002: Gerardus Bernardus Visscher in leven oud-opperhoofd van Japan; Inv.nr.: U264a002; Inv.nr.: U229a012: Hendrik Heykamp, koperslager in de Korte Viesteeg; Inv.nr.: U224a010; Inv.nr.: U231a002; Inv.nr.: U248a004; Inv.nr.: U260a008; Inv.nr.: U267a002.
[66] GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 1085, acte 60. Zie ook: Werkgroep Het Nieuwe Werck, *De geschiedenis van de huizen Nieuwehaven 38 en Hoge Nieuwstraat 130*. Dordrecht: Werkgroep Het Nieuwe Werck, 2005, p. 48.
[67] GAD: Toegangsnr.: 20, Inv.nr.: 1625

afkomstig uit Medemblik, Maassluis, Weesp, Lichtenvoorde, Doesburg, Maasland en Twisk.

Net als in de rest van Nederland is de latafel in Friesland een bekende verschijning, zo blijkt uit een steekproef in het nedergerecht Hemelum, Oudevaart en Noordwolde. Zo bevindt zich in 1762 bij de 'Old Executeur' Willem Seijda in Koudum in de voorkamer een 'schilderijke laad tavel' met drie laden en daarop een half dozijn bruin porselein.[68] Zijn stadsgenoot grootschipper Age Sibes heeft in 1769 een latafel, in dit geval van notenhout.[69] Afgaande op deze gegevens komt de latafel in Friesland in de derde kwart van de 18de eeuw in zwang en het eerste bij welvarende lieden. Dit wordt bevestigd door advertenties in de Friese Courant waarin we de eerste latafels vinden bij Ds. M. Brouerius, predikant te Koudum (1761), bij Juffer Passemier te Stiens (1766) en bij baronesse thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg op de Wibrandastate te Hichtum (1770).[70]

Hoewel Eekhoff een latafel opvoert in zijn beschrijving van het 18de-eeuwse Hindelooper interieur, krijgt deze geen plaats meer in latere reconstructies.[71] Latafels komen echter wel degelijk voor in Hindelooper inboedels. Zo heeft winkelier Broer Geerts in 1781 een latafel.[72] Ook grootschipper Homme Sierds heeft in 1791 in zijn schrijfkamer in de Nieuwstad een latafel met daarin pronkkussens, kinderdekens, een pruik en een pruikenbol.[73] Een jaar later wordt er een latafel aangetroffen bij Adrianus van Loon, lid van de raad in de vroedschap Hindeloopen. In de bovenste lade bevinden zich eigendomsbewijzen van vastgoed, in de tweede lade ligt een zak geld, de derde lade is leeg.[74] Uit een eigen steekproef in de latere jaren 1839-1841 blijkt dat de latafel in Hindeloopen nog frequenter voorkomt.[75]

Op Texel zijn in de tweede helft van de 19de eeuw beschilderde zowel als geverfde latafels een frequente verschijning.[76] Minder gebruikelijk is de latafel in het 19de-eeuwse Staphorst. In de 79 onderzochte boedelinventarissen komt een latafel daar maar twee keer voor.[77] Al deze vermeldingen samen maken aannemelijk dat de geschilderde, geverfde dan wel verlakte latafel vanaf circa1760 tot en met het einde van de 19de eeuw een bekende verschijning is in grote en kleine plaatsen en voorkomt in de meeste Nederlandse interieurs.

---

[68] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 212 e.v.
[69] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 253 e.v.
[70] *Friesche Courant:* 29-8-1761, p. 4; 2-9-1761, p. 4; 2-8-1766, p. 3; 6-8-1766, p. 3; 3-10-1770, p. 4; 13-10-1770, p. 3.
[71] W. Eekhof, 'Merkwaardigheden omtrent de woningen, kleeding, zeden en gebruiken der Hindeloopers', in: *Nederlandsch Museum. Geschied- en letterkundige merkwaardigheden, natuurbeschrijvingen, aardrijkskundige bijzonderheden, historische en romantische verhalen*, Deel XIII (1848), p. 1-6.
[72] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078.
[73] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078, folio 265 e.v.
[74] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078.
[75] Tresoar: Toegangsnr.: 69.02, Inv.nr.: 62005: Notaris Popke Everts Schotanus: 1838, acte 46; 1838, acte 51; 1840, acte 14, 15 en 50, 1840, acte 62 en 63; 1841, acte 34.
[76] NHA: Toegangsnr.: 186.20, Inv.nr.: 20/3907; 32/206; 34/673; 40/1138.
[77] HCO: Toegangsnr. 122, Inv.nr.: 3508, acte 153 en Inv.nr.: 3509, acte 192: Hendrik Jacobs Haan koopman, landbouwer en winkelier, 5-4-1817; Inv.nr.: 3542, acte 828: Egberts Redder landbouwer, 13-12-1838.

3. Chiffonnières.

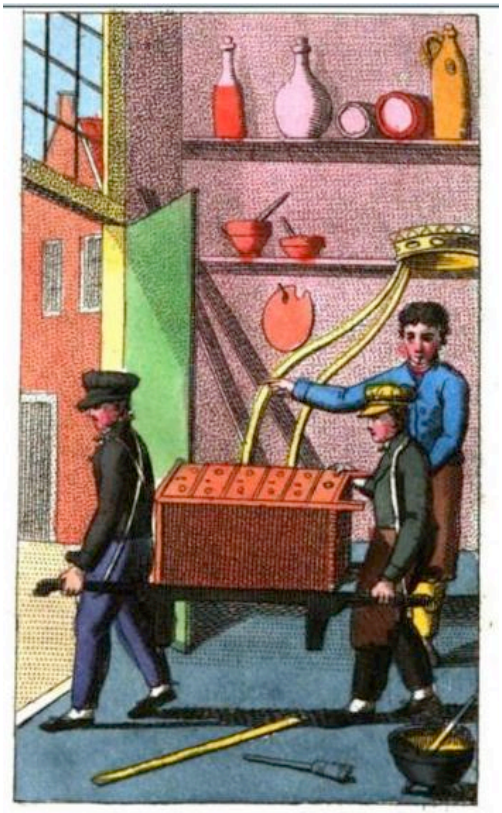

Het atelier van een witwerker waaruit een chiffonnière wordt weggedragen. Bron: *De Keus uit twaalf Ambachten ter vermijding van dertien ongelukken*. Amsterdam: G. Portielje, 1829, tussen p. 48-49.

Tijdens de inventarisatie zijn er drie naaldhouten beschilderde classicistisch vormgegeven chiffonnières aangetroffen, respectievelijk afkomstig van de Doopsgezinde Gemeente uit Koog aan de Zaan,[78] van Huis ten Donck te Ridderkerk[79] en van Kasteel Heeze te Heeze. Een vierde exemplaar ging verloren en was afkomstig uit de kleine zijkamer van

[78] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM 15577.
[79] Collectie Michiel de Vlam, Den Haag.

hofstede Vredehof van Pieter de Clercq Junior.[80] De vier chiffonnières hebben vijf tot zes laden en verschillen alleen in hoogte van de eerder beschreven ladekasten of latafels. De chiffonnières hebben overhoekse stijlen en taps toelopende poten. Het beslag bestaat uit latoen koperen ladetrekkers die met pommels door het ladefront zijn vastgezet. De sloten hebben een trapeziumvormige dekplaat en een kleine uit het midden staande schoot. De ladekast van Huis ten Donck draagt van oorsprong een gladde zwart glimmende lak, gedecoreerd met terracottakleurige biezen. De ladekast van de Doopsgezinde Gemeente heeft van oorsprong dezelfde beschildering, met dit verschil dat de biezen in bronsverf zijn uitgevoerd. Over de ladetraversen loopt een rij ronde stippen. De verloren gegane chiffonnière van de familie De Clercq heeft een lichtgrijs fond, eveneens een rij ronde stippen op de ladetraversen en biezen op de ladefronten, overhoekse kanten en de zijden (zie afb. p.360). Hierbij horen vier stoelen en een armstoel, alle met biezenmat en op eendere wijze beschilderd.[81] Deze stonden waarschijnlijk in Hofstede Vredelust onder Weesperkarspel. De chiffonnière in Kasteel Heeze tenslotte heeft van origine een frisgroen fond, waarschijnlijk ook voorzien van biezen. Deze chiffonnière maakt eveneens deel uit van een groter ameublement met hoekbuffetten, hemelbedden, nachtkastjes en biezen stoelen. De kenmerken overziend lijken deze vier chiffonnières uit de late 18de eeuw en vroege 19de eeuw te dateren. Drie van de vier exemplaren komen uit woonvertrekken van zeer welvarende families. Dit geldt eveneens voor laat 18de-eeuwse nachtkastjes of bedtafeltjes die op vergelijkbare wijze zijn beschilderd.

[80] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12128-51. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 115366 en AA 115367. Zie: SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 A en B.
[81] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12123-51 t/m NOM.12127-51.

Chiffonnière met waarschijnlijk oorspronkelijke beschildering, bestaande uit een lichtgrijs fond, ronde stippen op de ladetraversen en biezen op de meeste vlakken. Herkomst: Familie De Clercq. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12128-51. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 115366 en AA 115367.

Meester-witwerker W.C. Ogreen voert in het midden van de 19de eeuw een groot witwerkers-bedrijf te Amsterdam en maakt onder meer geschilderde chiffonnières.[82] In de tarieflijsten voor beurtschepen worden ze spaarzaam vermeld. Zo staan er 'witwerkers chiffonnières' getarifeerd op de lijst uit 1851 van het beurtschipverkeer tussen Alkmaar en Amsterdam.[83] Geverfde en geschilderde chiffonnières komen in 19de-eeuwse boedels voor, maar niet in groten getale. Er zijn onder de boedelbeschrijvingen van het Meertens Instituut vijf geverfde dan wel geschilderde chiffonnières in Medemblik en negen in Maassluis beschreven. Schuurman schetst dat de chiffonnière in het begin van de 19de eeuw een burgermeubel met aanzien is, dat tegen het einde van die eeuw meer en meer in de woonvertrekken van minder welvarende delen van de bevolking voorkomt.[84] Schuurmans beeld wordt bevestigd

[82] *Algemeen Handelsblad:* dag-editie, 29-1-1845; 2-9-1846; 22-2-1847; 15-7-1847.
[83] *Reglement en Vracht-Lijst tusschen de Steden Amsterdam en Alkmaar.* Amsterdam: Stadsdrukkerij, 1851 (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 73248).
[84] A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant.* Proefschrift. Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1990, p. 152.

door de gepubliceerde boedelbeschrijvingen van de chique gracht het Rapenburg te Leiden. Daar komen vanaf 1824 tot 1893 in totaal 41 chiffonnières voor.[85] Een groot deel is van mahoniehout, bij slechts twee daarvan is gespecificeerd dat ze geverfd zijn.[86] In de boedel van Pieter de Clercq Junior komen in 1829 zowel mahoniehouten als geverfde naaldhouten chiffonnières voor. De mahoniehouten chiffonnières zijn tweemaal zo veel waard als de naaldhouten exemplaren.[87] Op het Rapenburg komen de chiffonnières met name in de slaapvertrekken van de hoofdbewoners voor, minder in de woonvertrekken en niet in die van het personeel.

[85] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992.
[86] Idem: deel 3b, p. 498 en deel 2, p. 637.
[87] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 A en B.

3.5.15 Tafels (Catalogus Deel 3, p.549-590)

1. **Bolpoottafels.**
2. **Tafels op vier taps toelopende poten.**
3. **Tafels op een driespantvoet.**
4. **Tafels op vier gedraaide poten.**

1.Bolpoottafels
Eikenhouten bolpoottafels zijn dikwijls uitgevoerd met twee uitschuifbare bladen. Dergelijke tafels zijn in de loop van de tijd met verschillende termen aangeduid zoals schuif-, inschuif-, uitschuif-, trek-, en uittrektafel. In de meeste boedelinventarissen is hij waarschijnlijk gewoon aangeduid met de term tafel. Op basis van de archivalia is het daarom moeilijk om uitspraken te doen over de productie en verspreiding van dit type.

In de Mariakerk in Oosterwijtwerd (provincie Friesland) bevindt zich een naaldhouten bolpoottafel met renaissance okselstukken. De bollen zijn weliswaar vierkant in doorsnede, maar de tafel heeft verder het model van een 17de-eeuwse bolpoottafel. Deze tafel draagt op het blad van origine een grijze marmer-imitatie, het onderstel was blauw. Het in deze verf aangetroffen element Fe kan duiden op Pruisisch blauw. Daarom kan de oorspronkelijke beschildering na 1730 dateren en daarmee ook de tafel, dit ondanks zijn 17de-eeuwse vormgeving. Een variant op dit model is de naaldhouten tafel in de Hervormde kerk te Hollum, op het eiland Ameland. Die staat op vier balustervormige poten, onderlangs verbonden door een kruis zoals bij kruisvoetkabinetten. Ook deze tafel draagt van origine een blauwe kleur.

2.Tafels op vier taps toelopende poten
Naaldhouten beschilderde tafels op vier taps toelopende poten met een rond, ovaal, rechthoekig of vierkant blad raken vanaf de late 18de eeuw in de mode. Het vroegst aangetroffen exemplaar dateert uit 1790-1810 en is classicistisch vormgegeven.[1] Het maakte oorspronkelijk deel uit van een op gelijke wijze geschilderd ameublement in Huize Hulshorst (gemeente Nunspeet). Het tafeltje kent, met uitzondering van de messing en groef in de ladebodem, geen enkele houtverbinding. De bladregels zijn koud tegen de poten gespijkerd waarna het blad op dit onderstel is gespijkerd. Deze vanaf deze tijd gangbaar wordende constructie illustreert de economische crisis waarin Nederland dan verkeert. De tafel draagt een okergeel fond met zwarte biezen. Een later exemplaar (1860-1900) is op dezelfde wijze geconstrueerd en gedecoreerd met eenvoudige tandlijsten en rozetten.[2] Dit tafeltje draagt als oudste afwerking een mahoniehout-imitatie.

[1] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.33709.
[2] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51384-81.059.

Mahoniehouten tafels met een mahonie gefineerde krasse bladrand en een veld van groen wollen laken zijn al gangbaar in de eerste kwart van de 19de eeuw.[3] Deze tafels worden al vroeg in de 19de eeuw in verf geïmiteerd. Meester-schilder Cornelis Cornelissen op de Haarlemmerdijk, tussen het Eenhoornhuis en de Binnen-Orangestraat, te Amsterdam beschildert in 1802-1807 negen tafels alsof ze een gladhouten rand en een groen kleed hebben.[4] Tijdens de inventarisatie is een naaldhouten voorbeeld uit 1800-1840 teruggevonden. Deze heeft twee laden en rust op dunne taps toelopende poten.[5] De tafel draagt een mahoniehout-imitatie met op het blad een geschilderde weergave van groen laken. Uit de tweede helft van de 19de en de vroege 20ste eeuw zijn vergelijkbare tafels bewaard gebleven.[6] Het is een standaard tafel die overal in huishoudens, werkplaatsen en herbergen dienstdoet en op enorme schaal is geproduceerd. De 19de-eeuwse exemplaren dragen vrijwel allemaal een mahoniehout-imitatie, de latere exemplaren kunnen ook voorzien zijn van een notenhout-, of eikenhout-imitatie.

3.Tafels op een driespantvoet

Tafels op een driespantvoet worden populair vanaf de Franse tijd. Ze hebben een rond of ovaal blad dat rust op een centrale kolom. De driespantvoet bestaat uit een driehoekig plateau met naar binnen gebogen zijden. De drie hoeken rusten op klossen of bollen. Het mogelijk oudste exemplaar (1800-1840) is van origine lichtgroen of lichtblauw.[7] Een vergelijkbare driespant-tafel draagt oorspronkelijk een mahoniehout-imitatie op het onderstel en de bladrand, gecombineerd met een lichtkleurig veld op het tafelblad.[8] Beide driespanttafels hebben een spaanhouten bladceintuur, aan de binnenzijde rondom verstevigd met tien klossen. Eenzelfde spanen bladceintuur zien we bij een hoge hoekkast (1780-1820)[9] en een kindertafeltje (1825-1850).[10] Deze laatste draagt een mahoniehout-imitatie en een groen geschilderd blad, als ware het groen laken. Ook een naaldhouten beschilderde scheerspiegel rust op een driespantvoet.[11] Deze scheerspiegel is van origine heldergroen van kleur. Op de tentoonstelling van Overijsselse nijverheid te Deventer wordt in 1843 een ronde tafel op een driekantige voet getoond, geschilderd als

[3] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 A t/m C: inboedel van de Amsterdamse koopman Pieter de Clercq Junoir in 1829; Zie ook het portret van Eise Eisinga door Willem Bartel van der Kooij uit 1827 (RKD: database, nr.: IB00017701). Waarschijnlijk behoort de tafel, afgebeeld op de twee gespiegelde portretten door Arend Bakker (1806-1843) ook tot dit genre (foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 103881.R en AA 103882.R).
[4] SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568.
[5] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 4120.
[6] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 025421; collectie Nederland Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48140-75; NOM.11784-51; NOM.11396-50; collectie H. Piena, zonder inv.nr.; collectie Antiek d'Eglantier, Amsterdam, Inv.nr.: 1134.
[7] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.37152-67.
[8] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.24097-55.
[9] Collectie Museum Hindeloopen, geen inv.nr.
[10] Collectie Museum De Waag, Deventer, Inv.nr.: 2489.1. H.40 x L.51 x D.36 cm.
[11] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.43449.

palissanderhout, met een gemarmerd blad, uitgevoerd door H. Selhorst.[12]

Wat opvalt bij deze groep meubels is enerzijds dat ze zeer goedkoop zijn uitgevoerd. Waar men daarvoor en daarna een gebogen bladceintuur opbouwt uit verlijmde schenkels, is die hier uitgevoerd met een rond gebogen beukenhouten spaan. Wellicht heeft dit te maken met de armoede rond de Franse periode. De lichte effen groene en blauwe kleuren op de vroegste exemplaren getuigen van de laat 18de-eeuwse mode. Latere tafels dragen een mahoniehout- en vanaf 1840 ook een palissanderhout-imitatie.

4.Tafels op vier gedraaide poten

In de loop van de tweede helft van de 19de eeuw worden naaldhouten tafels op vier vaste gedraaide poten populair. (zie afb. hieronder)[13] Ze hebben in de lange zijde dikwijls een lade. Veel van deze tafels zijn aan de bovenzijde bekleed met wasdoek. Aan het einde van de 18de eeuw wordt wasdoek los gebruikt als zeiltje over tafels. Vanaf de vroege 19de eeuw worden tafels ook bekleed met wasdoek. In luxe interieurs raken deze het eerste ingeburgerd, getuige zes exemplaren in de boedel van de Amsterdamse koopman Pieter de Clercq Junior in 1829.[14] De tijdens de inventarisatie aangetroffen naaldhouten exemplaren dateren vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw.[15] Een vroege afbeelding van een dergelijke tafel in Nederlandse literatuur dateert uit 1879 (zie afb. p.365).[16]

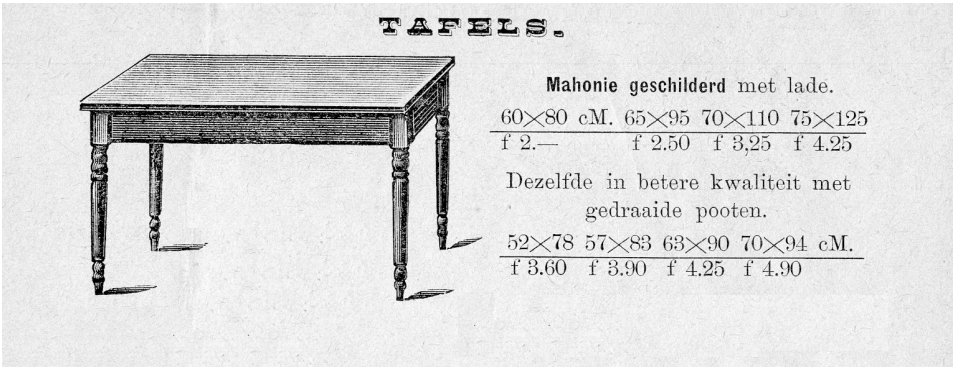
TAFELS.

Mahonie geschilderd met lade.

60×80 cM. 65×95 70×110 75×125

f 2.— f 2.50 f 3,25 f 4.25

Dezelfde in betere kwaliteit met gedraaide pooten.

52×78 57×83 63×90 70×94 cM.

f 3.60 f 3.90 f 4.25 f 4.90

Mahonie geschilderde tafel met lade op vier gedraaide poten (1880-1890). Bron: *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-347, Schiedam, in Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubelen, Behangerij-Stoffeerderij*. Schiedam: J.J. Exler, z.j., p. 20, afb. 100.

[12] A.H. van der Boon Mesch en H.C. van Hall (red.), *Tijdschrift ter bevordering van nijverheid.* Haarlem: De Erven Vincent Loosjes, volume 8 (1843), 1e stuk, p. 189.
[13] Voor ten dele uit andere houtsoorten gemaakte voorbeelden zie: NOM.51240-80 en NOM.48765-76.
[14] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 A en B.
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48391-75; NOM.11785-51 en NOM.42985-73; NOM.48744-76; collectie Zuiderzeemuseum, zonder inv.nr.
[16] Zie: 'Het Bruidskleed', in: *Eigen Haard*, (1879), nr. 11, p. 110. Naar F. Jamin; op hout getekend door Louis Chantal.

Een werkster aan een tafel op vier gedraaide poten met een lade in de lange zijde. Bron: ‘Het Bruidskleed’, in: *Eigen Haard,* (1879), nr. 11, p. 110.

3.5.16 Hangoortafels (Catalogus Deel 3, p.591-654)

1. **De termen hangoortafel, veldtafel en Hollandse tafel.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in witwerkers-ateliers en -inboedels.**
6. **Geografische verspreiding.**
7. **Halve hangoortafels.**

1. De termen hangoortafel, veldtafel en Hollandse tafel.
Een tafel met twee opklapbare zijbladen, elk geschoord door een uitzwenkende poot, heet vandaag de dag een hangoortafel. Deze term was reeds in het 18de-eeuwse Rotterdam gangbaar bij witwerkers. Zo beklaagt een aantal van hen zich er in 1782 over dat timmerlieden witwerk op de jaarmarkten verkopen. Onder de producten waar de witwerkers daarentegen het alleenrecht over menen te hebben noemen ze hangoortafels.[1]

In een groot gedeelte van Nederland, zoals in Amsterdam, Den Haag en Utrecht maar ook op Texel, wordt in de 18de en vroeg 19de eeuw eerder de term veldtafel gebruikt. Men duidt met deze term in sommige gevallen militaire tafels aan. Er zijn diverse bronnen die het aannemelijk maken dat een veldtafel een onderdeel van een militaire uitrusting kan zijn. Zo wordt in Rotterdam op 5 juni 1793 samen met een kapitein-veldledikant ook een veldtafel geveild van de gesneuvelde commandant J.M. baron van Kropff.[2] Ook in Maastricht komen tussen 1650-1750 in militaire behuizingen veldtafels voor.[3] En in 1821 wordt op Huize Grimbergen een veldbed, een veldtafel en een complete hoofdofficierstent te koop aangeboden.[4] In 1868 staat er op de eerste achterkamer van het Rapenburg 36 te Leiden een veldtafel samen met allerlei militaire insigna van een gepensioneerde majoor der infanterie Hendrik Arend Van Broyel Spiering.[5]

Maar ‘veld’ in de term veldtafel verwijst in de meeste gevallen niet naar een militaire uitrusting. In het Woordenboek der Nederlandse Taal komt de term veldtafel niet voor maar wel veldstoel. Deze term is afkomstig van het Oudnederlandse ‘faldistuol’, letterlijk ‘vouwstoel’. Dit slaat op een opklapbare stoel. Het ‘veld’ in veldtafel slaat dan ook niet op ‘veld’ maar op vouwen, oftewel een opklapbare tafel. In die betekenis slaat een veldtafel op wat wij nu aanduiden met een hangoortafel. Dat men met de term veldtafel in de meeste gevallen een hangoortafel bedoelt, wordt ook duidelijk uit de administratie van de Amsterdamse witwerker Frans Dircksz.

[1] GAR: Gildestukken 17-33-235.
[2] *Rotterdamse courant:* 25-5-1793, 30-05-1793 en 4-6-1793.
[3] W. Hupperetz, ‘De wooncultuur van garnizoensofficieren te Maastricht (1650-1750)’, in: *De Maasgouw,* 117 (1998), p. 17-26.
[4] *Overijsselsche Courant:* 17-4-1821, No. 31, p. 1.
[5] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 5a, p. 243.

Sluijter.[6] Tussen 1706 en 1720 produceert hij meer dan 700 veldtafels. De totale tafelbladlengte, de aanwezigheid van een lade en de lange staartgehengen van zijn veldtafels komen overeen met die van de hangoortafels zoals die tijdens de inventarisatie zijn aangetroffen en in de catalogus zijn opgenomen. Sluijter beschildert deze veldtafels met dezelfde elementen als het andere huisraad zoals theetafels en kakstoelen. Het is daarom aannemelijk dat wat Sluijter een veldtafel noemt, in het huidige taalgebruik een hangoortafel heet. Dat het om een tafel gaat die ingeklapt tegen de wand kan staan wordt ook duidelijk in de boedelbank van het Meertens Instituut waarin tussen 1789-1828 tien inventarissen worden aangehaald met een veldtafel tegen de muur.

De Amsterdamse witwerker Hendrick Sweteringh heeft in 1655 in zijn witwerkerspand in de Hartenstraat dertien geschilderde en vijftien ongeschilderde 'halvemaanstafels'.[7] Wellicht is dit de 17de-eeuwse term voor de hangoortafel toen deze nog ovale bladen hadden. De afhangende bladen vormen dan een halvemaan.

In Zuidwest-Friesland tenslotte worden hangoortafels eerder Hollandse tafels genoemd. Op de Hindelooper interieurtekeningen van Hendrik Lap uit 1848 beeldt hij een blauwe hangoortafel af met de specificatie: 'hollandse tafel'.[8] Deze term komt diverse malen voor in 18de-eeuwse boedelbeschrijvingen uit plaatsen in Zuidwest-Friesland (zie paragraaf 6. Geografische verspreiding).

Minder voorkomende beschrijvingen betreffen *'*een geverfde vierkante tafel met zes poten'[9] en een 'geverfde tweeslagtafel'.[10] In beide gevallen kan het om een hangoortafel gaan. In Leiden is in 1739 sprake van een 'schenktafel zijnde een hangoortafel'. Dit geeft aan dat een hangoortafel ook als schenktafel dienst kan doen.[11] Later, in 1759 is er sprake van een schenktafel met een schuif, waarmee waarschijnlijk een hangoortafel met lade bedoeld is.[12]

2. Ontwikkeling en diversiteit.

De hangoortafels zijn, behalve in naaldhout, ook in andere houtsoorten uitgevoerd zoals in noten-, mahonie- en eikenhout. Een notenhouten hangoortafel stond tentoongesteld in het Mauritshuis.[13] Op de tarieflijst (1788) van bestel- en vrachtlonen voor het veer tussen Haarlem en Den Haag staan onder het schrijnwerk

[6] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[7] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2481, folio 270-276. Datum: 18 november 1655.
[8] G. Elzinga, *Het Hindeloopen van Hendrik Lap*. Leeuwarden: Handelsdrukkerij, 1979, p. 11, Letter B.
[9] Notaris Van Poppel, Budel, 1823, acte nr. 66, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.56.b.
[10] Notaris Boot, Edam, 1828, acte nr. 212, no. 752, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.589.b.
[11] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 6a, p. 481.
[12] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 6b, p. 587.
[13] R.P. van de Kasteele, *Handleiding tot de bezigtiging van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden op Mauritshuis, in 's Gravenhage*. 's-Gravenhage, 1823, p. 129.

onder ander mahoniehouten veldtafels getarifeerd.[14] Diverse massief mahoniehouten hangoortafels bevinden zich in chique stedelijke boedels, zoals in Den Haag bij jonkheer Archibald Hope.[15] De eikenhouten hangoortafels, waarvan er een aantal is bestudeerd, zijn hetzelfde geconstrueerd als de naaldhouten exemplaren met aan staartgehengen scharnierende rechthoekige bladen, en aan vlinderscharnieren uitzwenkende balustervormige poten.[16]

Voor dit onderzoek zijn ruim 30 naaldhouten hangoortafels nader bestudeerd. De vijf oudste aangetroffen hangoortafels[17] hebben een ovalen blad en kraalgedraaide poten.[18] De uitzwenkende poten draaien boven en onder aan vlinderscharnieren. De bladen kunnen zowel op knieren, vlinderscharnieren als op staartgehengen draaien. Het merendeel van de jongere hangoortafels heeft daarentegen balustervormige poten en rechthoekige bladen. De bladen scharnieren meestal op staartgehengen, de uitzwenkende poten draaien onder op vlinderscharnieren, boven op draadogen. Een aantal exemplaren draait boven én onder op draadogen.

[14] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803*. 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 112: Lyste der Vracht- en Bestelloonen op het Veer tusschen Haarlem en 's Gravenhage. Overeengekomen op 28-1-1788.

[15] Zie bijvoorbeeld: *Catalogus van een zeer gerenomeerden, exquisen en zeer pretieusen inboedel .....alles nagelaten door wijlen den hoog welgeboren heer, jonkheer Archibald Hope, maandag 10 december 1821, Lange Voorhout Gravenhage*. 's Gravenhage, 1821, p. 128-129.

[16] Eikenhouten hangoortafel: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.4458.OV. Zie ook: L. van Aalst en A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok, 1550-1670.* Houten: Hes & De Graaf, 2011, p. 399.

[17] Collectie The State Hermitage Museum, St. Petersburg, Inv.nr.: 1934-998; twee tafels in het Van Grill's Hofje te Amsterdam, geen inv.nr.; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.50286-78 en NOM.31622-60. Naast deze vijf tafels bevinden er zich in de collectie van het Zuiderzeemuseum nog twee hangoortafels met kraalgedraaide poten, maar deze zijn historiserend overschilderd.

[18] Voor interieurstukken met een hangoortafel met kraalgedraaide poten. Zie de tekening *Een moeder snijdt brood voor haar man en zoon* door Hendrik Jan van Amerom (1776 - 1833), collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-T-1918-415; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 102000 en het schilderij uit 1816 van Johannes Hari (1772-1849), getiteld *Vrouw aan een spinnewiel in een interieur,* Veiling Mak van Waay, Amsterdam, mei 1974, nr. 229, cat.nr. 115; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 124280 en Dia 15577.

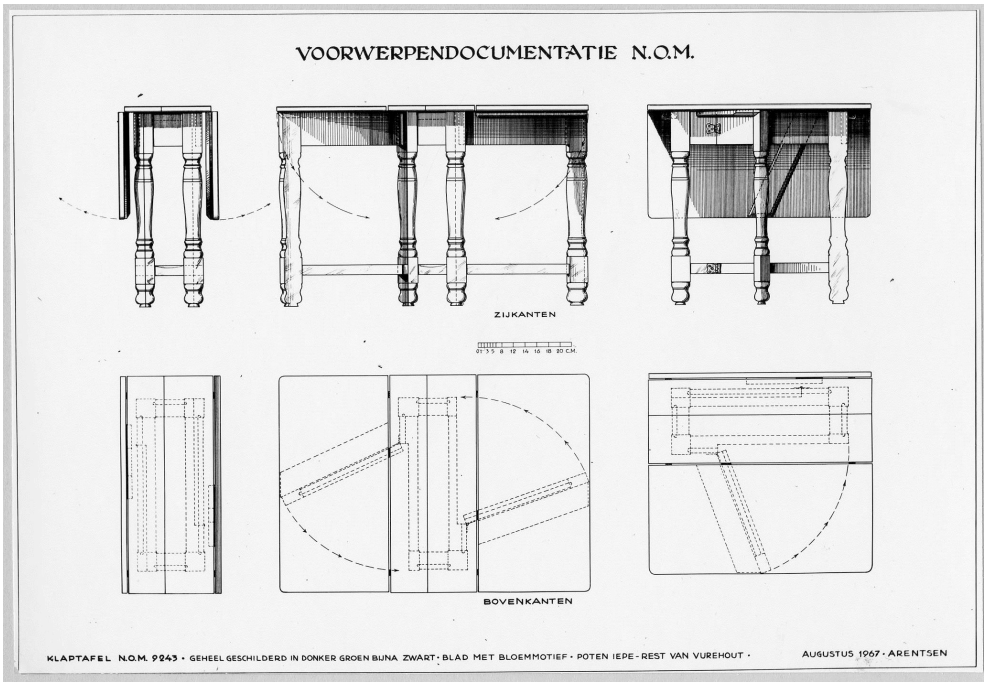

Diverse aan- en doorzichten van een klassieke hangoortafel. Tekening collectie Nederlands Openluchtmuseum, T 1809, foto AA 104667 van hangoortafel, Inv.nr.: NOM.9243-OV.

3. Beschildering.

De oudste bestudeerde hangoortafels met kraalgedraaide poten en ovalen bladen zijn beschilderd met combinaties van acanthusbladeren, schildpad-, en wortelnoten-imitaties, biezen gemaakt door een lintvormige opeenvolging van stempeltjes, en centraal een roos, een vogel of een ster. De onderzijde is vaak afgewerkt met alleen een wortelnoten-imitatie. Ze dateren waarschijnlijk uit de periode 1680-1720. Een op deze wijze beschilderde hangoortafel staat duidelijk afgebeeld op een ingekleurde tekening (1796) door Johannes Huibert Prins van twee vrouwen en kinderen in een slaapvertrek[19] en op een aquarel van D.A. Clemens van het interieur van een trekschuit (circa 1800).[20]

De latere 18de-eeuwse tafels met rechthoekige bladen en balustervormige poten hebben van origine meestal een blauw of blauwgroen fond. Op de niet overschilderde blauwe tafels zijn scènes te zien, zoals een landschapje met koeien, zee- of riviergezichten, dan wel minnekozende koppels, dit alles steeds omgeven door ruim zwierende rocaille.[21] De beschildering op de jongste tafels bestaat uit een

[19] RKD: kunstwerknr.: 49143.
[20] Collectie Altas van Stolk, Inv.nr.: 27156.
[21] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3004-43; collectie Edams Museum, geen Inv.nr.; Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV-01382; collectie Germanisches Nationalmuseum,

mahoniehout-imitatie met op de bladen een imitatie van een groen laken of zeil, weer omgeven door een geschilderde mahoniehouten krasse rand.

4. Datering.

Tot de oudste aangetroffen hangoortafels met kraalgedraaide poten, ovalen bladen en beschilderd met onder andere grove acanthusbladeren en schildpad-imitatie hoort ook de hangoortafel in de collectie van de Hermitage in St. Petersburg. Deze tafel is waarschijnlijk voor tsaar Peter de Grote tussen 1697 en 1720 in Nederland gekocht.[22] Vanuit Nederland vinden diverse meubeltransporten plaats, gecoördineerd door de ambassadeur van de tsaar, prins Karukin.[23] De tsaar zelf doet ook inkopen in Amsterdam.[24] Dat maakt het aannemelijk dat tafels met dezelfde kenmerken uit de laat 17de of vroeg 18de eeuw dateren en uit Amsterdam afkomstig kunnen zijn.

Een grote groep hangoortafels met balustervormige poten en rechthoekige bladen draagt een blauw fond. Deze blauwe kleur bevat in de regel Berlijns of Pruisisch blauw zoals aangetoond op andere meubels.[25] Dit pigment is vanaf 1730 op grote schaal in Nederland in gebruik genomen. Zo noteert de Amsterdamse meester-schilder Jan van Rijn dat hij op 28 juni 1766 voor Klaas van de Noort een tafel Berlijns blauw schildert.[26] Op basis van boedelinventarisonderzoek geeft Schram aan dat blauw een geliefde kleur is voor tafels in het laat 18de-eeuwse Hoorn.[27] Ook elders bevinden zich blauw geschilderde veldtafels zoals in het voorhuis aan de wand bij Harmen Koster te Weesp[28] en bij de koopman Hendrik Noorda in Landsmeer.[29]

Diverse van de aangetroffen hangoortafels zijn op dit blauwe fond gedecoreerd met rocaille.[30] Een hangoortafel met blauw fond, gedecoreerd met rocaille en rozen bevindt zich in de keuken van het poppenhuis van Sara Rothé uit circa 1745 in het Frans Hals Museum.[31] Bruil en Vos bespreken een prachtige zij het

---

Nürnberg. Voor de laatste tafel zie: B. Deneke, *Bauernmöbel. Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber*. München: Keysersche Verlangsbuchhandlung, 1969, p. 228, fig. 69. Zie ook de foto in: *Hamer*, jrg. 1 (1941), nr. 11, augustus, p. 2.

[22] Collectie The State Hermitage Museum, St. Petersburg, Inv.nr.: 1934-998.

[23] *Amsterdamse Courant:* 10 november 1718 en 9 november 1720.

[24] Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen Holland und Engelland, Theil 2.* Frankfurt: Gaum, 1753, p. 536; B. von Koskull, 'Die Anfänge der ehemals kaiserlich Russische Gemäldesammlungen. Ein Beitrag zur Holländischen Seemalerei des 18. Jahrhunderts', in: *Oud Holland*, vol. 54 (1937), nr. 2, p. 72-85.

[25] Collectie Nederlands Openluchtmuseum: bedstedebankje, Inv.nr.: NOM.898-43; lessenaar, Inv.nr.: NOM.9234.OV; theetafel, Inv.nr.: NOM.23301-55.

[26] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 1156.

[27] L. Schram, 'Inrichting van Hoornse woonhuizen eind 18e eeuw', in: *West-Frieslands Oud & Nieuw*, 58e bundel (1991), p. 132-137.

[28] MI: boedelbank, archiefnr.: 5308.

[29] Notaris Volkerse, Monnikendam, 1832, acte nr. 3585, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM. 514.b.

[30] Collectie Edams Museum, geen inv.nr.; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV-01382; collectie Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg.

[31] K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 24; J. Pijzel-Dommisse, *Het Hollandse*

grootschalig geretoucheerde hangoortafel, beschilderd met rocaille ranken en bloemstukken tegen een lichtgroen fond en een gehouten onderstel.[32] Met rocaille beschilderde hangoortafels, zijn afgebeeld op de gravure *Gezicht van de Noordermarkt en kerk tot Amsterdam* uit 1767.[33] Het plafond van de slaapkamer in het Zaanse Honig Breethuis is beschilderd met eenzelfde blauwe fond, met daarop donker blauwe en witte rocaille en gedateerd 1765.[34] Op twee hangoortafels met een blauw fond worden mensen afgebeeld in kledij respectievelijk van vóór 1780[35] en kledij daterend tussen 1780-1790.[36] Alles overziend dateren hangoortafels met balustervormige poten, een rechthoekig blad, en beschilderd met een blauw fond en rocaille waarschijnlijk uit de periode 1730-1790.[37]

Één hangoortafel is gedecoreerd in classicistische stijl met astragaallijsten, eierlijsten, guirlandes en medaillons.[38] De groenblauwe kleur van de eierlijsten bevat naast Berlijns blauw ook patentgeel. Dit laatste pigment werd in 1781 ontdekt. Dat dateert dit meubel op zijn vroegst in de late 18de eeuw.

Uit de late 18de of vroeg 19de eeuw dateren hangoortafels, geheel beschilderd met een mahoniehout-imitatie en een *trompe l'oeil* geschilderd groen laken op de tafelbladen. Zo schildert de Amsterdamse Vergulder en Penseelschrijver, meesterschilder Cornelis Cornelissen, in 1803 en 1804 diverse veldtafels. Hij voorziet ze van een geschilderde gladhouten voet en rand en een geschilderde imitatie van een groen laken op de bladen.[39] Ook de bij de schipper-winkelier Simon Oenes te Harlingen (1811) aangetroffen hangoortafel, groen met gele randen, kan zo'n dergelijke beschildering betreffen.[40]

Er zijn vijf hangoortafels aangetroffen die uit de vroege 20ste eeuw stammen. Drie daarvan bevinden zich in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum,[41] een is in particulier bezit en het laatste exemplaar is in 1971 geveild.[42] Deze tafels hebben weliswaar de contouren van een midden 18de-eeuwse hangoortafel maar verschillen op diverse punten. De klampen zijn vastgespijkerd met draadnagels in plaats van gesmede nagels. Het hang- en sluitwerk is bevestigd met draadnagels,

pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw. Zwolle: Waanders, 2000, p. 158, afb. 262.

[32] R. Bruil & A. Vos, 'Beweging in drievoud', in: *Kunst & Antiek Journaal Collect*, (2006), nr. 1, maart, p. 54-59.

[33] Uitgever: P. Fouquet Junior, tekenaar: H. Schouten.

[34] P. van Leeuwen et al. (red.), *Honig Breethuis. Thuis bij een Zaans koopmansgezin.* Zaandijk: Heijnis & Schipper, 2012, p. 36.

[35] Collectie Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg.

[36] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV-01382.

[37] Een hangoortafel met balusterpoten en rechthoekig blad is weergegeven op het schilderij van Abraham van Strij (1753-1826) met een vrouw die een koperen aker schrobt. Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 247, sept. 1973, cat.nr. 218; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 122726.

[38] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.32123.

[39] SAA: Toegangsnr. 5073, Inv.nr.: 1568.

[40] Notaris Hanekuyk, Harlingen, 1811, acte nr. 50, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.1059.b.

[41] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27999-57, NOM.5370-39 en NOM.9724-49.

[42] Veiling Mak van Waaij, Amsterdam, catalogus 203, lotnr. 3194, 25 mei 1971. Zie ook: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 116166.

gegoten spijkers of machinaal vervaardigde schroeven. De scharnieren zijn niet uit één stuk ijzer gesmeed maar uit dubbelgevouwen machinaal gewalst plaatijzer samengesteld. Bij diverse exemplaren zijn de pen- en gatverbindingen niet getoogd, zoals in de 18de eeuw standaard was. Twee van deze tafels tonen een beschildering van de firma Roosje uit Hindeloopen.[43] Dit bedrijf bestaat sinds 1894. De tafels zijn geschilderd door Jakob Ypma (1889-1961) die er werkt van 1901 tot circa 1959.[44]

5. Vermelding in witwerkers-ateliers.

Al in 1698 is er sprake van veldtafels in een contract tussen de Amsterdamse meester-witwerker Abraham Willemsz. en de schilder Jan de Vries.[45] Uit een administratie kort daarna blijkt dat meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter tussen 1706 en 1720 in totaal maar liefst 733 veld- of hangoortafels produceert.[46] Daarvan staat bij elf exemplaren aangetekend dat ze lange hengsels hebben en twee hebben geklonken hengsels. Bij vijf veldtafels staat vermeld dat ze met een lade zijn uitgevoerd. Tenslotte meldt hij bij twee exemplaren dat de stijlen drie duim dik zijn. De bladlengte van zijn veldtafels varieert van 2,5 tot 8 voet,[47] waarbij tafels van 4 tot 6 voet (1,13-1,70 m) het meest talrijk zijn. De beschildering bestaat uit een licht, bruin of zwart fond, soms uitgevoerd met witte perken. De decoratieve elementen op het fond kunnen bestaan uit biezen, gouwe lofjes, Chinezen, bloemen, een bloemenrand en soms een vogel. ‘Gouwe lofjes’ zouden kunnen slaan op okerkleurige acanthusbladeren. Bij zijn overlijden in november 1727 heeft meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter nog 37 veldtafels in huis.[48]

Ook andere Amsterdamse witwerkers hebben veldtafels in hun werkplaats. Christiaan van der Ondermeulen heeft bij het overlijden van zijn vrouw (1728) nog 82 veldtafels staan, waaronder vier witte. Ze hebben een bladlengte variërend van drie tot acht voet.[49] Op de Prinsenstraat is er meester-witwerker Klaas van Beijeren die in 1798 onder de meubels vier geschilderde en wederom vier witte veldtafels heeft staan. De witte tafels slaan waarschijnlijk op tafels met alleen een grondlaag.[50] Meester-kastenmaker en witwerker Hendricus Ridders heeft een jaar later, in 1799, onder zijn ‘witwerkers geschilderd goed’ ook een veldtafel staan.[51] Tenslotte maakt ook meester-witwerker Hendrik Beekman in 1800 veldtafels.[52] Daarnaast hebben Amsterdamse schilders, net als alle burgers in de tijd overigens, frequent veldtafels in hun interieur.[53]

[43] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27999-57; het tweede exemplaar bevindt zich in een particuliere collectie.
[44] Met dank aan Carolien Hack, voormalig directrice van het Museum Hindeloopen voor deze informatie.
[45] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731, acte nr. 191
[46] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[47] Sinds 1650 was de Amsterdamse voet 28,31 cm.
[48] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53.
[49] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[50] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940.
[51] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038.
[52] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6258.
[53] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6940, 3539 en 7013.

In de boedel van de Alkmaarse meester-timmerman en schrijnwerker Justus Snijders en zijn zoon Gerrit Snijders die samen een timmer-, wit- en schrijnwerkers affaire voeren, komen in 1769 onder de witwerken twee bruine en vier blauwe veldtafels voor. Daarnaast staan er van Snijders nog vijf veldtafels bij hun schilder Hessel Wassenaar. [54] In Rotterdam is de hangoortafel ook een algemeen fenomeen. Als bij meester-witwerker Frans Asselaer in 1703 de inboedel wordt beschreven naar aanleiding van het overlijden van zijn vrouw, blijkt hij twaalf hangoortafels te hebben staan.[55] Vijftien jaar later, in 1718, verkoopt de eveneens Rotterdamse witwerker Heyndrick Hasselaar zijn winkel vanwege schulden. Onder de 67 tafels worden zeventien hangoren gemeld.[56]

6. Geografische verspreiding.

Hangoortafels of veldtafels worden in steden op de markt verkocht, getuige het voorkomen van 'grote hangoortafels' op de vrachtlijst van marktschippers tussen Haarlem en Utrecht.[57] Dat de veldtafel een normale verschijning is in woninginterieurs blijkt uit de gepubliceerde boedelinventarissen van het Rapenburg te Leiden. Daarin staan in de periode 1727-1893 in totaal 178 veldtafels (dus hangoortafels) vermeld. Bij twaalf tafels is gespecificeerd dat ze geverfd zijn, waaronder een blauw en een bruin exemplaar. Daarnaast is er drie keer vermeld dat de tafel geschilderd is.[58] Tussen 1727 en 1740 doen de hangoortafels in de grachtenhuizen aan het Rapenburg hun intrede in prominente ruimten als eetzalen. Tussen 1740 en 1760 winnen ze daarnaast ook terrein in de keuken. Vervolgens raken ze in vrijwel elke ruimte in gebruik, van de zaal tot en met de mangelkamer. Na 1800 verschuift de hangoortafel meer en meer naar zij-, slaap-, huishoud-, en mangelkamers en de zolder. Onderwijl blijft hij populair in de keuken.

Vanaf 1785 lijkt een deel van de naaldhouten geschilderde hangoortafels in de chique ruimten, zoals de eetzaal en de suite, vervangen te worden door mahoniehouten exemplaren. Als in 1829 de volledige inboedel van de Amsterdamse koopman Pieter de Clercq wordt verkocht, treffen we daar nog slechts één beschilderde veldtafel aan.[59] Deze mode voor mahoniehout wordt voor de smallere beurs al snel nagevolgd door naaldhouten hangoortafels met een mahoniehout-imitatie.

[54] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr. 703, acte 686. Notaris Andries Bootsman.
[55] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 448, folio 551-559, oude nummering 273 ev.
[56] GAR: ONA, Inv.nr.: 1931, folio 733-739.
[57] *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken*. Amsterdam: De Erven van F. Houttuyn, 1781, september, deel 16, stuk 3, p. 1697: Vragtlyst der marktschippers tusschen Haerlem en Utrecht.
[58] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992.
[59] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55C: *Notitie van eene zeer aanzienlijke en geëxtendeerde partij, deftige zindelijke en wel geconserveerde meubilaire goederen bestaande in: gladhouten en keurig net geschilderde ledikanten en meubelen, etc. Alles nagelaten bij wijlen Vrouwe Isabelle Stinstra, weduwe den Wel Edelen Heer Pieter de Clercq Jr. etc. 16, 17 en 20 Juni 1829*, p. 16, nr. 44.

Schotel beschrijft de hangoortafel als een gangbaar meubel in de burgerhuishoudens van de late 17de eeuw.[60] Van schilderijen en prenten weten we dat hangoortafels in Amsterdam in de 18de en vroeg 19de eeuw volop in gebruik zijn. In zijn interieur op de Amstelgracht in Amsterdam (1769-1770) beeldt Jacob Cats een hangoortafel af.[61] Op een schilderij (1787) van Isaac Ouwater wordt op de Nieuwmarkt een boedelverkoop afgebeeld, waaronder een beschilderde hangoortafel.[62] Op de gravure *Gezicht van de Noorder-markt en kerk tot Amsterdam* uit 1767 prijst een koopman zijn beschilderde meubels aan, waaronder twee beschilderde hangoortafels met rocaille lofwerk.[63] Op een vergelijkbare gravure uit hetzelfde jaar, *Gezicht van de Nieuw Markt tot Amsterdam,* staat ook een marktkoopman met kisten, tafels en een hangoortafel.[64] Christiaan Andriessen beeldt zichzelf in 1805-1808 af aan een hangoortafel, waarbij hij zit te tekenen aan een opgeslagen blad terwijl het andere blad is neergeslagen.[65] Tot slot is er een 19de-eeuwse interieurtekening getiteld *Hier is mijn Amsterdam, mijn alles!* met een hangoortafel op getorste poten.[66]

Naast afbeeldingen zijn er voldoende archiefstukken die aantonen dat de hangoortafel oftewel veldtafel in Amsterdam frequent voorkomt. In de midden 18de-eeuwse boedelbeschrijvingen van het Burgerweeshuis in Amsterdam is de veldtafel het meest genoemde tafeltype.[67] In de boedels, beschreven door de Desolate Boedelkamer van Amsterdam, komen in de laat 18de en vroeg 19de eeuw ook regelmatig veldtafels[68] en tevens geschilderde veldtafels voor.[69] Op 23 december 1794 worden er in Amsterdam op de Fluwele Burgwal onder de Lombard naast kabinetten, bureaus, latafels, speeltafels, porseleinkasten en staande horloges ook veldtafels verkocht, tezamen met een verfwinkel.[70] Ook in de chique Amsterdamse interieurs staan veldtafels, zoals in de eetkamer van Gilles Alewijn op de Herengracht 386,[71] in de voorkamer van de Prinsengracht 586,[72] en in de eetkamer van Arent van Hasselt op de Keizersgracht 584 in 1812.[73]

---

[60] G.D.J. Schotel, *Het Oud-Hollandsch Huisgezin der Zeventiende Eeuw.* Haarlem: A.C. Kruseman, 1867, p. 10.
[61] SAA: Collectie Atlas Spiltgerber. Zie: C.W. Fock (red.), *Het Nederlands interieur in beeld 1600-1900.* Zwolle: Waanders Uitgevers, 2001, p. 301.
[62] Schilderij: *Nieuwmarkt met de St. Anthoniswaag te Amsterdam*. Isaac Ouwater, 1787. Collectie RCE, Inv.nr.: NK 2535. Zie: H. Piena, 'Witwerkers, stadse makers van naaldhouten meubels', in: *Cr, interdisciplinair tijdschrift voor Conservering en Restauratie*, jrg. 4 (2003), zomer, nr. 2, afb. 2.
[63] Uitgever: P. Fouquet Junior, tekenaar: H. Schouten. Zie: *Catalogus Amsterdam, 115 prenten, P. Fouquet 1760-1783.* Amsterdam: H.D. Pfann, 1975, p. 51; H. Piena, 'Witwerkers, stadse makers van naaldhouten meubels', in: *Cr, interdisciplinair tijdschrift voor Conservering en Restauratie*, jrg. 4 (2003), zomer, nr. 2, afb. 1.
[64] Uitgever: P. Fouquet Junior, tekenaar: C. Philips Jacobsz. Zie: *Catalogus Amsterdam, 115 prenten, P. Fouquet 1760-1783.* Amsterdam: H.D. Pfann, 1975, p. 9.
[65] Collectie J. Paul Getty Museum, Inv.nr.: 2000.1. Zwart krijt en waterverf. Maten: H.24,1 x B.20,3 cm.
[66] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 104399; KOG Amsterdam, XXVII, B 72; KB 252295.
[67] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 681, 703, 705, 706, 708, 713, 715, 717.
[68] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6940, 3539 en 7013.
[69] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3539, 4350 en 5358.
[70] *Amsterdamse Courant:* 20-12-1794, No. 152, p. 2.
[71] R. Harmanni, *Jurriaan Andriessen (1742-1819) 'behangselschilder'. III Catalogus.* Leiden: Universiteit van Leiden, Faculteit der Letteren, 2006, p. 477-478, noot 18.

Elders in het land is de veldtafel dan wel hangoortafel een veel voorkomend meubel in woonvertrekken. Het aantal boedelinventarissen waarin hangoortafels vermeld staan is te groot om allemaal op te sommen. Hier wordt een greep uit een veel groter aantal gepresenteerd, dat exemplarisch is voor het fenomeen. Kamermans bijvoorbeeld, schrijft dat de hangoortafel vanaf 1724 voorkomt in inboedels uit de Krimpenerwaard.[74] Het eenvoudige interieur van de Rotterdamse turftonster Grietje van der Does in 1767 bevatte, naast een kabinet, ook een hangoortafel.[75] Aan het einde van de 18de eeuw worden er in Rotterdam en Den Haag hangoortafels uit boedels geveild.[76] Grote en kleine hangoortafels, met en zonder laden, staan in 1777 gespecificeerd op de tarieflijst van de marktschippers van Den Haag naar Heusden.[77]

Bij de Delftse schilder Cornelis Ploos van Amstel (1702-1783) wordt na zijn overlijden op de zolder van zijn pakhuis op de Verwersdijk een woonvertrek aangetroffen met een hangoortafel en daarop een folianten bijbel met koperbeslag, een blaker en een ketel.[78] Een blauw en wit geschilderd hangoortafeltje met lade komt voor in een chique inboedel in Den Haag in 1821.[79] In de nalatenschap van de algemeen rijksarchivaris prof. dr. Reinier Cornelis Bakhuizen van den Brink (1810-1865) treffen we in zijn huis in Den Haag een hangoortafel aan.[80] In de herberg van Valkenburg (Zuid-Holland), tevens dienstdoende als rechthuis en gemeentehuis, staat in 1775 een hangoortafel in de gijzelkamer, in de keuken en in de achterkamer.[81] Maria de Neufville koopt in 1745 een kleine en een grote veldtafel voor de buitenplaats Lindehof aan de Utrechtse trekvaart.[82] Veldtafels, waaronder geverfde en verlakte, zijn in Hoorn het meest populair en komen in nagenoeg alle 18de-eeuwse boedelbeschrijvingen voor.[83] Op het schilderij De Brulfteneuger door L. J. Bruna uit 1868 staat een hangoortafel afgebeeld in een Twents interieur.[84] Op

[72] H.J. Zantkuyl, 'Prinsengracht 586, 588, 590. Drie eeuwen oud', in: *Amstelodamum,* jrg. 58 (1971), nr. 1, januari, p. 34 (Inventaris door notaris E.M. Dorper, 18-7-1782).
[73] Op.cit., noot 50, p. 565.
[74] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.* Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 75.
[75] N. Manneke, 'Vrouwenarbeid in de haven', in: *Rotterdams Jaarboekje,* (2002), p. 210.
[76] *Haagse Courant:* 29-7-1799: voor het Logement van Gouda, in het Voorhout, een hangoortafel; *Rotterdamse Courant:* 22-5-1799: op de Vlasmarkt te Rotterdam, een mahoniehouten hangoortafel.
[77] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803.* 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 163: Reglement wegens de Vragtloonen, voor den Marktschipper; Vaarende van 's Gravenhage op de Stad Heusden. Overeengekomen op 19-8-1777.
[78] GAD: Toegangsnr.: 161, Inv.nr.: 3435, folio 12, 20-5-1783. Notaris Dirk Fijck.
[79] *Catalogus van een zeer gerenomeerden, exquisen en zeer pretieusen inboedel .....alles nagelaten door wijlen den hoog welgeboren heer, jonkheer Archibald Hope, maandag 10 december 1821, Lange Voorhout, 's Gravenhage.* 's Gravenhage, 1821, p. 137, cat.nr.: 209.
[80] HGA: Toegangsnr.: 510, Inv.nr.: 11513, folio 3-17, 30-8-1865, notaris J.W. van den Bergh.
[81] J. Portengen, *Zicht op oud Valkenburg (ZH): Van de Romeinse tot de Franse tijd.* Delft: Eburon, 1991, p. 177.
[82] T. Lindijer (ed.), *Maria de Neufville, Verhaal van myn droevig leeven.* Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1997, p. 68.
[83] L. Schram, 'Inrichting van Hoornse woonhuizen eind 18e eeuw', in: *West-Frieslands Oud & Nieuw,* 58e bundel (1991), p. 132-137.
[84] W. Harms, *Overijsselse streekdrachten. Weerspiegeling van voorbije mode*. Kampen: IJsselacademie, 2008, p. 53, afb. 1.40.

Texel, maken de notarissen Zacharius Gravius, Maarten Brouwer en Jan Star in de 18de en begin 19de eeuw melding van beschilderde veldtafels in de door hen beschreven boedelinventarissen. Zo is er sprake van een blauwe veldtafel,[85] een beschilderde veldtafel[86] en een blauw beschilderde veldtafel.[87]

Op diverse door Hendrik Lap getekende Hindelooper interieurs (1847-1849) heeft hij hangoortafels met een blauw fond afgebeeld. Op dit blauwe fond beeldt hij in de meeste gevallen een ovalen medaillon af, met op één tafel een riviergezichtje met een dorp, op een andere een gracht met bebouwing aan beide zijden.[88] Zoals boven aangegeven wordt in Zuidwest-Friesland een hangoortafel aangeduid als 'Hollandse tafel'. Zo heeft Gellins Sanders te Koudum, fiscaal generaal van de provincie Friesland, in 1740 twee Hollandse neerslaande tafels.[89] Daarnaast treft men in Hindeloopen regelmatig Hollandse tafels aan.[90] En ook elders in Friesland, zoals in Harlingen, komen beschilderde veldtafels voor.[91]

In de door het Meertens Instituut bijeengebrachte verzameling boedelinventarissen staan tussen 1713-1828 in totaal 210 hangoortafel en veldtafels vermeld. Daaronder bevinden zich achttien beschilderde exemplaren te Weesp. In Medemblik worden vier geverfde, drie beschilderde en een verlakte veldtafel gevonden waaronder twee beschilderde exemplaren in 1803 bij de pastoor Wilhelmus Koster.[92] Elders in Noord-Holland zijn er beschilderde veldtafels in Zaandam,[93] Landsmeer[94] en Volendam.[95]

Tot ver in de 19de eeuw blijft de hangoortafel in interieurstukken verschijnen. Valentijn Bing beeldt in 1857 een hangoortafel met ovalen blad af bij zijn weergave van Volendammer streekdracht.[96] Verder komen er hangoortafels voor op midden en laat 19de-eeuwse interieurstukken als van Robert van Eijsden (1810-1890),[97] Jan J.

[85] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4939, folio 25; Inv.nr.: 4993, folio 1367.
[86] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4943, folio 74; Inv.nr.: 4991, folio 1581.
[87] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4994, folio 210.
[88] *Het Hindeloopen van Hendrik Lap.* Leeuwarden: Handelsdrukkerij, 1979, p. 12 en 14. Zie ook: M. Boiten-Heijbroek, 'Verhalende volkskunst. Notities over beschilderd huisraad in het Fries Museum', in: *De Vrije Fries*, vol. 63 (1983), p. 31-32 en eindnoot 15; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 21431, AA 109584, AA 105017, AA 109006.
[89] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 19, folio 239.
[90] Tresoar: Toegangsnr.:13-20, Inv.nr.: 82, Alert Ippes, 4-2-1729; Wijpk Jappes, 6-8-1737; Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 83: folio 44, Jurjan Ates, 15-4-1739; folio 164, Hendrik Gars, 4-3-1743; folio 172, Bartel Luitkes, 9-7-1744.
[91] Notaris Hanekuyk, Harlingen, 1811 acte nr. 50, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.1059.b.
[92] MI: archiefnr.: 3373.
[93] Notaris J. Poorte d'Ozy, Zaandam, 1817, acte nr. 22, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.1171.b.
[94] Notaris Volkerse, Monnikendam, 1832, acte nr. 3585, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.514.b.
[95] Notaris Boot, Edam, 1828, acte nr. 212, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.589.b.
[96] Bing en Braet von Ueberfeldt, *Nederlandsche Kleederdrachten naar de natuur geteekend.* Amsterdam: Frans Buffa en Zn., 1857, 1e serie, pl. 35; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 127288 en Dia 13360.
[97] *Moeder met kind bij een gedekte tafel in een interieur,* door Robert van Eijsden (1810-1890), Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 203, mei 1971, cat.nr.: 137; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 116147.

Csz. Fabius (1820-1889),[98] Ch. Fontenay,[99] J.H. van de Laar (1807-1874),[100] A. Scheerboom,[101] te Blaricum door Hendrik Valkenburg (1826-1896),[102] een beschilderde hangoortafel op een schilderij van Anna Maria van Immerzeel (1817-1883),[103] en op werk van M.C. Schenk (1833-1911).[104] Ook in interieurs, afgebeeld op ansichtkaarten uit de vroege 20ste eeuw, zijn door heel Nederland nog ovale geschilderde hangoortafels te zien.[105] Deze grote hoeveelheid gegevens stelt ons in staat om met zekerheid te kunnen stellen dat de beschilderde hangoortafel, veldtafel, oftewel Hollandse tafel vanaf circa1760 tot en met de eerste helft van de 19de eeuw in vrijwel geheel Nederland een standaard tafel is in de woonvertrekken van arm en rijk.

7. Halve hangoortafels.

Een aparte categorie vormt de hangoortafels met één afhangend blad. Een vroeg exemplaar uit circa 1700 bevindt zich in het Doopsgezind Weeshuis, in Zaandam.[106] De kraalgedraaide uitzwenkende poot draait boven en onder op vlinderscharnieren. Dichtgeslagen toont het tafelblad een klein boeket, omgeven door groots opgezette okergele acanthusbladeren, tegen een zwart fond. Daar omheen loopt een bies van gestempelde rozetten. De bladrand is afgezet met een schematische schildpad-imitatie. Deze authentieke beschildering toont veel overeenkomsten met de hierboven beschreven oudste groep hangoortafels. In het Zaans Museum wordt een vergelijkbare tafel bewaard, afkomstig uit het Doopsgezind Weeshuis van Koog aan de Zaan.[107] Dit exemplaar is echter effen bruin overschilderd. In de collectie van de Ottema-Kingma Stichting tenslotte, bevindt zich een exemplaar met geslingerde stijlen, overschilderd met een hout-imitatie (zie afb. p. 378).[108] Een dergelijke halfronde hangoortafel

[98] *De vermoeide moeder*, door Jan J. Csz. Fabius (1820-1889), Veiling Mak van Waay, Amsterdam, febr. 1973, nr. 214, cat.nr. 145.
[99] *Boeren echtpaar met twee kinderen in een interieur* uit 1860 door Ch. Fontenay, Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 207, 8 febr. 1972, cat.nr. 125; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 118188 en Dia 14053.
[100] *Het theeuurtje* uit 1835 door J.H. van de Laar (1807-1874), veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 107, 8-2-1972, cat.nr. 323, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 118184, Dia 14049 en 14047.
[101] *De overleden vader,* uit 1855 door A. Scheerboom, veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 195, mei 1970, cat.nr. 506, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 113563 en Dia 12226.
[102] *Familiebezoek* door Hendrik Valkenburg (1826-1896), veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 135, cat.nr. 420, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 73668.
[103] *Spelend meisje en een poes op een stoel in een interieur* van Anna Maria Immerzeel, veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 176, 23-5-1967, cat.nr. 238; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 100336 en Dia 7970.
[104] Schilderij getiteld *De aanbieding van het dwangbevel,* door M.C. Schenk (1833-1911), veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 207, 8-2-1972, cat.nr. 486, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 118185 en Dia 14050.
[105] Oud Walchersche kamer, Tentoonstelling Middelburg, Plan 1913, 16 juli-september, nr. 11691; Walchersche boeren-binnenkamer, Dr. Trenkel Co., Leipzig – Den Haag 26.155; Boeren-binnenhuis Walcheren, Algemeene postvereniging; Museum Willet-Holthuysen, keuken 18de eeuw. Noordhoff, Bussum, 1977; Oud-Hollandsche keuken, Lakenhal, Leiden. J.W. Broekhuizen, Leiden; Oud Boeren binnenhuis, Lage Vuursche, Algemeene Postvereeniging.
[106] Collectie Doopsgezind Weeshuis, Zaandam, geen inv.nr.
[107] Collectie Zaans Museum, geen inv.nr.
[108] Collectie Ottema-Kingma Stichting, Inv.nr.: OKS NO 03650.

is te zien op het schilderij *De brief van de jager* door Willem Joseph Laqui (1738-1798).[109] De tafel staat in een keuken onder het raam, met daarop een aardewerken pot. Van dit model tafel zijn 17de-eeuwse eikenhouten voorlopers bekend, met bolle fles-vormige poten, achtkantige bladen en geschulpte regels. Deze kunnen mogelijk ook speeltafels geheten hebben.[110]

Halve hangoortafel, 17de-eeuws. Collectie Ottema-Kingma Stichting, Inv.nr.: OKS NO 03650.

[109] Schilderij: *De brief van de jager* door Willem Joseph Laqui, ongedateerd paneel, 51 x 62,5 cm, Veiling Amsterdam, Sotheby's 24 en 25 april 1978.
[110] *Herinneringen aan de Tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden gehouden in het gemeentehuis te Zaandam in de maanden augustus en september van het jaar 1874*. Zaandam, 1874, foto 12. Zie ook: L. van Aalst en A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok, 1550-1670.* Houten: Hes & De Graaf, 2011, p. 400 en p. 419-421.

3.5.17 Kattenbanktafels (Catalogus Deel 3, p.655-678)

1. **Terminologie.**
2. **Ontwikkeling en beschildering.**
3. **Datering en geografische verspreiding.**

1. Terminologie.

Een 19de-eeuwse potloodtekening van een meisje bij de pomp. Haar wastobbe rust op een tafel met vier uitstaande poten. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: PR.19860.A.

Rechthoekige tafels met vier uitstaande poten zijn gedurende de gehele onderzochte periode, 1600-1930, in gebruik.[1] Ze doen in de regel dienst als werktafel of, in de minst chique huishoudens, ook als eettafel in het woonvertrek. Dikwijls zijn aan elke korte kant de twee poten onderlangs verbonden. Hierop rust van voor naar achter ook wel een plank. Op diverse schilderijen is hierop een kat afgebeeld.

[1] Schilderij getiteld *Het gebed voor de maaltijd* uit 1655 door Quiringh Gerritsz. van Brekelenkam (1622-1679), collectie Museum Boymans van Beuningen, Inv.nr.: 1095; schilderij getiteld *Het concert*, uit circa 1653 door Adriaen van Ostade (1610-1685), collectie Museum Boymans van Beuningen, Inv.nr: MB 1962/184. Voor een 19de-eeuws voorbeeld zie een potloodtekening en een vrijwel identieke krijttekening, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: PR.19860.A

Waarschijnlijk heet dit type tafel daarom een kattenbanktafel,[2] een term die wij in dit hoofdstuk aanhouden. In de antiekhandel noemt men het eerder een Spakenburger tafel omdat die daar in de 20ste eeuw veel voorkwam. Zoals uit de datering en geografische verspreiding zal blijken, is de kattenbanktafel al in de 17de eeuw in heel Nederland in gebruik.

Kattenbanktafel met naaldhouten poten en lade en eikenhouten blad en dwarsregels. Oudst bekende herkomst: Katwijk. Datering: 1720-1750. Maten: H.54,5 x L.62 x D.45 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.17255-53 (Catalogus Deel 3, p.655).

2. Ontwikkeling en beschildering.

Voor dit onderzoek zijn elf kattenbanktafels beschreven. Op een na zijn zij allemaal van naaldhout gemaakt. De drie oudste exemplaren dateren uit het midden van de 18de eeuw. Twee daarvan hebben gedraaide poten en dragen van origine een blauwe dan wel blauwgroene uitmonstering, een kleur die ook gebruikelijk is op hangoortafels uit het midden van de 18de eeuw.[3] Het derde exemplaar heeft zeskantige, naar boven toe taps toelopende poten en is van origine roodbruin en blauw beschilderd.[4] Een kleiner, vroeg 19de-eeuws exemplaar, afkomstig uit de provincie Zeeland, heeft poten die vierkant in doorsnede zijn.[5] Bij alle latere

[2] B. Zwaan, *Al zeukend vergoard.* Spakenburg: Spakenburgs Museum 't Vurhuus, 2004, p. 19.
[3] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.25986-56 en NOM.17255-53.
[4] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.34369-62.
[5] Collectie Zeeuws Museum, Inv.nr.: G 1367.

exemplaren is dit ook het geval. Het merendeel van deze tafels is in Spakenburg aangetroffen. Enkele van die tafels dragen oudere verflagen waaronder hout-imitaties. Echter, al deze tafels zijn in de 20ste eeuw overschilderd met een roodbruin fond, waarbij het midden van het tafelblad groen is geschilderd. Deze beschildering is gebaseerd op een mahoniehout-imitatie met centraal op het blad de geschilderde imitatie van groen laken. Dit wordt vanaf 1800 populair en is gebaseerd op mahonie tafels, bekleed met groen laken.

3. Datering en geografische verspreiding.
Zoals gezegd wordt de kattenbanktafel tegenwoordig met Spakenburg geassocieerd. Alle stijlkamers in het Museum Spakenburg waren er tot voor kort mee uitgemonsterd. Deze exemplaren stammen allemaal uit de laat 19de- of 20ste eeuw. In een Spakenburger interieur uit 1900-1904 is een exemplaar te zien.

Ansichtkaart met een Spakenburger binnenhuisje, 1900-1904. Foto: collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: F021123.

Maar de kattenbanktafel bestaat al veel langer. Zij is, getuige de vele schilderijen waarop zij voorkomt, al rond 1650 een normale verschijning in Nederlandse interieurs. Adriaan van Ostade (1610-1685) beeldt zeker viermaal een kattenbanktafel af, te weten bij een aantal schaatsenrijders (1650),[6] in het interieur van een school (1666),[7] bij tric trac spelers in een herberg (1666-1670)[8] en tenslotte in een schilders-werkplaats (1670).[9] Ook de schilder Quiring Gerritsz. van Brekelenkam (1620-1668) beeldt dit type tafel regelmatig af. Een uitgesproken duidelijk voorbeeld is te zien op zijn schilderij van een oude man die vis schoonmaakt (1657).[10] Op een ander voorbeeld zit een oude man aan een dergelijke tafel te eten.[11] Het derde hier vermelde schilderij van zijn hand met een dergelijke

[6] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-2332.
[7] RKD: database, kunstwerknr.: 57353; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 86092.R.
[8] Ets getiteld *Trictrac spelers in een herberg* uit 1666-1670 door Adriaen van Ostade, collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-1920-2806. Zie ook: W. Vogelsang, 'De Tafel', in: *Het Huis Oud en Nieuw,* jrg. 5 (1907), p. 56, fig. 12
[9] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-2918. Zie ook: *Catalogus der schilderijen, miniaturen, pastels, omlijste tekeningen, enz. in het Rijksmuseum te Amsterdam*. Amsterdam: Rijksmuseum, 1918, p. 201, nr. 1813; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 64242.
[10] RKD: database, kunstwerknr.: 172661. Zie ook nr.: 272242 en 1001157674.
[11] Veiling Mak van Waay, Amsterdam, 25-11-1952; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 36230.

tafel is getiteld *Grootmoeders Taak*.[12] Verder schildert hij drie taferelen met schoenmakers, allemaal werkend aan een tafel met vier uitstaande poten, onderlangs verbonden door een plank.[13] Johannes Dircks van Oudenrogge (1622-1653) verbeeldt in 1653 een wevers-werkplaats met een kattenbanktafel.[14]

In de 18de eeuw zijn afbeeldingen met kattenbanktafels dunner bezaaid. Nicolaas Verkolje (1673-1746) beeldt het type af.[15] In dit geval ligt er een kat op de plank tussen de poten te slapen. Uit 1760 dateert de gedetailleerde afbeelding van een effen honingkleurig exemplaar in een interieur geschilderd door Jean-Étienne Liotard, waarin hij een oude Bijbellezende vrouw afbeeldt.[16] Aan het einde van de 18de eeuw, in 1789, schildert Johannes Petrus Horstok (1745-1825) een vrouw die in de keuken groente aan het schoonmaken is, zittend aan een kattenbanktafel.[17]

In de 19de eeuw treffen we meer voorbeelden. In Marker interieurs is de tafel terug te vinden op werken van Herman Frederik Carel ten Kate (1822-1891)[18] en op een ets van Jan Toorop (1858-1928) getiteld *Marker visser in interieur* uit 1896.[19] De vooral in Katwijk aan Zee en Scheveningen werkende Bernard Blommers (1845-1914) beeldt een kattenbanktafel af op zijn *Interieur Vissersgezin* uit 1872.[20] Ook Willem Adriaan Alexander Liernur beeldt er een af op zijn schilderij getiteld *Interieur van een huis te Scheveningen* uit 1887.[21] Jozef Israëls (1824-1911) toont dit type op zijn schilderijen getiteld *Na de storm* (circa1860), op zijn werk *De laatste adem* (1867) en op *De karige maaltijd* (circa 1875).[22] Petrus van der Velden (1837-1915)

[12] Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 159, 19-1-1965, cat.nr. 58; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 91635.
[13] Zie: E. Canter Cremer-van der Does, *Van Schoenen en schoenmakers*. Amsterdam: N.V. De Spieghel, 1940, afb. 22.
[14] Schilderij getiteld *Een weverswerkplaats* uit 1653 door Johannes Dircksz van Oudenrogge, collectie Rijksmuseum Twenthe, Enschede. Literatuur: P. van Boheemen et al. (red.), *Kent, en versint Eer datje mint, Vrijen en trouwen 1500-1800*. Zwolle: Waanders, 1989, p. 10, afb. 6.
[15] Aquarel getiteld *Hollands binnenhuis uit de 18e eeuw*, door Nicolaas Verkolje, collectie Atlas van Stolk, Rotterdam. Literatuur: P. van Boheemen et al. (red.), *Kent, en versint Eer datje mint, Vrijen en trouwen 1500-1800.* Zwolle: Waanders, 1989, p. 47.
[16] Kunsthistorisches Museum, Wenen, Inv.nr.: Gemäldegalerie, 1209.
[17] Schilderij getiteld *Vrouw in de keuken aan het schoonmaken van groente* uit 1798 door Johannes Petrus van Horstok, veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 115, 9-3-1965, cat.nr. 160; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 91650.
[18] Aquarel getiteld *Het alarm. Binnenhuis Marken,* door Herman Frederik Carel ten Kate (1822-1891), veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 175, 18-4-1967, cat.nr. 111; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 100020.
[19] Collectie Zuiderzeemuseum, Enkhuizen, Inv.nr.: ZZM 4429.
[20] Schilderij getiteld *Interieur Vissersgezin*, uit 1872 door Bernard J. Blommers. Literatuur: L.B. Corstius, C. Jollema & M. Rinkleff, 'De kunst van het moederschap', in: *De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de 19e eeuw*. 3e druk. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij, 1982, p. 35, afb. 40.
[21] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-1563
[22] Schilderij getiteld *De karige maaltijd*, door Jozef Israëls. Collectie Kelvingrove Museum, Glasgow, Inv.nr.: 737. Literatuur: L.B. Corstius, C. Jollema & M. Rinkleff, 'De kunst van het moederschap', in: *De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de 19e eeuw*. 3e druk. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij, 1982, p. 22; Schilderij getiteld *Na de storm,* door Jozef Israëls. Collectie Stedelijk Museum, Amsterdam. Literatuur: E. Wouthuysen, 'Wachtende vissersvrouwen. Ideaal of werkelijkheid?', in: *De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de 19e eeuw.* 3e druk. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij, 1982, p. 46; Schilderij: *De*

schilderde een kattenbanktafel op zijn interieurstuk getiteld *Pannenkoeken bakkende boerin met kinderen voor een openhaard*[23] en A.J. Groenewegen (1874 -1963) onder meer op het interieur van de hoeve van de familie Stevens te Budel (N.Br.).[24]

Kattenbanktafels zijn ook een geliefd item onder schilders van de Larense School zoals Jacobus Frederik Sterre de Jong (1866-1920) (zie afb. p.385),[25] Lammert Leire van de Tonge (1871-1937),[26] Jan Jacob Matthijs Damschreuder (1828-1905),[27] J. Weiland (1856-1909),[28] en Bertha Valkenburg (1877-1929).[29] Een door een onbekende schilder gefotografeerd interieur in Laren uit circa1900-1925 toont ook een dergelijke tafel.[30]

Fotografisch vastgelegd zijn kattenbanktafels op een ansichtkaart met een stalinterieur uit Bunschoten-Spakenburg (1913)[31]. Op een ansicht van een woonkamerinterieur (1900-1904) in Spakenburg is eveneens een kattenbanktafel te zien (zie afb. p.382).[32] Kattenbanktafels in Volendam zijn afgebeeld op een ansichtkaart uit 1914[33], in Neerlands Volksleven door Van der Ven[34] en op een foto van J.G. van Agtmaal (1944).[35]

De hierboven beschreven selectie maakt duidelijk dat de kattenbanktafel al sinds het midden van de 17de eeuw een gangbare verschijning is in het Nederlandse interieur. Ze komen voor in herbergen, scholen, in eenvoudige huishoudens en bij diverse ambachtslieden. In de 19de eeuw is de tafel in gebruik langs de Noordzeekust, rond de Zuiderzee, op de Veluwe maar ook zo zuidelijk als in het Brabantse Budel. Gedurende de 20ste eeuw lijkt de kattenbanktafel het laatst in

---

laatste adem, door Jozef Israëls. Collectie Philadelphia Museum of Art, Philadelphia. Literatuur: J. Sillevis (red.), *Jozef en Isaac Israëls, Vader en Zoon*. Zwolle: Waanders, 2008, p. 9.

[23] Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 188, 3-6-1969, cat.nr. 574, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 109820 en Dia 10405.

[24] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 42964. Zie ook het schilderij: *Interieur met gezin en kind in wieg* door A.J. Groenewegen (1874-1963), collectie Kunsthandel Groenland, Best.

[25] Schilderij getiteld *Zondagmiddag, door* Jacobus Frederik Sterre de Jong (1866-1920), particuliere collectie, voorheen collectie Galerie Simonis & Buunk, Ede. De op dit schilderij afgebeelde mensen dragen streekdracht uit 1900-1920, kenmerkend voor Laren en omgeving (mond. meded. Hanneke van Zuthem, conservator Kleding, Nederlands Openluchtmuseum).

[26] Veiling Sotheby's, Amsterdam, 6-9-2006, lotnr. 260.

[27] Schilderij getiteld *Broodsnijdende vrouw met toekijkend kind in een interieur,* door Jan Jacob Matthijs Damschreuder, veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr.186, 25-2-1969, cat.nr. 88, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 109102, Dia 10010.

[28] Schilderij getiteld *Moeder met kind in wieg,* door J. Weiland (1856-1909), veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 214, febr. 1973, cat.nr. 610, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 121500, Dia 14944.

[29] Schilderij getiteld *Interieur met jonge vrouw,* collectie Galerie Simonis & Buunk, Ede. RKD: database, kunstwerknr.: 210389.

[30] Collectie Museum Singer, Laren. Literatuur: I. Montijn, *Huisraad & Haard. Monumenten van het wonen*. Amsterdam: Stichting Open Monumentendag, 2001, p. 2-3.

[31] Ansicht uitgever Weenenk & Snel, Den Haag, 1913, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 68322.

[32] Ansicht, foto Adr. Boer, uitgever H.J. den Boer, Baarn, 1900-1904, collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: F.021123.

[33] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 18574: Weenenk & Snel, Den Haag, serie No. 64.

[34] D.J. van der Ven, *Neerlands Volksleven*. 2e druk. Amsterdam: Dalmeijer's Volksuniversiteit, 1920, afb. 57.

[35] In: *Hammer. Germanisches Monatsblatt*, Jg. 1 (1944), März, Nr. 1, p. 11.

Spakenburg in zwang te zijn. In de rest van het land zijn gaandeweg andere typen tafels in de mode gekomen.

Een kattenbanktafel in zijn vroeg 20ste-eeuwse verschijningsvorm. Schilderij getiteld *Zondagmiddag, door* Jacobus Frederik Sterre de Jong (1866-1920), gesigneerd. Materiaal: olieverf op doek. Maten: H.41 x B.33 cm. Particuliere collectie, voorheen collectie Simonis & Buunk, Ede.

3.5.18 Theetafels (Catalogus Deel 3, p.679-731)

1. **Terminologie.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
6. **Geografische verspreiding.**

1. Terminologie.

Theedrinken is tot 1680 een exotisch gebruik onder de allerrijksten. Daarna wordt het gangbaar onder bredere lagen van de bevolking.[1] Vanaf die tijd is er sprake van speciaal daarvoor bestemde theetafels. Theedrinken gaat in het begin nog gepaard met veel pronk. In het kluchtspel *De Belachchelyke Jonker* van Berganie uit 1684 vraagt men zich hardop af of het niet wat minder kan: 'Ik wed, je hebt daar voor hondert Dukatons aan Thé Goed, wat hoeven de Potjes zo kostelyk beslagen? Zo een kostelyke Thé Tafel? zo veel Confituren? kan jou Kapitaal dat verdraagen?'[2] Twee jaar later bespreekt Cornelis Bontekoe de uitwerking van het theedrinken. Daarbij gebruikt hij, net als Bernagie, de term theetafel: 'Wat kracht heeft de Theé al in luiden die alreeds te veel gelasen en pestige Santeés gedronken hebben; se komen met losse en ongebonden taal by de Thee-tafel, en na se ettelyke kopjes Theé geslobbert hebben, bevinden sy sig weder geheel nugteren'[3] Vervolgens zijn er gedurende de gehele 18de en 19de eeuw legio passages geschreven waarin de theetafel het centrum van gezelligheid is waaraan individuen, gezelschappen en hele gezinnen lezen, drinken en praten. Als voorbeeld dient Van Effen die in 1723 de gestudeerde nietsnut Hylas portretteert*:* 'Eindelyk komt hem zyn knecht vinden, en hy vertrekt, na dat hy eenige paskwillen en blaauwboekjes gekocht heeft, die hem des morgens aan de Theetafel op een aangename wys kunnen desennuieren.'[4] Die centrale plaats van de theetafel wordt ook geïllustreerd door een gravure uit 1761 naar Cornelis Troost met als onderwerp het Sint Nicolaasfeest. Hierop staat een theetafel bij de haard met daar omheen het gehele gezin en de dienstmeid.[5] Deze theetafel heeft een rond blad met geprofileerde rand, en rust op een baluster met drie uitstaande poten. Dat de theetafel een vast onderdeel van de inrichting was

[1] J.R. van der Molen, *Alles rondom thee. De geschiedenis van de thee en het theegebruik in Nederland.* Utrecht: Douwe Egberts, 1978, p. 28; Tentoonstellingscatalogus, *Thema Thee*. Rotterdam: Museum Boymans-van Beuningen, 1978, p. 28; J.R. van der Molen, *Thee. Het Goede Leven*. Utrecht: Het Spectrum, 1979, p. 49.

[2] P. Bernagie, *De Belachchelyke Jonker. Kluchtspél*. Amsterdam: Albert Magnis, 1684, p. 21.

[3] C. Bontekoe, *Gebruik en mis-bruik van de thee, mitsgaders een verhandelinge wegens de deugden en kragten van de tabak*. 's Gravenhage: Pieter Hagen, Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1686, paragraaf 4, p. 21. Paskwillen zijn schimpdichten en blauwboekjes zijn hekelschriften.

[4] J. van Effen, *De Hollandsche Spectator*. Amsterdam: Hermanus Uytwerf, deel 3, nr. 116, 5 december 1732, p. 214.

[5] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: PR.14172.E; collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-1918-2162, tekenaar Cornelis Troost, graveur Jacob Houbraken. Zie: *Tafereelen uit het burgerlijke leven van Hollanders in de achttiende eeuw - Scènes tirées de la Vie Domestique des Hollandais au Dix Huitième Siècle*. Amsterdam: Evert Maaskamp, 1811.

toont ook een tekening (1742) van Cornelis Troost met de mei-verhuizingen op een Amsterdamse gracht. Op de achtergrond wordt de inboedel van een rijke familie een grachtenpand ingedragen, met op de schuit duidelijk zichtbaar een theetafel van het onderhavige type.[6]

Ook Le Francq van Berkhey acht het sociale leven rond de theetafel karakteristiek: 'Het gantsche Huisgezin voegt zig dan om de Theetafel**,** en elk drinkt zyn kopje uit; neemende doorgaans te gelyk een klompje Zuikers, eene daar toe bereide Kokinje of Balletje, hoedanigen men in Rhynland Smousjes, en elders Kussentjes, noemt.'[7] Jacob van Lennep beschrijft de schemeravonden uit zijn eigen jeugd gedurende de late 18de eeuw*:* 'By de theetafel vereenigde zich het gezelschap weêr; maar dan hadden de dames, althands de meer bejaarde, haar soc en samaar tegen een wit netel- doeksch négligé en de schoenen met hooge hakken tegen bevallige tripjens verwisseld ...'.[8] Tot ver in de 19de eeuw is de theetafel het centrum van het sociale leven zoals in de kringen van Nicolaas Beets: 'Op het oogenblik dat wij binnentreden, is de gastvrouw bezig de honneurs der theetafel waar te nemen, geassisteerd door een knecht, die op een zilveren blad een uitgelezen gebak presenteerd.'[9] Overschilderd beleven de 18de-eeuwse theetafels tenslotte een tweede leven als tuinmeubel, zoals te zien is op een werk van David van der Kellen III uit 1855.[10]

2. Ontwikkeling en diversiteit.

Tijdens de inventarisatie zijn negentien theetafels grondig bestudeerd.[11] De oudste theetafel dateert vóór 1689 en is afkomstig uit het woonvertrek bij de bierbrouwerij De Gouden Kroon in Zwolle.[12] De tafel is afgebeeld op het schilderij *Het Theesalet* uit 1689 van Cornelia van Marle.[13] Van deze tafel lijkt alleen de notenhouten kolom nog origineel te zijn, de rest van de tafel is in de 19de eeuw vervangen. De tafel bestaat oorspronkelijk uit een onbeschilderde maar rijk gesneden notenhouten voet met een effen steenrood geverfd blad met opstaande randen. Dat theetafels in deze beginfase rijk gesneden kunnen zijn, toont een prent uit het einde van de 17de eeuw getiteld *De Smaak* met daarop een thee- en koffiedrinkend gezelschap. Zij zijn

[6] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: TA 10328. Zie: I. Oud, *Nederlandse tekenaars geboren tussen 1660 en 1745. Oude tekeningen in het bezit van het Amsterdams Historisch Museum waaronder de collectie Fodor*. Zwolle: Waanders, 1999, p. 207.
[7] J. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke Historie van Holland.* Amsterdam: Yntema en Tieboel, 1776, deel 3, p. 1537.
[8] J. van Lennep, *Het leven van Mr. C. van Lennep 1751-1813*. Amsterdam: Frederik Muller, 1861, p. 224.
[9] D.P. Bohn-Beets, *Onze buurt, door een ongenoemde. Met een voorbericht van Nicolaas Beets*. 2e herziene druk. Haarlem: De Erven F. Bohn, 1871, p. 271.
[10] R. de Leeuw, J. Reynaerts en B. Tempel, *Meesters van de Romantiek. Nederlandse kunstenaars 1800-1850.* Zwolle: Waanders Uitgevers, 2005, p. 83, afb. 70.
[11] De als Nederlands te boek gestelde theetafel in het Museum für Lackkunst te Münster (Inv.nr.: 2010-N-171) is, basis van de houtsoorten, de constructie en het model, waarschijnlijk geen Nederlandse tafel.
[12] Collectie Stichting Het Vrouwenhuis, Zwolle, Inv.nr: nr. 3.
[13] Collectie Stichting Het Vrouwenhuis, Zwolle. Maten: 63 x 51 cm. Inv.nr.: 67. Zie C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*. Zwolle: Waanders Uitgevers, p. 175, afb. 137.

geschaard rond een vergelijkbare ronde tafel met een rijk gesneden voet op drie uitstaande poten.[14] Een eveneens rijk gesneden voet onder een theetafel is te zien op de voorstudie en het ontwerp voor een kamerschut door Philip Tidemann (1667-1705) uit circa 1695 (zie afb. hieronder en p.389).[15] Tenslotte wijzen we op het schilderij van Abraham Snaphaen uit circa 1687 van vijf theedrinkende prinsessen, aan een theetafel met uitbundig houtsnijwerk.[16] Een dergelijke notenhouten voet is bewaard gebleven in de collectie van het Centraal Museum Utrecht.[17]

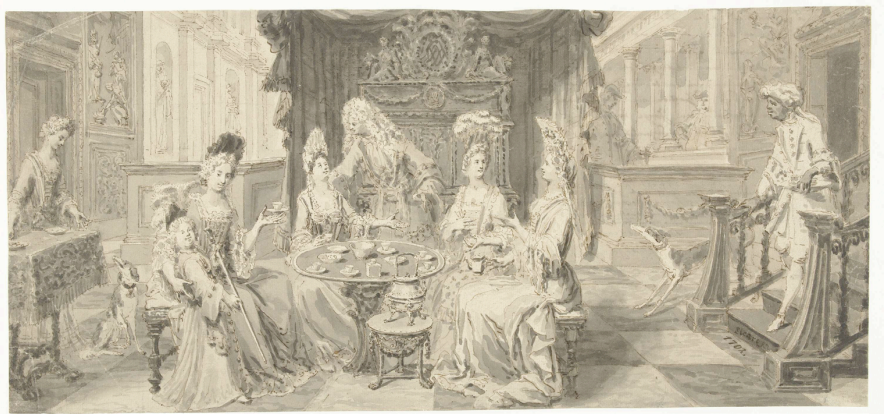

Ontwerp voor een kamerscherm van Philip Tidemann, Datering: circa 1695. Maten: H.22 x B.49 cm. Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-T-00-385.

[14] Collectie Kunstbibliothek Stiftung Preussischer Kunstbesitz, Berlin. Uitgever: C. Allard. Zie: Tentoonstellingscatalogus, *Thema Thee*. Rotterdam: Museum Boymans-van Beuningen, 1978, p. 56, afb. 68.
[15] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-T-00-385. Twee voorstudies van dit kamerscherm zijn te zien in het schetsboek van Philip Tiedeman, collectie Rijksmuseum, BI-1946-660, p. 18 verso, september 1695 en p. 36.
[16] RKD: database, afb.nr.: 0000116566, olieverf op doek, 46,5 x 35,3 cm.
[17] Collectie Centraal Museum Utrecht, Inv.nr.1017. Zie: R. Baarsen et al., *De verzameling van het Centraal Museum Utrecht. 8. Meubelen tot 1900*. Utrecht: Centraal Museum, 2005, p. 166-169, cat.nr. 14.

Voorstudie uit het aantekenboekje van Philip Tidemann, gedateerd september 1695, voor het bovenstaande ontwerp van een kamerscherm. Maten: H.18 x B.21 cm. Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BI-1946-660.

Een latere tafel, rond 1700, in de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen, is eveneens rijk besneden met blad- en bloemmotieven op de bladrand, baluster en poten.[18] Een tafel met eenzelfde gesneden bladrand is te zien op een prent uit de periode 1694-1737 waaromheen een theedrinkend gezelschap is afgebeeld.[19] De theetafel heeft een rond tafelblad en gesneden rand, en rust op een baluster. Net als op het schilderij *Het Theesalet* uit 1689 van Cornelia van Marle staat naast de theetafel een stoof met een waterketel.

[18] Collectie Museum Boijmans van Beuningen, Inv.nr.: Kunstnijverheid & Vormgeving B 261.
[19] Titel *La grande occupation! Le veritable passetems!* Graficus: Pieter van den Berge. Collectie Rijksmuseum, Inv.nr: RP-P-1908-4729.

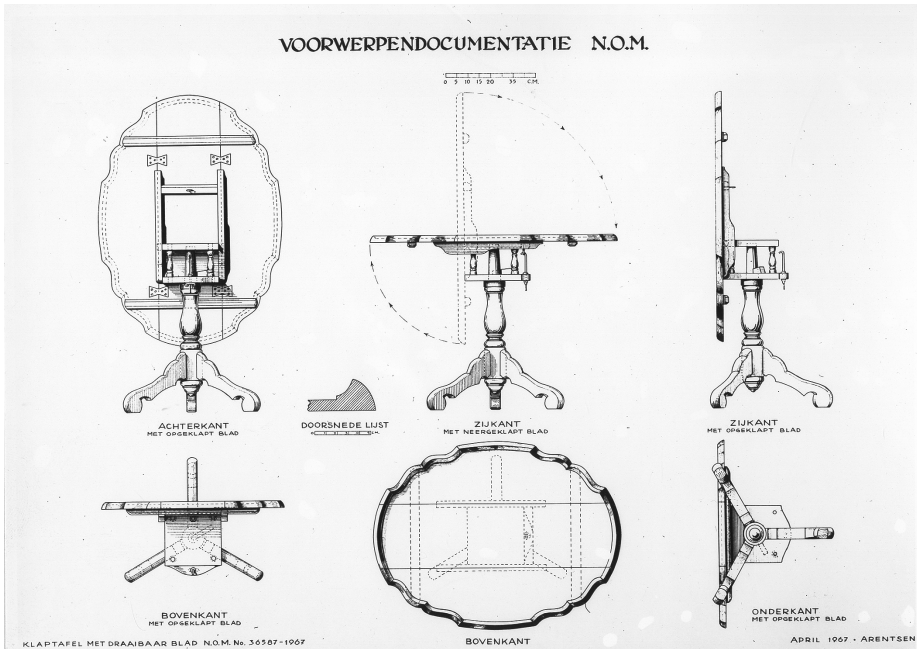

Diverse aan- en doorzichten van een klassieke 18de-eeuwse theetafel met een lantaarn op de voet. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr. NOM.36587-67, tekening T 1803, AA 102831.

De theetafel zal van het begin van de 18de tot in de 19de eeuw dezelfde constructie behouden. Daarbij bestaat het tafelblad uit koud vergaarde planken, aan de onderzijde bijeengehouden door twee dwarsklampen. Die twee klampen zijn verbonden door twee bruggen waartussen de kop van de baluster draait. Onder sommige theetafels is een lantaarn gemonteerd zodat het blad niet alleen klapt maar ook draait. De bovenzijde van het ovale blad is uitgediept, waarbij men een geprofileerde rand laat staan. De 18de-eeuwse tafelbladranden zijn dikwijls op de barok terug te voeren accoladevormig geschulpt.[20] Deze theetafels zijn niet van notenhout maar van naaldhout en hebben niet meer het rijke snijwerk, zoals we dit bij de vroegste tafels zien. De twee aangetroffen vroeg 19de-eeuwse theetafels hebben respectievelijk een ovaal en een rond blad en zijn niet meer geschulpt.[21] Het jongste exemplaar heeft eveneens een rond blad en dezelfde constructie als zijn 18de- en vroeg 19de-eeuwse voorgangers.[22]

[20] Een theetafel met geschulpte bladrand is onder meer afgebeeld in 1723 door Willem van Mieris op zijn interieurstuk getiteld *Een voorname dame in haar kraamkamer*, RKD: database, afb.nr.: 0000272698.
[21] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inventarisnummer; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV-04020
[22] Particuliere collectie. Tafel afkomstig van de koopmanswoning uit Koog aan de Zaan die is overgeplaatst naar het Nederlands Openluchtmuseum.

De theetafel lijkt zich dus in het laatste kwart van de 17de eeuw te ontwikkelen uit rijk gesneden exemplaren waarna er in het begin van de 18de eeuw een uniformering en versimpeling van de constructie plaats vindt, waarbij men vrijwel uitsluitend het goedkope naaldhout gebruikt.

3. Beschildering.

Het blad van de vroegste theetafel, uit Zwolle, draagt van origine een effen rode kleur, als van oosters lakwerk. De daaropvolgende 18de-eeuwse exemplaren dragen zonder uitzondering een decoratieve en soms figuratieve voorstelling. Op het oudste voorbeeld gaat het waarschijnlijk om Nicolaes Heinsius († 1718) in een theedrinkend gezelschap. Het lijkt een individueel portret van bestaande mensen, waarbij Heinsius op de rug is afgebeeld omdat hij gezocht wordt wegens moord.[23] De latere 18de-eeuwse beschilderingen dragen merendeels Bijbelse of mythologische onderwerpen. De meest voorkomende Bijbelscènes betreffen koning Salomo die koningin Sheba ontvangt, de uitdrijving uit de tempel, Mozes en de dochters van Jethro, de aanbidding door de drie koningen, de bruiloft van Kana en tenslotte de verwoesting van de tempel in Jerusalem. De voorstelling van Mozes die de dochters van Jethro verdedigt is spiegelbeeldig aan een schilderij van Charles Le Brun (1619-1690) en zal gebaseerd zijn op een prent naar dit werk.[24] De tafel met de verwoesting van de tempel te Jerusalem is gebaseerd op een prent van Jan Luyken, getiteld *Joodsen Tempel te Jerusalem van de Romeijnen verwoest.* Deze prent verscheen voor het eerst in 1682 in het boek *De Republyk der Hebreen, of Gemeenbest der Joden.*

Veel voorkomende mythologische voorstellingen betreffen de Sabijnse maagdenroof, het Calydonische zwijn, het hoofd van Cyrus, en de godin Hera. De voorstelling van de jacht van Meleager en Atalante op het Calydonische zwijn is gebaseerd op een prent naar het gelijknamige schilderij uit 1611-1612 door Peter Paul Rubens.[25] De beschildering met koningin Tomyris met het hoofd van Cyrus II gaat terug op een gravure van Paulus Pontius uit 1630. Die baseerde zich op zijn beurt op een schilderij van zijn meester Peter Paul Rubens.[26] Tenslotte is er de theetafel met een schijnbedrieger bestaande uit een spel kaarten en wat lectuur.[27]

Theetafels met andere voorstellingen dan die tijdens de inventarisatie zijn aangetroffen tonen onder meer Maria die Elisabeth bezoekt,[28] Rebecca bij de put,[29] Mozes in een mandje,[30] de aanbidding van de herders,[31] de op zijn lier spelende

[23] Collectie Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam, Inv.nr.: Kunstnijverheid & Vormgeving B 261.
[24] Collectie Antiek d'Eglantier te Amsterdam, geen inventarisnummer.
[25] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 6196 1957
[26] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 8945.
[27] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7456-48.
[28] Deze theetafel is op minstens drie veilingen aangeboden: Glerum, 3-6 mei 1994, lotnr.: 3093; Sotheby's, 27 juni 1995, lotnr.: 1083; Glerum 15-17 okt. 1996, lotnr.: 3055.
[29] Collectie Norsk Folkemuseum, Oslo, Inv.nr.: 768-98.
[30] Veiling Mak van Waaij, Amsterdam, 1964, cat.nr.: 154, lotnr.: 1741. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 88763.
[31] Veiling Christie's, 2000, Sale 2452, lotnr. 147.

Apollo vergezeld door de muze op de Parnassus,[32] het drietal Hera, Pluto en Venus,[33] Juno op haar zegewagen, [34] het stadhuis van Amsterdam,[35] een 18de-eeuws gezelschap van twee heren en twee dames rond een speeltafel,[36] en Esther met Ahasveros.[37] De laatste twee voorbeelden zijn laat 19de- of vroeg 20ste-eeuwse overschilderingen en mogelijk gebaseerd op de oorspronkelijk schilderingen op deze twee theetafels. Uit 1690-1710 dateert het naaldhouten miniatuur theetafeltje in de zaal van het poppenhuis van Petronella Oortman (zie afb. p.393). Het tafeltje heeft een zwart gelakt fond, met op het blad een omkijkende papegaai die omgeven is door een bloemenkrans.[38] De beschildering op deze tafel wordt toegeschreven aan Hendrik Wilhelmus van Royen.[39] Veel van de voorstellingen op 18de-eeuwse theetafels zijn omkaderd door een gedetailleerde decoratieve band, met bronsverf opgezet. Dergelijke bronsverf vinden we terug in de boedel van meester-witwerker Christiaan van der Ondermeulen, aan het Singel in Amsterdam (1728).[40]

[32] Veiling Christie's, 2007, Sale 5085, lotnr. 131.
[33] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Dia 13372.
[34] Veiling Mak van Waaij, Amsterdam, 1971, cat.nr.: 203, lot nr.: 3092. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 116167.
[35] Veiling Christie's London, 26 okt. 1989, p. 29, lotnr. 45.
[36] Veiling Christie's, 2005, Sale 2684, lotnr. 313.
[37] Deze tafel is op minstens twee veilingen aangeboden: Christie's, 9 juli 1997, lotnr.: 329; Christie's, 2004, Sale 2629, lotnr. 159.
[38] Zie afbeelding in: J.R. van der Molen, *Alles rondom thee. De geschiedenis van de thee en het theegebruik in Nederland.* Utrecht: Douwe Egberts, 1978, p. 50; Tentoonstellingscatalogus, *Thema Thee.* Rotterdam: Museum Boymans-van Beuningen, 1978, p. 50; J.R. van der Molen, *Thee. Het Goede Leven*. Utrecht: Het Spectrum, 1979, p. 91.
[39] Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'The Dutch at the Tea-Table', in: *The Connoisseur,* vol. 193 (1976), nr. 776, October, p. 89-90; R. Baarsen, *Wonen in de Gouden Eeuw. 17e eeuwse Nederlandse Meubelen.* Amsterdam: Rijksmuseum, 2007, p. 205.
[40] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096. Notaris: Jan Ardinois. Datum: 20-5-1728.

Miniatuur theetafel uit de zaal van het poppenhuis van Petronella Oortman. De beschildering wordt toegeschreven aan Hendrik Wilhelmus van Royen. Datering: 1690-1710. Maten: H.23,9 x B.15,5 cm.

In de kraamkamer van het poppenhuis (circa 1745) van Sara Rothé bevindt zich een zwart lakwerk theetafeltje waarop in goud een landschap is weergegeven, met onder andere een vijver met zwaan, aan de oever links een pagode en op de achtergrond een palmboom en bergen.[41] De Amsterdamse meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter maakt in de vroege 18de eeuw op grote schaal poppentheetafels en op ware grootte zwarte theetafels met Chinese voorstellingen. Voor poppenhuizen zijn er eveneens zilveren miniatuur theetafeltjes vervaardigd, zoals het exemplaar door de Amsterdamse zilversmid Pieter van Somerwil I (1718-1734).[42]

Twee theetafels uit de eerste helft van de 19de eeuw dragen van origine een mahoniehout-imitatie.[43] Mahoniehouten theetafels zoals die in Nederland al in de jaren 60 van de 18de eeuw voorkomen, zullen hier als voorbeeld hebben

[41] J. Pijzel-Dommisse, *'t Is poppe goet en anders niet. Het poppenhuis in het Frans Halsmuseum*. Bussum: Unieboek, 1980, p. 32-34; Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'The Dutch at the Tea-Table', in*: The Connoisseur,* vol. 193 (1976) nr. 776, October, p. 90, afb. 8; Tentoonstelling, '*Imitatie en Inspiratie. Japanse invloed op Nederlandse kunst van 1650-heden'.* Amsterdam: Rijksmuseum, 1992; R. Baarsen e.a., Tentoonstelling, *Rococo in Nederland*. Amsterdam: Rijksmuseum, 2001, cat.nr. 177.
[42] Veiling Christie's Amsterdam, 26 mei 1998, lotnr.: 443.
[43] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inventarisnummer; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV-04020.

gediend.[44] Het jongste exemplaar draagt een lichte hout-imitatie, als van noten- of esdoornhout, gecombineerd met zwarte biezen. Wat opvalt is dat er in de Nederlandse musea vrijwel uitsluitend figuratief beschilderde theetafels zijn bewaard, terwijl uit prenten, schilderijen en boedelinventarissen juist blijkt dat het merendeel van de gemaakte én gebruikte theetafelbladen in de 18de- en vroeg 19de eeuw effen zwart zijn of een hout- c.q. marmer-imitatie dragen, ook bij de gegoede klasse.

4. Datering.

Het principe van de theetafel staat al afgebeeld op het altaarretabel uit Isselhorst, daterend uit 1440-1450.[45] Het is een klaptafel op een driepotig onderstel met daarop een vast houten blok. Het opklappend blad heeft onderlangs twee klampen en draait tussen deze twee klampen en het vaste blok. Een achtkantige tafel met een opslaand blad op een centrale baluster, rustend op een kruis, komt voor op een vroeg 17de-eeuwse interieurtekening van Willem Pietersz Buijtenwegh (1591-1624).[46] Een dergelijke tafel zien we nog eens op drie vroeg 17de-eeuwse werken van Joos van Croesbeeck (1606-1654). Op zijn *Boerenruzie met kaartspel* is een achtkantig blad te zien op een centrale baluster.[47] Eenzelfde model met drie uitstaande poten beeldt hij af met een tric trac spel op een herbergscène.[48] Een vergelijkbare tafel maar dan met een lantaarn zodat het blad kan draaien én opklappen is te zien op zijn schilderij met de klarinetspeelster.[49] Ook op een wat later 17de-eeuws schilderij *De danser* van Hiëronimus Janssens (1624-1693) staat dit model duidelijk afgebeeld.[50] Het toont een achtkantige tafel met een centrale kolom, rustend op drie uitstaande poten. Evenzo beeldt David Teniers de Jonge (1610-1690) tweemaal een ronde tafel af op een centrale poot met vier uitstaande voeten.[51] Gilles van Tilborgh (1625-1678) beeldt een tafel af die precies het type is zoals in dit hoofdstuk behandeld.[52] Het model lijkt in Nederland dus al te zijn uitontwikkeld ver voordat het theedrinken in zwang komt.

De oudste bestudeerde theetafel, die uit Zwolle, staat afgebeeld op het *Het Theesalet* uit 1689 door Cornelia van Marle, een halfzus van Aleida Greve (1670-1742) (zie afb. p.395). Rechts op het schilderij zit mogelijk Aleida Greve. Zij betrok met haar andere

[44] Voor een vroege mahoniehouten theetafel op het Rapenburg 12 te Leiden in 1766 zie: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 4a, p. 196.

[45] Collectie LWL-Museum für Kunst und Kultur, Münster, Inv.nr.: 7 LM, linker paneel onderaan met daarop de geboorte van Maria.

[46] Rijksprentenkabinet, nr. 11261; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 67535.

[47] Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 137, mei 1960, cat.nr. 74; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 78348.

[48] Verzameling Carl Gibian, Wenen; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 85260.

[49] Veiling F. Muller, 28/29-4-1908; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 85261.

[50] RKD : database, afb.nr.: 255; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 126225.

[51] *De Konings drinkt, maaltijd op Driekoningsavond*. Collectie del Prado, Madrid, Inv.nr. 1797, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 107417; Titel *Rokende en drinkende apen*. Collectie del Prado, Madrid, Inv.nr.: 1809, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 107419.

[52] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 86442.

zusters in 1706 een pand aan de Grote Aa. Dit huis werd na Aleida's dood een Oude Vrouwenhuis. De theetafel bevindt zich in dit pand, nu Stichting Het Vrouwenhuis Zwolle geheten. Dit schilderij beeldt de meisjes af op een leeftijd dat ze nog niet verhuisd zijn uit hun ouderlijk huis, bierbrouwerij De Gouden Kroon. Bovendien bestaat een dergelijke ruimte in het Vrouwenhuis niet. Daarom wordt nu verondersteld dat de afgebeelde ruimte een kamer in het ouderlijk huis van de meisjes is en dat het een situatie uitbeeldt vóór de verhuizing naar hun eigen woning.

Cornelia van Marle (Zwolle 1661 – Groningen 1698), *Het Theesalet* 1689. De voorstelling is waarschijnlijk een kamer in bierbrouwerij De Gouden Kroon, Voorstraat, Zwolle. Rechts zit mogelijk Aleida Greve (1670-1742). Materialen: olie op doek. Maten: 63 x 51 cm. Collectie Stichting Het Vrouwenhuis Zwolle, Inv.nr.: 67.

De datering van de tweede vroege theetafel, uit circa 1700 in de collectie van het Museum Boijmans Van Beuningen, is gebaseerd op de aanname dat dit de op zijn rug afgebeelde Nicolaes Heinsius is die in 1718 overleed. Daarnaast duidt de afgebeelde kleding, zoals de fontanges van de dames, op een vroege 18de-eeuwse datering.

Waar bij latere theetafels is vastgesteld dat de figuratieve voorstellingen op een prent zijn gebaseerd, blijkt deze in de 17de eeuw te dateren. Dat helpt ons dus niet bij het nauwkeuriger dateren van de tafels. Dat geldt niet voor de theetafel met de schijnbedrieger die, op basis van de erop afgebeelde krant en almanak uit 1744,

in of vlak na dat jaar gemaakt moet zijn.[53] Een vergelijkbare tafel dateert op dezelfde gronden uit 1749-1752.[54]

Een onafhankelijke datering, *terminus post quem*, biedt de analyse van de pigmenten in de oorspronkelijke beschildering van de theetafel met de offerscène en de godin Hera.[55] Het Pruisisch blauw in deze verflagen bevestigt dat deze beschildering na 1730 tot stand moet zijn gekomen.

Beide tafels met van origine een mahoniehout-imitatie, zijn gedateerd als vroeg 19de-eeuws. Dit omdat er tot nu toe geen gedateerde 18de-eeuwse voorwerpen zijn gevonden met een duidelijke mahoniehout-imitatie. De gesmede spijkers duiden erop dat de tafels vóór 1860 zijn vervaardigd.[56] De jongste tafel, afkomstig uit de koopmanswoning in Koog aan de Zaan, draagt een blonde hout-imitatie, gecombineerd met zwarte biezen. Hiermee past hij in de mode van met notenhout gefineerde meubels met zwarte profileringen uit de tweede helft van de 19de eeuw. Bovendien duiden de in deze tafel gebruikte draadnagels op een datering van na 1860.

5. Vermelding in witwerkers-ateliers.

Gildeproeven

Op 30 november 1690 stellen de Amsterdamse witwerkers een proef vast voor iedereen die tot het witwerkers-gilde toegelaten wil worden. Naast een kast bestaat de gildeproef uit een theetafel: ‘van buiten met een oodjief ende van binnen een hol ende kraal alles wel gevoegd ende bewerkt wit ongeschildert of te ongestopt te vertoonen.’ [57] Kort daarop wordt in 1691 een aspirant-meester beschuldigd van fraude met zijn gildeproef omdat hij die niet geheel zelf zou hebben gemaakt. Uit de aanklacht is nogmaals op te maken dat de witwerkers-proef bestaat uit een kast en een theetafel. Over de theetafel lezen we in dit document dat die bestaat uit een voet en een blad, dat dit blad verlijmd is en aan de bovenzijde is uitgehouwen.[58] In Haarlem is een dergelijke gildeproef voor witwerkers vanaf 1711 eveneens verplicht:

[53] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7456-48.
[54] Veilingcatalogus Sotheby’s Sale 614, Part II, 22 t/m 23-3-1995, lotnr. 2162, p. 78 en 80. Maten: H.76 x B.115 x D.87 cm.
[55] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.23301-55.
[56] Voor een theetafel in een vroeg 19de-eeuws interieur zie de aquarel getiteld *De zinneprent op de godsvrucht* uit 1817 van Johannes Petrus van Horstok (1745-1825), veiling Mak van Waay, Amsterdam, 21-23 mrt. 1967, nr. 174, cat.nr. 103b; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Pr.14709, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 99857 en het schilderij *Interieur met kaartend gezelschap* uit 1810 door Adriaan de Lelie (1755-1820), veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 113, 23 juni 1953, cat.nr. 242; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 35871.
[57] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam,* deel 3. Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, p. 1299, artikel 70, 30 nov.1690. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 77930); *Ordonnantien en Willekeuren van het Jozephs-Gilde, binnen de stad Amsteldam*. Amsterdam: Pieter Mortier Stadsdrukker, 1779, p. 67 (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 103167).
[58] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 4151. Notaris Dirk van der Groe. Datum: 16-6-1691.

'voorts nogh een Thee-Tafel, met een Lantaerne op de voet, het bladt aen de binnenkant met een hol, ende aen de buytekant met een halfront…'[59]

Op 9 februari 1701 wordt in Amsterdam vastgelegd dat alleen zij die de witwerkers-proef hebben afgelegd en de vastgestelde bosse-gelden afdragen theebladen en theetafels mogen maken en verkopen. Deze keur wordt in 1704 en 1739 opnieuw bekrachtigd.[60] Dit duidt erop dat de Amsterdamse witwerkers, althans in de eerste helft van de 18de eeuw, het monopolie op de beschilderde naaldhouten theetafels hebben.

Witwerkers-ateliers

Het veel aangehaalde contract[61] tussen de Amsterdamse meester-witwerker Abraham Willemsz en de schilder Jan de Vries rept reeds in 1698 over het maken en schilderen van theetafels van tweeënhalf tot vier voet.[62] Hoezeer het produceren van theetafels het terrein van de witwerkers is, wordt duidelijk uit de administratie van Frans Dircksz. Sluijter. Deze Amsterdamse witwerker produceert tussen 1706-1720 in totaal 4771 theetafels.[63] Dat is 41% van zijn totale meubelproductie in die jaren. Deze theetafels verkoopt hij behalve in Amsterdam over geheel Nederland, en zelfs naar Duitsland en Suriname. De bladen variëren in grootte van twee tot vier voet, de meest voorkomende maatvoering is drie en drieënhalve voet. De standaard theetafels met een drie voet groot blad zijn uitgevoerd met zowel een kleine als een groot onderstel. In totaal 23 exemplaren krijgen een achtkantig blad,[64] 33 tafels voert hij uit met een lantaarn op de voet. Analoog aan de beschrijving in de Haarlemse witwerkers-proef gaat het daarbij om de kooivormige constructie waarop het tafelblad draait.[65] Voor kinderen maakt Sluijter in totaal 33 poppentheetafels.

De hoofdkleur van Sluijters theetafels is in 992 gevallen 'ligt', bij 608 tafels zwart, negentien tafels hebben een rode, en twaalf tafels een witte grondtoon. In 23 gevallen dragen de theetafels een olijfhout-imitatie, en vier een notenhout-imitaties. Op deze grondtonen is een grote variatie aan decoratieve elementen uitgevoerd, in volgorde van frequentie zijn dat biezen, witte perken, bloemen zowel los, in een bos als in een rand, gouden lofjes, Chineesjes, het nog onbekende decoratie-element

[59] GAH: 16-315, 1711, art. 19; 43-008527K, 1750, art. 12.
[60] *Ordonnantien en willekeuren van het Jozephs-Gilde binnen de stad Amsteldam.* Amsterdam: P. Mortier, 1779, p. 55; H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam,* deel 3. Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, p. 1300-1303.
[61] Deze acte wordt vermeld in: Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'The Dutch at the Tea-Table', in: *The Connoisseur*, vol. 193 (1976), nr. 776, October, p. 86; Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Het Amsterdamse St. Josephsgilde, in het bijzonder met betrekking tot meubelmakers', in: *Historia,* nr. 8 (1942), p. 38; Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Van haardvuur tot beeldscherm. Vijf eeuwen interieur- en meubelkunst in Nederland*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1961, p. 98; J. Jas, *'Tot cieraet en gebruyk'. De collectie beschilderd meubilair van het Zuiderzeemuseum*. Deel I & II. Stageverslag. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Kunsthistorisch Instituut, 1990, p. 12.
[62] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731, acte nr.: 191
[63] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[64] Een achtkantige bruine theetafel met een balustervormige voet is te zien op het schilderij *De koekenbakster van* Adriaan de Lelie, uit circa 1800, collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-2294, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 64255.
[65] GAH: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 315, 1711, art.19; 43-008527K, 1750, art.12.

'konijnenbillen' en alle mogelijke combinaties hiermee. Met de 107 tafels die voorzien zijn van 'Chineesjes' is waarschijnlijk chinoiserie lakwerk bedoeld. Het merendeel van de theetafels is echter zeer eenvoudig beschilderd, de meeste zijn zelfs niet gedecoreerd: 735 tafels zijn effen zwart en 550 tafels hebben alleen een lichte grondtoon. Zo'n effen zwarte theetafel is te zien op een anoniem schilderij van een Nederlandse of Engelse theevisite uit 1715-1720 in de collectie van het Victoria & Albert Museum.[66] Ook later blijft dit type beschildering in gebruik, getuige een portret van Jeronimus Tonneman en zijn fluitspelende zoon Jeronimus door Cornelis Troost uit 1736.[67] De tafel op dit schilderij heeft een rond blad, de voet bestaat uit een baluster en rust op drie uitstaande voeten. Op een pastel uit 1746, eveneens van Cornelis Troost, te weten een familieportret van de landschapsschilder Dirk Talens, staat een zwarte theetafel, bestaande uit een ovaal tafelblad met opstaande rand, rustend op een baluster met drie uitstaande voeten.[68] Een zwart gemarmerde theetafel prijkt op het schilderij *Het Doktersbezoek* door Elisabeth Geertruida Wassenbergh uit 1750-1760.[69] Zwarte theetafels lijken dus een frequente verschijning in de 18de eeuw.

De wel gedecoreerde exemplaren van Sluijter zijn voor het merendeel zeer eenvoudig. Zo dragen 359 tafels alleen een biesje op een verder effen fond. Ronduit zeldzaam zijn decoraties als landschappen (27), beelden (15), vogels (4), een koetje (1), visserij (1) en scheepjes (1). Één tafel is beschilderd met kaarten. Wellicht gaat het hier om speelkaarten zoals te zien op een theetafel met boeren bedrieger uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.[70] Als Sluijter in 1727 overlijdt staan er op de Gravenstraat onder de 305 meubels door het gehele pand theetafels te koop: 34 op de vierde zolder, zeven op de galerij, nog eens zeven in het voorhuis en vijf theetafels op zaal.[71] In het witwerkers-pand, eveneens op de Gravenstraat, beeldt Herman Schouten op zijn voorstudie (1760) zowel als op zijn uitgewerkte tekening (1788) eveneens theetafels af, op de laatste tekening dragen de theetafels een blauw fond.[72]

Als de vrouw van meester-witwerker Christiaan van der Ondermeulen overlijdt, wordt de inventaris van zijn winkel op het Singel opgemaakt.[73] Dit is het grootste tot nog toe bekend bedrijf. Er worden daar in mei 1728 maar liefst 641 meubels geteld, waaronder 166 theetafels en 60 theetafelstijlen. De bladen variëren in lengte van 2,5-4,5 voet. Een deel is zwart, en getuige het apart vermelde schildersloon voor twee theetafels laat hij sommige exemplaren door anderen kunstiger decoreren.

[66] C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*. Zwolle: Waanders Uitgevers, p. 217, afb. 168.
[67] Collectie National Gallery of Ireland, Dublin, Ierland. Olie op doek, Inv.nr.: NGI.497.
[68] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-3745.
[69] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-3740.
[70] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7456-48.
[71] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53
[72] SAA: Inv.nr.: 010094001200 en 010001000549.
[73] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.

Zuidelijker, in Rotterdam, produceren witwerkers eveneens vanaf het prille begin van de 18de eeuw volop theetafels. Onder hen heeft meester-witwerker Frans Asselaer in 1702 onder zijn 413 winkelwaren 28 theetafels staan.[74] Een aantal jaren later, in dezelfde stad, moet meester-witwerker Heyndrick Hasselaar in 1718 door schulden zijn winkel verkopen, elf jaar na het afleggen van zijn meesterproef. In de daarbij opgemaakte inboedel blijkt hij 248 witwerkers-producten te hebben staan, waaronder 30 theetafels.[75] Noordelijker, in Alkmaar in 1767, produceren Justus Snijders en zijn zoon theetafels voor twee gulden per stuk in hun timmer-, wit- en schrijnwerkers-affaire.[76] Op het moment van opname hebben ze er dertien staan. Later, onder de vele Amsterdams witwerkers, verkoopt Evert van Essen jaren nog steeds theetafels in zijn winkel in de Gravestraat, zo blijkt uit de boedelbeschrijving die na zijn overlijden in 1796 wordt opgemaakt.[77]

De productie van beschilderde theetafels lijkt, zeker tot de Franse tijd, een zaak van stedelijke specialisten. Daarbuiten zijn, op een enkele uitzondering na, geen bewijzen van enige productie gevonden. In het uiterst oostelijk gelegen Eibergen wordt in 1759 één blad op een theetafel gemaakt zo blijkt uit het klantenboek (1752-1820) van drie generaties Eibergse timmerlui.[78] Het kan hier evenwel om een reparatie gaan. Deze timmerlui werken uitsluitend met eiken- en populierenhout. Veel figuratief beschilderde theetafels heeft men daarnaast aan Ameland toegeschreven.[79] Gedurende dit onderzoek is er geen aanwijzing gevonden dat daar theetafels gemaakt of beschilderd zijn. Hoogstens zijn ze er in de 18de eeuw net zo populair als in de rest van Nederland.

Schilders

Bij het beschilderen van meubels en ook theetafels bestaan alle vormen van samenwerking. Frans Dircksz. Sluijter schildert zijn theetafels in eigen beheer. Sommige witwerkers hebben een schilder in huis zoals Abraham Willemsz. Justus Snijders in Alkmaar brengt zijn te beschilderen meubels naar een zelfstandig gevestigde schilder. Inmiddels zijn er ook in Amsterdam diverse administraties van minder bekende schilders gevonden die incidenteel theetafels beschilderen. Zo is er de administratie van de Amsterdamse meester-schilder Jan van Rijn uit 1764. Hij schildert allerlei houten gebruiksvoorwerpen en meubels die door hem veel worden genoteboomd. Ook theetafels voorziet hij van een hout-imitatie.[80] Honderd jaar later

[74] GAR: Toegangsnr.:16, Inv.nr.: 448, folio 551-559 (oude nummering = 273 ev.)
Lunsingh Scheurleer vermeldt deze theetafels reeds in 1976: Th.H. Lunsingh Scheurleer, The Dutch at the Tea-Table', in: *The Connoisseur*, vol. 193 (1976), nr. 776, October, p. 86.
[75] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1931, folio 733-739.
[76] RAA: Toegangsnr.:180.70, Inv.nr.: 703, acte nr. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.
[77] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635.
[78] L. van Prooije, *Het klantenboek van het Eibergse timmerbedrijfje Florijn, later Slotboom, 1752-1820.* Doctoraalscriptie. Wageningen, Landbouwhogeschool, Vakgroep Agrarische Geschiedenis, 1980, p. 41.
[79] K. Boonenburg, 'Beschilderde boerenmeubelen in het Zuiderzeegebied', in: *Bulletin KNOB,* 6e serie, jrg. 11 (1958), afl. 1, p. 24 en 26.
[80] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 1156

zijn er nog schilders die incidenteel theetafels beschilderen. In 1855 bijvoorbeeld, stuurt de schilder M.A.F. Reuser uit Utrecht een theetafel met palissanderhout-imitatie naar de nijverheidstentoonstelling aldaar.[81]

Geavanceerde figuratieve beschildering op theetafels zijn voornamelijk uitgevoerd door grootstedelijke fijnschilders. Zo adverteert de in Amsterdam woonachtige Gerard de Lairesse jr. in 1745 met door hem beschilderde theetafels. Deze theetafels biedt hij te koop aan in de winkel van zijn beroemde vader Gerard de Lairesse.[82] In het huis van Allard de la Court op het Rapenburg 6 in Leiden staan in 1749 twee theetafels die voor 30 gulden per stuk zijn beschilderd door de Leidse bloemschilder Jan Mortel (1652-1719).[83] Deze theetafels zijn mogelijk beschilderd met een bloemstuk, een specialisme van Mortel. In hetzelfde pand beschilderde hij een bloempot op een losse haardafsluiting.

6. Geografische verspreiding.

Amsterdamse handel in theetafels op afbeeldingen

Naast de vele schriftelijke bewijzen voor de productie en het gebruik van beschilderde theetafels in Amsterdam zijn er picturale aanwijzingen dat beschilderde theetafels daar ook op markten zijn verkocht. Op de gravure *Gezicht van de Noorder-markt en kerk tot Amsterdam,* voor het eerst uitgegeven in 1767, prijst een koopman zijn beschilderde meubels aan, waaronder een gemarmerde theetafel.[84] En op de gravure *Gezicht van de Nieuw Markt tot Amsterdam* uit datzelfde jaar staat een marktkoopman met een gedecoreerde theetafel.[85] Naast deze kooplieden zijn er mensen die een inboedel op straat te koop aanbieden. Op de gravure *Het Oudezyds Heeren-Logement, en het gasthuys* uit 1783 verkoopt een dame op de brug een inboedel waaronder een theetafel met geschulpte rand.[86] Op een schilderij uit 1787 van Isaac Ouwater wordt op de Nieuwmarkt een boedelverkoop afgebeeld, waaronder een beschilderde theetafel met groen fond en rode decoratie.[87]

---

[81] *Catalogus der Provinciale Tentoonstelling van Nijverheid te Utrecht in 1855.* Utrecht, 1855, p. 4, nr. 54.
[82] *Amsterdamse Courant:* 5 februari 1745.
[83] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1987, deel 2, p. 346 en 490, beschreven als met 'een verguld randje en voeten'.
[84] Atlas van Fouquet, *103 afbeeldingen van de Wyd-Vermaarde Koopstad Amsterdam. Alle naar het leeven getekend*. Amsterdam, 1783, p. 69. Een theetafel met een gemarmerd blad is tevens te zien op een 18de-eeuwse prent van twee theedrinkende dames. Zie: *Tentoonstellingscatalogus Nederlandse Interieurtekeningen van de 17e t/m 19e eeuw, 24 mrt-11 juni 1967*. Amsterdam: Rijksmuseum, cat.nr. 27.
[85] Op.cit., p.12.
[86] P. Fouquet, *Nieuwe Atlas van de voornaamste gebouwen en gezigten der stad Amsterdam, met derzelfde beknopte beschryvingen*. Amsterdam: D.J. Changuion en P. van Hengst, 1783. Tekenaar: Herman Petrus Schouten (1729-1822).
[87] Schilderij getiteld *Nieuwmarkt met de St. Anthoniswaag te Amsterdam*. Isaac Ouwater, 1787, collectie RCE, Inv.nr.: NK 2535. Zie: H. Piena, 'Witwerkers, stadse makers van naaldhouten meubels', in: *Cr, interdisciplinair tijdschrift voor Conservering en Restauratie*, jrg. 4 (2003), nr. 2, zomer, afb. 2; Tentoonstellingscatalogus, '*Een schilderij tevoorschijn. Rondom de Nieuwmarkt in 1787',* 4 juli t/m 30 augustus 1992. Enschede: Rijksmuseum Twenthe, 1992.

Beurtschepen
In de tarieflijsten van beurtschepen is gedurende de gehele periode van onderzoek sprake van vuren tafels. Om welk type het gaat wordt helaas zelden gespecificeerd. Dit is wel het geval in 1777 voor de marktschippers die van Den Haag naar Heusden goederen vervoeren. Op hun tarieflijst staat 'Een groote hangoor-Tafel , of met Laaden', 'Een kleine dito' en 'Een Thee-Tafel'.[88]

Boedelinventarissen
In de boedelinventarissen uit een aantal kleine plaatsen in Nederland, bijeengebracht door het Meertens Instituut, staan in totaal 419 theetafels. De enige vermelding in de 17de eeuw dateert uit 1699 en wel bij de welvarende winkelier Hartger van Zelft te Doesburg.[89] Onder de theetafels zijn eiken-, iepen-, noten- en mahoniehouten exemplaren. De eerste mahoniehouten theetafel wordt pas in 1787 genoemd.[90] De theetafelbladen zijn rond, vierkant en zeshoekig, terwijl een theetafel uit 1782 een gesneden rand heeft.[91] De afwerking is heel divers, zoals geverfd (15) waaronder groene en blauwe theetafels, de laatste in 1775.[92] Daarnaast zijn er theetafels geschilderd (12), beschilderd (1), verlakt (8), gelakt (5)[93], en is er in 1734 een verluchte theetafel, waarmee mogelijk een decoratief beschilderde theetafel is bedoeld.[94] Tenslotte heeft een Weesper bezemmaker in 1768 twee beklede tafels waaronder een exemplaar dat bespannen is met geschilderd doek.[95] Niet alle theetafels zijn overigens echte theetafels. Bij een smid in Maassluis staat in 1744 ook een theetafel maar men voegt er ter verduidelijking aan toe dat het eigenlijk een hangoortafel is.[96] Hij gebruikt zijn hangoortafel waarschijnlijk om thee aan te drinken.

Afgaande op de gepubliceerde boedelinventarissen van het Rapenburg in Leiden zijn er daar vanaf 1697 theetafels aanwezig.[97] Even later, in 1702, treffen we er nog een vroeg exemplaar aan.[98] Tussen 1715 en 1733 raakt de theetafel op deze gracht geheel ingeburgerd en is ze tot in de kamer van de dienstmeid te vinden.[99] Daarbij komen ronde, ovale, vierkante en achtkantige theetafels voor. Ze zijn in verschillende houtsoorten uitgevoerd: eiken-, mahonie- en vurenhout. De afwerking

[88] *Keuren en ordonnantien van 's Graven-Hage, Van 28 Mai 1736 tot 4 Juny 1803.* 's Gravenhage: Wed. J. de Groot en Zoonen, 1803, p. 163: Reglement wegens de Vragtloonen, voor den Marktschipper; Vaarende van 's Gravenhage op de Stad Heusden: Overeengekomen op 19-8-1777.
[89] MI: archiefnr.: 1828.
[90] MI: archiefnr.: G.V. 1502.
[91] MI: archiefnr.: 5572,116.
[92] MI: archiefnr.: 200.
[93] Aan de verschillen tussen geschilderd versus beschilderd en gelakt versus verlakt moet in dit verband geen waarde gehecht worden omdat elke notaris die begrippen op zijn eigen wijze hanteerde. Wat de een gelakt noemde kan de ander verlakt hebben genoemd.
[94] MI: archiefnr.: 5388/33.
[95] MI: archiefnr.: 5282.
[96] MI: archiefnr.: 5392, 175.
[97] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989, deel 4b, p. 505.
[98] Op.cit., 1992, deel 6b, p. 862.
[99] Op.cit., 1987, deel 2, p. 133; 1988, deel 3b, p. 487; 1990, deel 5b, p. 687.

is divers. Zo zijn er theetafels bekleed met leer, met groen laken overtrokken en bespannen met borduursel. De in dit onderzoek centraal staande geschilderde, naaldhouten en witwerkers-theetafels zijn op deze chique gracht ruim vertegenwoordigd. Bij twintig theetafels wordt opgemerkt dat ze geverfd zijn, zoals een groene, een zwarte en een zwarte met vergulde rand. Bij tien exemplaren wordt toegevoegd dat ze gelakt zijn, waaronder een rode, twee zwarte en een zwart verlakte theetafel met vergulde rand. Tenslotte is bij zes theetafels aangetekend dat ze geschilderd zijn en een is er gemarmerd.[100] Twee exemplaren, uit respectievelijk 1762 en 1771, staan gekwalificeerd als witwerkers-theetafels.[101] Elders in Leiden wordt in 1710 eveneens een 'gefigureert teetafeltje' en een 'rond geschilderd tafeltje' genoemd.[102]

Zuidelijker, in Brielle, blijkt Maria Jonkhans in 1770 in haar voorhuis een rood verlakte theetafel met zes stoelen te hebben staan.[103] In een latere acte van Maria Jonkhans is sprake van een nieuwe theetafel samen met een schenktafel.[104] Thee- en schenktafels worden dikwijls in combinatie vermeld. Mogelijk dat op de schenktafel de waterketel staat, en dat aan de theetafel uit het serviesgoed wordt gedronken. Even ten oosten van Rotterdam, in de Krimpenerwaard zijn ook geverfde exemplaren de gehele 18de eeuw in zwang, met een piek gedurende het midden van die eeuw.[105]

In het 18de-eeuwse Friesland is de theetafel net zo ingeburgerd als in het westen van Nederland. In 1773 wordt in Leeuwarden de inboedel van houtkoper Starringa verkocht met verlakte en geverfde theetafels.[106] Systematischer onderzocht is de Zuidwesthoek van Friesland. Daar, in de plaatsen rond Hindeloopen, komen in de bestudeerde inboedels tussen 1739-1781 in totaal 33 theetafels voor,[107] zoals een beschilderde theetafel in Molkwerum (1765)[108] en drie geschilderde en een verlakte theetafel bij grootschipper Ages Sibes in Koudum (1769).[109] In Hindeloopen is de theetafel eveneens een doorsnee verschijning. Dit in tegenstelling tot het feit dat aan deze plaats tot nog toe alleen flaptafels zijn toegedicht, in oudere publicaties abusievelijk 'flap-aan-de-wand' genoemd. In de bestudeerde inboedels uit de relatief korte periode van 1731-1753, zijn er inmiddels 23 theetafels gevonden.[110] Zo had Tjeerd Reijners, een van de burgemeesters in Hindeloopen, bij zijn dood in 1740 vier theetafels in huis.[111] Hidde Tjeerds had er in

[100] Op.cit., 1992, deel 6a, p. 275.
[101] Op.cit., 1990, deel 5b, p. 694; 1990, deel 5a, p. 302.
[102] GAL: Notariële archieven, Inv.nr. 1468, nr. 223, 18-11-1710.
[103] Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg, Toegangsnr. 110, Inv.nr.: 1128, acte nr. 36.
[104] Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg, Toegangsnr. 110, Inv.nr.: 1128, acte nr. 39.
[105] J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.* Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1999, p. 75-76.
[106] *Leeuwarder Courant:* 20 februari 1773, p. 7.
[107] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 19 en 20.
[108] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 242.
[109] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 253 en 293.
[110] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 77 en 82.
[111] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 82, folio 116.

zijn huis in 1744 drie staan.[112] Het gaat bij deze vermeldingen niet om flaptafels die als theetafel worden gebruikt omdat in dezelfde boedels thee- en flaptafels apart worden genoemd.

Geheel noordelijk, in Den Hoorn op het eiland Texel, staat er in de voorkamer van het huis van Willem Bruydegom en Martje Jans, bakker en boer van beroep, in 1768 een verlakte theetafel.[113] In Vlaanderen vindt Weyns tijdens zijn inboedelonderzoek acht vermeldingen van theetafels waaronder ‘een hollandts theetafelken’ (1723), ‘een verlacte the taefel’ (1733), ‘een oveal theetaefltje op een voet’ (1754), en een ‘groen geverft theetafelken met een enkelen gedraeyden dryvoet’ (1769).[114]

Uit deze selectie picturale en schriftelijke bronnen lijkt de theetafel vanaf 1680 opgang te vinden in de rijkste Nederlandse huishoudens. Daarna gaat ze snel een centrale rol spelen in het dagelijkse leven, eerst nog van meer welvarende mensen. Vanaf 1700 verbreidt het gebruik zich onder brede lagen van de bevolking. Daar dienen ze niet zozeer voor chique theekransjes. Het van de elitecultuur overgenomen statusobject doet in brede lagen van de bevolking ook gewoon als eettafel dienst. Dit zou tot ver in de 19de eeuw zo blijven.

[112] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 82, folio 172.
[113] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4897.
[114] J. Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen. Naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huislijke voorwerpen in het Vlaamse land van de Middeleeuwen tot de eerste wereldoorlog,* deel 2. Antwerpen: Ter Speelbergen, 1974, p. 608.

3.5.19 Theeblaadjes

1. **Beschildering.**
2. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
3. **Geografische verspreiding.**

1. Beschildering.

In dit hoofdstuk worden archiefstukken en vermeldingen in de literatuur over de productie, verschijningsvormen en de verspreiding van theeblaadjes in een verband gezet. Omwille van de omvang van dit onderzoek zijn er geen uitgebreide beschrijvingen van theeblaadjes in de catalogus opgenomen. Met een theeblaadje wordt in de regel een klein ovaal of geschulpt dienblad met opstaande randen aangeduid. Getuige de hieronder behandelde boedelbeschrijvingen van particulieren én witwerkers is het gros van de theebladen effen zwart en in mindere mate rood beschilderd. Heden ten dage bevinden zich echter alleen gedecoreerde exemplaren in museale collecties. Deze gedecoreerde bladen dragen bijvoorbeeld bloemstukken,[1] Bijbelse voorstellingen of scènes uit de walvisvaart. Van de laatste twee worden hierna enige voorbeelden behandeld.

Een voorbeeld van een houten theeblad met een Bijbelse voorstelling is dat met de voorstelling van de drie wijzen uit het oosten die een bezoek brengen aan Maria en Jozef bij de kribbe.[2] Een ander exemplaar betreft een theeblad in de collectie van museum Sorgdrager met een voorstelling van Christus die in de Jordaan gedoopt wordt (zie afb. p.405).[3] De schilderwijze en de iconografie van beide blaadjes komt overeen met die op theetafels, hoekkastjes en wandborden.

[1] Collectie Ottema Kingma Stichting, Inv.nr.: OKS 1955-211. Maten: L.40 x B.26,5 x D.1,5 cm; collectie Museum Sorgdrager, Inv.nr.: 74 (stickertje), B 575 (stickertje), OR 134 (witte lak), E.578 (witte lak). Maten: L.45,5 x B.29 x D.1,5 cm.
[2] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM1949-17.
[3] Collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: E.2171. Maten: L.45 x B.27 x D.1,5 cm.

Naaldhouten theeblaadje met een voorstelling van de doop van Christus. Datering: 1780-1840. Maten: L.45 x B.27 x D.1,5 cm. Collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: E.2171.

Groenland- of walvisvaarders staan ook afgebeeld op theebladen. Zo bevindt zich in de collectie van het Zaans Museum een theeblad beschilderd met robben- en walvisvaarders.[4] Het is gesigneerd en gedateerd: 'Jogh de Vries 1772'.[5] Op de voorgrond ligt het schip *'t Witte Paard*. Een sloep is gemerkt: J.P.B., de andere sloep draagt de tekst: J. & A. Ongelaar. De letters J.P.B. slaan op Jacob Pietersz. Bras, een commandeur die tussen 1749-1776 elk jaar een reis maakt. J. & A. Ongelaar slaat op de rederij van Jan en Abraham Ongelaar te Koog aan de Zaan. Op de achterzijde van het blad staat in goud het monogram A.M.G. tegen een blauwe grond. Deze letters duiden op Aafje Meyndertsz. Gysen (1753-1781), in 1780 gehuwd met Cornelis Cornelisz. Cardinaal uit West-Zaandam. Het blad is beschilderd door de kunstschilder Jochem de Vries (1725-1788) die in datzelfde jaar 1772 een doek schilderde met een vergelijkbare voorstelling: *De Groenlandvaarder 'Zaandam'*.[6]

[4] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV-01429.
[5] Tj.W.R. de Haan, *'Onze Volkskunst'.* Amsterdam: Elsevier, 1979, p. 296; P. Clarijs, '1. De Wooncultuur', in: Tj.W.R. de Haan, *Volkskunst der Lage Landen*, deel 3. Amsterdam: Elsevier, 1965, p. 92; J. Jas, *'Tot cieraet en gebruyk'. De collectie beschilderd meubilair van het Zuiderzeemuseum*. Deel 1 & 2. Stageverslag. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Kunsthistorisch Instituut, 1990, p. 16 en 69; K. Mascini-Bangert, *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 82.
[6] Jochem de Vries - De Groenlandvaarder 'Zaandam', 1772, collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-4065.

Een dergelijk theeblad komen we tevens in 1811 tegen op Texel in de woning van de commandeur ter walvisvaart Pieter Jacobsz. Dogger.[7] De beschrijving luidt: 'ovaal houten theeblad de Groenlandse Visserij'.[8] Op de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden, gehouden in 1874, worden drie van dergelijke theeblaadjes getoond, waaronder het boven vermelde blad van Jochem de Vries, daarnaast een blad met molens aan de Nauernasche kade en een theeblaadje met een oude Zaanse kraamkamer.[9]

2. Vermelding in witwerkers-ateliers.

Reeds in de vroeg 18de eeuw blijkt hoe belangrijk de productie van theetafels en theeblaadjes voor Amsterdamse witwerkers is, getuige het feit dat de overlieden van het witwerkers-gilde in 1701, 1704[10] en later nog eens in 1739,[11] de invoer van elders gemaakte theeblaadjes pogen te stoppen. In Amsterdam is echter al eerder, in 1698, sprake van de productie van theeblaadjes. Dit blijkt uit een contract tussen meester-witwerker Abraham Willemsz. en schilder Jan de Vries.[12] De administratie van de Amsterdamse Frans Dircksz. Sluijter leert ons dat deze witwerker tussen 1706-1719 in totaal 3.331 theebladen produceert.[13] Daar waar maten staan vermeld, dit is alleen bij de duurdere uitvoeringen, varieert de grootte van 2-4 voet. De meest voorkomende vermelde maat is 2,5 voet (ruim 70 cm). Het gros van Sluijters blaadjes is echter kleiner van formaat, gezien de lagere prijzen. Zijn theeblaadjes zijn in het midden uitgediept waarbij rondom een opstaande rand is gecreëerd. Ditzelfde zien we bij de aangetroffen theebladen. In totaal 31 bladen van Sluijter zijn aan beide zijde uitgediept. Daarnaast maakt hij 108 poppentheeblaadjes. De theeblaadjes van Sluijter dragen een zwart of 'ligt' fond, een klein aantal is rood. Met een 'ligt' fond wordt mogelijk wit bedoeld. Daarnaast voorziet hij theeblaadjes van een olijfhout- en een marmer-imitatie. Sluijters decoraties bestaan voornamelijk uit biezen en bloemen. Minder voorkomende elementen zijn 'Chineesjes', 'beelden', 'visserij',

[7] Voor berichten aangaande zijn walvisvangst zie: *Amsterdamse Courant:* 17-09-1746 en 31-07-1756 en de *Oprechte Haerlemsche Courant:* 22-08-1769. Pieter Jacobsz Dogger is rond 1760-1765 tevens commandeur van het fluitschip *De juffrouwen Anna en Maria*, zie: *Middelburgse courant:* 19-04-1760; *Amsterdamse Courant:* 05-10-1765.

[8] NHA: Toegangsnr.: 185, Inv.nr.: 4939. Datum: 17 aug. 1811

[9] *Catalogus van de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden in het gemeentehuis te Zaandam (Augustus – September 1874).* Westzaan: T. de Jong, 1874, p. 74, cat.nr. 308, 366 en 877.

[10] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam.* Amsterdam: H. Waesberge, P. Schouten, S. Schouten, 1748, 2e boek, 5e deel, p. 1301, artikel 82.

[11] Op.cit., p. 1303, artikel 9.

[12] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731, acte nr.: 191. Notaris: Nicolaas van Loosdrecht. Datum 31 oktober 1698. Deze acte wordt ook vermeld door: Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'The Dutch at the Tea-Table', in: *The Connoisseur*, vol. 193 (1976), nr. 776, October, p. 86; Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Het Amsterdamse St. Josephsgilde, in het bijzonder met betrekking tot meubelmakers', in: *Historia*, (1942) nr. 8, p. 38; Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Van haardvuur tot beeldscherm. Vijf eeuwen interieur- en meubelkunst in Nederland*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1961, p. 98; J. Jas, *'Tot cieraet en gebruyk'. De collectie beschilderd meubilair van het Zuiderzeemuseum*. Deel 1 & 2. Stageverslag. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Kunsthistorisch Instituut, 1990, p. 12.

[13] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.

'landschapjes', 'vogels' en 'ruiters'. Als Sluijter in 1727 overlijdt heeft hij onder zijn winkelwaren nog 48 theeblaadjes te koop.[14]

Ook in de laat 18de eeuw was het theeblaadje een regulier product van Amsterdamse witwerkers. Ze bevinden zich onder de winkelwaren van de witwerkers Evert van Essen (1796),[15] Klaas van Beijeren (1798)[16] met 24 witte en veertien beschilderde theebladen en bij Hendricus Ridders (1799).[17] In Rotterdam maken witwerkers eveneens vanaf de vroege 18de eeuw theeblaadjes. Zo vormen breischenen, stoven en theebladen de grootste groepen onder de kleine houtwaren van witwerker Frans Asselaer (1703).[18] Dit is ook het geval bij zijn stadgenoot Heyndrick Hasselaar in 1718.[19] De in Alkmaar werkzame witwerker Justus Snijders heeft in 1767 onder zijn witwerkers-waren onder meer blaadjes die met hout-imitaties dan wel met bloemen zijn beschilderd, zoals een paar 'olijven' bladen en 32 'rozen' bladen. Daarnaast heeft Snijders twee paar 'Haagse' bladen, zes paar 'Haagse bladen oud fatsoen' en veertien 'boeren theebladen'. [20] Wat hij met Haagse en boeren bladen bedoelt, is uit de beschrijving niet op te maken.

Schilders

Philip Tiedeman (1657-1705),[21] leerling van en korte tijd inwonend medewerker bij Gerard de Lairesse,[22] maakt in september-oktober 1696 een ontwerp voor drie ovale theeblaadjes. Daarop staan respectievelijk een zittende figuur in een krans, een fruitschaal eveneens omring door een krans en een flacon of theebus.[23] Onderlangs schrijft Tiedeman de woorden: 'Thee blaatjes' (zie afb. p.408).

[14] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53, Notaris Jan Barels de Jonge Datum: 23-1-1728.
[15] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5635. Datum: 15-4-1796.
[16] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 5940. Datum: 15 t/m 18-10-1798.
[17] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6038. Datum: 27-5-1799.
[18] GAR: Weeskamerarchief, Inv.nr.: 448, folio 551-559, (oude nummering = 273 ev.)
[19] GAR: Toegangsnr.: 18, Inv.nr.: 1931, folio 733-739.
[20] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte nr. 686. Notaris: Andries Bootsman. Datum: 11 november 1769.
[21] A. Houbraken, *De groote schouburgh der nederlantsche konstschilders en schilderessen,* deel 3. 2e druk. 's Gravenhage: J. Swart, C. Boucquet en M. Gaillard, 1753, p. 367-371.
[22] Zie de voorrede in: G. de Lairesse, *'t Groot Schilder-Boek,* deel 1. Amsterdam: Willem Coup en Petrus Schenk, 1707; J.C. Weyerman, *De levens-beschryvingen der Nederlandsche konst-schilders en konst-schilderessen*, deel 3. 's Gravenhage: By de Wed. E. Boucquet, H. Scheurleer, F. Boucquet, en J. de Jongh, 1729, p. 201-204.
[23] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BI-1946-660, p. 53 verso. Zie: P.J. Schoon, 'Een notitieboekje van Philip Tiedeman (1657-1705). Leven en werk van een zeventiende-eeuwse Amsterdamse kunstenaar,' in: *Oud-Holland,* jrg. 104 (1990), nr. 1, p. 31-46.

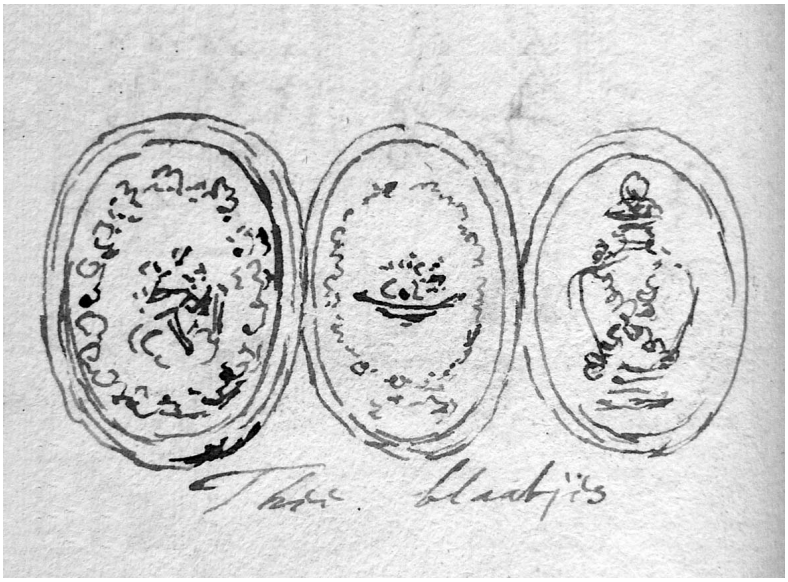

Schets van drie theeblaadjes uit september-oktober 1696 door Philip Tiedeman (1657-1705). Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BI-1946-660, p. 53 verso.

Lakbereider Hendrik Cock uit Amsterdam publiceert in 1771 een spiritusvernis voor de schilders van tafel- en theebladen bestaande uit spiritus, Venetiaanse terpentijn, en drie natuurlijke harsen: sanderak, mastik, en elemi.[24] Deze lak wordt in diverse stappen spiegelglad gepolijst. Hendrik van der Veen, meester-schilder op de hoek van de Gasthuismolensteeg en het Singel (1784) te Amsterdam, schildert een grote diversiteit aan voorwerpen. Zo lakt hij wandelstokken, maakt schilderijen en schildert hij monniken op zijden lappen. Hij heeft in zijn atelier ook een theeblad staan, toebehorend aan zijn klant de heer Terver.[25] Zijn stads- en vakgenoot Balthasar Christofferius Zwaarig (1786) heeft eveneens theebladen in behandeling.[26] De Amsterdamse schilder Everardus de Reuver (1801) heeft in zijn voorhuis twee houten verlakte theebladen die toebehoren aan ene Dirk die op dat moment vast zit in het tuchthuis te Haarlem.[27] Tenslotte heeft Cornelis Cornelissen (1798-1807), meester-schilder, vergulder en penseelschrijver op de Haarlemmerdijk voor diverse klanten blaadjes in behandeling, waaronder een theeblad, twee blaadjes verlakt met

[24] H. Cocq, *De Konst van Bereiding, Behandeling, Bewerking en Beschildering der befte soorten van akken en vernissen. Tot haare volkomenheid gebragt, door eene Dertig-Jaarige Oeffening derzelve. Zeer dienstig voor alle Liefhebbers der Verlakkonst, Rijtuig- en Kladschilders, Witwerkers, enz.* Leyden: Andries Coster, 1771, p. 64-67. Hendrik Cock, ook wel Cocq genaamd, woonde in Amsterdam: *Amsterdamse Courant:* 13 juli 1747 nr. 83; 1 mei 1755 nr. 52.
[25] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3793. Datum: 6-10-1784.
[26] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 4029. Datum: 3-5-1786.
[27] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 6339.

goud en een zwart blaadje met bloemen. [28] Het lijkt er dus op dat theeblaadjes van particulieren frequent werden bij- of overgeschilderd door andere dan kunstschilders.

3. Geografische verspreiding.

Vanaf ongeveer 1700 komen in steeds meer boedelinventarissen naast theetafels ook theeblaadjes voor. Een deel daarvan moet echter van blik zijn geweest. Zo verkoopt de Amsterdamse kunstverlakker Cornelis Bronsgeest (1782) alleen metaalwaren zoals theeketels, tabaksdozen, komforen, tafelschellen, koffiekannen, beschuittrommels, olie- en azijnstellen en schenkblaadjes.[29] Ook uit Engeland worden metalen verlakte theebladen geïmporteerd.[30] Bij slechts een klein deel van de theeblaadjes in boedelinventarissen staat vermeld of het houten dan wel blikken exemplaren zijn. Daarom is het lastig om betrouwbare uitspraken te doen over de verspreiding en het gebruik van naaldhouten theebladen, gemaakt door witwerkers. Gegevens uit inboedels geven slechts een globale indruk van het gebruik van theeblaadjes in het algemeen.

Op de chique gracht het Rapenburg te Leiden komen theeblaadjes al in 1702 voor. Ze zijn geverfd, verlakt of beschilderd, de termen worden door elkaar gebruikt. Bij sommige staat de kleur rood gespecificeerd.[31] In de door het Meertens Instituut bijeengebrachte boedelinventarissen uit een aantal kleinere plaatsen, verspreid door het land, staan 602 theebladen vermeld in de periode 1719-1898. Bij slechts 52 exemplaren is gespecificeerd dat het houten exemplaren zijn. Dit kan naaldhout, maar ook eiken-, mahonie- of notenhout zijn. Bij 76 blaadjes staat gespecificeerd dat het om blik gaat. In totaal 109 exemplaren zijn verlakt, waaronder diverse zwarte en rode exemplaren. Vijftien zijn er geverfd en zes geschilderd. Acht exemplaren zijn ‘Oostindisch verlakt’. Getuige het feit dat de Amsterdamse witwerker Frans Dircksz. Sluijter een deel van zaken ‘oostindies’ verlakt, zoals 74 bakje, kunnen deze ‘Oostindische’ theeblaadjes evengoed in Nederland zijn vervaardigd.[32]

Ook in winkels worden theeblaadjes verkocht zoals door de weduwe Neesje Eelkes te Hindeloopen (1776).[33] Zij heeft in haar voorhuis een winkeltje waar ze naast stoven en de bijbehorende testen ook theeblaadjes verkoopt. Zij betrekt haar handelswaar bij drie Amsterdamse leveranciers en handelaren te Workum, Sneek en Bolsward. In een van deze plaatsen kan ze deze theebladen hebben gekocht. Daarbij ligt Amsterdam wel het meest voor de hand, gezien de enorme productie aldaar.

---

[28] SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568. Datum: 20-5-1806.
[29] SAA: Toegangsnr.: 5072, Inv.nr.: 3484.
[30] William Tottie: *Amsterdamse Courant:* 20 september 1746, 23 september 1749, 26 mei 1750, 18 september 1751, 19 juni 1753, 22 september 1753, 23 september 1755, 15 september 1757, 20 en 22 september 1759, 18 september 1760, 19 en 22 september 1761, 15 en 16 september 1762, 17 september 1763. N. Thornbury: *Amsterdamse Courant:* 22 september 1761, 22 september 1759.
[31] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992.
[32] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[33] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078: Neesje Eelkes, weduwe van Siebe Lubbes. Datum: 25-3-1776, folio 67 ev.

3.5.20 Wandborden (Catalogus Deel 3, p.732-739)

Tijdens de inventarisatie zijn vijf naaldhouten beschilderde wandborden aangetroffen waarvan er vier uitvoeriger zijn beschreven.[1] Alle vijf hebben ze de vorm van een 18de-eeuws theetafelblad. Het midden is uitgediept waarbij een geschulpte opstaande rand is blijven staan. Qua vorm lijken ze, naast theetafelbladen, ook op de midden 18de-eeuwse keramische wandtableaus.[2] Deze houten borden zijn sierobjecten en hangen aan de wand, getuige de originele ijzeren ophangogen aan de achterzijde. Ze zullen daarom veelal decoratief beschilderd zijn geweest. Dit in tegenstelling tot gebruiksvoorwerpen als theetafels en theeblaadjes waarvan het merendeel effen is geschilderd.

Het waarschijnlijk oudste wandbord is beschilderd met rondom acht witte perken en centraal een groot wit perk waarin een vaas met bloemen prijkt.[3] Deze beschildering doet erg denken aan die van Frans Dircksz. Sluijter in Amsterdam uit de vroege 18de eeuw.[4] Hij beschildert zijn theeblaadjes en theetafels onder meer met witte perken en bloemen. Twee van de bestudeerde wandborden dragen aan de voorzijde een bloemenvaas, omgeven door een bloemenkrans.[5] De achterzijde van beide wandborden is gedecoreerd door een marmer-imitatie. De boven gemelde Sluijter schildert dergelijke bloemenranden op haardschermen, hangoortafels en theetafels. Twee wandborden zijn figuratief beschilderd. Het eerste blad draagt een Bijbelse voorstelling met koning Salomon die op zijn leeuwentroon koningin Sheba ontvangt.[6] Het tweede wandbord draagt de voorstelling van een jong meisje in midden 18de-eeuwse Zaanse streekdracht.[7] Het is waarschijnlijk Trijntje Teeuwis Rogge (1741-1765). Haar portret uit 1748 is geschilderd door Jacobus Wijenberg en bevindt zich in Museum Jan Boon, in De Rijp. Afgaande op de leeftijd waarop Trijntje is geportretteerd is de voorstelling vermoedelijk rond 1750 tot stand gekomen.

Het was niet ongebruikelijk om theebladen aan de wand te hangen. Dit gebeurt ook met haardgerei, beddenpannen en zwavelstokbakjes. Zo hangen er in de keuken van Benjamin Koopman te Weesp (1773) twee geschilderde theeblaadjes aan de wand.[8] Dergelijke wandborden kennen waarschijnlijk een even grote verspreiding als de gelijkvormige theetafels en moeten in een groot deel van Noordwest-Nederland zijn voorgekomen. De omschrijvingen in boedelinventarissen zijn in de meeste gevallen echter niet specifiek genoeg om vast te kunnen stellen of het gaat om een theeblaadje dat aan de wand hangt of om een beschilderd wandbord, zoals in dit hoofdstuk behandeld. De enige tot nog toe bekende beschrijving die mogelijk op zo'n bord kan duiden luidt: '1 geschilderd theebord aan

[1] Een 18de-eeuws wandbord met Bijbelse taferelen bleek een hergebruikte bodem van een dienblad te zijn en is hier niet opgenomen (collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2454-43).
[2] Zie: R.D. Aronson en S.M.R. Lambooij, *Dutch delftware. Plaques: a blueprint of Delft.* Amsterdam: Aronson Antiquairs of Amsterdam, 2009, cat.nr. 26, 35 en 38.
[3] Particuliere collectie.
[4] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[5] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1953 B.918; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1461.
[6] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 1802.
[7] Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 7175.
[8] MI: boedelbank, archiefnr.: 5275

de muur' in het portaal van Mr. Andrianus van Loon, in leven Raad in de Vroedschap te Hindeloopen.[9]

[9] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078. Datum: 12-6-1792.

3.5.21 Gueridons (Catalogus Deel 3, p.740-741)

1. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
2. **Geografische verspreiding.**

1. Vermelding in witwerkers-ateliers.
Gueridons maken al aan het einde van de 17de eeuw onderdeel uit van het assortiment van Amsterdamse witwerkers. Dit blijkt onder meer uit het contract tussen meester-witwerker Abraham Willemsz. en schilder Jan de Vries.[1] De administratie (1706-1719) van de Amsterdamse meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter rept eveneens van 512 'geriedommen', waaronder 109 hoge en 110 lage exemplaren.[2] Bij een aantal exemplaren staat zelfs de vorm van het blad gespecificeerd, te weten achtkantig of rond. De centrale kolom van zijn gueridons is recht, een klein aantal heeft een geslingerde of gesneden kolom. Het grootste deel is beschilderd met een effen zwart fond, minder talrijk zijn die met een licht of wit fond. Biezen, bloemen en 'Chineesjes' zijn de meest voorkomende decoratieve elementen die Sluijter daarop aanbrengt. De meeste worden per paar verkocht. Ook na zijn dood, in 1727, blijkt dat Sluijter nog diverse gueridonbladen en hele gueridons in de verkoop heeft.[3] De barokke gueridon, nu aanwezig in het Grill's Hofje te Amsterdam, zou heel goed uit Sluijters atelier afkomstig kunnen zijn.[4]

2. Geografische verspreiding.
In de gepubliceerde boedelinventarissen van de chique gracht het Rapenburg te Leiden komt de gueridon in vrijwel elk huis voor. De vroegste meldingen dateren uit 1672.[5] Een diefstal verraadt het eveneens in Amsterdam vroege voorkomen van gueridons aldaar. Op 5 of 6 augustus 1684 wordt daar een groot aantal sieraden en zilveren voorwerpen gestolen waaronder een gueridon. Dit is waarschijnlijk een zilveren miniatuur zoals die ook in poppenhuizen pronken.[6] Maar de gueridon als meubel lijkt aan het Rapenburg pas goed in zwang te raken vanaf ongeveer 1710. Aan het einde van de 18de eeuw neemt het gebruik weer af, in de 19de eeuw komen ze bijna niet meer voor. Opvallend vaak staan ze in de boedels per paar vermeld. Negen exemplaren zijn geverfd, waaronder blauw en zwart. Ook zijn er gelakte exemplaren waaronder zwart en rood. Verder komen er vergulde exemplaren voor, of met strepen verguld.[7] De gueridons komen regelmatig voor in combinatie met theetafels en doen onder meer dienst om de waterketel of bouilloir op te zetten.[8] Dit gebruik is te zien op de prent uit 1702–1726 getiteld *Namiddag* uit de serie *De vier*

[1] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5731. Datum: 31 oktober 1698.
[2] SAA: 367.B, Inv.nr.: 8H.
[3] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 8809, acte nr. 53. Datum: 23 januari 1728.
[4] Collectie Stichting Grill's Hofje, Amsterdam, geen inventarisnummer.
[5] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992, deel 6a, p. 868-869.
[6] *Amsterdamse Courant:* 10 augustus 1684, dag-editie. Voor een zilveren gueridon in een poppenhuis zie collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: KB 3763.75.
[7] Op.cit., 1992, deel 6b, p. 862 en 869.
[8] Op.cit., 1990, deel 5b, p. 688; 1992, deel 6a, p. 481.

tijden van de dag. Naast een ovale theetafel staat een rijk gesneden gueridon met daarop een waterketel.[9] Daarnaast doet de gueridon dienst als bijzettafel, bijvoorbeeld om bij de haard een kaartje te leggen.[10]

In de boedelbeschrijvingen uit een aantal kleinere plaatsen, verspreid over Nederland, bijeengebracht door het Meertens Instituut, komen tussen 1686-1887 gueridons voor in 137 van de circa 3.000 inboedels, dus in nog geen 5%. Daaronder is in 47 huishoudens sprake van twee gueridons. Bij zes exemplaren staat vermeld dat ze geverfd zijn, één is er verlakt en één geschilderd. In deze kleine plaatsen gebruikt men gueridons langer dan in de meer welvarende huishoudens op het Rapenburg te Leiden. Elders, in Koudum (Zuidwest-Friesland), komen in het midden van de 18de eeuw ook in diverse huishoudens gueridons voor zoals bij Jelle Sanders, 'fiscal general deser provincie van Friesland' [11] en bij Abe Eelkes Reijnders.[12] Bovenstaande maakt aannemelijk dat de gueridon in de laatste kwart van de 17de eeuw zijn intrede doet in de welvarende huishoudens. Hij komt daar vanaf 1700 in vrijwel alle huishoudens voor en blijft er tot ver in de 18de eeuw populair. In eenvoudiger huishoudens zijn minder gueridons, maar ze blijven er wel langer in gebruik.

[9] Graficus: Pieter van den Berge, collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-1894-A-18223. Voor dit gebruik lees ook B. Dubbe, *Tin en tinnegieters in Nederland*. 2e druk. Lochem: De Tijdstroom, B.V., 1978, p. 300.
[10] Zie: *De weereldt in haar verscheidentheidt; of het mannelijk morgen ontbijt, en 't jufferlijk theegerecht,* deel 1. Amsterdam: Jacobus Loveringh, 1763, stuk 1: De Gevallige ontdekking, p. 38.
[11] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 19, folio 239 ev. Datum: februari t/m augustus 1740.
[12] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 21 ev. Datum: 8 april 1746.

3.5.22 Schenktafels (Catalogus Deel 3, p.742-745)

1. **Terminologie.**
2. **Diversiteit, beschildering, datering.**
3. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**
4. **Geografische verspreiding.**

1. Terminologie.

Een schenktafel is, althans vanaf het midden van de 17de eeuw, onder meer een tafel waar men tijdens het schenken, de bier- en wijnglazen, kannen en flessen op zet.[1] Het is een algemeen gebruikt meubel geweest en er zijn dan ook diverse interieurafbeeldingen waarop deze tafeltjes te zien zijn. Het vroegste mij bekende voorbeeld dateert uit 1625-1650.[2] Het betreft een laag tafeltje met balustervormige poten, verbonden door een kruis. Het blad heeft een opstaande rand zodat een bak ontstaat. In de bak staan drie glazen, er naast dansen evenzoveel heren. Iets later, 1655-1660, dateert het schilderij: *Glas limonade* van Gerard ter Borch. Hierop staat een steenrood gemarmerd tafeltje met zwarte bolpoten.[3] Het tafeltje rust op vier zuil- of kolomvormige poten. Op het H-vormige kruis tussen de poten staan nog eens twee zuiltjes en op elk uiteinde een ronde knop. Rondom het blad is een opstaande rand aangebracht zodat een bak ontstaat. In de bak staan een fles en een schotel. Een vergelijkbaar gemarmerd tafeltje met een fles en een kruik erop schildert Pieter de Hooch naast een drinkend gezelschap (1668-1672).[4] Het tweede schilderij van zijn hand met een dergelijke tafel bevindt zich in een particuliere collectie.[5]

Zo'n 100 jaar later, in 1745, beeldt Cornelis Troost naast een net bevallen vrouw een vergelijkbaar tafeltje af.[6] Het is een laag rechthoekig exemplaar met rondom een opstaande rand. Hierop staat onder meer een fles. Op de prent *De Misleyden*, eveneens getekend door Cornelis Troost, staat rechts nog zo'n tafel afgebeeld, in dit geval met kraalgedraaide poten, onderlangs verbonden door een kruis en bovenop een bak waarin een klein glaasje staat.[7] Wouter van Troostwijk beeldt in 1808 aan de zijde van een drinkende jager een schenktafeltje af met

[1] L. van Bos, *Het Konicklyk treur-toonneel, ofte op- en onder-gangh der keyseren, koningen en vorsten*, deel 1. Dordrecht: Jacobus Savry, 1656, p. 568; F. Halma, *Nieuw Nederduitsch en Fransch Woordenboek*. Utrecht: W. van de Water, Amsterdam: P. Mortier, 1710, p. 702; Gatien de Courtilz de Sandras, *Het leven van de Markgravinne de Frène*. Dordrecht: H. Walpot, 1733, p. 37.
[2] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 64078. Zie: *Catalogus der schilderijen, miniaturen, pastels, omlijste teekeningen enz. in het Rijks-Museum te Amsterdam*. Amsterdam: Rijksmuseum, 1918, p. 12, nr. 112. Omschrijving aldaar: *'Vroolijk Gezelschap. Drie dansende mannen in een herberg'.*
[3] Collectie Hermitage Museum, St. Petersburg. H.67 x B.54 cm.
[4] RKD: database, afbeeldingsnr.: 1001213187.
[5] Interieur met drinkende man en twee vrouwen met een kind die een papegaai voeren, circa 1668-1672. Veiling Sotheby's, New York City, 2012-01-26, lotnr. 56.
[6] Veiling Frederik Muller en Cie. Amsterdam, 11-14 juni 1912, lotnr. 250; RKD: database, kunstwerknr.: 40365; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 65767.
[7] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Pr.14172.AD. Tekenaar: Cornelis Troost. Graveur Abraham Delfos. Zie ook: RKD: database, kunstwerknr.: 4695; *Tafereelen uit het burgerlijke leven van Hollanders in de achttiende eeuw - Scènes tirées de la Vie Domestique des Hollandais au Dix Huitième Siècle*. Amsterdam: Evert Maaskamp, 1811.

kraalgedraaide poten en een ruitvormige applique op de kruising.[8] Op een tekening (1842) van een hanenmaaltijd in een herberg staat midden op de voorgrond een laag tafeltje op vier getorste poten, verbonden door een kruis, met op de kruising eveneens een ruitvormige applique. Het tafelblad is een bak. Hierin staan een fles, een kan en een glas (zie afb. hieronder).[9]

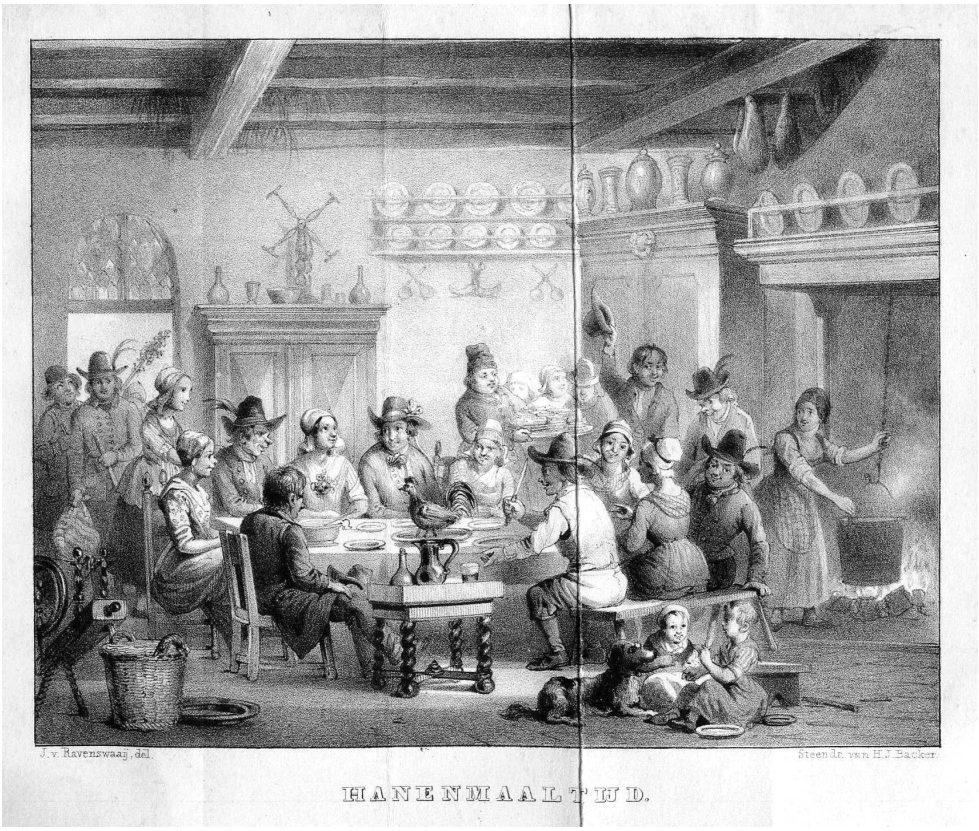

Een hanenmaaltijd met op de voorgrond een schenktafel op vier getorste poten, onderlangs verbonden door een kruis met op de kruising een diamantvormige applique. Op de schenktafel staan een fles, een kan en een glas. Bron: *Drentsche Volksalmanak*, (1842), t.o.v. p.128. Tekening: Jan van Ravenswaay (1789-1869), steendruk: H.J. Backer.

[8] R. de Leeuw, J. Reynaerts en B. Tempel, *Meesters van de Romantiek. Nederlandse kunstenaars 1800-1850.* Zwolle: Waanders Uitgevers, 2005, p. 257, afb. 244.
[9] Getekend door J. van Ravenswaaij, steendruk door H. J. Backer. In: D.H. v.d. S., *'Hanengevechten, hanenmaaltijd, hanenbier',* in: *Drentsche Volksalmanak*, jrg. 6 (1842), tegenover p. 128; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 101455.

Het in dit hoofdstuk centraal staande meubel komt dus in ieder geval vanaf ongeveer 1650 voor en is gebruikt voor het inschenken van drank. Daarom is het aannemelijk dat dergelijke tafeltjes schenktafeltjes heten.

In 1704 spreekt men ook van ronde schenktafels en van schenktafels op drie voeten.[10] Die lijken het model van een theetafel te hebben, maar zijn mogelijk kleiner en voorzien van een vast blad met opstaande rand. Een voorbeeld zou de ovalen geschilderde schenktafel (1695) bij burgemeester Cornelis van Wijn te Maassluis kunnen zijn,[11] of de schenktafel met achtkantig blad in de eetzaal op het Rapenburg 6 te Leiden (1749).[12] Daarnaast worden ook hangoortafels soms als schenktafel aangeduid, dit getuige een vermelding uit 1739.[13] En wellicht slaan de diverse 18de-eeuwse vermeldingen van schenktafels met één blad wel op hangoortafels met een enkel afhangend blad.[14]

De term schenktafel kan ook betrekking hebben op een meubel dat men gebruikte bij het opdienen, vergelijkbaar met de Engelse *sideboard table*[15]*,* getuige de passage: '….maakte de Keukenmeid de Schenktafel gereed; zy dekte de tafel, en dischte op'.[16] Behalve voor het onderhavige type lijkt de term schenktafel dus voor verschillende andere typen tafels gebruikt te zijn geweest.

[10] S. Hannot, *Nieuw Woordenboek der Nederlantsche en Latynsche tale.* Amsterdam: H. Boom, Dordrecht: D. Goris, 1704, p. 695.
[11] MI: boedelbank, 1695, archiefnr.: 5514-51.
[12] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1987, deel 2, p. 498.
[13] Op.cit.: 1992, deel 6a, p. 481.
[14] Op.cit.: 1989, deel 4b, p. 583; MI: boedelbank, 1731, archief nr.: 5172 en 1762, archiefnr.: 5402. Zie ook: L. van Aalst en A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok, 1550-1670.* Houten: Hes & De Graaf, 2011, p. 400.
[15] W. Sewel, *Groot Engelsche en Nederduytsche als mede Nederduytsch en Engelsch woordenboek.* Amsterdam: S. Swart, 1708, p. 425.
[16] A.R. Lesage en R. Hennebo, *Het leven van Gil Blas van Santillane of de Spaanse Avanturier*, deel 1. 2e druk. Amsterdam: H. Uytwerf, 1730, p. 62.

Schenktafel. Kunstveiling S.J. Mak van Waay, Amsterdam, 25 juni 1957, cat.nr. 126, p.63, lotnr. 1101. Datering: circa 1670-1700. Maten: H.70 x L.69 x B.50 cm. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 69528.

2. Diversiteit, beschildering, datering.

De tijdens de inventarisatie aangetroffen schenktafels zijn 60-70 cm hoog en hebben een opstaande rand. Feitelijk is het een dienblad op een tafelonderstel. Zo'n schenktafel is heden ten dage zeldzaam. Er zijn slechts drie exemplaren gevonden. Het waarschijnlijk midden 17de-eeuwse en tevens oudste exemplaar rust op vier classicistische zuilen, verbonden door een H-vormige kruis met nog eens drie zuiltjes.[17] Het toont zijn oorspronkelijke steenrode marmer-imitatie en heeft zwarte bolpoten. Dit tafeltje lijkt sterk op het exemplaar dat Gerard Terborch in 1655-1660 afbeeldt op het hier boven aangehaalde schilderij. Een waarschijnlijk later barok exemplaar[18] heeft vier kraalgedraaide poten met daartussen een X-vormig kruis. Het derde, laat 17de-eeuwse exemplaar heeft balustervormige poten met daartussen een geslingerd oftewel getorst X-vormig kruis.[19] Dit exemplaar is beschilderd met een imitatie van schildpad-marquetterie. Een tafel met dezelfde poten is afgebeeld op een tekening uit 1769-1770, voorstellend de keuken in het woonhuis van de tekenaar Jacob Cats.[20] Daar wordt de tafel bij de haard gebruikt om de gebakken wafels op te

[17] Collectie Jorien Jas, Arnhem.
[18] Kunstveiling S.J. Mak van Waay, Amsterdam, 25 juni 1957, cat.nr. 126, p. 63, lotnr. 1101. Beschrijving aldaar: 'Een geschilderd schoenmakerstafeltje met getorste poten en regels'. Maten: H.70 x L.69 x B.50 cm; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 69528. Datum opname: november 1957. Deze tafel is waarschijnlijk overschilderd: de bak is aan de binnenkant wit, de buitenzijden zijn donkergroen, de bovenkant lichtgroen. De poten zijn groen voor zover gedraaid, de rest is bruin.
[19] Collectie Stichting Haags Historisch Museum, Inv.nr.: 1979x0005-OHO.
[20] SAA: Inv.nr.: 10001. In: T. Levie & H. Zantkuyl, *Wonen in Amsterdam in de 17de en 18de eeuw.* Amsterdam: Historisch Museum, 1980, p. 83.

leggen. In de blauwe kamer van het poppenhuis van Maria van Egmond van de Nijenburg staat een eikenhouten miniatuur schenktafel uit ongeveer 1680 (zie afb. hieronder). Deze was eerder beschilderd, getuige de witte resten in de poriën en de grijze verf op het kruis tussen de poten.[21] Twee mahoniekleurige schenktafeltjes op cabriole poten in midden 18de-eeuwse stijl zijn te vinden in respectievelijk de salon en de rechter slaapkamer van een poppenhuis in de collectie van Museum Arnhem.[22]

Miniatuur schenktafel uit circa 1680 in de blauwe kamer van het poppenhuis van Maria van Egmond van de Nijenburg. Bruikleen Vereniging Hendrick de Keyser uit de collectie Stichting Van Foreest en Van Egmond van de Nijenburgh, Inv.nr.: Fo 054.

[21] J. Pijzel-Dommisse, *Het Hollandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw.* Zwolle: Waanders, 2000, p. 104, afb. 136.
[22] Collectie Museum Arnhem, Inv.nr.: GM 11313. Zie ook: K. Duysters, 'De poppen en het poppenhuis van Lizzy Ansingh', in: *Lizzy Ansingh (1875-1959), De poppenschilderijen van een Amsterdamse Joffer.* Warnsveld: Terra, 2005, p. 42-49.

3. Vermelding in witwerkers-ateliers.

De vroegst bekende vermelding van een witwerker die schenktafels maakt komt uit Utrecht. Het betreft Sander Davids uit 1649. Hij wordt als witwerker tot het Bijlhouwers-gilde toegelaten voor het maken van schenktafeltjes onder betaling van zeven gulden. De vroedschap pareert dit besluit echter en sommeert Sander Davids te vertrekken en draagt het Bijlhouwers-gilde op om de ontvangen zeven gulden aan Davids te restitueren. Het stadsbestuur geeft daarbij aan dat de opname van Davids als witwerker voor het maken van schenktafeltjes in strijd is met de dan bestaande gilderegels.[23] Even later, in 1658, laten de Amsterdamse witwerkers notarieel vastleggen wat hun Rotterdamse ambachtsbroeders mogen maken.[24] Daaronder is sprake van 'schenktafels met lijste en sonder lijste int versteck.' In het kort daarop vastgelegde overzicht van wat de Rotterdamse witwerkers mogen maken en verkopen spreekt men niet van schenktafels maar van 'opstaande Bak-Tafels.'[25] De Amsterdamse witwerker Hendrick Wetering heeft in 1655 in totaal 119 meubels te koop staan in het witwerkers-pand op de Hartenstraat. Hieronder bevinden zich 22 schenktafels waarvan er 14 nog ongeschilderd zijn, en zes baktafels waarvan er drie nog ongeschilderd zijn.[26] Zijn latere stadsgenoot meester-witwerker Frans Dircksz. Sluijter maakt tussen 1706-1720 in totaal 48 schenktafels, in drie verschillende afmetingen, te weten klein, 'middelslagh' en groot.[27] Bij een exemplaar staat gespecificeerd dat de poten geslingerd zijn. Twee kleine schenktafels verkoopt hij zonder blad. Wellicht slaat dit op het losse blad waarmee de bak afgesloten kan worden. Zijn tijdgenoot Christiaan van der Ondermeulen heeft in 1728 vijftien schenktafels en zes schenktafelbladen staan.[28] De Rotterdammer Frans Asselaer, een tijdgenoot van Sluijter, heeft in 1702 onder zijn winkelwaren tien schenktafels.[29]

Dat de productie aanzienlijk is blijkt in 1667 als de Amsterdamse witwerkers wordt verordonneerd voortaan op marktdagen met onder meer schenktafeltjes niet meer aan de westzijde van de Singel en de Koningsgracht te staan maar voortaan op de Nieuwe Reguliersmarkt en nergens anders. Dit omdat zij met hun massa meubels de weg blokkeren voor de slepers en ossenwagens.[30]

[23] UA: Toegangsnr.: 702-1, Inv.nr.: 121-23 p. 91: *Resolutiën van de vroedschap*; Inv.nr.: 708-1 79: *Bijlhouwers gildeboek met afschrift van het besluit van de vroedschap*.
[24] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2285.
[25] P. Couvret, *Verhandelingen over de rechten der onderscheide ambagten van het Groot Timmerluiden of St. Josephs en het Groot Houtkramers- of St. Maria-Gilde binnen deze stad Rotterdam etc*. Rotterdam, Zuid-Blaak: Boekdrukkerij Jacobus Bronkhorst, 1774, letter E, artikel 52: 18 april 1658.
[26] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2481, folio 270-276. Datum: 18 november 1655.
[27] SAA: Toegangsnr.: 367.B, Inv.nr: 8H.
[28] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 9096, 20-5-1728.
[29] GAR: Toegangsnr.: 16, Inv.nr.: 448, folio 551-559, oude nummering 273 ev.
[30] H. Noordkerk, *Handvesten; ofte privilegien ende octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en handelingen der stad Amstelredam: ……etc,* deel 2. Amstelredam: H. van Waesberge, S. en P. Schouten, 1748, p. 830, hoofdstuk 39, keur van 1 februari 1667. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 77930).

4. Geografische verspreiding.

In de gepubliceerde boedelinventarissen van het Rapenburg te Leiden worden tussen 1650-1803 vele schenktafels vermeld waaronder zes geverfde, drie geschilderde en één gemarmerd exemplaar. Daarbij wordt in twee gevallen opgemerkt dat het vurenhouten tafeltjes zijn en in één geval dat het om een witwerkers-tafel gaat. [31] In de boedelinventarissen uit een aantal kleinere plaatsen verspreid over Nederland komen tussen 1685-1843 in totaal 182 schenktafels voor.[32] Twaalf zijn geverfd, zeven geschilderd, één verlakt en één is blauw van kleur. Buiten de grote steden lijkt de schenktafel daarom later in gebruik te zijn geraakt en is daar ook wat langer in de mode gebleven.

[31] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992, deel 6a, p. 225.
[32] MI: boedelbank.

3.5.23 Turfbureaus en turfbakken (Catalogus Deel 3, p.746-780)

1. **De termen turfkist, -kast, -pomp en -bureau.**
2. **Ontwikkeling en diversiteit.**
3. **Beschildering.**
4. **Datering.**
5. **Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.**
6. **Geografische verspreiding.**
7. **Turfbakken.**

1. De termen turfkist, -kast, -pomp en -bureau.
In de Nederlandse woonvertrekken staat een grote diversiteit aan containers voor de dagelijks gebruikte turf en hout zoals manden, bakken, kisten, kasten, pompen, banken en meubels in de vorm van een cilinder- op klepbureau. De eenvoudige naaldhouten turfkist uit de 18de eeuw is tijdens de inventarisatie niet ontdekt. Het enige mij bekende mogelijk laat 18de-eeuwse nog resterende exemplaar is de diverse malen overschilderde turfkist rechts naast de schouw in de Blauwe Salon van Kasteel Heeze. In de eerste helft van de 19de eeuw worden in inboedels diverse malen turfkastjes genoemd, waarop hieronder nader wordt ingegaan. Een turfpomp is een aan de muur getimmerd kastje, waarin een houten koker uitmondt die naar de turfzolder voert, zodat men de turf voor dagelijks gebruik vanaf de zolder daardoor naar beneden kan laten vallen.[1] Dit kastje staat vaak naast de schoorsteen.[2] Zo is er een turfpomp naast de haard in de keuken van Thijs Stoffels, schilder en glazenmaker te Zaandam (1819).[3] Een turfbureau is een turfkist in de vorm van een cilinderbureau.[4] Er is in dit onderzoek voor de term turfbureau gekozen omdat het zowel de vorm als de functie aangeeft. Turfbureaus komen in zwang vanaf het moment dat het schrijfmeubel in de mode komt. Door turfbureaus het uiterlijk van schrijfbureaus te geven, spiegelt de eenvoudige man zich aan de wooncultuur van de schrijvende klasse.[5] Zo heeft de Zaanse timmerman en molenmaker Pieter Boekel in zijn winterkamer een turfbureau staan (1841).[6]

Van der Stadt toont aan dat de term turfpomp ook wordt gebruikt voor alleen het kastje naast de stookplaats en dat de beide termen turfpomp en turfbureau voor een en hetzelfde item zijn gebruikt. Turfbureaus bestaan al in de tweede helft van de

[1] G.J. Boekenoogen, *De Zaanse Volkstaal. Bijdrage tot de kennis van de woordenschat in Noord-Holland,* deel 2. Leiden: Sijthoff, 1897, p. 469; J. Honig Jz. Jr., 'Van *"Over het IJ"',* in: *De Oude Tijd,* (1869), p. 362a.
[2] G.D.J. Schotel, *Zeden en gebruiken aan de Zaanstreek.* Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink, 1874, p. 15.
[3] Archief notaris H.C. Göbel, Zaandam, 1819, acte nr. 96, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.1166.
[4] Boekenoogen, op.cit.; C.J. van der Stadt, 'Het Turfbureau, een vermommingsmeubel', in: *Antiek*, jrg. 15 (1981), nr. 10, p. 572-574.
[5] H. Piena, 'Dutch painted furniture. Imitation of function, style, construction and material', in: *Material imitation and imitation materials*. Amsterdam: Stichting Ebenist, 2016, p. 48-52.
[6] Notaris J. Dozij, Archief Zaandam, 1841, acte nr. 27, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.1227.a.

18de eeuw. Van der Stadt beeldt er twee af, een van eikenhout en een van eikenhout beplakt met rozenfineer.[7]

2. Ontwikkeling en diversiteit.
Turfbureaus zijn ook in beschilderd naaldhout uitgevoerd, waarvan er in totaal negen zijn beschreven. Het zijn frontale meubels, met bovenaan meestal een of twee laden en daaronder een cilinderklep, soms een schuine klep. Het vlakke front heeft een aantal valse ladefronten, gesimuleerd door sleutelentrees en opgespijkerde ladetraversen. Onder de klep zit een tot de bodem doorlopende ruimte voor de opslag van turf. De meeste bergmeubels in Nederland zijn circa 53 cm diep. De turfbureaus zijn ondieper, in de regel niet dieper dan 30-40 cm. Bij een exemplaar uit Hazerswoude, Zuid-Holland is de onderste plank van de achterwand uitneembaar om zodoende het turfmolm makkelijker te kunnen wegvegen.[8] Turfbureaus zijn witwerkers-meubels ten voeten uit: naast zogenaamd te zijn gemaakt van het dure mahoniehout, imiteren ze bovendien een chique functie: dat van een schrijfmeubel.

3. Beschildering.
Er zijn turfkisten met figuratieve beschilderingen zoals een riviergezicht met schepen.[9] Ook Schotel spreekt van fraai beschilderde turfpompen.[10] De door mij ontdekte turfbureaus dragen van origine op één na allemaal een mahoniehout-imitatie. Het betreft een over de klep en laden doorlopende bloemmahonie-imitatie, alsof men vellen fineer naar links en rechts gespiegeld heeft, zoals dat ook vaak te zien is op werkelijk gefineerde meubels. Het exemplaar uit Hazerswoude is het enige met een authentieke, nimmer overschilderde mahoniehout-imitatie, bestaande uit een roodbruin aangekleurde krijtgrondering, een dunne laag roodbruine pigmenten waarmee de houtnerf is beschilderd en tot slot een vernislaag.

4. Datering.
Vanwege de mahoniehout-imitatie op vrijwel alle turfbureaus moeten zij uit de 19de eeuw dateren. Vier van de acht turfbureaus zijn uitgevoerd met gesmede spijkers en kunnen daarom vóór 1860 zijn gemaakt. De andere vier zijn met draadnagels gemaakt en zijn later. De jongste exemplaren dragen schaafbank- respectievelijk cirkelzaagsporen en dateren rond 1900.

[7] Van der Stadt, op.cit.
[8] Van der Stadt, op.cit. meldt een eikenhouten exemplaar met een ondiepe lade onderin voor hetzelfde doel.
[9] *Catalogus van de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden in het gemeentehuis te Zaandam (Augustus – September 1874).* Westzaan: T. de Jong, 1874, p. 69, nr. 631; *Herinnering aan de Tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden gehouden in het gemeentehuis te Zaandam in de maanden augustus en september van het jaar 1874*. Zaandam, 1874, foto 43.
[10] G.D.J. Schotel, *Zeden en gebruiken aan de Zaanstreek.* Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink, 1874, p. 15.

5. Vermelding in boedels en witwerkers-ateliers.
In het 18de-eeuwse Delft is de turfbak bij alle lagen van de bevolking aanwezig, bij rijken een groter aantal dan bij armen, mogelijk omdat rijke huishoudens meer haarden hebben.[11] Van alle turf gerelateerde meubels komen turfbakken (N=102) het meeste voor in de boedelbank van het Meertens Instituut, gevolgd door turfkisten (N=83). Turfkastjes, waaronder wellicht ook enige turfbureaus, komen slechts achtmaal voor waarvan een in Maassluis, de rest in Medemblik.[12] Het zijn allen kooplieden en winkeliers die deze kastjes in hun winkels en woonvertrekken hebben staan. Het lijkt er daarom op dat het een meubel is voor de middenklasse met de maatschappelijke aspiratie de wooncultuur van de elite te imiteren. In Hoorn is het de wijnkoper Gerrit Brons te Hoorn die 'een bureau zijnde een turf- en houtbak' in zijn voorkamer heeft.[13]

Meubels voor de opslag van brandstoffen staan in de regel in de keuken of de woonkamer van het huis, eerst nog naast de haard, naarmate de 19de eeuw vordert naast een fornuis of kachel. Turfbureaus en -bakken worden veelal afgedankt als men op kolen of gas overgaat.[14] Het fijne stof van kolen vergt een van onderen absoluut dichte container zoals een metalen emmer of een kolenkit. Turfbureaus noch turfbakken zijn aangetroffen in de inboedels van witwerkers. De wijze waarop ze gemaakt zijn sluit echter geheel aan bij de kenmerken van 19de-eeuwse witwerkers-producten, de beschildering zowel als het houtwerk. Ze kunnen echter evengoed door meer landelijk wonende timmerlieden zijn vervaardigd.

6. Geografische verspreiding.
Van de gevonden turfbureaus zijn er twee uit de provincie Utrecht afkomstig, twee uit Zuid-Holland, één uit Overijssel, één van de Veluwe en één is er op Ameland aangetroffen. Dit suggereert een landelijke verspreiding van het type. Dat wordt bevestigd door twee vroeg 20ste-eeuwse foto's van keukeninterieurs uit Limburg met daarop turfbureaus, een naast een gietijzeren fornuis in Sevenum, en een naast de haard.[15] Ook uit Doornspijk op de Veluwe is een vroeg 20ste-eeuwse opname van een keukeninterieur bekend met rechts naast de haard een turfbureau (zie afb. p. 424).[16]

[11] Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft.* Hilversum: Verloren, 1987, p. 451.
[12] MI: boedelbank, 1802, 1853, 1854, 1856, 1860, 1861, 1873, 1898.
[13] L. Schram, 'Inrichting van Hoornse woonhuizen eind 18e eeuw', in: *West-Frieslands Oud & Nieuw*, 58e bundel (1991), p. 132-137.
[14] Van der Stadt, op.cit.
[15] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 48282: keukeninterieur, Sevenum; AA 57697: keukeninterieur, Provincie Noord(?) Limburg.
[16] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 61632: 'Op de Veluwe'. Ermelo: De Ermelosche Boekhandel J.G.L. Gewald. De opname is gemaakt te Doornspijk, aan de Burg. Frieswijckweg.

Vroeg 20ste-eeuws keukeninterieur in een boerderij aan de Burgemeester Frieswijckweg te Doornspijk met rechts naast de haard een mahonie gehouten turfbureau met schuine klep. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 61632.

Van der Stadt oppert dat het turfbureau een typisch Zaans meubel is geweest.[17] Het lijkt er eerder op dat niet het meubel maar alleen de term turfbureau typisch Zaans is. Zo komt de term in de boedels van het Meertens Instituut en in de bestudeerde inboedels van witwerkers niet voor. De term turfbureau wordt wel genoemd in De Zaanse Volkstaal van Boekenoogen en in een Zaanse inboedel.[18] Uit dit onderzoek blijkt echter dat het type meubel daarentegen representatief is voor heel Nederland.

7. Turfbakken.

De gevonden turfbakken lopen naar boven toe wijd uit en hebben aan weerszijde dikwijls handgrepen, dit voor het heen en weer dragen tussen het turfhok en de stookplaats. De lange zijden zijn opgebouwd uit horizontale, de korte zijden uit verticale planken. Veel van wat over de turfbureaus is vermeld, geldt eveneens voor de turfbakken. Ook hun verspreiding lijkt landelijk te zijn geweest. Drie exemplaren zijn aangetroffen in Staphorst, drie in de omgeving van Epe waarvan twee beschreven, één in Huizen en de in het Zuiderzeemuseum bewaarde exemplaren komen waarschijnlijk uit Noord-Holland. Tien hier verder niet beschreven exemplaren in de

[17] Van der Stadt, op.cit.
[18] Notaris J. Dozij, Archief Zaandam, 1841, acte nr. 27 (collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM.1227.a).

collectie van het Nederlands Openluchtmuseum, zijn afkomstig uit Gorinchem, Zaandam, Blaricum, Utrecht, Staphorst, Arnhem en Peize.[19]

De hier behandelde ondiepe hoge turfbak met aan beide zijden een handvat komt al voor in een welvarend chic neoclassicistisch interieur in Hoorn uit 1790.[20] De aangetroffen turfbakken dateren later. Slechts een van de aangetroffen turfbakken heeft gesmede spijkers en zou vóór 1860 kunnen dateren.[21] De rest van de gevonden exemplaren is jonger: vlak voor of na 1900. Ze zijn gemaakt met draadnagels en vele dragen sporen van machines zoals een vlakbank. Diverse bakken zijn met een type hout-imitatie getooid dat pas in de late 19de eeuw in zwang komt, zoals de omberkleurige hout-imitatie op het exemplaar uit Epe en de blonde notenboom-imitatie op een exemplaar uit Staphorst. Eén exemplaar imiteert de rond 1900 veel in zwang zijnde blikken turfbakken. Dit van naaldhout gemaakte exemplaar heeft net als de blikken exemplaren gegolfde zijden en is zwart gelakt.[22]

Een exemplaar uit het Zuiderzeemuseum is uitgerust met een deksel. Het is de vraag of dit van origine een turfkist was. In de houtwarencatalogus van M. Butter te Amsterdam uit het begin van de 20ste eeuw staat dit voorwerp afgebeeld als vuilnisvat (zie afb. hieronder).[23]

Ook al bestaat de turfbak, althans in inboedels, al veel langer, de meeste aangetroffen exemplaren zijn dus niet veel ouder 100-125 jaar. Oudere exemplaren zijn waarschijnlijk nauwelijks bewaard gebleven omdat ze door het intensieve gebruik snel slijten en makkelijk worden weggegooid of opgestookt.

No. 44

Vuilnisvaten

No. 45. Vuren, groen geschilderd, binnenzijde grijs geschilderd, 6 maten, namelijk:

No.	lang	breed	hoog	
0	50	20	42	cM.
1	50	21	54	»
2	54	24	54	»
3	62	22	63	»
4	62	26	64	»
5	68	27	72	»

Een houten vuilnisvat, zoals deze in het begin van de 20ste eeuw in Amsterdam te koop zijn. Deze bakken gebruikt men echter ook op grote schaal als turfbak naast de haard of kachel. Bron: *Catalogus Amsterdamse Houtwarenfabriek, M. Butter, Binnenkant 26, Amsterdam*. Amsterdam: M. Butter, circa, 1915, p. 28, nr. 45.

[19] Gorinchem (NOM.48259-75, NOM.48375-75, NOM.47013-74); Staphorst (NOM.50241-78, NOM.15593-52); Blaricum (NOM.44751-74); Arnhem (NOM.28151-57); Zaandam (NOM.39612-70); Utrecht (NOM.49265-77); Peize (N.31035).
[20] C.W. Fock, *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900.* Zwolle: Waanders, 2001, p. 333.
[21] Collectie Zuiderzeemuseum, geen inv.nr. Maten: H.67 x B.75 x D.30 cm.
[22] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 11536. Maten: H.45 x B.71 x D.28 cm. Een houten turfbak met gietijzeren voetjes en gietijzeren ornamenten uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum imiteert ook een metalen exemplaar (Inv.nr.: N.31035).
[23] *Catalogus Amsterdamse Houtwarenfabriek, M. Butter, Binnenkant 26, Amsterdam*. Amsterdam: M. Butter, circa 1915, p. 28, no. 45. Een zeer vergelijkbare turfbak bevindt zich in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum: Inv.nr.: NOM.48375-75.

3.5.24 Wastafels (Catalogus Deel 3, p.781-788)

1. **Terminologie.**
2. **Ontwikkeling.**
3. **Gebruik.**
4. **Vermelding in witwerkers-ateliers.**

1. Terminologie.

De term wastafel hanteert men al sinds de 18de eeuw. Diverse van deze vroege wastafels staan buiten of in de schuur en dienen niet om lijf en leden te wassen maar waarschijnlijk om het vaatwerk op te schrobben.[1] Naast de huidige betekenis was de term eveneens in gebruik voor tafels die dienstdeden bij voedselbereiding zoals het geval is bij de productie van dranken (1791)[2] en kazen (1876).[3]

Vermeldingen van wastafels voor de persoonlijke verzorging zijn tot 1830 zeldzaam. In 1805 bevindt er zich een wastafel onder de kastenmakers-winkelwaren van Harmanus Wynhorst in Den Haag[4] en wat later in 1819 bij een particulier in de Wagenstraat van diezelfde stad.[5] In de groene kamer van de hofstede Vredelust van de Amsterdamse koopman Pieter de Clercq Junior staat in 1829 een beschilderde wastafel met lampetkan en kom.[6] Dergelijke vroege wastafels kunnen hebben bestaan uit drie halverwege naar binnen gebogen poten met bovenop een blad met daarin uitsparingen voor de waskom en bakjes.[7] Dit type staat afgebeeld op een prent van een witwerkers-zaak uit 1835 (zie afb. p. 427).[8] Beschilderde naaldhouten wastafels van dit model zijn tijdens de inventarisatie echter niet aangetroffen. Wel bestaat er nog een tafel uit dezelfde tijd, met drie dunne halverwege naar binnen gebogen poten, van origine effen mos- of flessengroen geverfd.[9]

[1] MI: boedelbank, archiefnr.: 5559,61 (1761), 5406 (1771).
[2] *Wekelyks Bericht voor de Stad en de Provincie van Mechelen*, vol. 7 (1791), 5 mei, p. 255.
[3] L. Mulder (red.), *De nieuwe boeren-goudmijn, tevens bijblad van de Landbouw-courant*, jrg. 4 (1876), p. 72 en 76.
[4] *Haagsche Courant:* 2-3-1805.
[5] *'s Gravenhaagsche Courant:* 31-3-1819.
[6] SAA: Toegangsnr.: 255, Inv.nr.: 55 A en B.
[7] J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland: 1835-1895*, deel 2. Amsterdam: Bataafsche Leeuw, 1994, p. 612.
[8] *Prenteboekje voor kinderen*. Amsterdam: Erve H.M. Houtgraaf, z.j. [1835], p. 1.
[9] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43792-73.

Assortiment van een meester-witwerker met linksvoor een vroeg 19de-eeuwse driepotige wastafel, zonder kom en bakjes. Bron: *Prenteboekje voor kinderen*. Amsterdam: Erve H.M. Houtgraaf, z.j. [1835], p. 1.

In 1825 presenteert men in Haarlem een kaptafel uit Doornik (België) die tevens dienst kan doen als wastafel.[10] Vanaf 1830 komen er steeds meer wastafels in huishoudens voor. Na 1860 wordt de wastafel in huishoud-handboeken gezien als een onmisbaar item in de slaapkamer.[11] Een wastafel met meerdere laden heet ook wel een wascommode,[12] die vooral tussen 1840-1880 zijn geproduceerd.[13] Hiervan

[10] *Rapport der hoofdcommissie ter beoordeeling der voorwerpen van nationale nijverheid, ten toon gesteld te Haarlem in de maanden julij en augustus 1825.* 's Gravenhage: Algemeene Lands Drukkerij, 1825, hoofdstuk XVIII: Voorwerpen van Weelde, p. 232, nr. 2: Meubelmaker Lehembre te Doornik presenteert een kaptafel die tevens als lade- en wastafel dienst kan doen.
[11] H. Davidis, *De huisvrouw: opgedragen aan Hollandsche vrouwen uit alle standen*. 2e druk. Haarlem: De Erven F. Bohn, 1870, p. 30-31: De Slaapkamer.
[12] 'Waschcommode, waschtafel met laden. || Waschcommode, met zinken bak, 2 laadjes, handdoekrekje en stelletje.' in: *Algemeene catalogus der internationale tentoonstelling van voorwerpen voor de huishouding en het bedrijf van den handwerksman.* Amsterdam, 1896, p. 39.
[13] Zie ook: J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland: 1835-1895,* deel 2. Amsterdam: Bataafsche Leeuw, 1994, p. 667-669.

bewaart het Nederlands Openluchtmuseum diverse ontwerpen op papier uit het midden van de 19de eeuw.[14]

2. Ontwikkeling.

De vroege teruggevonden wastafels zijn in de regel niet vervaardigd van beschilderd naaldhout maar van duurdere houtsoorten als eiken-, noten- of mahoniehout. Bovenop ligt een marmeren blad met opstaande rand tegen het spatten.[15] Ze komen voor bij de meer welvarende burgerij, die op deze chique wijze uiting kon geven aan haar groeiende aandacht voor hygiëne. Zij had dienstmeiden in huis voor het opwarmen en heen en weer dragen van water.

Geverfde wastafels zijn bekend vanaf ongeveer 1830.[16] Getuige een passage in *Majoor Frans* van Bosboom-Toussaint zijn er grijs geschilderde wastafels: 'Tegen deze prachtige maar verwaarloosde antiquiteiten vloekte een hoogst eenvoudige moderne waschtafel, van grijs geschilderd hout, met ligt groene randen.'[17] Een grijs fond met randen kwamen we al eerder tegen op een ensemble uit het begin van de 19de eeuw van de rijke koopmansfamilie De Clercq uit hun Hofstede Vredelust onder Weesperkarspel.[18] Latere exemplaren dragen een mahonie- of notenhout-imitatie.[19] Een waarschijnlijk okergeel geschilderd exemplaar is te zien in een welvarend huishouden op een schilderij van Mesdag uit 1868.[20] Rond 1880-1900 komen er steeds meer exemplaren van blank Amerikaans grenen in de mode,[21] een houtsoort die ook weer in verf wordt geïmiteerd zoals op twee wastafels van naaldhout, beschilderd met een imitatie van Amerikaans grenen.[22] Vanaf de late 19de eeuw komen er naaldhouten wastafels voor die zijn beschilderd met een eikenhout-imitatie.[23] Aan het begin van de 20ste eeuw neemt het gebruik van de losse houten wastafel af, als gevolg van de steeds algemener wordende waterleidingen waarbij vaste keramische wasbakken worden geïnstalleerd.

3. Gebruik.

Op een wastafel staat in de regel een waskom. Soms is deze in het blad verzonken.[24] In dat geval kan hij, behalve van keramiek, ook van zink of koper zijn. Daarnaast gebruikt men een lampetkan om het warme water in de waskom te

[14] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.11201.
[15] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.45156-74, NOM.44970-74. Zie ook: J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland: 1835-1895,* deel 2. Amsterdam: Bataafsche Leeuw, p. 612-614.
[16] MI: boedelbank, archiefnr.: II-7 (1846); Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht.* Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1988, deel 3b, p. 808 (1862).
[17] A.L.G. Bosboom-Toussaint, *Majoor Frans*. 5e druk. Amsterdam: C. Loman Jr., 1881, p. 106.
[18] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.12123-51 t/m NOM.12127-51 (afgestoten).
[19] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.41823-72.
[20] RKD: database, afb.nr. 1001210237.
[21] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.48210-75.
[22] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43025-73 en NOM.50196-78.
[23] Collectie Elisabeth Weeshuis, Culemborg, Inv.nr.: 0737; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.51546-81.
[24] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.36355-66, NOM.41823-72.

schenken. Een zeep- en een kammenbakje staan ernaast en op de onderste plank staat dikwijls een po. Naast de wastafel zet de dienstmeid een emmer schoon water, waarin het vuile water na het wassen ook weer terug wordt gegoten.[25] Een dergelijk ensemble heet wel een wastafelstel of -garnituur. Ze zijn meestal van keramiek maar er bestaan ook metalen verlakte[26] en geëmailleerde garnituren.[27] Op de wastafel kunnen, ter bescherming van het blad en het wastafelgarnituur, geweven wastafelkleedjes liggen met geborduurde teksten als 'Goedemorgen'.[28] Aan weerszijde zitten stangen voor wastafeldoeken waarin de term 'Wastafeldoek' geweven kan zijn.[29] Enkele wastafels zijn uitgevoerd met een opstand in de vorm van een spiegel.[30]

4. Vermelding in witwerkers-ateliers.

De Amsterdamse witwerker Willem Carel Ogreen, werkzaam tussen 1845-1877, heeft op diverse punten in de stad werkplaatsen en magazijnen en maakt onder andere wastafels.[31] Later in de 19de eeuw worden wastafels op grote schaal door fabrieken van beschilderde meubels geproduceerd. Zij verkopen deze direct aan particulieren en aan over het land verspreide magazijnen die als wederverkopers fungeren. Holst & Van der Meer (1884-1888) heeft in Amsterdam een fabriek én een magazijn met onder meer wastafels.[32] De *Rotterdamsche Meubel en Speelgoedfabriek* (1889-1890)[33] en de eveneens in Rotterdam gevestigde fabrikant van geschilderde meubels Fr. Henschel produceren ook geschilderde naaldhouten wastafels.[34] Tenslotte zijn er aan diverse gestichten in de tweede helft van de 19de eeuw werkplaatsen verbonden waar jongens houten voorwerpen maken, waaronder

[25] W. Feck, 'Een dag in een trappistenklooster', in: J.J.A. Goeverneur (red.), *De Huisvriend: gemengde lectuur voor burgers in stad en land,* vol. 19. Leiden: A.W. Sijthoff, 1861, p. 406; H. Davidis, *De huisvrouw: opgedragen aan Hollandsche vrouwen uit alle standen.* 2e druk. Haarlem: De Erven F. Bohn, 1870, p. 30; L. Mühlbach, *Napoleon in Duitschland. Vierde afdeling: Napoleon en het Weener Congres, eerste deel, hoofdst. VI: Beethoven's Huishouding*. 2e druk. Deventer: H.J. ter Gunne, 1872, p. 179.

[26] J.L. de Bruyn Kops (red.), *Het bijblad van de Economist. Tijdschrift voor alle standen, tot bevordering van volkswelvaart, door verspreiding van eenvoudige beginselen van Staathuishoudkunde.* Amsterdam: J. H. Gebhard & Comp., 1861, p. 222: Een bezoek aan de nijverheids-tentoonstelling te Haarlem. Verlakt wastafelgarnituur vervaardigd door de Wed. J. Bekkers & Zn. Te Dordrecht.

[27] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.33704, N.4619, N.276.

[28] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.20662, N.8626.A & B, TR.115-76, N.10814.

[29] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.16595, N.16598, N.16607.

[30] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.43025-73.

[31] *Algemeen Handelsblad:* dag-editie, 29-1-1845; 27-10-1845; 2-9-1846; 16-12-1846; 22-2-1847; 15-7-1847; 9-9-1847; 25-11-1847; 12-1-1848; 9-3-1848; 9-6-1848; 5-7-1848; 6-3-1849; 14-5-1849; 23-8-1849; 28-11-1849; 24-12-1849; 26-1-1850; 15-7-1850; 22-8-1850; 6-12-1850; 11-1-1851; 5-3-1852; 10-4-1852; 12-9-1854; 15-3-1855; 8-1-1856; 30-1-1856; 10-9-1856; 12-3-1857; 28-7-1858; 27-7-1858; 2-8-1858; 18-3-1859; 13-12-1859; 18-1-1860; 20-9-1860; 25-4-1862; 10-2-1864; 29-10-1872; 1-2-1877; *Leeuwarder Courant:* 29-9-1880; 15-2-1881; 15-2-1882; *Het Nieuws van de dag:* 29-9-1880; 5-8-1887; 24-10-1887.

[32] *Algemeen Handelsblad:* 25-3-1884 t/m 13-6-1888; *Het nieuws van den dag:* 2-4-1888; *De Standaard:* 1-5-1885 t/m 17-3-1886; *De Tijd:* 3-12-1888.

[33] *Rotterdamsche courant:* 12-8-1889; 19-8-1889; 21-8-1889; 3-2-1890; 10-2-1890; 17-2-1890.

[34] *Rotterdamsche Courant:* 15-10-1888.

wastafels.[35] Dit zijn mogelijk naaldhouten wastafels omdat in de gemelde bronnen gesproken wordt van timmerafdelingen.

Geschilderde wastafels, uitgevoerd in een noten-, mahonie- of eikenhout-imitatie (1880-1890). Bron: *Geïllustreerde catalogus van J.J. Exler, Hoogstraat C 72-73-75-347, Schiedam, En detail, Export, En gros, Manufacturen, Bedden, Tapijten en Meubelen, Behangerij-Stoffeerderij*. Schiedam: J.J. Exler, z.j., p. 5, afb. 30 en 32.

[35] A. Meeter (Pz), *Het Huis van verbetering en opvoeding voor jongens te Alkmaar. Staat van aangemaakte voorwerpen*. Alkmaar: Johannes Roem, 1860, p. 32: Timmerij voor het rijk; 'Het Oude en Nieuwe gasthuis te Zutphen', in: *Verslag van de toestand der Provincie Gelderland*, 1873, p. 388-389.

3.5.25 Wiegen (Catalogus Deel 3, p.789-830)

1. **Terminologie.**
2. **Wiegen in witwerkers-ateliers.**
3. **Ontwikkeling.**
4. **Houten wiegen in boedelinventarissen.**
5. **Wiegen in de Zuidwesthoek van Friesland.**

1. Terminologie.
De term wieg is gedurende de gehele periode van onderzoek in gebruik geweest en duidt datgene aan wat we er nu nog steeds onder verstaan; een los meubel in de vorm van een rechthoekige bak, aan de bovenzijde open, soms met een huif, en in de regel op dwarse schommelhouten (zie afb. hieronder).

Naaldhouten beschilderde wieg met eikenhouten schommelhouten. Datering: circa 1750-1775.
Maten: L.93,5 x B.64 x H.55,4 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.41225-72
(Catalogus Deel 3, p.801).

2. Wiegen in witwerkers-ateliers.
Zelden wordt er in juridische stukken van witwerkers gerept over wiegen. Tot nu toe zijn er slechts twee bekend, die ook nog eens aan elkaar gerelateerd zijn. Op 7 februari 1658 leggen vijf Amsterdamse meester-witwerkers op verzoek van hun Rotterdamse collega's bij een notaris vast welk assortiment zij volgens de regels van het Amsterdamse witwerkers-gilde mogen maken. Daaronder noemen zij ook wiegen.[1] Zich waarschijnlijk beroepend op deze Amsterdamse notariële acte wordt

[1] SAA: Not. Arch. 2285 f. 79. Notaris J. de Winter, 7 februari 1658.

de Rotterdamse witwerkers even later, op 18 april 1658, ook toegestaan om onder meer wiegen te maken.[2]

De productie van wiegen door witwerkers lijkt gering. Slechts twee keer komen we ze tegen in hun inboedels. Zo zijn er twee wiegen bij meester-witwerker Jan Dircksz. de Vrijer in 1671[3] en twee bij meester-witwerker Frans Asselaer in 1703.[4] Later, in 1807, administreert de Amsterdamse meester-schilder vergulder en penseelschrijver Cornelis Cornelissen op de Haarlemmerdijk, dat hij voor G.D. Brand een wieg groen schildert en een week later nog een wieg voor Castelijns, beide particuliere klanten.[5] Deze schaarse gegevens duiden er mijns inziens op dat witwerkers weinig wiegen produceren. Waarschijnlijk kunnen zij niet concurreren tegen de lage prijs van de bij alle milieus gebruikelijke wilgentenen wieg (zie afb. p.433). En zij die zich een echt pronkstuk kunnen veroorloven gaan naar een schrijnwerker, getuige de houtsoorten van het merendeel van de overige houten wiegen.

3. Ontwikkeling.

Tijdens de inventarisatie zijn diverse typen beschilderde houten wiegen aangetroffen, maar slechts één exemplaar is geheel uit naaldhout vervaardigd en lijkt door een witwerker te zijn gemaakt.[6] Qua vorm is ze identiek aan de meeste 18de-eeuwse houten wiegen. Het is een rechthoekige bak die naar boven toe wijder uitloopt. De bak rust op twee maansikkelvormige schommelhouten die tegen de bodem zijn vastgespijkerd. Hoofd- en voeteneinde zijn gecontourneerd en hebben een hartvormige handgreep. Halverwege de rechterzijde zit een gaatje, waarschijnlijk voor een koord waarmee kon worden gewiegd. De zijden zijn beschilderd met cartouches, omgeven door een naïef geschilderde rocaille. Om de cartouche staan teksten. De schommelhouten zijn beschilderd met een wortelnoten-imitatie. Deze wieg dateert waarschijnlijk uit het derde kwart van de 18de eeuw.

[2] P. Couvret, *Verhandelingen over de rechten der onderscheide ambagten van het Groot Timmerluiden of St. Josephs en het Groot Houtkramers- of St. Maria-Gilde binnen deze stad Rotterdam* etc. Rotterdam: Boekdrukkerij Jacobus Bronkhorst, Zuid-Blaak, 15 augustus 1774, letter E, artikel 52.
[3] GAR: Toegangsnr.:16, Inv.nr.: 460, folio 119-129, oude nummering 60 ev.
[4] GAR: Toegangsnr.:16, Inv.nr.: 448, folio 551-559, oude nummering 273 ev.
[5] SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568.
[6] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.41225-72.

Een 18de-eeuws model wilgentenen wieg met huif en kleed, op maansikkelvormige dwarse schommelhouten. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 10618.

De overige, tijdens de inventarisatie aangetroffen, wiegen lijken niet door witwerkers te zijn gemaakt. Zij zullen hier in min of meer chronologische volgorde worden behandeld. Een 17de-eeuwse poppenwieg bevindt zich in de collectie van het Zaans Museum.[7] Deze is beschilderd met een olijfgroen fond met daarop Bijbelse scènes uit het leven van Esther. Een kinderwieg met een vergelijkbare beschildering werd ingezonden door de familie Fonds in Zaandam op de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden gehouden in 1874 (zie afb. p.434).[8] Dr. N.M. Postema uit Minnertsga bezit een houten wieg met Friestalige opschriften.[9] De wieg heeft renaissance ajour zaagwerk, een groen hoofdtoon en vlakdekkend opgezette voorstellingen. Postema schrijft de wieg toe aan de familie Schol in Ameland, vanwege de gekroonde schol op het hoofdeinde. Een vergelijkbaar kinderledikant heeft een opduikende vis op het hoofdeinde.[10] Of aan dit soort decoratie-element een familienaam moet worden verknoopt is mijns inziens niet zeker. De wieg van Postema zou volgens de opschriften wel door Friestalige eigenaars kunnen zijn besteld. In zijn Hindelooper stijlkamer toont H. Nijland een eikenhouten wieg die ook

[7] Inv.nr.: ZM ZOV 02170.
[8] *Catalogus van de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden in het gemeentehuis te Zaandam (Augustus – September 1874).* Westzaan: T. de Jong, 1874, p. 74, cat.nr. 723.
[9] S. Joostema, 'Amelander wieg uit 18e eeuw met kerstvoorstelling: 'En it barde dat de dagen fol rekke….', in: *Fries Dagblad,* 1994, 24 december. Tekst: 'En it barde doe't hja der wiene dat de dagen folrekken dat hja bernje soe' (Lucas 2:6). 'En Jezus rop in lyts bern ta him en sette it yn har formidden' (Mattheus 18:2).
[10] Collectie Ottema Kingma Stichting, Inv.nr.: NO 12530, voorheen OKS 7252.

tot deze groep gerekend kan worden.[11] Een vijfde en laatste wieg met een dergelijke beschildering staat afgebeeld in *Volkskunst der Lage Landen* van P. Clarijs.[12] Deze wieg bevindt zich nu in de collectie van het Museum Sorgdrager en heeft eveneens olijfgroene kaders met daarin vlakdekkende voorstellingen.[13] Wellicht zijn dit de wiegen waaraan elders, zoals op Ameland, wordt gerefereerd als een 'Sardammer' wieg.[14] De beschildering van deze wiegen vertoont overeenkomsten met de elders behandelde 17de-eeuwse ledikanten.[15]

Een 17de-eeuwse wieg op de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden in 1874, ingezonden door de familie Fonds te Zaandam. GAZ: coll.nr. 267, foto nr.: 26.01435.

In enkele museale collecties bevinden zich 18de-eeuwse beschilderde houten wiegen. Zij hebben een naar boven toe wijder uitlopende bak, met in elke hoek een stijl die met een knop eindigt. Hoofd- en voeteneinde zijn regelmatig opengewerkt met een rij balusters. De lange zijden, waar die het hoofd- en voeteneinde raken, zijn in renaissancestijl gecontourneerd. Een dergelijk exemplaar wordt in 1840 afgebeeld

[11] H. Nijland, 'Hindeloopen', in: *Oude Kunst*, (1918), p. 181, collectie Museum Hindeloopen, Inv.nr.: 7714.
[12] P. Clarijs, '1. De Wooncultuur', in: Tj.W.R. de Haan, *Volkskunst der Lage Landen*, Deel III. Amsterdam: Elsevier, 1965, p. 85.
[13] Collectie Museum Sorgdrager, Inv.nr.: E 2176.
[14] S.J. van der Molen, 'In Amelander binnenhuisjes', in: *De Vrije Fries*, deel 50 (1970), p. 61-72.
[15] Collectie Ottema Kingma Stichting, Inv.nr.: OKS 7252; collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-8266.

door Willem Hendrik Schmidt op zijn impressie van een 18de-eeuws interieur.[16] Het oudste aangetroffen exemplaar, uit ongeveer 1700, bevindt zich in het Edams Museum en heeft een kastanjehouten bak. Op een van origine waarschijnlijk lichtblauw fond prijken bruine bladerranken gecombineerd met onder andere roodwit geaderde tulpen.[17] Een mogelijk iets jongere eikenhouten wieg is beschilderd met een marqueterie-imitatie van onder meer wortelnotenhout, zoals ook is aangetroffen op kruisvoetkabinetten.[18] Een midden 18de-eeuwse eikenhouten wieg uit de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum draagt van origine een Pruisisch blauw fond dat mogelijk decoratief beschilderd is geweest.[19] Eveneens midden 18de-eeuws is een poppenwieg die is beschilderd met een wortelnoten-imitatie (zie afb. hieronder).[20] Hierop is een zwart kader geschilderd met daarop bloemetjes, in iedere bovenhoek prijkt een bloem. De beschildering op deze poppenwieg is nagenoeg dezelfde als op een uit 1740 daterende poppenkakstoel.[21]

Een midden 18de-eeuws poppenwieg beschilderd met een wortelnoot-imitatie. Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr. ZZM B 140.

Tijdens de inventarisatie van beschilderd meubilair uit Staphorst en Rouveen[22] zijn vijf wiegen en een poppenwieg aangetroffen.[23] Zij bestaan uit een naar boven toe wijder uitlopende bak met een open voeteneinde (zie afb. p.436). De bodem steekt bij het voeteneinde uit. Het hoofdeinde is gekroond met drie stijlen. De lange zijden zijn

[16] RKD: database nr.: 0000181334.
[17] Collectie Edams Museum, Edam, Inv.nr.: 144 - 521.
[18] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV 01390.
[19] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5879-46.
[20] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B 140.
[21] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21620-54.
[22] J. Hooikammer & H. Piena, 'The dynamics of tradition: painted vernacular furniture in Staphorst, 1800-2000', in: *Vernacular furniture: context, form, analysis: proceedings ninth international symposium on wood and furniture conservation*, Amsterdam, The Netherlands, 14-15 November 2008. Amsterdam: Stichting Ebenist, 2009.
[23] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM 51384-81.045.1, NOM.11555-50 en poppenwieg NOM.51384-81.045.2; collectie Stedelijk Museum Zwolle, Inv.nr.: POM 5176-63; collectie Gemeentelijke Museumboerderij Staphorst, geen inv.nr.

meestal versterkt met schijen en voorzien van een handgreep, soms in de vorm van een hartje. De bak is in de regel van naaldhout gemaakt. Schijen, stijlen en schommelhouten zijn van eiken-, iepen- of essenhout. Deze kinderwiegen dateren allemaal uit de 19de eeuw, de poppenwieg uit de vroeg 20ste eeuw. De als 'plankenwieg' beschreven wieg in de boedel van landbouwer Lambert Hendriks Schemper (1837) was mogelijk zo'n wieg.[24] Gezien de fabricage van spinden, kleerkisten en spinnenwielen in Staphorst en Rouveen, is het waarschijnlijk dat deze wiegen ter plaatse zijn vervaardigd.[25]

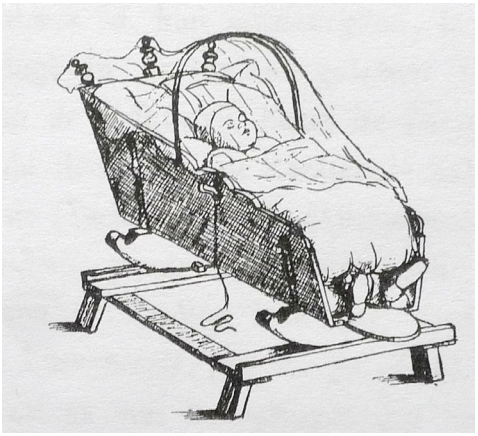

Een houten wieg uit Staphorst met open voeteneinde en uitstekende bodem. Bron: C.H. Ebbinge Wubben, 1907.

Twee bijzondere 19de-eeuwse wiegen bevinden zich in respectievelijk Museum Nairac te Barneveld[26] en Museum In 't Houten Huis in De Rijp (N.H.). Beide wiegen bestaan uit duigen en hebben zowel op het hoofd- als voeteneinde een even hoge huif. Het exemplaar uit De Rijp is mogelijk in 1859 gemaakt door timmerman Klaas Jz. Leguit (1832 -1888).[27] Ebbinge Wubben treft in 1907 een vergelijkbaar exemplaar aan in Staphorst, maar stelt dat dit type niet typisch is voor Staphorst en Rouveen en daarentegen uit Meppel kwam (zie afb. p.437).[28]

[24] Notaris F.A. Ebbinge Wubben, 10 maart 1837, acte nr. 460, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: MF.733.a
[25] J. Hooikammer & H. Piena, op.cit.
[26] Collectie Museum Nairac, Barneveld, Inv.nr.: 0143.
[27] Collectie Familie Jongert, in bruikleen aan het Museum In 't Houten Huis in De Rijp, geen inv.nr.
[28] C.H. Ebbinge Wubben, *Staphorst en Rouveen. Aantekeningen over kleding, woninginrichting, volksgebruiken, spelen en de molen, benevens een woordenlijst.* Utrecht: Keming & Zoon, 1907, fig. 18.

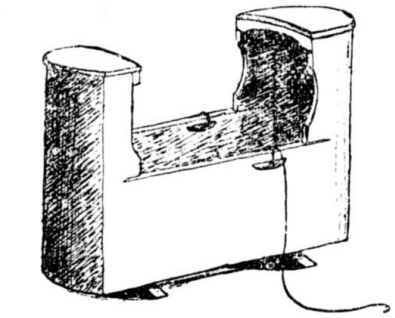

De in 1907 in Staphorst aangetroffen wieg met voor en achter twee even hoge huiven. Bron: C.H. Ebbinge Wubben, 1907.

Tenslotte is er nog een 19de-eeuws type wieg waarbij de schommelhouten niet dwars maar overlangs staan. Bovendien zijn ze niet onder tegen de bak gespijkerd. De vier stijlen lopen naar beneden toe door en vormen zo korte poten waaraan de schommelhouten zijn bevestigd. Zo'n wieg wordt afgebeeld op een 19e-eeuwse interieurstuk.[29] Dergelijke wiegen bevinden zich in Museumboerderij Roekevisch te Klein Dochteren,[30] in het Historisch Museum Palthe Huis te Oldenzaal[31] en in het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen (zie afb. hieronder).[32]

Houten overlangs schommelende wieg op verlengde stijlen, in 1953 verworven te Eemnes. Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr. ZZM.004483.

[29] Schilderij op paneel, veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr.188, 3-6-1969, cat.nr.: 267; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 109838.
[30] Collectie Museumboerderij Roekevisch, Klein Dochteren (Lochem), geen inventarisnummer.
[31] Zie: E. Jans, *Meubilair van Twentse burgers. Burgerlijk wonen tussen Dinkel en Regge in de achttiende eeuw.* Almere/Enschede: Van den Berg, 2004.
[32] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.004483.

4. **Houten wiegen in boedelinventarissen.**

Op een tarieflijst uit ongeveer 1750 voor de beurtschepen op de route Amsterdam-Enkhuizen-Stavoren is sprake van wiegen.[33] Later, in 1795, worden op de vrachtgeldlijst tussen Marrum, Nijkerk en Leeuwarden onder het meubilair ook wiegen getarifeerd.[34] Er is tot nu toe geen 17de- of 18de-eeuws schilderij gevonden waarop een geschilderde houten wieg staat afgebeeld. Het merendeel van de wiegen in de 17de, 18de en vroeg 19de eeuw is van wilgentenen gemaakt.

Gedurende de periode van onderzoek (1600-1930) staan wiegen in verreweg de meeste gevallen op zolder of op de vliering, aangezien de wieg alleen naar de leefvertrekken verhuist als er een baby is. In de boedelinventarissen uit diverse kleine plaatsen, bijeengebracht door het Meertens Instituut, worden 580 wiegen vermeld. Bij slechts circa 10% staat gespecificeerd dat ze van hout zijn, te weten 60 wiegen (1667-1877). Een deel van de wiegen in Medemblik staat op schamels, getuige de negen wiegen met schamels en de veertien wiegschamels aldaar tussen 1718-1853. Dat in Amsterdam wiegen op schraagjes kunnen staan getuigt een anonieme administratie van een timmermanswinkel (1760-1763) waarin de timmerman noteert dat hij een schraagje voor een wieg maakt.[35] Op het Rapenburg te Leiden wordt eveneens melding gemaakt van houten wiegen, zoals de van wagenschot gemaakte wieg in 1639 op nummer 34,[36] en de houten wieg in 1650 op nummer 61 van dezelfde gracht.[37] Al eerder, in 1609, beeldt Claes Jansz. Visscher II een chic burger-interieur af met een van panelen voorzien kinderledikant op schamels.[38] Losse onderstellen voor kinderslaapkamermeubilair lijken dus al vanaf de vroege 17de eeuw in geheel West-Nederland voor te komen.

Een wiegenbank of zoldertje, te weten een plateau op pootjes waarop de wieg staat, wordt heden ten dage veel getoond in reconstructies van Hindelooper of Staphorster interieurs. Een dergelijke wiegenbank komt echter ook in 1671 in Leiden voor op het Rapenburg nr. 54,[39] en wordt rond 1660 tevens afgebeeld op een Hollands interieurstuk uit de omgeving van Jacob Ochtervelt.[40] In de keuken van Christiaan van der Ven in Gemert (1819) staat een wieg en een wiegenvoet, waarmee waarschijnlijk hetzelfde wordt bedoeld.[41]

[33] *Concept Reglement van de vragtloonen wegens het veertussen de steden Enchuijsen en Stavoren.* Tresoar: Toegangsnr.: 70-01, Inv.nr.: 188.
[34] *Reglement en Artikelen voor de schippers te Marrum, voor een vaste beurtscheepen van de dorpen Marrum en Nijkerk op Leeuwarden vica versa.* Daarin: *Reglement en Taux der vragtgelden voor de Schippers van Marrum en Nijkerk op Leeuwarden, vice versa.* Tresoar: Toegangsnr.: 8, Inv.nr.: 538.
[35] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 8g.
[36] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, deel 5a, p. 160.
[37] Op.cit., 1992, deel 6a, p. 220.
[38] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-1889-A-14266: gravure getiteld *Gebed voor de maaltijd.* Zie ook: T.G. Kootte, *De Bijbel in Huis*. Zwolle: Waanders, 1992, p. 50, afb. 47 en p. 84, cat.nr.: 12.
[39] Op.cit., 1990, deel 5b, p. 744.
[40] RKD: database nr.: BD/0558 - ONS/Genre 2: General (afb.nr. 0000124712).
[41] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: FM: Inboedel van Christiaan van der Ven te Gemert. Datum: 27-1-1819. Notaris Jan Francis Aelders.

5. Wiegen in de Zuidwesthoek van Friesland.

Eén type beschilderde wieg wordt steevast aan Hindeloopen toegeschreven. Dat is het al eerder beschreven 18de-eeuwse model met een naar boven toe wijder uitlopende bak op dwarse schommelhouten en dan beschilderd met rollend lofwerk op een meestal steenrood, blauw en soms wit fond (zie afb. hieronder).

Eikenhouten wieg met aan Hindeloopen toegeschreven schilderwerk. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.843.OV.

Wiegen uit de 18de eeuw, op een dergelijke wijze beschilderd, zijn in diverse musea te vinden.[42] Na alle bekende 18de-eeuwse Hindelooper boedelinventarissen te hebben uitgeplozen blijkt echter dat daarin slechts twee houten wiegen staan vermeld.[43] De vermelding van een beschilderde houten wieg is in Hindeloopen bovendien niet aangetroffen.[44] Wel wordt er daar gewag gemaakt van een ‘strooien wieg’, waarmee mogelijk een wilgentenen wieg is bedoeld zoals ook overal elders in Nederland in gebruik is.[45] De wiegen in Hindeloopen kunnen zowel op ‘scharnen’[46] als op een zoldertje staan.[47] Met scharnen kunnen schamels zijn bedoeld zoals die ook in

[42] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B001454 en ZZM 024091; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.843.OV, foto Inv.nr.: AA 96312; collectie Museum Hindeloopen, Inv.nr.: 2490, 3355, 4990, 5829, en poppenwiegen 0465, 2536, 3141; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM I06227, FM V06251 en poppenwiegen FM X05136, FM X05137A, FM X1951-056, FM X1955-0363 en FM X1955-0364; collectie Fries Scheepvaartmuseum, Sneek, Inv.nr.: FSM 1996-006; collectie Tullgarns Värdshus, Stockholm, Zweden, geen inv.nr.

[43] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0077 folio 53, 26-6-1743; Inv.nr.: 0078, 4-12-1792.

[44] Bestudeerd zijn de stukken lopend van 1729-1792: Tresoar: Toegangsnr.:13-20, Inv.nr.: 0077, 0078, 0082 en 0083.

[45] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078, 4-12-1792, Harmen Ages Hermanides.

[46] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0082, 8-11-1749, Pijtter Bockes en Bauk Epkes; Inv.nr.: 0077, folio 237, 28-12-1752, schipper Sibolt Wiggerts en Ank Pijtters; Inv.nr.: 0077, folio 266, 29-6-1754, Saling Obes en Albert Luitkes; Inv.nr.: 0077, folio 299, 29-5-1758, schipper Gerrijt Heeres; Inv.nr.: 0078, folio 41, 28-9-1769, Sjoerd Tietes Kuiper en Klesje Dirks.

[47] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078, folio 168, 30-5-1782, Sjouk Wiggerts en Wiggert Drieses.

Medemblik en Amsterdam zijn aangetroffen. Op deze schamels staan in de 18de eeuw in Hindeloopen naast wiegen namelijk ook keeften, kasten, schrijntjes en kisten. Daarnaast tekent Valentijn Bing tijdens zijn veldwerk in Hindeloopen tussen 1850-1857 een 18de-eeuwse wieg op een scharnierend onderstel (zie afb. hieronder).

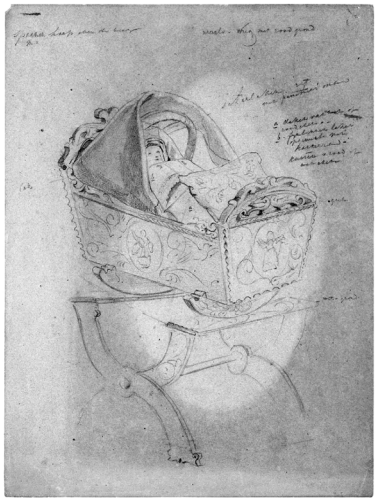

Wieg op een scharnierend onderstel, vastgelegd door Valentijn Bing tijdens zijn veldwerk in Hindeloopen (1850-1857). Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Pr.16833.

Later toont ook Christoffel Bisschop (1828-1904) ons een dergelijk scharnierend onderstel op zijn twee Hindelooper interieurs met een jonge moeder uit 1892.[48] Bovendien zijn er in Hindeloopen niet slechts dwars maar ook overlangs schommelende wiegen. Halbertsma schrijft in 1844 dat hij in zijn kinderjaren in Hindeloopen 'de oude Nederlandsche wieg' nog in gebruik heeft gezien: 'Het was een platte houten bak, naar onder smaller toeloopende, op eenen rooden grond beschilderd met gele en blaauwe arabesken. Zij stond op twee geronde schragen, die niet overdwars, gelijk heden, maar in de lengte waren aangebragt, en waarop het kind dus over hoofd en voeten schommelde.'[49] Deze wieg, die Halbertsma Nederlands noemt, zou later uitsluitend aan Hindeloopen worden toegeschreven.

In het nabij gelegen Koudum wordt in de 18de eeuw wél expliciet gesproken van een beschilderde wieg, te weten in 1741 in de kleine kamer bij Abe Doedes en Aafke Maves.[50] Elders, in Molkwerum, worden ook houten wiegen vermeld.[51]

[48] Veiling Mak van Waay, 7-6-1973, lotnr.: 21, olie op doek H.99 x B.118 cm; Veiling Christie's Amsterdam, 22-10-1979, lotnr.: 388 olie op doek, H.121 x B.152 cm. Zie ook: E. van Veen, 'The Happy Family. Schilderij Chrtistoffel Bisschop verrijkt collectie', in: *Het Peperhuis, Nieuwsbrief van het Zuiderzeemuseum*, (2000), nr. 2, p. 1-3.
[49] J.H. Halbertsma, 'De Frissche lucht', in: *Overijsselsche Almanak voor oudheid en letteren*, jrg. 9 (1844), p. 278.
[50] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 0019, folio 265, 30-10-1741.
[51] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 0020, folio 181, 25-2-1761, Tijs Gerekes en Aaltie Clases; Inv.nr.: 0020, folio 242, 11-4-1765, Trijntje Tjeerds en Haije Geerts.

Samenvattend gebruikt men in Hindeloopen in de 18de eeuw diverse soorten wiegen. Er waren zowel wilgentenen als houten exemplaren. De wiegen konden zowel overlangs als dwars schommelen. Ze stonden op de grond, op schamels, zoldertjes of op scharnierende onderstellen. Dit is een veel grotere diversiteit dan de latere reconstructies van Hindelooper interieurs doen geloven, waarin alleen de bont beschilderde dwars schommelende houten wieg op een zoldertje een plaats kreeg. Bovendien, zo blijkt nu, kwamen al deze typen op schamels ook elders voor.

3.5.26 Tafelkastjes (Catalogus Deel 3, p.831-842)

1. **Terminologie.**
2. **Gebruik.**
3. **Aangetroffen exemplaren.**

1. Terminologie.
Voor de hier behandelde tafelkastjes wordt tevens de termen raamkastje, penantkastje en vader- en moederkastje gebruikt. Dat maakt het moeilijk om dit type in geschreven bronnen te volgen. De term tafelkast wordt namelijk ook gebruikt voor eikenhouten 17de-eeuwse luierkastjes. Een buffet wordt ook regelmatig een penantkastje genoemd.

Naaldhouten tafelkastje. Datering: 1870-1900. Maten: H.76,5 x D.40 x B.88,5 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21669-54 (Catalogus Deel 3, p.833).

2. Gebruik.
Een tafelkastje staat in de regel klem tussen de tafel en het raam, of aan de kop van een direct tegen het raam geschoven tafel.[1] Jaap Schipper (1915-2010), medeoprichter van de Zaanse Schans, vertelde dat zijn grootouders een tafelkastje tussen de twee ramen hadden staan waartegen in het verlengde een even hoge

[1] Feuilleton: 'De Mensch Wikt, nr. 12, hoofdstuk XVI', in: *Haagse Courant:* 7-11-1936; J. Provily, 'Gerrit de Wit vertelt', in: *De Clock van Callens-Ooghe*, jrg. 17 (2002), nr. 3, september, p. v53; L. Brandts Buys, *De landelijke bouwkunst in Hollands Noorderkwartier.* Arnhem: Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, 1974, p. 368 en 563; H.D.E. Bos, 'Meubels in West-Friesland, deel 5', in: *'t Vierkant: cultuurhistorisch tijdschrift.* Hoorn: Westfries Genootschap, (2012), nr. 1, p. 14.

eettafel was geschoven. Er zaten laadjes en deurtjes aan beide zijden zodat zowel zijn opa als oma er ieder aan hun eigen kant iets in konden opbergen.

Bos geeft eenzelfde beschrijving: ‘De specifieke plaats van het meubel is in de woonkamer, tussen het raam en de grote tafel, vandaar de naam 'tafelkassie'. De zijkanten zijn goed bereikbaar voor vader en moeder die aan weerszijde van het tafelkassie bij de tafel zitten. Het kastje bevat voor vader rookwerk en administratie, voor moeder naai- en verstelwerk. Maar ook de bijbel, koektrommel, schrijfgerei, bril en allerlei andere zaken kregen er een plekje.’[2]

3. Aangetroffen exemplaren.

De aangetroffen naaldhouten exemplaren[3] hebben een aantal laden aan één zijde en een deurtje met daarboven een klein laatje aan de andere zijde, of een deurtje en lade aan beide zijden (zie afb. p.442). De constructie van deze kastjes past geheel in de werkwijze van witwerkers, met bijvoorbeeld opgespijkerde raamwerken, hoewel ze evengoed door lokale timmerlieden vervaardigd kunnen zijn. Diverse van deze kastjes zijn overschilderd met 20ste eeuw voorstellingen maar hebben van origine meestal een mahoniehout-imitatie. De huisschilder Willem Speets (1878-1944) te Hoogwoud schilderde dergelijke tafelkastjes.[4] Net als de er tegenaan geschoven tafels zijn ze vaak afgedekt met zeil. De tafelkastjes hebben dikwijls een van oorsprong midden 19de-eeuwse vormgeving. De technische sporen zoals die van houtzaagmachines duiden er echter op dat de aangetroffen exemplaren tussen 1880-1920 tot stand moeten zijn gekomen. Voor zover te herleiden komen de bekende tafelkastjes oorspronkelijk uit Noord-Holland, variërend van Wieringen, helemaal in het noorden, tot Zaandam in het zuiden. Naast de gortladen lijkt dit dus een van de weinige type meubels dat zich in zijn verspreiding voornamelijk beperkt tot Noord-Holland.

[2] Bos, op.cit.
[3] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.17790-53, NOM.21669-54, NOM.34588-63, NOM.36128-65, NOM.32017-60 (aangezien voor schipperskastje en afgestoten); collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 23659, ZZM 025826; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: D066A.
[4] A. Jonker, *Ambachtelijk en artistiek. Westfriese huisschilders uit de 19e eeuw.* Hoorn: Westfries Museum, z.j., p. 12.

3.5.27 Spijlenkasten (Catalogus Deel 3, p.843-876)

1. **Ontwikkeling.**
2. **Geografische verspreiding.**

Een vrouw schilt knollen bij het haardvuur. Op de achtergrond staat een waarschijnlijk laat 16de- of vroeg 17de-eeuwse kast met in iedere deur vier verticale sleuven. Door Quiringh Gerritsz. van Brekelenkam. Olieverf op paneel. Datering: 1660-1669. Bron: RKD: database, afb.nr.: 0000272113.

1. Ontwikkeling.

Een spijlenkast is reeds te zien op een keukenscène van rond 1600. Getuige de kussens op de panelen is het een schrijnwerkersproduct.[1] Een eenvoudige variant van de spijlenkast is afgebeeld door Van Brekelenkam (1622-1669) (zie afb. hierboven). Hij toont een waarschijnlijk laat 16de- of vroeg 17de-eeuwse kast met in iedere deur vier verticale sleuven.[2] Pieter de Hooch heeft tussen 1658-1674 op diverse van zijn schilderijen een dergelijke sleuvenkast afgebeeld.[3] Rond dezelfde tijd beeldt Jan Steen een etend gezelschap af met er naast een sleuvenkast.[4] Tijdens de

[1] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 95537.R: gravure H.23 x B.33,5 cm. *Veiling Mak van Waay, Amsterdam*, 29-31 maart 1966, cat. 167, nr. 562c. Door Jacob Matham (1571-1631), naar Pieter Aertsen (1508-1575).
[2] RKD: database, afb.nr.: 0000272113. Voor een tweede voorbeeld van zijn hand getiteld *Biddende vrouw aan tafel* uit 1648-1654, zie RKD: database, afb.nr.: 1001157680.
[3] RKD: database, afb.nr.: 0000156278 (1658-1660); afb.nr.: 1001158035 (1668-1672); afb.nr.: 1001158067 (1670-1674); Bridgeman Art Library, afb.nr.: 35674.
[4] RKD: database, afb.nr.: 1001158590 (1658-1666).

inventarisatie is slechts één vergelijkbare maar later voorbeeld gevonden. Het is een kast uit de derde kwart van de 18de eeuw met een voor die tijd typisch blauw fond, in elke deur een sleuf en in de vorm van bollen uitgezaagde voorpoten.[5]

De aangetroffen spijlenkasten zijn ouder en hebben een rij balustervormig gedraaide spijlen in twee van de deuren.[6] Daaronder zijn er vier exemplaren met vier deuren.[7] Een daarvan draagt het jaartal 1688. Twee exemplaren hebben zes deuren, waarvan één kast met het jaartal 1699.[8] De deuren van spijlenkasten zijn in de regel voorzien van op het front gespijkerde raamwerken. Slechts één van de spijlenkasten heeft vlakke deuren.[9] Twee kasten zijn uitgevoerd met slechts twee deuren, van boven tot onder doorlopend, met bovenin elk een rij spijltjes. Deze kasten zijn echter 20ste-eeuwse constructies met gebruikmaking van oudere bedestede deuren, hergebruikt als kastdeuren.[10] Spijlen zijn een veel voorkomend verschijnsel in bedstededeuren. Daar zijn ze bovenin geplaatst opdat hetgeen in de bedstede gebeurt onbespied blijft. Bij kasten bevinden de spijlen zich echter niet bovenin maar op ooghoogte in de middelste twee deuren, waarschijnlijk om de inhoud van de kast achter de spijltjes te tonen. Een van de kasten heeft op het schap achter de spijltjes een richel om borden rechtop te kunnen zetten.[11] Het compartiment met de spijlen in deze kast diende klaarblijkelijk om met vaatwerk te pronken. In die zin zouden de spijlenkasten een 17de-eeuwse voorloper van de porseleinkast kunnen zijn.[12] Een andere functie van de spijlenkasten is wellicht het bewaren van voedsel. Achter de spijlen zit dan, tegen de vliegen, een raamwerk met gaas. Draaiwervels voor het vastzetten van een dergelijk raamwerkje zijn in sommige spijlenkasten teruggevonden.[13]

[5] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.44688.
[6] Een miniatuur spijlenkast bleek na analyse een vervalsing te zijn: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2440-43.
[7] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 271 a; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5776-46 en NOM.26338-56 (uit 1688 en verloren); collectie Mevr. Von Douck (USA).
[8] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9046 en ZZM 7251-62 (uit 1699) (beide aan Workum toegeschreven). Voor een zeer vergelijkbare kast zie: R. van der Neut, 'Kasten met verve', in: *Tableau Fine Arts Magazine*, 4-13 april 1998.
[9] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 271 a.
[10] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2418-43 en foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 23597.
[11] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 7251-62.
[12] I. Montijn, 'Kunstbezit: een feestelijke kast', in: *Kunstschrift*, (1996), p. 46-47.
[13] Collectie Antiek d' Eglantier, Amsterdam.

Naaldhouten spijlenkast, beschilderd met tulpen en een musicerende man en vrouw. Datering: 1650-1700. Maten: H.147 x B.124 x D.43 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5776-46 (Catalogus Deel 3, p.846).

Er is een groep verwante kasten die mijns inziens niet door witwerkers zijn gemaakt. Een van deze kasten is van naald- én eikenhout gemaakt[14] en twee exemplaren zijn geheel van eikenhout.[15]

2. Geografische verspreiding.

Eikenhouten kasten met spijlen in de binnendeurtjes schrijven Van Aalst en Hofstede toe aan Friesland.[16] Boeles ziet spijlen in beschilderde kasten als een typisch Hindelooper kenmerk.[17] Er is mij echter maar één kast met spijlen bekend, geschilderd met wat men vanaf 1850 “Hindelooper stijl” is gaan noemen.[18] Deze beschildering dateert uit 1713 maar betreft een overschildering op een van origine in

[14] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1941-301.
[15] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9421 en ZZM 7586. Voor een ten dele geschilderd exemplaar zie: *Veiling Sotheby’s Amsterdam, 10 maart 1992*, lotnr.: 1128.
[16] L. van Aalst en A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok, 1550-1670.* Houten: Hes & De Graaf, 2011, p. 253.
[17] P.C.J.A. Boeles, ‘Hindelooper Kunst’, in: *Het Huis Oud & Nieuw, Maandelijks Prentenboek gewijd aan huis, inrichting, bouw en sierkunst,* jrg. 4 (1906), aflevering XII, p. 365.
[18] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM I 1941-301.

de gangbare Noord-Nederlandse geschilderde kast. Twee kasten met zes deuren en spijlen in de middelste deuren worden toegeschreven aan Workum.[19] Waarop deze toeschrijving is gebaseerd is onbekend. Onderling vertonen ze gelijkenis vanwege de Bijbelse voorstellingen op de panelen en de hout-imitatie op de raamwerken er omheen. Evengoed zijn er veel verschillen. De ene kast heeft S-vormig krullende ranken op de pilasters en is verder geheel gedecoreerd met marmer-imitaties. De andere kast draagt een lange jacht op het fries, ruitvormige decoraties op de pilasters en is verder effen zwart. Al deze decoratievormen komen bovendien frequent voor op andere typen kasten uit deze tijd. Uit dezelfde periode meldt Van der Molen een Workummer (1681) inboedel waarin een ‘Amsterdammers schilderde cas’ staat.[20] Ondanks de eerdere toeschrijvingen aan Hindeloopen dan wel Workum pronkte het museum in Bergen in 1908 ook met een spijlenkast als onderdeel van het voor hen kenmerkend cultureel erfgoed (zie afb. hieronder). Dit alles overziend reflecteert de beschildering van beide genoemde kasten eerder een nationale mode dan een lokale, in dit geval van Workum afkomstige, bijzonderheid.

Ansichtkaart uit 1908 van een interieur uit het Museum Bergen (N.H.) met daarop een spijlenkast met een tekst op de lade. Uitgeverij P.J. Brouwer, Bergen N.H. Collectie Gerard Wever.

[19] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9046 en ZZM 7251-62 (uit 1699).
[20] S.J. van der Molen, *De Hindelooper woonkultuur. Interieur en klederdrachten in het licht der archieven*. Bolsward: Osinga, 1967, p. 51.

4. Beschilderde meubels buiten de witwerkers productiecentra
4.1 Plaatsen waaraan beschilderde meubels eerder zijn toegeschreven
4.2 Beschilderde meubels van eiken- en naaldhout
4.3 Historiserende overschilderingen en vervalsingen

4.1 Plaatsen waaraan beschilderde meubels eerder zijn toegeschreven

Het isolementparadigma

Zoals al aangegeven in hoofdstuk 1, is men in de loop van de 19de eeuw bij de zoektocht naar de oorsprong van het Nederlandse volk, naast filologie, antropologie en archeologie, ook steeds meer de volkskunde gaan betrekken. Gegevens voor het onderzoek denkt men te vinden in traditionele gemeenschappen, nog niet door industrialisatie, scholing, buitenlandse invloeden en elitecultuur bezoedeld. Het moeten daarom geïsoleerde gemeenschappen zijn, achtergebleven bij de rest van Nederland. Alleen zij kunnen een bron vormen van hoe ons voorvaderlijk geslacht eens leefde. Voor het bestaan van dat isolement worden al snel bewijzen gevonden. D.F. Lunsingh Scheurleer vat het in 1941 bondig samen: 'Tot het midden van de 19e eeuw leefde men op het platteland betrekkelijk afgezonderd; de verbindingen waren dikwijls moeilijk en vergden veel tijd; een tocht naar de dichtstbijzijnde stad was toen een hele onderneming.'[1] Schaap stelt, net als de meeste volkskundigen vóór haar, dat de boer de zin en waarde van het leven vooral in de traditie van zijn bodem verbonden bestaan zoekt, hij staat afkeurend tegenover alles wat vreemd is.[2]
De boer leeft dus niet alleen afgesneden van moderne ontwikkelingen, hij zou dat isolement bovendien zelf in stand willen houden.

Door dit isolement zou er een vruchtbare bodem voor de volkskunst zijn: producten van lokale makelij, zoals gesneden of beschilderde gebruiksvoorwerpen. Tussen 1850 en 1970 worden daarom beschilderde meubels door dit isolementparadigma toegeschreven aan één streek of zelfs aan één plaats. De focus lag daarbij op Ameland, Assendelft, Hindeloopen, Marken, Staphorst, Zaandam en nog een aantal kleinere plaatsen in Friesland en Noord-Holland. In de meer populaire literatuur gaat men er nog langer vanuit dat beschilderde meubels aldaar zijn gemaakt.[3] Dientengevolge wordt er gerept over Zaanse klaptafels, Staphorster spindes, Marker kasten, Assendelftse kasten, Amelander bedstedebankjes en Hindelooper wiegen.

Nu is het ontegenzeggelijk zo dat het activiteitenareaal van met name de armere plattelandsbevolking wordt gedomineerd door werk, kerkbezoek, kermissen en markten, veelal in de regio. De stedelijke materiële cultuur en de buitenlandse producten bereikt hen echter wel degelijk. In het hoofdstuk 2.6 hebben we aangetoond dat er in Nederland, en ook voor wat betreft de bovengenoemde plaatsen, geen sprake is van een isolement. De waterwegen worden intensief bevaren, beurtschepen doen de meeste plaatsen dagelijks aan. Meubels en ook

[1] D.F. Lunsingh Scheurleer, 'Volkskunst in woonhuis en huishouding', in: A. Teenstra (red.), *Nederlandsche Volkskunst.* Amsterdam: Elsevier, 1941, p. 77.
[2] Schaap doet dat hier vanuit een nationaalsocialistisch bedreven cultuurpolitiek. Zie: G. Schaap, 'Nederlandsche Volks- en Ambachtskunst', in: J. de Vries (ed.), *Volk van Nederland*. 3e druk. Amsterdam: N.V. Uitgevers-maatschappij 'Elsevier', 1943, p. 323.
[3] R. van der Neut, 'Kasten met verve', in: *Tableau Fine Arts Magazine*, (1998), 4-13 April.

beschilderde naaldhouten meubels worden over de gehele Republiek vervoerd. Zelfs van de meest geïsoleerd geachte gemeenschappen zoals Staphorst[4] of een diep in de Achterhoek gelegen dorp als Zieuwent[5] is inmiddels bekend dat de bewoners voor de aankoop en afzet van hun goederen een groot areaal beslaan en daardoor wekelijks met de buitenwereld in aanraking komen. Dat visa versa de materiële cultuur van die buitenwereld tot in de verste uithoeken in elk dorp en elk gehucht doordringt blijkt alleen al uit de vele in dit onderzoek behandelde boedelinventarissen. Bieleman wijst hier voor wat betreft Drentse boeren al eerder op.[6] Ook Schuurman benadrukt dat het platteland minder achterloopt dan we vaak denken.[7] Het eens veronderstelde isolement is dus geen steekhoudend argument meer om te stellen dat de in een plaats aangetroffen beschilderde meubels daar ook ter plekke gemaakt moeten zijn. Om dezelfde reden hoeven er geen plaatsen te zijn met een heel eigen wooncultuur met beschilderde meubels die alleen daar zijn gebruikt.

In dit hoofdstuk worden achtereenvolgens Ameland, Assendelft, Hindeloopen, Marken, Staphorst en Zaandam besproken. Dit zijn de plaatsen waar traditioneel het meeste beschilderde meubilair aan is toe geschreven. De vraag die hierbij centraal staat luidt: Zijn er in deze plaatsen meubels gemaakt en beschilderd? De eerder abusievelijk aan deze plaatsen toegeschreven meubels, voor zover het witwerk betreft, zijn reeds in hoofdstuk 3 behandeld. De meubels, waarvan vaststaat dat ze wel in een van de boven genoemde plaatsen zijn gemaakt, worden in hoofdstuk 4.1 behandeld. Meubels van eiken- en naaldhout met een mijns inziens grotere verspreiding komen in hoofdstuk 4.2 aan bod.

4.1.1 Ameland.

Beschilderde bedstedebankjes met rondgeholde tandlijsten, klaptafels, theetafels en kwartronde hoekkastjes schrijft men aan Ameland toe.[8] Boonenburg stelt klip en klaar dat Ameland eigen meubelschilders kent.[9] Om erachter te komen hoe aannemelijk het is dat dergelijke meubels op Ameland zijn vervaardigd, is de bedrijvigheid van het eiland bestudeerd. Daartoe zijn alle relevante stukken in het

[4] J. Hooikammer & H. Piena, 'The dynamics of tradition: painted vernacular furniture in Staphorst, 1800-2000', in: *Vernacular furniture: context, form, analysis: proceedings ninth international symposium on wood and furniture conservation*, *Amsterdam, The Netherlands, 14-15 November 2008.* Amsterdam: Stichting Ebenist, 2009.

[5] Dagboek van Eimert Papenborg getiteld *Eimert Papenborg is mijn naam: dit boekje is mij zeer bekwaam, Zieuwent is mijn vaders land, God heeft gegeven mij verstand, den 27 januarij 1843*. Geraadpleegde digitale kopie: Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Bibl.nr. 53072.

[6] J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950; veranderingen en verscheidenheid.* Meppel: Boom, 1992, p. 306.

[7] A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: De Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant*. Wageningen: Landbouwhogeschool, Afd. Agrarische Geschiedenis, 1989, p. 270-271.

[8] Zie bijvoorbeeld: J.H.C. Deelken, 'Oude meubeleerkunst op Ameland', in: *Oude Kunst,* jrg. 2 (1916-1917), september, p. 42-48 en 174-178.

[9] K. Boonenburg, 'Beschilderde boerenmeubelen in het Zuiderzeegebied', in: *Bulletin KNOB,* 6e serie, jrg. 11 (1958), afl. 1, p. 24 en 26, afb. 15 & 16.

Tresoar te Leeuwarden doorgenomen,[10] evenals die in het Nationaal Archief.[11] Tevens vormt het dagboek (1779-1826) van schoolmeester Cornelis Pieter Sorgdrager een belangrijke bron.[12]

Het zou in dit bestek te ver voeren om een beeld te schetsen van de volledige bedrijvigheid op dit eiland zoals uit de doorgenomen bronnen naar voren komt. De voornaamste bronnen van bestaan van deze kleine gemeenschap[13] zijn het boerenbedrijf, de visserij en de eigen koopvaardij. Zo varen Amelander kagen vol vee, groente en vis van en naar Amsterdam en gaan er naar de hoofdstad vissersschepen af en aan.[14] Op het eiland wordt op grote schaal gejaagd op konijnen, hazen en vogels en men verzamelt eieren. Er zijn oesterbanken en schaaps- en eendenkooien. Daarnaast investeert men veel in het onderhoud van de dijken en het tegengaan van zandverstuivingen. Het smokkelen neemt een belangrijke plaats in, zeker nadat het Franse regime het continentale stelsel oplegt. Tenslotte werkt men elders, voor grote rederijen, in de walvisvaart en voor de koopvaardij.

Het bergen van gestrande schepen vormt een belangrijke bron van inkomsten. Sorgdrager administreert waar die schepen vandaan komen, waar ze naar toe hadden gewild, de goederen die geborgen zijn en wie daarover welk bedrag heeft ontvangen. In de 47 jaar die Sorgdrager verslaat (1779-1826) gaat het om 165 schepen. De goederen bestaan meestal uit hout en granen maar verder alles wat er dan in de wereldhandel omgaat. Dit varieert van thee, koffie, suiker, ivoor, juwelen, verfpigmenten tot steenkool.

De geraadpleegde bronnen spreken nergens van meubelmakers of meubelschilders. Er aan gerelateerde zaken betreffen onder meer de houtzaagmolen (1785-1802) van Johannes Swart. Deze molen verhuist uiteindelijk naar Deventer.[15] In briefwisselingen over het herstel van het slot Ballum is rond 1740 sprake van het plaatsen van nieuwe vensters met grotere ruiten en het aanbrengen van planken aan de paardenstal. Dat laatste wordt uitgevoerd door een lokale timmerman.[16] Later, in 1756, is er een timmerman in Nes actief, Jacob Pyters genaamd. Wat betreft schilders vinden we alleen Luijtjen Barents die, onder druk van de Franse bezetter, in 1798 een vrijheidsboom moet schilderen.[17] Deelken vermeldt een balk in een boerenwoning te Ballum met daarop een jachtvoorstelling die hij als

[10] Tresoar: Toegangsnr.: 344: Inv.nr.: 396, 397, 398, 399, 400, 590; Toegangsnr.: 6, Inv.nr.: 346; Toegangsnr.: 7, Inv.nr.: 72; Toegangsnr.: 326, Inv.nr.: 368.
[11] NA: Nassause Domeinraad 1581-1811, Toegangsnr.: 1.08.11, alle inventarisnummers. In de 18de eeuw is Ameland een soevereine erfheerlijkheid van de prinsen van Oranje en Nassau en wordt het bestuurd vanuit Den Haag. Een belangrijk deel van het archiefmateriaal aangaande Ameland zoals ordonnantiën, verslagen van inspectiereizen, beschrijvingen, rekeningen, aanklachten en uitspraken bevindt zich daarom in het Nationaal Archief.
[12] *Memori Boeck. De Wereld van Cornelis Pieter Sorgdrager, 1779-1826.* Uitgegeven en van een inleiding voorzien onder redactie van W.J. Maas, M.C. Rappard, P.B. Schuringa, C. Sorgdrager, e.v.a. Ameland: W.J. Maas, 1983.
[13] Ameland telt in 1796 2934 inwoners en 2200 in 1806.
[14] Sorgdrager, op.cit., p. 4, 75, 81, 130, 161.
[15] Sorgdrager, op.cit., p. 13, 22, 125.
[16] Tresoar: Toegangsnr.: 344, Inv.nr.: 399.
[17] Tresoar: Toegangsnr.: 344, Inv.nr.: 400.

Amelands werk kwalificeert.[18] Wellicht is het de sierlijst met een lange jacht die nu in het Museum Sorgdrager te Hollum wordt bewaard.[19] De voorstelling is echter vele malen naïever dan die op de bedstedebankjes. Tot slot is er een *tromp l'oeil* beschilderd vogelkooitje met op de achterzijde de tekst 'Ameland 1776' eveneens in Museum Sortgdrager.[20] Mogelijk is dit wel op Ameland geschilderd, maar door wie? Gegevens uit de Doop- Trouw- en Begraafboeken bieden geen enkele aanknoping. In de afgelopen decennia heeft genealoog Pieter Jan Borsch in Hollum van 85.000 Amelanders, die er in verstreken eeuwen hebben bewoond, de genealogische gegevens in kaart gebracht.[21] Onder al die Amelanders is tot nu toe geen enkele meubelschilder of -maker gevonden.

Relatie met Amsterdam

Uit de archivalia komt de van oudsher intensieve relatie met Amsterdam naar voren. Van de schippers die in de 17de eeuw voor Amsterdamse rederijen werken is 68% niet in Amsterdam geboren. Een groot deel komt uit Friesland. Onder hen vormen, na de Harlingers, de Amelanders de grootst groep.[22] Van de Amelander mannen die in de periode 1578-1710 naar Amsterdam emigreren en daar trouwen geeft 85% aan zeeman te zijn.[23] Dit is het hoogste percentage voor geheel Friesland inclusief de Waddeneilanden en illustreert nogmaals de intensieve relatie met Amsterdam. De walvisvaart, haringvangst en de koopvaardij spelen hierin de voornaamste rol.[24] Zelfstandig opererende Amelander schippers laten hun schip onder meer in Amsterdam bouwen.[25] Sommige Amelander schippers zitten door het vroeg invallen van de vorst zelfs de hele winter vast in Amsterdam.[26]

Illustratief voor de intensieve contacten die de Amelanders met Amsterdam onderhouden, is de veerdienst tussen Ameland en Amsterdam.[27] Gedurende de hele

[18] J.H.C. Deelken, 'Oude meubeleerkunst op Ameland', in: *Oude Kunst*, jrg. 2 (1916-1917), september, p. 175.
[19] K. Nobel, *Nederlandse Volksschilderkunst op Ameland*. CD-rom. Hollum: K. Nobel, 2009. Hoofdstuk: Volkskunst op Ameland, afbeelding 1.
[20] Op.cit., afbeelding 9 en 10.
[21] Internet: 10-05-2015; <http://www.amelandgenealogie.nl>.
[22] S. Hart, 'Zeelieden te Amsterdam in de zeventiende eeuw. Een historisch-demografisch onderzoek', in: *Schrift en Getal, Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van de Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800*. Hollandse Studiën, 9. Dordrecht: Historische Vereniging Holland, 1976, p. 198.
[23] S. Hart, 'Migratie uit Friesland naar Amsterdam 1578-1810, een historisch demografisch onderzoek', in: *It Beaken, Tydskrift útjown fan de Fryske Akademy*, jrg. 37 (1975), p. 155-156.
[24] D.A. Brouwer, *Ameland. Een sociaal-geografische studie van een Waddeneiland*. Amsterdam: H.J. Paris, 1936, p. 56-59. Voor Amsterdamse rederijen werkende *Nord-Friesen* brengen elk najaar uit Amsterdam allerhande spullen mee zoals klein meubilair en schilderijen. Zie: B.H. Feddersen & W. Asbach, *Das Jahr der Wal- und Robbenjäger. Bemerkungen zu den Walfängern*. Der historische Walfang der Nordfriesen, I. Husum: Nordfriesischen Schifffahrtsmuseum, 1995, p. 54-59. Zie ook: E. Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam.* Amsterdam: Verloren, 2005, p. 44.
[25] SAA: Inv.nr.: 5075, Inv.nr.: 2784B, notaris Pieter van Buitene, 17 maart 1668.
[26] Sorgdrager, op.cit., p. 95.
[27] Zie bijvoorbeeld: *De van ouds geprivilegeerde reiswijzer, van Holland; Bevattende eene naukeurige aanwijzing van de legplaatsen en reis-routen van alle beurtschepen jaag- en markt-schuiten, die van de stad Amsterdam, Meest dagelijks, afvaren, op de volgende steden en plaatsen; Mitsgaders de Tijd*

18de en vroeg 19de eeuw vaart er iedere week een beurtschip heen en weer.[28] In 1812 wordt van hogerhand opgelegd dat Ameland twee beurtschepen op Amsterdam, twee op Harlingen en een op Friesland mag hebben.[29] Wat wordt er zoal vervoerd? Twee processen uit 1764 vertellen ons meer. Hendrik Jansen Wit beklaagt zich dat commandeur Jacob Hendrik in Amsterdam een schaap, een lam, een zak bonen en een zak erwten heeft toegezonden met Gerrit Pytters Former, veerschipper tussen Ameland en Amsterdam. De dieren zijn aangekomen maar de zakken peulvruchten niet.[30] Broodbakker Cornelis Sijbrands stelt dat schipper Gabbe Engels, die met zijn schip in Amsterdam ligt, hem 400 stukken brandhout heeft toegezonden. Dat hout is gebracht door weer dezelfde Gerryt Pyters Former. Hij levert echter geen 400, maar slechts 209 stukken hout af.[31]

Behalve dat deze klachten de nauwe contacten met Amsterdam illustreren onderstreept het de houtschaarste op Ameland waar de weinige bossen bezit zijn van de Nassause Domeinraad. Door deze houtschaarste gebruikt men er voor erfafscheidingen van oudsher onderkaakstukken van walvissen. De 18de-eeuwse stranderijen richten zich vooral op het zoeken naar (brand)hout. Nu had men kunnen werken met het aangespoelde of uit gestrande schepen geborgen hout. Dit moest echter in de regel terug naar de eigenaar of tenminste de opbrengst daarvan. Bovendien kon het niet op het eiland worden gezaagd. Zoals eerdergenoemd heeft er slechts gedurende zeventien jaar een houtzaagmolen op Ameland gedraaid. Illustratief voor deze situatie is het feit dat schoolmeester Sorgdrager zijn hout in Amsterdam koopt als hij een slede wil fabriceren.[32] Elke zomer verblijft Sorgdrager een paar weken in Amsterdam. De afhankelijkheid van Amsterdam als ambachtscentrum blijkt ook uit het feit dat in 1775 de koperen kronen voor de kerk te Hollum in Amsterdam besteld en opgehaald worden.[33] De oude kerkklok van Hollum wordt in 1787 eveneens naar Amsterdam afgescheept en daar opnieuw gegoten.[34]

en 't Uur van hun vertrek, Gesteld naar de letters A, B, C, enz. Amsterdam: Bij d'Erven van de Wed. C. Stichter, 1700. (SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 102305).
[28] Sorgdrager, op.cit., p. 15, 101, 106, 107, 108, 150.
[29] Sorgdrager, op.cit., p. 163.
[30] RA: Nassause Domeinraad 1581-1811, Toegangsnr.: 1.08.11, Inv.nr.: 1787, 9 april 1764.
[31] Idem.
[32] Sorgdrager, op.cit., p.13.
[33] J. Loosjes, *De Gereformeerde kerk van Ameland 1611-1816.* Leiden: E.J. Bril, 1912, p. 99.
[34] Sorgdrager, op.cit., p. 30.

Naaldhouten theetafel met Bijbelse voorstelling: Jezus drijft de geldwisselaars uit de tempel. Voorheen toegeschreven aan Ameland. Datering: 1740-1770. Maten: H.77 (in neergeslagen toestand) x B.115 x D.82 cm. Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 755 (Catalogus Deel 3, p.712).

De uitvinding van "Amelands" schilderwerk

In 1877 wordt in Leeuwarden *De Historische Tentoonstelling van Friesland* gehouden. Door het grote aantal inzendingen uit Ameland, tussen 60 en 70 voorwerpen, richt men er een aparte zaal mee in. De latere Amelander kamer in het Fries Museum vindt hier zijn oorsprong. Het beschilderde meubilair uit deze kamer bevindt zich nu voor een deel in Museum Sorgdrager te Hollum. Omdat veel van deze meubels eerder in de Amelander kamer staan is men deze meubels als typisch Amelands gaan beschouwen. De catalogus van het Fries Museum uit 1881 spreekt zelfs van Amelander schilderkunst.[35] Echter, de betreffende beschilderde meubels zijn kenmerkend voor de gehele Noordwest-Nederlandse wooncultuur en niet typerend voor alleen Ameland, ook al kunnen deze objecten er in gebruik zijn geweest.

[35] S.J. van der Molen, '"Amelander Volkskunst". Een poging tot identificatie', in: *Waddenfolklore: Neerlands Volksleven,* jrg. 23 (1973), nr. 1 & 2, p. 60; M. Boiten-Heijbroek, 'Verhalende volkskunst: notities over beschilderde huisraad in het Fries Museum', in: *De Vrije Fries*, jrg. 62 (1983), p. 33, noot 16: Het betreft een theetafel met de voorstelling van de geldwisselaars. Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 755.

Inboedels

Deelken somt in 1916-1917 een grote variëteit aan voorwerpen op die volgens hem kenmerkend zijn voor de Amelander wooncultuur: Russische houtbewerkingskunst, Japans en Indisch lakwerk, Chinees en Delfts porselein, Delftse en Makkumer tegels en zeemanskisten uit Indië.[36] Gelet op de wijd uiteenlopende herkomsten verbaast het eens te meer dat Deelken van het beschilderd meubilair wél denkt dat het op Ameland gemaakt moet zijn.

Een van de weinige mensen die het predicaat “Amelands” grondig heeft onderzocht en zich niet baseert op vermoedens is S.J. van der Molen. In een poging te achterhalen wat tot de Amelander volkskunst gerekend mag worden doet hij in het artikel *In Amelander Binnenhuisjes* verslag van de Amelander inboedels uit 17de- en 18de-eeuwse weesboeken.[37] Over deze lange periode vindt hij slechts zes beschilderde tafels, kisten en kasten, in de kleuren groen, geel en gemarmerd. Er worden in geen van die inboedels figuratief beschilderde meubels beschreven. Ook op Ameland zelfgemaakte beschilderde meubels worden niet vermeld.[38] Drie jaar later doet Van der Molen een tweede poging.[39] Zijn conclusie spreekt klare taal: ‘Het geheel overziende meen ik te mogen konkluderen, dat er veel voor spreekt de meeste producten van de z.g. Amelander volkskunst te beschouwen als import, die alleen “Amelands” werd genoemd, omdat op dat eiland de beschilderde tafels, hoekkastjes en beddebankjes zo’n integrerend onderdeel van de woonkultuur waren gaan uitmaken. En dat alleen als eilander volkskunst mogen worden beschouwd de voorbeelden van houtsnijkunst en eventueel stukken met amateuristisch gedane beschilderingen.’ Want, zo stelt Van der Molen: ‘meubelmakers en schilders op Ameland zijn in de archiefstukken nimmer genoemd’. Deze bewering kan ik, na het doornemen van bovengemelde archivalia, alleen maar onderschrijven. Het beschilderde meubel domineert het Amelander interieur minder dan men wel heeft voorgesteld. Gezien de intensieve contacten met Amsterdam en de grootschalige productie van beschilderd meubilair aldaar, is het bovendien aannemelijker dat het wél van oudsher op Ameland aanwezige beschilderde meubilair voor het merendeel uit Amsterdam afkomstig is.

[36] J.H.C. Deelken, ‘Oude meubeleerkunst op Ameland’, in: *Oude Kunst*, jrg. 2 (1916-1917), september, p. 42-48 en 174-178.
[37] S.J. van der Molen, ‘In Amelander binnenhuisjes’, in: *De Vrije Fries*, deel 50 (1970), p. 61-72. De bestudeerde reeks loopt van 1696-1811. Daarin ontbreken de boeken tussen 1701-1770.
[38] Op.cit., p. 64-65.
[39] S.J. van der Molen, ‘“Amelander Volkskunst”. Een poging tot identificatie’, in: *Waddenfolklore: Neerlands Volksleven,* jrg. 23 (1973), nr. 1 & 2, p. 59-76.

4.1.2 Assendelft

De niskast, door familie Jongejans ingezonden op de *Tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden,* en aldaar te boek gesteld als: ‘Antieke Assendelftsche kast Inz. B. Jongejans te Assendelft’.

Kasten met boven en onder twee deurtjes en halverwege een nis waar bovenlangs een rondgeholde tandlijst loopt, worden in de literatuur en de antiekhandel Assendelftse kasten genoemd. De toeschrijving aan Assendelft is ontstaan op de *Tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden* in 1874. Daar staat een kast van dit type, ingezonden door de familie Jongejans uit Assendelft en aangeduid als ‘Antieke Assendelftsche kast’ (zie afb. hierboven).[40] Op vergelijkbare wijze wordt in deze catalogus gesproken van een Assendelftse wieg, beschilderd met landschappen en figuren.[41] Ook Schotel hanteert dezelfde term als hij een niskast en een wieg afbeeldt (zie afb. p.457)[42]

[40] ‘Antieke Assendelftsche Kast Inz. B. Jongejans te Assendelft’, in: *Herinnering aan de Tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden gehouden in het gemeentehuis te Zaandam in de maanden augustus en september van het jaar 1874.* Zaandam, 1874, p. 86, cat.nr. 905, foto 41, door J.L. Breebaard. Afbeelding: Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 69740 en Dia 29195. Zie ook: G.J. Blees Kzn., ‘Oud-Zaansche Volkskunst’, in: *Het Huis Oud en Nieuw*, jrg. 12 (1914), p. 69; L.F. Triebels, ‘Bijbelse Voorstellingen op beschilderde boerenmeubelen', in: *Bulletin KNOB*, 6e serie, jrg. 13 (1960), afl. 5, p. 290.
[41] *Herinnering* etc. op.cit., cat.nr.: 723.
[42] G.D.J. Schotel, *Zeden en gebruiken aan de Zaanstreek.* Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink, 1874, tussen p. 12 en afbeelding tussen p. 18-19. Steendruk van P. Blommers te ’s Hage naar een

Meubels uit de Zaanstreek. Volgens het onderschrift staat rechts een Assendelftse kast en er voor een Assendelftse wieg. Steendruk van P. Blommers te ’s Hage naar een tekening van C.Ch.A. Last (1808-1876). Bron: G.D.J. Schotel, *Zeden en gebruiken aan de Zaanstreek*. Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink, 1874, tussen p. 18-19.

Vroegere toeschrijvingen van dit type kast aan Assendelft zijn niet bekend. Ook zijn er geen andere vergelijkbare kasten bekend uit Assendelft. De vraag is dus of dit model in Assendelft is gemaakt, of ze wel uniek is voor de wooncultuur van die plaats en of daar sowieso beschilderde meubels zijn gemaakt. De tot nu toe gepubliceerde gegevens bevatten daar geen bewijs voor.[43] Eigen onderzoek in

tekening van Carel Christiaan Antony Last (1808-1876). Afbeelding: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 104384. Voor de wieg zie: *Herinnering aan de Tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden gehouden in het gemeentehuis te Zaandam in de maanden augustus en september van het jaar 1874.* Zaandam, 1874, cat.nr.: 772. Zie ook: K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 96. Afbeelding: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 176422.

[43] P.C.J.A. Boeles, *Gids door de Kunstverzameling Bisschop in het Friesch Museum te Leeuwarden*. Leeuwarden: Het Friesch Genootschap, 1915, p. 36, fig. 19, noot 14; H. Nijboer, ‘Van Assendelver kast tot Zaanse Mosterd. Regionale identiteit binnen een dynamische materiële cultuur’, in: *Geschiedenis van de Zaanstreek,* nr. 1. Zwolle: WBooks, 2012, p. 426-429.

handvesten,[44] transportakten[45] en DTB-gegevens[46] leveren het volgende beeld. Assendelft is in de periode van onderzoek een klein dorp. Het overgrote deel van de bevolking bestaat uit boeren. De Antwerpenaar Ludovico Guicciardini (1521-1589) meldt in 1.581 dat er vierduizend koeien zijn.[47] Die produceren dagelijks achtduizend stopen melk, waar vervolgens boter en kaas van wordt gemaakt. Deze zuivelproducten verhandelt men naar Duitsland, Engeland en Spanje.

In 1622 wonen er slechts 2501 mensen.[48] De bewoners werken onder meer als eendenkooiker, koemest- en veehandelaar, visser, dijkwerker, polderjongen, geestelijke, chirurgijn, varensgezel, timmerman, bakker of nachtwaker. Daarnaast zijn er de gebruikelijke notabelen zoals een advocaat, een oud-schepen en een secretaris. Er staan in de loop van de tijd respectievelijk een koren-, hennep- en een oliemolen. Men is druk met het uitrijden van mest, met vissen, met het onderhoud van de dijken en het droogmalen van het land.[49] In het midden van de 18de eeuw wordt de belastinginning vanuit Haarlem gecoördineerd.[50] Tussen die plaats en Assendelft gaan geld en goederen per veerschuit heen en weer. Ook vanuit Amsterdam gaat de gehele 18de eeuw twee à drie keer per week een beurtschip naar Assendelft.

Aanwijzingen voor meubelmakers of schilders zijn niet aangetroffen, noch dat de bewuste kasten in Assendelft zijn gemaakt, noch dat ze een typisch kenmerk van de lokale wooncultuur vormen. Bij de behandeling van dit type kast zal daarom de term niskast gebruikt worden en wordt onderbouwd dat die over een groter gebied gemaakt is en in meerdere plaatsen gebruikt moet zijn.

[44] SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 48742: *Handvesten ende privilegien, mitsgaders keuren en ordonnantien van Assendelft.* Amsterdam: Gerred en Joannes de Broen, 1768.
[45] GAZ: ORA, Inv.nr.: 2007.
[46] NHA: Doop- en Trouwboeken, Assendelft, Inv.nr.:1a-b.
[47] M. Lowijs Guicciardijn, *Beschrijvinghe van alle de Neder-Landen, etc*. Amsterdam: Willem Jansz., 1612, p. 193; Zie ook: H. Soeteboom, *Oudheeden van Zaan-land, Stavoren, Vronen en Waterland*. Amsterdam: Wilhem Linnig van Koppenol, 1702, p. 81-82.
[48] J.G. Dillen, 'Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling', in: *Economisch Historisch Jaarboek*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, deel 21 (1940), p. 174.
[49] *Amsterdamse Courant:* 28-12-1717: Door een storm heeft onder meer Assendelft veel wateroverlast; 7-1-1717: In Assendelft is een dijk doorgebroken, een huis weggespoeld en het land rond het dorp is ondergelopen.
[50] NA: Toegangsnr.: 3.01.51, Bestanddeel 15: Inventaris van het Archief van Adriaan Steenis, ontvanger van de personele quotisatie over de dorpen en kleine steden van Holland. De gegevens over Assendelft hebben betrekking op de periode 1745-1749.

Lessenaar met florale beschildering, toegeschreven aan Hindeloopen. Datering: 1750-1770. Materiaal: lepen-, eiken- en naaldhout. Maten: H.105 x B.63 x D.45 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.9234.OV.

4.1.3 Hindeloopen.

Gedurende dit onderzoek zijn alle aan Hindeloopen toegeschreven meubels bestudeerd in de collecties van het Nederlands Openluchtmuseum, het Zuiderzeemuseum, het Fries Museum en van het Museum Hindeloopen.[51] Deze meestal 18de-eeuwse schrijntjes, wiegen, kasten, lessenaars (zie afb. hierboven), bedstedetrapjes en klaptafels, beschilderd met onder meer rollend lofwerk, bloemen, vogels en soms hinden zijn aan Hindeloopen toegeschreven. Diverse schrijvers gaan er bovendien vanuit dat ze daar zijn gemaakt.[52]

Noorwegen

Hindeloopen onderhoudt door de houthandel nauwe contacten met Noorwegen. Er is daarom lang gedacht dat de beschilderingen op Hindelooper en Noorse meubels elkaar beïnvloed moeten hebben. Dit lijkt te zijn voortgekomen uit de 19de-eeuwse

[51] Een aantal belangrijke typen wordt apart behandeld in hoofdstuk 4.2.
[52] Zie bijvoorbeeld: M.P. van Buytenen, *Hindelopen: Frieslands Elfde stede*. 3e druk. Heemschutserie, deel 17. Amsterdam: Allert de Lange, 1946, p. 57.

romantische visie dat er verwantschap is tussen Germaanse volken in Scandinavië en Nederland.[53] Maar wie beïnvloedt wie? Van der Ven (1920) wijst op Noorse voorbeelden en de Zweeds Bonader beschilderingen waaraan de Hindeloopers hun inspiratie zouden hebben ontleend.[54] Buytenen (1946) denkt ook dat de Hindelooper schilders hun inspiratie in Noorwegen opdoen.[55] Later onderzoek uit het begin van de jaren 1970 toont echter aan dat de Noorse beschilderingen later zijn en Hindeloopen niet beïnvloed kunnen hebben.[56] Het rollend lofwerk met bloemen en vogeltjes is mijns inziens afgeleid van het oudere snijwerk op de in Hindeloopen populaire Hollandse renaissance meubels, zoals op het fries van kasten.[57] Door hang naar het kleurrijke en de dalende economie is er vanaf de vroege 18de eeuw steeds minder vraag naar deze duurdere gesneden maar steeds meer naar beschilderde meubels.

Boedelinventarissen en reisbeschrijvingen

Om een beeld te krijgen van de 18de-eeuwse Hindelooper wooncultuur en om er achter te komen of er in Hindeloopen in deze periode meubels zijn gemaakt en beschilderd, zijn alle voorhanden boedelinventarissen van het Nedergerecht Hemelum doorgenomen.[58] Daarnaast zijn alle bekende 16de- tot 19de-eeuwse reisbeschrijvingen in kaart gebracht waarin Hindeloopen voorkomt. De tweede helft van de 19de eeuw is daarbij buiten beschouwing gelaten. Dit omdat het Friesch Genootschap, bij monde van onder meer de doopsgezinde predikant Joost Hiddes Halbertsma en de Leeuwarder stadsarchivaris Wopke Eekhoff, in die periode actief Hindelooper wooncultuur zijn gaan documenteren, verzamelen en publiceren.[59] De impliciete aanleiding daarvoor ligt in het verlies aan Friese soevereiniteit door de departementale herindeling na de Napoleontische tijd en daarmee een verlies van een duidelijk eigen identiteit. Het Friesch Genootschap verzamelt de materiële cultuur mede om die Friese identiteit te herdefiniëren en te herwaarderen. Zo richten zij het *Selskip foar Fryske tael end scriftenkennisse* op om daarmee een dijk tegen het Hollands te vormen.[60]

---

[53] Zie bijvoorbeeld: F.W. van Eeden, 'Houtsnijwerk als huisvlijt', in: *Bouwkundig Weekblad*, (1889), nr. 9, p. 109-113.
[54] D.J. van der Ven, *Neerlands Volksleven.* 2e druk. Zaltbommel: Dalmeijer's Volksuniversiteit, 1920, p. 342-344.
[55] Op.cit., p. 60.
[56] G.R. Kruissink, 'Verwantschap tussen Scandinavische en Hindelooper uitingen van Volkskunst', in: *Vriendenboek Bernet Kempers.* Arnhem: Nederlands Openluchtmuseum, 1971, p. 72-80; S.J. van der Molen, 'Hylpen en Norge: picturaal gezichtsbedrog', in: *Ta de Fryske folkskunde.* Groningen: Frysk ynstitut, 1974, p. 67.
[57] Zie ook: G. Schaap, 'Nederlandsche Volks- en Ambachtskunst', in: J. de Vries (ed.), *Volk van Nederland*. 3e druk. Amsterdam: N.V. Uitgevers-maatschappij 'Elsevier', 1943, p. 324.
[58] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 77; 0082 en 0083; Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 0019 en 0020, in totaal circa 3000 pagina's tekst.
[59] W. Eekhoff, 'Merkwaardigheden omtrent de woningen, kleeding, zeden en gebruiken der Hindeloopers', in: *Nederlandsch Museum. Geschied- en letterkundige merkwaardigheden, natuurbeschrijvingen, aardrijkskundige bijzonderheden, historische en romantische verhalen*, deel 13 (1848), p. 1-6.
[60] T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooyakkers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie.* Amsterdam: Meertens Instituut, 2000, p. 20.

Op basis van de bestudeerde boedelinventarissen kan nu gesteld worden dat het Friesch Genootschap de Hindelooper wooncultuur te uniform, te plaatseigen, te rijk en te bont heeft voorgesteld.

Te uniform

In de reconstructies van een Hindelooper kamer staat steeds maar één type wieg, één type tafel en één type bedstedetrapje, en dan ook nog meestal op dezelfde plaats. De Hindelooper stijlkamers, zoals die in Leeuwarden (1877), Parijs (1878), Hindeloopen (1881), Amsterdam (1883), Düsseldorf (1885), Dordrecht (1896), Berlijn (1898), Nürnberg (1902) en Arnhem (1919) worden geconstrueerd, lijken als twee druppels water op elkaar. Mogelijk dat hier de met aquarel ingevulde tekeningen van Hendrik Lap als voorbeeld dienen, en dat latere stijlkamers zich vervolgens baseren op eerdere reconstructies. Hendrik (1824-1874) is de zoon van een ongehuwde dienstmeid Doed Wiggerts Lap (†1836). In de jaren 1848-1855 waarin Hendrik zijn afbeeldingen maakt, is hij circa 25-30 jaar oud. De 18de eeuw, die hij er mee probeert uit te beelden, heeft hij dus niet meegemaakt. Zijn tekeningen kunnen gebaseerd zijn op de interieurs waar zijn moeder dient en wat opdrachtgevers als Eekhoff hem vertellen. In de respectievelijke hoofdstukken in deze publicatie valt te lezen dat er van alle typen meubels in de Hindelooper boedels in werkelijkheid een veel grotere variatie voorkomt en dat deze door het gehele huis in gebruik zijn.

Te plaatseigen

Te plaats eigen zijn de reconstructies ook. Onderbelicht blijven de vele beschilderde Hollandse tafels, kasten en kisten en de Hollandse zilveren lepels. Zo toont de oudst bekende afbeelding van een Hindelooper interieur uit 1848 door Izaäk Reijnders geen Friese keeft maar een Hollandse renaissance kast.[61] Daarnaast zijn er in de inboedels veel Sardammer banken[62], kastjes[63] en bakken[64] in Hindelooper interieurs. Ook kennen de 18de-eeuwse Hindelooper interieurs, en dat is kenmerkend voor heel Noordwest-Nederland, een flinke component Delfts aardewerk, goederen uit de V.O.C.-handel zoals sitsen en porselein en via de Oostzeehandel verkregen Dantziger kastjes. Verder zijn er kisten en nappen uit Riga, butten en dekens uit

[61] In zowel Museum Hindeloopen als het Nederlands Openluchtmuseum heeft men later gekozen voor een Friese keeft. Zie: foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 12584 en W. le Fèbre, 'Een archivalisch Schimmenspel. Bespreking van S.J. van der Molen: De Hindelooper Wooncultuur. Bolsward: A. J. Osinga, 1967', in: *It Beaken. Tydskrift fan de Fryske Akademy*, jrg. 30 (1968) nr. 1, maart, p. 6.

[62] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0082: 27-1-1729, 31-1-1730,19-9-1731, 8-11-1749; Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0083: 19-4-1739, 15-4-1739, 23-7-1739, ?-2-1740, 19-4-1740, 9-7-1744; Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 77: 28-12-1752, 29-6-1754, 29-5-1758. Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078: 1-12-1763; 6-4-1768; 28-9-1769. Zie ook: S.J. van der Molen, *De Hindelooper Woonkultuur. Interieur en klederdracht in het licht der archieven.* Bolsward: Osinga, 1967, p. 35.

[63] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0081: 23-10-1727.

[64] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 77: 26-6-1743.

Noorwegen en Spaanse matten en dekens. Het 18de-eeuwse Hindelooper interieur is dus niet zo plaatseigen. Net als de meeste Noordwest-Nederlands interieurs in de 18de eeuw, is het een verzameling van goederen uit vele windstreken.[65] Toch blijft het Museum Hindeloopen, tot op de dag van vandaag, alleen het bont beschilderde meubilair verzamelen en bestendigt daarmee het te plaats eigen beeld van de plaatselijke wooncultuur.

Grotere verspreiding

Tot voor kort stelde men dat Hindeloopen altijd al een unieke cultuur had die afweek van het Friese achterland.[66] Ik vind daar weinig bewijzen voor. Zo zijn er vele reizigers die in Hindeloopen niets bijzonders vinden. De Antwerpenaar Ludovico Guicciardini (1521-1589) bijvoorbeeld doet tussen 1560-1565 onderzoek in Nederland voor zijn *Beschrijvinghe van alle de Neder-Landen*. In 1581 verschijnt er een uitgebreide druk. In 1612 komt de eerste Nederlandse vertaling. In dit werk wijdt hij slechts één alinea aan Hindeloopen. Daarin behandelt hij de herkomst van de naam, de stadsrechten en de inname door Lange Pier. Hij maakt geen melding van een bijzondere of in vergelijking met de omgeving afwijkende cultuur.[67] Rond dezelfde tijd levert Cornelio Kempio in 1588 een gedegen beschrijving van Friesland maar meldt Hindeloopen niet eens.[68] Gotfried Hegenitius schrijft in 1640 dat hij Workum en Hindeloopen bezoek, maar dat hij hier voor zijn ogen en oren niets tegenkomt dat de moeite waard is om aan de lezer te melden. Daarom haast hij zich naar Stavoren.[69] De in deze context veel aangehaalde raadpensionaris Johan de Witt adviseert zijn voorname buitenlandse gast prins Cosimo de' Medici, de latere groothertog van Toscane, in 1669 naar Molkwerum te gaan omdat daar de oude zeden en de taal bewaard zijn gebleven.[70] Cosimo bezoekt Molkwerum en verhaalt over het labyrint aan straatjes en huizen, het dialect dat door niemand begrepen wordt, het feit dat de mensen er ruw en onbeschaafd zijn en de zonderlinge kleding

[65] J. Bosmans, 'Hindeloper meubelschilderkunst: Geen imitatie, maar product van invloeden', in: *De Vrije Fries*, deel 55 (1975), p. 49-64.
[66] Claassen, op.cit., p. 29; A. de Jong, 'Het Fries Genootschap als koploper in museaal besef. Negentiende-eeuwse initiatieven tot musealisering van de volkscultuur in Friesland', in: *Fryslân*, jrg. 8 (2002), nr. 2, p. 8; A. de Jong, 'Halbertsma's Hindelooper droom', in: K.F. Gildemacher (red.), *Hindeloopen. Stad van levende herinneringen*. Leeuwarden: Uitgeverij Penn, 2011, p. 93; E. van Veen, 'The Happy Family. Schilderij Christoffel Bisschop verrijkt collectie', in: *Het Peperhuis, Nieuwsbrief van het Zuiderzeemuseum*, (2000), nr. 2, p. 2; W. Le Fèbre. *Het Museum van Hindeloopen*. Hindeloopen: Hidde Nijland Stichting, 1967, p. 454.
[67] M.L. Guicciardijn, *Beschrijvinghe van alle de Neder-Landen,* etc. Amsterdam: Willem Jansz., 1612, p. 168.
[68] M.C. Kempio, *De origine situ, qualitate et quantitate Frisiae et rebus a Frisiis olim praeclare gestis, Libri tres: in quibus multa scitu digna & hactenus incognita ... ... proponuntur.* Keulen: Gosuinus Cholinus, 1588.
[69] G. Hegenitius, *Itinerarium Frisio-Hollandicum, et Abr. Ortelii Itirnerarium Gallo-Brabanticum.* Lugduni Batavor: Henrici Verbiest, 1640, p. 20: 'Worcum et Hindelopa. Aditae quidem mihi; sed nihil legentium oculis aut auribus dignum heic occurrit; itaque propero ad urbem, quae dicitur Stavria'.
[70] G.J. Hoogewerff (red.), *De twee reizen van Cosimo de' Medici prins van Toscane door de Nederlanden (1667-1669). Journalen en documenten.* Historisch Genootschap, 3e Serie, nr. 41. Amsterdam: Johannes Müller, 1919, p. 247.

van de vrouwen.[71] Over Hindeloopen stelt hij alleen dat het welvarender is dan Molkwerum en geheel geïsoleerd ligt. Op de keper beschouwd zegt Cosimo echter niet dat hij Hindeloopen ook daadwerkelijk heeft bezocht.[72]

In reisbeschrijvingen wordt Hindeloopen pas in de 18de eeuw voor het eerst genoemd om zijn streekdracht. Daarbij stellen de auteurs keer op keer dat deze streekdracht in de omringende plaatsen Molkwerum, Koudum en Warns evenzo voorkomt.[73] Het Hindelooper interieur wordt in de gehele 17de en 18de eeuw niet vermeld, dit begint pas in de 19de eeuw. En ook daarbij stellen de schrijvers dat deze wooncultuur tevens in omringende plaatsen voorkomt. Zo stelt Eekhoff zelf: **'**Opmerkelijk is het, dat de meeste bijzonderheden, door ons omtrent Hindeloopen medegedeeld, vroeger ook van toepassing waren op de dorpen Molkwerum, Warns en Koudum, wier kleeding, taal, meubelen en gebouwen slechts in enkele punten van die van de Hindeloopen verschilden, zoodat alle vier takken van één boom schenen te zijn.'[74] Zelfs Hidde Nijland, de meest uitgesproken aanhanger van de Hindelooper uniciteit, geeft schoorvoetend toe dat er in Molkwerum, Warns en Koudum vergelijkbare bedstedewanden, keeften en kastjes hebben bestaan.[75] Na in Hindeloopen te zijn rondgeleid door de gemeentesecretaris M. Hendricks stelt Havard in 1874 dat beschilderde meubels, evenals de streekdracht alleen nog elders te bewonderen zijn.[76] De reden daarvan zou goed kunnen zijn dat deze stukken niet uniek zijn voor Hindeloopen maar elders van origine ook voorkomen. Daarom is het aannemelijk dat ook de typen beschilderde meubilair, die tot nu toe exclusief aan Hindeloopen zijn toegeschreven, oorspronkelijk in een groter deel van Zuidwest-Friesland voorkomen.[77] De in de genoemde boedelinventarissen vermelde

[71] Op.cit., p. 267, 310-311.
[72] Op.cit., p. 311-314.
[73] Zie: *Kabinet van Mode en Smaak,* deel 2. Haarlem: A. Loosjes Pz., 1791, p. 24-29 en 161. Later wordt dit herhaald in: E. Maaskamp, *Afbeeldingen van kleeding, zeden en gewoonten in de Bataafsche Republiek met den aanvang der negentiende eeuw*. Amsterdam: E. Maaskamp, 1804, prent nr. 10 en de begeleidende tekst. J.A. de Luc meldt dat de streekdracht in Molkwerum en Hindeloopen vergelijkbaar is: *Lettres physiques et morales sur l'histoire de la terre et de l'homme, adressées à la reine de la Grande Bretagne*, vol. 5, lettre CXXX. Paris/Den Haag: Duchesne/De Tun, 1779, p. 282-283. Ook J.W. Crane vindt Molkwerum en Hindeloopen vergelijkbaar: *Verslag der Handelingen van het Provinciaal Friesch Genootschap ter beoefening der Friesche Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, gedurende het jaar 1827 tot 1828*. Leeuwarden: Provinciaal Friesch Genootschap, 1828. Zie: H. Halbertsma, 'Hindeloopen en de Hindeloopers, beoordeeld in de 18de- en 19de eeuwse geschriften', in: *De Vrije Fries*, 45e deel (1962), p. 186-187.
[74] S.O. Roosjen, N.D. Kroese en W. Eekhoff, *Merkwaardigheden van Hindeloopen.* Leeuwarden: Eekhoff, 1855, p. 24.
[75] H. Nijland, 'Hindeloopen', in: *Oude Kunst*, (1918), p. 178; H. Nijland, *Wat is volkskunst. Hindelooper historie; kleederdrachten; meubelen en huisraad*. Hindeloopen: Hidde Nijland-Stichting, 1919, p. 52.
[76] H. Havard, *La Hollande pittoresque. Voyage aux villes mortes du Zuiderzee*. Paris: Plon, 1874, p. 247: de tekst luidt: 'L'art d'Hindeloopen est malheureusement tout aussi disparu que son costume. Mais, comme il existe encore, dans le pays et chez les amateurs étrangers, un nombre très considérable de spécimens de ce délicieux mobilier, il nous est facile d'en parler avec connaissance de cause.'
[77] Voor recentere publicaties dienaangaande zie: M.P. van Buijtenen, 'Frieslands elfde stede, tweemaal Hindeloopen', in: *Antiek*, (1968-1969), nr. 3, p. 193-197; S.J. van der Molen, *De Hindelooper Woonkultuur. Interieur en klederdracht in het licht der archieven.* Bolsward: Osinga, 1967; J. Bosmans, 'Hindeloper meubelschilderkunst: Geen imitatie, maar product van invloeden', in: *De Vrije Fries*, deel 55 (1975), p. 49.

beschilderde flaptafels, wiegen, schrijntjes en bont beschilderde kasten[78] in Molkwerum, Warns en Koudum kunnen hierop duiden.

Tijdens de inventarisatie zijn er diverse flaptafels en een wandbetimmering aangetroffen met een aan Hindeloopen toegeschreven beschildering waarvan Workum de oudst bekende plaats van herkomst is.[79] Ook kennen we twee deurtjes uit Warns, beschilderd in een wat grove Hindelooper stijl, blauw tegen een wit fond.[80] Deze meubels en de schilderstijl lijken dus niet uniek voor Hindeloopen alleen.

Een grote overeenkomst in materiële cultuur tussen de plaatsen in Zuidwest-Friesland is ook te verwachten als men bedenkt dat de bemanning van de Hindelooper schepen regelmatig bestaat uit mensen uit de gehele Zuidwesthoek van Friesland (Koudum, Molkwerum, Warns, Laaxum), en zelfs van andere delen van Friesland, tot aan Leeuwarden en Drachten toe. Evenmin onbelangrijk is het feit dat jonge Hindeloopers hun levenspartner niet alleen in het eigen stadje vinden maar eveneens in de omringende dorpen en visa versa. Een uitwisseling van de materiële cultuur is alleen al daarom aannemelijk. Tot slot is in elke andere categorie van kunstnijverheid, of het nu om tin, keramiek, textiel, schrijnwerk, edelsmeedkunst of tegels gaat, het gebruik ervan niet alleen beperkt tot de plaats van productie. Dit alles moet, ook bij het beschilderd meubilair dat we nu aan Hindeloopen toeschrijven, hebben geresulteerd in een oorspronkelijk veel grotere verspreiding. Bij de behandeling van de flaptafels en de schrijntjes (hoofdstuk 4.2) zal de bredere verspreiding van deze typen verder worden onderbouwd.

[78] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 18 (1689-1727) Molkwerum: 28 oktober 1720: folio 261-294 daarbinnen folio 280: in de binnenkamer een bont geschilderde kast. Zie verder S.J. van der Molen, *De Hindelooper Woonkultuur. Interieur en klederdracht in het licht der archieven.* Bolsward: Osinga, 1967, p. 53.

[79] Flaptafels: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3546.OV: A. Jukema, Workum; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 3274: De Vreeze, Workum D 91; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 3298: Gaastra, Workum; collectie Fries Museum, Inv.nr.: 41006 (gedateerd 1808 en in Workum aangetroffen). Betimmering: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.9840-49.

[80] Collectie Museum Hindeloopen, Inv.nr.: 1359. Maten: H.95 x B.37 x D.3,5 cm.

Prent getiteld *Een Hindelooper Binnenvertrek*, kort vóór 1848 getekend door Izaäk Reijnders en gegraveerd door Jan Frederik Christiaan Reckleben (1819-1879). Bron: W. Eekhoff, 'Merkwaardigheden omtrent de woningen, kleeding, zeden en gebruiken der Hindeloopers', in: *Nederlandsch Museum. Geschied- en letterkundige merkwaardigheden, natuurbeschrijvingen, aardrijkskundige bijzonderheden, historische en romantische verhalen*, deel XIII (1848), p. 1-6.

Te rijk

De oudst bekende weergave van een Hindelooper interieur, gepubliceerd in 1848, toont een kamer met wandbetimmeringen en een kast, beide rijk voorzien van houtsnijwerk en met bordenrichels vol sierschotels (zie afb. hierboven). Ook de werken van Hendrik Lap tonen interieurs vol pronkgoed. De bestudeerde boedelinventarissen tonen echter aan dat de meeste Hindeloopers een soberder huishouden hebben. Boedelinventarissen representeren in de regel echter slechts een deel van de huishoudens, waarin de minst welvarenden ondervertegenwoordigd zijn. Een completer beeld biedt de personele quotisatie van 1749 met de totale Hindelooper

beroepsbevolking.[81] Er worden tijdens deze quotisatie 1661 personen geregistreerd, verdeeld over 546 gezinnen. Van 363 gezinshoofden staat het beroep vermeld. Hieruit blijkt dat 167 gezinshoofden (46%) op zee werkzaam zijn. De vijf meest genoemde beroepen zijn: zeevarend (51), matroos (43), schipper (42), schuitman (13) en stuurman (11). In totaal 118 (33%) gezinshoofden hebben een meer ambachtelijk op de lokale economie gericht beroep. De vijf meest genoemde zijn timmerman (22), winkelier (12), visser (10) en bakker (9). Onder de vrouwen is het beroep naaister (13) het meest genoemd. Hier is wel een nuancering op zijn plaats. Een klein deel van de mensen die niet op zee werkt dankt zijn brood toch aan de scheepvaart. Zo bevinden er zich onder de 22 timmerlieden vier scheepstimmerlieden. Onder de acht sjouwers verblijft er een het meest van de tijd in Amsterdam.

In totaal 34 gezinshoofden (9%) hebben een dienstverlenende of bestuurlijke functie. Het meest frequent zijn burgermeester en oud-burgermeester (7), vroedsman of -vrouw (7), veerschipper op Amsterdam (4), herbergier (3) en schoolmeester (3). Net als bij Ameland blijkt ook hier weer de sterke oriëntatie op Amsterdam. Van de zes veerschippers varen er vier op Amsterdam, een op Sneek en een op Leeuwarden. De overige grote groepen betreffen boeren (N=22 of 6%) en arbeiders (N=12 of 3%).[82] Die onderbelichte agrarische component kenmerkt Hindeloopen al vanouds. Zo bevat de plaats in 1642 al 162 koemelkerijen.[83] Een klein aantal mensen geeft twee beroepen op. De combinaties burgemeester-schipper en vroedsman-schipper komen het meeste voor.

Uit de bovenstaande aantallen blijkt dat de helft van de beroepsbevolking in Hindeloopen niet zijn geld op zee verdient, zoals in dienst van grote handelsondernemingen. Het merendeel van de bevolking heeft een lokaal georiënteerd beroep. Het aandeel timmerlieden en boeren is hieronder het grootst. Daarnaast is het niet zo dat er onder de Hindelooper zeevarenden vooral mensen met een hoge functie zitten: er zijn meer matrozen dan schippers. Dat is logisch als men bedenkt dat er op een schip slechts één schipper en meerdere matrozen zijn. Onder de grote groep die met de algemene term ‘zeevarend’ wordt gekwalificeerd zitten veel laag aangeslagen gezinshoofden en dus waarschijnlijk eerder matrozen dan schippers.

Wat betreft de welvaart zijn er drie burgemeesters als enige voor meer dan 100 gulden aangeslagen. De schippers moeten op één na allemaal meer dan 30 gulden betalen, de stuurlui wat minder en de vele matrozen leiden volgens de kwalificatie een sober bestaan. Ze worden voor 10-20 gulden aangeslagen. De schippers vormen dus weliswaar een aanzienlijke en welvarende groep in 1749,

[81] P. Nieuwland, & A. van Dalfsen (uitg.), *De quotisatiekohieren. Namen, beroepen en welstand van de Friese bevolking in 1749*, deel 3. Leeuwarden: Fryske Akademy, 1983, p. 145-159.
[82] Agrarische activiteit wordt onder ander geïllustreerd door een stadsgezicht (1813) van Antoine-Ignace Melling (1763-1831) die aan de ingang van het stadje Hindeloopen een grote hooibergen tekent. Zie: C. Boschma, ‘De Voyage pittoresque aux Pays du Nord’, in: *Antoine-Ignace Melling (1763-1831), reizend kunstenaar.* Abcoude: Uniepers, 1991, p. 122-123.
[83] H. Nijland, *Wat is volkskunst. Korte beschrijving van de vier lokalen waarin de Hidde Nijland Stichting is verdeeld*. Hindeloopen: Hidde Nijland-Stichting, 1919, p. 19.

daarentegen blijkt er een nog grotere groep zeevarenden te wonen die een sober bestaan leidt. Datzelfde geldt voor de omvangrijke groep ambachtslieden en boeren. Onder hen zitten enkele personen die voor 70-100 gulden worden aangeslagen, maar de meesten van hen leiden, net als de matrozen, een sober tot armoedig bestaan. Dat blijkt ook uit de totalen: over alle beroepen en alle 546 geregistreerde gezinnen gerekend leiden er 234 (43%) een sober bestaan.

Zestien gezinnen zijn niet aangeslagen omdat zij steun ontvangen. Dat aantal moet zelfs hoger zijn. De volkstelling van 1744 meldt meer inwoners, te weten 1913 personen, verdeeld over 598 gezinnen. Volgens Nieuwland en Van Dalfsen staan met name deze alimenterenden niet allemaal geregistreerd in de quotisatie van 1749.[84] Kortom, het beeld dat Hindeloopen rond het midden van de 18de eeuw een stadje vol welvarende zeelieden is, klopt niet. Ruim de helft is niet in de scheepvaart actief en van alle gezinshoofden leidt zeker de helft een sober tot armoedig bestaan.

Diverse auteurs beschrijven de leegstand en vervolgens afbraak van vele huizen gedurende de 18de en vroeg 19de eeuw. Onderzocht zou kunnen worden of daarbij vooral de zeer welvarende mensen met een financiële reserve zijn gebleven en de middenstand en de armeren, op zoek naar werk, zijn weggetrokken. Een dergelijke selectieve uittocht kan in de 19de eeuw hebben bijdragen aan het beeld dat Hindeloopen vooral bestaat uit welvarende zeevarenden met volle en rijke interieurs.

Te bont

Naast een te rijk interieur heeft het Friesch Genootschap de Hindelooper interieurs ook veel te bont beschilderd voorgesteld. Op de eerder vermelde oudste reconstructie van 1848 zijn geen beschilderde maar eikenhouten wandbetimmeringen te zien. Alleen het bedstedetrapje lijkt een decoratieve beschildering te dragen. Dit kan de toets der kritiek van het Friesch Historisch Genootschap niet doorstaan getuige de keuze, direct daarna, voor de veel rijkere, vollere en bontere reconstructies van Hendrik Lap.[85] Zijn werken lijken mij echter minder representatief voor het 18de-eeuwse Hindelooper interieur. Zo komen er in 18de-eeuwse Hindelooper boedels vele onbeschilderde algemeen Nederlandse meubels voor. Van der Molen meldt al eerder dat er in de door hem bestudeerde Hindelooper boedelinventarissen opvallend weinig van beschilderd meubilair wordt gerept.[86] Le Fèbre stelt als reactie daarop dat de kwalificatie ‘geverfd’ of ‘geschilderd’ achterwege bleef omdat tafels of wiegen in Hindeloopen vrijwel altijd beschilderd zouden zijn en het dus overbodig was dit nog eens te melden.[87] Afgaande op de door mij bestudeerde boedelinventarissen wordt er in Hindeloopen

[84] Idem, p. 145.
[85] A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940.* Nijmegen: Uitgeverij SUN, 2001, p. 56-57.
[86] S.J. van der Molen, *De Hindelooper Woonkultuur. Interieur en klederdracht in het licht der archieven.* Bolsward: A.J. Osinga, 1967.
[87] W. le Fèbre, ‘Een archivalisch Schimmenspel. Bespreking van S. J. van der Molen: De Hindelooper Wooncultuur. Bolsward: A. J. Osinga, 1967’, in: *It Beaken. Tydskrift fan de Fryske Akademy*, jrg. 30 (1968), nr. 1, maart, p. 5.

niet meer en niet minder dan elders gewag gemaakt van beschilderde zaken. Naast het in Hindeloopen, net als in de rest van Nederland, gebruikelijke beschilderd, gemarmerd, geverfd en verlakt kleingoed zoals theebladen, theebussen, butten, tobbetjes en vaatjes, is er in de 18de-eeuwse Hindelooper boedelinventarissen sprake van enkele beschilderde schrijntjes, een haardscherm, twee kisten en twee groene kasten. In het licht van het vanaf 1850 geconstrueerde bonte Hindelooper interieur is dit een magere oogst en ben ik het met Van der Molen eens dat dat om een nuancering van het bonte beeld vraagt.

Meubelmakers

Nu staat de vraag centraal of er in Hindeloopen, vóór 1848, ooit beschilderd meubilair is geproduceerd. Er zijn archivalische bewijzen voor meubelproductie in Hindeloopen, al zijn de aanwijzingen summier. De 18de-eeuwse boedelinventarissen melden Albert Freerks. In de personele quotisatie van 1748 staat hij te boek als timmerman.[88] In de administratie, gevoerd door burgemeester Wiggert Barens over de wees Salingh Idses, een dochter van oud-burgemeester Gos Barens,[89] vinden we in 1739 de volgende post: 'Betaald aan Albert Freerks weegens een nieuwe Tafel drie guld: en tien Stuiv:'.[90] In hetzelfde jaar blijkt uit de hierna te behandelen boedelinventaris van kastenmaker Jan Willems dat deze nog zeventien gulden en elf stuivers van diezelfde Freerks krijgt vanwege 'holt tot een keeft met eenig arbeijdsloon'.[91] Hier levert kastenmaker Willems voorbewerkt hout aan zijn plaatsgenoot timmerman Freerks die er waarschijnlijk zelf een keeft van maakt. De Hindelooper meester-timmerman Alert Hiddes (1739) heeft naast een spanzaag, drie schaafbanken en een zaagbank tevens tien planken 'schrienshout'.[92] Dit kan opnieuw een aanwijzing zijn dat een Hindelooper timmerman kasten maakte. Deze vermeldingen nopen ons de meubelmakers in deze regio dus in ieder geval onder timmerlieden te zoeken. Dit in tegenstelling tot de onder stedelijke gilden werkende timmerlieden die alleen spijkervaste zaken mogen maken.

Over Jan Willems weten we meer. Hij is meester-kastenmaker te Hindeloopen en overlijdt in 1739. Willems is een tijdgenoot van Frans Dircksz. Sluijter, de witwerker te Amsterdam over wie we zoveel weten (hoofdstuk 2.5). Daarom is het leerzaam de bedrijven van beide heren eens te vergelijken. Willems heeft op zolder, in de gang en het middelhuis zijn houtvoorraad, te weten vuren-, grenen- en eikenhout (zie bijlage).[93] Zijn hout beschrijft men per stapel, blokken genaamd. Waar aangegeven zijn de planken in een blok 18-20 voet lang en een halve tot een hele duim dik. Het hout is naar lengte geclassificeerd met de termen wagenschot,

[88] P. Nieuwland & A. van Dalfsen (uitg.), *De quotisatiekohieren. Namen, beroepen en welstand van de Friese bevolking in 1749*, deel 8. Leeuwarden: Fryske Akademy, 1980-1988, p. 148.
[89] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 77, folio 77 e.v.
[90] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 77, post 233, 20-2-1739.
[91] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0083, folio 90-99. Keeften worden in de antiekhandel in de regel als 17de-eeuws gedateerd, maar blijken hier dus nog rond 1739 gemaakt te worden.
[92] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0083, folio 1 e.v. Datum: 19-4-1739.
[93] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0083, Datum: 23-7-1739.

pijphout en vathout.[94] Daarnaast zijn er planken met 'een snee', waarschijnlijk is hier messing en groef bedoeld. Ribben oftewel balken zijn er in de maten 2 x 3 tot en met 4 x 4 duim en enkele korte dikkere stukken. Voorts treffen we panlatten en zolderveren aan. Bij het opnemen van de inboedel assisteren drie kooplieden uit Westzanen: Reijer Decker, Jacob Mats en Jan Ouwe Jan. Zij hebben Willems hout geleverd en krijgen daarvoor nog geld.

In de binnenkamer heeft Willems zijn werkplaats, getuige de twee schaafbanken en het vele meubelmakers-gereedschap aldaar. Wat voor meubels maakt Willems? Tussen het hout treffen we twee nieuwe kastdeuren aan. Daarnaast is er een ovaal tafelblad, waarschijnlijk voor een thee- of flaptafel. Tussen het gereedschap staan nog eens zes schrijfborden[95] waarvan een met prenten en vier stopborden. In de hierboven aangehaalde administratie over het levensonderhoud van de wees Salingh Idses blijkt Willems haar een nieuwe kast te leveren, inclusief 'de houten' eronder.[96] Met deze houten zijn mogelijk schragen of kastvoeten bedoeld. In zijn eigen boedel heeft hij twee keeftvoeten. Daarnaast heeft Willems een kistje met ebbenhout, waarschijnlijk voor de decoratieve details op zijn meubels. Tot slot liggen er scharnieren en sloten, mogelijk voor de kasten die hij maakt.

Timmerman Joske uit Molkwerum is hem geld verschuldigd voor het 'uitsnijden'.[97] Mogelijk betekent dit dat Willems houtsnijwerk levert, getuige ook de gutsen die hij bezit. Wat moet een Molkwerummer timmerman met houtsnijwerk van een Hindelooper kastenmaker? Parallel aan de eerder vermelde Hindelooper timmerman Albert Freerks die tafels en kasten blijkt te maken, kan deze Workummer timmerman met dat houtsnijwerk, naast betimmeringen, ook meubels hebben samengesteld.

In tegenstelling tot zijn tijdgenoot witwerker Frans Dircksz. Sluijter in Amsterdam heeft Jan Willems naast vuren- en grenenhout ook een grote hoeveelheid eikenhout. Er zijn diverse categorieën meubels die ik niet heb kunnen toeschrijven aan witwerkers. Een deel daarvan zijn de aan Hindeloopen toegeschreven flaptafels, lessenaars, schrijntjes en wiegen. De modellen komen niet voor in witwerkers-boedelinventarissen. Ze zijn in de regel uit eiken- én naaldhout gemaakt, met toevoegingen van andere houtsoorten zoals iepen-, wilgen- en vruchtbomenhout, houtsoorten die witwerkers volgens de gildevoorschriften niet mogen gebruiken. Tussen 1680-1730 vindt er in Zuidwest-Friesland een overgang plaats van blanke eikenhouten betimmeringen en kasten met snijwerk naar naaldhouten meubels en betimmeringen waarop de decoratie alleen nog geschilderd is. In dit licht gezien, en getuige de houtsoorten in zijn voorraad, kan Jan Willems kasten hebben gemaakt waarbij het snijwerk en de in het zicht gelegen delen van eikenhout zijn, en de rest van naaldhout. Schilderen doet Willems waarschijnlijk niet.

[94] J.A. van der Kloes, *Onze bouwmaterialen. Deel IV: Hout.* 3e druk. Amsterdam: L.J. Veen's Uitg. Mij N.V., 1925, p. 171.
[95] Met een schrijfbord kan een schoolbord of schooltas bedoeld zijn: een plat houten kistje met schuifdeksel, dat aan de muur hangt.
[96] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 77, post 232, 19-2-1739 en post 234, 20-2-1739.
[97] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0083.

Bovendien is uit de gegevens niet op te maken dat zijn meubels door anderen worden beschilderd. In zijn interieur zijn nergens pigmenten, kwasten of olie opgetekend, noch heeft hij dienaangaande uitstaande schulden.

In tegenstelling tot Sluijter heeft Willems geen winkel met een meubelvoorraad: hij werkt eerder op bestelling. Sluijter betrekt zijn grondstoffen uit de directe omgeving, Amsterdam, maar zet zijn eindproduct af over het gehele land en daarbuiten. Bij Jan Willems is dat omgekeerd. Hij haalt zijn hout aan de andere kant van de Zuiderzee: Zaandam, maar zijn werk vindt slechts in Hindeloopen en omgeving aftrek. Tot slot is Willems wederverkoper van hout aan diverse ambachtslieden uit zijn directe omgeving. Amsterdamse witwerkers echter kunnen hieraan geen geld verdienen gezien de vele houthandelaren en houtzaagmolens in de hoofdstad.

Schilders

Dankzij het systematisch uitgevoerde onderzoek door Van der Molen, is sinds 1967 de naam van de Hindelooper schilder Jan Sluijtenburgh bekend,[98] die daarna in vele publicaties is aangehaald.[99] In de quotisatiekohieren van 1749[100] worden naast ene Jan Dirx Sluytenburg nog vier andere schilders genoemd:

1) Abe Sipkes, kan sijn kost winnen
2) Fonger Lammerts, sober bestaen
3) Hidde Tymens, sober bestaen
4) Jan Dirx Sluytenburg, sober bestaen
5) Tenne Heyes, sober bestaen

In 18de-eeuwse boedelinventarissen uit Hindeloopen is regelmatig sprake van Jan Sluitenburgh. Waarschijnlijk gaat het hier om de Jan Dirx Sluytenburg uit de quotisatiekohieren. Daarnaast is er in de inboedels sprake van Durck Sluitenburgh en Dirk Jans Sluitenburg, mogelijk een vader van Jan Dirx Sluytenburgh. Getuige de vele posten werken zij in Hindeloopen als huisschilders. In de administratie, gevoerd over de wees Salingh Idses,[101] vinden we tussen 1728 en 1740 de volgende posten:

[98] S.J. van der Molen, *De Hindelooper Woonkultuur. Interieur en klederdracht in het licht der archieven.* Bolsward: A.J. Osinga, 1967, p. 50-51.
[99] J. Bosmans, 'Hindeloper meubelschilderkunst: Geen imitatie, maar product van invloeden', in: *De Vrije Fries*, deel 55 (1975), p. 63; J. Jas, '*Tot cieraet en gebruyk'. De collectie beschilderd meubilair van het Zuiderzeemuseum.* Deel I & II. Stageverslag. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Kunsthistorisch Instituut, 1990, p. 16 & 43; K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 82; U. Claassen, 'Die Kunst der Welt in lokaler Rezeption: Das Hindelooper-Zimmer', in: *Faszination Bild.* Berlin: Museum Europäischer Kulturen, 1999, p. 31.
[100] P. Nieuwland, & A. van Dalfsen (uitg.), *De quotisatiekohieren. Namen, beroepen en welstand van de Friese bevolking in 1749*, deel 8. Leeuwarden: Fryske Akademy, 1980-1988, p. 145-159.
[101] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 77, folio 77 e.v. De tekst is letterlijk gevolgd, de termen verven en verwen worden hierin door elkaar gebruikt.

1. Betaald aan Durck Sluitenburgh, Jeije Baukes en wegens 't verwen van voors Huis.
2. Jan Sluitenburgh wegens verven en glaasmaken aan het huis bij de Indijks Brugh.
3. Betaald aan Dirk Jans Sluitenburg voor verwen van 't halve huis op de Indijks wal drie gulden.
4. Betaald aan Jan Sluitenburgh voor het glaas lappen en verwen in't huis op de Indijks wal.
5. Betaald aan Jan Sluitenburgh wegens verwen aan het huis met Jemler Abes gemeen.
6. Jan Sluitenburgh wegens verven aan het huis met Jelmer Aber.
7. Aan Dirk Jans Sluitenburgh weegens glaas lappen.
8. Jan Sluitenburgh wegens verwen aan het huis met Jelmer Abes gemeen.

Buiten deze administratie zijn er meldingen waarin Jan Sluitenburg betaald wordt voor verven en het leveren van ruiten.[102] Jan Sluitenburg is dus vooral een huisschilder en bovendien glazenwasser. Hij is eerst getrouwd met Trijn Jolmers, later met Geert Jans en hij laat tussen 1710 en 1729 acht kinderen dopen in de Nederlands Hervormde kerk van Hindeloopen.[103]

In relatie tot het meubelschilderen meldt Van der Molen dat Sluitenburg in 1729 een stoof verft.[104] In de hierboven aangehaalde administratie over de wees Salingh Idses, krijgt Sluitenburg op 28 april 1740 zeven gulden en zestien stuivers voor het verven van een tafel en stoelen.[105] Daarnaast krijgt de wees Idses zelf geld wegens het verven en schilderen van een stoof. Deze passage is opgevat als het van een fond voorzien (verven) en het vervolgens decoratief beschilderen van deze stoof (schilderen). Waarschijnlijk laat Idse een stoof verven en schilderen, waarvan zij de onkosten later vergoed krijgt door haar voogd.[106] Mogelijk gaat het hier om meubels voor haar nieuwe huis dat ze dan net heeft betrokken. In dezelfde administratie vinden we een andere schilder, Hidde Tijmens, ook in de quotisatiekohieren vermeld. Naast het verven van huizen en binnenhuizen wordt hij betaald voor een 'heerdbord' oftewel een haardscherm.[107] Een andere Hindelooper schilder, Pijtter Sipkes, wordt betaald 'wegens een stoof'.[108]

[102] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 77, folio 37, nr. 45, 10-11-1740; Inv.nr.: 0083, folio 134: Anne Klases (19-4-1740) en Trijn Lieuwes wed. van Wijl Gerbren Alerts (3-5-1740).
[103] *Doopboek Nederlands Hervormde Gemeente te Hindeloopen*, 1709-1811.
[104] S.J. van der Molen, *De Hindelooper Woonkultuur. Interieur en klederdracht in het licht der archieven.* Bolsward: Osinga, 1967, p. 50-51; Zie ook: J. Jas, *'Tot cieraet en gebruyk'. De collectie beschilderd meubilair van het Zuiderzeemuseum'.* Deel I & II. Stageverslag. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Kunsthistorisch Instituut, 1990, p. 16 & 43.
[105] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 77, post 258, datum: 28-4-1740: 'Betaald aan Jan Sluitenburgh weegens het verwen van een Tafel en stoelen seven guld: en sestien Stuiv:'.
[106] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 77, datum: 14-4-1739: 'Dito aan de Rendeerde gegeven weegens het verwen en schilderen van een stoof een Guld:'.
[107] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 77, folio 77 e.v., post 119: 'Hidde Tijmens verft aan het huis op de nieuwestad'; post 183: 'Hidde Tijmens verwen aan 't binnenhuis'; post 229: 'Betaald aan Hidde Tijmens weegens een heerdbord.'
[108] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 77, datum: 6-1-1739: 'Betaald wegens een stoof aan Pijtter Sipkes.'

Uit de bestudeerde archivalia is het dus duidelijk dat er in het 18de-eeuwse Hindeloopen meubels zijn gemaakt en beschilderd. Nergens wordt echter vermeld hoe deze zaken worden beschilderd: effen, gehout of decoratief. Geverfde stoelen, die Sluitenburg in de jaren 1730 levert, zijn in Hindeloopen doorgaans effen groen of rood.[109] De gemelde stoven, een tafel en een haardscherm, die geverfd worden, kunnen van motieven zijn voorzien. Er zijn althans geen effen haardschermen en tafels bewaard gebleven. Echter, bij de 18de-eeuwse theetafels zagen we al dat het overgrote deel effen is afgeleverd, terwijl er alleen gedecoreerde exemplaren bewaard zijn gebleven. Het is daarom aannemelijk dat er van oudsher meer effen beschilderde dan bont gedecoreerde meubels hebben bestaan, ook in Hindeloopen. Het onderzoek naar de oudste bezitters c.q. de herkomst van de meubels wordt bemoeilijkt door het feit dat in de laat 19de en 20ste eeuw alle meubels met de besproken decoratie aan Hindeloopen zijn toegeschreven, ongeacht de oudst bekende plaats van herkomst. Daardoor is van de nu nog resterende 18de-eeuwse stukken onmogelijk vast te stellen in welke plaats zij feitelijk zijn gemaakt en waar zij oorspronkelijk het eerst hebben dienstgedaan. Slechts één stuk is vrij zeker toe te schrijven aan een Hindelooper eigenaar. Het is een haardscherm uit 1789 met de initialen JW en ET. Dit scherm kan gemaakt zijn in opdracht van Jappe Wiggerts (1758-1806) en zijn vrouw Eelk Tjebbes (†1835) (zie afb. p.473).[110] Zij trouwen een jaar eerder, in 1788. Jappe maakt deel uit van de politieke elite van Hindeloopen, woont aanvankelijk voornamelijk in Amsterdam en drijft daar een lucratieve houthandel. Daarnaast is hij lid van de Amsterdamse schutterij in de hoge rang van vaandrig, en zal Oranjegezind zijn. Het op het scherm afgebeelde mopshond is waarschijnlijk geschilderd naar het hondje van Willem de Zwijger die de stadhouder tijdens een gevechtscampagne in Frankrijk het leven redt door hem tijdig te wekken tijdens een overval door Spaanse landsknechten. Het scherm is gemaakt in 1789, na de restauratie van 1787, nog een aanwijzing voor de prinsgezindheid van Jappe. Al met al is het dus aannemelijk dat de ruiter op dit scherm Jappe Wiggerts voorstelt.[111]

[109] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0082, 19-9-1731: negen groene en zes rode stoelen; 24-2-1734: zes groene stoelen; Inv.nr.: 0083, folio 90-99, 20-2-1739: vier rode en twee groene stoelen.
[110] Collectie Museum Hindeloopen, Inv.nr.: 3135.
[111] Informatie verkregen van Jacques Kuiper, schrijver van het boek: *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795 – 1798*. Franeker: Van Wijnen, 2002.

Naaldhouten haardscherm uit 1789, gemaakt voor Jappe Wiggerts (1758-1806) en Eelk Tjebbes (? -1835), een jaar nadat zij in het huwelijk treden. Collectie Museum Hindeloopen, Inv.nr.: 3135.

In hoofdstuk 4.2 wordt een aantal typen meubels behandeld dat voorheen uitsluitend aan Hindeloopen is toegeschreven en waarvan we met de huidige kennis eerder moeten verwachten dat ze in een groter gebied zijn gebruikt.

Tweedeurs kast, voorheen een vierdeurs kast, in 1943 aangetroffen op Marken. De voorstelling zou die van de Christus en de rijke jongeling kunnen zijn. Datering: 1670-1700. Materiaal: naaldhout. Maten: H.128 x B.126,5 x D.50,5 cm. Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 7252-1962 (Catalogus Deel 2, p.355).

4.1.4 Marken.

Diverse schrijvers hebben aangegeven dat Marken een eigen stijl van beschilderd meubilair heeft en dat dit meubilair bovendien is gemaakt op het eiland zelf.[112] Twee- en vierdeurs kasten met Bijbelse voorstellingen acht men daarbij kenmerkend voor Marken (zie afb. hierboven). Zijn er onder de eilandbewoners dan personen te vinden die beschilderde meubels produceren? Om deze vraag te beantwoorden is de beroepsbevolking in kaart gebracht. Het is niet moeilijk een beeld te krijgen van de eilanders en hun bedrijvigheid. Het wemelt van oude en recente beschrijvingen.[113]

[112] Zie bijvoorbeeld: K. Boonenburg, *Katalogus tentoonstelling, Paneel en Penseel in het Zuiderzeemuseum.* Enkhuizen: Zuiderzeemuseum, 1960, cat.nr. 4 t/m 6; Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'The Dutch and their Homes in the seventeenth century', in: J.M.G. Quimby (ed.), *Arts of the Anglo-American community in the seventeenth century.* 20th Winterthur Conference Report. Charlottesville: Virginia University Press, 1974, p. 14-15 en fig. 1.

[113] De voor ons onderwerp meest informatieve zijn: Predikant D. Fenix, *Beschrijvinge van het Eyland Marken*, na 1702 (handschrift), NHA: Toegangsnr.: 176, Inv.nr.: 1546; Cornelis Jacobsz. de Haas, *Beschrijvinge des Eilands*, 1793 (handschrift), WA: Toegangsnr.: 675, Inv.nr.: 4 en 5; F. Allan, *Het eiland Marken en zijne bewoners*. Amsterdam: Weijtingh & Van der Haart, 1854; A. Esquiros, *La Néerlande et la vie hollandaise*, Deel 1 & 2. Paris: Michel Lévy Frères, Libraires-Éditeurs, 1859; H. Havard, *La Hollande pittoresque. Voyage aux villes mortes du Zuiderzee.* Paris: E. Plon et Cie., 1874; C. Baarslag, *Door Nederland. Uit het Engelsch van Charles W. Wood.* Haarlem: De Erven F. Bohn, 1878, p. 128-137; Anoniem, 'Het Eiland Marken', in: *De aarde en haar Volken*, (1884), p. 1-20; M. Charles de Coster, 'La Néerlande. Ile de Marken', in: *Le tour du monde: nouveau journal des voyages.* Paris: Hachette, jrg. 39 (1880), nr. 999; J.G. Lugten, 'Marken in de Zuiderzee', in: *De Opmerker. Weekblad voor architecten, ingenieurs, fabrikanten, aannemers en werkbazen*, jrg. 17 (1882), nr. 26, 1-7-1882; A. Gittée, *Bij onze Noorderbroeders. Reisindrukken uit Holland*. Gent: J.

Het bevolkingsaantal op Marken ligt gedurende de 17de en 18de eeuw nooit boven de 1.000 inwoners. In 1622 zijn dat er ongeveer 750.[114] Gedurende de gehele 18de eeuw blijft het een kleine gemeenschap, tussen de 717 en 880 mensen.[115] Kinderen vormen het grootste deel: 404 van de 753 (53%) in 1793. Op dat moment staan er slechts 106 huizen op Marken.[116] Aan het begin van de 19de eeuw, in 1809, is het aantal bewoners gedaald tot 624.[117] Pas tegen het einde van de 19de eeuw loopt het bewonersaantal op tot 1.330.

Visserij en hooi

Gedurende de gehele periode van onderzoek bestaat de beroepsbevolking van Marken voornamelijk uit stuurlui en vissers. Ze zijn actief in de walvisvangst, de haringvangst op de Noordzee en allerlei vormen van visserij op de Zuiderzee. De vangst verkopen zij zelf in grotere steden als Amsterdam.[118] De vrouwen vullen de inkomsten aan door de verkoop van hooi en riet van het eiland dat wordt verkocht in Gelderland, Utrecht en Noord-Holland.

Transporten

Naast visserij zijn de Markers actief met het slepen van grote schepen voorbij Pampus en heen en weer tussen Hoorn en Amsterdam.[119] Turf en brandhout halen ze op uit Gelderland en Overijssel om het naar grotere steden in het westen te vervoeren. Voor hun drinkwater zijn de Markers aangewezen op regenwater. Dit vullen zij aan met drinkwater van het vaste land. Niet alleen voor eigen gebruik maar ook als verdienste transporteren Markers drinkwater naar steden in de omgeving.[120] Schapen zijn de enige dieren die in groteren getale gehouden kunnen worden omdat alleen zij het brakke water in de vaarten en sloten verdragen. Voor koeien en paarden heeft men zoetwater, oftewel regenwater nodig. Als dat op is moet het ook voor deze dieren van elders worden aangevoerd. Daarom houdt men slechts een paar koeien voor de eigen melk.

Vrijwel alle materialen en etenswaren worden van elders aangevoerd. Aan het begin van de 18de eeuw zijn bakkers en molens volgens Fenix zelfs niet toegestaan

---

Vuylsteke, 1893, p. 165; *Deuxième Congrès International des Médecins de Compagnies d'Assurances. Excursion Zuiderzee, Marken, Edam, etc., 26 septembre 1901, Souvenir.* Bruxelles: Bruylant Christophe & Cie, 1901, p. 34-36; H. Maho, *D'Amsterdam à l'Ile de Marken, Souvernirs & Impressions.* Bruxelles: A. Bieleveld, 1911, p. 155-160; G. Wharton Edwards, *Marken and its people.* New York: Moffat, Yard & Company, 1912, p. 113-118; C. Snijders, *Het Eiland Marken.* Monnikendam: W. van der Voet, 1927; S. Sitwell, *The Netherlands. A Study of some aspects of Art, Costume and Social Life.* London: B.T. Batsford Ltd., 1948, p. 44-50; Pater Roemelee, *Het eiland Marken: voorheen en thans*. Ongepubliceerd getypt manuscript, tot stand gekomen tussen 1951-1965, WA: Inv.nr.: 0225; G.J. Schutte en J.B. Weitkamp, *Marken. De Geschiedenis van een eiland.* Amsterdam: Uitg. Bert Bakker, 1998.

[114] J.G. Dillen, 'Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling', in: *Economisch Historisch Jaarboek*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 21e deel (1940), p. 187.

[115] Pater Roemelee, op.cit., p. 114-125 en 126.

[116] De Haas (1793), ook aangehaald in Allan (1854).

[117] Schutte & Weitkamp, op.cit., p. 21.

[118] Fenix, op.cit.

[119] Allan, op.cit., p. 2.

[120] Allan, op.cit., p. 4; Schutte & Weitkamp, op.cit., p. 206.

op het eiland.[121] Het meeste brood komt uit Harderwijk, Nijkerk en Monnickendam. Esquiros meldt: 'Quant au commerce, il est à peu près nul : pommes de terre, légumes, objects manufacturés, tourbe, tout est apporté chaque semaine de Monnikendam, de Hoorn ou d'Amsterdam.'[122] Twintig jaar later komt Havard tot dezelfde slotsom: 'Il n'y a, en effet, dans l'ile aucune industrie; les meubles, les vêtements, une grande partie des aliments, la bière, le pain même, viennent du dehors.'[123] Ook Charles de Coster observeert (1877) dat de Markers hun voorraden van het vaste land halen.[124]

Overige beroepen

Ondanks Havards observaties zijn er in de 19de eeuw wel bakkers op Marken. Behalve drie broodbakkers meldt Allan in 1854 een tanerij, een zeilmakerij, twee timmerlieden, tevens metselaars, hoepelmakers voor visnetten en acht kruidenierswinkels.[125] Daarnaast schrijft Esquiros over twee timmerlieden voor de bouw van schepen en huizen.[126] De laat 19de-eeuwse emigratiegolf bestaat voor Marken (1872) onder meer uit twee timmerlieden Jan Visser en Jan de Boer en schilder Arie Jan de Wilt. Het lijkt erop dat hiermee de enige en laatste schilder op Marken vertrekt. Als namelijk in maart 1873 vanwege belastingmaatregelen de huizen van een nieuw huisnummer worden voorzien moet men een schilder uit Monnickendam laten komen omdat er op Marken geen schilder meer is.[127]

[121] Fenix, op.cit., p. 5 en 6.
[122] Esquiros, op.cit., p. 264.
[123] Havard, op.cit., p. 34.
[124] M. Charles de Coster, *Zijn vrouw zet bloedzuigers. Een reis per trekschuit door Holland*. Herdr. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1998 (oorspronkelijke uitgave 1964), p. 95.
[125] Allan, op.cit., p. 13.
[126] Esquiros, op.cit., p. 265.
[127] Schutte & Weitkamp, op.cit., p. 71.

Aquarel met ondertekening, getiteld *Te Marken Junij 1840*. Door: Pieter van Loon (1801-1873). Signatuur linksonder: P. van Loon, 1840. Maten: H.10,5 x B.15,5 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: PR.18709.

Pronkkamers en inteelt

In de loop van de 19de eeuw is het toerisme op Marken een steeds grotere rol gaan spelen. Dat daarbij de bezitters van de rijkste interieurs hun deuren openen voor een breed publiek, versterkt bij de buitenwacht het beeld dat dergelijke volgestapelde pronkkamers representatief zouden zijn voor het Marker interieur. Deze pronkkamers worden dan ook keer op keer beschreven in de vermelde reisverslagen. Het is daarentegen niet moeilijk om in notariële boedelinventarissen vele zeer arme huishoudens in het 19de-eeuwse Marken te traceren. En ook op vroege interieurstukken zoals dat van Pieter van Loon uit 1848 zien we een sober schouwspel, zonder rijk gesneden of bont beschilderd meubilair (zie afb. hierboven). Er zijn zelfs reisverslagen die deze niet publieke kant van de medaille belichten. Naast het pronkkamertje waarin de vrouw des huizes, met gouden sieraden getooid, toeristen staat op te wachten beschrijft Wood in 1877 een volgens zijn woorden verschrikkelijk morsig interieur met niet meer dan een kleine ronde tafel, enige ruwe stoelen en een eveneens ruw houten wieg.[128] En daar waar vrijwel alle schrijvers pronte vertegenwoordigers zien van een fier voorvaderlijk geslacht beschrijft hij de

[128] Ch.W. Wood, *Through Holland*. Londen: Richard Bentley & Son, 1877, p. 141.

gastvrouw als volgt: ‘De uitdrukking van haar gelaat was bijna die van een idioot; het was de uitdrukking van den laagsten graad van verstand, waartoe de menschelijke geest kan afdalen.’ Veel 19de-eeuwse schrijvers bejubelen het zuivere onvermengde voorvaderlijke ras dat op Marken zou wonen: ‘een nagenoeg geheel onvermengd ras (…), en van de oude bewoners van het eiland schier onveranderd afstammen’ zo schrijft men al in 1854.[129] Wood, niet belast met dit paradigma, beschrijft doodnuchter de gevolgen van deze inteelt.

Gesneden kasten

De in de pronkkamers veel geroemde eikenhouten en rijk gesneden kasten zowel als beschilderde en geverfde kasten komen in 19de-eeuwse Marker interieurs naast elkaar voor (zie afb. p.480).[130] Tot circa 1920 zien zowel buitenstaanders als de Markers zelf niet het beschilderde meubel maar de Hollandse renaissance kast en kist met snijwerk als hét pronkstuk van het Marker interieur. Dergelijk 17de-eeuws meubilair, te weten een Spaanse gestoffeerde stoel, een blankhouten achtkantige flaptafel en een met ebbenhout uitgevoerde kolommenkussenkast zien we terug op het door Johannes Cornelis Mertz geschilderde Marker interieur uit 1849.[131] Ook op het Marker interieur, geschilderd door Adolphe Dillens (1821-1877), komen geen beschilderde meubels voor, maar twee rijk gesneden kasten.[132] Coronel (1862) beeldt een Marker pronkkamer af met daarin twee Hollandse eikenhouten gesneden kasten en een beschilderde kast.[133] Twaalf jaar later meldt Havard een Marker interieur met zes Hollandse kasten met snijwerk op de panelen.[134] Wood (1877) vermeldt alleen eikenhouten gesneden kasten, geen beschilderd meubilair.[135] Ook Gallée (1908) laat een Marker interieur met rijk gesneden eikenhouten kasten zien.[136] Kasten met snijwerk, vooral die met Bijbelse voorstellingen, worden niet alleen door de reizende passanten maar ook door de Markers het hoogst in waarde

[129] G.H.W., ‘Mededeelingen nopens het eiland Marken in de Zuiderzee’, in: *Nieuw Nederlands Magazijn ter verspreiding van algemeene en nuttige kundigheden*. Amsterdam: Gebroeders Diederichs, 1854, p. 324.
[130] WA: Toegangsnr.: 0708, Notaris Meijnard Cornelis Merens: Inv.nr.: 15, acte 2940 (eikenhouten kast, 1852), acte 2985 (geschilderde kast, 1852); Inv.nr.: 17, acte 3414 (eikenhouten kast, 1854); Inv.nr.: 20, acte 4191 (kast met snijwerk, 1857); Inv.nr.: 32, acte 6460 (geschilderde kast, 1867); Inv.nr.: 33, acte 6563 (geschilderde kast, 1867). Notaris Dirk Costerus: Inv.nr.: 58, acte 552, (witwerkerskast, 1888), Inv.nr.: 62, acte 1215 (geschilderde kast, 1892); Inv.nr.: 63, acte 1392 (beschilderde kast, 1893); Inv.nr.: 64, acte 1590 (geverfde kast, 1894); Inv.nr.: 73, acte 2188 (geverfde kast, 1897); Inv.nr.: 74, acte 2237 (eikenhouten kast, 1897); Inv.nr.: 82, acte 2731 (eikenhouten kast, 1900), acte 2739 (geverfde kast, 1900). Ik dank Drs. Jorien Jas voor het ter beschikking stellen van dit archiefmateriaal.
[131] Schilderij gedateerd: 24 mei 1849. Collectie Zuiderzeemuseum. Zie: J. Jas, ‘Zwervend tussen Romantiek en Realisme’, in: *Typisch Hollands, Zuiderzeetradities op verschillende manieren bekeken*. Enkhuizen: Zuiderzeemuseum, 1993, p. 51.
[132] Veiling Galeries Nackers, 28 Chemin de Wavre, Brussel, oktober 1965, cat.nr. 765, corr. 5427, datum: 29-11-1965; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 93589.
[133] S.Sr. Coronel, ‘Schetsen uit het Markersche volksleven’, in: *Nederland*, deel 1 (1862), p. 284.
[134] H. Havard, *La Hollande pittoresque. Voyage aux villes mortes du Zuiderzee*. Paris: E. Plon et Cie., 1874, p. 18-19.
[135] Wood, op.cit., p. 143.
[136] J.H. Gallée, *Het Boerenhuis in Nederland en zijne bewoners. Atlas*. Utrecht: Oosthoek, 1908, p. 35, fig. 19.

geschat.[137] In de bestudeerde 19de-eeuwse Marker boedelinventarissen ligt de geschatte waarde van deze eikenhouten gesneden kasten gemiddeld vier keer hoger dan die van beschilderde of geverfde kasten.

De eikenhouten gesneden kasten worden in de 19de eeuw lokaal aangeduid met de term Marker kast, getuige vermeldingen in boedelinventarissen als 'een gewerkte Marker kast'[138] een 'eikenhouten Marker kast'[139] en 'een gesneden eikenhouten kist (of halve Marker kast)'.[140] Pas in de 20ste eeuw is deze term overgegaan op beschilderde kasten. Over het beschilderde meubilair stelt Coronel: '….welke zich allen door een bijzonderen ouderwetschen en plompen vorm onderscheiden. Kunst- of oudheidkundige waarde bezitten deze laatsten echter niet.'[141] Ook een anonieme auteur (1884) kan het beschilderd meubilair niet bekoren. Deze stelt: 'De meubelen, niet zeer velen in getal, herinneren aan die der zeventiende eeuw: zij onderscheiden zich meer door stevigheid en eenvoud, dan door schone vormen. Bijna allen zijn gekleurd of geschilderd.'[142] De meeste aandacht gaat bij hem uit naar een in de pronkkamer opgestelde antieke bijna zwarte kast met lijsten en deuren, geheel bedekt met 17de-eeuws snijwerk. In een ander huis ziet hij een vergelijkbare kast uit 1622. Getuige het verslag van Lugten is dit het huis van Jan Kes in de Kerkbuurt.[143]

[137] Coronel, op.cit.
[138] WA: Toegangsnr.: 0708, Inv.nr.: 56, acte 33, 1886.
[139] WA: Toegangsnr.: 0708, Inv.nr.: 82, acte 2731, 1900.
[140] WA: Toegangsnr.: 0708, Inv.nr.: 103, 1886.
[141] Op.cit., p. 284-285.
[142] Anoniem, 'Het Eiland Marken', in: *De aarde en haar Volken*, (1884), p. 1-20.
[143] J.G. Lugten, 'Marken in de Zuiderzee', in: *De Opmerker. Weekblad voor architecten, ingenieurs, fabrikanten, aannemers en werkbazen*, jrg. 17 (1882) nr. 26, 1-7-1882.

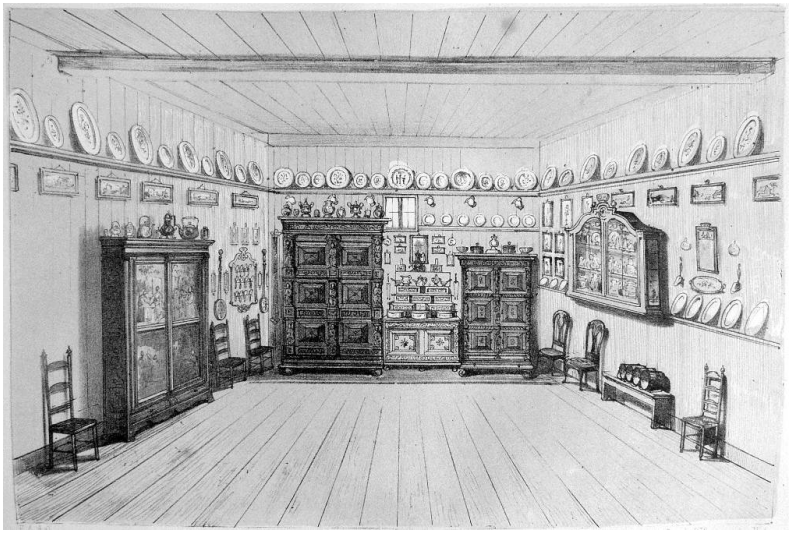

Lithografie getiteld *Eene Pronkkamer in eene Visschers Woning op Marken* met twee gesneden kasten (midden) en een beschilderde kast (links). Bron: S.Sr. Coronel, 'Schetsen uit het Markersche volksleven', in: *Nederland*, deel 2 (1862).

Als we de laat 19de-eeuwse pronkkamers even achter ons laten en in de 18de eeuw gaan kijken dan ziet het Marker interieur er veel soberder uit. Fenix, predikant in het er tegenoverliggende Monnikendam, beschrijft de Marker interieurs kort na 1702 als volgt: 'De huijsen zijn om de wind zeer laag, hebbende int midden den haard, zonder eenige afgezonderde vertrekken. De luijden zitten meestal op de aarde, die van harde kleij is, op de grond neder, zonder stoel of bank. Zij hebben bijna geen huysraad, en zij eeten meest vis, dieze dagelijks vangen, zoo des winters als des zomers.' De "Marker" kasten, maar ook de 17de-eeuwse eikenhouten flaptafels die we er vanaf de 19de eeuw op het eiland aantreffen, gaan dus niet terug op een generaties lange traditie. Ze zijn oorspronkelijk afkomstig uit de 17de- en vroeg 18de-eeuwse stedelijke wooncultuur. Pas nadat ze daar uit de mode raken hebben bewoners van Marken deze kasten, gedurende de laat 18de maar vooral in de 19de eeuw, kunnen aanschaffen.

Kasten uit de stad

In 1955 stellen Kostelijk en De Kock: 'In dagen van welvaart werden kostbare meubelen, door bekwame Hollandse schrijnwerkers vervaardigd, vanaf het vaste land ingevoerd.'[144] Al dertig jaar eerder observeert Blees (1915) dat de rijk besneden en met ebbenhout ingelegde kasten uit Amsterdam, de Zaanstreek, Nijkerk en

[144] P.J. Kostelijk & B. de Kock, *Marken.* Amsterdam: De Bezige Bij, 1955, p. 27.

Hindeloopen afkomstig zijn. Er woedt op Marken frequent brand in de houten huizen waarbij dergelijke pronkstukken verloren gaan.[145] De verzekering keert voor deze verloren kasten vrijwel niets uit. Omdat ze in de handel wel veel opbrengen zijn ze toen op grote schaal verkocht.[146]

Volgens Blees kan Marken zich niet beroepen op een Marker schilderkunst: 'Wat we aan beschilderde voorwerpen aantreffen, is meest alles van uit den vreemde ingevoerd.' In zijn publicatie treffen we alleen gehouten kinderstoelen en kisten aan en geen figuratief beschilderde meubels.

Marker interieur (1875-1885) met links een Hollandse kast, rijk voorzien van snijwerk. Fotograaf: A. Jager, Amsterdam, circa 1900. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 189026.

Afgaande op ansichtkaarten uit 1900-1930 domineert in die periode het met een mahoniehout-imitatie beschilderde meubel het Marker interieur.[147] Pas daarna komen beschilderde twee- en vierdeurskasten met vlakdekkende Bijbelse voorstellingen in de belangstelling bij antiekhandelaren en musea. Getuige ook de aangehaalde inboedels lijken deze kasten al sinds de 19de eeuw in Marker interieurs

[145] Zie: foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA19090: visserswoning met rijk gesneden kast, verbrand in 1907. Zie ook: J.H. Gallee, *Het Boerenhuis in Nederland en zijn Bewoners*, tekstgedeelte. Utrecht: A. Oosthoek, 1907, p. 35, fig. 9.
[146] G.J. Blees Kz., 'Marken en Marker volkskunst', in: *Het Huis Oud & Nieuw*, jrg. 13 (1915), afl. 6, juni, p. 175. Tijdens veldwerk in juni 1943 is er nog slechts één aangetroffen: foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 816: adres Marken KB 40.
[147] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 18529, AA 18582, AA 41168, AA 68331, AA 68485.

aanwezig te zijn. Tijdens veldwerk in 1943 worden negen van dergelijke kasten op Marken gedocumenteerd, meestal in deplorabele staat.[148] Voor zover teruggevonden zijn het kasten uit de late 17de en vroeg 18de eeuw die passen in het assortiment en de werkwijze van witwerkers in de stedelijke centra.[149]

Een 19de-eeuwse kakstoel, in de 20ste eeuw overschilderd door de Marker decoratieschilder Jan Moenis. Materiaal: naaldhout. Maten: H.106 x B.56 x D.43 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21054-54 (Catalogus Deel 2, p.262).

Moenis

Gelet op het bovenstaande is de conclusie dat Markers hun meubels van elders betrekken. Tot en met de late 19de eeuw zijn er op Marken noch meubels vervaardigd, noch beschilderd. Pas toen er in de late 19de en 20ste eeuw door toerisme een markt voor kwam, is daar in de persoon van Jan Moenis (1875-1953) voor het eerst sprake van. Van der Ven en Lunsingh Scheurleer[150] melden dat Moenis oude Zuid-Duitse verbleekte spanen dozen in zijn eigen stijl overschildert. Het werk van Moenis is geïnspireerd op lokale tradities en rituelen zoals de Marker

[148] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 436, AA 437, AA 509, AA 510, AA 552, AA 560, AA 588, AA 624, AA 628.
[149] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5750-56; ZZM 271; ZZM 7252-1962; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5776-46.
[150] D.J. van der Ven, *Heemschut -Volkskunst en de drooglegging der Zuiderzee* (met afbeeldingen naar film-foto's van W.P. Schefer). Amsterdam: F. van Rossen, 1930, p. 28-29 en afb. 30-31; D.F. Lunsingh Scheurleer, 'Volkskunst in woonhuis en huishouding', in: A. Teenstra (red.), *Nederlandsche Volkskunst*. Amsterdam: Elsevier, 1941, p. 95; D.J. van der Ven, 'Niederländische Volkskünstler', in: *Volkswerk, Jahrbuch des Staatlichen Museums für Deutsche Volkskunde*, (1942), p. 218-219.

bruidsstoet. Een belangrijk element in zijn decoraties zijn rode roosjes (zie afb. p.482). Later vinden we, geïnspireerd door zijn verblijf in Suriname, in 1922, ook tropische elementen zoals palmbomen in zijn werk terug.[151]

Naaldhouten Staphorster spinde. Datering: 1925-1950. Maten: H.211,5 x B.121,5 x D.55,5 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.43351.

4.1.5 Staphorst.

Houtbewerking

De twee in elkaar overlopende lintdorpen Staphorst en Rouveen hebben een vergelijkbare wooncultuur en dezelfde typen beschilderde meubels. Beide dorpen zullen hierna daarom onder de noemer Staphorst worden besproken. Kleerkisten, spindes[152], etagères, porselein-hangkastjes, duivenkooien, wiegen met open

[151] H. Bottema, 'Jan Moenis. "De Bloemenschilder van het eiland Marken"', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum*, jrg. 2 (1965), p. 40-45.

[152] In de late middeleeuwen gebruikt men de term spinde voor een muurkastje, zie: B. Dubbe, *Huusraet, het stedelijk woonhuis in de Bourgondische tijd.* Hoorn: Uitgeverij PolderVondsten, 2012, p. 18-19. De term spinde wordt in de 17de eeuw in West-Nederland eveneens gebruikt, zie: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992, 6a, p. 226, nr. 61. Kleine kastjes, aangeduid met de term spijntie, komen in de 18de eeuw in vrijwel elk Zuidwest-Fries interieur voor. Deze spijnties staan

voeteneinde, kerkstoven en turfbakken vormen de meest voorkomende lokale typen beschilderde meubels. De vraag is of deze meubels daar ook gemaakt zijn. Daarvoor is een steekproef van 81 boedelinventarissen bestudeerd uit de periode 1817-1839 (zie afb. hieronder).[153] Binnen deze reeks bevindt zich een aantal pieken. Die rond 1825-1826 heeft ongetwijfeld met de watersnoodramp van februari 1825 te maken.[154]

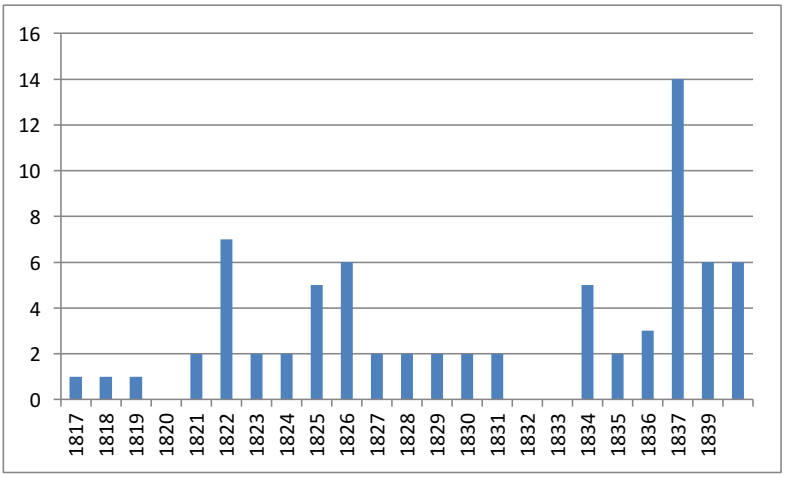

Chronologische spreiding van de bestudeerde boedelinventarissen uit Staphorst en Rouveen over de jaren 1817-1839.

Van de in deze steekproef voorkomende mensen is bij 57 het beroep vermeld. Het merendeel daarvan, vijftig, is boer, boerenknecht of dagloner. Diverse van deze agrariërs zijn daarnaast houtbewerker, hetgeen Ebbinge Wubben in 1835 ook observeert.[155] Zo hebben drie landbouwers tevens klompenmakers-gereedschap in

voor zover bekend nooit op schamels of scharnen. In diverse dialecten is de term spinde tot in de vroeg 20ste eeuw bewaard gebleven, zie MI: dialectenbank, Breskens (Zeeland), opname 1, minuut 6.20-30 en Rekken (Gelderland), opname 1, minuut 6.26-30. De term wordt tot op de dag van vandaag in Staphorst gebruikt om de lokaal vervaardigde kasten mee aan te duiden, zie ook: E.M.Ch.F. Klijn, 'De Staphorster spinde', in: *Bijdragen en mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum*, jrg. 40 (1977), nr. 2, p. 60-63.

[153] Bestudeerd zijn gedigitaliseerde boedelinventarissen, aanwezig in het Nederlands Openluchtmuseum, afkomstig van notarissen R.H. de Vos Van Steenwijk en F.A. Ebbinge Wubben. De originelen berusten bij het Historisch Centrum Overijssel (H.C.O.), Toegangsnr.: 0122, Inv.nr.: 3503 t/m 3523 en 3525 t/m 3634. Het bestudeerde materiaal beslaat ongeveer de helft van de bestaande boedelinventarissen betreffende Staphorst en Rouveen in die tijd.

[154] B. Stegeman & A. de Roos, *Uit het verleden van Staphorst, Bladzijden uit de geschiedenis van Staphorst, Rouveen en IJhorst, benevens eene korte beschrijving van de Kloosters Sinte-Marienberg en Dickeninge, gevolgd door eene uitvoerige Beschrijving van den Watervloed van 1825.* Meppel: Kuiper & Taconis, 1897, p. 33; H. van Dalfsen, *De Stormvloed in 1825. Beschrijving van wat er in de eerste week van Februari 1825 plaats had in het Noordwesten van Overijssel*. Steenwijk: G. Hovens Gréve, 1925, p. 104-109.

[155] F.A. Ebbinge Wubben, *Plaatsbeschrijving der Gemeente Staphorst, Provincie Overijssel, met eenige oudheidkundige bijvoegselen*. Groningen: J. Oomkens, 1835, p. 25.

huis.[156] Zeven mensen, onder wie vier landbouwers, bezitten timmermans-gereedschap.[157] Een andere nevenverdienste van diverse inwoners is het transport van boomstammen in de regio. Staphorst heeft zijn eigen windhoutzaagmolen (1841-1897) en daarna diverse zagerijen, aangedreven op gas-, benzine- en later elektromotoren.[158] Dit ondanks het bestaan van twee grote internationaal opererende zagerijen in de regio, te weten die van Lambert Eindhoven aan het Zwarte Water bij Zwolle (1825-1973)[159] en die van de familie Loos te Blokzijl (1785-1930).[160]

Zeven mensen noemen als eerste professie geen agrarisch maar een ander beroep, te weten een timmerman, een klompenmaker, een wieldraaier, een heelmeester, een predikant, een koopman, een broodbakker en een grutter. Toch houdt een aantal van hen ook beesten. Zo heeft de predikant van Rouveen in 1825 dertien koeien, een varken en twee bijenkorven. Bakker Hilbert Westenbrink bezit een schaafbank in het achterhuis, wat op houtbewerking wijst.[161] In de door hem bestierde winkel in het voorhuis verkoopt hij spijkers, krijt, verf en verfkwasten.

Aan het begin van de 20ste eeuw bestaat er nog steeds een hele keten van aan de houtbewerking gerelateerd ambachtslieden: houthakkers, bomenslepers, zagerijen, timmerlieden en houtdraaiers.[162] De bomenslepers zijn actief in een straal van circa 45 kilometer. In 1930 worden er 40 timmerlieden, 33 houtbewerkers waaronder achttien klompenmakers en veertien houtdraaiers geteld.[163] Met name de houtbewerkers en -draaiers zijn daarnaast ook keuterboer. Op hun erf hebben zij een werkplaats.[164] Timmerlieden en houtdraaiers maken, naast allerlei kleine gebruiksvoorwerpen tevens spindes, kleerkisten, kabinetten, een eigen type spinnenwiel en knopstoelen, voorzien van biezen matten.[165] De kleine gebruiksvoorwerpen verhandelen zij in brede omtrek,[166] de meubels zijn in hoofdzaak voor de lokale markt.

[156] Geert Jans Andries, 17-5-1824, notaris. F.H. de Vos van Steenwijk; Arend Klaas Kuyper, 20-11-1827, notaris F.H. de Vos van Steenwijk; Lubbert Geerts Jansen, 16-12-1839, notaris F.A. Ebbinge Wubben.
[157] Roelof Haring, 3-11-1826, notaris R.H. de Vos van Steenwijk; Derk Roelofs Bijker, 17-7-1829, notaris R.H. de Vos van Steenwijk; Harm Hoeve, 11-1-1837, notaris F.A. Ebbinge Wubbe; Hendrik Peters Kuiers, 28-9-1838, notaris F.A. Ebbinge Wubbe; Klaas Meesters, 24-6-1839, notaris F.A. Ebbinge Wubben; Harm Hoeve, 11-1-1837, notaris F.A. Ebbinge Wubbe.
[158] *Wie een ambacht heeft geleerd…*, *Ambachten in de gemeente Staphorst*. Deel 2, Hout. Staphorst: Historische Vereniging in de Gemeente Staphorst, 2002, p. 29-37.
[159] HCO: Inv.nr.: 831.
[160] HCO: Inv.nr.: 316 en foto nr.: NL-ZlHCO_PBKR5751
[161] Datum: 25-4-1831, not. R.H. De Vos van Steenwijk.
[162] *Wie een ambacht heeft geleerd,* op.cit.
[163] Sj. Groenman, *Onderzoek naar de levensomstandigheden der bevolking van plattelandsgemeenten, 1: Staphorst*. Meppel: M. Stenvert & Zoon, 1948, p. 145.
[164] M. de Sablonière, *Staphorst. Het levenspatroon van een creatief-traditionele gemeenschap*. Amsterdam/Antwerpen: Wereldbibliotheek, 1966, p. 11.
[165] *Wie een ambacht heeft geleerd…*, op.cit., p. 8, 41 en 138.
[166] Drachten, Groningen, Den Hulst, Meppel, Urk, Schiedam, Zwartsluis, Musselkanaal, Lemmer, Ommen, Den Ham, Vroomshoop, Daarle, Hellendoorn, Vriezenveen, IJhorst, De Wijk, Koekange, Wapserveen, Kallenkote, Nijeveen, Wanneperveen, Dalfsen.

Gelet op deze gegevens is Staphorst gedurende de 19de en het begin van de 20ste eeuw een in hoge mate zelfvoorzienende agrarische gemeenschap. Zowel agrariërs als niet agrariërs hebben nevenactiviteiten, waarvan een belangrijk deel de houtbewerking betreft. De gemeenschap heeft de middelen om meubels te maken en te schilderen. Zo bevindt zich onder de bestudeerde kisten een exemplaar uit 1895 dat waarschijnlijk door de lokale timmerman Hendrik Buiter (†1910) is vervaardigd (zie afb. hieronder).

Kleerkist uit Staphorst. In de onderregel is het jaartal 1895 gesneden. In de binnenzijde van het deksel is de naam H. Buiter gesneden, hetgeen waarschijnlijk slaat op timmerman Hendrik Buiter (†1910). Op de bovenregel zijn bij de laatste overschildering initialen en een jaartal aangebracht: H.J.B. 1956. Materiaal: Amerikaans grenen- en eikenhout. Maten: H.87,5 x B.141 x D.70 cm. Herkomst: antiekhandel.

Meubels

Een belangrijk deel van het beschilderd meubilair is ter plaatste bestudeerd bij bewoners die nog dergelijke stukken bezitten. Dit werd mogelijk gemaakt door Jacco Hooikammer, ingezetene van Rouveen en documentalist bij het Nederlands Openluchtmuseum. Daarnaast zijn met hem alle Staphorster meubels in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum, het Museum Zwolle en de Gemeentelijke Museumboerderij Staphorst beschreven. Bij elkaar betreft het 82 stukken, te weten kisten (21), spindes (13), hangkastjes (8), kerkstoven (7), turfbakken (6), wiegen (6),

vogelkooien (4), etagères (3), hoekkasten (3), lepelrekken (2), een bureau, een looprek, een stopbak en een haardbank.[167]

Een groot deel van de bestudeerde meubels is in de oorspronkelijke context aangetroffen. Daarnaast zijn diverse op de meubels geschilderde initialen naar personen in Staphorst te herleiden. Daar waar verwervingsgegevens bekend zijn, gaat het altijd om Staphorst en Rouveen. Het leidt daarom geen twijfel dat de bestudeerde meubels afkomstig zijn uit deze plaatsen.

Geen van de aangetroffen meubels dateert van vóór 1825. Het grootste deel komt zelfs uit de eerste helft van de 20ste eeuw. Behalve met de grootschalige verkoop van oude meubels aan antiquairs vanaf de late 19de eeuw[168] heeft dit ongetwijfeld te maken van de watersnoodramp in februari 1825. Het meest recente meubel, de spinde van mevrouw Coster-Bloemert, dateert uit 1994. Deze is gemaakt door Hendrik Ubak, gepensioneerd vrachtwagenchauffeur voor het warenhuis Vroom & Dreesmann en beschilderd door Albert Mussche, in zijn werkzame leven schildersknecht van huisschilder Veenstra.

De meubels zijn in de regel gemaakt van lokaal gewonnen eikenhout. Vanaf de late 19de eeuw bevatten zij steeds meer uit de handel verkregen Amerikaans en Europees grenen. Ondanks de lokale gemechaniseerde houtzagerijen is het overgrote deel van de 19de-eeuwse meubels gemaakt van planken die met mankracht zijn gezaagd. Zo vertoont 90% van de 21 bestudeerde kleerkisten kraanzaagsporen. Ook blijft men nog lang gesmede spijkers gebruiken. Pas in de laat 19de eeuw worden de meubels geheel met draadnagels gemaakt, in West-Nederland is dat al vanaf 1860.

Schilderen

Diverse auteurs merken op dat de meubels in de regel door de lokale vrouwen zelf zijn beschilderd.[169] De aangetroffen meubels en vooral de kisten dragen vele verflagen. Getuige de opgeschilderde jaartallen is het tot ver in de jaren 1960 gebruikelijk om een kist regelmatig te overschilderen. Daarnaast zijn er diverse schilders actief die spindes, kleerkisten en tafels schilderen.[170]

[167] Een belangrijk deel daarvan is eerder gepubliceerd: H. Piena & J. Hooikammer, 'The dynamics of tradition: painted furniture from Staphorst 1800-2000', in: *Vernacular Furniture. Context, form, analysis. Proceedings: Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation,14 -15 November 2008.* Amsterdam: Stichting Ebenist, p. 38-50. Om de steekproef beheersbaar te houden zijn de tafels, op enkele uitzonderingen na, buiten beschouwing gelaten. De beschrijvingen van al deze meubels berusten in het documentatiecentrum van het Nederlands Openluchtmuseum.
[168] C.H. Ebbinge Wubben, *Staphorst en Rouveen. Aantekeningen over kleding, woninginrichting, volksgebruiken, spelen en de molen, benevens een woordenlijst.* Utrecht: Keming & Zoon, 1907, p. 33.
[169] M. de Sablonière, *Staphorst, Het levenspatroon van een creatief-traditionele gemeenschap.* Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1966, p. 35-37; *Wie een ambacht heeft geleerd,* Deel 3, Handel en handwerk. Staphorst: Historische Vereniging Staphorst, 2009, p. 89.
[170] *Wie een ambacht heeft geleerd…..* Deel 3, op.cit., p. 93.

Bruinrood en groen

In het eerste kwart van de 19de eeuw wordt de mahoniehouten tafel met een kras[171] gefineerde rand en in het midden een groen laken algemeen goed in Nederland. Al in dezelfde tijd worden deze tafels geïmiteerd in verf met een bruinrode rand en een groen geschilderd middenveld.[172] In geheel Oost-Nederland is men vervolgens ook ronde klaptafels van deze kleurstelling gaan voorzien. In Staphorst is hierbij het bruinrood steeds meer naar helderrood geëvalueerd en het lakengroen naar felgroen. Deze kleurencombinatie wordt dermate populair dat men daarmee ook andere meubels is gaan beschilderen (zie afb. hieronder). Hierbij is men uit het oog verloren dat het oorspronkelijk een imitatie van het mahoniehout en groen laken van tafels betrof.

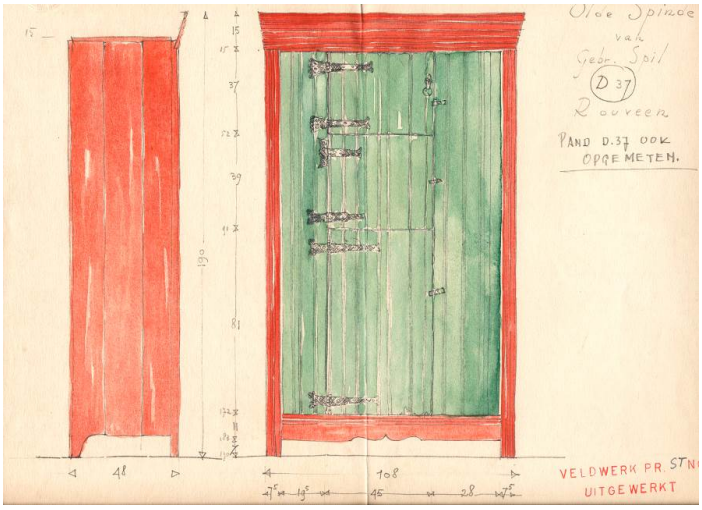

Veldwerktekening van een eikenhouten spinde met briefpaneel profilering en handgesmede staartgehengen. De rode en groen kleurstelling is afgeleid van de met groen laken bespannen en van een mahoniehouten rand voorziene tafels die vanaf circa 1800 in geheel Nederland gemeengoed zijn. Eigenaar van de spinde: Gebroeders Van Spil, Rouveen. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: T 4363.

[171] Dwars op het onderliggende hout aangebrachte rand fineer.
[172] SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568: meester-schilder Cornelis Cornelissen.

Neuteboom

Landelijk gezien leeft de mode voor notenhout-imitaties tussen 1860-1900 op. In Staphorst slaat deze mode aan vanaf 1880-1890. Voor deze decoratievorm, lokaal 'neuteboom' geheten, heeft men gedurende de 20ste eeuw een steeds lichtere kleur gekozen (zie afb. hieronder). De notenhout-imitatie, die landelijk na 1900 uit de mode raakt, is men in Staphorst veel langer in interieurs en op meubels blijven toepassen.

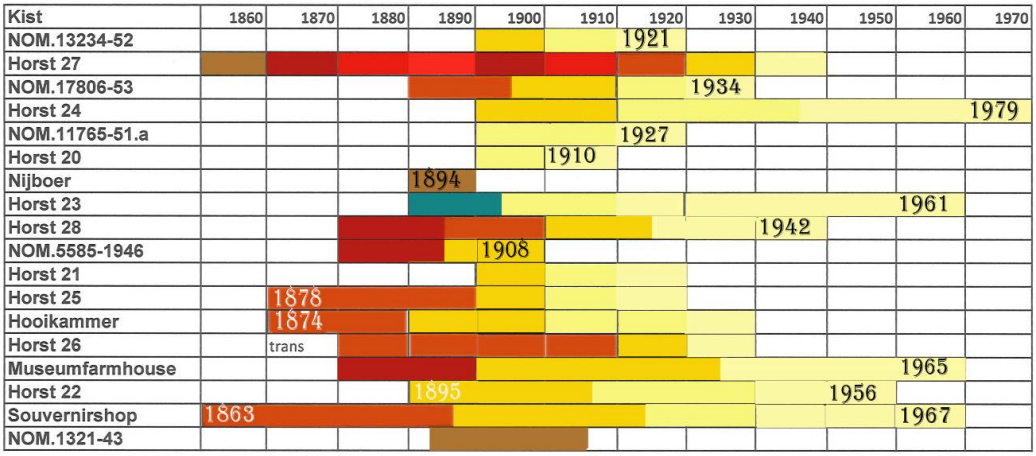

Kleurontwikkeling van de vele verflagen op achttien kisten uit Staphorst. Een ingesneden jaartal is in wit weergegeven, een opgeschilderd jaartal in zwart. Het schema toont de overgang (rond 1880-1890) van roodbruine mahoniehout-imitaties naar notenhout-imitaties waarvoor men, naarmate de tijd verstrijkt, een steeds lichtere kleur kiest (zie afb. p.490).

Spinde van de familie Coster te Staphorst, gemaakt in 1994 en voorzien van een heldere neuteboom beschildering. Materiaal: vurenhout en multiplex. Maten: H.232 x D.63 x B.175 cm.

Appelblossem

Een bruinrood fond met daarop allerlei bloemranken en vazen met boeketten en serpentines wordt ter plaatse 'appelblossem' genoemd. De oudst gedocumenteerde appelblossem draagt het jaartal 1876.[173] Met de term appelbloesem duidt men in de vroege 19de eeuw een mengsel van pigmenten aan. De Amsterdamse meesterschilder Cornelis Cornelissen verkoopt in 1802 vier pond appelbloesem aan een klant.[174] Cornelissen zelf beschildert interieurs met deze kleur. Appelbloesem wordt beschreven als een mengsel van wit, gele oker en vermiljoen, ook wel als grondkleur voor mahoniehout-imitaties gebruikt.[175] De Staphorster term 'appelblossem' kan dus van origine slaan op het roodbruine fond van deze beschildering. Deze decoratievorm met zijn boeketten is waarschijnlijk geïntroduceerd door Joodse immigranten uit het Zuid-Duitse Bamberg.[176] Als eerste strijkt in 1785 schilder Hartog Barend Goldsteen in Staphorst neer.[177] In de generaties daarna zullen er in totaal 25

[173] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 24874, 1950. Toenmalig adres: H 98 te Staphorst.
[174] SAA: Toegangsnr.: 5073, Inv.nr.: 1568, datum: 20-3-1802.
[175] *Handboekje voor Huisschilders.* 5e druk. Rotterdam: D. Bolle, 1901, p. 44.
[176] H. Piena, 'Staphorster' appelblossem: het appelblossem van Hartog Goldstein in Staphorst, in: *Priori: personeelsblad van het Nederlands Openluchtmuseum,* (2011), nr. 1, p. 22-23
[177] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Bibl.nr. 52016; J. Jacobs, *Genealogie van Barend Goldsteen*. Laag-Keppel: J. Jacobs, 1999; Internet: 12-3-2014, Stambomen van Joodse families: <www.maxvandam.info/humo-gen/gezin.php>, nr. 1809.

schilders met die familienaam in de streek leven, vier in Staphorst, de rest in het nabijgelegen Meppel. De naam vernederlandst van Goldstein naar Goldsteen. Van ene Salomon Goldsteen[178] is uit overlevering bekend dat hij in Staphorst appelblossem schildert. De vanuit Meppel werkzame Hartog Goldsteen (1887-1942) is een van de laatste telgen. Hij en acht schilders uit zijn familie worden vermoord in Auschwitz. De schilderingen met zijn initialen dateren uit het eerste kwart van de 19de eeuw. Behalve op houten wanden wordt appelblossem ook op meubels aangebracht. Een met appelblossem overschilderde laat 18de-eeuwse hoekkast getuigt hiervan (zie afb. hieronder).

Hoekkast met appelblossem door Hartog Goldsteen en Salomon Goldsteen. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 2758, april 1944.

[178] Er zijn diverse schilders in deze familie die Salomon Goldsteen heten, waardoor het niet mogelijk is vast te stellen om welke het precies gaat.

Uniformering door identiteit

Het beeld van het Staphorster interieur maakt gedurende de laat 19de en de 20ste eeuw een grote ontwikkeling door. Er zijn, zeker tot circa 1930, een groot aantal arme gezinnen met een sober interieur. Dit is op te maken uit de bestudeerde boedelinventarissen, wordt duidelijk uit vroege interieurfoto's en ook het interieurstuk van Koster getuigt van een inrichting met slechts de meest elementaire zaken (zie afb. hieronder).[179]

Schilderij getiteld *Staphorster Interieur*, 1914 door Jo Koster (1868-1944).
Olie op doek. Maten: H.87 x B.119 cm. Particuliere Collectie.

Van oudsher is er lokaal een aantal typen meubels vervaardigd, voornamelijk kleerkisten, spindes, etagères, porselein-hangkastjes, duivenkooien, wiegen met open voeteneinde, kerkstoven en turfbakken. Deze typen zijn van oorsprong in een grotere regio gemaakt en gebruikt, maar het laatst in Staphorst tot ver in de 20ste eeuw. Daarnaast hebben er altijd stedelijke burgermeubels in de Staphorster interieurs gestaan, zoals linnenkasten, linnenkabinetten, kwartronde hoekkasten en vanaf de jaren 1950 onder andere theemeubels, verkregen op boeldagen en

[179] K. Roodenburg, R. van der Linde-Beins en O. Maurer, *Jo Koster, 1868-1944: een zwervend bestaan*. Zwolle: Waanders, 2002; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 186232.R

veilingen in de regio. Tot slot zijn er in Staphorst tevens burgermeubels gemaakt voor een bovenlokale klandizie. Te denken valt aan de kuifkasten gemaakt door spinnenwieldraaier en schrijnwerker Egbert de Weerd: Vossien in de volksmond. Daarop snijdt hij siermaskers die, naar eigen zeggen, gebaseerd zijn op de leeuwenkopjes van steedse meubelen.[180] Deze kasten vinden aftrek in de hele regio.

Er is hier dus geen strikte scheiding tussen stad en platteland. Naast lokale vinden ook stedelijke meubels een plaats in de Staphorster interieurs. Bovendien worden daar op stedelijke vormgeving gebaseerde meubels gemaakt voor een regionale afzet. In termen van *Mutterboden* versus *gesunkenes Kulturgut* zijn deze plattelandsbewoners niet slechts passieve ontvangers en reproduceerders van elitecultuur zijn. Ten eerste geven ze er hun geheel eigen vorm aan en tenslotte zorgen ze op hun beurt weer voor de verspreiding van die nieuwe vormen.

In Staphorst blijven kleerkisten en spindes en de notenhout-imitaties daarop het langst gangbaar. Dit maakt Staphorst uniek, eerst in de ogen van volkskundigen en later ook in de ogen van de Staphorsters zelf. Vanaf dat moment, kort na de Tweede Wereldoorlog, treedt er een uniformering op. De van oorsprong grotere diversiteit aan modellen spindes en kleerkisten vernauwt zich tot één model, verheven tot het “echte” Staphorster type. Voor de Tweede Wereldoorlog genoot het stedelijke burgermeubel nog een meerwaarde boven de eigen meubels. Na de Tweede Wereldoorlog vertegenwoordigt de inmiddels met de eigen identiteit vereenzelvigde neuteboom een groter cultureel kapitaal. Hiermee worden de eerst zo gewaardeerde stedelijke burgermeubels vervolgens overschilderd.[181] In de naoorlogse periode waarin het “ware Staphorster interieur” tot stand komt is de gemiddelde welvaart er veel groter dan voorheen, wat waarschijnlijk heeft bijgedragen aan een bont en vol eindresultaat. Datzelfde is te zien in reconstructie die men na de Tweede Wereldoorlog van Staphorster interieurs heeft gemaakt, bijvoorbeeld in het Nederlands Openluchtmuseum, de Museumboerderij Staphorst en eerder in Museumboerderij Waanders. Ze weerspiegelen een vol, rijk en bont beeld dat in de tweede helft van de 20ste eeuw is ontstaan.

4.1.6 Zaandam.

In 1874 wordt in *Zaandam de Tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden* gehouden. Die heeft mede tot doel om het eigene van Zaandam te illustreren. In de tentoonstellingscatalogus staat echter maar één beschilderd meubel dat als Zaans wordt getypeerd.[182] Desalniettemin proberen sinds 1874 veel schrijvers tussen alle Nederlandse beschilderde meubels de “echte Zaanse”

[180] G. Schaap, ‘Nederlandsche Volks- en Ambachtskunst’, in: J. de Vries (ed.), *Volk van Nederland*. 3e druk. Amsterdam: N.V. Uitgevers-maatschappij ‘Elsevier’, 1943, p. 322. Zie Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 38425 voor een afbeelding van Egbert de Weerd.
[181] Zie bijvoorbeeld een linnenkabinet dat tot een Staphorster spinde is omgetoverd, Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.50218-78.
[182] *Catalogus van de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden in het gemeentehuis te Zaandam (Augustus – September 1874).* Westzaan: T. de Jong, 1874, p. 70, nr. 648: ‘Een antiek Zaansch beschilderd houten schenkblad’.

exemplaren aan te wijzen.[183] Dit is mede geïnstigeerd door de 'Sardammer' bedstedebankjes die door heel Nederland in de huishoudens van onze voorouders te vinden zijn. Er zijn echter veel meer Sardammer zaken in 18de-eeuwse inboedels te vinden. Een steekproef in Medemblik, Geldermalsen, Ameland en in Hindeloopen en omgeving leveren Sardammer sajetten, zakdoeken, schorteldoeken, manden, doekenkistjes, tafels en wiegen op.[184] Zijn die voorwerpen allemaal in Zaandam gemaakt?

De beroepenindex op het oud notarieel archief van Zaandam in het Noord-Hollands archief vermeldt in de 17de en 18de eeuw vier stoelendraaiers, zes schrijnwerkers, vijf kastenmakers, zeventien kistenmakers en één witwerker. De meeste zijn in de 17de eeuw actief. Onder deze ambachtslieden bevindt zich schrijnwerker Gerrit Pietersz. van wie er een boedelinventaris (1654) bestaat.[185] De vijf schaafbanken, schaven, beitels en eikenhout geven de indruk van een middelgrote meubelmakers-werkplaats. Een deel van de schrijnwerkers is echter niet als meubelmaker maar in de scheepsbouw actief zoals voor de scheepsbetimmeringen.[186]

Afgaande op de genoemde beroepenindex neemt het aantal meubelmakers in de 18de eeuw drastisch af. Hoewel deze index niet compleet is, zijn er maar met moeite meer meubelmakers te vinden. Een daarvan is Remmert Harmense. Hij heeft een kastenmakerij en vererft die in 1708 aan zijn zoon Pieter Remmertsz. In het codicil is sprake van hout, houtwerk, spijkers en al het 'gemaakte en ongemaakte goet niets uitgezonderd'.[187] Als zijn vrouw Sijtje Pieters in 1718 overlijdt bevinden er zich diverse beschilderde meubels in hun inboedel: een kleine kast, een slagtafel en een luierbak.[188]

[183] G.J. Blees Kzn., 'Oud-Zaansche Volkskunst', in: *Het Huis Oud en Nieuw*, jrg. 12, (1914), p. 68; D.F. Lunsingh Scheurleer, 'Volkskunst in woonhuis en huishouding', in: A. Teenstra (red.), *Nederlandsche Volkskunst*. Amsterdam: Elsevier, 1941, afb. 81 en p. 95; S. Honig Jz., 'Iets over beschilderde Zaanse meubels, naar aanleiding van een nieuwe aanwinst', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum*, jrg. 35 (1972), nr. 1, p. 15-20; K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden.* Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 109 en 112; R. Bruil & A. Vos, 'Beweging in drievoud', in: *Kunst & Antiek Journaal Collect*, (2006), nr. 1, maart, p. 58.

[184] MI: boedelbank, archiefnr.: 3293, 1781.1, Medemblik; archiefnr.: 3303, 1787, Medemblik; archiefnr.: 742/17, 1818.1, Geldermalsen; Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 77; 78; 0082 en 0083; Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 0019 en 0020. Zie ook: S.J. van der Molen, *De Hindelooper Woonkultuur. Interieur en klederdracht in het licht der archieven.* Bolsward: Osinga, 1967, p. 34-35; S.J. van der Molen, 'In Amelander binnenhuisjes', in: *De Vrije Fries*, deel 50 (1970), p. 61-72; S.J. van der Molen, '"Amelander Volkskunst". Een poging tot identificatie', in: *Waddenfolklore: Neerlands Volksleven*, jrg. 23 (1973), nr. 1 & 2, p. 59-76.

[185] GAZ: ONA, Inv.nr.: 5762, acte 4.

[186] GAZ: ONA, Inv.nr.: 5753, acte 423.

[187] GAZ: ONA, Inv.nr.: 5825, acte 116.

[188] GAZ: ONA, Inv.nr.: 6408, acte 12.

De personele quotisaties uit de jaren 1742[189] en 1745[190] maken geen melding van witwerkers in Zaandam en de aanpalende dorpen, alleen van twee kastenmakers in West-Zaandam. Dit zijn Adde Jansz. op het Kuiperspad en Cornelis van der Linde op het Zilverpad.[191] Beiden werken met knechten. Adde Jansz. is eerder met Trijntje Jans Westerman getrouwd. Als zij op 26 oktober 1730 overlijdt en de inboedel wordt opgemaakt meldt men diverse beschilderde meubels: een kastje, een luierbak, een slagtafel, een eikenhouten wieg, een naaikistje en een geverfd theeblad.[192] Zijn latere vrouw Maria Meijer vermaakt de kastenmakerij met winkel en gereedschappen aan hun zoon Pieter Addesz. Harts.[193]

De kastenmakerij met schaaf- en draaibanken van Cornelis van der Linde bevindt zich aan de Hogendijk (perceel nr. 180). Het pand met toegang tot de dijksloot heeft een aanlegplaats voor een schuit. Als Cornelis overlijdt in 1782 en zijn inboedel wordt geïnventariseerd, treft men in zijn interieur weinig beschilderde meubels aan, met uitzondering van een geverfde glazenkast en een klein geverfd kabinetje.[194] In de Franse tijd blijken er in Westzaandam nog vier stoelen- en meubelmakers over te zijn.[195]

Tot nu toe is niet bekend wat voor een meubels deze ambachtslieden maken, en of zij ook beschilderde meubels produceren. De paar beschilderde meubels in hun interieurs bewijzen niets. Gedurende de periode van dit onderzoek heeft vrijwel iedereen van Zeeland tot en met Groningen beschilderde meubels in huis. Van de laat 18de-eeuwse Zaanse meubelmaker F. Volmerhuis weten we wel wat hij maakt. Hij verkoopt typisch Nederlandse meubels naar de plaatsen Amsterdam, Haarlem, Alkmaar, Leeuwarden, Edam, Hoorn, en Buiksloot.[196]

[189] S. Hart, 'De personele quotisatie te West-Zaandam, zoals ze in 1742 is vastgesteld', in: *De Zaende, maandblad gewijd aan de historie, folklore en genaeologie van de Zaanstreek*, jrg. 2 (1947), p. 311-343; S. Hart, 'De personele quotisatie te Oost-Zaandam, zoals ze in 1742 is vastgesteld', in: *De Zaende, maandblad gewijd aan de historie, folklore en genaeologie van de Zaanstreek*, jrg. 3 (1948), p. 217-234; S. Hart, 'De personele quotisatie te Oostzaan, zoals ze in 1742 is vastgesteld', in: *De Zaende, maandblad gewijd aan de historie, folklore en genaeologie van de Zaanstreek*, jrg. 3 (1948), p. 336-343; S. Hart, 'De personele quotisatie te Wormerveer, zoals ze in 1742 is vastgesteld', in: *De Zaende, maandblad gewijd aan de historie, folklore en genaeologie van de Zaanstreek*, jrg. 4 (1949), p. 148-160; S. Hart, 'De personele quotisatie te Zaandijk, zoals ze in 1742 is vastgesteld', in: *De Zaende, maandblad gewijd aan de historie, folklore en genaeologie van de Zaanstreek*, jrg. 4 (1949), p. 257-271; S. Hart, 'De personele quotisatie te Koog aan de Zaan, zoals ze in 1742 is vastgesteld', in: *De Zaende, maandblad gewijd aan de historie, folklore en genaeologie van de Zaanstreek*, jrg. 4 (1949), p. 295-310; S. Hart, 'De personele quotisatie te Krommenie en Krommeniedijk, zoals ze in 1742 is vastgesteld', in: *De Zaende, maandblad gewijd aan de historie, folklore en genaeologie van de Zaanstreek*, jrg. 6 (1950), p. 210-235.

[190] NA: Toegangsnr.: 3.01.51, Inv.nr.: 15, Archief van Adriaan Steenis, Ontvanger van de Personele Quotisatie van de Dorpen en Kleine Steden in Holland.

[191] S. Hart, 1947, p. 324, nr. 391 E en p. 327, nr. 554 E.

[192] GAZ: ONA, Inv.nr.: 5881, acte 217.

[193] GAZ: ONA, Inv.nr.: 5493, acte 5824.

[194] GAZ: ONA, Inv.nr.: 5485, acte 5485.

[195] S. Hart, 'Zaandam in de Franse tijd', in: *Schrift en Getal, Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van de Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800*. Hollandse Studiën, 9. Dordrecht: Historische Vereniging Holland, 1976, p. 45.

[196] *Amsterdamse Courant:* 11-11-1790 en 27-11-1790.

De enige in Zaandam aangetroffen witwerker is meester-witwerker Meyndert Glandorp die in 1723 aan de oostzijde van Zaandam op de Zuiddijk werkt.[197] Hij kan wel beschilderde naaldhouten meubels hebben gemaakt al is het in de context van Zaandam niet ondenkbaar dat hij, net als zijn Amsterdamse en Rotterdamse collega's, tevens pakkisten maakt.

Contacten

De Zaanse meubelmakers vormen geen geïsoleerde gemeenschap. Zo hebben de gebroeders Pieter en Hendrick Jansz. (1671), zowel kistenmakers als kastenmakers genoemd, twee Belgische gezellen in dienst.[198] Claes Jansz. Adelaer geeft in 1672 aan dat zijn vader, kastenmaker Jan Karsten, onder meer in Amsterdam werkte.[199] De 44 jarige Harmen Karstens werkte als kastenmakers-knecht acht jaar in Amsterdam, vier jaar in Den Haag en drie jaar in Leiden alvorens in Zaandam te beginnen.[200] Omgekeerd bestellen inwoners van de Zaanstreek hun meubels niet alleen bij Zaanse meubelmakers. Behalve dat veel meubels in Amsterdam zullen zijn gekocht worden er ook zaken bij schrijnwerkers uit andere steden gehaald.[201]

[197] GAZ: ONA, Inv.nr.: 5859, acte 107.
[198] GAZ: ONA, Inv.nr.: 5759, acte 231.
[199] GAZ: ONA, Inv.nr.: 5769, acte 90.
[200] GAZ: ONA, Inv.nr.: 5769, acte 91.
[201] Zie bijvoorbeeld: GAZ: ONA, notaris Hendrik Christiaan Göbel, Inv.nr.: 6168, acte 1879, 30 mei 1792. Het betreft Frans van Breda te Westzaandam die schulden heeft bij een timmerman en bij een schrijnwerker in Gouda.

Het Zaandammer veerschip aan de Dam in Zaandam. Jacobus Pelgrom (1811-1861). Olieverf op doek. Maten: H.50 x B.63 cm. Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV-05277.

Invloeden

Uit de bestudeerde archivalia blijkt dat Zaandam maar weinig meubelmakers kent. Bovendien hebben ze, daar waar dit bekend is, hun opleiding genoten in de grote steden in Noord- en Zuid-Holland. Daarnaast hebben ze knechten en gezellen uit alle windstreken in dienst. Belangrijker nog is grote buurman Amsterdam. Over het IJ vaart er elk uur een beurtschip, tot twaalf uur de Amsterdamse, na twaalf uur de Zaanse schuiten (zie afb. hierboven). In 1719 was dat zelfs elk half uur.[202] Als er ijs ligt zorgt men voor voldoende vrachtsleden.[203] Er is over en weer een druk personenverkeer. Al in 1672

[202] V. Advielle (red.), *Société de géographie de Lille. Voyage en Hollande fait en 1719 par Pierre Sartre, publié, avec préface, d'après le manuscrit inédit.* Paris: Lechevalier, 1896, p. 34.
[203] *De van ouds gepriviligeerde reiswijzer, van Holland; Bevattende eene naukeurige aanwijzing van de legplaatsen en reis-routen van alle beurtschepen jaag- en markt-schuiten, die van de stad Amsterdam, Meest dagelijks, afvaren, op de volgende steden en plaatsen; Mitsgaders de Tijd en 't Uur van hun vertrek, Gesteld naar de letters A, B, C, enz.* Amsterdam: Bij d'Erven van de Wed. C. Stichter, 1700. SAA: Toegangsnr.: 15030, Inv.nr.: 102305; *Reisboek door de Voornaamste Koningryken en Heerschappen van Europa. Behelzende, benevens een beknopte beschrijving der steden, een naauwkeurige aanwyzing van alle de Reisweegen, Herbergen, Schuit, en Wagen Vaarten, 't vertrek der Bodens en Posten, van en naar de meeste Steeden der naburige Mogentheden.* 4e druk. Amsterdam: Nicolaas ten Hoorn, 1721. Hierin als bijlage: *Legplaatzen van alle*

beklagen de Zaanse veerschippers zich over de vele zwartvaarders.[204] Zaankanters, zoals kooplieden en houtbewerkers, kopen hun spullen en verdienen hun geld op grote schaal in Amsterdam.[205] Amsterdamse witwerkers kopen in Zaandam hun hout.[206] Door de intensieve uitwisseling van ambachtslieden en goederen is het nauwelijks voorstelbaar dat Zaandam een van Amsterdam afwijkende materiële cultuur heeft gekend.

De eerder aangehaalde Sardammer voorwerpen die we in de Nederlandse boedels aantreffen hoeven niet in Zaandam te zijn gemaakt. Deze objecten kunnen evengoed zo zijn genoemd omdat men ze van Zaanse kooplui koopt. Ten eerste opereren Zaanse kooplieden op internationaal terrein. In de 17de en 18de eeuw varen veel Schotskooplieden uit onder meer Oostzaan op Noorwegen en de Oostzeelanden. Onderweg kopen en verkopen zij hun goederen.[207] Daarnaast bestrijken veel Zaanse kooplieden met hun ventschepen Nederland zelf.[208] Indien zij beschilderde meubels, waaronder bedstedebankjes, hebben verhandeld, dan is de kans klein dat die in Zaandam zijn gemaakt. Er is in Zaandam tot nu toe maar één witwerker bekend die daar beschilderde meubels kan hebben gemaakt. In Amsterdam daarentegen werken tussen 1600 en 1900 in totaal 576 individuele witwerkers. Getalsmatig is het dus aannemelijker dat de Amsterdamse en niet de Zaanse beschilderde meubels de Nederlandse huishoudens hebben gesierd en dat Zaanse kooplieden geen Zaanse maar Amsterdamse beschilderde meubels verhandelen.

Meubels

Tot nu toe kennen we geen meubels waarvan vaststaat dat ze in Zaandam zijn gemaakt. En er is slechts één kast waarvan met zekerheid vaststaat dat ze is gemaakt voor een Zaankanter (zie afb. p.499). Op deze kast staat: ‘Arian Janz Croonnenburg met Eefje dirckx Anno 1672’. Arian en Eefje wonen in West-Zaandam en trouwen in dat jaar. Hij is daar diaken in de gereformeerde kerk, schepen en later burgemeester. Deze personen worden nader uitgelicht in hoofdstuk 4.2.

Beurtschepen, Jaag- en Marktschuiten, die van de Stadt Amsterdam meest dagelyks afvaren op de onderschreve Steden en Plaatzen, mitsgaders de tyd en uure van haar vertrek: Gestelt na de Letter A. B. C, p. 597-627.

[204] GAZ: ONA, Inv.nr.: 5769, acte 237.

[205] GAZ: ONA, Inv.nr.: 5794, acte 39; Inv.nr.: 5753, acte 423.

[206] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 5235, datum: 8-4-1681: de Amsterdamse witwerker Dirck Matijsz. en de Zaandammer houtkoper Cornelis Symonsz.

[207] S. Hart, ‘Migratie uit Friesland naar Amsterdam 1578-1810, een historisch demografisch onderzoek’, in: *It Beaken, Tydskrift útjown fan de Fryske Akademy*, jrg. 37 (1975), p. 162.

[208] H. Soeteboom, *Oudheeden van Zaan-land, Stavoren, Vronen en Waterland*. Amsterdam: Wilhem Linnig van Koppenol, 1702, p. 551-553. De tekst zelf is geschreven in 1655; J. van de Water, *Groot Placaatboek vervattende alle de placcaten der Staten ’s Lands van Utrecht tot het jaar 1728*, deel 3, titel XVI. Utrecht: by Jaco van Poolsum, 1729, p. 783. Hierin wordt op 27 juli 1705 melding gemaakt van Sardammer kooplieden die hun waren naar de markt brengen.

Huwelijkskast van Arian Janz. Croonnenburg met Eefje Dirckx uit 1672. Materiaal: naald- en eikenhout. Maten: H.199 x B.128 x D.56 cm. Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047 (Catalogus Deel 3, p.1076).

Uit de 18de eeuw zijn er twee schooltassen van Aafje Meyndertsdr. Gijse en haar oudere broer Gerrit Meyndertsz. Gijse, beide kinderen van rijke doopsgezinde houtzaagmoleneigenaars.[209] Verder zijn er diverse veelal eikenhouten schooltassen bekend van de kinderen van rijke doopsgezinde papierfabrikanten, nu in het Honig Breethuis.[210] Aannemelijk is dat ook het wandbord in de collectie van het Amsterdam Museum in de Zaanstreek heeft gehangen (zie afb. p.500). Het draagt het portret van een meisje met midden 18de-eeuwse kleding, typerend voor Zaandam of noordelijker.[211] Een zeer gelijkend portret op doek uit 1748 is dat van Trijntje Teeuwis Rogge uit Zaandam.[212] Dit portret wordt toegeschreven aan de schilder Jacobus Wijenberg.[213]

[209] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV 01491 en 01493.
[210] Onder meer een laat 18de-eeuwse schooltas van Trijntje Jansdr. van Vleuten en de 19de-eeuwse schooltassen van de kinderen van de familie Breet.
[211] Collectie Museum Amsterdam, Inv.nr.: OKA 7175.
[212] Collectie Museum Jan Boon, In het Walhuis, Rechtestraat 146, De Rijp.
[213] T.P. van Houwelingen, 'Een interessant jubileum in de Rijp', in: *De Speelwagen*, jrg. 2 (1947), p. 72-74; G.J. Honig, 'Zaansche Kleeding', in: *De Zaende*, jrg. 1946, p. 218-219; M. Havermans, S. Honig Jz. en L. Schram-van Gulik, *Aangekleed gaat uit. Streekdracht en cultuur in Noord-Holland 1750-1900.* Zwolle: Waanders, 1998, p. 129.

Naaldhouten wandbord met het portret van een meisje met midden 18de-eeuwse kleding, typerend voor Zaandam of noordelijker daarvan. Datering: circa 1750. Maten: H.57,5 x B.44,5 x D.2,2 cm. Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 7175 (Catalogus Deel 3, p.738).

Een houten kuipje, bestaande uit kwartiers eikenhouten duigen, bijeengehouden door wilgentenen singels, kan mogelijk ook tot de Zaanse, maar zeker tot de Noord-Hollandse wooncultuur worden gerekend (zie afb. p.501).[214] De geschulpte rand is ajour gezaagd, met op de lange zijde hartjes, doorkruist met pijlen en geflankeerd door duiven. De bodem toont een jongedame met in haar linkerhand een bloem. Zij staat tegen een licht blauw fond met groenwitte rocaille en rode rozen als strooibloemen.

[214] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2455-43.

Eikenhouten kuipje met het portret van een jonge dame in Zaanse of in ieder geval Noord-Hollandse streekdracht. Datering: 1740-1780. Maten: H.18 x B.43 x D.27 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2455-43.

Jochem de Vries

Jochem de Vries († 1790) is een in Zaandam werkzame kladschilder die zich toelegt op het schilderen van schepen.[215] Tot zijn dood bevinden zijn werken zich vooral in Zaandam.[216] Het Zaans Museum heeft een dienblad, gesigneerd en gedateerd: 'Jogh de Vries 1772'.[217] Afgebeeld is de Groenlandvaarder Zaandam op walvisvangst van rederij Claes Taan en zonen uit Zaandam.[218] In datzelfde jaar schildert hij een doek met een zeer vergelijkbare voorstelling.[219] Daarnaast zijn er van zijn hand drie eveneens op doek beschilderde voorstellingen in het huis Zaanlust te Oostzaan met daarop de Groenlandvaarder van Claes Taan.[220] Het Zaans Museum heeft een schilderij met een vergelijkbare voorstelling dat aan Jochem de Vries wordt toegeschreven.[221] Of Jochem de Vries ooit meubels heeft beschilderd is nog niet aangetoond.

Conclusie

Er is in Zaanse archivalia nu ruim een eeuw gevorst naar aanwijzingen of er daar beschilderde kasten, hangoortafels, flaptafels en bedstedebankjes zijn gemaakt. In de afgelopen decennia zijn dat Simon Honigh, Jaap Schipper, Luc Prins, Jorien Jas en ondergetekende. Tot nog toe zijn er echter geen bewijzen gevonden dat er op enige schaal beschilderde meubels in Zaandam zijn vervaardigd. Wel zijn er beschilderde objecten bewaard gebleven die oorspronkelijk hebben toebehoord aan welvarende bewoners van deze streek. Theoretisch kunnen die prima in de Zaanstreek zijn vervaardigd, gezien de timmerlieden en de schilders aldaar. De schooltassen kunnen echter evengoed in het nabijgelegen Amsterdam zijn beschilderd.

[215] P.A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880*. Herzien door P. Scheen. 's- Gravenhage: P.A. Scheen B.V., 1981, p. 561.
[216] *De Algemene konst- en letterbode*. Haarlem: A. Loosjes, deel 1 (1788), p. 164.
[217] P. Clarijs, '1. De Wooncultuur', in: Tj.W.R. de Haan (red.), *Volkskunst der Lage Landen,* Deel 3. Amsterdam: Elsevier, 1965, p. 92; J. Jas, *'Tot cieraet en gebruyk'. De collectie beschilderd meubilair van het Zuiderzeemuseum.* Stageverslag. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Kunsthistorisch Instituut, 1990, p. 16, 69; K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 82.
[218] Mogelijk gaat het hier om het schip 't Witte Paard met daaromheen sloepen gemerkt J.P.B. (de commandeur Jacob Pietersz. Bras) en J. & A. Ongelaar (de reders).
[219] Collectie Rijksmuseum: Inv.nr.: SK-A-4065.
[220] *Catalogus van de Tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden*. Westzaan: T. de Jong, 1874, p. 39, nr. 237; G.D.J. Schotel, *Zeden en Gebruiken aan de Zaanstreek*. Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink, 1874, p. 9.
[221] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV 1334.

Bijlage. Transcriptie van de boedelinventaris van meester-kastenmaker Jan Willems te Hindeloopen (†1739)

Op heden den 23e julij 1739 heb ick Etje Nanckes praesiderende Burgemeester binnen Hindeloopen als [onleesbaar] gearsocieerd met Wibrand van Loon secris aldaar mij vervoegd ten sterfhuise van wijl: Jan Willems in leven Mr. Kastemaacker tot Hindeloopen ten eijnde van aldaer te procederen tot inventarisatie en beschrijvinge van alle geen uitgesonderde goederen door wijl: voornde Jan Willems meter dood naagelaaten en welke daar Antke Annes Wed:e van deselve en testamentaire erfgenaam ten provijtte van de crediteuren is gereputieerde, soo dat dese inventarisatie dan geschiedt ter instantie van Reijer Decker, Jacob Mats en Jan Ouwejan, alle koopluiden tot Westzanen en Hendrick Klaases en Jelle Annes beijde tot Hindeloopen en alle te samen eerst gepraesereerde crediteuren van gedagte wijl: Jan Willems waarop dan geprocedeert is soo volgt,

Op de souder
1 blok ¾ pt vathout 24 stucks
1 block 5 quart: vathout 30 stuks
1 dito block negen bladen
1 dito block veertien bladen
1 dito duims aghtien bladen
agt bladen dito
1 block vijf quartiers vathout veertien bladen
1 dito vijf quartiers vathout vier en twintigh bladen
12 bladen vijf quartiers vathout
4 bladen dito
23 bladen half duims pijphout
1 bladen dito
35 bladen dito
29 bladen dito
24 bladen drie quartiers pijphout
negentien bladen drie quartiers pijphout
26 bladen dito
30 bladen half duims dito
16 bladen duims pijphout
14 bladen dito
20 bladen drie quartiers pijphout
2 dito
14 bladen vijf quartiers pijphout
15 bladen dito
16 bladen dito
14 bladen dito
6 bladen duims pijphout
1 dito 1 ½ blad

9 dito
10 dito bladen
17 bladen dito vijf quartiers
14 bladen dito drie quartiers
9 bladen dito duims
39 bladen halv duims wagenschot
51 bladen dito
13 bladen dito
dartien bladen drie quartiers wagenschot
9 bladen dito
26 bladen half duims dito
4 bladen dito duims
17 bladen dito
26 bladen drie quartiers dito
12 bladen vijf quartiers dito
3 dito bladen
18 bladen anderhalf duims dito
20 bladen duims dito
14 bladen dito vijf quartiers
14 bladen dito
19 bladen duims dito
26 bladen drie quartiers dito
20 bladen drie quartiers dito
14 bladen vijf quartiers dito
6 bladen dito
31 deelen 18 voetys en 1 duims dick fuirenhout
29 delen 18 V^{ts} duims delen fuirenholt
24 greenen deelen 20 voets 1 duim dick
21 dito agtien voets
21 dito 20 voets vijf quartiers
16 drie quartiers vuiren 20 voet langh delen
16 bladen 18 voets ½ duim dicke vuiren holt
14 greenen 20 voets delen vijf quartiers holt
12 dito 20 voets
7 vijf quartiers greenen 20 voet lang
11 dito drie quartiers
5 dito vijf quartiers met een snee er in
5 ribben a 18 voet van twee en drie
12 dubbele 18 voet lat
10 bos latten
11 bos panlatten
3 stuck rib van 3 & 3
5 dito van 4 & 4
19 dito van 3 & 4

Veertien ribben van 3 in't vierkant
8 ribben van 2 & 3
10 dito van 4 in't vierkant
1 butte
1 dregge
1 ledder

In de gangh
15 ribben van vier en vijf duim
2 dito van 4 & 6
2 dito van 5 & 7
3 stucken eecken 3 duim in't kant agt à 9 voet land
1 blad eecken 4 duims 4 duims
3 dito bladen 3 duims eecken
5 dito bladen vijf quartiers
1 end eecken, en greenen rib 3 duims
2 nieuwe kas deuren
3 kleerstocken, 1 houten schotel (in de kantlijn: behooren de wed:e toe)

In't middelhuis
26 bladen vijf quartiers kiste hout
25 bladen dito duims
1 ovaal tafelblad
1 bos souder veeren
1 gloepe
een waale
een theekas
een Sardammer bank
2 staande ijsers
1 koffe ketel van kooper
1 kleijne dito
1 dito lamp
1 dito tromp
1 dito tangh
1 dito haeck
1 kapmes en back
1 kleermand
1 rack
4 olde keefte voeten
2 kisten
een kooper bouvoir
1 straets stolletie

In de binnenkamer
2 schaafbancken
29 platte schaaven
1 voorloper
1 reijdschaaf
1 bos ijseren nagels
4 groote dito nagels
1 kleijne saagh
1 winkelhaacken en schrijfhaacken
4 laadjes met spijkers
4 schrijfborden
2 dito
1 bouijras
Een half uir glas
1 stooft
4 stopborden
1 spansaagh
1 schulpsaagh
2 noogers
1 bijlle en dissel
12 booren
33 platte schaaven
2 gerschaven
1 strijkschaaf
1 strijkblock
1 reijdschaaf
2 handsaagjes
2 kruishouten
1 slaghlijn
1 schietlood
23 gudsen en beijtels
1 drever
4 sijllen
1 duimstock
2 hamers en sweij
4 laadjes met romling en spijckers
2 hamers
2 klemhaecken
1 tabaksdoos
1 pasijser en duimstock
9 beijtels
1 sponsaagh
3 knijptangen
1 bootshaeck

1 troffel
1 stoothamer
1 schrijfbord met prenten
1 kandelaer
1 kistie met spijckers
1 kistie met wat ebbenhout
1 houwblock
1 stoel
2 bladen halv duims holdt
eenige endjes dito
1 tafel (in de kantlijn: de weduwe segt dat ’t hare is)
1 dito (in de kantlijn: ut suijpra)
1 teetafel
1 state Bijbel
1 eecken kistie met scharnen
1 albast kistie
4 roode stoelen
2 dito groene
2 trijppen kussens
1 sacke kussen
12 boecken kleijn en groot
2 geel en een blauwe panne
2 bier glaasen
1 straetse pan
2 blauwe panties
1 gordijn
een ley
1 doeck voor de glasen
1 ijser bord
1 schoorsteen kleed
1 pan
2 bierglasen
1 slot
2 dito
2 geele panties
twee blauwe dito
1 kop
2 bonte pannen
3 geel pannen
1 blauwe
2 trompjes
1 tinnen treckpot
1 roode dito
1 enckertdingh

1 oliekantie
1 kleerbesem
1 beenen leepel
1 keeft met het nieuw goed er bij (in de kantlijne: dese keeft te samen aangekogt en segt den wed:[e] dat hij haer toe behoort)
1 slaad pan
1 kom & [a]
1 mangelbord
1 stoffer besem
1 tobcke
1 dito kleijntie
1 panne
vier half dozijnen teegoed
suikerpantie
2 alb: trekpotjes
1 alb: kondtje (mogelijk moet hier hondje staan)
1 silver snuifdoosje
1 dito teebosje
1 silver beeckertie
1 poppe silver scheertje
1 dito silver ringh
1 silver bel
1 dito teel lepeltie
1 dito eijer lepeltie
Vijf silveren lepels
1 dito kinder pap lepel
1 stringh glaasen coralen
1 manshemd
2 sloopen
een doeck
1 laadje met doppen
5 slotten
6 beeldjes 1 hackebord
2 bijbels met silver haacken
1 ketel
1 gootlingh
1 muts
1 hoed
1 paer schoenen
2 paer muilen
een korfje

In een spijntie
2 wolhemden
1 sarsje de nijn rokje
2 schoots vellen
1 wol hemd
2 lijstjes
2 lin broecken
1 rockjen
1 rock
1 buburockjen
1 seledtjen
een sarsjes broeck
2 blauwe broecken
2 dito wolhemden
2 bubu broecken
2 streeplede broecken
2 slaepmutsen
2 paer hoosen
1 mes
2 paer witte hoosen
1 paer swarte dit
2 paer wanten
2 linnen kletjes
1 paar silveren knoopen
een bed en peul
2 kussens
1 keeft
1 wolhemd met silver knoopen
1 blauw Heresaeij dito
1 sarsje de nijn rokje
1 sarsje broeck
1 swart lakense broeck
1 mantel
1 Spaans deecken
2 Noordse dito
1 valhoed
2 porceleijnen koppen
2 klapmutsen
2 kelkjes
1 kop
6 dasjes
8 manshemden
1 dito
1 dito

7 laeckens
5 sloopen
2 tafellaeckens
1 dasje
2 servetten
2 doecken om de helft
1 peuldoeck
5 witte doecken
1 dito
2 kinder mutsen
1 lin kletjen
1 witte doek
5 kindere doecken
3 dito hemden
2 slaep wencken
3 kinder schort doecken
1 jorck
5 bonte kind: doecken
1 schoor steens kleed
1 speld kussens
2 kinder deeckens

Gerede penn: - 11-:-

Albert Freerks debet wegens holt tot een keeft met eenig arbeijdsloon seventien guld 11 stuiv:
Alert Stint debet voor een blad wagenschot hout veertien stuiv:
Pijtter Sibolts debet van gelevert wagenschot twee gulde een st:
Joske Timmerman van Molkweerden debet van uitsnijen 1-3-

Een zeijl en fock

Schadelijcke staet

Hendrick klases
Reyer decker komt van geleverd houdt
Jacob Mats competeerdt uit hoofde als boven
Jan Oude Jan competeert als vooren
Arjen Meijnes compt van vragt van het hout
Wijbe Pauw competeert van speciën [onleesbaar]
Alsdus gedaan en geïnventariseerd in kennis onze handen den 23 julij 1739
Ittje Nankes
Wibrand van Loon

4.2. Beschilderde meubels van eiken- en naaldhout

4.2.1 Flaptafels.
4.2.2 Schrijntjes.
4.2.3 Bedstedebankjes.
4.2.4 Niskasten.
4.2.5 Regionale echo van de Gouden Eeuw (1660-1780).

Er is een aantal veel gepubliceerde typen beschilderde meubels bekend die ik niet aan witwerkers heb kunnen toeschrijven. In dit hoofdstuk worden daaruit de vier meest besproken en meest voorkomende typen behandeld als aanzet tot een nieuwe denkrichting over de plaats van herkomst van deze meubels: de flaptafel, het schrijntje, het bedstedebankje en de niskast.[1] Deze meubels zijn eerder toegeschreven aan de hiervoor besproken plaatsen Ameland, Assendelft, Hindeloopen of Zaandam. Voor een dermate eng begrensde herkomst zie ik, na al het materiaal bestudeerd te hebben, geen grond meer. Daarom worden ze hier, los van deze plaatsen, in een nieuw kader geplaatst.

4.2.1 Flaptafel (Catalogus Deel 3, p.939-997)

Terminologie
De term flap-aan-de-wand is mogelijk voor het eerst geïntroduceerd in de *Catalogus van de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden* uit 1874.[2] Deze term is sindsdien gangbaar maar berust op een dwaling.[3] Flap-aan-de-wand is geen term voor een type tafel, maar een tafel, in dit geval een flap, gecombineerd met de plaats in de betreffende ruimte, in dit geval 'aan de wand'. Dit is gedurende de 18de-eeuwse voor notarissen een gebruikelijke manier om de plaats van objecten in een ruimte mee aan te duiden bij het opstellen van boedelinventarissen. Zo hangen er bij Claas Pitters in 1761 te Molkwerum in de kamer twee bonte borden 'aan de wand' en staat er tevens een flap 'aan de wand'.[4] Evenzo zijn er onder de tafels in de boedelbank van het Meertens Instituut zestien veldtafels 'aan de wand', negen latafels 'aan de wand' en een schuiftafel en een theetafel 'aan de wand'. Als we deze tafels ook veld-aan-de-wand of schuif-aan-de-wand zouden noemen, zouden we dezelfde vergissing begaan.

De hier behandelde tafels heten in 18de-eeuwse boedelinventarissen gewoon flap of flaptafel. De laatste term zullen wij aanhouden. In de Zuidwesthoek van

[1] Niet verder uitgewerkt zijn de vele andere voorwerpen, beschilderd met hetgeen eerder exclusief aan Hindeloopen is toegeschreven, zoals zondoekdozen, lessenaars, prik- en duwsleden, haardschermen, tobbetjes en de oorspronkelijk uit Noorwegen afkomstige butten.

[2] *Catalogus van de tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden in het gemeentehuis te Zaandam (Augustus – September 1874).* Westzaan: T. de Jong, 1874, p. 79, nr. 787: 'Een antieke flap aan de wand. Kinderspeelgoed. Inz. Wed. K. Jut te Zaandam.'

[3] Zie bijvoorbeeld S.J. van der Molen, *De Hindelooper Woonkultuur. Interieur en klederdracht in het licht der archieven.* Bolsward: Osinga, 1967, p. 20-21.

[4] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20, folio 190 e.v., 30-12-1761, Claas Pitters en Aeltie Lubberts, Molqueren.

Friesland is naast de term flaptafel[5] tevens de aanduiding driebeende tafel[6] blijven bestaan, een term die al eerder in de 17de eeuw in West-Nederland gangbaar is. Daarnaast gebruikt men in West-Friesland de term slingerbeen, de laatste meestal met de toevoeging tafel en een maal gespecificeerd als ronde tafel.[7] In een Zaanse boedelinventaris uit 1819 maakt men consequent onderscheidt tussen een veldtafel (i.e. een hangoortafel) en een slagtafel.[8] Met de laatste kan in dit geval een flaptafel zijn bedoeld. Ook de driepotige slagtafel van Peeter Raaper te Medemblik (1803) zal een flaptafel zijn geweest.[9] In Noord-Holland lijken de termen slagtafel en klaptafel door elkaar te zijn gebruikt voor zowel flaptafels als hangoortafels. Daarom is een verspreiding van de flaptafel in deze streek aan de hand van inboedels niet met zekerheid te reconstrueren.

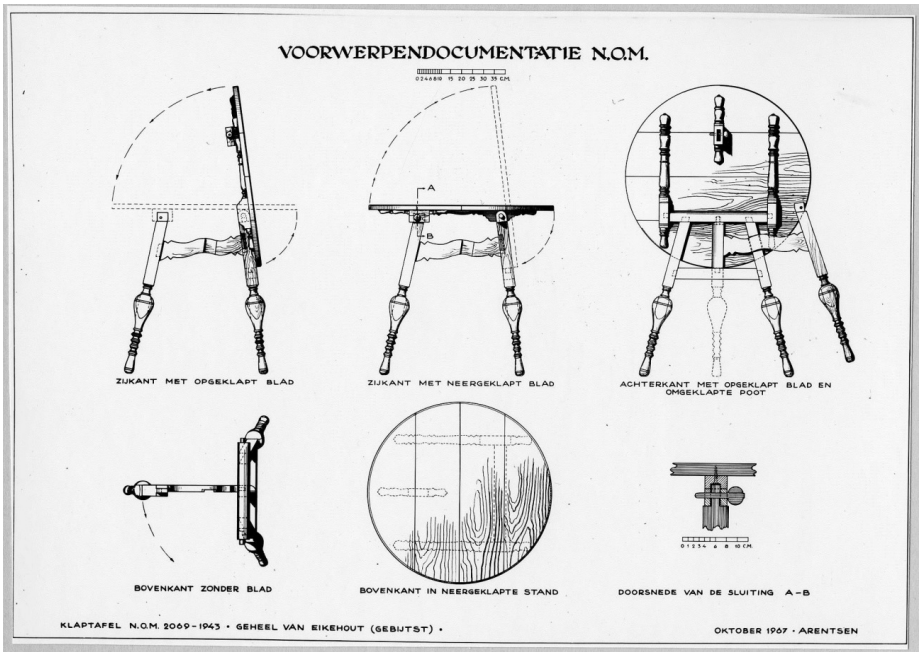

Constructietekening van een flaptafel met gedraaide klampen. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2069-43, tekening T 1811, foto AA 104666.

[5] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 170 e.v., 1-3-1760, Gertke Sijbrens en Joost Sijbrens, Coudum; folio 191 e.v., 31-12-1761, Sittje Jans en Aeltje Tiepkes, Molqueren; folio 253 e.v., 12-7-1769, Claasje Alberts en Age Sibes/Sibles, Coudum (twee exemplaren).
[6] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 98 e.v., 23-6-1753, Albert Jurjens, Stavoren. Met driebeende tafels werden geen theetafels bedoeld want die staan in deze inboedels steeds apart als dusdanig vermeld.
[7] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 19, folio 225 e.v., 1-10-1739, Id Rinnert en Haijtie Haijtjes, Molqueren. Met een slingerbeen is daarom waarschijnlijk geen hangoortafel bedoeld, want ronde hangoortafels zijn althans mij niet bekend.
[8] GAZ: Toegangsnr.: OA-0020, Inv.nr.: 6301, folio 143. Notaris Jan Poorte d'Ozy. Datum: 20-7-1819.
[9] MI: boedelbank, archiefnr.: 3308.

Eikenhouten voorgangers

Gedurende dit onderzoek zijn 24 flaptafels aangetroffen en grondig bestudeerd. Dit type tafel heeft zich mogelijk ontwikkeld uit losse tafelbladen op een schraag waarvan één poot kan wegklappen. Dergelijke tafels zien we bijvoorbeeld in 1549 in Leiden op het Rapenburg 42: '1 viercante taeffel mit 1 gevoude scrage'.[10] Al eerder zijn schragen met één schuinstaande poot afgebeeld door Dieric Bouts op zijn schilderij getiteld *Christus in het huis van Simon* (1445-1450),[11] op een latere spiegelbeeldige versie door Albrecht Bouts (vóór 1509)[12] en op een miniatuur, de maand januari verbeeldend, in het 15de-eeuwse Breviarium Grimani.[13]

Onder de bestudeerde flaptafels bevinden zich drie 17de-eeuwse[14] eikenhouten exemplaren waarvan die in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum het meest authentiek is.[15] De andere twee bevinden zich respectievelijk in het Fries Museum en in het Rijksmuseum.[16] Deze eikenhouten flaptafels zijn onbeschilderd en hebben een twaalfkantig blad. Ze staan op drie gedraaide poten, waarvan er één in het vlak van de beide andere teruggeslagen kan worden. Het onderstel is voorzien van renaissance snijwerk zoals cannelures op de huizen en rollend lofwerk op de dwarsregels. Deze eikenhouten exemplaren vormen de voorloper van de 18de-eeuwse zestienkantige naaldhouten beschilderde flaptafel.[17] Een van de 23 flaptafels heeft snijwerk én is geheel beschilderd.[18] Dit exemplaar illustreert de overgang van de 17de-eeuwse gesneden naar de 18de-eeuwse beschilderde exemplaren.[19]

Productie

Waarschijnlijk wordt de eikenhouten flaptafel al vroeg in naaldhout nagemaakt door Amsterdamse witwerkers. In 1658 stellen vijf van hen dat 'driebeende hangende

[10] Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1999, deel 5b, p. 421.
[11] RKD: database, afb.nr.: 0000132282
[12] Collectie Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel, Inv.nr.: 2580.
[13] Tentoonstellingscatalogus: *De gedekte tafel in vijf eeuwen: geopend vanaf 20 December 1928 tot en met 6 Januari 1929, Huize Goudstikker, Heerengracht 458, Amsterdam C.* Amsterdam: Huize Goudstikker, 1928, p. 12.
[14] Het vierde exemplaar betreft een kopie of een vervalsing: collectie Edams Museum, Inv.nr.: 0200. Maten: H.70 x D.90 cm.
[15] Inv.nr.: NOM.38532-68.
[16] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6075; collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: N.M. 12225. Voor de laatste zie: W. van der Pluym, *Vijf eeuwen Binnenhuis en Meubels in Nederland, 1450-1950.* Amsterdam: Allert de Lange, 1954, p. 59, afb. 54; *Rijksmuseum. Catalogus van Meubelen en betimmeringen*. 3e druk. Amsterdam: Rijksmuseum, 1952, nr. 30. Voor dit type zie ook: L. van Aalst en A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok, 1550-1670.* Houten: Hes & De Graaf, 2011, p. 401 en p. 423-426.
[17] L.P., 'Beschilderde meubels in Nederland', in: *Antiek*, jrg. 2 (1968), nr. 8, p. 365.
[18] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3546.OV.
[19] Voor de overgang van 17de-eeuws renaissance houtsnijwerk bestaande uit rollend lofwerk op keeften en betimmeringen, naar beschilderd houtsnijwerk tot de puur geschilderde uitvoering van deze ornamentiek zie: J. Bosmans, 'Hindeloper meubelschilderkunst: Geen imitatie, maar product van invloeden', in: *De Vrije Fries*, deel 55 (1975), p. 59-60.

tafels' tot hun assortiment behoren.[20] In de steden, dus daar waar witwerkers actief zijn, raakt dit type meubel echter al snel uit de mode. Na deze vroege vermelding komen ze dan ook niet meer voor in de boedelinventarissen van witwerkers. De latere productie van de aangetroffen exemplaren moet daarom elders hebben plaatsgevonden en waarschijnlijk niet door witwerkers. Een aanwijzing daarvoor is dat slechts een gering aantal van de 18de-eeuwse flaptafels geheel uit naaldhout is vervaardigd.[21] Bij veel exemplaren is de zwenkarm of het tafelblad van eikenhout. Eén exemplaar is geheel van berkenhout.[22]

Flaptafel met gedraaide klampen, gedateerd 1808 en aangetroffen in Workum. Herkomst H. Beelen. Collectie Fries Museum, Inv.nr.: F 41006.

Gedraaide klampen

Onder de 18de-eeuwse flaptafels zijn twee typen aan te wijzen. De kleinste groep bestaat uit tafels met gedraaide klampen onderlangs het blad. De klampen zijn

[20] SAA: Toegangsnr.: 5075, Inv.nr.: 2285, folio 79. Notaris J. de Winter. Datum: 7-2-1658. Onderwerp: Compareerden vijf meester witwerkers etc.
[21] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5253, FM 1986-009; collectie Museum Sorgdrager, Hollum, Inv.nr.: SGE 0565, SGB 0265; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11645-50, NOM.41227-72 en NOM.9247.OV; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9206.
[22] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3546.OV.

voorzien van gesneden kopjes.[23] Deze tafels hebben in de regel een zestienkantig blad. Minder vaak dragen ze een geschulpt theetafelblad dat in geheel Noordwest-Nederland in de mode is. De poten hebben geprononceerde bolvormige balusters met daaronder kraalgedraaide uiteinden. Het van origine mogelijk ongeschilderde berkenhouten exemplaar met houtsnijwerk vormt de schakel tussen de 17de-eeuwse onbeschilderde eikenhouten exemplaren en de 18de-eeuwse beschilderde naaldhouten exemplaren en dateert waarschijnlijk van rond 1700.[24]

De flaptafels van dit type dragen in de regel een grijze grondering met op de onderzijde een effen fond, gedecoreerd met S-vormig rollend lofwerk, afgeleid van renaissance snijwerk, nu aangeduid als Hindelooper schilderwerk. Diverse tafels zijn daarna nog eens overschilderd met dezelfde decoratiewijze. Centraal prijkt een rond of ovaal medaillon met daarin een naïef geschilderde allegorie of Bijbelse voorstelling. Op 17de- en 18de-eeuwse witwerkers-meubels vindt men meer realistische Bijbelse voorstellingen. Bij het medaillon staan veelal initialen, waarschijnlijk van de opdrachtgevers. De bovenzijde van het blad is effen of voorzien van een bloemenkrans met daarin soms een bloemenmand en een vogel, zoals we dat ook zien op theetafels en op het hierna te behandelen tweede type flaptafel. Minder vaak is in de bloemenkrans een mythologische voorstelling geschilderd.[25]

Flaptafels die aan de onderzijde zijn beschilderd met krullend lofwerk worden traditiegetrouw aan Hindeloopen toegeschreven. De bewaard gebleven boedelinventarissen over de jaren 1727-1783 uit Hindeloopen en omstreken nopen tot nuancering. Gedurende deze periode worden er weliswaar zeven ‘driebeende’ tafels in Hindeloopen vermeld,[26] maar evengoed zijn er in Molkwerum zeven,[27] in Koudum zes [28] en in Warns twee exemplaren opgetekend.[29] In geen van de gevallen staat precies beschreven op welke wijze deze tafels beschilderd zijn. Het brede

[23] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1986-009, FM 12490, FM 5994, FM BKS 1955-384 en FM 5122; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.847.OV-1924, NOM.3546.OV-1931 en NOM.9247.OV; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1958-6310.
[24] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3546.OV.1931.
[25] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 6414.
[26] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0082: 23-5-1735, Sijbrand Pijtters, Hindeloopen: 2 driebeende tafels; 6-8-1737, Wijpk Jappes, weduwe van Aucke Fockes, Hindeloopen: 2 drie biende tafels. Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0083: folio 164, 4-3-1743, Hendrik Gars en Anna Meijer, Hindeloopen: 1 drie beende tafel. Toegangsnr.: 13-20 Inv.nr.: 77: folio 237, 28-12-1752, Sibolt Wiggerts en Ank Pijtters, Hindeloopen: 2 driebeende tafels.
[27] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 0019: folio 225, 1-10-1739, Id Rinnert, huisvrouw van Haijtie Haijtjes, Molqueren: 1 ronde tafel of slingerbeen; folio 288, 6-3-1743, Feddrik Feddriks en Paijkjen Hendriks, Molqueren: 1 slingerbeen of tafel en 1 tafel oft slingerbeen; folio 189, 30-12-1761, Claas Pitters en Aeltie Lubberts, Molqueren: 1 flap aen de want en 1 dito flap aen de want; Tresoar, Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 0020, folio 64, 19-1-1751, Sipkes Reijners, Molqueren: 1 slingerbeen; folio 129, 2-7-1756, Sipke Wijbrens en Hil Sipkes, Molqueren (op de wester eg): 1 slingerbeen.
[28] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20: folio 140, 18-5-1757, Tjomme Willems en Tijte Annes, Coudum: 1 slingerbeen Tafel; folio 170, 1-3-1760, Gertke Sijbrens, Coudum: 1 oude flap; folio 219, 27-4-1763, Sipke Pieters Deijnum en Eelk Martens, In de Wiske onder het behoor van Coudum: 2 tavels waar onder 1 slingerbeen; folio 253, 12-7-1769, Claasje Alberts en Age Sibes/Sibles, Coudum: 2 flab tafels; folio 293, 2-8-1769, Old [onleesbaar] Age Sibles, Coudum: 1 flab tafel.
[29] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20: folio 98, 23-6-1753, Albert Jurjens, meester-timmerman te Stavoren, verklaart dat zijn vrouw Reijn Aukes uit Warns bij hem heeft ingebracht: 2 driebeende geschilderde tafels.

verspreidingsbeeld van dit type maakt het echter minder noodzakelijk alle flaptafels alleen maar aan Hindeloopen toe te moeten schrijven. Afgaande op de oudst bekende verblijfplaats van flaptafels met een aan Hindeloopen toegeschreven beschildering zijn er inderdaad meerdere van dergelijke tafels uit Workum afkomstig (zie afb. p.514).[30]

Flaptafel met gecontourneerde klampen. Datering: 1720-1740. Maten: H.66 x B.90 x D.75 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2444-43 (Catalogus Deel 3, p.968).

Gecontourneerde klampen

De tweede groep bestaat uit 18de-eeuwse flaptafels met gecontourneerde klampen onderlangs het tafelblad (zie afb. hierboven). Een tiental is gedateerd, te weten 1742, 1750, 1751 (2x),

[30] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3546.OV: A. Jukema, Workum; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 3274: De Vreeze, Workum D 91; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 3298: Gaastra, Workum; collectie Fries Museum, Inv.nr.: 41006 (gedateerd 1808 en uit Workum afkomstig).

1753[31], 1758 (2X) [32], 1763, 1787 en 1792. Deze tafels lijken dus vooral geproduceerd te zijn in de tweede helft van de 18de eeuw met een zwaartepunt in het derde kwart. De tafels zijn in de regel uitgevoerd met flesvormige balusterpoten en een ovalen blad.[33] Slechts twee vroege exemplaren hebben, net als hun eikenhouten voorgangers, een twaalfkantig blad.[34] Eén exemplaar draagt een geschulpt theetafelblad.[35] De beschildering op de onderzijde van de tafelbladen volgt in de regel een strak schema. Het fond bestaat uit een schematisch opgezette wortelnotenhout-imitatie. Centraal prijkt een medaillon met voorstellingen over de scheepvaart, ambachten zoals dat van een molenmaker, allegorieën op de deugden en het meest frequent zijn Bijbelse voorstellingen. Deze medaillons zijn geflankeerd door aan een groene strik hangende festoenen met halverwege ronde gesloten rozen.

Het verschil tussen kantige, ovalen en geschulpte bladen zien Bruil en Vos als een chronologisch verschijnsel.[36] Ovalen en geschulpte tafels lijken pas vanaf circa 1740 te zijn gemaakt. Van de kantige tafels kan gezegd worden dat de acht- en twaalfkantige tafels eerder 17de-eeuws, en de zestienkantige tafels eerder 18de-eeuws zijn.

De beide typen beschilderde flaptafels zijn over het algemeen snel en slordig gemaakt, zichtbaar aan het her en der ruw gelaten hout en de bij het schilderen dikwijls niet geheel ingevulde kaders. Daarbij is het duurdere eikenhout alleen daar gebruikt waar dat constructief raadzaam is, zoals voor de bewegende delen. De tafels hebben daarom alles weg van een goedkoop en snel gefabriceerd product. In het schilderwerk zijn verschillende handen te onderscheiden. De voor het houtwerk benodigde ambachten en de verschillende schilderhanden samen impliceren dat deze tafels tot stand zijn gekomen door een samenwerking van diverse ambachtslieden:

1. Houtdraaiers.
2. Schrijnwerker of timmerlieden.
3. Schilder van de bloemenkrans op de bovenzijde.
4. Schilder van de florale decoratie op de onderzijde van het blad.
5. Schilder van de Bijbelse voorstelling in het medaillon.

[31] Niet zelf bestudeerd: Collectie Norsk Folkemuseum, Oslo, Noorwegen, Inv.nr.: 144-09.
[32] Niet zelf bestudeerd is de miniatuur flaptafel met ingesneden jaartal 1758 met groen (mogelijk van origine blauw) gemarmerd bovenblad en florale motieven op de onderzijde. Zie: R. Bruil & A. Vos, 'Beweging in drievoud', in: *Kunst & Antiek Journaal Collect*, (2006), nr. 1, maart, p. 54-59.
[33] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5253; collectie Museum Sorgdrager, Hollum (Ameland): vijf tafels zonder inventarisnummer; collectie Bangert, poppen flaptafel met de tekst: *Looft Godt Al Tijt*; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3670-44, NOM.11645-50, NOM.41227-72; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZOV 01280; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZZM 9206; collectie Hidde-Nijlandmuseum, Hindeloopen, Inv.nr.: 0812; Veiling Christie's Amsterdam: *European Furniture, Clocks, Ceramics and Works of Art. The eclectic eye, treasures from a Hannover Cottage.* 26-27 juni 2007. Amsterdam: Christie's, 2007, veilingnr.: 2749, lotnr. 546, p. 198.
[34] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2444-43; collectie Museum In 't Houten Huis, De Rijp, Inv.nr.: 00114
[35] Collectie Hidde Nijlandmuseum, Hindeloopen, Inv.nr.: 0812.
[36] R. Bruil & A. Vos, 'Beweging in drievoud', in: *Kunst & Antiek Journaal Collect*, (2006), nr. 1, maart, p. 54-59.

Gezien de massaproductie van deze tafels lijkt het aannemelijk dat deze tafels tot stand zijn gekomen in een context waarin deze ambachtslieden in elkaars nabijheid of in hetzelfde atelier werkten.

Flaptafels op afbeeldingen

Er bestaat een groot aantal afbeeldingen van Marker interieurs met flaptafels. De oudste dateert uit 1849 en is van de hand van Johannes Cornelis Mertz (zie afb. hieronder). Afgebeeld staat een waarschijnlijk 17de-eeuwse achtkantige eikenhouten flaptafel. Eenzelfde tafel beeldt Hendrik Jacobus Scholten (1824-1907) af op zijn aquarel van een jonge moeder uit circa 1860-1880.[37]

Marker Interieur door Johannes Cornelis Mertz (1819-1891), gedateerd: 24 mei 1849, met daarop een waarschijnlijk eikenhouten achtkantige flaptafel. Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 008807.

[37] Collectie Simonis en Buunk, Ede: *Markens interieur: de jonge moeder*. Aquarel op papier, Maten: B.20,3 x H.28,7 cm.

Rond dezelfde tijd (1850-1857) tekent Valentijn Bing (1812-1895) een twaalfkantig en een ovaal exemplaar op Marken. Het zijn voorstudies voor het standaardwerk aangaande Nederlandse streekdrachten.[38] Een schilderij van zijn hand (1856) met een Marker interieur toont eveneens een flaptafel.[39] Naast Bing zijn er diverse andere kunstenaars die Marker interieurs met flaptafels afbeelden. Zo is er de gravure door Willem Steelink, getiteld *Terugkomst van de Haringvangst (Marken)* [40] en het schilderij (1860-1868) van Petrus Franciscus Greive (1811-1872) met dezelfde voorstelling waarop een achtkantige flaptafel staat.[41] Petrus van der Velde (1837-1915) beeldt eveneens een achtkantige flaptafel af op zijn beide schilderijen getiteld *Dubbel-blank*, daterend vóór 1880.[42] Daarvan is door Charles Edouard Taurel (1843-1892) een gravure gemaakt.[43] Tijdens veldwerk wordt op Rozenwerf 1 in 1943 fotografisch een flaptafel met gecontourneerde klampen vastgelegd.[44]

Elders in Noord-Holland wordt de flaptafel eveneens in interieurs afgebeeld. Hendrik Valkenburg (1826-1896) toont ons een Enkhuizer woonvertrek (1880) met een flaptafel.[45] Op de gravure getiteld *Jacob Janse Amsterdam 1698-Wormer 1808* van Jan Willem Caspari staat een beschilderde flaptafel in een Wormer interieur uit 1808.[46] Verder noordelijk vinden we ze in een stijlkamer van een Texels binnenhuis op een tentoonstelling in Den Burg (1906-1907)[47] en in het Groningse Westerwolde.[48]

Qua plaatsaanduiding minder zeker zijn de schilderijen uit de Larense school waarop flaptafels voorkomen, zoals een groenblauw geschilderd exemplaar op een werk van Bernard Pothast (1882-1966)[49] en op een anoniem schilderij met Larense

[38] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: PR.16855 en PR.16852. Zie: V. Bing en J. Braet von Ueberfeldt, *Nederlandsche kleederdragten, naar de natuur geteekend = Costumes des Pays-Bas, dessinés d'après nature.* Amsterdam: F. Buffa & Zn., 1857.
[39] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 021964.
[40] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Pr.10665 en AA 88311; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: 001207. Zie ook: J. Jas, 'Zwervend tussen Romantiek en Realisme', in: *Typisch Hollands, Zuiderzeetradities op verschillende manieren bekeken*. Enkhuizen: Zuiderzeemuseum, 1993, p. 49.
[41] Collectie Teylersmuseum, Inv.nr.: KS 093.
[42] *Catalogus der schilderijen, miniaturen, pastels, omlijste tekeningen, enz. in het Rijksmuseum te Amsterdam*. Amsterdam: Rijksmuseum, 1918, p. 277, nr. 2485, huidige Inv.nr.: SK-A-1180; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 64043; RKD: database, afbeeldingsnr.: 0000057776.
[43] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-1917-313.
[44] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 346 en 347.
[45] Veiling Christie's Amsterdam, 20 oktober 1994, lotnr. 392.
[46] Collectie Museum Boerhave, Inv.nr.: P02030; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 4270; SAA: Toegangsnr.: 10097, Inv.nr.: 010097014435 en Inv.nr.: 21.09225, uitgegeven door H. van Aken te Zaandam.
[47] M. van der Vegt, 'Oude gebouwen op het eiland Texel', in: *Het Huis Oud en Nieuw*, jrg. 7 (1909), afl. 6, p. 161-174, plaat XXXII.
[48] Ansichtkaart getiteld *Oud-Groninger Kleederdracht in Westerwoldsche kamer*. Reproductierecht A.G. van Agtmaal Baarn. In de 17de eeuw kwamen dergelijke tafels reeds in Groningen voor. Zie J. de Haan, '*Hier ziet men uit paleizen', Het Groninger interieur in de Zeventiende en achttiende eeuw*. Groninger Historische Reeks, nr. 31. Assen: Van Gorcum, 2005, p. 143.
[49] Schilderij van Bernard Pothast (1882–1966), collectie Galerie Wijdemeren, Breukeleveen, Inv.nr.: 7315.

streekdracht van 1890-1910.[50] Hier lijkt de flaptafel, samen met het bedstedebankje, eerder te dienen als ingrediënt om onbedorven schilderachtige sferen op te roepen, dan dat het documentaire waarde heeft voor de werkelijke wooncultuur ter plaatse. Hetzelfde lijkt te gelden voor de schilderijen van Sara Teixeira de Mattos (1829-1893)[51] en Tjeerd Eernstman (1801-1886) waarop eveneens flaptafels voorkomen.[52]

Afgaande op boedelinventarissen, de oudste herkomst én interieurafbeeldingen is de flaptafel in grote delen van Noord-Holland en Friesland in zwang. Wat daarbij opvalt is dat er tot nu toe geen 18de-eeuwse genrestuk is aangetroffen waarop een geschilderd flaptafel staat afgebeeld. Hierop zal in de synthese nader worden ingegaan.

Schrijntje gemaakt van een beschilderde berkenhouten kist. Datering: 1740-1760. Maten: H.99 (met schragen) x B.72 x D.35 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.845.OV (Catalogus Deel 3, p.1006).

[50] Anoniem, getiteld *De vraagavond bij de schouw in een Larense hoeve*, Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 33449.
[51] RKD Database nr. 0000278128 en 0000278126. Zie ook: *Veilingcatalogus Christie's Amsterdam, 24-9-1992*. Amsterdam: Christie's, 1992, p. 13, lotnr.: 31.
[52] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1950-79; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 67191.

4.2.2 Schrijntjes (Catalogus Deel 3, p.998-1015)

In een Amsterdamse inboedel (1619) van de houtmakelaar Pieter Pieters staat 'Een oosters kistgen met twee schameltgens daeronder.'[53] Omdat Pietersen houtmakelaar is en diverse Danziger zaken in huis heeft, hoeft de toevoeging 'oosters' hier niet te slaan op Azië maar kan dat evengoed op het Oostzeegebied betrekking hebben. Dergelijke meubels kennen waarschijnlijk een brede verspreiding, getuige ook een latere vermelding van een geverfde kist op schragen op het eiland Marken.[54] Kisten en schrijntjes, beide staande op schragen, komen in de bestudeerde boedelinventarissen vanaf 1739 tevens in Hindeloopen voor, zowel in blank eikenhouten als in geschilderde vorm.[55] Maar net als met alle beschilderde meubels komen beschilderde schrijntjes evengoed voor in de omringende plaatsen zoals Koudum en Molkwerum.[56]

De in deze boedels vermelde term schrien of schrientie, in dit onderzoek is de term schrijntje gebruikt, slaat op een klein kistvormig meubel met aan de voorzijde een of twee deurtjes, in de regel staande op schragen (zie afb. hiervoor). Dit in tegenstelling tot grotere typen kasten die in inboedels steevast kast dan wel kevie worden genoemd. In
Zuidwest-Friesland lijkt het schrijntje een pronkmeubel bij uitstek dat zich in de regel in de kamer bevindt en dat is getooid met allerlei opschik. Zo staan er bij Age Sibes te Koudum (1769) op het schrijntje vijf kop- en schotels en een doekenkistje. In het schrijntje bevinden zich een bijbel, een testament en verder doeken en lappen.

Net als bij de flaptafels lijkt het naaldhouten beschilderde schrijntje te zijn geïnspireerd op de eikenhouten exemplaren.[57] Deze hoeven niet veel ouder te zijn dan de beschilderde exemplaren. Rijk gesneden eikenhouten schrijntjes lijken in dezelfde mode te passen als de beschilderde exemplaren, als gedurende de 18de eeuw de Gouden Eeuw in de meer landelijke streken een opleving kent. Een van de

[53] SAA: Toegangsnr.: 367, Inv.nr.: 701. Een verglijkbaar meubel was aanwezig in Dordrecht (1651). Zie: L. van Aalst en A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok 1550-1670*. Houten: Hes & de Graaf, 2011, p. 294.

[54] WA: Toegangsnr.: 0708, Notaris Meijnard Cornelis Merens, 23-9-1864, Pieter Klaasz Roos, Kerkbuurt 25, Marken.

[55] Tresoar: Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0083: folio 78, 15-6-1739, Aalck Tjerks, weduwe van wijlen Beern Dirks: 1 schrien met scharnen; folio 90, 23-7-1739, Jan Willems, Mr. Kastemaacker tot Hindeloopen, 1 eecken kistie met scharnen; Toegangsnr.: 13-20, Inv.nr.: 0078: folio 17, 13-2-1768, Rijnske Liuwes, huisvrouw van Tjeerd Alles, 1 schildert schrien, folio 31, 6-4-1768, Anne Doedes, weduwe van Dotte Sijmens, 1 schilderd schrien met scharnen, folio 67, 25-3-1776, Neesje Eelkes, weduwe van Siebe Lubbes, 1 kistje op schammels daar in bevinden schortedoeken en bonte doeken etc., en 1 kistje op schammels daar in bevinden een butje met eenige voorpandsdoeken. (Voor een renaissance eiken kist op schragen in Hindelooper context zie: H. Nijland, 'Hindeloopen', in: *Oude Kunst*, (1917-1918), p. 182).

[56] Tresoar: Toegangsnr.: 13-18, Inv.nr.: 20, folio 181, 25-2-1761, Tijs Gerekes en Aaltie Clases, Molqueren, 1 schrientie; folio 185, 24-9-1761, Marten Willems en Trijn Beernts, Coudum, 1 schrien; folio 253, 12-7-1769, Claasje Alberts en Age Sibes of Sibles, Coudum, 1 houten geschildert schrien en 1 schrien met scharnen.

[57] Voor eikenhouten schrijntjes zie: *Antiek*, jrg. 11 (1976/77), nr. 9, schutblad; *Antiek*, jrg. 10 (1975/76), nr. 9, p. 951; S.V. Angevaren, 'Friese cultuur op haar best', in: *Nederlandse Kunst en Antiekbeurs*, april 2001; L. van Aalst en A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok 1550-1670*. Houten: Hes & de Graaf, 2011, p. 293, afb. 146.

meest gedetailleerd gesneden eikenhouten exemplaren bevindt zich in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum en dateert uit 1735-1745 (zie afb. hieronder).[58]

Eikenhouten schrijntje. Datering: 1735-1745. Maten: H.95 x B.79 x D.43 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.43884.

Gedurende dit onderzoek zijn de beschilderde schrijntjes in het Fries Museum, het Zuiderzeemuseum, [59] het Museum Hindeloopen en het Nederlands Openluchtmuseum bestudeerd. Vijf voorbeelden zijn uitvoeriger beschreven, waarvan er een bleek te zijn nagemaakt.[60] De overige vier betreffen midden 18de-eeuwse meubels. Slechts een daarvan is van oorsprong volledig in Nederland gemaakt en draagt vier personificaties van respectievelijk geloof, hoop, liefde en gerechtigheid. Allegorieën zijn, net als op vele meubels in deze tijd, een gebruikelijk thema op schrijntjes.[61] Het schrijntje is op de bovenzijde voorzien van een blauwe marmering, eveneens een gebruikelijke decoratievorm rond 1750 in geheel Noordwest-Nederland.[62]

[58] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.43884. De datering is gebaseerd op dendrochronologisch onderzoek: M. Domínguez Delmás, *Dendrochronological research of a cabinet (43884), Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem (The Netherlands)*, 2018, intern rapport.
[59] De exemplaren in het Zuiderzeemuseum betreffen: ZZM 8105 (allegorieën op de deurpanelen en op de schragen de naam Henke Freck); ZZM 6618; ZZM 6783 (afwijkend model met vlak front); ZZM 6641 (waarschijnlijk 20ste-eeuwse beschildering); ZZM 7725 (waarschijnlijk 20ste-eeuwse beschildering); ZZM 7530 (20ste-eeuws schrijntje gemaakt door G. Huttinga te Hindeloopen. Zie: G.R. Kruissink, Riet Hylkema, K. Boonenburg en J. Wolters, *'Zuiderzee', 117 foto's van het Rijksmuseum Zuiderzee te Enkhuizen*. Den Haag: Bakker, 1961, p. 219.
[60] Stichting Edams Museum, Inv.nr.: 0124 A t/m C.
[61] Zie bijvoorbeeld Kunstveiling Mak van Waay, veilingnummer 145, cat.nr.: 2377, H.52 x B.33 x D.34 cm. Afbeelding: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 83409, opname 19-3-1962.
[62] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5124.

De overige drie exemplaren zijn van oorsprong geen schrijntje maar een berkenhouten kistje of kastje, dat later is omgebouwd tot schrijntje.[63] Buiten het feit dat berkenhout in Nederland een ongebruikelijke houtsoort is voor meubels, vertonen de schrijntjes details die niet op Nederlandse meubels voorkomen:

1. De bodems zijn bevestigd met houten pennen, niet met spijkers.
2. Het oppervlak is gevlakt met een bolle tandschaaf.
3. Het inschrien heeft een bodem met afgeschuinde voorzijde.

Er zijn twee van dergelijke berkenhouten kistjes in originele staat teruggevonden.[64] Al in de 17de eeuw zijn dergelijke kisten vermaakt. Zo is er een groot exemplaar dat later (1660-1700) in Nederland geheel is overschilderd met Bijbelse voorstellingen.[65]

Er zijn twee 18de-eeuwse naald- en berkenhouten schrijntjes aangetroffen die zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde reeds in de streek van herkomst waren beschilderd (zie afb. p.525).[66] Een spanen doos is in dezelfde stijl beschilderd en wordt rond 1720-1730 gedateerd.[67] Deze voorwerpen dragen Bijbelse voorstellingen, allegorieën en echtlieden, tegen een achtergrond van naïef weergegeven hoog opgaande bomen.

[63] Collectie Fries museum, Inv.nr.: FM 5243 en FM V05245; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.845 A t/m C.
[64] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.4091-44 en NOM.4741-44.
[65] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35988-65. Datering 1660-1700. Maten: H.38 x B.75 x D.43,5 cm.
[66] Collectie Museum Hindeloopen, Inv.nr.: 2514; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5243: dit kastje is later, waarschijnlijk in de 18de eeuw, overschilderd met een decoratie die men nu toeschrijft aan Hindeloopen.
[67] K. Ermete, 'Das Hohelied der Liebe. Zu einer ungewöhnlichen Spanschachtel', in: *Spanschachteln Sammler und Sammlungen.* Materialien & Studien zur Alltagsgeschichte und Volkskultur Niedersachsens, 34. Cloppenburg: Museumdorf Cloppenburg, 2003, p. 95-111.

Beschildering op de binnenzijden van het rechterdeurtje van een naald- en berkenhouten kastje. De scène geeft mogelijk een melkmeisje weer dat melk verkoopt aan een chiquer geklede dame. Maten: H.52 x B.64 x D.45 cm. Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5243 (Catalogus Deel 3, p.998).

Berkenhout wordt veel in Scandinavië en het Oostzeegebied gebruikt. Doorgestoken zwaluwstaarten op de hoeken en houten pennen in de bodem zijn traditie in 18de-eeuwse Duitse meubels. De betreffende kistjes zouden uit een streek kunnen komen die onder invloed staat van zowel Scandinavië als Duitsland. Welke streek dat is, is nog niet ontdekt. Wellicht is het Danzig en zijn dit de Danziger schrijntjes waarover in boedels sprake is. Van der Molen meldt dat er in Hindelooper en andere Friese inboedels Dansker en Dansicker schrijntjes staan vermeld.[68]

De materialen, gereedschappen en technieken die men heeft gebruikt om van deze berkenhouten kistje schrijntjes te maken zijn duidelijk Nederlands en 18de-eeuws. Getuige het jaartal 1774 op het exemplaar in het Fries Museum kan de metamorfose tot schrijntje in dat jaar hebben plaats gevonden.

4.2.3 Dubbel getoogde bedstedebankjes (Catalogus Deel 3, p.1016-1047)

Terminologie

In dit hoofdstuk wordt de term bedstedebankje gebruikt omdat het een bankje is waarmee men in de bedstede klimt. Ik zie af van de eerder dikwijls gebezigde term beddebankje omdat ‘bed’ in de periode van onderzoek slaat op een matras. De term

[68] S.J. van der Molen, *De Hindelooper Woonkultuur. Interieur en klederdracht in het licht der archieven.* Bolsward: Osinga, 1967, p. 27-28.

bedstedebankje, zowel als de eerder gebezigde schrijfwijzen bedbank, beddebankje of beddenbankje, komt niet voor in het *Woordenboek der Nederlandse Taal*. Toch gebruikt men dergelijke termen frequent in boedelinventarissen. Ook in kranten en notariële akten komen ze voor. Bij kistenmaker Gerret Pietersen te Zaandam bijvoorbeeld staan in 1654 'twee bedt banckges'.[69] Daar men in diens boedelinventaris geen onderscheid maakt tussen eigen- en winkelwaren is het onduidelijk of Pietersen deze bedstedebankjes voor de verkoop heeft gefabriceerd. In de winkelboedel (1769) van de Alkmaarse meester-timmerman en schrijnwerker Justus Snijders staan onder de witwerks-meubels acht bedstedebankjes en in zijn huis aan de Jacobstraat nog eens vier.[70]

Uit een zo volledig mogelijke bestudering van de bestaande boedelinventarissen uit het 18de-eeuwse Zuidwest-Friesland blijkt dat bankjes voor de bedstede met vele termen zijn aangeduid. Ten eerste is er de term schebel en schabel. In Hindeloopen staat er bij Trijn Lieuwes (1740) in de buitenkamer een schabel voor het bed.[71] Slager Sijbren Roelofs te Koudum (1780) heeft 'een schebel van 't bed'.[72] En het geschilderde schebel bij Willem Aarendts te Warns (1772) kan ook een bedstedebankje zijn.[73] Vervolgens is de term Sardammer bank in zwang. Bij Age Sibes of Sibles, grootschipper te Koudum wordt zo'n Sardammer bank genoemd, gevolgd door een paar gele bedgordijnen. Hieruit kan men opmaken dat dit bankje in de buurt of voor de bedstede kan hebben gestaan.[74] Ook is de term voetbank in zwang. Bij Sittje Jans en Aeltje Tiepkes te Molkwerum (1761) wordt in de voorkamer tussen het beddengoed en de schotels aan de bedgording 'een voetbank voor t bed' genoemd.[75] Bij Jarig Buwes en Jel Gerekei (1760) wordt na vijf bordjes aan de bedgording en een wekker en vóór twee paar gele bedgordijnen tevens een voetenbankje vermeld. Door deze samenhang is het aannemelijk dat het hier om een bedstedebankje gaat.[76] Ook het geverfde voetenbankje bij Albert Sipkes (bakker) te Warns (1756), dat in één adem met de bedriggel staat vermeld, zal een bedstedebankje zijn geweest.[77] Maar in verreweg de meeste gevallen is slechts de term 'bankje' gehanteerd. Dan kan men alleen samen met een plaatsindicatie zoals 'voor de bedstede' afleiden waar het bankje voor dient. Zo staat er bij Wijbren Hiddes Kat (1736)[78] en Rinke Wijberns (1758)[79], beide grootschipper te Hindeloopen, een bank voor het bed. Ook elders is veelal volstaan met de term bankje. In Alkmaar (1862) bijvoorbeeld wordt Guurtje Groot door haar man en stiefzoon in de kastruimte

[69] GAZ: Toegangsnr.: AO 0020, Inv.nr.: 5762, acte 4, datum: 28-4-1658.
[70] RAA: Toegangsnr.: 180.70, Inv.nr.: 703, acte 686, notaris Andries Bootsman.
[71] Tresoar: Toegangsnr.:13-20, Inv.nr.: 0083, folio 134, 19-4-1740 t/m 3-5-1740.
[72] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20, folio 340, 28-11-1780.
[73] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20, folio 306, 9-9-1772.
[74] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20, folio 253, 12-7-1769.
[75] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20, folio 191, 31-12-1761.
[76] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20, folio 175, 5-12-1760.
[77] Tresoar: Toegangsnr.:13-18, Inv.nr.: 20, folio 125, 12-4-1756.
[78] Tresoar: Toegangsnr.:13-20, Inv.nr.: 0082, 30-1-1736.
[79] Tresoar: Toegangsnr.:13-20, Inv.nr.: 0077, folio 288, 11-1-1758.

onder de bedstede gevangengehouden door de deurtjes te barricaderen met onder meer een bankje, tot ze aan de gevolgen overlijdt.[80]

Ontwikkelingen en diversiteit

Oorsprong

Er is tijdens de inventarisatie een groot aantal getoogde bedstedebankjes gevonden. Deze hebben in de regel vier balustervormige poten, rustend op bollen. Tussen de poten zitten een of meer togen, onderlangs versierd met een rondgeholde tandlijst.[81] Een toog met een rondgeholde tandlijst is een veel voorkomend stijlkenmerk van diverse typen renaissance meubels en wandbetimmeringen in de 17de eeuw. Op het schilderij getiteld *De kantwerkster* (1655) van Nicolaes Maes komt een toonbank voor met aan de voorzijde zulke tooglijsten.[82] Een jaar later, in 1656, schildert Nicolaes Maes een oude vrouw achter een toonbank met aan de voorzijde drie vergelijkbare togen.[83] In het Stedelijk Museum te Zutphen is zo'n 17de-eeuwse toonbank met togen bewaard gebleven, oorspronkelijk afkomstig uit een apotheek.[84] Naast deze toonbanken bestaan er veel meubels met togen die onderlangs zijn voorzien van een rond geholde tandlijst zoals een trektafel,[85] een stoel,[86] een bank,[87] een lange bank met twee opslaande kleppen,[88] een tafeltje,[89] een beddenkoets,[90] diverse kasten,[91] een tafelkastje[92] en een hangkastje.[93] De tooglijst met onderlangs een rondgeholde tandlijst is in de 17de eeuw dus een standaard stijlelement dat

[80] *Algemeen Handelsblad:* 1-11-1862, p. 1-2.
[81] Bij het beschrijven van de ronde hollingen tussen de tanden is gekozen voor de term 'rondgeholde tandlijst' zoals gesuggereerd door W. Vogelsang, 'Gebrek aan woorden', in: *Bulletin Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, jrg. VII (1906), p. 192-209.
[82] Collectie National Gallery of Canada, Ottowa, Ontario. Maten: 57 x 44 cm.
[83] C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld, 1600-1900*. Zwolle: Waanders, 2001, p. 117.
[84] Collectie Stedelijk Museum Zutphen, Inv.nr.: V 807a.
[85] *Rijksmuseum. Catalogus van Meubelen en betimmeringen*. 3e druk. Amsterdam: Rijksmuseum, 1952, cat.nr. 293, afb. 33; W. van der Pluym, *Vijf eeuwen Binnenhuis en Meubels in Nederland, 1450-1950.* Amsterdam: Allert de Lange, 1954, afb. 51, p. 56; K. Sluyterman, *Huisraad en Binnenhuis in Nederland in vroeger eeuwen*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1918, p. 85, afb. 142.
[86] Rijksmuseum catalogus, op.cit., cat.nr. 192 en afb. 41; cat.nr. 197 en afb. 40.
[87] S. Braat, J.W.L. Hilkhuijsen en M. Kersten, *Museum Huis Lambert van Meerten, Delft*. Leiden: Primavera Pers, 1993, p. 35, afb. 20; Prentbriefkaart van het interieur van Museum Lambert van Meerten te Delft, 1920-1930.
[88] Collectie Gemeentemuseum Den Haag, Inv.nr.: 0002472.
[89] *Catalogus van de meubelen in het Nederlands museum voor geschiedenis en kunst te Amsterdam*. Amsterdam: Rijksmuseum, 1907, cat.nr. 262.
[90] A. Hofstede, *Meubelkunst, 40 eeuwen meubelgeschiedenis.* 2e druk. Utrecht: Uitgeverij Ons Huis/Taurus bv, 1997, p. 74, afb. 09.15.
[91] A. Berendsen, *Het Nederlandse Interieur*. Utrecht: W. de Haan, 1950, p. 155, afb. 86; C.H. de Jonge & W. Vogelsang, *Holländische Möbel und Raumkunst von 1650-1780*. Bauformen-bibliothek, Band XIII. Stuttgart: Julius Hoffmann, 1923, p. 79, afb. 130 en p. 80, afb. 131; K. Sluyterman, *Huisraad en Binnenhuis in Nederland in vroeger eeuwen*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1918, p. 100, afb. 171; L. van Aalst en A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok, 1550-1670.* Houten: Hes & De Graaf, 2011, p. 193-194.
[92] A. Berendsen, *Het Nederlandse Interieur*. Utrecht: W. de Haan, 1950, p. 154, afb. 84.
[93] K. Sluyterman, *Huisraad en Binnenhuis in Nederland in vroeger eeuwen*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1918, p. 101, afb. 173.

overal op wordt toegepast en zoals hierna blijkt later ook op beschilderde bedstedebankjes.

Getoogde bedstedebankjes

Viermaal getoogd eikenhouten bedstedebankje. Maten: H.48 x B.80 x D.32 cm. Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-1961.

Onder de bedstedebankjes bevinden zich exemplaren met één, twee en vier togen. Het Rijksmuseum bewaart een viermaal getoogd eikenhouten bedstedebankje, uit het eerste kwart van de 17de eeuw (zie afb. hierboven).[94] De details, zoals de getande togen, de rozetten en de balustervormige poten op bolpootjes, komen overeen met de hierna te behandelen voornamelijk naaldhouten dubbel getoogde bankjes. Verdere voorbeelden van een viermaal getoogd bedstedebankje zijn niet gevonden.

Enkel getoogde bedstedebankjes komen frequenter voor, zoals op interieur-afbeeldingen. In het rampjaar 1672 verschijnt er op 14 april een engel aan Grietje Klaas te Zaandam.[95] Daarvan maken de gebroeders Luyken een tekening (1704), waarop tegen de bedstede mogelijk een bedstedebankje staat afgebeeld, met twee slippers eronder (zie afb. p.529 boven). Later maakt Jacobus Cornelis Wendel (1796-1860) van dezelfde gebeurtenis een gravure en beeldt daarop duidelijk een enkel getoogd bedstedebankje af (zie afb. p.529 onder). Kennelijk vond Wendel het getoogde bedstedebankje zo karakteristiek voor een Zaankanter in 1672 dat hij zich deze dichterlijke vrijheid gunde.

[94] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: BK-NM-1961. Zie: W. Vogelsang, *Holländische Möbel und Raumkunst von 1650-1780*. Bauformen-bibliothek, Band XIII. Stuttgart: Julius Hoffmann, 1923, plaat XLV, afbeelding 116, cat.nr. 149. Maten: H.48 x B.80 x D.32 cm; *Catalogus van de meubelen in het Nederlands museum voor geschiedenis en kunst te Amsterdam.* Amsterdam: Rijksmuseum, 1907, cat.nr. 149.

[95] J.J. Honig, *Zaanlandia Illustrata, Verzameling kaarten, Teekeningen, Historie-prenten, Portretten enz. betreffende de Zaanlanden. Bijeengebracht door Jacob Honig Jsz. Jr., gerangschikt en beschreven door J.J. Honig.* Zaandijk: J. Heijnis Tsz., 1917, cat.nr. 506 t/m 508.

Interieur van Grietje Klaas, wonende in Zaandam aan ’t Kattegat, aan de Westzijde in 1672, met een zeer schematisch getekend bedstedebankje tegen de bedstede. Titel: *Een waardige Boode*, door: Jan en Casper Luyken, 1704. Collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: TA49946.

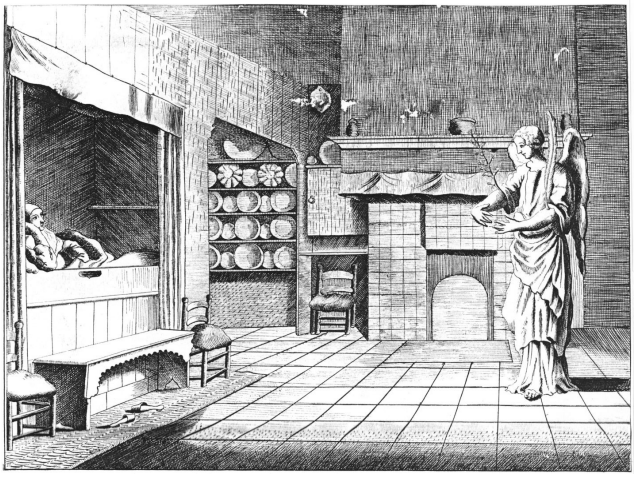

Interieur van Grietje Klaas in 1672, wonende in Zaandam aan ’t Kattengat, aan de Westzijde, met een enkel getoogd bedstedebankje tegen de bedstede. Gravure van Jacobus Cornelis Wendel (1796-1860) te Leiden naar een gravure van P. Smit (1678).

Dergelijke enkel getoogde bedstedebankje zijn diverse malen gepubliceerd, zoals in de catalogus van de verzameling Jacob Honig Jsz. Jk.[96] en eerder in 1874 in het herinneringsalbum naar aanleiding van de *Tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden.*[97] De laatste betreft een bedstedebankje met bovenlangs een lange jacht. Een luxueus uitgevoerd exemplaar, belijmd met ebbenhouten details, werd in 1952 geveild.[98] Van Aalst en Hofstede tonen er een aantal in hun overzicht van Noord-Nederlandse meubelen.[99]

Enkel getoogd eikenhouten bedstedebankje, belijmd met ebbenhout, geveild bij Paul Brandt, Amsterdam februari 1952, lotnr. 116. Maten: L.80 x B.33 cm. Foto: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 29759.

[96] *Catalogus der Verzameling Jacob Honig Jsz. Jk. in de Zaanlandsche Oudheidkamer te Zaandijk.* Tweede afdeling: schilderijen, voorwerpen betrekking hebbende op huiselijk, maatschappelijk leven, handel en nijverheid, klederdrachten, penningen enz. Zaandijk: Vereniging tot instandhouding en uitbreiding de Zaanlandse oudheidkundige verzameling 'Jacob Honig Jsz. jr', 1914, afb. tussen p. 16 en 17.

[97] *Herinnering aan de Tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden gehouden in het gemeentehuis te Zaandam in de maanden augustus en september van het jaar, 1874.* Westzaan: De Jong, 1874; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 176421 en AA 176422.

[98] Veiling Paul Brandt, Amsterdam, februari 1952, lotnr. 116. Maten: L.80 x B.33 cm; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 29759. Dit exemplaar zou ook in de late 19de eeuw kunnen zijn gemaakt.

[99] L. van Aalst en A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok, 1550-1670.* Houten: Hes & De Graaf, 2011, p. 448 en 475.

Er zijn tijdens deze inventarisatie vier van dergelijke enkel getoogde bedstedebankjes aangetroffen. Twee qua vorm vrijwel identieke bankjes bevinden zich respectievelijk in het Zaans museum[100] en het Muiderslot,[101] beide uit de tweede helft van de 17de eeuw. Zij staan op vier gedraaide balustervormige poten, met daarboven cannelures op de huizen. De zwikken zijn gevuld met rozetten op een gezande grond. Bovenlangs de toog is een verdiepte band met een meander aangebracht. In het midden van de toog prijkt een kleine rozet met daaronder een ornament. Het eiken- en naaldhouten exemplaar in het Muiderslot was oorspronkelijk beschilderd. Het notenhouten exemplaar uit het Zaans Museum is altijd blank geweest. Een eenvoudiger 17de-eeuws eikenhouten exemplaar bevindt zich in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.[102] Dit was van oorsprong eveneens beschilderd. Een jonger, vroeg 18de-eeuws, enkel getoogd bankje is gemaakt van naald- en eikenhout en droeg oorspronkelijk roodbruine verf.[103] Een vergelijkbaar exemplaar, waarvan alleen het front met de toog nog origineel lijkt te zijn, is in 1952 aangetroffen tijdens veldwerk in Landsmeer.[104] Er is dus een groot aantal enkel getoogde bedstedebankjes aan te wijzen waarvan een deel nog uit de 17de eeuw dateert. Dit lijkt de voorloper te zijn van het hierna te behandelen dubbel getoogde type.

[100] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV-01377.
[101] Collectie Stichting Rijksmuseum Muiderslot, Inv.nr.: C 1942-194.
[102] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.4460.OV.
[103] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.1882.OV
[104] Familie Goede, Landsmeer, september 1952. Foto: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 33327.

Dubbel getoogd bedstedebankje, gedateerd: 1783. Maten: H.45 x L.84 x D.37,5 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: 2443-43 (Catalogus Deel 3, p.1043).

Dubbel getoogde bedstedebankjes in de literatuur en op afbeeldingen

Lunsingh Scheurleer stelt dat het reeds in zijn tijd niet meer mogelijk is vast te stellen waar dubbel getoogde bedstedebankjes met de vijf wijze en vijf dwaze maagden vandaan komen. Dit omdat ze inmiddels waren verhandeld.[105] Toch is er een aantal interieur-afbeeldingen waarop het type voorkomt. Zo maakte Valentijn Bing (1812-1895) rond 1850-1857 op Marken een voorstudie ten behoeve van de publicatie getiteld *Nederlandsche kleederdragten*.[106] Onder de rechter bedstede staat een dubbel getoogd bedstedebankje met rondgeholde tandlijsten, met op dit bankje twee boeken.[107] De pendant tussen de twee togen is afgebroken. Waarschijnlijk is het dit bankje dat tijdens veldwerk in 1943 wordt aangetroffen.[108] Ook op zijn

[105] D.F. Lunsingh Scheurleer, 'Volkskunst in woonhuis en huishouding', in: A. Teenstra (red.), *Nederlandsche Volkskunst*. Amsterdam: Elsevier, 1941, p. 85: afb. 71, p. 81.

[106] V. Bing en J. Braet von Ueberfeldt, *Nederlandsche kleederdragten, naar de natuur geteekend = Costumes des Pays-Bas, dessinés d'après nature*. Amsterdam: F. Buffa & Zn., 1857.

[107] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Pr.16855. Maten: 22 x 30 cm. Vervaardiger: Valentijn Bing. Techniek: potloodtekening. Datering: 1850-1857. Tekst rechtsboven: *Marken*.

[108] Dubbel getoogd bedstedebankje met rondgeholde tandlijst op vier gedraaide balusterpoten, de pendant tussen de togen is afgebroken. Adres: Marken H.B. 177. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 616.

schilderij uit 1856 van een Marker interieur beeldt hij een getoogd bedstedebankje af, met rondgeholde tandlijst.[109]

Verder noordelijk zijn er dubbel getoogde bedstedebankjes op Texel[110] en Terschelling[111] gedocumenteerd en de hierna op Ameland vermelde exemplaren. Tot slot bestaan er ansichtkaarten van het interieur van het Broeker Huis in Broek in Waterland uit circa 1900 met een dubbel getoogd bedstedebankje.[112] Op dit bankje is een lange jacht geschilderd. Dergelijke afbeeldingen vormen een indicatie dat het type, althans vanaf de 19de eeuw, over een groot deel van Noordwest-Nederland in gebruik is.

We kennen een aantal schilderijen waarop dubbel getoogde bedstedebankjes staan afgebeeld, mogelijk meer om een authentieke sfeer op te roepen dan dat het een betrouwbare weergave is van de wooncultuur ter plaatse. Zo is er een schilderij getiteld *Friese boerenfamilie in een interieur* van Sipke Kool (1836-1902) met rechts naast de theestoof een twee of driemaal getoogd bankje met rondgeholde tandlijsten.[113] Een dergelijk bedstedebankje is eveneens te zien op twee werken uit 1887 van Paula Monjé (1849-1919). Ze tonen een boerin, op zondagochtend lezend in de bijbel.[114] De boerin draagt een hoofdtooi die tussen 1875-1900 kenmerkend is voor het Gooi en Blaricum.[115] Ook Nicolaas van der Waay (1870-1930) beeldt een dubbel getoogd bedstedebankje af, dit keer bij een Amsterdams burgerweesmeisje.[116] Op deze schilderijen lijkt het bedstedebankje er echter eerder bijgesleept voor een historisch effect, dan dat het een getrouwe weergave van de lokale wooncultuur is.

Ameland

Dubbel getoogde bedstedebankjes hebben al zo'n eeuw de gemoederen beziggehouden en zijn door velen verzameld. Het centrale vraagstuk daarbij is de herkomst. Een deel van de schrijvers wijst Ameland aan als de plaats waar deze bedstedebankjes zijn gemaakt. Klaas Nobel, wonende te Hollum en zelf schilder en

[109] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 021964.
[110] Collectie Texels Museum, geen inv.nr.
[111] Collectie Gemeentelijk Museum 't Behouden Huys, Terschelling. Zie: *Musea rondom de Zuiderzee.* Het Peperhuis, (1985). Enkhuizen: Vereniging Vrienden van het Zuiderzeemuseum, 1985, p. 58; Een exemplaar bij Mej. J. Meyer, Hoorn 47 op Terschelling: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 27140 en AA 27141. Zie ook: D.F. Lunsingh Scheurleer, 'Volkskunst in woonhuis en huishouding', in: A. Teenstra (red.), *Nederlandsche Volkskunst.* Amsterdam: Elsevier, 1941, afb. 101: Klaas Nobel meldt er vijf. Zie: K. Nobel, *Nederlandse Volksschilderkunst op Ameland*. CD-rom. Ameland, Hollum: K. Nobel, 2006 en 2009.
[112] Twee ansichtkaarten van het interieur van het Broeker Huis te Broek in Waterland, Uitgave: P. Heijloo, respectievelijk nr.12-37618 en nr. 14-43016.
[113] Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr.158, 27-10-1964, lotnr. 280. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 91156.
[114] Schilderij getiteld *Lezende boerin in interieur, Gooi, Blaricum*, door Paula Monjé. Veiling Mak van Waay, Amsterdam, nr. 204, 28-9-1971, lotnr. 372; Sotheby's Amsterdam, sale 332, september 1981, lotnr. 308; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 117274; Boekillustratie getiteld *Zondagmorgen*, collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 146400 en Pr. 10284.
[115] Mondelinge mededeling van Drs. H. van Zuthem, conservator Kleden, Nederlands Openluchtmuseum.
[116] RKD: database, nr.: 1001154929.

maker van bedstedebankjes[117] heeft tussen 1990-2009 grondig onderzoek verricht naar dit type.[118] Hij vond er in totaal 63. Een groot deel is al langere tijd op Ameland aanwezig. Of ze daar al in de 18de eeuw voorkwamen is tot nog toe niet bekend. In totaal 22 bankjes zouden volgens Nobel op Ameland gemaakt kunnen zijn. Deze exemplaren onderscheiden zich van de rest door naïef geschilderde houterige figuurtjes waarbij de beschildering in één laag is opgebracht. De gedateerde exemplaren stammen uit de periode 1744-1767. Buiten zijn steekproef vallen vroegere en latere bankjes zoals een exemplaar uit circa 1720[119] en een uit 1783.[120]

Nobel vond drie bankjes, uit respectievelijk 1753 en 1754, met op de achterzijde naast het jaartal tevens een katje geschilderd. Deze drie bankjes zouden volgens hem ook op Ameland beschilderd kunnen zijn. De familienaam Kat komt in die periode weliswaar voor op Ameland maar geen van hen was schilder.[121]

Met behulp van mallen vergelijkt Nobel de getande tooglijsten van circa twintig exemplaren en komt tot de conclusie dat ze allemaal verschillen. Dit pleit ervoor dat deze bedstedebankjes niet slechts in één atelier zijn gemaakt, maar door vele ambachtslieden en waarschijnlijk over een grotere regio.

Jorien Jas geeft aan dat het grote aantal op Ameland aangetroffen bankjes ertoe geleid kan hebben dat dit type in zijn geheel aan Ameland is toegeschreven.[122] Ook al zal het bedstedebankje op Ameland erg populair zijn geweest, er zijn tot nog toe geen bewijzen gevonden dat ze daar in de 18de eeuw ook zijn gemaakt.

Zaandam

Er zijn ook onderzoekers die denken dat de hier behandelde bedstedebankjes in Zaandam gemaakt zijn.[123] Daarbij baseren ze zich op twee vooronderstellingen: ten eerste dat de frequent in boedelinventarissen voorkomende term ‘Sardammer’ bankje slaat op het hier behandelde dubbel getoogde bedstedebankje.[124] Hiervoor zijn echter nimmer bewijzen gevonden. Ten tweede dat deze Sardammer

[117] Klaas Nobel stapt hiermee in de voetsporen van Jan de Jong te Hollum (Ameland) die rond 1955 dit soort bedstedebankjes maakte en beschilderde (Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 63151 en AA 63152), de politieman Dhr. Blink die in de jaren 1970-1980 in Bedum woonde en bedstedebankjes maakte en schilderde, en Bertus Bakker, vuurtorenwachter op Ameland, die bedstedebankjes overschilderde en restaureerde.

[118] K. Nobel, *Nederlandse Volksschilderkunst op Ameland*. CD-rom. Ameland, Hollum: K. Nobel, 2006 en 2009.

[119] Collectie Fries museum, Inv.nr.: FM 5247. Rondgeholde getoogde bedstedebankje, daterend uit 1720 met een lange jacht. Zie: M. Boiten-Heijbroek, ‘Verhalende volkskunst. Notities over beschilderd huisraad in het Fries Museum’, in: *De Vrije Fries*, volume 63 (1983), p. 32. Maten: H.47 x B.81,5 x D.35 cm. Foto: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 96005, AA 96005 en Dia 5484.

[120] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2443-43. Het bankje draagt de initialen P.S.B. en het jaartal 1783. Foto: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 10047.

[121] Persoonlijke mededeling: P.J. Bors; Internet: 10-05-2015; <http://www.amelandgenealogie.nl>.

[122] J. Jas, *‘Tot cieraet en gebruyk’. De collectie beschilderd meubilair van het Zuiderzeemuseum*. Deel I & II. Stageverslag. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Kunsthistorisch Instituut, 1990, p. 53.

[123] K. Boonenburg, 'Beschilderde boerenmeubelen in het Zuiderzeegebied', in: *Bulletin KNOB*, 6e serie, jrg. 11 (1958), afl. 1, p. 27.

[124] Zie Nobel, op.cit. en al eerder door D.F. Lunsingh Scheurleer, ‘Volkskunst in woonhuis en huishouding’, in: A. Teenstra (red.), *Nederlandsche Volkskunst*. Amsterdam: Elsevier, 1941, p. 84.

bedstedebankjes ter plaatse zijn gemaakt. Zoals uit hoofdstuk 4.1 blijkt zijn ook hier nog geen aanwijzingen voor gevonden.

Dubbel getoogde bedstedebankjes komen eveneens voor in Hindeloopen.[125] Nijland stelt dat deze in de loop van de tijd niet hoog genoeg meer waren voor de alsmaar stijgende Zuiderzee en dat men daarom in Hindeloopen in de loop van de 18de eeuw is overgegaan op de hogere bedstedetrapjes.[126] In hoofdstuk 4.1 zagen we echter al dat het Sardammer bankje in Hindeloopen de gehele 18de eeuw in gebruik blijft. Het is dus niet zo dat de Sardammer bank in Hindelooper interieurs in de 18de eeuw vervangen is door trapjes.

Aangetroffen exemplaren

Er zijn tijdens de inventarisatie twaalf dubbel getoogde bedstedebankjes nader beschreven. Het wellicht oudste exemplaar bevindt zich in de collectie van het Fries Museum en is geheel van onbeschilderd eikenhout vervaardigd.[127] Het behoorde tot de inventaris van de schilder Christoffel Bisschop (1828-1904). Naast de gebruikelijke balustervormige poten en rozetten op een gezande grond heeft het een gordiaanse knoop en boven elke toog twee naar elkaar reikende tulpen. Het jaartal 1700 in de rechter regel lijkt er later te zijn ingesneden maar kan het bankje wel dateren. Ook van geheel eikenhout is een poppen bedstedebankje uit de collectie van het Museum Hindeloopen (1680-1750).[128]

Van de rest van de aangetroffen bankjes zijn de poten, de achterzijde en het dek in de regel van naaldhout. De van snijwerk voorziene delen met de togen en rozetten zijn vrijwel altijd van eikenhout. Slechts twee van de bestudeerde dubbel getoogde bedstedebankjes zijn geheel uit naaldhout vervaardigd.[129] De pen- en gatverbindingen zijn zonder uitzondering dubbel getoogd. Op de huizen is bovenaan meestal een strik geschilderd, met daaraan hangend een bladrank met halverwege bloemen. De poten zijn veelal gemarmerd of voorzien van een wortelnoten-imitatie. De rozetten zijn verguld, op een rood geschilderde gezande grond. Eén exemplaar is voorzien van een zeegezicht,[130] twee dragen een lange jacht,[131] het merendeel draagt de Bijbelse voorstelling van de vijf wijze en de vijf dwaze maagden.[132] Niet

[125] H. Nijland, 'Hindeloopen', in: *Oude Kunst*, (1918), p. 180.
[126] H. Nijland, *Wat is volkskunst. Hindelooper historie; kleederdrachten; meubelen en huisraad*. Hindeloopen: Hidde Nijland-Stichting, 1919, p. 45-46.
[127] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5776.
[128] Collectie Museum Hindeloopen, Inv.nr.: 3198.
[129] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2960-43; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM B 1950-148.
[130] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2960-43.
[131] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2441-43; collectie Stichting Edams Museum, Inv.nr.: 186.
[132] Collectie Familie Groendijk, Wageningen, geen inventarisnummer; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.898-43; NOM.2442-43; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 40428; NOM.2443-43, opschrift: 'P.S.B. 1783', foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 10047, thans in het Zuiderzeemuseum; NOM.3005-43, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 10054 en AA 10055, thans in het Zuiderzeemuseum; collectie Catharijneconvent, Inv.nr.: StCC v00031. Dit laatste bankje lijkt geheel overschilderd.

bestudeerd is het exemplaar in het Fries Museum, gedateerd 1720 met de voorstelling van de verloren zoon.[133]

Vervalsingen
Een aantal dubbel getoogde bedstedebankjes lijkt rond 1900 te zijn nagemaakt. Zo is er een ongeschilderd eikenhouten bankje in het Fries Museum waarbij men tijdens de fabricage veel moeite heeft gedaan om het 17de-eeuws te doen lijken door bijvoorbeeld oud hout te gebruiken.[134] Tevens heeft men de moderne details zoals draadnagels verborgen. Een vergelijkbaar bankje stond tentoongesteld op de Oude Kunst en Antiek Beurs, te Delft in 1953.[135] Beide bankjes zijn afkomstig van de firma A.C. Beeling & Zoon, Nieuwe Stad 91, Leeuwarden. Vergelijkbaar is de werkwijze gevolgd bij de vervaardiging van een bankje met uitstaande poten in het Zuiderzeemuseum.[136] Het is weliswaar geen volledige kopie, maar alleen de poten zijn oud, de rest is er in de 20ste eeuw bijgemaakt. Daarbij heeft men er alles aan gedaan om de nieuwe aanvullingen er zo oud mogelijk uit te laten zien. Natuurlijk bestonden dergelijke bankjes wel, zoals ook een schilderij van Vermeer uit circa 1666-1668 getuigt.[137]

Beschildering
De lange jacht staat een aantal maal op bedstedebankjes geschilderd. Dit thema deed zijn intrede in de Nederlandse wooncultuur op balkenlagen in stedelijke context en is nader uitgewerkt in hoofdstuk 3.4. Verreweg het meest afgebeeld zijn echter de vijf wijze en vijf dwaze maagden. Dit thema is afkomstig uit het Bijbelboek Mattheus (25: 1-13). Het verhaalt de terugkeer van de heiland en is een waarschuwing om klaar te staan voor het Koninkrijk Gods. De vijf wijze maagden nemen extra lampenolie mee en zijn gereed om samen met de heiland het koninkrijk binnen te treden. De dwaze maagden moeten eerst nog op zoek naar olie voor hun lampjes en komen daardoor voor een gesloten deur. Deze vijf wijze en vijf dwaze maagden worden in de 17de-eeuwse Doopsgezinde Gemeente in De Rijp bezongen:

Strofe 4
‘Dochter echt de Basuyn sy blasen
Oost, west, zuydt, noordt, met groot gheschal,

[133] J. Bosmans, ‘Hindeloper meubelschilderkunst: Geen imitatie, maar product van invloeden’, in: *De Vrije Fries*, deel 55 (1975), p. 53.
[134] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 1958-197.
[135] Bedstedebankje met cannelures op de huizen van de bladregels en op de huizen van de regels onderlangs tussen de poten. Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 85127. Afgebeeld in: *Ve Oude Kunst- en antiekbeurs der Vereniging van Handelaren in Oude Kunst in Nederland. Museum Prinsenhof – Delft, 18 augustus - 7 september 1953*. Delft: Museum Prinsenhof, 1953, p. 86. Bijgaande tekst: ‘Eikenhouten gebeeldhouwd 17e-eeuws haardbankje’.
[136] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.6456. Dit model bankje heeft Dirck Hals (1591-1656) dikwijls afgebeeld: zie RKD: database, afb.nr.: 1001169123, 0000259233, 000193816 en 0000012821.
[137] Collectie Kunsthistorisches Museum Wenen, Inv.nr.: GG 9128.

Comt al zijt niet meer dwasen
Of buyten de deur moet ghij rasen'

Strofe 9
'Dochters wilt u bereijde wel
Sijt tot dees bruijloft ooc bequame
T'geloofs olij laet branden snel
Niet blust u lampe eersame
Perfect laet branden liefds vijer 't same.'

Strofe 10.
'Leught u bruijdegom wel verwacht
Ter bruijloft sal hij haestigh kome
Soo een dief komt al in der nacht
Doch meest voor die onvromen
Ter saligheijt die vruchtbaer bomen'

Strofe 11
'Alle bedenckt dit met aendacht
Wat de dwase dan sullen hooren
Van de bruijdegom hier op acht
Als sy daer kloppen hooren.'[138]

Het boekje met dit lied is oorspronkelijk uitgegeven in 1624[139] en nadien diverse malen herdrukt. De laatste uitgave dateert van 1719. Daarnaast is er een 17de-eeuwse preek die geheel aan het thema van de vijf wijze en vijf dwaze maagden is gewijd. Die is opgenomen in het verzamelde werk van Pieter Pietersz., doopsgezind leraar in De Rijp en Zaandam.[140] Toch ben ik niet geneigd hiermee dergelijke bedstedebankjes uitsluitend toe te schrijven aan doopsgezinde huishoudens. Het thema komt van oudsher voor in kloosters voor nonnen en Kloppengemeenschappen.[141] Daar staat het symbool voor de maagden die klaarstaan om bij de komst van de hemelse bruidegom met hem geestelijk één te worden. Dat het thema frequent op bedstedebankjes is afgebeeld komt omdat het waken en slapen van de maagden toepasselijk is en twee rijen maagden makkelijk als één langgerekte voorstelling zijn weer te geven. Al lange tijd wordt verondersteld dat er in Zaandam en Hindeloopen meer beschilderde meubels zijn dan elders

[138] *Rijper Liedtboecxken*. Hoorn: Isaac Willemsz, 1647, lied 95.
[139] Claes Jacobsz., *Het Rijper Lietboecxken*. Amsterdam: Barent Otsz, 1624.
[140] Pieter Pietersz., *Eenige Predicatie en ghebeden*. Wormerveer: Willem Symonsz Boogaert, 1651, p. 460-463. Deze informatie is verstrekt door Prof. Dr. P. Visser, Faculteit Religie en Theologie, Vrije Universiteit Amsterdam.
[141] Een klopje is een vrouw die niet in een klooster treedt, maar een leven leidt in het teken van persoonlijk geloof, kuisheid, armoede en een vorm van gehoorzaamheid. Zij zetten zich in voor armen, zieken en bijvoorbeeld de scholing aan jonge meisjes. Zie: M.E. Stoter, 'The lady of the Manor. Het aantekenboek van Andriese Lucia van Bronkhorst', in: *Leeuwarden in de Gouden Eeuw*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2016, p. 75-76.

omdat daar meer doopsgezinden zouden wonen.[142] Mogelijk is deze mythe ontstaan omdat een van de vroegste onderzoekers van Hindelooper beschilderd meubilair, predikant Joost Hiddes Halbertsma, zelf doopsgezind was. Er is in de gerelateerde literatuur echter geen aanwijzing gevonden dat doopsgezinden in het bijzonder gesteld waren op beschilderde meubels.[143] Er is tussen de honderden bestudeerde stukken slechts een aantal meubels aan te wijzen met een zekere doopsgezinde herkomst, allemaal uit de Zaanstreek.[144] De beschildering daarvan sluit aan bij de algemene Nederlandse mode van die tijd. Evengoed is er uit Zaandam een kast bekend van gereformeerde en in Hindeloopen een haardscherm van hervormde herkomst.[145] Een beschilderd bedstedebankje uit 1739 heeft een katholieke oorsprong.[146] Een ander exemplaar uit 1916 van het eiland Marken, is afkomstig van gereformeerde mensen.[147] Beschilderde meubels lijken daarom eerder een wijdverbreid fenomeen onder mensen van alle geloofsgezindten.

De vijf wijze en vijf dwaze maagden vormen al eerder een algemeen christelijk thema dat door zowel katholieke als protestante kerken is uitgebeeld. Ten eerste zijn er kerkelijke sculpturen. In de Sint Remigiuskerk te Duiven bevinden zich gewelfaanzetten met kraagstenen die de wijze en dwaze maagden uitbeelden.[148] Ook op gebrandschilderd glas, wandbeschilderingen, tegels[149] en schilderijen[150] is het thema uitgesponnen. Daarnaast zijn er vele prentbijbels uitgegeven waarin het is verbeeld.[151] Dit Bijbelse motief bereikt vervolgens ook de huiselijke sfeer, en niet alleen op bedstedebankjes. Zo is er een wandtapijt (1589) uit de verzameling van de schilder Christoffel Bisschop met onder meer de vijf wijze en de vijf dwaze maagden.[152] Diverse merklappen zoals die uit de Zaanstreek uit 1691 getuigen er van.[153] Het Museum Rotterdam heeft een 17de-eeuwse haardplaat met het thema.[154]

[153] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.8666. Voor een ander voorbeeld daterend rond 1700 zie Inv.nr.: N.8665.
[142] J. Jas, 'Bijbelse geschiedenissen op beschilderde meubelen uit de 17de en 18de eeuw', in: *De Bijbel in Huis*. Zwolle: Waanders, 1992, p. 61.
[143] S. Groenveld, 'Het 'doopsgezinden eigene' in historisch perspectief. Enkele opmerkingen', in: *Doopsgezinde Bijdragen*, nieuwe reeks, nr. 7 (1981), p. 11-30; S.A.C. Dudoc van Heel, 'Doopsgezinden en schilderkunst in de 17e eeuw – Leerlingen, opdrachtgevers en verzamelaars van Rembrandt', in: *Doopsgezinde Bijdragen*, nieuwe reeks, nr. 6 (1980), p. 105-123; A.L. Broer, 'Doopsgezinde schilders van vroeger en nu', in: *Doopsgezind Jaarboekje*, nr. 74 (1980), p. 70-81; J.M. Welcker, 'Doopsgezinden aan de Zaan', in: *Doopsgezinde Bijdragen*, nieuwe reeks, nr. 6 (1980), p. 164-188.
[144] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM 15577 (eerder Doopsgezinde Gemeente, Koog aan de Zaan); collectie Doopsgezind Weeshuis, geen inv.nr. Verder zijn er de schooltassen van de kinderen van de houtzaagmolenaars Gijsen en die van de kinderen van de papierfabrikant Breet, beiden doopsgezind.
[145] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047 van de gereformeerde burgemeester Arian Jansz. Croonenburg van Westzaan; collectie Hindeloopen Museum, Inv.nr.: 3135. De hervormde Jappe Wiggerts kwam uit Hindeloopen maar had zijn houthandel in Amsterdam en woonde daar ook.
[146] Cultuurhistorisch Museum Texel, De Waal, Texel, Inv.nr.: 19.
[147] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39580-70.
[148] E.H. ter Kuile. *Het kwartier van Zutphen*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1958, p. 73.
[149] Zie het tegeltableau in de Raadkamer de Westerkerk te Enkhuizen. Voor een ander voorbeeld zie de losse wandtegel in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.20026-53.2/4.
[150] Zie het schilderij door G. van Stevens uit 1668 getiteld *De wijze en dwaze maagden*, oorspronkelijk in het Heilige Hart Ziekenhuis en nu in de Sint Gummaruskerk te Lier (Antwerpen).
[151] Zie bijvoorbeeld: T.G. Kootte, *De Bijbel in Huis*. Zwolle: Waanders, 1992, p. 10, afb. 4 (bovenste prent) en p. 92, cat.nr. 82.
[152] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: T06338.

Een laat 17de-eeuwse niskast draagt de scène op de kroonlijst,[155] een ander exemplaar op de lade halverwege de kast (zie afb. hieronder).[156] Een Marker bruidskist uit 1704 beeldt het thema op de voorzijde af.[157] De vijf wijze en de vijf dwaze maagden zijn ook afgebeeld op een Noord-Hollands geborduurd doodskleed uit 1750.[158] Buiten Nederland is het in Zweden een geliefd thema op interieurschilderingen uit de late 18de en vroeg 19de eeuw.[159] Het thema is dus een wijdverbreid fenomeen dat niet aan een bepaalde streek of geloofsgezindte kan worden toegeschreven.

Niskast van eiken- en naaldhout. Op de deuren Bijbelse voorstellingen uit het leven van Esther, op het fries een lange jacht en op de lade de vijf wijze en vijf dwaze maagden. Datering: 1675-1725. Maten: H.198 x B.133 x D.48 cm. Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5956 (Catalogus Deel 3, p.1080).

[154] Afkomstig uit de gesloopte 17de-eeuwse boerderij aan de Achterdijk 7b te Overschie.
[155] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21402-54.
[156] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 5956.
[157] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35298-64.
[158] Collectie Museum Catharijneconvent, Inv.nr.: StCC t 5I. Zie ook: A.J. van den Berg, D. Nadjézjda en T. Kootte (red.), *Thuis in de Bijbel. Oude meesters, grote verhalen*. Utrecht: Museum Catharijneconvent, 2014, p. 138-139.
[159] Collectie Nordiska Museet, Inv.nr.: NM.0067966, NM.0067969, NM.0048067, NM.0067945, NM.0173113, NM.0077972 en NM.0067946; collectie Kalmar Läns Museet, Inv.nr.: KLM009000 en KLM009805.

4.2.4 Niskasten (Catalogus Deel 3, p.1048-1089)

Terminologie

In hoofdstuk 4.1 is uitgelegd dat de term Assendelftse kast is ontstaan op een tentoonstelling uit 1874 waar dit type kast, afkomstig van een familie uit Assendelft, te zien was.[160] Vandaar dat de kast in de bijbehorende catalogus als “Assendelfts” wordt gekarakteriseerd. Het is echter onwaarschijnlijk dat er ooit dergelijke kasten in Assendelft zijn gemaakt, noch dat ze uniek zijn geweest voor de lokale wooncultuur. Om verwarring over de herkomst te vermijden is een term die de vorm benadrukt beter op zijn plaats. Bij de behandeling van dit type kast zal daarom voortaan de term niskast worden gebruikt.[161] De open nis heeft vaak een schotelgeul, bedoeld om met schotels en borden te kunnen pronken.

Verspreiding

In Nederland, maar ook daarbuiten[162] is door Jaap Schipper, medeoprichter van de Zaanse Schans, een groot aantal niskasten bestudeerd. Volgens Schipper is de niskast ontstaan uit vaste kasten met een nis zoals die in wandbetimmeringen van huizen in de Zaanstreek voorkomen. Tijdens zijn werk als architect heeft Schipper in totaal vier voorbeelden gedocumenteerd van ingebouwde kasten met een dergelijke open nis, met in de linker- en rechterbovenhoek een renaissance vormgegeven zwik[163] dan wel met bovenlangs een toog[164] waarvan er twee getand zijn zoals bij de losse niskasten.[165] Of deze ingebouwde kasten ouder zijn dan de hier behandelde losse meubels is echter nog niet vastgesteld. Waar het wel op lijkt, is dat een dergelijke getoogde nis in zwang was in de Zaanstreek.

Schipper heeft in totaal 42 niskasten gevonden en een aantal daarvan opgemeten. Zijn conceptartikel getiteld *Beschilderde kasten* uit maart 1996 en zijn vele schaaltekeningen (1:10) berusten bij het Zaans Museum. Met zijn opmetingen

[160] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 69740 en AA 29195. Vier Bijbelse voorstellingen betreffende Jephta (Rechteren 11: 12-38) naar Schut OT 57 t/m 60.
[161] De term buffetkast is gereserveerd voor een buffet met open opstand (zie hoofdstuk 3.5.4).
[162] Collectie Philipsburg Manor Upper Mills. Zie: J.T. Butler, *Sleepy Hollow Restorations: A Cross-Section of the Collection.* Tarrytown, N.Y.: Sleepy Hollow Press, 1983, p. 71 en 3de kleurenafbeelding; *The Magazine Antiques*, (2012), Jan./Feb., p. 175: Collectie Mr. and Mrs. Harry S. Bugbee, Millbach. Zie: ‘Living with antiques’, in: *Antiques*, (1966) September, p. 350 e.v.; Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 99567; Veiling Christie’s South Kensington, 6 November 1996, lotnr.: 738. Deze kast is grotendeels overschilderd en mist de toog; Collectie Historic Hudson Valley, Tarrytown USA; Collectie Deanna Vondrak, Washburn Terrace USA; Collectie Toledo Museum of Art, Toledo, USA; P. Philp, ‘The Enrichment of Furniture, Part II, Painted Furniture’, in: *The Antique Dealers & Collectors Guide*, (1977) July, p. 74-75, afb. 7.
[163] Lagedijk 1, Koog aan de Zaan.
[164] Dampad 104, Zaandam.
[165] Zuideinde 44, Koog aan de Zaan; Klokkenmuseum aan de Zaanse Schans, Zaandam.

probeert hij onder meer vast te stellen of er kasten zijn die gelijke afmetingen en profileringen hebben zodat ze aan één atelier toe te schrijven zijn. Schipper geeft echter aan dat alle door hem opgemeten profileringen verschillen. Ik kom bij de bestudering van dit type tot dezelfde conclusie. De kasten zijn zeer divers van constructie, afmeting, beschildering, en profilering evenals de toepassing van naald- en eikenhout. Dit maakt het aannemelijk dat dergelijke kasten gedurende een langere periode, door vele bedrijven en derhalve waarschijnlijk in vele plaatsen zijn gemaakt. Boeles meldt al in 1915 dat hij dergelijke kasten uit diverse plaatsen kent als Koog aan de Zaan, Wormerveer en Krommenie.[166]

Slechts twee kasten lijken in hetzelfde atelier te zijn gemaakt.[167] Beide kasten hebben de onderste twee voorstellingen gemeen, namelijk de aanbidding door de herders (links) en de wijzen uit het oosten (rechts). Deze beschilderingen lijken op prenten die voorkomen in de bijbel van Pieter H. Schut (1659) en in die van J. Vollenhove (1734).[168] Ook de schildpad-imitatie rondom de panelen, beschilderde ranken op de deuren, het snijwerk, het model tooglijst en de afmetingen van beide kasten zijn zeer vergelijkbaar.

Beschildering

Het gros van de Bijbelse voorstellingen op de bestudeerde niskasten is gebaseerd op de prentenbijbel van Schut (1659).[169] Slechts een aantal lijkt te zijn beschilderd naar vroegere of latere prentbijbels. Bij een exemplaar[170] kan een Bijbel uit 1627 als voorbeeld hebben gediend.[171] Een ander exemplaar[172] draagt voorstellingen die gebaseerd kunnen zijn op een latere bijbel uit 1734.[173] De natuurwetenschappelijke analyse van pigmenten op dit laatste exemplaar suggereert echter eerder een datering rond 1660-1680. De op de zijden geschilderde S-vormig krullende ranken met vogels zijn op plafonds reeds gangbaar in de vroeg 17de-eeuwse stedelijke

[166] Deze kennis tekende hij op uit de mond van G.J. Honig te Zaandijk. Zie: P.C.J.A. Boeles, *Gids door de Kunstverzameling Bisschop in het Friesch Museum te Leeuwarden*. Leeuwarden: Het Friesch Genootschap, 1915, p. 36, fig. 19 en eindnoot 14.
[167] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1953-4375; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.38182-68.
[168] K. Mascini-Bangert. *De Nederlandse beschilderde kast in de 17e en 18e eeuw. Herkomst, datering en makers van de beschilderde kasttypen in enkele zeevarende gebieden*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1990, p. 55.
[169] *Toneel ofte Vertooch der Bybelsche Historien, cierlyck in't koper gemaeck door Pieter H. Schut, ende in druck uytgegeven door Nicolaes Visscher, tot Amsterdam, anno 1659.* Amsteldam: Nicolaes Visscher, 1659.
[170] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.2470.
[171] *Thesaurus Historiarum Novi Testamenti Elegantiffimis Iconibus expressus. Historien en Openbaringen des Nieuwen Testaments Konstich geteeckent door Matthaeum Merian ende Pieter Hendricksz Schut. Op nieus gedruckt en uytgegeven door Nicolaes Visscher, Tweede Deel der Bybelprenten.* 1627, afb. 32, 37, 40, 43 en 75.
[172] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.38182-68.
[173] *Afbeeldingen van de Heilige Historiën des Ouden en Nieuwen Testaments, Met korte bijschriften en gedigten verrijkt. Door Johannes Vollenhove, Doct. Der H. Theologie en Predicant in 's Gravenhage, voor dezen uytgegeven door Nicolaus Visscher Te Rotterdam by Phillipus Losel.* Rotterdam: Phillipus Losel, 1734, afb. 6, 7, 9 en 12.

wooncultuur.[174] Ook de vele personificaties van deugden op niskasten komen al eerder voor op bijvoorbeeld publieke gebouwen. Voor een nadere beschrijving van deze elementen en de duiding van de Bijbelse voorstelling wordt verwezen naar de beschrijving van de niskasten zelf.

Er is geen enkele niskast aangetroffen waarvan de deurtjes een los paneel bevatten. Dat men, zoals Nijboer stelt, in alle niskasten losse beschilderde paneeltjes zou hebben verwerkt, afkomstig van 17de-eeuwse Amsterdamse kunsthandelaren, berust derhalve op een misvatting.[175]

Datering

De jaartallen op enkele niskasten vormen een eerste indicatie van de chronologische spreiding van dit type. De niskast in het Marker Museum draagt het opschrift 'ANNO 1660' over beide bovendeurtjes.[176] Deze kast is ondieper dan alle andere niskasten en heeft twee nissen. Mogelijk is dit de oudst overgebleven kast binnen deze categorie. Een kast met het jaartal 1672 komt voor in de collectie van het Fries Museum.[177] Van vier jaar later lijkt een kast met het jaartal 1676 te dateren. Na natuurwetenschappelijke analyse van de pigmenten blijkt echter dat dit jaartal er rond 1900 is opgeschilderd.[178] Een volledig authentiek exemplaar, eveneens uit het Fries Museum, draagt het jaartal 1690.[179] Een niskast, in juni 1957 geveild bij de firma Stokvis te Hilversum, draagt op de deuren het opschrift 'ANNO 1712'.[180] Hoewel iets afwijkend van vorm door de pilasters met profileringen aan weerszijde van de deuren heeft ook de kast van de Amerikaanse familie Bugbee (Millbach, USA) een getoogde nis. Deze kast draagt drie jaartallen: 'ANNO 1760' op de centrale lade, het jaartal 1743 ingekrast op de achterkant van een geheime lade en 16(?)7 op het paneel linksonder.[181] Jaap Schipper bezat een niskast die dendrochronologisch is gedateerd. Het eikenhout van de beide paneeltjes uit een der bovendeuren komt uit centraal Duitsland. De boom waarvan de paneeltjes is gemaakt, is geveld tussen 1675-1687.[182]

Ook aan het materiaalgebruik van de bestudeerde kasten kunnen we een zekere chronologische spreiding afleiden. De meubels van schrijnwerkers zijn tot circa 1650 volledig van eikenhout vervaardigd. Tussen 1650-1700 treedt er onder de

[174] J.M. Breedveldt Boer, *Plafonds in Nederland 1300-1800*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1991, p. 43-48; A. Vis, 'De Schilderswinkel', in: *Uit het Peperhuis,* (1973) 1, afb. 5, p. 20.
[175] H. Nijboer, 'Van Assendelver kast tot Zaanse Mosterd. Regionale identiteit binnen een dynamische materiële cultuur', in: *Geschiedenis van de Zaanstreek,* nr. 1. Zwolle: WBooks, 2012, p. 429.
[176] Collectie Marker Museum, Kerkbuurt 44, Marken. Maten: H.185 x B.117 x D.38 cm. Grenen en eikenhout.
[177] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047.
[178] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 13182.
[179] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6249.
[180] Laatst bekende verblijfplaats: Golden Tulip Hotel, Prins Hendrikkade 59-72, Amsterdam. Zie: L.F. Triebels, 'De samenhang tussen verschillende uitingen van verhalende volkskunst', in: *Waddenfolklore, Neerlands Volksleven*, jrg. 23 (1973), p. 192, afb. 6; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 46762 t/m 46770.
[181] Zie: 'Living with antiques' in: *Antiques*, (1966), September, p. 350 e.v.
[182] Rapport Ring/ROB Amersfoort, door Drs. A.E.M. Hanraets, maart 2001.

goedkoper uitgevoerde meubelen, gemaakt buiten de stedelijke gilden, een graduele toename van naaldhout op. Dit wordt toegepast op uit het zicht gelegen plaatsen zoals de bovenzijde, bodem, achterwanden en het achterwerk van de laden. Zo is er onder de bestudeerde niskasten een volledig eikenhouten exemplaar,[183] zijn er eikenhouten exemplaren met enkele delen uit naaldhout,[184] kasten waarbij alleen de zichtkant nog in eikenhout is uitgevoerd,[185] grotendeels naaldhouten exemplaren,[186] en tenslotte een geheel naaldhouten exemplaar.[187] Zonder hier een rigide chronologische ordening aan toe te kennen illustreert de geleidelijke overgang van eiken- naar naaldhout in dit type dat ze over een periode van de gehele laatste helft van de 17de eeuw gemaakt moeten zijn.

De in niskasten toegepaste constructiedetails, zoals een afgeschuinde messing en groef tussen de planken in de achterwand of ladebodem en kraslijnen achterop de achterwanden voor de plaatsing van de spijkers duiden ook op een 17de-eeuwse datering. Dergelijke sporen zijn mij niet bekend op meubels van na 1700. De op niskasten van origine toegepaste sloten zijn grotendeel schootveersloten met een trapeziumvormige grond- of dekplaat en een snapschoot. Dit type is in de 17de eeuw gangbaar en wordt gedurende de late 17de maar vooral vroeg 18de eeuw meer en meer verdrongen door het schootgrendelslot met een trapeziumvormige dekplaat met spreidveerschoot. Dit latere type is echter op geen van de bestudeerde niskasten aangetroffen. Andere decoratievormen op deze niskasten, zoals schildpad-imitatie, zijn tussen 1660-1730 in zwang op diverse andere typen meubels zoals kruisvoet-kabinetten en hangoortafels. Samenvattend zijn er veel aanwijzingen dat de bestudeerde niskasten tussen 1660-1720 moeten zijn vervaardigd.

Latere ontwikkelingen

De bonte beschilderingen raken vanaf de vroege 19de eeuw uit de mode en een deel van deze kasten is vanaf dat moment overschilderd.[188] Sijtje Boes op Marken heeft in haar tot kijkhuisje omgetoverde interieur een dergelijke kast staan. Op de oudste foto's draagt haar niskast nog de overschildering, bestaande uit een mahoniehout-imitatie. Op latere foto's zijn de Bijbelse voorstellingen inmiddels weer vrij gelegd.[189] Een tweede ontwikkeling is dat men de nis tussen 1850-1910 gaat dichtzetten met schuiframen.[190] Er zijn tijdens de inventarisatie geen 20ste-eeuwse kopieën van dergelijke kasten aangetroffen. Wel is er een miniatuur niskastje, destijds geveild bij

[183] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 22107.
[184] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1283.
[185] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 9496.
[186] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZOV-04177.
[187] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6249.
[188] Zie bijvoorbeeld collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.2470.
[189] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 822 (1943), AA 10247 (1944), AA 43907, AA 63418, AA 63639, AA 63640, AA 79345, AA 79349, AA 79730 en AA 110450.
[190] Zie de kasten in respectievelijk collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 22107; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21402-54; de reeds benoemde kast van Sijtje Boes; de kast afgebeeld in: G.D.J. Schotel, *Zeden en gebruiken aan de Zaanstreek.* Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink, 1874, p. 18.

Sotheby's[191], dat naar analogie van vergelijkbare objecten[192] waarschijnlijk een 20ste-eeuws product is.

'Arian Janz Croonnenburg met Eefje dirckx Anno 1672'[193]

Er zijn twee kasten waarop elk twee voluit geschreven namen van steeds een man en een vrouw zijn geschilderd. De eerste is een vierdeurs linnenkast met het jaartal 1684.[194] Deze kast is helaas integraal overschilderd. Na bestudering van strijklicht- en röntgenopnames lijkt het aannemelijk dat de beide namen als volgt luiden: 'Barent Jansz. Kort [of Hort] - Maertjen Cornelis'. Mogelijk gaat het om de katholieke Barent Jansz. en Maretie Cornelis uit Uitgeest die op 19 augustus 1719 een zoon Joannes laten dopen.[195] De tweede kast met het jaartal 1672, te weten een niskast, draagt eveneens twee namen: 'Arian Janz Croonnenburg met Eefje dirckx'.[196] Over hen zijn meer gegevens gevonden. Arian en Eefje trouwen op 17 januari 1672 te Westzaandam.[197] Hij woont dan bij de kerk, zij op de Nieuwendijk. Ze betrekken samen een pand in de Molenbuurt.[198] Ruim twee jaar later krijgen ze een zoon Dirck, geboren op 8 april 1674. Arian zal daarna nog twee keer trouwen, eerst op 8 september 1680 met Neeltje Pieters.[199] Met haar krijgt hij zes kinderen.[200] Daarvan bereiken de tweede Eefje, de tweede Pieter en Tijs de huwelijkse staat. Moeder Neeltje Pieters sterft op 4 mei 1691.[201] Vijf jaar voor zijn dood, op 19 december 1695, trouwt Arian met de weduwe Marij Jans Bloem.[202] Zij zal op 16 mei 1627 overlijden.[203] Alle drie de huwelijken en de doop van de respectievelijke kinderen vinden plaats in de Nederlands Gereformeerde Kerk te Westzaandam.

Arian behoort in Zaandam tot een van de meest vooraanstaande burgers van zijn tijd. Gedurende zijn leven is hij diaken van de Gereformeerde Kerk te

[191] Sotheby's Amsterdam, veiling 614, deel 2, 22-23 maart 1995, lotnr.: 2171.
[192] Voor andere producten van dezelfde hand zie: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2440-43 en NOM.35813-65; collectie Museum für Kunst und Kulturgeschichte der Stadt Dortmund, Inv.nr.: C5632; Christie's, *The Dutch Interior 1600-1830, Amsterdam, Wednesday 29 September 1999*. Amsterdam: Christie's, 1999, p. 60-61, lotnr. 645.
[193] Ik dank J.F. van der Horst van de Nederlandse Genealogische Vereniging voor het helpen vinden van de in dit hoofdstuk vermelde archiefstukken.
[194] Collectie Taxandriamuseum, Turnhout, België, Inv.nr.: T01354.
[195] NHA: DTB 10 Uitgeest, p. 47.
[196] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047.
[197] GAZ: Inv.nr.: KA-0037. Trouwboek Banne van Westzanen over de periode 1644-1672 van de Gereformeerde kerk aldaar. De naam van de bruidegom is in de vele archiefstukken op steeds weer een andere manier geschreven. Hier wordt de schrijfwijze aangehouden zoals die op de kast voorkomt.
[198] Voor hun gezamenlijk opgestelde testament zie: GAZ: Toegangsnr.: OA-0020, Inv.nr.: 5755, folio 334 e.v.
[199] Voor hun gezamenlijke testament zie: GAZ: Toegangsnr.: OA-0020, Inv.nr.: 5788, folio 34 e.v.
[200] Eefje (1-11-1682), Eefje (12-3-1684), Pieter (21-4-1686), Jan (7-1-1688), Pieter (24-7-1689), Tijs (29-4-1691).
[201] P.C. Bloys van Treslong Prins en M.J. Belanje, *Genealogische en Heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland.* Utrecht: Oosthoek, 1928, p. 241, nr. 189.
[202] Voor het huis dat ze met haar eerdere man bezit zie: GAZ: Toegangsnr.: OA 0020, Inv.nr.: 5801, folio 19 e.v. Voor haar erfenis nadat Arian is overleden zie: GAZ: Toegangsnr.: OA-0020, Inv.nr.: 5820 (10-8-1700).
[203] GAZ: Westzaandam, Impost begraven, p. 72.

Westzaandam. In die functie is hij verantwoordelijk voor het ontvangen en distribueren van de armen- en rantsoenpenningen.[204] Verder is hij schepen[205] en burgemeester[206] van Westzaandam. Hij overlijdt op 9 februari 1700.[207]

Gedurende en na zijn leven blijkt uit vele notariële akten dat Arian naast belangrijke bestuurlijke functies ook koopman is, net als zijn broer Claes[208], en omvangrijke bezittingen heeft. Zo heeft hij obligaties[209], parten in diverse schepen[210], en bezit hij zelfs een complete walvisvaarder *De Hoop* genaamd.[211] Dit schip wordt in 1691 door de Fransen gekaapt. Daarnaast bezit hij uitgebreide landerijen, huizen, de helft van een grutterij met de bijbehorende paarden, gereedschappen en voorraden.[212] Dat hij over een aanzienlijk vermogen beschikt blijkt ook uit het feit dat hij geld leent aan plaatsgenoten.[213] Na zijn dood wordt de verdeling van de nalatenschap door de erfgenamen en voogden in diverse notariële akten vastgelegd.[214] Uit deze gegevens is het duidelijk dat een niskast niet uit Assendelft afkomstig hoeft te zijn, dat het geen meubel is van boeren en vissers en dat het niet verbonden hoeft te zijn aan doopsgezinde mensen, zoals over beschilderd meubilair dikwijls is gesteld.

4.2.5 Regionale echo van de Gouden Eeuw.

De hierboven besproken typen meubels heeft een aantal overeenkomsten. Ze dateren allemaal van na de Gouden Eeuw. De oudste exemplaren, zoals enige niskasten, kunnen rond 1660-1670 zijn ontstaan, de jongste voorbeelden waaronder bedstedebankjes, rond 1780. Het merendeel van deze meubels is gemaakt van zowel eiken- als naaldhout. Het eikenhout is meestal toegepast voor zichtbare delen, voor constructieve delen waar de meeste krachten op komen en voor delen met houtsnijwerk. De modellen komen vroeger in onbeschilderd eikenhout voor in de 17de-eeuwse stedelijke wooncultuur. De gesneden renaissance decoraties, zoals de rondgeholde tandlijsten op bedstedebankjes en niskasten, vinden daar ook hun oorsprong.

Qua beschildering vertonen de meubels eveneens veel overeenkomsten. Het fond bestaat in de regel uit een marmer- of wortelnotenhout-imitatie: luxe materialen die men eerder in grachtenhuizen kon aantreffen. Daarop is een aantal geijkte decoratieve elementen geschilderd zoals festoenen hangend aan een strik op de flaptafels en de bedstedebankjes. De lange jacht, de maagden en

[204] GAZ: Toegangsnr.: OA-0020, Inv.nr.: 5788, folio 129 e.v.
[205] GAZ: Toegangsnr.: OA-0020, Inv.nr.: 5794, folio 129 e.v.; Inv.nr.: 5793, folio 122 e.v.
[206] GAZ: Toegangsnr.: OA-0020, Inv.nr.: 5798, folio 147 e.v.; Inv.nr.: 5801, folio 19 e.v.
[207] GAZ: Westzaandam, Impost begraven, p. 155.
[208] GAZ: Toegangsnr.: OA-0020, Inv.nr.: 5793, folio 199 e.v.
[209] Zie bijvoorbeeld: GAZ: OA-0016, Inv.nr.: 5722, folio 19.
[210] GAZ: Toegangsnr.: OA-0020, Inv.nr.: 5782, folio 269 e.v.; Inv.nr.: 5793, folio 122 e.v.
[211] GAZ: Toegangsnr.: OA-0020, Inv.nr.: 5794, folio 30 e.v.
[212] Voor de scheiding van goederen die hij in gemeenschap met Maarten Dircks Edelman bezat zie: GAZ: Toegangsnr. OA-0020, Inv.nr.: 5820, 19-6-1700, folio 57 e.v.
[213] GAZ: Toegangsnr.: OA-0020, Inv.nr.: 5784, folio 270.
[214] GAZ: Toegangsnr.: OA-0020, Inv.nr.: 5827, folio 82 e.v. en folio 96 e.v.; Toegangsnr.: OA-0080, Inv.nr.: 1920, folio 536; GAZ: Toegangsnr.: AO-0008, Inv.nr.: 1871A (13-7-1700 en 24-8-1700), Inv.nr.: 1919 (folio 534 t/m 536 en 538) en Inv.nr.: 1909 (24-5-1701).

allegorieën op de deugden komen binnen deze groep op meerdere typen meubels voor. Al deze decoratieve elementen worden eerder in renaissance en barok houtsnijwerk uitgevoerd op eikenhouten 17de-eeuwse kasten uit de wooncultuur van de stedelijke elite.

Dat dit een bredere beweging is illustreren ook enige naaldhouten keeften met eikenhouten snijwerk. Dit type kasten illustreert eveneens de overgang van eikenhouten gesneden naar voornamelijk naaldhouten beschilderde meubels. Deze kasten zijn van origine met een lichtgroen en roodoranje fond beschilderd en zijn waarschijnlijk vanaf 1700 ontstaan (zie afb. hieronder).

Naaldhouten keeft met eikenhouten snijwerk, oorspronkelijk geschilderd in lichtgroene en roodoranje tinten. Collectie J.B.A.M. Ott Fine Arts, Zutphen.

Geen van deze niskasten, flaptafels, bedstedebankjes met rondgeholde tooglijsten en schrijntjes is in de boedelinventarissen van stedelijke witwerkers aangetroffen. Dat is ook niet te verwachten. Het is witwerkers verboden met eikenhout te werken. Bovendien maken zij, gedurende de periode waarin besproken meubels zijn vervaardigd, geen meubels die op de vormentaal van de Gouden Eeuw teruggrijpen. Integendeel, ze produceren meubels die op dat moment nieuw zijn, zoals bijvoorbeeld theetafels, kwartronde hoekbuffetjes, kruisvoetkabinetten en later bedtafeltjes en linnenkabinetten. Bovendien zijn figurale voorstellingen op witwerkers-meubels veel realistischer geschilderd dan de naïeve Bijbelse scènes op deze meubels. Gezien de boedelinventarissen waarin flaptafels en schrijntjes voorkomen, de verspreiding van de meubels zelf en de er op voorkomende decoraties en namen is het aannemelijk dat ze in Friesland en Noord-Holland in gebruik zijn geweest. Waarschijnlijk zijn ze in beide provincies gemaakt door timmerlieden en huisschilders. De meubels vormen een echo van

de stedelijke wooncultuur uit de Gouden Eeuw die bij mensen in beide provincies als voorbeeld diende. Naar het zich laat aanzien zijn dit geen vissers en boeren, waar voorheen altijd de focus op lag. Dat is ook niet te verwachten bij relatief kostbare meubels met snijwerk en uitgebreide decoratieve beschilderingen. De tot nog toe gevonden oorspronkelijk eigenaren behoren eerder tot de lokale elite. De meubels zijn echter geen slaafse navolging van de stedelijke elitecultuur. Er ontstaat een geheel nieuw, eigen en kleurrijk product.

Dergelijke meubels zijn tot nog toe niet op 17de en 18de-eeuwse interieurstukken teruggevonden. Het lijkt erop dat de Nederlandse kunstschilder en zijn klant geen interesse heeft in de wooncultuur van deze provinciale elite. Meer aftrek vinden schilderijen met de interieurs van de stedelijke aristocratie enerzijds en die van arme boeren, vissers en ambachtslieden anderzijds. De hier besproken meubels zijn op de duizenden schilderijen van deze arme lieden nog niet teruggevonden. Dit is nogmaals een aanwijzing dat bont beschilderde flaptafels, schrijntjes, niskasten en bedstedebankjes met rondgeholde tooglijsten daar in eerste instantie niet voorkwamen. Ze zijn pas in de 19de eeuw, toen ze bij de landelijke elite uit de mode raakten, door deze armere lieden opgekocht.

4.3 Historiserende overschilderingen en vervalsingen[1]

4.3.1 Inleiding.
4.3.2 IJspret, riviergezichten en zeeslagen tegen een donkergroen fond.
4.3.3 Riviergezichten en ijspret omringd tegen een crème fond.
4.3.4 Riviergezichten omringd door strooibloemen tegen een licht fond.
4.3.5 Voorstellingen naar schilderijen van Melchior d'Hondecoeter.
4.3.6 Miniatuur meubels met Bijbelse figuren.
4.3.7 Overschilderde hangoortafels.
4.3.8 Bijbelse voorstellingen.
4.3.9 De Zaanse school van Boonenburg.
4.3.10 Invented heritage.

4.3.1 Inleiding.

Deze beschouwing over beschilderde meubels is niet compleet zonder de vele overschilderingen te evalueren. Uit dit onderzoek blijkt dat niet overschilderde meubels zeldzaam zijn. De enkele 17de en 18de-eeuwse stukken waarvan de nu zichtbare beschildering de enige en oorspronkelijke is, mogen gerust tot de waardevolste stukken van ons materieel erfgoed worden gerekend. Het merendeel van de bestudeerde meubels is in de loop van de tijd echter al diverse malen overschilderd. In hoofdstuk 3.4 is ruim aandacht besteed aan de verschillende modes die elkaar opvolgen. Meubels zijn in de loop van de tijd steeds weer volgens een nieuwe smaak overschilderd. Net als het interieurtextiel en het servies, verandert ook de voorkeur voor houtsoorten. Dienovereenkomstig zijn ook de gehouten meubels in de loop van de tijd steeds weer volgens de dan geprefereerde houtsoort overschilderd. Het betreft hier brede maatschappelijke interieurvoorkeuren. Zo bestaan er legio 18de-eeuwse meubels met van origine een wortelnoten-imitatie, die vanaf de vroege 19de eeuw een of meerdere keren zijn overschilderd in de dan prevalerende mahoniehout-imitatie en tenslotte, aan het einde van de 19de eeuw met een eikenhout-imitatie.

Anders ligt het met de tussen 1870-1950 historiserend overschilderde meubels. In de late 19de eeuw en de eerste helft van de 20ste eeuw kopen rijke particulieren en musea op grote schaal decoratief en figuratief beschilderde meubels. Deze meubels fungeren in wetenschappelijke en populaire publicaties, op tentoonstellingen en in openluchtmusea als representanten van de laat 17de- of 18de-eeuwse verloren gewaande materiële cultuur van puur Nederlandse voorouders. Gaande dit onderzoek wordt duidelijk dat veel van deze figuratieve beschilderingen in werkelijkheid vroeg 20ste-eeuwse overschilderingen zijn en in sommige gevallen is zelfs het hele meubel 20ste-eeuws. Net als bij de productie van witwerkers-meubels speelt Amsterdam hierin een grote rol. De schilderijen die men op deze meubels

[1] Voor een eerder overzicht zie: H. Piena, 'Snoeien aan de wortels van de Nederlandse identiteit. Ontdekking en duiding van historiserend overschilderde meubels', in: *Volkskunde*, jrg. 113 (2012), nr. 1, mei, p. 44-71.

kopieert hangen zonder uitzondering in het Rijksmuseum en de meeste mensen die zich op dit historisch overschilderen storten wonen in of om Amsterdam. Het was een zo wijdverbreid fenomeen dat een aantal veel voorkomende typen hieronder wordt besproken.

4.3.2 IJspret, riviergezichten en zeeslagen tegen een donkergroen fond.

Linnenkabinet (collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.6439-1958, Catalogus Deel 2, p.445) en hangoortafel (collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5424.OV, Catalogus Deel 3, p.612).

Inventarisatie

In een aantal museale collecties bevindt zich meubilair met een sterk op elkaar gelijkende beschildering. Het zijn voornamelijk bergmeubels en tafels, beschilderd met een donker, soms olijfgroen, fond met daarop krullende acanthusbladeren (zie afb. hierboven). Dit donkergroene fond is dikwijls gecombineerd met een crème fond met slingerende takjes zoals ook bij de hierna beschreven categorie. Centraal staan voorstellingen als zeegezichten, dikwijls bekroond door een of meer wapenschildjes. Het Museum Sorgdrager te Hollum (Ameland), het Zuiderzeemuseum en het Nederlands Openluchtmuseum hebben meubels die op deze wijze zijn beschilderd. Ook bevinden zich bij diverse particulieren meubels van deze aard.[2] Een aparte categorie binnen deze groep vormen meubels met stadsgezichten of bloemstukken tegen een

[2] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.31038-60, NOM.5425.OV en NOM.5424.OV; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM.6439-58; collectie Museum Sorgdrager, Inv.nr.: SGE 2070; In privé bezit bevinden zich een hangoortafel (M. van Waay, 7-8 juni 1961, nr. 1394; foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 81402) en twee linnenkabinetten in respectievelijk Lisserbroek en Hilversum.

okergeel fond, omkaderd door een groen fond met bloemen.[3] Daarnaast zijn er vele meubels overschilderd met een groen fond en pseudo-heraldiek.[4] De wapens zijn vaak vrije interpretaties van historische familie- of stadswapens die geen historische relatie met elkaar hebben.

Authenticiteit

Van een ladekast[5] binnen deze groep is de verflagenstratigrafie in kaart gebracht en zijn de bindmiddelen en pigmenten gedetermineerd.[6] Hieruit blijkt dat de ladekast oorspronkelijk een notenhout-imitatie draagt, vervolgens is daar na 1850 een mahoniehout-imitatie op aangebracht en tenslotte de hier behandelde figuratieve voorstelling met donkergroen fond die, getuige de pigmenten, ná 1875 moet dateren. Een hangoortafel[7] in deze groep draagt als oudste beschildering een midden 18de-eeuwse blauwe hoofdkleur en is daarna minstens tweemaal met een mahoniehout-imitatie overschilderd vóórdat het de huidige figuratieve voorstelling met groen fond kreeg. Deze tafel draagt een scène met naaktzwemmers, een onderwerp dat niet 18de-eeuws aandoet. Ook vergelijkbare figuratieve voorstelling op het hoekkastje in Museum Sorgdrager in Hollum, die op het linnenkabinet van het Zuiderzeemuseum en op twee linnenkabinetten in particulier bezit zijn over een mahoniehout-imitatie heen geschilderd. Op deze laatste kabinetten en de eerder gemelde hangoortafel is een boerenbruiloft afgebeeld waarbij diverse figuren kleding dragen die rond 1900 gebruikelijk is. Deze beschilderingen zijn gesigneerd met de initialen ‘K P’, waarschijnlijk de schilder van deze scènes. Een meubel met een vergelijkbare beschildering draagt een volledig signatuur, te weten: P.W. Derksen.[8] Mogelijk gaat het hier om de reclameschilder Petrus Wilhelmus Derksen (1884-1964). Een overwegend groen fond draagt ook het werk van Willem Spaarman (1848-1917) en zijn zoon Arie Spaarman (1886-1971) uit De Rijp. Zij voorzien vele oudere naaldhouten meubels van dorpsgezichten, zeegezichten, landschapjes en Bijbelse voorstellingen.[9] Een historische basis voor het donkergroene fond, allerlei landschapjes en acanthus krullen kan gelegen zijn in de werkelijk 17de-eeuwse meubels met een donkergroen fond en enigszins vergelijkbare decoraties.[10]

[3] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.9672-49, NOM.21276-54 en NOM.28712-58.
[4] Veilingcatalogus Christie’s, *The Dutch Interior 1600-1830. Amsterdam, Wednesday 29 September 1999*. Amsterdam: Christie’s, 1999, p. 60-61, lotnr. 645; Internet: https://auction.catawiki.com/kavels/12061913-a-rare-and-decorative-zeeuws-cabinet-on-stand-netherlands-second-half-19th-century, lotnr.: 40. Datum: 7-5-2017. Verkoper: Bergeon, Kirriemuir, Schotland; collectie Museum Bisdom van Vliet, Inv.nr.: 4175; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.32428-61.
[5] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.31038-60.
[6] H. Piena, ‘Seven portraits of Dutch painted furniture’, in: *Vernacular Furniture, Context, form, analysis. Proceedings Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation, Amsterdam, 14-15 November 2008.* Amsterdam: Stichting Ebenist, 2009, p. 163-164.
[7] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5424.OV.
[8] Veiling Christie’s Amsterdam, 14 en 15 december 2004, lotnr.: 357.
[9] Collectie Museum In ’t Houten Huis, De Rijp, Inv.nr.: 00127 (vierdeurs kast), Inv.nr.: 00114 (flaptafel), Inv.nr.: 04599 (duwslede), Inv.nr.: 08732 (buffet).
[10] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM ZOV 02170 (wieg); collectie Ottema Kingma Stichting, Inv.nr.: NO 12530, voorheen OKS 7252 (kinderledikant); collectie Museum Sorgdrager, Inv.nr.: E 2176 (wieg).

Een ladekast draagt een steenrood fond maar is verder vergelijkbaar met de meubels in deze groep.[11] Een scène op een van de laden is gebaseerd op *Landschap met stenen brug* van Rembrandt uit circa 1638.[12] Zoals de meeste schilderijen die bij deze historiserende overschilderingen als voorbeeld hebben gediend, maakt ook dit werk deel uit van de collectie van het Rijksmuseum te Amsterdam.

4.3.3 Riviergezichten en ijspret tegen een crème fond.

Flaptafel (collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11645-50, Catalogus Deel 3, p.995) en penantkast (collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM D 066A), Catalogus Deel 3, p.831).

Inventarisatie

Een variant op de hierboven besproken meubels zijn die met een licht fond. Dit kan crème, grijsroze ofwel mintgroen zijn (zie afb. hierboven). Ze zijn gedecoreerd met schematisch weergegeven slingerende takjes, voorzien van groene blaadjes op gelijke afstand van elkaar, met daartussen dikwijls rode accenten zoals bessen of bloemen. Op knopstoelen is deze beschildering gecombineerd met kleine landschapjes op de kap- en lenderegels.[13] Bergmeubels tonen grotere voorstellingen zoals riviergezichten, landschappen en ijspret. Het Zuiderzeemuseum, het Zaans Museum te Zaandam, het Nederlands Openluchtmuseum en de voormalige collectie van G.J. Honig te Zaandam bewaren dergelijke meubels.[14]

[11] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35413-64.
[12] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-A-1935.
[13] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.33299; NOM.5567-46.OV t/m NOM.5568-46.OV, NOM.4073-44.OV t/m NOM.4074-44.OV, NOM.3321-44.OV t/m NOM.3323-44.OV, NOM.479-42, NOM.10085-49, NOM.6099-46; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr. : ZZM 4446 en 000159 (een driestal).
[14] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3323-44.OV, NOM.6099-46, NOM.3031-43, NOM.10085-49, NOM.479-42, NOM.5754-46, NOM.38835-69, NOM.5617-46.OV, NOM.11645-50; collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 1953-4446; collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM D 066A; Collectie G.J. Honig, Zaandam (bureau).

Authenticiteit

Nu de beschildering op de knopstoelen inmiddels enige ouderdom heeft en de verflagen beschadigd of afgebladderd zijn, wordt duidelijk dat ze zonder uitzondering zijn aangebracht over een oudere effen groene laag of op het van origine blanke hout. De pigmenten op een driestal, die op deze wijze is beschilderd, wijzen uit dat alle verflagen op zijn vroegst uit de laatste kwart van de 19de eeuw dateren.[15] Op een bureau, dat van oorsprong is uitgemonsterd met een mahoniehout-imitatie, prijkt nu een figuratieve voorstelling van ná 1860.[16] Hier zijn wederom de anachronistische naaktzwemmers te zien. Ook de penantkast[17] en de hoekkast[18] dragen van origine een mahoniehout-imitatie. De hangoortafel[19] verraadt een 18de-eeuws groenblauw fond, overschilderd met een mahoniehout-imitatie waarna het hier behandelde crème fond met slingerende bloementakjes is aangebracht. Een flaptafel[20] is reeds in 1972 door Simon Honig ontmaskerd als een creatie van rond 1900, zo ook het hier boven vermelde bureau uit de collectie van zijn voorouders.[21] De beschildering met een crème fond zou gebaseerd kunnen zijn op 18de-eeuwse meubels met een dergelijk fond.[22] De decoratie kent echter naar mijn weten geen 18de-eeuwse evenknie.

Bles en Van Vliet

Honig[23] meldt twee personen die dergelijk werk produceren. In Zaandam is de antiquair Bles actief op dit gebied. Van zijn hand zou het vergezicht met boerderij zijn op een kleine flaptafel.[24] De aan tuberculose lijdende jongere broer van deze antiquair voert de meeste beschilderingen uit. Jaap Schipper, oprichter van de Zaanse Schans, wist zich te herinneren dat twee sets stoelen[25] zijn geschilderd door de zoon van antiquair Bes. Deze heeft de stoelen eigenhandig met een handkar naar Zaandijk gebracht. Een andere persoon die dergelijk schilderwerk produceert is de wijnhandelaar, wethouder en decoratie- en kunstschilder Klaas van Vliet (1841-1917) uit Krommenie. Hij overschildert veel afgedankte, van origine blanke of groene knopstoelen met een crème fond en slingerende takjes. Dergelijke pseudo historische overschilderingen worden in de regel aangebracht op afgedankte knopstoelen uit kerken.[26]

[15] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr. : ZZM 000159.
[16] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5754-46.
[17] Collectie Zaans Museum, Inv.nr.: ZM D 066A.
[18] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.38835-69.
[19] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5617-46.OV.
[20] Collectie Nederlands Openluchtmuseum: Inv.nr.: NOM.11645-50.
[21] S. Honig Jz., 'Iets over beschilderde Zaanse meubels, naar aanleiding van een nieuwe aanwinst', in: *Bijdragen en Mededelingen van Het Nederlandse Openluchtmuseum*, jrg. 35 (1972), nr. 1, p. 18, afb. 5.
[22] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.7571-48 (duwslede); collectie Amsterdam Museum, Inv.nr.: OKA 3038, SAS 3038 (hoekkast); collectie Zaans museum, Inv.nr.: ZM 15577 (ladekast); collectie Stadsarchief Amsterdam, geen inventarisnummer (klepsecretaire); collectie Hidde Nijlandmuseum Hindeloopen, Inv.nr.: 0812 (flaptafel).
[23] Honig, op.cit., p. 16-18.
[24] Honig, op.cit., p. 19, afb. 6.
[25] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3323-44 en NOM.6099-46.
[26] Voor een kerkinterieur vol met knopstoelen zie: Eberhard Cornelis Rahms, *Interieur van een kerk te Oudewater 1861,* collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: RP-P-1890-A-15703.

4.3.4 Riviergezichten omringd door strooibloemen tegen een licht fond.

Naaldhouten lessenaar met riviergezicht, omkaderd door een lichtblauw fond met strooibloemen. Datering: 1830-1860 met latere overschildering. Maten: H.87 x B.53,5 x D.40 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.4510-44.

Een variatie op de bovenstaande twee soorten beschildering vormt die met losse strooibloemen tegen een licht fond, gecombineerd met kleine tafereeltjes, zoals op een lessenaar (zie afb. hierboven).[27] Op de oorspronkelijke mahonie-imitatie zit een overschildering. Het centrale riviergezicht vertoont overeenkomst met werk van Louis Morpurgo. De opbouw van de scène met de molen aan de rechterkant, de groene zoom onderlangs, het water met de bootjes links, de opklaring in de lucht erboven en de soort penseelstreken in de verschillende partijen komen overeen met een paneeltje van zijn hand (zie afb. p.554). De voorstelling op dit paneel is een kopie van het schilderij *Molen te Wijk* door Jacob van Ruisdael in de collectie van het Rijksmuseum te Amsterdam.[28]

Louis Morpurgo (1875-1945)
Louis Morpurgo heeft een zaak op de Oude Hoogstraat 37 te Amsterdam. Naast antiquair is hij decoratieschilder die in opdracht veel historiserende beschilderingen uitvoert op stoelen, kasten en ander meubilair.

[27] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.4510-44.
[28] Collectie Rijksmuseum, Inv.nr.: SK-C-211.

Geschilderd paneel door Louis Morpurgo naar het schilderij getiteld *Molen te Wijk* door Jacob van Ruisdael. Maten: H.9,4 x B.14,2 x D.0,5 cm. Collectie A. Wafelman-Morpurgo (Catalogus Deel 3, p.927).

Dergelijke beschilderingen combineert hij met een grijsroze fond met daarop los gestrooide gele en blauwe bloemen. De stijlen en sporten van stoelen voorziet hij van ranken. Nog in de jaren 1930 heeft Louis Morpurgo voor zijn kleindochter mevr. A. Wafelman-Morpurgo op deze wijze een kinderameublement gedecoreerd.

4.3.5 Voorstellingen naar Melchior d'Hondecoeter.

Hoekkasten met voorstellingen naar schilderijen van Melchior d'Hondecoeter. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3030-43 en NOM.474-42 (Catalogus Deel 2, p.185 en 180).

Tot nog toe zijn er drie hoekkastjes, een flaptafel en een tafel gevonden met een voorstellingen gebaseerd op schilderijen van Melchior d'Hondecoeter. Al deze meubels maken deel uit van de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum. De schilderijen waarop ze zijn gebaseerd behoren zonder uitzondering tot de collectie van het Rijksmuseum.[29] Binnen deze groep is een zeer diverse graad van realisme te zien. Een van de hoekkastjes (zie afb. boven links)[30] draagt een vaardige maar in veel details afwijkende kopie, de overige hoekkastjes en vooral de tafel en de flaptafel zijn klodderig en naïef geschilderd. De voorstellingen op deze laatste twee tafels lijken van dezelfde hand.

[29] Flaptafel (NOM.3670-44), tafel (NOM.31039-60) en hoekkastje (NOM.474-42) alle drie naar het schilderij getiteld *Gevogelte* (Inv.nr. SK-C-146). Hoekkastje (NOM.3030-43) naar *De menagerie* (Inv.nr.: SK-A-173). Hoekkastje (NOM.3003-43) naar *Het Drijvende Veertje* (Inv.nr.: SK-A-175).
[30] Inv.nr.: NOM.3030-43.

Authenticiteit
De flaptafel [31]draagt van oorsprong een roodbruine hout-imitatie, mogelijk een heel vroeg (1792) voorbeeld van een mahoniehout-imitatie. Onder de huidige beschildering tekent zich op het midden van de onderzijde met strijklicht een rond medaillon af. De uit één geheel bestaande en met caseïne lijm gelijmde tafel en de bijpassende serie knopstoelen komen uit de 20ste-eeuw.[32] Het meest realistisch beschilderde hoekkastje[33] was reeds diverse malen overschilderd vóórdat het een kopie van d'Hondecoeter ontving. Het hoekkastje[34] draagt van origine een mahoniehout-imitatie. Kortom, op geen van deze meubels zijn de voorstellingen naar schilderijen van d'Hondecoeter origineel. De vele onderliggende beschilderingen en vooral de met caseïne lijm gelijmde tafel doen vermoeden dat de meeste van deze beschilderingen uit de eerste helft van de 20ste eeuw dateren.

Louis Morpurgo
Van de zoon van de eerdergenoemde Louis Morpurgo, namelijk de antiquair Lion Morpurgo, is bekend dat hij in de stijl van d'Hondecoeter banken en andere voorwerpen decoreerde.[35] Lion volgt op jeugdige leeftijd tekenonderwijs in het Rijksmuseum en beoefent tot zijn dertigste het beroep van kunstschilder.[36] Of een of meer van bovengenoemde meubels door hem overschilderd zijn, is niet vast komen te staan.

[31] Collectie Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3670-44.
[32] Collectie Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.31039 t/m NOM.31043-60.
[33] Collectie Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3030-60.
[34] Collectie Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.3003-43.
[35] L.F. Triebels, 'De invloed van de prentkunst op de volkskunst', in: *Bulletin KNOB,* jrg. 60 (1961), p. 228-229.
[36] M.B. Keezer, 'In memoriam Lion Morpurgo', in: *Vrienden van de Nederlandse Ceramiek, Mededelingenblad,* 9 (1957), p. 15-16.

4.3.6 Miniatuur meubels met Bijbelse figuren.

Eikenhouten spijlenkastje. Datering: 1920-1940. Maten: H.68 x B.53,5 x D.23,5 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2440-43 (Catalogus Deel 3, p.873).

Een groep miniatuur meubels draagt Bijbelse figuurtjes of bloemenvazen op een crème fond, omgeven door groen gemarmerde kaders.[37] De zes tot nog toe ontdekte exemplaren vertonen zeer vergelijkbare rode en blauwe bloemen en boeketten. Drie kastjes hebben eenzelfde opbouw, bestaande uit twee deuren en zijden met

[37] Miniatuurkast: collectie Openluchtmuseum. Inv.nr.: NOM.2440-43; Miniatuurkast: collectie Museum für Kunst und Kulturgeschichte, Dortmund, Inv.nr.: C5632; Miniatuurkast: Christie's, Amsterdam, 29-9-1999, lot nr.: 645; Zwavelstokdoos: collectie Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.35813-65: Veiling Mak van Waay, 1965; miniatuur niskast: Sotheby's Amsterdam, veiling 614, deel 2, 22-23 maart 1995, lotnr.: 2171; miniatuurkast: collectie Poignard: U. Samaja, *Modelli di Mobili*. Milano : Mursia, 1987, 67p.

kussens. Het bovenste gedeelte van de twee deuren is opengewerkt en bevat een rij spijlen. De deuren zijn geflankeerd door dubbele pilasters, tussen de deuren staat een enkele pilaster. Het hierboven afgebeelde kastje staat in de veilingcatalogus van 1943 beschreven als Hindelooper kinderhangkastje.[38] Bij acquisitie door het Nederlands Openluchtmuseum stelt deze het te boek als 'kinderhangkastje Amelander stijl of Fries'. Kort na verwerving concludeert het museum dat de voorstellingen op het kastje zijn afgeleid van illustraties door Cornelis van Sichem, gepubliceerd in een werk van Thomas van Kempen uit 1628.[39] Twijfel over het meubel is er nooit geweest. Directeur J.H. Jager Gerlings voert het bijvoorbeeld op in de Europese studie naar vrijen en trouwen.[40]

Authenticiteit

Het hier afgebeelde kastje is gemaakt van eiken- en iepenhouten onderdelen van diverse ouderdom en herkomst. Getuige de verschillende lak- en waslagen, patina's, gereedschapssporen en vlekken zijn er onderdelen van verschillende oudere meubels gebruikt.[41] Röntgenopnames tonen dat het hele kastje met draadnagels is gemaakt, een type spijker dat in Nederland pas na 1860 algemeen in gebruik raakt. Vier dwarsdoorsneden van de verflagen, microscopisch bestudeerd, onthullen dat het kastje geen oudere verflagen heeft dan die nu zichtbaar zijn. XRF (Röntgen fluorescentie spectrometrie) detecteert het pigment zinkwit in het oppervlak, een pigment dat pas na 1854 is gebruikt. Bovendien zit er titaanwit in de verflagen, waarvan de vroegste vorm, de anataasmodificatie, pas na 1918 in productie komt.[42] De analyse van de bindmiddelen door middel van GC-MS (Gaschromatografie-Massaspectrometrie) toont tenslotte aan dat de lijnolie in de verf nog niet is uitgehard. Alles overziende moet het kabinetje én haar beschildering minder dan 25 jaar oud zijn geweest als het in 1943 ter veiling gaat, maar het had evengoed slechts een maand oud kunnen zijn.[43]

Een tweede exemplaar in deze categorie betreft een zwavelstokdoos in de vorm van een miniatuur meubel. Ondanks dat het vrijwel dezelfde beschildering draagt als het voorgemelde kastje is dit meubel eerder toegeschreven aan Hindeloopen. Ook dit meubel is gemaakt met draadnagels en vertoont bovendien op

[38] Firma A. Mak Dordrecht. Kunst en Antiekveilingen sinds 1839. Catalogus veiling 7, 8 en 9 september 1943 te Dordrecht. *Antiquiteiten, Oude en Moderne Schilderijen*, p. 13, lotnr. 243.
[39] Th. van Kempen, *Die alleen-spraecke der zielen met Godt met verscheyden figuyren verciert door C. v. Sich*[em] *onlancx uyt het Latijns exemplaer van d'autheurs handt gheschreven, ghecorrigeert ende verbetert, door P.I.V.S.* [= Jacques Stratius]. Loven: Jan Maes, 1628.
[40] J.H. Jager Gerlings, 'Van vrijen en trouwen in Nederland', in: *Vrijen en trouwen. Aspecten van het volksleven in Europa*. Antwerpen: Uitgeverij Lannoo, 1975, p. 46-54.
[41] H. Piena, 2009, op.cit., p. 164-166.
[42] M. de Keijzer & P. Keune, *Pigmenten en bindmiddelen*. 2e druk. Amsterdam: NRC, 2001, p. 57.
[43] Ook het schilderij *Rotes Bild mit Pferden* uit 1914 van de Duitse expressionistische kunstenaar Heinrich Campendonk uit de kunstcollectie van Werner Jägers, dat voor 2,9 miljoen euro werd geveild door het veilinghuis Lempertz in Keulen, blijkt het pigment titaanwit te bevatten en is op grond daarvan als vals gekwalificeerd. Zie: Lisa Zeitz, 'Fälschungsskandal. Das Titanweiß verrät den Fälscher', in: *Frankfurter Allgemeine*, 27 november 2010.

alle oppervlakken de sporen van een vlakbank, een machine die pas na de introductie van de elektriciteit rond 1910-1920 een grote verspreiding kent.[44]

De andere vier meubels zijn nog niet onderzocht. Het gaat onder meer om een miniatuur kastje, toegeschreven aan Workum, in de collectie van het Museum für Kunst und Kulturgeschichte der Stadt Dortmund.[45] Dit kastje is vrijwel identiek aan een kastje, in 1999 geveild en toegeschreven aan Friesland of de Zaanse regio.[46] Het lukte het veilinghuis destijds niet de erop afgebeelde familiewapens met elkaar in verband te brengen. Van waarschijnlijk dezelfde schilder is een grotere kast met eveneens familiewapens staande op de imitatie van een bedstedebankje.[47]

4.3.7 Overschilderde hangoortafels.

Een groot aantal 18de-eeuwse hangoortafels is rond 1900 overschilderd. Onder de meest voorkomende, hierboven nog niet vermelde decoraties bevinden zich ten eerste tafels met rode strooibloemen tegen een blauwgroen fond (zie afb. hieronder).[48] Van de aangetroffen voorbeelden dateren de tafels zelf uit de laat 18de eeuw, de beschildering is vroeg 20ste-eeuws.

Hangoortafel met rode strooibloemen tegen een donker blauwgroen fond. Datering: 1760-1790. Maten: H.73 x L.130 x D.78 cm. Collectie Fries Museum, Inv.nr: FM.5132 (Catalogus Deel 3, p.627).

[44] H. Piena, 'Afgezaagd is leuk. Typochronologie van zaagsporen op Nederlandse meubels', in: *Vierde Nederlandse Symposium Hout en Meubelrestauratie*. Amsterdam: Stichting Ebenist, 1999, p. 13-31.
[45] G. Himmelheber, op.cit., p. 153, nr. 171.
[46] Veilingcatalogus Christie's, *The Dutch Interior 1600-1830. Amsterdam, Wednesday 29 September 1999*. Amsterdam: Christie's, 1999, p. 60-61, lotnr. 645.
[47] Internet: 7-5-2017, <https://auction.catawiki.com/kavels/12061913-a-rare-and-decorative-zeeuws-cabinet-on-stand-netherlands-second-half-19th-century>, lotnr.: 40. Verkoper: Bergeon, Kirriemuir, Schotland.
[48] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5132; collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.9243.OV.

In Hindeloopen is er vanaf de laat 19de eeuw een immense hoeveelheid op de 18de eeuw gebaseerd schilderwerk geproduceerd, waarbij gebruik werd gemaakt van veel latere voorbeeldprenten. Zo hebben Hack en Van der Winden ontdekt dat de Bijbelse voorstelling op een flaptafel is geïnspireerd op een gravure van Gustave Doré (1832-1883).[49] Een aantal 19de-eeuwse, in Hindelooper stijl geschilderde objecten wordt nog weleens aangezien voor 18de-eeuws. Dit geldt onder meer voor hangoortafels met een donkergroen fond (zie afb. hieronder).[50] De beschildering komt uit de werkplaats van de Firma Roosje te Hindeloopen. Hangoortafels, beschilderd in Hindelooper stijl, zijn per definitie een 20ste-eeuwse uitvinding. Alle 19de-eeuwse deskundigen geven aan dat de in de 18de eeuw in Hindelooper interieurs voorkomende hangoortafels uit Holland komen en een Hollandse decoratie dragen.

Hangoortafel van de Firma Roosje te Hindeloopen, geschilderd door Jakop Ypma. Datering: 1900-1940. Maten: H.77 x L.157 x D.90 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27999-57 (Catalogus Deel 3, p.651).

[49] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: (NOM.28589-58). Zie: C. Hack & M. van der Winden, *Sikkens, een 'vergeten' schildersfamilie 1901-1928*. Hindeloopen: Museum Hindeloopen, 2012, p. 29.
[50] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.27999-57; collectie Fremantel, geen inv.nr.; M. van Waaij, Amsterdam cat. 203 nr. 3194, 25-5-1971, foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 116166; collectie Poptaslot te Marssum, geen inv.nr. Voor een op vergelijkbare wijze gedecoreerd schrijntje zie: collectie Edams Museum, Inv.nr.: 0124 A t/m C.

4.3.8 Bijbelse voorstellingen.

Een niet gering aantal meubels draagt prachtige Bijbelse voorstellingen. Waarschijnlijk vanwege de bewerkelijkheid zijn dergelijke overschilderingen niet op grote schaal, seriematig uitgevoerd. De invloed van deze historiserende pronkstukken op het algemene beeld inzake beschilderde meubels is er echter niet minder om.

Schotse wieg met Bijbelse voorstellingen. Datering: 1800-1840. Maten: H.73 x B.85 x D.59 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.6985-47 (Catalogus Deel 3, p.808).

In 1947 koopt het Nederlands Openluchtmuseum een Noord-Hollandse 18de-eeuwse wieg met gebogen huif (zie afb. hierboven).[51] Ze is onder meer beschilderd met scènes uit het leven van David. De wieg is inmiddels negen keer gepubliceerd als een 18de-eeuws Hindelooper product. Waarschijnlijk daarom is dit model in de 20ste eeuw in Hindeloopen in productie genomen en lokaal verkocht als voorbeeld van de 18de-eeuwse Hindelooper wooncultuur.[52] Uit dit onderzoek blijkt het echter te gaan om een vroeg 19de-eeuwse Schotse wieg. Deze is rond 1900 in Nederland van Bijbelse voorstellingen voorzien. Een jaar eerder, in 1946, koopt het Nederlands Openluchtmuseum een eveneens 18de-eeuwse wieg met Bijbelse taferelen uit het leven van Esther (zie afb. p.562).[53] Door dit onderzoek blijkt de beschildering op zijn vroegst uit de laatste kwart van de 19de eeuw te dateren. Beide wiegen zijn aangekocht bij kunsthandel W.J.G. van Meurs op de Keizersgracht 578, Amsterdam.

[51] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.6985-47.
[52] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.21283.
[53] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5879-46.

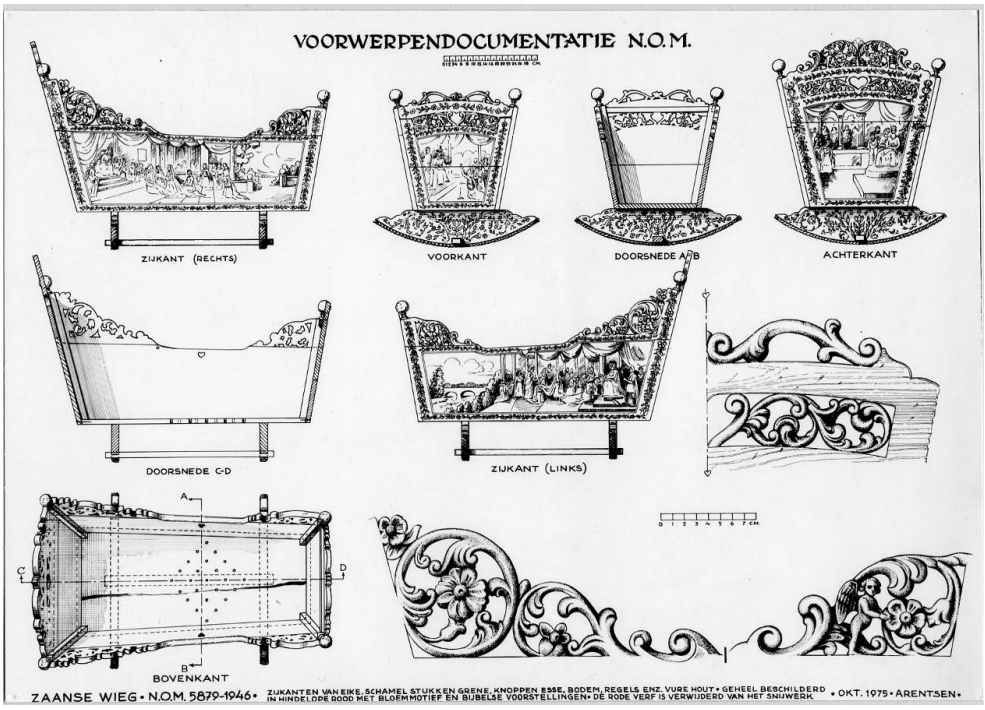

Midden 18de-eeuwse wieg met Bijbelse voorstellingen uit het leven van Esther, op zijn vroegst te dateren tussen 1875-1900. Maten: H.65 x L.102 x B.57 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5879-46 (Catalogus Deel 3, p.798).

Een ander illustratief voorbeeld betreft een inmiddels zevenmaal gepubliceerde kast, in 1944 als boeren hoekkast aangeschaft.[54] In de florale fries prijkt het jaartal 1798. De voorstellingen hebben betrekking op het Bijbelverhaal van de verloren zoon (zie afb. p.563). Onder een van de scènes staat ‘Luce 25 Vs 20’. Klaarblijkelijk waren de veilingbezoekers destijds niet dermate Bijbelvast dat dit meubel al direct door de mand viel: het Bijbelboek Lucas 25 bestaat namelijk helemaal niet. Analyse van de pigmenten in de nu zichtbare figuratieve voorstelling toont zinkwit, synthetisch ultramarijn, bariumsulfaat, loodchromaat en een chroomhoudend groen pigment aan. Deze pigmenten geven aan dat de beschildering en ook de verf waarmee het jaartal 1798 is aangebracht, rond 1900 dateert.

[54] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.4509-44.

Laat 18de-eeuwse hoekkast met Bijbelse scènes uit het leven van de verloren zoon, aangebracht na 1900. Maten: H.212 x B.80 x D.59,5 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.4509-44 (Catalogus Deel 2, p.222).

4.3.9 De Zaanse school van Boonenburg.

K. Boonenburg, destijds conservator van het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen, stelt dat de Zaanstreek in de 17de eeuw een centrum is voor de productie van beschilderd meubilair.[55] Voor de Zaanstreek houdt hij karakteristiek de niskasten, de bedstedebankjes met dubbele getoogde rondgeholde tandlijsten en gedraaide poten, de kast met vier deuren en tenslotte klap- en flaptafels. Twee meubels draagt hij aan ter illustratie: een hangoortafel en een lessenaar.[56] Uit dit onderzoek blijkt dat de

[55] K. Boonenburg, 'Beschilderde Boerenmeubelen in het Zuiderzeegebied', in: *Bulletin KNOB*, 6e serie, jrg. 11 (1958), afl. 1, p. 20-23.

[56] Op.cit., afb. 7 en 8. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.5424.OV en NOM.4510-44.

hangoortafel in kwestie oorspronkelijk blauw van kleur was, daarover zitten twee mahoniehout-imitaties en dan pas de door Boonenburg voor typisch Zaans gehouden beschildering. Van een vergelijkbaar overschilderde ladekast[57] zijn de pigmenten en bindmiddelen uitvoerig geanalyseerd.[58] Ondanks het op deze ladekast geschilderde jaartal 1787 blijken de pigmenten in de figuratieve voorstelling na 1875 te dateren. In dezelfde stijl bezit het Nederlands Openluchtmuseum een flaptafel met op de bovenzijde een ijspretscène.[59] De beschildering op deze tafel ontmaskert Simon Honigh Jz. al in 1972 als een begin 20ste-eeuwse fantasie.[60]

In 1960 karakteriseert Boonenburg de Zaanse stijl: 'De eenvoudige rankenbeschildering op crème fond met bloempjes in primaire kleuren is volstrekt typisch voor de Zaanse stoel (ook knopstoelen en de "gangstoelen")'.[61] Ter illustratie draagt hij stoelen aan uit het Zuiderzeemuseum en het Nederlands Openlucht-museum.[62] Deze stoelen, zo blijkt nu, dragen allemaal vroeg 20ste-eeuwse overschilderingen.

Boonenburg is zich echter terdege bewust van de grote hoeveelheid vervalsingen. In 1960 schrijft hij: 'Ik zou echter niemand aanraden, zich op eigen gelegenheid in deze materie te verdiepen en te proberen, een of meer van dit soort stukken te verwerven. De namaak van de beschilderde objecten is n.l. een hele industrie geweest, vooral gedurende de laatste oorlogsjaren. Waarschijnlijk bestaan er meer valse dan echte stukken.'[63] Helaas is hij daar ook zelf slachtoffer van geworden. In zijn overzichtsartikel aangaande 17de- en 18de-eeuwse schilderstijlen beeldt Boonenburg zes meubels af met 20ste-eeuwse overschilderingen, 37% van zijn beeldmateriaal.

[57] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.31038-60.
[58] H. Piena, 'Seven portraits of Dutch painted furniture', in: *Vernacular Furniture, Context, form, analysis. Proceedings Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation, Amsterdam, 14-15 November 2008.* Amsterdam: Stichting Ebenist, 2009, p. 163-164.
[59] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.11645-50.
[60] S. Honig Jz., 'Iets over beschilderde Zaanse meubels naar aanleiding van een nieuwe aanwinst', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum*, jrg. 35 (1972), nr. 1, p. 16-17 en afb. 5.
[61] K. Boonenburg, *Paneel en Penseel. Jubileumtentoonstelling 1950-1960*. Enkhuizen: Zuiderzeemuseum, 1960, p. 15.
[62] Op.cit., catalogus nr. 33 t/m 36.
[63] Op.cit., p. 5-6.

4.3.10 Invented heritage.

Het nabootsen van hetgeen eens zou hebben bestaan tot en met opzettelijk vervalsen, het is een wijdverbreid fenomeen. Oude voorwerpen van allerlei soort blijken vals, denk aan het Oera Linda-boek en de vuurstenen werktuigen van Tsjerk Vermaning (1929-1987). Over schilderijen is natuurlijk het meest gepubliceerd maar ook in de lucratieve categorie zilver is het fenomeen wijd en zijd bekend.[64] Zoals nu blijkt is een flink deel van het beschilderd meubilair eveneens niet datgene waarvoor het is aangekocht. Onder deze categorie zit mijns inziens een groot aantal vervalsingen, puur geproduceerd omdat er geld mee te verdienen was.

Als het nog bestaande aantal authentieke 17de- en 18de-eeuwse stukken is uitgeput komen er uit de antiekhandel vele in historiserende stijl overschilderde meubels op de markt. Dergelijke meubels worden aanvankelijk op grote schaal aangeboden en gekocht als werkelijk oude stukken. De klanten zijn veelal welgestelde families, wonend in welvarende buurten in grote steden als Amsterdam, Den Haag, Rotterdam of Groningen, dan wel in villawijken rond Bilthoven, Santpoort en bijvoorbeeld in het Gooi. Een deel van die families is terug te vinden in het *Nederland's Adelsboek,* dan wel het *Nederland's Patriciaat*. De markt voor dergelijke meubels bestaat daarnaast uit rijke emigranten van Nederlandse oorsprong die erop gebrand zijn iets tastbaars van hun wortels mee naar huis te kunnen nemen. Musea, zoals het Nederlands Openluchtmuseum, kopen deze meubels op veilingen en bij antiquairs, en krijgen ze in tweede instantie geschonken van bovengemelde elite.

Men beschikt in die tijd nog niet over natuurwetenschappelijke onderzoeksmethoden om de pigmenten in die overschilderingen te analyseren. Hierdoor was het moeilijk de werkelijke ouderdom vast te stellen. De gevolgen blijven niet uit. Tussen 1945 en 1972 staan er in het koopmanshuis in de Zaanse buurt van het Nederlands Openluchtmuseum 23 "18de-eeuwse Zaanse" beschilderde meubels tentoongesteld.[65] Slechts twee van die 23 meubels zijn echter authentiek, zo blijkt nu.[66] De rest is getooid met een laat 19de- of vroeg 20ste-eeuwse overschildering die destijds is aangezien voor de 18de-eeuwse Zaanse schilderstijl.

Dergelijke meubels vertegenwoordigen dus niet de wooncultuur van Ameland, Marken of bijvoorbeeld Zaandam. Voor zover bekend is geen van deze meubels direct betrokken van boeren of vissers maar komen al deze stukken uit de antiekhandel. Ze weerspiegelen eerder de interesse van de welvarende clientèle tussen 1870-1950, die op zoek is naar relicten van pure voorvaderlijke cultuur. Daarnaast reflecteren ze datgene waar 19de-eeuwse kunstschilders en in hun kielzog musea en toeristen naar verlangen in een tijd dat tradities verloren dreigen te gaan.

---

[64] J.-P. van Rijen, 'Vals zilver met "Bredase zilvermerken"', in: Jean-Pierre van Rijen, *Zilver en zilversmeden uit de Baronie van Breda,* catalogus. Breda: Stedelijk Museum Breda, 2000, p. 234-237; J.-P. van Rijen, 'Nabootsingen, kopieën en falsificaties', in: Johan R. ter Molen e.a., *Fries goud en zilver.* Gorredijk: Bornmeer, 2014, p. 162-187; J.-P. van Rijen, 'Vals zilver', in: Jean-Pierre van Rijen, Cees Vanwesenbeeck, *Zilver in en rond Bergen op Zoom.* Bergen op Zoom: Bergen op Zilver, 2017, p. 82-89, 222-223.

[65] Foto collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: Dia 1510, 1511, 1512, 5380, 7118, 9777, 9779 en 9780.

[66] Theetafel (Inv.nr.: NOM.7456-48) en buffetkast (Inv.nr.: NOM.38182-68).

In die fase proberen musea de laatste restanten te redden. Zij zien in deze stukken de veronachtzaamde oorsprong van de Nederlandse beschavingsgeschiedenis. Men richt zich daarbij op de onderste, en daarmee in hun ogen puurste en oorspronkelijkste lagen van de maatschappij van destijds: boeren en vissers. Deze beschilderde meubels met boerenbruiloften, zeegezichten, stadspoorten, kerken en landschapjes beantwoorden aan hun behoeften. Het is echter een romantische uitvinding uit de decennia rond 1900. Er is met deze meubels iets geconstrueerd dat niet eerder bestond. De eerste 18de-eeuwse decoratief beschilderde Zaanse of Hindelooper knopstoelen moet bijvoorbeeld nog gevonden worden. Maar toch werden deze voorwerpen geaccepteerd. De elite en de volkskundigen hadden grote behoefte aan tastbare bewijzen van een kleurrijk en ver teruggaand verleden zonder kennelijk precies te weten hoe die relicten er eigenlijk uit moesten zien. In zo'n geval word je makkelijk misleid.

Alle meubels met een historiserende beschildering hebben één ding gemeen. Het zijn zonder uitzondering modellen die in de wooncultuur van rond 1900 nog bruikbaar zijn: tafels, ladekasten, porseleinkasten en linnenkasten.[67] Als basis dient dikwijls een oud meubel met een afgebladderde eenvoudige hout-imitatie. Het zijn juist deze stukken die ten prooi vallen aan de regionale toeschrijvingen. De voor de handel oninteressante, want voor de wooncultuur tussen 1870-1940 onpraktische, meubels zoals gortladen en turfkisten ontsnappen aan deze historiserende overschildering en regionalisering en zijn vervolgens vergeten.

In navolging van het eerder geobserveerde fenomeen dat sommige tradities eerder uit de hoed van al te romantische volkskundigen komen, kunnen we evenzeer stellen dat een flink aantal beschilderde meubels dat wij nu in musea koesteren, in feite *invented heritage* is. Ze zijn gemaakt door ambachtslieden en antiquairs voor rijke particulieren en musea die daarmee van onderaf de door henzelf verlangde tradities aangereikt krijgen. Dit fenomeen kan, in navolging van het begrip *gesunkenes Kulturgut*, gekwalificeerd worden als *gestiegens Kulturgut*.

[67] Zie ook de laat 18de-eeuwse ladekast behandeld in: H. Piena, 'Levels of Authenticity of Dutch Painted Softwood Furniture', in: *Postprints of the Wooden Artifacts Group, Presented at the 35th Annual Meeting of the American Institute for Conservation Richmond, Virginia, April 2007*. Washington, D.C.: Wooden Artifacts Group, American Institute for Conservation, 2007, p. 106-124.

5. Synthese

5.1 Beschilderd meubilair en zijn makers.
5.2 Object als informatiebron.
5.3 Het cliché ontmythologiseerd.
5.4 Geen volkscultuur.
5.5 Nieuw paradigma.

5.1. Beschilderd meubilair en zijn makers.

Het hier gepresenteerde onderzoek belicht Nederlands beschilderd meubilair, zijn makers en gebruikers. Ten eerste zijn daarvoor alle mij bekende meubels in Nederlandse museumcollecties beschreven en ook die in diverse buitenlandse musea. Bovendien zijn vele stukken bij particulieren en op veilingen bestudeerd. Om een indruk te krijgen van de makers zijn de archieven van de belangrijkste productiecentra uitgekamd. De synthese van de meubels en de archiefstukken samen maakt duidelijk dat het merendeel van de ooit in Nederland gemaakte beschilderde meubels van naaldhout is. Deze meubels zijn in steden vervaardigd door witwerkers, tot de Franse tijd verenigd in gilden. Wit in deze term slaat zowel op de onbeschilderde staat waarin het meesterstuk dient te worden gepresenteerd als op de lichte kleur van de houtsoort die daarbij is voorgeschreven.

Gilden

Witwerkers verschijnen het eerste in Noordwest-Nederland. Hun opkomst correleert met de grootte van de stad: hoe groter de stad hoe meer ruimte er is voor specialisatie van ambachtslieden en dienovereenkomstig hoe vroeger er sprake is van witwerkers. Het eerste witwerkers-gilde is dan ook opgericht in Amsterdam in de vroege 17de eeuw. In de loop van die eeuw volgen er meer steden in het dichtst bevolkte deel van Nederland, zoals Dordrecht en Rotterdam. Later, gedurende de 18de-eeuw, verschijnen er witwerkers-gilden in vrijwel elke stad van Middelburg tot en met Groningen.

Aantallen witwerkers

Tegen het einde van de Gouden Eeuw stijgt het aantal witwerkers aanzienlijk. Vanwege de sterk gegroeide stadsbevolking, in belangrijke mate door de instroom van immigranten, is er meer en meer meubilair nodig. Door de stagnerende economie, vanaf 1660, moet dit meubilair steeds goedkoper zijn. Belemmerd door gilderegels kunnen de reeds langer bestaande gilden niet op deze vraag inspelen: schrijnwerkers moeten met eikenhout werken, timmerlieden mogen in de regel alleen spijkervast werk maken. Met naaldhout en verf kunnen de relatief nieuwe witwerkers wel inspelen op deze nieuwe vraag.

Het aantal witwerkers per stad varieert. In kleine steden als Alkmaar en Middelburg is er per periode steeds maar een klein aantal werkzaam. In Amsterdam daarentegen zijn er tussen 1600 en 1800 in totaal 576 verschillende witwerkers bekend. Gedurende de 18de eeuw zijn er daar steeds meer dan 50 witwerkers-

ateliers tegelijkertijd actief. Deze aantallen betreffen voornamelijk de meesters. Doordat de knechten veelal anoniem blijven, is hun aantal onbekend. Het totale aantal ambachtslieden dat actief is in deze branche moet dus vele malen hoger zijn. Alleen uit de Franse periode (1795-1811 bestaan er complete lijsten van zowel meesters als knechten. Hieruit blijkt dat er gemiddeld drie tot viermaal meer knechten dan meesters actief zijn. Binnen het Amsterdamse Sint Josef gilde, waaronder de houtbewerkers verenigd zijn, vormen de witwerkers de op twee na grootste groep, na timmerlieden en schrijnwerkers.

Handel
Witwerkers verkopen hun producten langs verschillende wegen. In de eerste plaats hebben ze een werkplaats met winkel van waaruit ze direct aan het publiek verkopen. Ten tweede bestaat er in Amsterdam het witwerkers-pand. Het wordt door het gilde zelf in leven geroepen en in stand gehouden. Hierin verkopen witwerkers hun producten. Het witwerkers-pand wordt bestierd door de vrouwen van de witwerkers. Ten derde verkopen witwerkers hun meubels op diverse markten. In de vierde plaats verhandelen ze hun meubels naar tussenverkopers over het gehele land. Het transport gaat per boot. Ten vijfde en tot slot worden beschilderde meubels, zoals alles, tweedehands verkocht in boedelverkopingen. De verkoop van witwerk blijft daarbij niet beperkt tot Nederland alleen. Witwerkers verkopen hun producten naar Duitsland, Rusland en Suriname. Vandaag de dag zijn er meest 18de-eeuwse voorbeelden te vinden in Noorwegen, Zweden, Denemarken, Engeland, de Caraïben en de Verenigde Staten waarvan we weten dat deze in Nederland zijn vervaardigd.

Omvang van de productie
Hoeveel is er gemaakt? De vele inboedels van witwerkers geven een indruk van het totale aantal meubels dat op het moment van opname aanwezig is. Dat varieert tussen de 150-600 stuks. Daaruit blijkt echter nog niet hoeveel keer per jaar die hoeveelheid wordt verkocht. Uit de bewaard gebleven boekhouding van een vroeg 18de-eeuwse Amsterdamse witwerker blijkt dat deze in 14 jaar 11.685 stukken verkoopt, waaronder 4.771 theetafels. Let wel, dit is een gemiddeld groot bedrijf in die tijd. Geëxtrapoleerd naar alle bekende witwerkers in Nederland moeten er gedurende de 18de eeuw gemiddeld bijna 80.000-90.000 witwerkers-meubels per jaar zijn verkocht.

Prijs
Met verf en naaldhout imiteren witwerkers vrijwel elk op dat moment in zwang zijnd model zoals kabinetten, linnenkasten, ladekasten, hangoortafels, theetafels en cilinderbureaus. Alhoewel ze minder in aantal zijn dan de schrijnwerkers, produceren ze per jaar waarschijnlijk meer door de eenvoudige technieken. Alleen waar het werkelijk noodzakelijk is passen witwerkers houtverbindingen toe. Om de droogtijd te verkorten schilderen ze dikwijls met water gedragen grondverf en lakken ze met spiritusvernis. Door de simpele constructies, de goedkope materialen en de snelle

methoden zijn witwerkers-meubels gemiddeld twee- tot viermaal goedkoper dan hetzelfde model van een schrijnwerker. Dit maakt dat er vanaf het einde van de 17de eeuw tot aan het begin van de 20ste eeuw, dus een tijdspanne van ruim 200 jaar, in vrijwel elk huishouden witwerkers-meubels te vinden zijn.

Gebruikers

Naar schatting 90% van al het ooit in Nederland geproduceerde beschilderde meubilair komt van witwerkers. Daarvan staan de decoratief en figuratief beschilderde stukken in de representatieve woonvertrekken van de rijken. Eenvoudige beschilderde meubels met een hout-imitatie vinden we bij hen in de keukens en dienstvertrekken. Bij de minder welvarenden staan de witwerkers-meubels in het multifunctionele hoofdvertrek dat voor zowel slapen, koken als eten dienstdoet.

Naast het witwerkers-meubilair zijn er in Noord-Holland en Friesland beschilderde meubels geproduceerd van naald- én eikenhout. Binnen deze groep zijn in dit onderzoek de flaptafels, schrijntjes, bedstedebankjes en niskasten uitgelicht. Voor zover nu bekend lijken deze meubels te zijn gemaakt door timmerlieden en schilders die buiten de stedelijke gilden in kleinere plaatsen actief zijn. De vormgeving is steeds gebaseerd op oudere 17de-eeuwse eikenhouten meubels uit de stedelijke wooncultuur. Deze beschilderde navolgingen vinden aftrek bij de provinciale elite die zich spiegelt aan de patriciërs van de Gouden Eeuw. Zo is er tussen 1670-1780 in Noord-Holland en Friesland buiten de grote steden sprake van een kleine renaissance van dit glorieuze tijdperk. Dit fenomeen is in de schilderkunst beter bekend met werk van Pieter Catel (1712-1759) en Frans van Mieris II (1689-1763).

5.2. Object als informatiebron.

Tot nog toe zijn beschilderde meubels vanuit volkskundig oogpunt bestudeerd. Gedurende dit onderzoek blijkt dat een te beperkt perspectief om recht te kunnen doen aan hun potentieel als informatiebron. Beschilderde meubels zijn, net als alle artefacten, alleen al door hun functie en de wijze waarop ze zijn gemaakt en gebruikt, een bron voor geschiedschrijving inzake politiek, onderwijs, geloof, rolverdeling binnen het gezin, economie, handel, technologie, mechanisering en bijvoorbeeld hygiëne. Door het nu prevalerende op de sociale geschiedenis geënte paradigma hecht men de afgelopen periode bovendien onevenwichtig veel belang aan de biografische context achter het voorwerp. Dat is een vruchtbaar concept voor de huidige focus op gebruikers van objecten. In de praktijk gaat het echter meestal om de laatste gebruikers. Het is bovendien tot een dogma verworden, zover zelfs dat voorwerpen zonder context weinig waarde zouden hebben.[1] Die eenzijdige kijk is nog eens in de hand gewerkt doordat er in musea steeds minder mensen tijd en ruimte hebben om zich tot specialisten te ontwikkelen die het materiële archief, dat objecten zelf vertegenwoordigen, kunnen lezen. Van geen van de honderden bestudeerde meubels was bekend door wie ze waar en hoe zijn gebruikt, hoogstens wie de laatste eigenaar was. Qua biografische context is er dus vrijwel geen informatie. Echter ook zonder die context is er aan deze beschilderde meubels, en daarmee aan alle materiële wooncultuur, veel meer af te lezen. Deze benadering overstijgt de oude en bestaande focus en bepleit ik als nieuwe richting bij de bestudering van objectcategorieën. Hieronder volgt een aantal voorbeelden.

Politiek en geloof

Als het beschilderde meubel vanaf 1650 het Nederlandse interieur verovert ligt de herinnering aan de Spaanse onderdrukking nog vers in het geheugen. Dit trauma en vervolgens de bevrijding worden door middel van Bijbelse teksten en taferelen tot uitdrukking gebracht op onder meer een kast uit 1672.[2] Meerdere meubels getuigen van een theologische geschiedbeleving waarbij men de eigen ontworsteling aan het Spaanse gezag vergelijkt met die van het volk Israëls dat Egypte ontvlucht. Met het plakkaat van Verlatinghe (1581) wordt Fillips II eenzijdig uit zijn macht ontzet en gaan de Staten-Generaal op zoek naar een waardige vervanger. Als dat niet lukt neemt men het heft zelf in handen en wordt een zelfstandige Republiek in leven geroepen. Daarmee bevrijdt men zich niet alleen van een machthebber maar ook van een voorgeschreven geloof. Dit vindt zijn beslag in de uitgave van een door de staat

[1] G. Rooyakkers, *Volkskunde, de rituelen van het dagelijks leven*. Cahier voor regionale geschiedenis en volkscultuur, nr. 2. Utrecht: Nederlands Centrum voor Volkscultuur, 2001, p. 80 en 145; A. van der Zeijden & S. Elpers, 'Immaterieel erfgoed en het museum in een tijd van superdiversiteit', in: *Volkskunde*, (2018), nr. 1, p. 70; R. Schepers en L. Parade, 'De roerende collectie-Bokrijk. Een materiële getuigenis van het dagelijks leven in Vlaanderen', in: *Bokrijk gisteren, vandaan en morgen. Over de dynamiek der dingen.* Veurne: Hannibal, 2018, p. 139.

[2] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 6047.

geïnitieerde Bijbel in de eigen taal, de Statenbijbel (1637).[3] Niet langer zijn het Latijn prevelende priesters die vertellen wat er in de Bijbel staat en hoe dat geïnterpreteerd dient te worden. In kerken en thuis begint men zelf, door systematische Bijbellezing, kennis te nemen van de 66 boeken. Veel meer dan voorheen krijgt het Oude Testament daarbij nu ook aandacht. Vele oudtestamentische taferelen sieren in de daaropvolgende 150 jaar beschilderde meubels. Hiermee etaleert de Republiek zich als een trots en vrij volk met een eigen protestantse geloofsbeoefening en een eigen land, tussen katholieke en nog goeddeels feodale staten. De dan populaire thema's, zoals de verspieders van Kanaän die het beloofde land verkennen, moeten in deze context worden begrepen.

De Bataafse Republiek is een volgende periode die zijn sporen nalaat. De aanloop wordt gekenmerkt door een maatschappij ontwrichtende strijd tussen patriotten en orangisten. Gedurende deze periode vernielen ze elkaars huizen en sneuvelen er vele porseleinkasten met daarin waarschijnlijk de prinsgezinde dan wel patriottische serviezen. Als de Bataafse Republiek eenmaal een feit is wordt, in navolging van het Franse gelijkheidsprincipe, in de grondwet van 1798, 1801 en 1805 opgenomen dat iedere man mag stemmen die zijn familie kan onderhouden, het federalisme afzweert én die kan lezen en schrijven.[4] Hierdoor raakt alfabetisme, nog meer dan voorheen, verbonden aan maatschappelijke status. Dit past in het post-Napoleontische fenomeen van cultureel kapitaal waarin goede omgangsvormen, geletterdheid en kennis voor steeds bredere lagen van de bevolking bereikbaar worden en aanzien krijgen. Schrijfmeubels worden mede daarom vanaf deze tijd populair. Een groot deel van de bevolking verdient zijn geld echter niet met lezen en schrijven en heeft niets aan een schrijfmeubel. Een klein deel is zelfs analfabeet. Onder die bevolkingsgroepen vinden we vanaf deze tijd op grote schaal naaldhouten turfkisten en gortladen in de vorm van een cilinderbureau, compleet met een chique mahoniehout-imitatie.

Economie en handel

De overgang van eikenhout naar het goedkopere naaldhout in de scheepsbouw en de huizenbouw, rond 1600, voltrekt zich vervolgens ook in de meubelproductie. De stagnerende economie vanaf circa 1660, met het rampjaar 1672 en de vier Engelse oorlogen, dragen ertoe bij dat naaldhout als goedkoop alternatief populair blijft en furore maakt in de vorm van witwerkers-meubels.

Het gebruikte naaldhout op zich illustreert de handelscontacten in die tijd. Het komt met name uit Noorwegen, Zweden en het Oostzeegebied waar het via uitvoerhavens als Riga en Danzig naar Nederland wordt verscheept. Vanuit Zuid- en later Midden-Duitsland wordt naaldhout tot Amsterdam en na 1680 voornamelijk tot Dordrecht met vlotten de Rijn afgevoerd en van daaruit gedistribueerd.

[3] Natuurlijk waren er al eerdere niet door de staat geïnitieerde initiatieven zoals de Van Liesveltvertaling (1526-1542).
[4] *Staatsregeling des Bataafschen Volks*. Amsterdam: Johannes Allart, 1798, artikel 11; *Staatsregeling des Bataafschen Volks (1801) in eene alphabetische orde gebracht.* Den Haag: J.C. Leeuwestijn, 1801, artikel 24; *Staatsregeling des Bataafschen Volks.* Den Haag: Staats-Drukkerij, 1805, artikel 12.

De functie van de met naaldhout gemaakte meubels wijst eveneens op de destijds bestaande handelscontacten. De vanaf de vroeg 18de-eeuws in zwang komende theetafels, theeblaadjes en porseleinkasten reflecteren de VOC-activiteiten. Ook de populaire chinoiserieën op onder meer kruisvoetkabinetten en imitaties van tropische houtsoorten zoals mahonie- en palissanderhout zijn een directe imitatie van de VOC en WIC-producten waarmee de elite zich via de intercontinentale handel omringt.

Gedurende de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780-1784) wordt de Republiek verpletterend verslagen. Vanaf die tijd is er, zelfs onder de elite, een groeiende voorkeur voor goedkope naaldhouten ensembles. Dit zal, behalve door smaak, zeker ook zijn ingegeven door de erbarmelijke economische situatie. Diverse van de gevonden meubels uit die tijd zijn bovendien geheel zonder houtverbindingen gemaakt: de onderdelen zijn rondom aan elkaar gespijkerd. De bladcenturen[5] van tafels worden zelfs in dun spaanhout uitgevoerd, iets dat verder in onze hele meubelgeschiedenis niet gebeurt. Aan alles is af te lezen dat er in de laat 18de eeuw bij veel mensen nog slechts geld is voor het allergoedkoopste. Dit is nog niet eerder zo duidelijk uit de studie van meubels naar voren gekomen.

Uit de erop volgende Franse tijd en de regeringsperiode van Willem I zijn er vrijwel geen witwerkers-meubels gevonden. Het duurt ruim een generatie voordat de markt voor zelfs de goedkoopste meubels zich weer enigszins herstelt van de economische gevolgen van de burgeroorlog gedurende de patriottische tijd en de Franse bezetting.

De natievorming en de industrialisatie vanaf koning Willem I gaan gepaard met verlies van de lokale zelfstandigheid en eigenheid. Dit brengt vanaf circa 1850 een herwaardering van het 17de- en 18de-eeuwse, zogenaamd regionale, beschilderde meubel met zich mee. Deze worden geïnterpreteerd als relicten van voorvaderlijke eigenheid, niet door internationale en industriële invloeden gecontamineerd. Waar dat toe leidt zal worden uiteengezet in paragraaf 5.3.

Technologische ontwikkeling

De gereedschapssporen op de bestudeerde meubels illustreren een aantal belangrijke technologische ontwikkelingen die parallel loopt aan de geschiedenis van de mechanisatie. De vóór de industriële revolutie van de Gouden Eeuw gangbare raamzaag is reeds in onbruik als beschilderde meubels rond 1650 op grote schaal in zwang komen. Alleen in de zeer rurale streken wordt de raam- en later de kraanzaag nog tot in de 20ste eeuw gebruikt en dat onderscheidt de stedelijke van de ruraal vervaardigde meubels.

De windhoutzaagmolen, die wordt uitgevonden in 1592, betekent zo'n schaalvergroting van de productie, dat hier met recht gesproken kan worden van een revolutie in het houtzagen. Op honderden bestudeerde meubels zijn de zaagsporen uit deze windhoutzaagmolens aangetroffen. Dit is een reflectie van het

[5] Rondlopende rand onderlangs een tafelblad.

succes van deze uitvinding. Er kan zo sneller en goedkoper gezaagd hout geleverd worden, mede waardoor de witwerker zijn concurrerende positie kan bereiken.

Gedurende de 18de eeuw lijkt er op technologisch gebied in de meubelbranche niets nieuws te zijn ontwikkeld. De gereedschapssporen die we op 17de-eeuwse meubels tegenkomen blijven de hele 18de eeuw hetzelfde. Wel worden er nieuwe pigmenten ontdekt zoals het Pruisisch blauw, dat we tussen 1730-1780 op grote schaal terugvinden op de meubels. Afkomstig uit het eerder, al in de 18de eeuw, industrialiserende Birmingham verschijnt er meubelbeslag op de meubels. Dit beslag wordt vervolgens ook door Engelse immigranten in Nederland zelf gemaakt.

Grote veranderingen komen er pas weer in de loop van de 19de eeuw door de geleidelijke mechanisatie. Zoals houten boten meer en meer verdrongen worden door ijzeren boten en het zeil door de stoommachine met schoepenrad, zo worden de zaagmechanismen meer en meer in ijzer uitgevoerd en aangedreven door stoom. Windmolens ontdoet men van wieken en voorziet men van stoomaandrijving, waarna de zaagmolens stapsgewijs geheel in ijzer worden uitgevoerd. Na het ijzeren raamzaag komen er nu ook de lint- en bandzaag, de cirkelzaag en de vlakbank.

Sporen van al deze machines zijn op de bestudeerde meubels teruggevonden. Tegen het einde van de 19de eeuw treedt er naast de volledige mechanisatie van het productieproces ook een schaalvergroting op. De vele kleine witwerkers-bedrijven met een aantal knechten, de tot circa 1860 zo kenmerkende bedrijfsvorm, maken plaats voor enkele grote volledig gemechaniseerde bedrijven.

Voor zover bekend is ijzerdraad al vanaf het begin van de 18de eeuw voor allerlei toepassingen voorhanden. Het zal echter tot circa 1860 duren voordat de mechanisatie in Nederland zo ver is dat er met ijzerdraad op een economisch rendabele wijze draadnagels kunnen worden gemaakt. Die zien we vervolgens vrijwel van de ene op de andere dag in meubels terug.

Het werkhuishouden en de positie van de vrouw

De vrouw deelt de lakens uit. Zij zwaait van meet af aan de scepter over het belangrijkste bergmeubel in huis: de kist, kast of het kabinet met het gemaakt en ongemaakt linnen en de kleding. Dit is het meubel dat zij gedurende haar verkering en verloving vult, als deel van de uitzet inbrengt in het huwelijk en nadien beheert (zie hoofdstuk 3.5.11 Linnen- en klerenkasten).

Er zijn echter meer meubels waaraan haar positie is af te lezen. Gedurende de laatste decennia van de 19de eeuw wint de vierpotige tafel met een vast tafelblad terrein onder brede lagen van de bevolking. Eerder zijn er nog veel huishoudens met een multifunctionele woonkeuken waarin gewerkt, gekookt, gegeten, gerust en geslapen wordt. Indrukken van het klemmechanisme van worsten- en snijbonenmolentjes onderop de bladrand van tafels zijn een herinnering aan dergelijke activiteiten.[6] In deze ruimtes zijn veelal opklapbare tafels in

[6] Dergelijke sporen zijn teruggevonden onder tafels in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum (Inv.nr.: NOM.25986-56 en NOM.11785-51).

gebruik: de flaptafel, theetafel, klaptafel en de hangoortafel. Zodoende kan de vloer na de maaltijd worden vrijgemaakt voor het dagelijks werk.

Het groeiend oppervlak aan vast tafelblad heeft mijns inziens enerzijds te maken met de diversificatie van woonruimten. Huizen raken steeds verder opgedeeld in aparte ruimten om respectievelijk te werken, koken, eten en slapen. Anderzijds zal het te maken hebben met de mechanisatie van productieprocessen en het verplaatsen daarvan naar bedrijven en fabrieken. Eerder worden veevoer, boter en kaas nog aan huis bereid, wordt de wol en linnen thuis gesponnen, de zuurkool thuis op vat gezet, en het geslachte varken thuis gerookt en gepekeld. Deze werkzaamheden zijn vooral het domein van de vrouw. In de loop van de late 19de en vroege 20ste eeuw gaan steeds meer van deze processen buitenshuis in fabrieken plaatsvinden en verliest de vrouw daardoor stap voor stap haar belangrijke positie in dit werkhuishouden.[7] Een symptoom daarvan is het geleidelijk verdwijnen van de opklapbare tafel.

Mede vanwege het verlies van haar belangrijke positie door mechanisatie en schaalvergroting, komt er maatschappelijk gezien meer en meer aandacht voor de positie van de vrouw. De toename aan meubels voor haar alleen is echter niet alleen gedreven door emancipatie maar ook door stijgende welvaart. In eenvoudige huishoudens is de linnenkist het domein van de vrouw des huizes, iets dat bij de rijkeren al in de 17de eeuw het geval was met de linnenkast. Zittend aan tafel had zij lange tijd geen eigen bergruimte zoals een lade. Een hangoortafel kan weliswaar zijn uitgevoerd met één lange, naar beide zijden uittrekbare lade. Zodoende hebben man én vrouw ieder toegang tot die opbergruimte. Deze is echter nog gemeenschappelijk. Met de komst van het tafelkastje, vanaf circa 1880, krijgt de vrouw ook aan tafel haar eigen opbergruimte. De emancipatoire betekenis hiervan is te vergelijken met de komst van een leunstoel voor de boerin in Maasland, aldus Voskuil.[8] Een eigen toilettafel en schrijfbureautje waren lange tijd het privilege van slechts de meest welvarende dames. Pas vanaf de jaren 1950 krijgen vrouwen uit brede lagen van de bevolking een eigen toilettafel, maar dan is het witwerk al uit het woningassortiment verdwenen.

Hygiëne

Gedurende de 19de eeuw gaat de medische wereld, en in navolging daarvan ook de overheid, steeds meer aandacht vragen voor hygiëne ter voorkoming van epidemieën. In de 17de eeuw staan onze voorouders nog doodgemoedereerd in een hoekje in een kuip of po te plassen. Ook de latere bourdaloue is voor openbaar gebruik. De pispot staat tot circa 1780 gewoon in het zicht. Pas vanaf de late 18de eeuw vinden we de in dit onderzoek behandelde bedtafeltjes om de pispot aan het

[7] Zie ook: M. Segalen, *Mari et femme, dans la société paysanne.* Paris: Flammarion, 1980.
[8] J.J. Voskuil, 'Boedelbeschrijvingen als bron voor kennis van groepsvorming en groepsgedrag', in: *Volkskundig Bulletin*, jrg. 12 (1986), p. 48-54. Er zijn in de beeldende kunst echter veel grootmoeders en moeders in leunstoelen afgebeeld, ook in rurale boerse context. Mogelijk werd de eerste leunstoel in het huishouden meer gedeeld dan Voskuil aanneemt en is een tweede leunstoel in boeren interieurs meer toe te schrijven aan toenemende welvaart.

zicht te onttrekken. Gedurende de 19de eeuw ontwikkelt zich hieruit het nachtkastje dat hetzelfde doel dient. Daarnaast komen er vanaf 1850 steeds meer kamergemakken in de vorm van stoelen, koffers of chique meubeltjes die de aardse functie ervan verhullen. Deze kamergemakken blijven in diverse streken tot na de Tweede Wereldoorlog in gebruik.

De 17de-eeuwse lichamelijke verzorging bestaat veelal uit het ontluizen van het nachthemd. Overdag leggen kinderen regelmatig hun hoofd op moeders schoot om op luizen te worden gecontroleerd. Al vanaf de middeleeuwen, maar dan alleen bij welgestelden, zijn er een bronzen lavabo en een handdoekenrek om de handen te wassen.[9] In patriciërhuizen bestaan er vanaf de 17de eeuw, maar zeker in de 18de eeuw, fonteintjes die door bedienden worden bijgevuld. Deze zijn in de regel echter van Duitse, Oostenrijkse of Zwitserse makelij.[10] Wassen is geen nationale sport. Pas vanaf de late 18de eeuw komen er voor het eerst klepbuffetten, en dan nog alleen bij de elite, om bij de maaltijd het vaatwerk te spoelen en wellicht ook om de handen te wassen. Tussen het witwerk vinden we die terug in de vorm van poppengoed voor de kinderen van welvarende ouders. Voor het eerst in de tweede kwart van de 19de eeuw maken witwerkers ook wastafels. Afgaande op het gevonden beeldmateriaal zijn dit driepotige standaards met keramische of tinnen bassins. Deze wastafels ontwikkelen zich tot vierpotige tafels en ladekasten met een marmeren, en in geval van witwerk een gemarmerd, bovenblad. Pas rond 1900 staat er in vrijwel ieder huishouden zo'n houten wastafel, tot er stromend water wordt geïnstalleerd.

Zelfs tot na de Tweede Wereldoorlog slapen veel Nederlanders in een bedstede, kinderen regelmatig met zijn vieren. Ruimte voor losstaande ledikanten is er in de meeste huizen niet, laat staan geld voor de textiele behangsels er omheen. De slechte isolatie van de woningen en het feit dat 's nachts de haard wordt gedoofd, maakt het steenkoud. De beslotenheid van een bedstede is daarom bittere noodzaak. Maar in bedsteden is het ook bedompt. Pas met de introductie van efficiënte kachels, ruimere huizen en betere isolatie komt mondjesmaat het losse ledikant in zwang onder brede lagen van de bevolking. Dit is eerst nog rondom afgesloten door behangsels, vanaf de late 19de eeuw steeds meer zonder hemel.

5.3 Het cliché ontmythologiseerd.

In paragraaf 4.1 zijn de bekendste plaatsen behandeld waaraan eerder veel van het beschilderde meubilair is toegeschreven, namelijk Ameland, Assendelft, Hindeloopen, Marken, Staphorst en Zaandam. Het is ondoenlijk en inhoudelijk niet zo zinvol om alle populaire beweringen over de wooncultuur van deze icoonplaatsen stuk voor stuk te weerleggen. Zinvoller lijkt het om het proces samen te vatten waarlangs de huidige clichés zijn ontstaan. Tussen 1850-1950 wordt de wooncultuur van deze plaatsen onder volkscultuur geschaard en vallen diverse beeldbepalende objecten daarbinnen onder volkskunst. Het beschilderd meubilair vormt daarin een belangrijke component. Op basis van het huidige onderzoek kunnen we, naast de

[9] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.50411-79, N.863 t/m N.865.
[10] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: N.742, N.999, N.1004.

ontmythologisering, tevens een nieuw beeld schetsen. De wooncultuur in de icoonplaatsen, althans voor wat betreft het beschilderd meubilair, komt langs tenminste vier wegen tot stand.

1. Stadse producten in stad én dorp

Een klein deel van de in stedelijke context geproduceerde witwerkers-producten zijn dure decoratief of figuratief beschilderde meubels zoals theetafels. Ze sieren de representatieve woonvertrekken van de aristocratie. Het gros van de witwerkers-meubels zijn echter goedkopere versies van op dat moment onder de stedelijke burgerij in de mode zijnde duurdere meubels van eiken-, noten- of mahoniehout. Deze witwerkers-meubels vinden aftrek onder de gehele stedelijke bevolking. Bij de rijke koopman staan ze in de bediendenkamers en in de keuken. Bij de minder welvarende stedelingen dienen ze in de woonvertrekken. Tegelijkertijd worden deze meubels op grote schaal vanuit de stad tot in alle uithoeken van het land verkocht en bereiken eveneens de bovengenoemde icoonplaatsen. De voor Ameland typerend geachte maar overal voorkomende kwartronde hoekkasten en theetafels, en bijvoorbeeld de in al deze icoonplaatsen voorkomende hangoortafels zijn dus geen lokaal voortbrengsel uit die plaatsen zelf maar een massaproduct, voornamelijk afkomstig van stedelijke witwerkers. Deze stedelijke producten worden tegelijkertijd op het platteland als in de steden in de wooncultuur geïncorporeerd.

2. Lokale productie

Het adoptie- en adaptatieproces waarlangs beschilderde meubels buiten de grote steden worden gemaakt verloopt veel langzamer. Deze meubels zijn in de regel geïnspireerd op oudere stedelijke voorbeelden. De laatgotische spinde op sledevoeten met aan de voorzijde een peerkraalprofiel, de renaissance kist met rozetten, de 17de-eeuwse wieg met een naar boven toe wijd uitlopende bak, al deze eerst stedelijke stijlaspecten zien we veel later terug in meubels die op het platteland in de 17de en 18de eeuw, en in Staphorst en Rouveen zelfs tot in de 20ste eeuw, worden gemaakt. De 17de-eeuwse in renaissancestijl vormgegeven eikenhouten flaptafels, kasten en bedstedebankjes met de rondgeholde tandlijsten uit stedelijke context, worden tussen 1670-1780 in kleinere Noord-Hollandse en Friese plaatsen in beschilderd naald- én eikenhout nagemaakt en gebruikt. Het Hindelooper schilderwerk met zijn rollend lofwerk is van origine afgeleid van het snijwerk zoals dat voorkomt op de friezen van Hollandse schrijnwerkers-kasten uit de 17de-eeuwse stedelijke wooncultuur. Ook de 19de-eeuwse turfbureaus en gortladen zijn gebaseerd op het stedelijke chique mahoniehouten cilinderbureau, en horen tot deze categorie.[11]

Het zijn echter geen slaafse kopieën van de stedelijke wooncultuur. Vorm en decoratieve elementen zijn weliswaar geïnspireerd op de wooncultuur van de

[11] Voor streekgebonden geachte sieraden is onlangs ook duidelijk gemaakt hoezeer deze steunen op internationale stijlen en bovendien dat zij in een veel groter areaal gedragen werden dan in de streek waar ze in de regel aan worden toegeschreven. Zie: V. Veenemans, ‘Een Engelse smaak voor (Nederlandse) streeksieraden’, in: *Kostuum,* (2011), p. 32-39.

stedelijke elite, maar er ontstaat een nieuw en geheel eigen product, bepaald door lokale behoeften, smaak, creativiteit, en de voorhanden materialen en technieken van die gemeenschap van dat moment. Binnen de plattelandsgemeenschap is hier sprake van een bevruchtende wisselwerking tussen twee krachten, in Duitse literatuur aangeduid met *Mutterboden*[12] en *gesunkenes Kulturgut*. Het bestaan van deze wisselwerking is al vroeg in de 20ste eeuw onderkend.[13]

3. Tweedehands

Getuige schilderijen en krantenadvertenties zijn boedelverkopingen in steden aan de orde van de dag. Op deze wijze komen minderbedeelden tweedehands aan chic meubilair. Eenmaal uit de mode geraakt in stedelijke context worden 17de- en 18de-eeuwse burgerlijke meubels betaalbaar voor plattelandsbewoners en in de 19de eeuw op veilingen en boeldagen gekocht. In Staphorst richt men zich daarbij op verkopingen in onder meer Meppel en Zwolle. De bewoners van Marken doen dat in grote plaatsen rond de Zuiderzee en vooral in Amsterdam. Daar halen ze hun eikenhouten beeldenkasten en hun naaldhouten beschilderde kasten met Bijbelse voorstellingen, die later “Marker” kasten zullen gaan heten.

4. Opknappertjes

Niet iedereen kan zich een tweedehands stedelijk meubel veroorloven dat nog in prima staat is. Onder de bestudeerde meubels bevinden zich diverse exemplaren die bij aankoop in deplorabele toestand moeten hebben verkeerd. Ze zijn na aankoop opgeknapt, omgevormd tot lokale modellen en overschilderd in de patronen en kleuren zoals die dan landelijk of regionaal in de mode zijn. Gevonden voorbeelden hiervan zijn onder meer een kwartronde hoekkast, een porseleinkast en een linnenkabinet.[14]

Dit zijn de voornaamste vier manieren waarlangs zich de landelijke wooncultuur heeft gevormd, althans voor wat het beschilderde meubilair betreft. Nadat er van buiten vanaf circa 1850 waardering opkomt voor deze landelijke wooncultuur ontstaan er geheel nieuwe krachten.

[12] Ik hanteer hier het begrip *Mutterboden* niet diachroon, maar duidt er de lokale eigenaardigheden van dat moment mee aan die mede van invloed zijn op de uiteindelijke vorm van de ter plaatste gemaakte meubels.
[13] V. von Geramb, ‘Zur Frage nach den Grenzen, Aufgaben und Methoden der deutschen Volkskunde’, in: *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde (Berlin),* Nr. 37/38 (1927/1928), p. 167-173. Zie ook: G. Schaap, ‘Nederlandsche Volks- en Ambachtskunst’, in: J. de Vries (ed.), *Volk van Nederland*. 3e druk. Amsterdam: N.V. Uitgevers-maatschappij “Elsevier”, 1943, p. 308, 315.
[14] Voor de hoekkast zie foto Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: AA 2758. Voor de porseleinkast zie collectie Stedelijk Museum Zwolle, Inv.nr.: POM 5467-68. Voor het tot spinde omgebouwde linnenkabinet zie: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.50218-78.

Herwaardering

Als tegenreactie op het 19de-eeuwse proces van natievorming ontstaat er het streven naar behoud of reconstructie van de regionale en lokale eigenheid.[15] In de icoonplaatsen Ameland, Hindeloopen, Marken en Staphorst blijven bovenstaande vier categorieën lang in gebruik. Aan het einde van deze ontwikkeling, in Hindeloopen ligt dat in de eerste helft van de 19de eeuw, in Staphorst is dat ruim honderd jaar later, zijn deze items ook in de eigen gemeenschap uit de mode. Het gros van de inwoners heeft zich inmiddels moderner ingericht.

Vanaf ongeveer 1850 richten antiquairs hun peilen meer en meer op het platteland. Ze gaan er op jacht naar de resterende oude meubels, porselein, koperen en tinnen voorwerpen. De handelswaarde hiervan is in de steden inmiddels hoger dan in de gemeenschap van de bezitters zelf. In 1874 schrijft Henry Havard reeds dat de Hindelooper volkskunst goeddeels uit het stadje is verdwenen.[16] Intensief veldonderzoek in Staphorst en Rouveen in de jaren 2008-2009 maakt duidelijk dat er daar geen of vrijwel geen 17de en 18de-eeuwse streekeigen meubels meer voorkomen.[17] Burgemeester C.H. Ebbinge Wubben beklaagt zich er al in 1907 over dat alle mooie kasten tussen 1875-1900 zijn verkocht aan antiquairs.[18] Wat Marken betreft, wordt al in 1884 opgemerkt dat de antiquiteiten voor het belangrijkste deel zijn opgekocht door handelaren uit Amsterdam.[19] Ook Blees beklaagt zich er in 1915 over dat de grotere erfstukken op grote schaal door de eilanders zijn verkocht.[20] De op Ameland werkzame arts J.H.C. Deelken meldt in 1916 dat antiquiteiten daar ook toen al een zeldzaamheid zijn geworden.[21] Het zijn kunstschilders, folkloristen, volkskundigen, reizigers en streekhistorici die de laatste restanten van deze “zuivere lokale” eigenheden in situ afbeelden, beschrijven en verzamelen. Deze aandacht raakt vervolgens geïnstitutionaliseerd: men wijdt er tentoonstellingen aan en er worden collecties van aangelegd bij verenigingen, genootschappen en musea. De vroege beschrijvingen, zoals door Ebbinge Wubben in Staphorst, Deelken op Ameland, Allan op Marken, en Eekhoff in Hindeloopen, zijn nu belangrijke bronnen.

[15] De directe aanleiding voor het huidige register van immaterieel erfgoed had vrijwel dezelfde aanleiding, namelijk: ‘Grave threats of deterioration, dissappearance and destruction’ veroorzaakt door ‘processes of globalisation and social transformation’ (zie: *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Paris: Unesco, 17 October 2003, Misc/2003/CLT/CH/14, p. 1). Het wordt in de komende jaren interessant om te blijven volgen of en in welke mate dit tot iconoficering van dit erfgoed gaat leiden.

[16] H. Havard, *La Hollande pittoresque. Voyage aux villes mortes du Zuiderzee*. Paris: E. Plon, 1874, p. 247: *L’art d’Hindeloopen est malheureusement tout aussi disparu que son costume. Mais, comme il existe encore, dans le pays et chez les amateurs étrangers, un nombre très considérable de spécimens de ce délicieux mobilier, il nous est facile d’en parler avec connaissance de cause*.

[17] H. Piena en J. Hooikammer, ‘The dynamics of tradition: painted furniture from Staphorst 1800-2000', in: *Vernacular Furniture. Context, Form, Analysis*. Proceedings: Ninth International Symposium on Wood and Furniture Conservation, 14-15 November 2008. Amsterdam: Stichting Ebenist, 2009, p. 38-50.

[18] C.H. Ebbinge Wubben, *Staphorst en Rouveen. Aantekeningen over kleding, woninginrichting, volksgebruiken, spelen en de molen, benevens een woordenlijst.* Utrecht: Kemink en Zoon, 1907, p. 33.

[19] Anoniem, ‘Het Eiland Marken’, in: *De aarde en haar Volken*, (1884), p. 10.

[20] G.J. Blees Kz., ‘Marken en Marker volkskunst’, in: *Het Huis Oud & Nieuw*, 13 (1915), afl. 6, juni, p. 175.

[21] J.H.C. Deelken, ‘Oude meubeleerkunst op Ameland’, in: *Oude Kunst*, 2 (1916-1917), september, p. 42-48 en 174-178.

Desalniettemin construeren ze, in het licht van het hier gepresenteerde onderzoek, een te rijke, te bonte en te eigen wooncultuur.

Hand in hand met antiquairs en deskundigen verschijnen er meer en meer toeristen die iets willen zien van die inmiddels zeldzame maar nog authentiek gewaande lokale wooncultuur. Volgens de marketingstrategie om in te spelen op het beeld dat potentiële klanten van je hebben komen horeca-uitbaters als Waanders met een Museumboerderij Staphorst en Van Elselo in Sneek met een Hindelooper kamer. Souvenir-verkoopster Sijtje Boes op Marken tovert haar eigen woning om tot een ware attractie waarin ze tegen betaling zelf poseert. Marker pronkkamers en kijkhuisjes schieten als paddenstoelen uit de grond waarbij de interieurs niet zelden als levende wooncultuur voor toeristen wordt opgevoerd.

De aandacht van antiquairs, deskundigen en toeristen geeft een gevoel van erkenning. Naast de commerciële uitbaters gaan de gemeenschappen nu ook zelf op zoek naar hoe het vroeger was en wat hen zo bijzonder maakt. Hierbij vindt een grote mate van vervorming plaats om daarmee tot de gewenste identiteitsvorm te komen.

Vervorming

Bij de herwaardering schrijft men objecten, ook die elders worden aangetroffen, allemaal toe aan één regio of één plaats. Claassen noemt dit de etnisering van cultuurgoederen.[22] Hierdoor is het achteraf moeilijk vast te stellen hoe wijdverbreid sommige fenomenen en objecten, en evenzo beschilderd meubilair, oorspronkelijk zijn.

Onder deskundigen en in gemeenschappen zelf is daarbij weinig interesse voor de historische pluriformiteit binnen die gemeenschappen en de overeenkomsten met andere plaatsen. Vanuit het veelal impliciet gehanteerd *Mutterboden*-paradigma resulteren hun inspanningen in een naar binnen toe uniform en naar buiten toe uniek beeld. De overlap en overeenkomst met andere plaatsen raakt op de achtergrond. Eenmaal aan één plaats toegeschreven type objecten toont men niet meer in stijlkamers van andere plaatsen: in een Jisper woningen worden geen “Marker” kasten verondersteld, in een Zaans interieur geen “Hindelooper” model lessenaar.[23]

De voor geheel Nederland kenmerkende interieurelementen raken in de zoektocht naar de eigen unieke wooncultuur onderbelicht. Dergelijke elementen zoals het bureau of de ladekast worden buiten de reconstructies van de Hindelooper interieurs gehouden. Hetzelfde geldt voor mahonie gehouten buffetjes en meidenkasten in Marker interieurs die er vanaf de late 19de eeuw op grote schaal voorkomen. Ze blijven in de pronkkamertjes en de latere museale reconstructies onderbelicht, ten faveure van de bont geschilderde laat 17de-eeuwse kast.

[22] U. Claassen, ‘Die Kunst der Welt in lokaler Rezeption: Das Hindelooper-Zimmer’, in: *Faszination Bild.* Berlin: Museum Europäischer Kulturen, 1999, p. 41; A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940.* Nijmegen: Uitgeverij SUN, 2001.

[23] Voor een “Hindelooper” model lessenaar in Zaanse context zie het exemplaar in de collectie van het Zaans Museum (Inv.nr.: ZOV 05439).

Hoewel het eerder beschreven boedelinventarisonderzoek duidelijk maakt dat er in plaatsen als Hindeloopen en Staphorst ook grote groepen armen wonen, representeren de reconstructies van de interieurs eerder de rijke tot rijkste bovenlaag. In Hindeloopen presenteert men interieurs van rijke schippers en kapiteins, niet die van de meer voorkomende matrozen. In Staphorst kiest men voor het interieur van een rijke boer, niet dat van de landarbeider.

De geconstrueerde interieurs zijn in de regel de bontst mogelijke versie van wat er in die plaats aanwezig kan zijn geweest maar dikwijls bonter dan er in werkelijkheid bestond. Na een oorspronkelijk sobere eerste reconstructie van een Hindelooper interieur in 1848 wordt er op de wereldtentoonstelling in Parijs (1878) een volledig beschilderd interieur gepresenteerd, gebaseerd op de toen populaire bonte tekeningen van Hendrik Lap. Ook de Zaanlandsche Tentoonstelling van Oudheden (1874) toont slechts gedecoreerde beschilderde meubels, dikwijls met figuratieve voorstellingen.

De zo ontstane bonte, rijke, naar binnen uniforme en naar buiten unieke wooncultuur is de nieuwe vlag van de groepsidentiteit voor deze icoonplaatsen. Door de eigen gemeenschap en daarbuiten wordt deze ervaren als representatie van de lokale tradities, door de eeuwen heen tamelijk stabiel gebleven.[24] Deze verstolling, die wellicht al begon met de eenzijdige toeschrijvingen, bereikt tussen 1870-1950 zijn apotheose, een tijdloos “vroeger”.

Eigen identiteit eerst

Hadden de burgermeubels uit stedelijke context eerder nog grote status, de inmiddels met de eigen identiteit vereenzelvigde decoratiestijl vertegenwoordigt vanaf de hiervoor beschreven fase een groter cultureel kapitaal. De stedelijke burgermeubels worden vanaf dat moment steeds vaker in een nu als eigen beschouwde stijl overschilderd. De sinds de 18de eeuw in Hindelooper stijl overschilderde Zuid-Duitse spanen dozen, Noordse butten, Danziger schrijntjes[25] en kastjes[26] en de spijlenkasten met een van origine voor geheel Noordwest-Nederland kenmerkende beschildering[27] kunnen erop duiden dat dit proces van toe-eigening in Zuidwest-Friesland al in de 18de eeuw plaatsvindt. Op Marken wordt het werk van Jan Moenis populair. Hij overschildert Zuid-Duitse spanen dozen en oude algemeen Nederlandse meubels[28] in zijn nu voor Marken kenmerkend geachte decors met rode roosjes. In Staphorst voorziet men in de afgelopen decennia in sommige interieurs alles, tot de Lundia keukenkastjes toe, met de lokaal geachte neuteboom beschildering. De beheerder van de Museumboerderij verft een van oorsprong

[24] W. Schaap, ‘Er bestaan zes of zeven werkelijkheden naast elkaar’, in: *Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid*, jrg. 23 (2011), najaar, p. 31-32.
[25] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.845.OV en collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM V05245.
[26] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5243.
[27] Collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM I 1941-301.
[28] Voor een door Jan Moenis overschilderde kakstoel zie: collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.21054-54.

mahonie-gehouten bureautje[29] uit Hasselt in de Staphorster neuteboom decoratie en verrijkt het met vijf extra latoen koperen rozetten. Op deze wijze opgedoft past het in de door hem geconstrueerde beeld van een Staphorster interieur. In Zaandam worden vanaf de late 19de eeuw effen knopstoelen voorzien van een decoratieve, voor Zaans gehouden, beschildering. Ook 18de en 19de-eeuwse ladekasten en bureaus, die van origine een eenvoudige hout-imitatie dragen, worden zo "verzaanst".

5.4 Geen volkscultuur.

Beschilderde meubels zijn tussen 1850-1970 verzameld omdat ze volkscultuur en volkskunst zouden zijn. Wat verstaat men daar in die periode onder? De Duitse volkskundige Von Geramb is van invloed geweest op het Nederlandse denken. Hij stelt dat hoogcultuur door individuele scheppers tot stand komt en dat volkscultuur daarentegen gestalte krijgt vanuit oeroude tradities van de lokale gemeenschap. Het heeft geen persoonlijke kenmerken en is nimmer modern.[30] Ook zouden het gebruiksvoorwerpen zijn die voor eigen gebruik of voor de eigen gemeenschap zijn gemaakt. Vak- en seriematig geproduceerde objecten en wat voor de smaak van de stedelijke burgerij en de elite is vervaardigd, vallen daarbuiten.

Wiegersma, een van de belangrijkste verzamelaars van wat men dan onder volkskunst verstaat, is een kind van dit denken en schrijft in 1941: 'Volkskunst is de tot vorm gekomen persoonlijkheid van het volk. Onbeïnvloed door welke stijl dan ook. Steunend op oeroude tradities. De kunst van het volk met de oercultuur.'[31] In dezelfde lijn stelt Schaap twee jaar later dat echte volkskunst voortkomt uit het boerenland als oeroude overleveringswereld. Bij deze boeren ambachtskunst weet iedereen voor wie hij werkt.[32]

Deze zienswijze leeft nog steeds. Schrijvend over Zeeuwse messen stelt Brouwer in 2002: 'Volkskunst is een uiting van het volk waaraan, door de gevoelens en mogelijkheden van een enkeling uit dit volk, gestalte en vorm wordt gegeven'. Onder het volk verstaat hij 'een min of meer begrensde of besloten gemeenschap waarvan die enkeling deel uit maakt'.[33] De mesheften zijn volgens hem objecten waar de puurheid van het volk uit spreekt.

[29] Voormalige collectie van het Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.39749-70.
[30] V. von Geramb, 'Zur Frage nach den Grenzen, Aufgaben und Methoden der deutschen Volkskunde', in: *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde (Berlin),* Nr. 37/38 (1927/1928), p. 168-169; V. von Geramd, *Um Österreichs Volkskultur.* Salzburg: Otto Müller Verlag, 1946, p. 36-37. Daarentegen vind ik dat het werk van zowel hen die we nu als kunstenaar aanduiden, als het werk van de ambachtsman, tijdsgebonden én individuele kenmerken heeft.
[31] H. Wiegersma, *Volkskunst in de Nederlanden. Klein-Beeldhouwwerk*. Uitgavereeks 't Getouw. Helmond: N.V. Boekdrukkerij "Helmond", 1941, p. 16. Zie ook: H. Roodenburg, 'Waarom geen volkskunstmuseum?', in: *Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid*, jrg. 23 (2011), najaar, p. 52.
[32] G. Schaap, 'Nederlandsche Volks- en Ambachtskunst', in: J. de Vries (ed.), *Volk van Nederland*. 3e druk. Amsterdam: N.V. Uitgevers-maatschappij "Elsevier", 1943, p. 307-317. (In deze derde tijdens de bezetting uitgegeven druk zijn drie auteurs vervangen door meer Nationaal Socialistisch gezinde schrijvers zoals Gerda Schaap zelf).
[33] P. Brouwer, *Het paeremes: het boerenwerkmes met besneden heft: twee eeuwen volkskunst in Zeeland.* Goes: De Koperen Tuin, 2002, p. 108.

Deze zienswijze behelst een romantisch beeld van het dagelijks leven van boeren en vissers die het dichtst bij de natuur zouden leven. In hun materiële scheppingsdrang zouden zij worden gevoed door een in hun ziel besloten erfenis van volkseigen vormen en kleuren, niet misvormd of gehomogeniseerd door internationale artistieke normen. Deze zienswijzen zijn geheel in lijn met de in de inleiding behandelde *Blut und Boden*- en het *Mutterboden*-paradigma's. Toch ook meer hybride vormen rekent men tot de volkskunst. In achterschamels van houten wagens ziet Hekker juist volkskunst in de combinatie van aloude lokale 'zinnetekens' zoals harten en wervelrozetten, gecombineerd met vereenvoudigde motieven uit de internationale stijlen zoals rocaille.[34]

We weten inmiddels hoe het meeste beschilderde meubilair tot stand komt. De levensloop van een 18de-eeuwse beschilderde naaldhouten hangoortafel biedt een goed aanknopingspunt om te schetsen hoe weinig volkskunst daar volgens de destijds gehanteerde definities eigenlijk insteekt. Een doorsnee hangoortafel wordt gemaakt in een stedelijk witwerkers-atelier. Aan het hoofd staat een gemiddeld welvarende meester-witwerker die binnen het gilde bestuursfuncties kan bekleden. In zijn atelier werkt een aantal armere en veelal anoniem gebleven knechten. In zo'n atelier produceert men, seriematig, honderden hangoortafels per jaar. Ze worden zowel in de eigen stad als over het hele land afgezet. Het grootste deel is eenvoudig geschilderd met bijvoorbeeld een notenhout-imitatie. Het zijn goedkope kopieën van de notenhouten hangoortafels die de interieurs van de rijkeren sieren. Deze geschilderde kopieën doen dienst in de keukens van diezelfde elite als goedkope versie van de chique exemplaren die in hun meer representatieve woonvertrekken staan. Naast elkaar in dezelfde huishoudens functioneren dus duurdere en goedkopere uitvoeringen van een en hetzelfde type meubel. Bij minder welvarenden vinden de hangoortafels van witwerkers een plek in de multifunctionele vertrekken als de woonkeukens waarin zij koken, eten en slapen. Bij arm en rijk, in steden en op het platteland treffen we dus tegelijkertijd voor een deel dezelfde witwerkers-meubels aan. Hier is dus geen sprake van *gesunkenes Kulturgut* in diachrone zin.

Een klein deel van de tafels krijgt een decoratieve en figuratieve beschildering, bijvoorbeeld met jagers of een landschap, omkaderd door rocaille. Deze exemplaren staan in de meer representatieve ruimten bij welvarenden. Eenmaal uit de mode of versleten doen deze chiquere tafels tweedehands nog lang dienst in de 19de-eeuwse huishoudens van de minder welvarende plattelandsbevolking.

Nadat hangoortafels tussen 1870-1900 ook op het platteland uit de mode raken en zeldzaam worden, kopen antiquairs deze op. Veel van deze tafels en andere meubels worden door hen overschilderd met een laat 19de-eeuwse interpretatie van de Zaanse of Hindelooper stijl en verkocht aan de elite als zeldzame relicten van verloren gewaande 18de-eeuwse pure volkscultuur.[35] In plaats van

[34] R.C. Hekker, *De Verzameling Ornament-Voorbeelden van de wagenmakerij Van Peet te Meerkerk*, p. 55-69. Zie ook: P. de Keyser (red.), *Ars folklorica Belgica, Noord- en Zuid-Nederlandse volkskunst*, Volume 2. Antwerpen: De Sikkel, 1956, p. 120-123.

[35] H. Piena, 'Snoeien aan de wortels van de Nederlandse identiteit. Ontdekking en duiding van historiserend overschilderde meubels', in: *Volkskunde*, jrg. 113 (2012), nr. 1, p. 44-71.

gesunkenes Kulturgut kun je hier met recht spreken van *gestiegenes Kulturgut*. In termen van het oude paradigma produceert nu het volk het erfgoed waar de elite naar verlangt. Hiermee is de cirkel rond: witwerk was van origine veelal een goedkope versie van de wooncultuur van de elite en veel stukken eindigen hun leven als volkscultuur in de interieurs van de elite. Waar in deze biografie de hangoortafel begint volkscultuur te zijn en waar het ophoudt lijkt een zinloze discussie. Volgens de destijds gehanteerde definities is witwerk nooit volkscultuur geweest.

5.5 Nieuw paradigma.

De boven behandelde bevindingen illustreren de valkuilen van de destijds prevalerende paradigma's in de volkskunde. Daarom wordt hierna een aantal nieuwe modellen gepresenteerd waarmee wooncultuur, en in het verlengde bevolkingscultuur, kan worden beschreven. Dit hoofdstuk is opgebouwd van gedetailleerd naar algemeen, te beginnen met de paradigma's die specifiek beschilderd meubilair raken en het mondt uit in overkoepelende paradigma's die betrekking hebben op bevolkingskunde in het algemeen.

Hoofd en handen

Niet echt behorend tot paradigma's maar wel tot de bagage van wetenschappers eerst het volgende. De vele invalide ideeën die er de afgelopen 150 jaar over beschilderde meubels zijn gepubliceerd komen voor een belangrijk deel voort uit het feit dat de betreffende auteurs te zeer studeerkamerintellectuelen zijn die zelf nooit een meubel hebben gemaakt of gerestaureerd. Daarom blijft voor hen het meubel een plaatje waarvan frontale aanschouwing zou volstaan. Bij al deze auteurs is bovendien nergens te lezen dat ze hun ideeën toetsen door een analyse van de houtsoorten en constructie, of een studie naar de opbouw van verflagen, al was het maar met een vergrootglas en een mesje. Talrijk zijn hun vaak gedetailleerde beschrijvingen van beschilderde kasten zonder dat ze in de gaten hebben dat het van oorsprong geen twee- maar een vierdeurskast is,[36] of dat de hele kast is overschilderd,[37] of dat het helemaal nooit een kast was maar twee bedstededeuren waar in de 20ste-eeuw een romp bij is verzonnen,[38] of dat het object van origine helemaal geen Nederlands bedstedebankje is maar een Duits kistje waar later poten onder zijn gespijkerd[39] of tenslotte dat het hele voorwerp vals is.[40] De objecten zelf worden nauwelijks geanalyseerd. Vervolgens trekt men wel allerlei conclusies over de makers en gebruikers. Hierdoor raakt men grondig op een dwaalspoor.
De wellicht belangrijkste les die we hieruit moeten leren is dat onderzoek aan beschilderde meubels, en breder aan cultuurhistorische objecten in het algemeen, betrouwbaarder informatie oplevert als hoofd en handen samenkomen. Ervaring in

[36] Collectie Zuiderzeemuseum, Inv.nr.: ZZM 7252-1962.
[37] Collectie Taxandriamuseum, Turnhout, België, Inv.nr.: T01354; collectie Fries Museum, Inv.nr.: FM 5249.
[38] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2418-43.
[39] Collectie Edams Museum, Inv.nr.: 00142.
[40] Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Inv.nr.: NOM.2440-43.

het maken of restaureren van de te bestuderen objecten is daarbij belangrijk voor een juist begrip. Dit zou mijns inziens meer ruimte moeten krijgen in de opleiding van wetenschappers als conservatoren.

In de afgelopen decennia heeft veel onderzoek inzake woongedrag zich qua bronnen gericht op boedelinventarissen. Een analyse van de objecten zelf bleef daarin achterwegen waardoor de auteurs in de regel slechts een vaag idee hadden van de werkelijke voorwerpen. In voorgaande hoofdstukken is aangetoond dat een toetsing van die boedelinventarissen aan een analyse van de voorwerpen zelf tot gedetailleerdere, verder rijkende en betrouwbaardere uitspraken leidt.

Beschilderde meubels bij elke bevolkingslaag

Eerder dacht men bij beschilderde meubels voornamelijk aan boeren en vissers. We kunnen nu daarentegen met een gerust hart stellen dat in vrijwel elk Nederlands interieur, van rijk tot arm, in de steden zowel als op het platteland, van de 17de tot en met de laat 19de eeuw, beschilderde meubels een kleurrijk accent vormen. Het overgrote deel daarvan is witwerk: een in steden vervaardigd goedkoop massaproduct. Het vindt aftrek in de steden waar het is geproduceerd. Tegelijkertijd wordt het verhandeld naar het platteland, tot in de kleinste plaatsen. Reconstructies van historische interieurs van ongeacht welke bevolkingslaag zouden daarom een of meerdere witwerkers-meubels kunnen bevatten. In het verlengde zouden musea, die zich richten op de wooncultuur van de elite, ook actiever witwerkers-meubels dienen te verzamelen en tentoonstellen. Uit dit onderzoek blijkt namelijk dat beschilderde meubels representatief zijn voor onze gehele wooncultuur.

Beschilderde meubels over het gehele land

Men associeert beschilderd meubilair traditioneel gezien met een aantal plaatsen rond de Zuiderzee zoals Assendelft, Zaandam, Ameland en Hindeloopen. Er zijn tijdens dit onderzoek echter geen bewijzen gevonden dat 17de- en 18de-eeuwse meubeltypen slechts in één plaats of kleine regio zijn gemaakt of gebruikt. Ook schrijnwerkers-kasten worden traditiegetrouw ingedeeld naar provincie, zoals de 17de-eeuwse Zeeuwse, Gelderse en Utrechtse kasten en de 18de-eeuwse Drentse kasten.[41] Er is tot nog toe echter geen archiefmateriaal boven water gekomen waarmee vast is komen te staan dat dergelijke typen alleen in die provincies gemaakt dan wel gebruikt zijn. De meubeltransporten, behandeld in hoofdstuk 2.6 Transport en afzetgebied, maken het onaannemelijk dat een kasttype slechts in één provincie in zwang was en daarbuiten niet. Voor het witwerk geldt hetzelfde. Alle typen witwerkers-meubels komen door geheel Noordwest-Nederland voor en worden in alle steden vervaardigd. De niet aan witwerkers toe te schrijven beschilderde meubels zijn zo divers in detaillering dat ook deze in een groot aantal verschillende ateliers tot stand moeten zijn gekomen en daarom waarschijnlijk niet slechts in één plaats. Hetzelfde geldt voor hun gebruik. Boedelinventarissen en interieurafbeeldingen

[41] L. van Aalst en A. Hofstede, *Noord-Nederlandse meubelen van renaissance tot vroege barok, 1550-1670.* Houten: Hes & De Graaf, 2011.

maken duidelijk dat niskasten, flaptafels, schrijntjes en getoogde bedstedebankjes over een groot deel van Noordwest-Nederland zijn gebruikt. Er zijn slechts twee late uitzonderingen. De 19de-eeuwse gortlade lijkt vooral in Noord-Holland te zijn gebruikt. De kleine groep Huizer buffetten, die in korte tijd door slechts één maker lijkt te zijn vervaardigd, kent oorspronkelijk waarschijnlijk slechts een kleine verspreiding in en rond Huizen. Bij toekomstig onderzoek zou men er daarom vanuit moeten gaan dat vrijwel alle typen meubels in meerdere plaatsen zijn vervaardigd en over een groter areaal in gebruik zijn dan voorheen is gedacht.

Buiten de grote steden: timmerlui en huisschilders

Het niet aan witwerkers toe te schrijven beschilderde meubilair is in de regel van eikenhout gemaakt, dan wel van een combinatie van naald- en eikenhout. Dit geldt voor een aantal linnen- en spijlenkasten en voor de behandelde niskasten, flaptafels, getoogde bedstedebankjes en schrijntjes. Ook het aan Hindeloopen toegeschreven meubilair is geen witwerk. Al dit meubilair is echter niet door vissers of boeren gemaakt, zoals traditioneel verondersteld. In Staphorst en Rouveen is het het werk van timmerlui en huisschilders. Nu zijn er ook voor Zuidwest-Friesland aanwijzingen dat daar timmerlieden en huisschilders beschilderde meubels vervaardigen. Toekomstig onderzoek zou moeten uitwijzen of dit ook voor Noord-Holland geldt. Dit vergt het opsporen, transcriberen en interpreteren van grote aantallen boedelinventarissen van timmerlieden en huisschilders in die provincie. In de boedelinventarissen van Noord-Hollandse kastenmakers zijn tot nog toe geen aanwijzingen gevonden dat deze beschilderde meubels maken.

Diachroon versus synchroon

In de volkskunde is er lang van uitgegaan dat contemporaine fenomenen een continue historische ontwikkeling hadden doorgemaakt binnen vaste groepen. Men schrijft een fenomeen toe aan de groep waarbinnen de traditie of voorwerp het laatst in gebruik was, exotiseert het en scherpt de verschillen met andere groepen aan. Dit leidt tot een te enge geografische inkadering. Eenmaal ingekaderd gaat men uit van een diachrone ononderbroken ontwikkeling binnen die plaats of streek. In het geval van het hier bestudeerde beschilderde meubilair blijkt dat niet op te gaan. Beschilderd meubilair, ongeacht welk type, kent een grotere verspreiding dan wij tot nog toe wisten. Het spruit daarbij niet voort uit lokale tradities die daar al tijden aanwezig zouden zijn. De meubels reflecteren slechts de smaak en financiële mogelijkheden van de bewoners op dat moment zelf. Zo zijn de beschilderde en gesneden kasten in 19de-eeuwse Marker interieurs geen weerslag van de wooncultuur en tradities op het eiland in de eeuwen daarvoor. Noch zijn ze er gemaakt. Ze zijn daarentegen afkomstig uit de Hollandse stedelijke wooncultuur. In plaatsen als Staphorst en Rouveen blijkt ook een flink deel van het meubilair uit steden afkomstig te zijn. Het zijn enerzijds 18de-eeuwse met noten- of palissanderfineer belijmde linnenkasten. Anderzijds zijn het stedelijke beschilderde meubels die later in Staphorst worden overschilderd. Deze meubels reflecteren niet

de Staphorster tradities van eeuwen her. Ze komen onder meer uit Meppel en Zwolle waar ze in de 19de en vroeg 20ste eeuw op boeldagen tweedehands zijn verworven.

Door de diachrone en geografisch streng ingekaderde visie is er bovendien te weinig oog voor de overeenkomst van contemporaine fenomenen in veel meer plaatsen. Zaken behoren zelden toe aan slechts één groep, zeker niet over langere tijd, maar zijn meer algemeen verspreid. Dat geldt ook voor beschilderde meubels. Bij de bestudering van een fenomeen zou men zich daarom primair een synchroon beeld moeten verschaffen: hoe algemeen is een fenomeen eigenlijk, welke fenomenen bestaan er allemaal tegelijkertijd naast elkaar en welke invloed hebben ze op elkaar? De Vries pleit al in 1933 voor een meer synchrone in plaats van de aloude diachrone benadering van volkscultuur.[42] De uitkomsten van dit onderzoek ondersteunen de noodzaak daartoe in het heden.

Mutterboden* versus *gesunkenes Kulturgut

Uit dit onderzoek blijkt dat meubels enerzijds op grote schaal tweedehands zijn gekocht. Zo krijgt stedelijke wooncultuur secundair een plaats in de huizen van minder welvarenden, zowel in de steden als op het platteland. Anderzijds incorporeren landelijke timmerlieden en huisschilders stedelijke stijlkenmerken in de eigen productie. Zo reflecteren de landelijk vervaardigde meubels in hun vorm de gotiek en renaissance en volgt de beschildering de voor heel Nederland gangbare stijlen. Ook het 18de-eeuwse met rollend lofwerk beschilderde meubilair dat wordt toegeschreven aan Hindeloopen bestaat daarvoor nog niet. Het is gebaseerd op het snijwerk van Hollandse renaissance meubels.

Deze bewegingen reflecteren de alom menselijke trek om zich met de materiële cultuur van hogere maatschappelijke lagen te omringen, althans met die zaken die aanzien verwerven in de ogen van familie en plaatsgenoten. De in de inleiding besproken *Mutterboden*- en *gesunkenes Kulturgut*-paradigma's zijn daarbij twee elkaar bevruchtende krachten binnen elke gemeenschap.

Als we uitzoomen, en in het venster de gehele bevolking en daarmee ook de Nederlandse elite betrekken, dan zien we dat deze evenzeer aan toe-eigening doet. Is hun renaissance snijwerk niet een navolging van Italiaanse, Franse en Belgische voorbeelden, die op hun beurt weer een navolging zijn van de klassieken? Zijn het gros van de 18de- en vroeg 19de-eeuwse in Nederland geproduceerde meubels niet variaties naar chic Frans voorbeelden? Luxe buitenlandse voorbeelden worden door Nederlandse vorsten, edelen en patriciërs geadopteerd, die vervolgens doorsijpelen in bredere lagen van de bevolking. We kunnen dus stellen dat de wooncultuur van de Nederlandse elite, net als hetgeen men eerder onder volkskunst verstond, niet alleen is voortgesproten uit een *Mutterboden*. Hun smaak staat constant onder invloed van buitenlandse hofcultuur. Daarbij worden invloeden echter niet slaafs gekopieerd: er ontstaat een geheel eigen Nederlandse variant. Kortom de wooncultuur van de gehele bevolking,

[42] R. van Ginkel, *Volkscultuur als valkuil. Over antropologie, volkskunde en cultuurpolitiek.* Amsterdam: Het Spinhuis, 2000, p. 8 en 43.

van de boeren tot en met de elite, komt tot stand langs dezelfde mechanismen: een bevruchtende interactie tussen *Mutterboden* en *gesunkenes Kulturgut*.

De hand van de individuele maker klinkt daarin altijd door. Het werk van hen die we nu als kunstenaars zien, vertoont weliswaar grote overeenkomsten met die van andere kunstenaars binnen dezelfde artistieke stroming. Desondanks klinkt er in elk kunstwerk ook de individuele hand van de maker door. Bij meubels is dat niet anders. Zo is het werk van de in de inleiding aangehaalde Firma Van de Fliert duidelijk herkenbaar tussen al het andere neorenaissance meubilair.[43] Volkskunst is dus niet anoniem. Echter, doordat witwerkers hun producten, voor zover bekend, helaas nooit signeren en er zo weinig over is, is het identificeren van die individuele hand, in tegenstelling tot gesigneerde producten, een lastige zaak.

Voor wat betreft beschilderd meubilair dient tot slot gezegd te worden dat de begrippen *Mutterbode*n en *gesunkenes Kulturgut* uitgaan van een in werkelijkheid niet in die mate bestaande scheiding tussen stad en platteland, noch is het alleen een *top down* eenrichtingsverkeer. In de voorgaande hoofdstukken is geschetst dat er veel meer verwevenheid en overeenkomst tussen stad en platteland is dan deze twee begrippen uitdrukken. De toekomstige benadering van wooncultuur zou dus uit moeten gaan van intensieve contacten en beïnvloeding.

Materiële en immateriële cultuur: een zinloos onderscheid

De termen volkskunst en volkscultuur zijn niet meer de enige in het veld. Naast etnologie is het begrip immateriële cultuur in zwang gekomen. De laatste term wordt al ruim 100 jaar gebezigd in volkskundige publicaties.[44] We zullen het begrip immateriële cultuur, zoals we dat met de term volkskunde in hoofdstuk 5.4. hebben gedaan, afzetten tegen dezelfde hangoortafel. Diverse immateriële aspecten staan aan de basis van de materiële tafel. De vaardigheid om zo'n tafel te maken, met al het schrijn-, draai-, en schilderwerk, is immaterieel. Het model zelf is gebaseerd op een 17de-eeuwse smaak en dus ook immaterieel. De er op geschilderde hout-imitatie is afgeleid van de voor velen onbetaalbare notenhouten exemplaren. De populariteit van deze goedkope kopieën spruit voort uit de behoefte zich te omringen met de wooncultuur van een welvarender maatschappelijke laag, een immateriële belangrijke drijfveer in dezen. Eenmaal in hout gematerialiseerd heeft de tafel ook weer allerlei immateriële gevolgen. Hij raakt gewaardeerd om zijn schoonheid en betaalbaarheid en wordt daardoor gangbaar. Dit leidt tot welvaart en bekendheid van de maker. Eenmaal bij de klant thuis faciliteert het meubel de gewenste manier van dagelijks leven. De tafel kan opgeklapt en 'aan kant' worden gezet zodat de woonkeuken vrij blijft voor dagelijkse werk. En als het model eenmaal uit de mode raakt, inspireert het tot een volgende mode. De hangoortafel, en in het verlengde objecten in het algemeen, zijn de gematerialiseerde neerslag van ideeën en behoeften en leiden zelf weer tot nieuwe ideeën en objecten.

[43] H. Piena, 'De productie van Neorenaissance Meubilair door de Firma Van de Fliert in Barneveld', in: *Care*, (1998), nr. 3, p. 35-40.
[44] A. Dieterich, 'Über Wesen und Ziele der Volkskunde', in: *Hessische Blätter für Volkskunde*, Nr. 1 (1902), p. 186.

In groter verband draagt een rivier als grens bij aan verschillende dialecten aan beide zijde van haar oever, geeft een herberg een veilig en een bunker een *unheimisch* gevoel en kan een materieel schilderij van verf en doek de aanschouwer al zijn materiële beslommeringen voor even doen vergeten. Een scheiding tussen materieel en immaterieel lijkt niet bij te dragen tot een beter begrip van erfgoed. Beide aspecten zijn niet afzonderlijk van elkaar te zien: tegelijkertijd zijn ze elkaars oorzaak en gevolg.[45] Het is een schijnscheiding: voorwerp en idee, het geestelijke en het stoffelijke zijn niet los van elkaar te zien. Bij de wetenschappelijke bestudering van de cultuur van het dagelijks leven zijn we er meer bij gebaat termen te gebruiken waarin beide aspecten, materieel en immaterieel, gelijkwaardig en geïntegreerd zijn.

De toren van Babel

Los van de vele verschillende termen voor hetzelfde, daarover hierna meer, bezigen onze vakbroeders in hun publicaties te vaak het moeilijkst mogelijke taalgebruik. Zo heet 'van vader op zoon' bij hen 'generationele reproductie'[46] en als een windmolen van Delft naar het Openluchtmuseum verhuist moet dat 'ecologische onthechting' heten.[47] Hun publicaties bevatten bovendien een zee aan termen die bijna niemand (meer) gebruikt terwijl dat helemaal niet nodig is, sterker nog, het draagt niet bij aan een optimaal begrip.

Belangrijker is dat de vakgebieden, die de cultuur van het dagelijks leven bestuderen, in een termencrisis zijn verzand. Met volk in volkscultuur heeft men lange tijd alleen de meest achtergebleven boeren en vissers bedoeld. Die werden gezien als pronte vertegenwoordigers van de zuivere oer-Hollander. Nadat dit in het Nationaal Socialisme ideologisch misbruikt is, haastte de volkskunde zich te stellen dat ze niet alleen over boeren en vissers gaat, maar ook over massa en elite. In navolging van de Tübingers valt tegenwoordig het dagelijks leven van de gehele bevolking, ook massa- en elitecultuur, tot het onderzoeksterrein van de volkskunde.[48] De huidige volkskunde komt echter nauwelijks toe aan deze maatschappij brede benadering. Aan volkscultuur bleef bovendien de smaak van een achterhaald paradigma hangen. Ook in het huidige taalgebruik, zoals in de term volksbuurt, kleeft aan volks de notie van de minst welvarende inwoners. Mede daarom werd etnologie een breder aanvaarde term.

De term etnologie is afgeleid van het Griekse *etnos* oftewel volk en *logos* dat leer of kunde betekent. Terminologisch betekent etnologie dus niet meer en niet minder dan gewoon volkskunde. Etniciteit is een sociaal culturele identiteit die een groep mensen verbindt. De term etnisering duidt op het proces waarbij fenomenen

[45] R. van der Laarse, 'De terugkeer van het eigene', in: *Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid,* jrg. 23 (2011), najaar, p. 90

[46] G. Rooyakkers, *Volkskunde, de rituelen van het dagelijks leven*. Cahier voor regionale geschiedenis en volkscultuur, nr. 2. Utrecht: Nederlands Centrum voor Volkscultuur, 2001, p. 52.

[47] T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooyakkers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie.* Amsterdam: Meertens Instituut, 2000, p. 125.

[48] Jan ter Gouw en Karl Wienhold pleiten al in de 19de eeuw om onder de term volk inzake volkscultuur, het hele volk te beschouwen. Zie: T. Dekker, H. Roodenburg, G. Rooyakkers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie.* Amsterdam: Meertens Instituut, 2000, p. 22-23.

aan een afzonderlijke groep worden toegeschreven. Maar sinds het besef dat groepen in de regel vereenvoudigde constructen en nimmer continu zijn, ondanks de grote psychologische behoefte van haar leden daaraan, en een te sterke focus op groepen daarom met de term *groupism* wordt afgedaan, haast de etnologie zich te stellen dat ze niet over groepen gaat maar over cultuurverschijnselen waarvan ze de historische sociale en geografische dimensies onderzoekt.[49] Desondanks focust het gros van de recente etnologische studies zich toch op groepen en wel die van recente immigranten.[50] Dit zijn de nieuwe boeren en vissers uit de volkskunde van weleer. In de oude volkskunde staan de verschillen tussen die boeren en vissers centraal. Dit onderzoek toont aan dat de overeenkomsten, onderling én met de rest van de samenleving, veel groter zijn. In publicaties over recente immigranten gaat het opnieuw voornamelijk over de verschillen, terwijl de vele overeenkomsten buiten beeld blijven. Ook blijven studies naar de grootste delen van de bevolking en maatschappij brede cultuurverschijnselen achterwegen. Te denken valt aan alledaagse fenomenen als school, werk, het dagelijks reizen en sport, zaken waar immigranten inmiddels een geïntegreerd onderdeel van uitmaken zonder dat ze als aparte categorieën hoeven te worden behandeld.

Mogelijk omdat een scheiding tussen materieel en immaterieel erfgoed weinig bijdraagt aan een zinvol cultuurbegrip, haast de conventie over het immateriële erfgoed zich te stellen dat het ook om de bijbehorende materiële instrumenten, voorwerpen, artefacten en culturele ruimtes gaat.[51] Op hun beurt analyseren volkskundigen dan wel etnologen bij de behandeling van materiële cultuur uitgerekend niet die materiële cultuur maar de immateriële drijfveren van de gebruiker zoals etniciteit en maatschappelijke klasse.[52]

Er is met recht sprake van een Babylonische spraakverwarring: al deze vakgenoten hebben het over hetzelfde, namelijk de cultuur van de bevolking of bevolkingscultuur, maar bestrijken dat veld slechts fragmentarisch en selectief en gebruiken daarbij verschillende termen. Het wordt tijd voor overkoepelende paradigma's waarin al deze benaderingen en begrippen gesynthetiseerd zijn. Twee generieke modellen voor het structureren, interpreteren en begrijpen van bevolkingscultuur staan hieronder centraal: de schijf als synchroon model voor het dagelijks leven nu, en de zandloper als diachroon model waarlangs fenomenen tot erfgoed ontwikkelen. Ik gebruik daarbij uitdrukkelijk de term bevolkingscultuur als een meer generieke en inclusieve term die niet al bij voorbaat van verschillende groepen uitgaat.

[49] T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooyakkers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie.* Amsterdam: Meertens Instituut, 2000, p. 109.
[50] Voor en overzicht van recent onderzoek zie: H. Dibbits, 'Nieuw maar vertrouwd. Migranteninterieurs, sociale klasse en ethniciteit', in: *Sociologie*, jrg. 1 (2005), p. 143-159. Zie ook: H. Dibbits en H. van der Horst, *Turkse en Marokkaanse Nederlanders thuis.* Amsterdam: University Press, 2007.
[51] Officiële Nederlandse vertaling van het UNESCO verdrag, gepubliceerd in het *Tractatenblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, jrg. 2011, nr. 151, art. 2, lid 1.
[52] T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooyakkers (red.), op.cit., p. 110-111; Dibbits, op.cit., p. 150.

De schijf: een model voor de bestudering van hedendaagse bevolkingscultuur

In het reconstrueren van het verleden sluipt altijd interpretatie. Dit onderzoek is daarvan een goed voorbeeld. Van het massaproduct dat het beschilderde meubel is geweest, bleef vrijwel niets in min of meer oorspronkelijke staat bewaard, en zijn alleen de meest gedecoreerde stukken verzameld. De kijk op dit residu werd bovendien sterk vertekend door de vele historiserend overschilderde vervalsingen. Het bleek een enorme toer en vergde veel interpretatie om tot een betrouwbare reconstructie van de feitelijke wooncultuur te komen. Deze ervaring leert hoe belangrijk het is om hedendaagse fenomenen te documenteren. In het heden is er nog het meest bewaard, zijn de participanten nog te interviewen, en is er daarom minder noodzaak om lacunes met eigen interpretaties in te vullen. Om daarbij toch een diachroon beeld te krijgen verdient het aanbeveling hetzelfde fenomeen om de zoveel jaar synchroon te onderzoeken.

Het daarbij gebezigde eigentijds verzamelen is al jaren een internationaal fenomeen, zoals met het Samdok in Zweden en de Alltagskultur in Oostenrijk. Dichter om ons heen doen diverse musea projecten met als doel om de hedendaagse cultuur te bestuderen, te documenteren en er objecten van te verzamelen, zoals het MAS in Antwerpen en Museum Rotterdam.[53] Het Nederlandse Openluchtmuseum heeft rond het jaar 2000 een woonboerderij uit Hoogmade overgeplaatst, geheel met de op dat moment aanwezige inrichting.[54]

Binnen de aandacht voor wooncultuur zijn er echter weinig studies naar het woongedrag van de breedste lagen van de hedendaagse bevolking.[55] In de regel wordt er pas onderzoek gedaan naar een massa-fenomeen als het reeds een relict is of inmiddels wordt opgevoerd in gefolkloriseerde vorm.[56] Ook bij toeristen en de media gaat de meeste aandacht uit naar de opgevoerde of gefolkloriseerde staat van een fenomeen. Dit geldt voor de vele oude ambachten die men in een moderne vorm tracht levend te houden zoals papierknippen of klompen maken maar die, gezien over de gehele bevolkingscultuur, microculturen zijn. Daarnaast krijgen allerlei historische feesten, processies, optochten en publiek opgevoerde rituelen veel aandacht. De wereld thuis van de breedste lagen van de bevolking, dus daar waar de mens het meest vertoeft, komt nauwelijks in beeld. Het ontbreekt daarbij aan een coherent model waarin de relatie tussen die wereld thuis en de publieke kant tot zijn recht komt. Het model daartoe is dat van de schijf (zie afb. p.594).

[53] Zie: Internet, 30-6-2018: <https://museumrotterdam.nl/ontdek/actief-erfgoed>.
[54] L. Boot, *Van Hoogmade naar Arnhem. Lotgevallen van de boerderij Boskade 11 in de Bospolder bij Hoogmade 1600-2004*. Arnhem: SHBO, 2004.
[55] M. Zeldenrust-Noordanus, *Onderzoek naar enige psychologische aspecten van de woninginrichting*. Rotterdam: Stichting Bouwcentrum, 1956; W. Knulst, e.a., *Thuiscultuur - elf Haagse interieurs.* Onderdeel van een serie over massacultuur. Den Haag: Haags Gemeentemuseum, 1981; B. Ockers (red.), *Kijker te kijk. De plaats van de televisie in de huiskamer.* Arnhem: Nederlands Openluchtmuseum, 1997; S. Molenaar, *Op waarde schatten. Het verzamelen van eigentijdse wooncultuur.* Amsterdam: Reinwardt Academie, 2010; M. Eskens, e.a., *Inkijk. Interieurs in de Hollanderwijk.* Leeuwarden: Stichting Toekomstverkenning Hollanderwijk, 2015. Een prachtig Duits voorbeeld is: J. Carstensen en C. Richartz, *ZimmerWelten_Zwei. Wie junge Menschen 2000 und 2010 wohnen*. Essen: LWL Freilichtmuseum Detmold, 2010.
[56] Ik gebruik de term gefolkloriseerd hier niet in de oude negatieve zin als een pseudo-historische vercommercialiseerde afgeleide maar als een geüniformeerde, geformaliseerde, opgevoerde, zich steeds weer vernieuwende aan de huidige tijd aangepaste vorm.

Hierin staat het individu in zijn eigen woning centraal van waaruit zijn activiteitenareaal inzichtelijk wordt, zowel op individuele basis als in groepen.

De schijf bestaat uit een aantal concentrische cirkels of werelden. Het binnenste van de schijf heet de grondstaat, dit is de kern van het bestaan, het meest continue dagelijks leven thuis, datgene waar je elke avond naar terugkeert en van waaruit je 's ochtends de nieuwe dag verkent. Deze grondstaat wordt door de participanten in de regel ervaren als veilig, gewoon, vanzelfsprekend, iets waar je niet veel bij stilstaat. Denk aan de dagelijkse maaltijd, het huidige online tv kijken, twee identieke vazen voor het raam, de rolverdelingen in het huishouden en de Boeddhabeelden die inmiddels ongemerkt de tuinkabouters hebben verdreven.
De verder naar buiten gelegen cirkels betreffen steeds grotere groepen mensen en lossere verbanden. Het zijn steeds grotere werelden: eerst de wijk, dan de woonplaats, vervolgens de streek en uiteindelijk het land of de wereld. De manier waarop in de buitenste cirkels naar buiten wordt getreden staat ook het meeste onder invloed van de publieke opinie en overkoepelende organisaties die regels definiëren en bewaken.

De schijf is opgesneden in een aantal taartpunten of segmenten, dit zijn de fenomenen waarin de betreffende individu participeert.[57] Te denken valt aan familie, werk, school, geloof en sport. De segmenten liggen niet tegen elkaar. Ertussenin zit individuele ruimte met niet-groepsgebonden activiteiten. De hoeveelheid individuele ruimte varieert per persoon. Ter illustratie een aantal veel voorkomende fenomenen binnen de hedendaagse bevolkingscultuur.

Familie, vrienden, sociale netwerk
De grondstaat bestaat uit het huishouden en de personen waarmee je eventueel samenleeft. In de schil daarbuiten communiceer je met het deel van de familie waarmee je niet samenwoont, en met vrienden en kennissen. Foto's van die mensen hangen aan de muur en staan op je mobieltje. We tonen hen steeds weer nieuwe bouwstenen van het op social media gecreëerde ideaalplaatje van onszelf en oogsten zo waardering in de vorm van likes. De buitenste schil wordt ingenomen door bijvoorbeeld filmpjes op openbare internationale sites waarin we ons potentieel aan de hele wereld presenteren en hits of volgers scoren. In deze schil past ook genealogie, de nationale hobby van vooral oudere heren, die zodoende online hun identiteit presenteren met het liefst zo ver mogelijk terug reikende wortels.

Werk
Behalve door familie en vrienden wordt je identiteit voor een belangrijk deel bepaald door het werk dat je doet. Hoe de grondstaat oftewel 'thuis' eruitziet wordt in hoge mate bepaald door de aard van je werk: medisch specialisten wonen nu eenmaal in ruimere wijken en huizen dan schoonmakers. Thuis, in de grondstaat, beperkt dat

[57] De belangrijke kwestie van *perceived membership*: of het individu zichzelf tot een groep rekent, dan wel of die groep hem of haar tot haar leden rekent, dan wel of externen dat individu tot die groep rekenen, voert in dit kader te ver. Hier wordt uitgegaan van de door het individu zelf ervaren lidmaatschappen.

werk zich meestal tot mail beantwoorden, over je werk praten en ervan bijkomen. De schil verder naar buiten symboliseert het feitelijke op je werk zijn. Die ligt dicht om de grondstaat heen. De buitenste schil vertegenwoordigt jaarlijkse evenementen en bedrijfsuitjes waarin je als één groep naar buiten treedt, eventueel in bedrijfskleding.

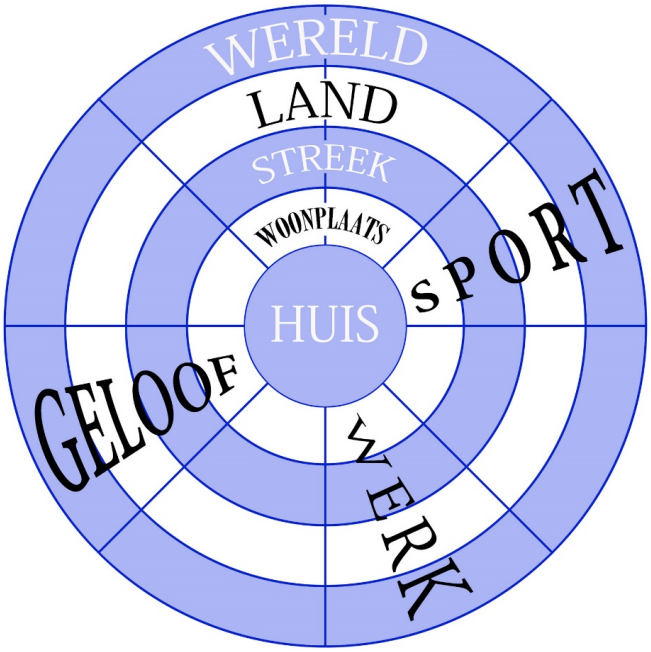

De schijf, met van binnen naar buiten de werelden waarin een individu verkeert. Deze schijf is, als voorbeeld, opgedeeld in drie segmenten werk, sport en geloof en individuele ruimte. Ontwerp: H. Piena en M. Gemmeke.

Geloof, feesten en rituelen
In religieuze zin kan de grondstaat inhouden dat er thuis dagelijks wordt gebeden. Een schil verder naar buiten betreft het wekelijks bezoek aan een gebedshuis en de buitenste schil beslaat jaarlijkse religieuze processies of deelname aan een bedevaart. Fenomenen zoals Kerstmis, Pasen, Sinterklaas, Carnaval en Suikerfeest hebben eveneens een duidelijk huiselijke component. De buitenste schil betreft, in geval van Sinterklaas, de jaarlijkse intocht waar je als bezoeker of als Sinterklaas dan wel Zwarte Piet aan meedoet. Ook Kerst vier je primair thuis met familie. In de schil daarbuiten bezoek je bijvoorbeeld de Kerstnachtdienst. Het Suikerfeest wordt ingeluid met de zakat, waarbij je met een schenking aan minder bedeelden naar buiten treedt.

Sport
In de grondstaat, de huiselijke sfeer, kunnen er posters van beroemde voetballers aan de muur hangen, en kijk je voetbalwedstrijden op internet en TV. Een schil naar buiten betreft het wekelijks oefenen met je eigen voetbalclub in de buurt, soms in clubtenue, soms in eigen trainingspak. De buitenste schil bestaat uit competitie-wedstrijden, waarbij het clubtenue is voorgeschreven om daarmee zo duidelijk mogelijk als groep naar buiten te treden.

In de grondstaat kijken veelal wat oudere mannen naar wielrenwedstrijden. Een schil naar buiten en ze stappen op een racefiets om zelf of in clubverband te oefenen, veelal verkleed als reclamezuil, compleet met namen van grote sponsors: een imitatie van het tenue dat ze hun tourhelden op tv zien dragen.

In de grondstaat hebben sportvissers foto's van hun grootste vangsten aan de koelkast of in het familiealbum. Een meer publieke schil kan bestaan uit het in visserslatijn presenteren van de activiteiten op facebook. Als lid van de vereniging doen ze mee aan periodieke wedstrijden. Veel vissers beoefenen hun sport echter individueel.

Opmerkingen bij de schijf
Een op deze wijze ingevulde schijf vormt de vingerafdruk van een individu op dat moment: zijn balans tussen privé en publiek, zijn individuele en groepsactiviteiten en de soort activiteiten waarin hij actief is. Een week later kan die schijf er weer anders uitzien. Zoals uit voorgaand onderzoek blijkt, en volgens het huidige paradigma waarmee men bevolkingscultuur benadert, zijn er geen blijvende fenomenen en geen blijvende groepen, noch zijn deze over lange tijd geografisch in te kaderen. Het credo luidt: alles is in beweging, alles verandert constant en dat was vroeger ook al zo. Daarbij zijn individuen in meerdere groepen tegelijkertijd actief en ook dat verandert steeds weer, net als hun positie binnen die groepen. De huidige benadering staat daarom kritisch tegenover continu geachte historische lijnen. Culturele fenomenen en zeker jeugdculturen komen op, veranderen gedurig en verdwijnen weer.

Centraal in dit onderzoek staat een deel van de historische wooncultuur. De op basis van de destijds prevalerende paradigma's gereconstrueerd wooncultuur is binnen een plaats zelf uniform en naar buiten toe in alle opzichten verschillend van andere plaatsen. Met de hier gepresenteerde modellen kom je tot een veel pluriformer beeld, zowel synchroon als diachroon. Hoe iemands woning is ingericht is namelijk niet alleen afhankelijk van de plaats waar hij woont. Leeftijd van het bewuste individu, afkomst, samenstelling van het gezin, geloof, scholing, werk, inkomen, hobby's, al die segmenten in de schijf zijn mede bepalend voor de inrichting.

De standaard reconstructies van Hindelooper interieurs, zoals die zijn beschreven in hoofdstuk 4.1.3., zouden met de schijf als leidraad veel pluriformer zijn. De in hetzelfde hoofdstuk aangehaalde hervormde Jappe Wiggerts (1758-1806) bijvoorbeeld, woont aanvankelijk voornamelijk in Amsterdam en drijft daar een lucratieve houthandel. Zo rust hij elk jaar drie à vier schepen uit naar Narva. Daarnaast is hij in 1784 vaandrig bij het Oranjeregiment van de stadsburgerwacht van Amsterdam en zal daarom Oranjegezind zijn. In 1783, 1785 en 1787 is hij

bovendien lid van het vroedschap van Hindeloopen. Als men zijn interieur uit Hindeloopen zou reconstrueren kan het de volgende segmenten en objecten bevatten:

1. Oranjegezindheid: bijvoorbeeld objecten met het portret van Willem V.
2. Houthandel: bijvoorbeeld een kaart van het Oostzeegebied of schilderijen met een of meer van zijn schepen.
3. Militair: insignes met betrekking tot zijn positie als vaandrig.
4. Geloof: Bijbelprenten passend bij zijn lidmaatschap van de Hervormde Kerk.
5. Amsterdam: stedelijke schrijnwerkers-producten naast het reeds besproken beschilderde haardscherm.

Daarentegen zou een interieur van de veel meer voorkomende armere matroos representatiever zijn voor een 18de-eeuws interieur in Hindeloopen. Dat zou de volgende objecten kunnen bevatten een:

1. Ongedecoreerd wit tinglazuur aardewerk uit Engeland of Nederland.
2. Witwerkers-meubels uit Amsterdam.
3. Souvenirs uit verre streken
4. Een eenvoudige scheepskist.

Diversiteit

Verschillen en tegenstellingen zijn van alle tijden. Nederland heeft veel grotere politieke verdeeldheid gekend dan vandaag de dag het geval is. Bovendien kende de samenleving tot voor kort veel meer en veel grotere verschillen tussen maatschappelijke klassen. Daarbij had in de 19de eeuw iedere streek of dorp zijn eigen dialect en dracht en tot in het kleinste dorp waren er verschillende kerkelijke gezindten. De nu populaire term superdiversiteit wil ik daarom relativeren. Diversiteit bepaalde overal en altijd al, in het geloof, op het werk, op straat, en in de trein het dagelijks leven van mensen. Zo is het nog niet zolang geleden dat Nederland compleet verzuild was: men keek elkaar niet aan, liep ieder aan een eigen kant van de straat, ging naar de eigen kerk, de eigen winkel, de eigen school, en pestte elkaar onderling. Die historische diversiteit doordenkend in het perspectief van de schijf moeten we onderkennen dat niemand tot dezelfde set groepen behoort en dat is altijd al zo geweest, zij het steeds weer in andere vormen. Die immer fluïde diversiteit verhoogt wel de behoefte om tot een eigen vast, duidelijk omlijnd en officieel erkend groepje te willen behoren.

De Zandloper: een model voor het ontstaan van erfgoed

De meeste fenomenen binnen bevolkingscultuur, die na verloop van tijd als erfgoed worden aangemerkt, hebben een chronologische ontwikkeling doorgemaakt die het beste met een zandloper te vergelijken is.

I. Bovenin: alledaags

Eerst zijn het breed gedragen alledaagse fenomenen zonder dat het als bestuderingswaardig of erfgoedwaardig wordt beschouwd. Het fenomeen is in deze

fase voortdurend in beweging en in verandering. Te denken valt aan eetgewoonten, kleedgedrag, wooncultuur, beroepen, feesten en markten. Dit is het brede bovenste gedeelte van de zandloper.

II. De hals: de relictstaat
Net als alles verdwijnen culturele fenomenen na verloop van tijd. In de laatste fase leidt het een kwijnend bestaan in nog slechts één streek of plaats of onder nog slechts een klein aantal mensen. Dit is de relictstaat. Vrijwel uitgestorven worden sommige van die relicten “ontdekt” als iets bijzonders en vaak aangezien als identiteitskenmerken van specifiek die ene plaats of groep waar het nog het laatst te observeren is, worden ze aan die plaats of groep toegeschreven en tot slot ook door die groep zelf toegeëigend.

III. Onderin: de gefolkloriseerde staat
Vervolgens neemt een klein aantal van deze herontdekte fenomenen in een nieuwe vorm weer in populariteit toe. Vaak betreft het een meer aan de tijd aangepaste, gestandaardiseerde en comfortabele variant. Maatschappij breed zijn dat retro tendensen zoals het imitatie-fruitkratje voorop de E-bike-schoolfietsen als comfortabele echo van een tijd dat een bakker of melkboer zwoegend op een doortrap-transportfiets zijn kost moest zien te verdienen. Veel van deze herontdekte relict-fenomenen worden periodiek en in groepsverband opgevoerd. Zo is men nu bijvoorbeeld via verenigingsverband in het weekend molenaar. Was schaapscheren oorspronkelijk een smerig afzien voor weinig geld, nu is het een jaarlijks terugkerend feest, compleet met mandenvlechters, bezembinders en braderie, in diverse plaatsen voorop gegaan door de fanfare. En zo is ook het mestvaren van Friesland naar de bollenstreek verworden tot een jaarlijkse strontrace.

Ervaring leert dat externe belangstelling, van bijvoorbeeld toeristen en erfgoedspecialisten, culturele fenomenen diepgaand verandert. Dit is nog meer het geval als die belangstelling instrumenteel is, kortweg als het culturele fenomeen een hoger doel moet gaan dienen. Voorbeelden die in de literatuur veelvuldig de revue passeren zijn:

- Het Fries Genootschap dat vanaf circa 1850 materiële cultuur gaat verzamelen om een duidelijk eigen Friese identiteit te profileren en zo een dijk op te werpen tegen Holland en het Hollands.
- Het Nederlands Openluchtmuseum dat vanaf haar oprichting in 1912 met haar gebouwen en collectie een dam probeert te vormen tegen de stijlloze vervlakking door stadsinvloeden en massaproductie: ‘Eenheid in verscheidenheid’ is destijds het credo.
- Het echtpaar Van der Ven dat vanaf 1923 volksdans inzet als wapen tegen de nivellerende moderne tijd en de veramerikanisering van de jeugd.
- Het Nationaal Socialisme dat volkscultuur gebruikt om een gemeenschappelijke Germaanse afkomst breed geaccepteerd te krijgen.

- UNESCO die met haar inventaris immaterieel erfgoed de culturele diversiteit wil bevorderen, die volgens deze organisatie ernstig wordt bedreigd door sociale transformatie en globalisering.

Daarmee gepaard gaan pogingen om culturele fenomenen van bovenaf gestuurd in stand te houden en door te ontwikkelen. Terugkijkend op 150 jaar bevolkingscultuur zijn juist dat de momenten waarop een fenomeen grondig wijzigt. Het resultaat weerspiegelt eerder het effect van die aandacht en sturing dan het fenomeen zelf. Erfgoeddeskundigen bestempelen het product van hun invloed vervolgens wel tot erfgoed. Daarmee wordt het een in zichzelf gekeerd mechanisme. De grote hoeveelheden historiserend overschilderde meubels en vervalsingen uit 1870-1940, die de erfgoedsector lange tijd voor echt hield (zie hoofdstuk 4.3), zijn eveneens een voortvloeisel van dit fenomeen. Door het commerciële succes is er toen op grote schaal “erfgoed” gecreëerd. Veel erfgoedstudies gaan dan ook eerder over de invloed van erfgoeddeskundigen op bevolkingscultuur en daarmee bestuderen ze eigenlijk zichzelf.

De schijf en de zandloper in het heden

Door een gevreesd identiteitsverlies voelt een grote groep mensen zich niet volledig meer thuis in de eigen tijd en zoekt daardoor houvast in het verleden. Daarbij willen meer en meer mensen periodiek even totaal opgaan in hun alter ego. Virtueel gebeurt dit op grote schaal in digitale games. Fysiek krijgt het gestalte in fenomenen als bushcraft en historische re-enactment, compleet met uitrustingstukken gedecoreerd met runen, een schrift dat zich sinds het Nationaal Socialisme niet meer op zoveel populariteit heeft mogen verheugen als nu. De participanten dragen daarbij voor korte tijd uit wie ze graag willen zijn. Historische authenticiteit staat daarbij niet altijd voorop, de bevrediging zit hem zeker ook in het escapimse. Na het evenement metamorfoseren ze op de parkeerplaats of bij thuiskomst weer goeddeels tot hun dagelijks grondstaat. Al deze verschijningsvormen van de huidige mens: de grondstaat tot en met de opgevoerde publieke staat behoren tot de huidige bevolkingscultuur.

Het *gesunkenes Kulturgut* hierin bestaat eruit dat inmiddels achterhaalde wetenschappelijke inzichten dikwijls aan de basis staan en bij de betreffende gemeenschappen wel gestalte krijgen, in Duitsland ook wel *Rücklauf* genoemd. Zo stelt Eekhoff reeds rond 1850 dat de streekdracht en wooncultuur in Hindeloopen niet uniek is voor die plaats maar in meerdere plekken in Zuidwest-Friesland voorkwam. Desalniettemin was tot voor kort in vele huishoudens “Hindelooper” schilderwerk te vinden zonder dat ooit is vast komen te staan of dit een voor Hindeloopen uniek en dominant kenmerk van haar wooncultuur is geweest. Het fenomeen is daarbij aangepast aan de eigen tijd en bleef daardoor lange tijd levensvatbaar. Werd de decoratie in de 18de eeuw aangebracht op lessenaars, haarschermen en wiegen, in de nieuwe vorm worden kleerborstels, melkbussen, kammenbakjes en knopstoelen er mee getooid. Het ahistorisch doorontwikkelen van

pseudo-historische fenomenen naar steeds weer nieuwe vormen lijkt een onlosmakelijk kenmerk van het huidige erfgoedveld.

Twee vaste componenten bij de buitenste publieke schil in het schijfmodel en bij de gefolkloriseerde staat binnen het zandloper model zijn de groep en het publiek. Voor de meesten is het niet genoeg om thuis, in de grondstaat, die ander te zijn. Men wil zich als een groep van gelijkgezinden of in verenigingsverband én in het openbaar tegenover publiek tonen.

Sommige via de relictstaat in een nieuwe vorm breed tot bloei gekomen fenomenen krijgen na verloop van tijd het predicaat erfgoed, waar in groepsverband en in musea aandacht aan wordt besteed. De behoefte aan erkenning en officiële status leeft vooral in de buitenste schil en heeft te maken met de kwetsbaarheid en de identiteit die aan deze schil verbonden zijn. Met deelname aan periodieke evenementen of bijvoorbeeld door inschrijving op de inventaris van immaterieel erfgoed proberen diverse groepen erkenning, officiële status en bescherming te krijgen door daarbij aan de regels van externe overkoepelende lichamen te gaan voldoen. Ook hiermee verandert het fenomeen.

In de ruimte tussen de groepsgebonden activiteiten kunnen mensen zaken van groepen adopteren zonder daar lid van te (willen zijn. In het verleden zagen we dat bijvoorbeeld met het IHS-monogram dat bij veel meer dan alleen katholieken het aardewerk sierde. Nu hebben wij een tajine zonder zelf uit Marokko te komen, of een Boeddhabeeld zonder zelf boeddhist te zijn, en waren paardrijlaarzen bij tienermeisjes tot voor kort in de mode zonder dat ze zelf ooit op een paard zaten.

Het dragen van de groeps- of evenementen gebonden kleding en accessoires in een ander segment of in de individuele vrije ruimte is aan ongeschreven regels gebonden.[58] Jongetjes kunnen een voetbalshirt in de klas aan, maar een hele voetbal outfit wordt als gek ervaren. Oudere mannen dragen hun cowboyhoed wel op de fiets maar laten hun *line dance outfit* liever thuis. Een Viking-hanger om je nek of een *tribal* tatoeage op je arm kunnen geïncorporeerd worden in de verschijningsvorm die je in de grondstaat hebt, maar met een gehoornde helm op naar het werk gaat iedereen te ver. Vermenging van de segmenten is aan regels gebonden en wordt slechts beperkt gewaardeerd. Maar spannend vinden we het wel. Veel mensen experimenteren daar mee en dragen zo bij aan de ontwikkeling van nieuwe modes.

[58] Ik laat hier bewust de negatieve en bipolaire discussie over *cultural appropriation* buiten beschouwing. Hier doel ik slechts op het alom menselijke fenomeen van het selectief eigen maken van aantrekkelijke fenomenen uit andere groepen.

6. Gebruikte afkortingen

GA: Groninger Archief
GAD: Gemeentearchief Dordrecht
GAH: Gemeentearchief Haarlem
GAL: Gemeentearchief Leiden
GAR: Gemeentearchief Rotterdam
GAZ: Gemeentearchief Zaanstad
HCL: Historisch Centrum Leeuwarden
HCO: Historisch Centrum Overijssel
MI: Meertens Instituut
NA: Nationaal archief
NHA: Noord-Hollands archief
NOM: Nederland Openluchtmuseum
CDA: Centraal Documentatie Archief
MF: Microfiche
RAA: Regionaal Archief Alkmaar
RKD: Nederland Instituut voor Kunstgeschiedenis
SAA: Stadsarchief Amsterdam
UA: Utrechts Archief
WA: Waterlands Archief, Purmerend
WFA: Westfries Archief Hoorn

7. Abstract
Painted furniture has been made in the Netherlands ever since the Middle Ages. Prior to 1600, however, there was no guild specializing in its production. Cabinet-makers, working in oak, had a monopoly of furniture-making. At the same time, peddler craftsmen were allowed to make simple household items like mousetraps, lanterns, birdcages and sliding boxes, using inferior wood such as softwood. In Dutch cities during the 17th century, the economy declined but the population increased which led to a growing demand for cheaper furniture. Gradually peddler craftsmen started to make furniture as well and since they were only allowed to use cheap woods they painted their work. To avoid competition, the traditional cabinet-makers' guilds called for more regulation. Above all, around 1600 a number of Dutch cities became large enough to make specialization economically viable and guilds devoted exclusively to the production of painted furniture were founded in the largest cities, Amsterdam first of all.

In these guilds, these former peddler craftsmen were now called witwerkers, referring to their use of softwood, also known as white wood at the time. From 1650 onwards witwerkers guilds were founded in an ever-growing number of cities, first in the Noord- and Zuid-Holland provinces, and finally, in the 18th century, throughout the whole western part of The Netherlands. Between 1680 and 1780 witwerkers produced furniture for everybody everywhere, selling their furniture throughout the country and abroad. In manor houses their painted tea tables adorned the drawing rooms of the aristocracy and plain furniture was used in the kitchens and servants' quarters. At the same time this simple furniture was in high demand amongst all social strata, the poorer the client, the less decorated the piece.

After the depression during the French period (1795-1813) and the abolition of the guilds, fewer but larger companies developed. Painted furniture never returned to the living rooms of the wealthy but was still used extensively in every other context. From the late 19th century onwards a few of the larger companies, mainly in Rotterdam and Amsterdam, developed into completely mechanised factories. However, mechanisation also meant that oak furniture became cheaper and cheaper, finally pushing painted furniture out of the market altogether around 1930.

Based on extensive archival research, including notary inventories and guild regulations and through a close analysis of hundreds of surviving pieces, Hans Piena has made a detailed study of the development of the production and use of painted softwood furniture in the Netherlands. The late 19th and early 20th century perception of painted furniture as having ancient folk origins is shown to be a myth, and numerous fakes are identified and the time and place of their production made clear.

8. Curriculum Vitae

Hans Piena, geboren te Rotterdam (1964), studeerde af in de Culturele Prehistorie en Middeleeuwse Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam (1992). Vervolgens voltooide hij de studie Meubel- en Interieurrestauratie aan de Opleiding Restauratoren, te Amsterdam. Dertien jaar lang werkte hij als meubelrestaurator, eerst voor het Gelders Erfgoed, later als zelfstandige. Sinds 2008 bekleedt hij de functie van conservator aan het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem. In die hoedanigheid doet hij onderzoek naar een veelheid aan objectcategorieën.